

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი XIV

ბ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთურიძე, ს. ყაუხჩიშვილი,
გ. წერმთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია.

დასავლეთ-ევროპული წყაროების
სერიის რედაქტორი

სიმ. ყაუხჩიშვილი

შინიარსი

წინასიტყვაობა	07
შესავალი	09–026
გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტი და თარგმანი	1–387
კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის	3–39
ჩრდილო არარატის მთიანეთი (11). სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი (15). სამხრეთი კავკასიის კირქვიანი ქედი (25). სამხრეთის ფიქალიანი ქედი (29). ყინულიანი ალპების ქედი (33). ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი (33). ჩრდი- ლოეთის მთისწინეთი (35).	
კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შეს- წავლისათვის	41–115
I. ქართული პროვინციები	43
II. პროვინცია ბასიანი თუ ბასიანა	43–47
III. აფხაზი, აფხაზეთი ან აბაზა	47–53
IV. პროვინცია ჩერქეზეთი ანუ ჩერქეზები	53–57
V. პროვინცია ოსეთი და ოსები	57–67
VI. პროვინცია ქისტეთი	67–79
VII. პროვინცია ლეკეთი და ლეკები	79–105
VIII. თათარი ხალხები	105–115
ყუზუხელი თათრები (109). ნოღაელი თათრები კასპის ზღვაზე (111). ყუ- ბანზე მყოფი ნოღაელი თათრები (113). დიდი ნოღაური ურდოები (113). ტე- რეკემენული ან ტრუხმენული თათრები (115).	
გიულდენშტედტის მოხსენებები საიმპერატორო მეცნიერებათა აკა- დემიისადმი	117–205
XIII მოხსენება (119). XIV მოხსენება (121). XVI მოხსენება (123). XVII მოხსენება (123). XVIII მოხსენება (125). XXII მოხსენება (127). XXIII მოხსენება (129). XXIV მოხსენება (131). XXV მოხსენება (139). XXVI მოხსენება (143). XXVII მოხსენება (151). XXVIII მოხსენება (155). XXIX მოხსენება (161). XXX მოხსენება (189). XXXI მოხსენება (197). XXXII მოხსენება (197).	
ყუბანის შენაკადების შესახებ	207–223
პროვინცია ბასიანის შესახებ (217–223).	
[რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში]	223–231
მოხსენება აკადემიასთან დანიშნულ კომისიისადმი	231

05

მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის შემოსავლისა და დანახარჯების სია	233–267
(მეოთხე წლისა –233–249; მეხუთე წლისა–251–267).	
საქართველოში და მთაში მოგზაურობისთვის წამოღებული წვრილ- მანები	267–269
ავადმყოფთა სია, რომელთაც თბილისში ჩავუტარე სამედიცინო დახ- მარება	271–277

კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები	278–289
[გიულდენშტედტისეული, საძიებელი]	290–295
[სხვადასხვა მასალები გიულდენშტედტის არქივიდან]	296–302
ყიზლარის კომენდანტის მომართვები (296–298). გიულდენშტედტის წერილი სოლომონისადმი (298) სოლომონის ორი წერილი გიულდენშტედტისადმი (299–300). წარწერები (300–301). ქართული ბრუნება (301). ქართული ანბანი (302).	
კავკასიაში ხმარებული ენების შედარებითი სიტყვათა-კონები	303–376
1. ქართველური ენები	304–314
2. ლეკური და მისი მონათესავე ენები	315–329
3-4-5. ყაზიყუმუხური, ანდური და აკუმაური ენები	330–339
6. მიცჯეური დიალექტები (ჩეჩნური, ინგუშური, თუშური)	340–348
7-8. ყაბარდოული და აბაზური ენები	349–357
9. ავღანური, დიგორული და ოსური ენები	358–367
ენა, რომელიც იხმარება საქართველოში	368–372
ენა, რომელზეც ლაპარაკობენ პროვინცია სამეგრელოში	372–375
დამატებები	376–386
მედიკამენტებისა და სანელებლების სია, რაც თბილისში იშოვება (376–379). გიულდენშტედტის წერილი ბაკმაისტერს (380–386).	
საძიებლები	387–419
გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი (387–408). პირთა სახელები (408–413). საგანთა საძიებელი: პირველი ტომისთვის (413–416); მეორე ტომისთვის (417–419).	
Addenda et corrigenda	420

წინასიტყვაობა

თუ 1962 წელს გამოცემული „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ (პირველი ტომი) ძირითადად ემყარებოდა გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებს, წინამდებარე მეორე ტომი, გარდა ორი თავისა, შეიცავს გიულდენშტედტის ჯერ გამოუქვეყნებელ ხელნაწერ მასალას (იმ მოხსენებების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ესა თუ ის ცნობა ამოკრეფია) ორიგინალის სახის დაცვით. ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი.

ჩვენი გამოცემის მასალათა ანალიზი საკმაოდ ვრცელ გამოკვლევას მოითხოვს, რაც, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა გამოცემის ისედაც ძალზე გაზრდის გამო. ამდენად დავკმაყოფილდით მოტანილი მასალისთვის მიმოხილვითი და განმარტებითი ხასიათის შესავლის დართვით*.

მართალია, გამოცემას ეწოდება საქართველოში მოგზაურობა, მაგრამ მასში მოთავსებულია მრავალი ცნობები ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა შესახებაც, პირველად ჩვენ გადაწყვეტილი გვქონდა პალასის გამოცემის შესაბამის თავებიდან ამოგვეღო ის ადგილები, სადაც აღნიშნული იყო საქართველოს ურთიერთობა ჩრდილოეთ კავკასიის ამა თუ იმ ხალხებთან, მაგრამ ეს დაარღვევდა ტექსტის წყობას, რადგან მივიღებდით უსისტემო ამონაწერებს. ამის გამო ჩვენ მთლიანად ამოვიღეთ პალასის გამოცემიდან თავი ჩრდილოეთ კავკასიის პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ ამასთან, რადგან პალასი ერთ ჯგუფში ათავსებს მთელ იბერიულ-კავკასიურ ენებს, ამდენად შესაბამისი „მოხსენებებიც ჩრდილოეთ კავკასიის შესახებ დავურთეთ გამოცემას (მხოლოდ ხელი არ გვიხლია ჩრდილოეთ კავკასიაში მოგზაურობის დღიურებისთვის, რაც უკვე ძალზე შორს წაგვიყვანდა).

შედარებით პირველ ტომთან, წინამდებარე ნაშრომის მომზადებისას მეტ სიმძნელებს წავაწყდით. ეს გამოწვეულია იმით, რომ მეორე ტომი გაცილებით მრავალფეროვან მასალას შეიცავს:

1. თუ პირველ ტომში ჩვენ მხოლოდ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებთან გვქონდა საქმე, ახლა დასადგენი გაგვიხდა მთელი ჩრდილო კავკასიის, კავკასიის მთიანეთის დასახლებული ადგილების სახელწოდებანიც. ეს დადგენა გაგვიძნელდა იმითაც, რომ სხვადასხვა რუკებისა და ცნობების მონაცემები (ტრანსკრიფცია ამა თუ იმ სახელისა) ერთმანეთს ხშირად არ ემთხვევა (მაგ.: გიულდენშტედტისეული Singiser ასეა აღნიშნული სხვაგან: სინდისარ, სანდისარ, Синдвисар, Sondschar; ან კიდევ გიულდენშტედტის Zozolte – წოწოლდა, ცოცოლტა, Zozoldo და სხვა). ართულებდა საქმეს ისიც, რომ გიულდენშტედტი ზოგჯერ ერთი მხარის სოფელს მეორე მხარეში ასახელებს. თუ როგორაა შესწორებული სახელები, იხ. ქვემოთ, შესავალი.

*ნარკვევი ცალკე წერილის სახით იქნება გამოქვეყნებული. ამიტომ აქ გიულდენშტედტის ცნობათა შეფასებას, მათი სანდობა-მცდარობის მიუხედავად, გვერდს ვუვლით – (გ. გ.).

გეოგრაფიულ სახელთა დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს (ძველსა და ახალს), ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს, ჩვენი წინა გამოცემის საძიებელს, ასევე სტატისტიკური აღწერილობის მასალებს (ძველსა და ახალს), სახელდობრ:

ა) Административно-территориальное деление Дагестанской АССР. На

1 июля 1955 года. Махачкала, 1955.

ბ) Северо-Осетинская АССР. Адм.-территориальное деление. На

1 июля 1952 г. Дзауджикау, 1953.

გ) საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ. 1961.

დ) საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II. დემოგრაფია.

ე) Gottfried Merzbacher, Aus den Hochregionen des Kaukasus, I-II, Leipzig. 1901 (ამ წიგნს დართული რუკებით).

ვ) П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. III. СПб 1869 (საძიებლები).

ზ) Д. Д. Пагирев, Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края, Тудამე 1913.

ჩრდილო-კავკასიური და დაღესტნური სახელების დადგენისას დახმარება აღმოგვიჩინეს: პროფ. ზურაბ ანჩაბაძემ, დოც. ტოგო გუდავამ, დოც. დავით იმნაიშვილმა, ისტ. მეცნ. კანდ. გიორგი თოგოშვილმა. ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

2. გარკვეული სიძნელეები გვქონდა გეოლოგიურ-მინერალოგიურ ტერმინთა დადგენისას. ამ საქმეში დაუზარებლად გვეხმარებოდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტი გურამ ღონდაძე, რომელსაც ღრმა მადლობას გუძღვნით.

3. ბოტანიკური ტერმინების დადგენისას ჩვენ ძირითადად ორი ლექსიკონით ვსარგებლობდით:

ა) ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ. 1949.

ბ) რ. ერისთავი, მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონი მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან, ტფ. 1884.

თუ როგორაა ტერმინთა შესაბამი თარგმანი შესრულებული ჩვენ მიერ, იხ. ქვემოთ შესავალი (გვ. 020-021).

4. წიგნს დართული აქვს მედიკამენტთა და საწვავების სია, რომელთა თარგმანი ჩვენ არ შეგვისრულებია.

5. ასევე არ დაგვიზუსტებია ამა თუ იმ ენის ლექსიკურ მონაცემთა სისწორე.

ამგვარი რთული სამუშაო ზოგიერთ უზუსტობათაგან, რა თქმა უნდა, დაზღვეული არ იქნება. ჩვენ ყოველ სასარგებლო შესწორებას მადლობით მივიღებთ.

თბილისი

1964 წლის 25 ივნისი

გ. გელაშვილი

შესავალი

როგორც პირველი ტომის შესავალში იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტის მოგზაურობის მასალები ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში, აგრეთვე სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (ერთი ნაწილი ლინგვისტური მასალისა – ადელუნგის არქივში). ჩვენი გამოცემის მეორე ტომში შესული მასალა არქივის შემდეგ ფონდებში მოიპოვება: Разряд I, опись 100, №№ 2, 4, 5, 12, 19, 20, 21;

Фонд 3, опись 33, №№ 4, 5, 6.

ჩვენს გამოცემაში შეიძლება განვასხვავოთ ორი ნაწილი*. ერთი, ესაა პალასისეული გამოცემის სამი თავი, რომლებიც პირველ ტომში არ შევიდა, თუმცა ეხებიან საქართველოს ფიზიკურ გეოგრაფიას, გეოლოგიურ და მინერალოგიურ დაკვირვებებს; აგრეთვე – კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკურ გეოგრაფიას და კავკასიის (მირითადად საქართველოს) ფლორასა და ფაუნას.

მეორე ნაწილად შეიძლება ჩაითვალოს დანარჩენი მასალა: მოხსენებები, ხარჯთაღრიცხვის რეგულაჟები, კორესპონდენციები, ლექსიკური მასალები და სხვა. ამ ორი ნაწილის განმასხვავებელი ნიშანი ისაა, რომ პირველი (იგულისხმება ტექსტები) მთლად ამოღებულია პალასისეული გამოცემიდან და ისინი, ზოგი ადგილის გარდა, ხელნაწერის მიხედვით არაა გასწორებული. მეორე ნაწილი კი წარმოადგენს ხელნაწერი დედნის უცვლელ გადმოღებას (ამა თუ იმ ნაწილის გამოტოვებით), უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგიერთი (და არა ყველა) ადგილი პირველი და მეორე ნაწილისა შინაარსობლივად ემთხვევინა ერთმანეთს (რა თქმა უნდა, არა მთლიანად), მაგალითად: ცნობები აფხაზეთის, ბასიანეთის შესახებ ზოგი მინერალოგიური დაკვირვება; ასევე თითქოსდა გამეორებულია პირველ ტომში მოცემული თბილისის აღწერა და თითო-ოროლა ადგილი.

ეს შემდეგითაა გამოწვეული: პალასი, რასაკვირველია, მასალას თავისი გამოცემისათვის იღებდა არა მარტო „დღიურებიდან“, არამედ გიულდენშტედტის „მოხსენებებიდანაც“ ავსებდა მათ. შეიძლება მკითხველმა გვისაყვდუროს, რომ უმჯობესი იყო მოგვეტანა პალასისეული მასალა და შეგვესწორობინა ის დედნით, როგორც ეს პირველ ტომში ხდებოდა; მაშინ სათანადო „მოხსენებების“ მოტანას აზრი აღარ ექნებოდა. ან პირიქით, გამოგვეტოვებინა პალასისეული ტექსტი; ეს კი გამოცემას არასრულს გახდიდა. ჩვენს მიზანს შეადგენდა სრული სახით მოგვეცა მოგზაურის „მოხსენებები“ (რომლებშიც დაცულია ცნობები საქართველოს შესახებ) და აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ცხოვრების თუ

* „ნაწილი“ პირობითი ტერმინია.

ენის სათანადო სურათიც გვეჩვენებინა (რამდენადაც ამას ჩვენი გამოცემა საჭიროებდა), ამიტომ ამ ხელნაწერი მასალის მიხედვით აღარ შეგვისწორებია პალასისეული ტექსტი, რადგან მკითხველი განსხვავებას მათ შორის ადვილად დაინახავს. ჩვენ მხოლოდ შევასწორეთ ცნობები ქისტეთისა და ლეკეთის შესახებ, ისიც არა „მოხსენებებიდან“ ან „დღიურებიდან“, არამედ მოგზაურის ცალკეული საგანგებო ჩანაწერებიდან რომლებიც ზემონახსენებ არც ერთ მასალაში არ იყო. ამდენად, თუ ზოგი რამ გამეორების ელფერს ატარებს, ეს დამცემულის სრულიად შეგნებულად.

რაც შეეხება ლექსიკურ მასალას, პალასის გამოცემასთან დართული სიტყვათა-კონები ჩვენ შევაჯერეთ დედანს, შევასწორეთ და შევავსეთ. ამის შესახებ იხ. ქვემოთ

ამრიგად, მეორე ტომში შევიდა პალასისეული გამოცემის სამი თავი: კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის (ჩვ. გამოც. 2 – 39 გვ.), კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შესწავლისათვის (გვ. 40–115), კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები (გვ. 278–289) და ხელნაწერი დედნისეული მასალა: მოხსენებები, ხარჯთაღრიცხვის რეგულაციები. ლექსიკური მასალა კორესპონდენციები, მიმოხილვითი ხასიათის წერილები. სხვადასხვა სახის სიები და სხვა მრავალი

* * *

თუ როგორია სხვაობა პალასის მიერ გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის*, შეიძლება ვთქვათ იგივე, რაც პირველ ტომში:

1) გამოტოვებულია სიტყვები და წინადადებები, რომელთა აღდგენაც ტექსტს უფრო. ნათელს და სრულს ხდის. მაგალითად: ©) mit diesen durch die Sprache verbunden, aber übrigens abgesondert die Dörfer<P. (და ჩამოთვლილია სოფლები – გვ. 98).

ბ) die Nation Kasikumuch soll an 20.000 Mann stark sein<P. (გვ. 100)

გ) Die an den übrigen in die Sundsch fallenden Flüssen wonenden Völker machen eine andere Partie, die gegen diese ist, und die die Tsche-tschensche pflegt genent zu worden<P. (გვ. 76) და სხვა.

2) გამოტოვებულია სიტყვები და წინადადებები, ან მეცვლილია ერთი მეორით, თუმცა აზრი არ მახინჯდება. მაგ.: ა) სხვა დანარჩენი, რაც მმართველობის, რელიგიის, საქმიანობის, კვებისა და ჩაცმის შესახებ იყო დიდოელებთან ნათქვამი, შეიძლება ამ მხარეზეც გავიმეორეთ. გ ი უ ლ .] ისინი დიდოელთაგან არც ჩაცმით განსხვავდებიან და არც წყობილებითა და ყოფაცხოვრებით, მოკლედ, არაფრით. პ ა ლ . (გვ. 97).

ბ) იქ ლაპარაკობენ ლეკურად, ანწუხში გავრცელებულ დიალექტზე, პ ა ლ .] ამ მხარის ენა იგივეა, რაც ჭარისა და ანწუხის გ ი უ ლ . (გვ. 83).

3) პალასი სტოვებს სიტყვებს, უშვებს შეცდომებს ფაქტს ამახინჯებს. მაგ.: მის ვაჟს და ტახტის მემკვიდრეს პქვია უმახანი. ცოლი ახლანდელი ავარხანისა არის ქალიშვილი უცმეი ინ უსმეი ხანისა, სულთან ბეგისა. პ ა ლ .] ავარ-

* ვგულისხმობთ პალასისეული ტექსტის დედნის მიხედვით შესწორებულ ნაწილს (გ. გ.).

ხანის მეორე ცოლია უცმეი სულთანბეგის ქალი; პირველი ცოლისგან [ჰყავს] ვაჟი უმახანი, გ ი უ ლ . (გვ. 83).

4) ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (შეიძლება ეს ზოგჯერ კორექტურული შეცდომაც იყოს):

ა) Zobotl', G.] Zobol, P. (გვ. 82);

ბ) Gogotl' C.) Gogelt, P. (გვ. 82);

გ) Schiginu, G.] Sesigimu, P. (გვ. 84);

დ) Chuprib, G.] Chubrit, P. (გვ. 92);

ე) Kunaimi, G.] Kimaimi, P. (გვ. 102);

ვ) Chur, G.] Churt, P. (გვ. 102).

5) ერთ სიტყვას მეორით ცვლის, რაც ზოგჯერ შეიძლება შეცდომაც:

იყოს. მაგ.: ა) An dem Ursprunge der Koisu, G.] An Koisu hinab an einem
besondern Arm, P. (გვ. 98).

ბ) 1000 Familien, P.] 10.000 Mann, . G (გვ. 98).

გ) 2000 Familien, P.] 3000 Mann, C. (გვ. 100);

დ) ყველაზე ქვემო ლეკური სოფელია კოისუზე კოსტეკს ზემოთ, პ ა ლ .]
ყველაზე ბოლო სოფელი კოსტეკს მერე, კოისუს დასავლეთით. გ ი უ ლ . (გვ. 85).
ყველა შესწორება ჩვენი გამოცემის სქოლიოებშია მითითებული*.

* * *

ჩვენს გამოცემაში სიტყვების მართლწერა დატოვებულია დედნისეული.
შეიძლება შემდეგი ნიმუშების მოტანა: ა) სიტყვაში გამოტოვებულია ასო h.
მაგალითად: erfahren (=erfahren, გვ. 130**, Anzal (=Anzahl, გვ. 132),
Vermerung (= Vermehrung, გვ. 136); Jar (=Jahr, გვ. 124); führende
(=führende, გვ. 124); ser (=sehr, გვ. 124), Einwoner (=Einwohner, გვ. 192)
და სხვა.

ბ) **ck**-ს მაგიერ ნახმარია **k** ან **kk**: Endzwek (გვ. 160), zurück (გვ. 122),
Brücke (გვ. 124), bedekket (გვ. 124), erstekt (გვ. 190), Rükreise (გვ. 128)
და სხვა.

გ) **B**-ის ნაცვლად **s**-ია გამოყენებული: Ausflus (გვ. 124). Erlaubis
(გვ. 128), Entschlus (გვ. 142), Grundris (გვ. 160), Fus (გვ. 124), Flus
(გვ. 188) და სხვა.

დ) **tz** შეცვლილია **z**-ით ან **zz**-ით: besezzet (გვ. 124), jezt, letzte
(გვ. 122), Schuzz (გვ. 130), nuzzen (გვ. 130), Vorsazz (გვ. 124) და სხვა.

ე) **nn**-ის მაგიერ **n**-ს ხმარობს: genant (გვ. 224) და სხვ.

ვ) **mm**-ს ცვლის **m**-ით: einnimt (გვ. 190), sammeln (გვ. 188) და ა. შ.

ზ) **ä** შეცვლილია **e**-თი: erwente (=erwähnte, გვ. 126), Степле (=Gräze,
გვ. 144) და სხვა.

დ) **dt**-ს მაგიერ წერია **t**: Hauptstat (გვ. 126).

* ნიშნით „<“ აღვნიშნავთ ნაკლებობას.

** გვერდების მითითება არ ნიშნავს თითქოს მხოლოდ ამ გვერდზე გვხვდებოდეს
მსგავსი შემთხვევა.

ხშირად ნახმარია სიტყვათა ძველი ფორმები: gelebet (გვ. 130), wirk-
lich (გვ. 142), onmächtig (გვ. 182), mögte, zwo, gieng, Gebürge, vorigiä-
rige (გვ. 124), izt (გვ. 128), seyn (გვ. 128), etwan, bedekket (გვ. 124),
verfertigt (გვ. 126), ongeachtet (გვ. 126), fiirtreffliche (გვ. 128) და სხვა,
რომელთა პარალელურად ახალი ფორმებიცაა ხშირად გამოყენებული.

დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომებიც, არაა დაცული შესა-
ფერი ბრუნვები. ჩვენ ისინი უმეტესად კვადროატული ფრჩხილებით აღვადგი-
ნეთ. მაგ.: mit einige[n] 1000 Mann (გვ. 228); mit dem mingrelische[n]
Dadian და სხვა.

კიდევ მრავალი სხვადასხვა მაგალითის მოყვანა შეიძლებოდა სიტყვათა
მართლწერიდან, მაგრამ მათ მკითხველი თვითონაც შეამჩნევს და ამავე დროს
საკმაოდ დაწვრილებითაა მსგავსი ნიმუშები ჩვენი გამოცემის პირველ ტომშიც
მოყვანილი.

მოკლედ შევეხოთ, თუ რას წარმოადგენენ წინამდებარე ტომში შესული მასალები. მივეყვით იმ რიგს, როგორც ისინი გამოცემაში არიან დალაგებული, თუმცა შეიძლება მათი უფრო მცირე რაოდენობის, მაგრამ მოხრდილ ჯგუფებად გაერთიანება.

თავი „კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“ მთლიანად გადმოღებულია აპალასის გამოცემიდან (იხ. Reisen, I, გვ. 433–458; ჩვენი გამოცემის 2–39 გვ.). ჩვენ იგი დედნის მიხედვით არ შეგვისწორებია. ამ თავში გიულდენშტედტი დაწვრილებით განიხილავს კავკასიის მთელი მთიანეთის ფიზიკურ ბუნებას. ამას იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. ის ხომ კიდეც ამბობს: „იგი (კავკასია – გ. გ.) აქამდე ძირითადად ისევე უცნობი იყო, როგორც განთქმული, რადგან მას პირველი ადგილთაგანი ეკავა ჩემი ფიზიკური ექსპედიციის გეგმაში, რამდენადაც შევძელი მოვიარე, რაც შემეძლო მე თვით ჩავინიშნე, სადაც არა – ვეკითხებოდი, ცნობები შევაგროვე და შევადარე“ (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 3). გიულდენშტედტი. თუ არ ჩავთვლით კავკასიონის ზოგად დასურათებას, კავკასიის მთიანეთის დაწვრილებით აღწერას იწყებს სამხრეთ კავკასიის მთებიდან და, მთავარი ქედის გადავლით, ჩრდილო მთიანეთით ასრულებს, რადგან, როგორც თვით ამბობს, ასე მიდიოდა მისი სამოგზაურო გზხა საქართველოდან რუსეთისკენ.

უნდა ვთქვათ, რომ ეს თავი გვამღევს შემაჯამებელ სურათს კავკასიის მთიანეთისასბთორემ გიულდენშტედტი ყოველ ნაბიჯზე აღწერდა თავის დღიურებში ამა თუ იმ მთასა და ველს, მდინარესა თუ საბადოებს. ახლა ეს ყველაფერი ერთადაა თავმოყრილი.

ხსენებულ თავში პირველად მოცემულია კავკასიონის მთავარი ქედის ზოგადი სახე, მისი მდებარეობა, გადაჭიმულობა, სიგანე. წარმოდგენილია სურათი მისი ქედების, მწვერვალების, მცენარეული საფარის და შემადგენელი ქანებისა. ასევე ზოგადადაა გამოყოფილი მთავარი ქედის მიმდებარე მთისწინეთები (ჩრდილოეთისა და სამხრეთის), მდინარეთა ხევეებით და მინერალებით.

012

ზოგადი ცნობების შემდეგ გიულდენშტედტი იწყებს აღწერას თავისი, გეგმის მიხედვით (ე. ი. სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ). პირველად მოგზაური ეხება არარატის ჩრდილო მთისწინეთს; მის გავრცელებას. ძალზე დაწვრილებითაა აღწერილი არარატის მთიანეთის მინერალები, საბადოები მათი მდებარეობით, სიმძლავრით, მნიშვნელობით, სარგებლიანობით (განსაკუთრებით სპილენძის, რკინის და ვერცხლის საბადოები, თუმცა სხვაც ბევრია ჩამოთვლილ-გამოკვლეული).

არარატის ჩრდილო მთისწინეთიდან გადავდივართ კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთზე. აქ გამოყოფილია ორი ქედი: კირქვიანი და ფიქალიანი. აღწერილია მათი ქანები, მცენარეული საფარი, მათზე მიმავალი მდინარეები, საზღვრები ქედების გავრცელებისა; ასევე დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი მინერალოგიურ დაკვირვებებს.

კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთი ებჯინება ყინულიან ქედს, ე. ი. მთავარ ქედს, რომლის გრანიტული აღნაგობა და პიტალო კლდეები, თუ ღრმა ხევეები ზოგადი აღწერისას იყო დასურათებული.

მთავარი ქედი ჩრდილოეთით გადადის ჩრდილოეთის ფიქალიან ქედში. აქაც გიულდენშტედტი არ იშურებს ძალ-ღონეს, რათა „აღწეროს ქისტეთისა,

თუ ოსეთის ტერიტორიებზე, ან სხვაგან ამ მთებში არსებული მინერალები თუ მადნეული. ხსენებული ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი დაბლდება ჩრდილოეთ მთისწინეთად; აქაც გვაქვს მსგავსი ცნობები მისი ქანების მიმართულების შესახებ. აქვეა აღწერილი მასში გადმოდინარე თბილი სამკურნალო წყლებილ, რასაც გიულდენშტედტი საერთოდ დიდ ყურადღებას აქცევს და თავის „მოხსენებებსა“ და „დღიურებში“ დიდ ადგილსაც უთმობს.

როგორც ვხედავთ, ეს თავი წარმოადგენს წმინდა გეოგრაფიულს, გეოლოგიურსა და მინერალოგიურ აღწერას კავკასიისას რა თქმა უნდა, მეტი ყურადღება მინერალებზეა გამახვილებული, რადგან გიულდენშტედტისადმი მიცემული ინსტრუქციიდანაც (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 145–147) ნათლად ჩანს, თუ რა ინტერესები ჰქონდა რუსეთის საიმპერატორო კარს, როცა ამ ექსპედიციას გეგმავდა. ანდა, რატომ დასჭირდებოდა რუსეთის მთავრობას ჩრდილო ოსეთში მომავალი სამუშაოების ჩასატარებლად ყიზლარში ციმბირის მემალა-როეთა რაზმი გადმოეყვანა და სპეციალური რუკებითაც კი აღეჭურვა.

აქვე გვსურს დავსძინოთ, რომ მსგავს აღწერილობას, მხოლოდ უფრო შემოკლებულს და კონკრეტულს, შეიცავს გიულდენშტედტის XXIX მოხსენება. საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი გაგზავნილი (იხ. ჩვ. გამოც. გვ. 160–187).

* * *

მეორე თავი – „კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შესწავლისათვის“, ასევე მთლადაა ამოღებული პალასის გამოცემიდან (იხ. Reisen, I, გვ. 458–502; ჩვენი გამოცემის გვ. 40–115). ამ თავში დედნის მიხედვით (არა მოხსენებებისა და დღიურების მიხედვით) შესწორდა მხოლოდ ქისტეთისა და ლეკეთის შესახები ცნობები (იხ. ზევით შესავალი).

013

ხსენებული თავის შესავალში გიულდენშტედტი იხილავს კავკასიელთა სწარმომავლობას, მათს ავტოხთონობას, წყობას. იგი დასძენს, რომ მთიანი მდებარეობა და კავკასიელთა უმეცრება, მათი ენათა და მხარეთა სიმრავლე იყო მიზეზი. რომ მათ შესახებ თითქმის არაფერი იცოდნენო და თვით, ინსტრუქციის შესაბამისად, ამ სიბუნელში გარკვეული შუქი შეიტანა, „ენობრივი მონაცემებით. დაკვირვებით, ფიზიკური მსგავსებით, ისტორიულ გარემოებათა შედარებით“ გიულდენშტედტმა მთელი ეს ხალხები რვა ძირითად ჯგუფად, მხარედ გააერთიანა. (რა თქმა უნდა, საფუძვლად მან ენა დაუდო ასეთ დაყოფას ენათა შესახებ იხ. ქვემოთ). ეს ნაწილებია: 1) ქართული პროვინციები*, 2) ბასიანეთი. 3) აფხაზეთი და აფხაზები, 4) ჩერქეზეთი და ჩერქეზები 5) ოსეთი ოსები, 6) ქისტეთი, 7) ლეკეთი და ლეკები 8) თათარი ხალხები (ყუმუხელი თათრები, ნოღაელი თათრები – კასპიის ზღვაზე და ყუბანზე, თურქმანი თათრები).

ჩამოთვლილი მხარეები (ცვაალცალკეა წიგნში დახასიათებული და აღწერილი, ამ ქვეთავებში განხილულია შესაბამი ქვეყნის (პროვინციის) საზღვრები, მდებარეობა: ამ პროვინციათა სახელწოდებების წარმომავლობა, დაკავშირებულია ზოგი მათგანი ძველ სახელებთან (მაგ.: ჩეგემი – ჯიქია, ციხია; ჩეგემელები – ცეხენები. ჯიქები; აფხაზეთი – აბაზგია), ასევე ნათქვამია, თუ როგორ იწოდებიან ეს ქვეყნები სხვადასხვა მხარეთა ენებზე. განხილულია ზოგი ხალხის წარმომავლობა (მაგ.: ოსები – ყივჩაყები ან უჟები არიან და სხვა).

გიულდენშტედტი ყველგან აღნიშნავს, თუ რომელი მხარე ვისი მმართველობის

ველობის ქვეშ იმყოფებოდა წინათ და ახლა მაგ-: ბასიანეთი, ქისტეთი, ოსეთის ნაწილი, აფხაზეთი, ლეკეთის ნაწილი ემორჩილებოდნენ ქართველ მეფეებს, ხოლო. ამჟამად ზოგი თურქებს, ზოგი ყაზარდოს, ზოგი თურქმან ხანებს, ზოგიც რუსებს ექვემდებარებიან, ან საერთოდ თავისუფლები არიან). აღნიშნულია ამ მხარეთა ურთიერთობის ხასიათი – ერთმანეთთან, სხვა ქვეყნებთან (ხარკის გადახდა, მძევლების მიცემა, ქვეშევრდომობა). დაცულია ცნობები ხალხთა სარწმუნოების შესახებ თუ როგორი სარწმუნოება ჰქონდათ ადრე (ქრისტიანული – ბასიანელებს აფხაზებს, ქისტებს და ა. შ.), რით შეიცვალეს ამჟამად (ან მაჰმადიანობით, იმ სრულებით ურელიგიოდ ცხოვრობენ) და ძველის რა გადმონაშთები შემორჩათ (ეკლესიები, მარხვა და სხვა).

დიდი ადგილი აქვს დათმობილი ენებს ამა თუ იმ მხარისა, მათს ნათესაობას და კავშირს ერთმანეთთან და სხვა. ენებთან გავრცელებულ დიალექტებს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). გიულდენშტედტი აღწერს კავკასიის ხალხთა მეურნეობის ყოველგვარ დარგს, მესაქონლეობას, სამოვრებს: მათ მიერ წარმოებულ ვაჭრობას, სავაჭრო საქონელს, მადნების დამუშავებას და სხვა, ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს მხარეთა და სოფლების ჩამოთვლა-აღწერას. ყოველი პროვინცია დაყოფილია გარკვეული რაოდენობის და სახელწოდების მხარეებად. აქაც მოცემულია მათი მდებარეობა, მათში შემავალი ქალაქები და სოფლები, ციხე-სიმაგრეები; აღწერილია დასახლებისა და საც-

* რადგან საქართველოს ცალკე გამოკვლევა აქვს მიძღვნილი იმავე ტომი, ამიტომ ამ თავში მხოლოდ ჩამოთვლაა ქართული სამეფო-სამთავროების.

014

ხოვრებელი სახლების ტიპები. ძალზე ხშირად ამა თუ იმ სოფელთან ან მხარესთან ვხვდებით ამ ადგილის მოსახლეობის რაოდენობის ჩვენებას (ხან კომლების მიხედვით, ხან სულადობრივ), აგრეთვე ლაშქრის გარკვეული რაოდენობის გამოყვანის უნარიანობას. დასახელებულია მხარეთა და ცალკეულ სოფელთა მთავრებისა და ბატონების გვარები, მათი ნათესაობა-წარმომავლობა (მუდავია, შარაშა, კუნდუხოვი, ჩევი და სხვა მრავალი).

მოცემულია ამა თუ იმ ხალხის წოდებრივი დაყოფა, სოციალური ფენების ჩამოთვლა. იძლევა გიულდენშტედტი სხვადასხვა ხალხთა ცხოვრების ხასიათის დასურათებას (მომთაბარეა თუ მკვიდრი).

არ ავიწყდება მოგზაურს სხვადასხვა მხარეთა წეს-ჩვეულებების, ჩაცმდახურვის, ხასიათისა და ბუნების, მათში გავრცელებული პირთა სახელების მოცემა. ზოგჯერ კი გიულდენშტედტი გადმოცემებსაც იხსენებს (კედლის არსებობა დერბენტიდან კახეთამდე, ბოჰემელი ძმები და სხვა).

ასეთი მრავალფეროვანი მასალის მომცველია დასახელებული მეორე თავი. ამდენად, თუმცა ის ატარებს პოლიტიკური გეოგრაფიის სახელს, მასში აგრეთვე ძალზე ბევრი საინტერესო რამ შეიძლება მოინახოს მეურნეობის, ეკონომიკის, სოციალური წყობის ამსახველი, ენათმეცნიერთა და ეთნოგრაფთათვის საყურადღებო.

* * *

ერთ-ერთი უმთავრესი ადგილი გიულდენშტედტის მასალებში „დღიურებთან“ ერთად უკავიათ მის „მოხსენებებს“ (Berichte) საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი. გიულდენშტედტი სისტემატურად აწვდიდა აკადემიას ცნობებს მის მიერ მოვლილი მხარის შესახებ, ექსპედიციის მიმდინარეო-

ბის, მოძიებული მასალის, ნახულის თუ გაგონილის შესახებ; ატყობინებდა თავისი მუშაობის გეგმებს, ზოგიერთ მოხსენებას კი გიულდენშტედტი თან ამა თუ იმ მხარის რუკასაც ურთავდა.

გიულდენშტედტის 42 მოხსენებიდან საქართვეოს შესახებ გარკვეულ ცნობებს შეიცავენ XIII-XXXII მოხსენებები. ამდენად ჩვენც ისინი მოვიყვანეთ. ეს მოხსენებები დაცულია არქივის შემდეგ ფონდში: ФОНД 3, ОПИСЬ 33, # 5-6*. გარდა საქართველოს მათში ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების შესახებაცაა უხვი მასალები**.

საერთოდ „მოხსენებები“, რომელთაც, ასე თუ ისე, დღიურის ელფერიც დაჰკრავთ, წარმოადგენენ გიულდენშტედტის საქმიანობის ერთგვარ შემაჯამებელ საბუთებს. „მოხსენებებში“ დაცულია ყოველგვარი ხასიათის ცნობები: გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული, მინერალოგიური, ბოტანიკური, ენაღმცენიერული, ისტორიული ხასიათისა. ამ „მოხსენებებშია“ შენახული ისეთი მასალებიც, რაც სხვაგან არ არის; მაგ.: ქართლის ცხოვრების ნუსხის შეძენის, მისი თარგმნის საქმის მოწესრიგების შესახებ (იხ. XXXI მოხსენება, გვ. 197 და მოხსენება, გვ. 231); რუსული კორპუსის მოძრაობის ზოგი დეტალის შესა-

* № 6-ში დაცულია ამ მოხსენებათა შავი ცალები.

** ეს „მოხსენებები“ ამ სახით პირველად ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება (გ. გ.),

015

ხებ; ქართული სამეფო შტოს რუსეთში მცხოვრები ზოგიერთი ცოცხალი წარმომადგენლის მოღვაწეობის შესახებ (არქიმანდრიტი პორფირი); რუსული მემლაროელების ყიზლარში გადმოყვანის შესახებ (გვ. 149); გიულდენშტედტისადმი აკადემიის მიერ მიცემული ინსტრუქციის საიდუმლო მხარის შესახებ (გვ. 145-147). „მოხსენებებშია“ დაცული ექსპედიციის წევრთა დახასიათებაც. მათშია აგრეთვე გიულდენშტედტისეული გეგმა ჩრდილოეთ კავკასიაში ახალშენთა სასაზღვრო ხაზის შექმნის თაობაზე, რომელთა მოსახლეობის ერთი ნაწილიც ქსნის და არაგვის, ასევე ხევის მცხოვრებ ქართველებს უნდა შეეღინათ, როგორც მაღალი სამეურნეო კულტურის მქონე ხალხს.

უნდა ითქვას, რომ თავისი დამაჯამებელი ხასიათით ყველაზე ვრცელია XXIX, XXX o XXXII მოხსენებები, პირველში მოცემულია საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის შუა ნაწილის (ოსეთის, ქისტეთის, მცირე ყაზარდოს) გეოგრაფიულ-მინერალოგიური აღწერა, მეორეში – ლეკეთისა და კასპიის ზღვის პირას მცხოვრები თათრული მხარეებისა, მესამეში კი – ჩრდილოეთ კავკასიის დასავლეთი ნაწილისა (აფხაზეთი, ჩერქეზეთი, ყაზარდო და ნოღაელი თათრები ყუბანზე). ამრიგად, ეს სამი მოხსენება მოიცავს მთელს კავკასიას შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე. განსაკუთრებით იზრდება XXIX და XXXII მოხსენებათა მნიშვნელობა, რადგან მათ დართული აქვთ სათანადო ვრცელი რუკებიც; პირველს საქართველოსი (არა მთელი ქვეყნის) და კავკასიის ყელის შუა ნაწილისა, ხოლო მეორეს – მდინარე ყუბანის და მდ. მანიჩის მიდამოებისა აზოვის ზღვამდე, სავარაუდო ახალშენთა ადგილების აღნიშვნით. (რუკების შესახებ იხ. ქვემოთ გვ. 025-026).

როგორც აღვნიშნეთ და როგორც ეს ჩვენს გამოცემაში მოტანილი ამონაწერებიდანაც ჩანს, XXXII მოხსენება თავისი მნიშვნელობით უტოლდება XXIX მოხსენებას. გამოცემის გაზრდის გამო ჩვენ მხოლოდ ზოგი ადგილი მოვიყვანეთ ამ მოხსენებიდან, თუმცა წიგნს ხსენებული რუკა დავურთეთ. თვით მოხსენებას (სრული სახით) ცალკე წერილს მივუძღვნით.

კიდევ ერთხელ დავსძენთ, რომ, მართალია, „მოხსენებათა“ ბევრი მონაცემი ზევით აღნიშნულ პალასისეული გამოცემის პირველ თავებს ემთხვევა, მაგრამ ეს კი არ ამძიმებს გამოცემას, არამედ ვფიქრობთ, რომ ბევრ საკითხს უფრო ნათლად აშუქებს.

* * *

მომდევნო ციტი ჩვენი გამოცემული ტექსტისა არის „ყუბანის შენაკადების შესახებ“*. მართალია, ცალკე ქვესათაურითაა გამოყოფილი „პროვინცია ბასიანის შესახებ“, მაგრამ ისიც ეკუთვნის წინას, მისი უშუალო გაგრძელება და ნაწილია (იხ. გვ. 206–223).

ეს თავი არ წარმოადგენს მოხსენებას აკადემიისადმი, მაგრამ ისიც მოვათავსეთ ამ რიგში, რადგან მასში ძალზე უხვი და კონკრეტული ცნობებია დაცული ჩრდილო კავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ. ეს თავი შეიძლება ორ ნაწილად. გაიყოს აღნაგობის მიხედვით.

* ეს თავი ამ სახით პირველად ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება (გ. გ.).

016

პირველში დაწვრილებითაა აღწერილი არა მარტო უშუალოდ ყუბანის შენაკადები, არამედ მთელი მისი აუზი, შენაკადთა შენაკადებითაც. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ამ ნაწილს იმდენად, რამდენადაც, გარდა მდინარეთა დასახელებისა, მითითებულია, თუ რომელ მათგანზე რომელი მხარე ძვეს, რომელი ხალხი ცხოვრობს; ჩამოთვლილია მათზე მდებარე დიდი თუ მცირე სოფლები, დასახელებული არიან. ამ სოფლებისა და მხარეების მმართველი ბატონები (ძირითადად აფხაზები და ჩერქეზები).

მეორე ნაწილი უფრო მეტ საკითხებს ეხება. აქ განხილულია ყუბანელი თათრების, აფხაზეთის, ჩერქეზეთის და ბასიანეთის საერთო მდგომარეობა: მათი მხარეები, მხარეთა სახელწოდებების დადგენა-შედარება, საზღვრები, გავრცელების არეები, ენა, რელიგია, საქმიანობა, მოსახლეობა, დასახლების ტიპები; ერთი სიტყვით, ყოველივე ის, რაც ჩვენი გამოცემის მეორე თავის შესახებ იყო ნათქვამი.

* * *

„რუსეთ–საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში“ წარმოადგენს ნამდვილი ისტორიული ხასიათის მიმოხილვით წერილს*. ხსენებული სათაური ამ წერილს ჩვენ მივეცით (დედანში ის უსათაუროა), რადგან იგი სავსებით შეეფერება მასში გადმოცემულ ფაქტებს.

გიულდენშტედტი იცავს ფაქტების თანმიმდევრულ რიგს, როგორც მათ ადგილი ჰქონდათ სინამდვილეში. ამ წერილში გადმოცემულია ამბები 1768 წლიდან 1772 წლამდე. იწყება წერილი ფაბულოვის (=ხვაბულოვი) ელჩობით ერეკლე-სოლომონის კარზე, რომელიც პასუხი იყო მიტროპდლიტ მაქსიმე აბაშიძის პეტერბურში ელჩობაზე. დასახელებულია ამ ელჩობათა მიზანი და მიზეზები. ამ ელჩობას მოსდევს საქმეთა რწმუნებულის მურავიოვის (=მოურავოვი) და რუსული კორპუსის გამოგზავნა საქართველოში ტოტლებენის მეთაურობით. საკმაოდ ვრცელადაა აღწერილი რუსული კორპუსის და მისი სარდლის მოქმედება საქართველოში, ურთიერთობა ერეკლე-სოლომონთან, ზოგიერთი უთანხმოება, ერთობლივი მოქმედება თურქთა წინააღმდეგ; შეფასებუ-

ლია სარდლობის მოქმედება. ნათქვამია ფოთის უნაყოფო ალყის შესახებ, გურია-სამეგრელოს მთავართა დამოკიდებულების შესახებ. ტოტლებენს ცვლის სუხოტინი. ნაჩვენებია ახალი სარდლის უშედეგო მოღვაწეობაც; შემდეგ, კორპუსის უკან გაწვევა და ამის მიზეზები. ბოლოს, აღნიშნულია იმპერატორის რესკრიპტების გამოგზავნის შესახებ ერეკლე-სოლომონისადმი, მათი მომავალი საქმიანობისა და რუსეთთან ურთიერთობის განსაზღვრის შესახებ, ნათქვამიას აგრეთვე ლევან ბატონიშვილისა და პატრიარქ ანტონის რუსეთში ელჩობის თაობაზე, ამ ელჩობის მიზნებზე.

ამ მიმოხილვით წერილს ახლავს ზოგიერთი უზუსტობა. მაგალითად: ტოტლებენთან ერთად წამოსული რუსეთის საქმეთა რწმუნებული იყო არა

* ეს წერილი წინამდებარე ტომში ქვეყნდება პირველად (გ. გ.).

02. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში ტ. II

017

მურავიოვი, არამედ მოურავოვი აგრეთვე არაა ზუსტად აღნიშნული ფაბულოვის ჩამოსვლის და დაბრუნების თარიღები; ან კიდევ – ტოტლებენი ერეკლეს ადოს მინდვრიდან არ გაჰყოლია მაშინვე თბილისში, არც ცხინვალში შეხვედრია სოლომონს. ეს შეხვედრა მოხდა იმერეთის საზღვარზე 26 სექტემბერს. აქედან კი ტოტლებენი სოლომონთან ერთად შორაპნის ციხის ასაღებად გადავიდა, მაგრამ უშედეგოდ; 13 ოქტომბერს ის მოეცალა შორაპანს და ცხინვალში დაბრუნდა* (და არა ისე, როგორც წერილშია ნათქვამი, თითქოს არავითარი ოპერაციის ჩატარებას ადგილი არ ჰქონოდა).

მიუხედავად ზოგიერთი ასეთი უზუსტობისა, ხსენებულ წერილს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ პერიოდის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის კვლევისას და ამდენად მეტად საყურადღებო მასალას წარმოადგენს, რა თქმა უნდა, კრიტიკული მიდგომის და სხვა პარალელურ ცნობებთან შეჯერების შემდეგ**.

გავიმეორებთ, რომ ამ ცნობათა ვრცელ ანალიზს არ ვიძლევი, რადგან არ გვსურს შესავლის გეგმას გადავუხვიოთ, რაც გამოცემის გაზრდას გამოიწვევდა.

* * *

ჩვენს გამოცემაში სათანადო ადგილი უჭირავს გიულდენშტედტის „მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის შემოსავლისა და დანახარჯების სიას“ (მეოთხე და მეხუთე წლებისა – იხ. ტექსტი გვ. 232–267).

ხარჯთაღრიცხვის რვეულები შედგენილია ცალკე წლების მიხედვით. იგი წარმოებულია როგორც გერმანულ, ისე რუსულ ენებზე. რუსული წარმოადგენს გერმანულის თარგმანს. ეს რვეულები დაცულია არქივში: Фонд 3, опись 3, № 4.

როგორც სათაურიდან ჩანს, ხარჯთაღრიცხვის რვეულებში შეტანილია როგორც ექსპედიციის შემოსავალი, ისე დანახარჯები. ჩვენი გამოცემის გაფართოების თავიდან ასაცილებლად შემოსავლების აღრიცხვა გამოვტოვეთ, რადგან მათში მაინც და მაინც საყურადღებო მასალა არ არის. ამდენად წინამდებარე ტომში წარმოდგენილია დანახარჯების სია ამ ხარჯთაღრიცხვის რვეულებიდან, ამასთან მხოლოდ იმ წლებისა, როდესაც გიულდენშტედტი საქართველოში იმყოფებოდა (ხარჯთაღრიცხვის რვეულებიც ჩვენს გამოცემაში ქვეყნდება პირველად).

მიუხედავად გარეგნული ერთფეროვნებისა, ხარჯთაღრიცხვის რვეულები

შეიცავენ სხვადასხვა საინტერესო ცნობებს, რაც სხვა მასალებში არ გვხვდება (რა თქმა უნდა, ყველა პიროვნება თუ ნივთი, დასახელებული რვეულებში,

* შდრ., А. Ц а г а р е л и, Грамоты, I, СПб, 1891, გვ. გვ. 68, 443.

** ზოგიერთი საკითხი განხილული გვაქვს ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში (იხ. გვ. 084 – 086); აგრეთვე ცალკე წერილიც გვაქვს დამზადებული.

018

გვხვდება ფასებთან ერთად, თუ ვინ რით დაასაჩუქრა, ან რაში რამდენი ფული გადაიხადა).

რვეულებში დასახელებული არიან ექსპედიციის თარჯიმნები სხვადასხვა ენებისა (იქნებიან ეს კაზაკები თუ ყაზბეგის ვაჟი, განსწავლულნი თუ შემთხვევითნი პირნი), ძალზე თვალნათლივ ჩან, თუ როგორ კრეფდა გიულდენშტედტი ცნობებს მხარეთა და ენათა შესახებ, ვინ იყო ერთი ნაწილი ამ ცნობათა მიმწოდებელისა (ავარელი, ანწუხელი, დიდოელი, ჭარელი, კაჰასაელი, ხუნძარი, ყაზახ-ბორჩალოს მხრიდან), აღსანიშნავია, რომ ყველა აქ ჩამოთვლილ პირებს გიულდენშტედტი საქართველოში შეხვდა.

დასახელებულია აგრეთვე მეფისა თუ ერისთავის ზოგი მოხელე, რომლებიც ემსახურებოდნენ გიულდენშტედტს (მეფის და ერისთავის იასაულები. ყაზბეგი; აგრეთვე იმერეთის სამეფო კარის თავადები – წერეთელი და სხვები. ამათგან ხოგი გამყოლია, ზოგი მზრუნველი, ზოგი დამცველი, ზოგიც მომმარაგებელი).

ხარჯთაღრიცხვის რვეულებში ვხვდებით ცნობას ქართული ქორონიკის (ქართლის ცხოვრების) ნუსხის შეძენის შესახებ თბილისში (გვ. 257), აგრეთვე ცნობას გიულდენშტედტის არჩევის შესახებ პეტერბურგის აკადემიის აკადემიკოსად (გვ. 247). ჩამოთვლილია ექსპედიციის ყველა წევრის ხელფასები.

ყველაზე მოხრდილი და მთავარი ადგილი რვეულებში უკავია ფასების აღნიშვნას, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ვაჭრობა-ეკონომიკის დონის გასაგებად. ჩამოთვლილია უამრავი საქონელი თუ ნივთი, პროდუქტი თუ იარაღი. ნედლეული თუ ნაწარმი, ცხოველი, თევზი თუ მარცვლეული. რაც სხვადასხვა დროს შეიძინა ექსპედიციამ თავისი საჭიროებისთვის – იქნება ეს თბილისში თუ იმერეთში, სტეფანწმინდასა თუ რაჭაში (მაგალითად: ცხენები, უნაგირები, ცხენის აკაზმულობა, ნალები, თოკები, თოფრაკები, ქეჩის კარავი, სპილენძის თუნგი, ყუთები, მატყლი, ტყავი, ღვინის სპირტი, ლუქი, თეთრი ქაღალდი, თოფის წამალი, ტყვია, გვარჯილა, ღვინის მარილი, თოფი, შეშა, სანთლები, თივა, ქერი, შვრია, პური: აგრეთვე – ფიჩხული, ორაგული, ლოქო. ჭანარი. მურწა, გელაქნური: ანდა – ჯეირანი, შველი, გარეული ღორი, ქურციკი. წავი, ჯიხვი. ლეოპარდი და სხვა მრავალი).

ასევე დასახელებულია ზოგი საწონი თუ საწყაო ერთეულიც, მაგ.: რომ ქართული კოდი უდრის ორ ფუტს. ყოველივე ჩამოთვლილის შედეგად ცხადი ხდება ხარჯთაღრიცხვის რვეულთა მნიშვნელობა.

აქვე გვსურს დავურთოთ, რომ გიულდენშტედტს აქვს ნუსხა თან წამოღებული ნივთებისა. რომლებიც მას სჭირდებოდა მოგზაურობისას საჩუქრების სახით ხარჯების გასასტუმრებლად და რომელთაც ის ურიგებდა ამა თუ იმ ცნობის მიმწოდებელს, დამხმარეს თუ პატივისმცემელს. ყველა ეს ნივთები შეფასებულია აგრეთვე, რათა უკეთ შესძლებოდა დანახარჯების აღნუსხვა. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ნივთებმა (სარკეები, დანები, ნემსები, სათითები, ბეჭდები. მაკრატლები, მარჯნები, აბრეშუმი, ტილო, პერანგები. სამართებლები, ჭიქები,

კომპასები. ხელსახოცები, კბილის ჯაგრისები, სავარცხლები, ღილები და სხვა მრავალი) დიდი სამსახური გაუწიეს მოგზაურს. ამასთან ის არიგებდა ნივთებს იმის მიხედვით, თუ რა ღირებულების ცნობას კრეფდა, ან რომელი რანგის წარმომადგენელთან ჰქონდა საქმე (იხ. ტექსტი, გვ. 266–269).

* * *

ჩვენი გამოცემის ტექსტში შევიტანეთ აგრეთვე გიულდენშტედტის ხელნაწერ მასალაში დაცული „სია ავადმყოფებისა“ რომელთაც მან თვით, როგორც ექიმმა. ჩაუტარა გარკვეული მკურნალობა. ეს ცხრილი. რომელიც აგრეთვე გამოუქვეყნებელი იყო აქამდე, ინახება არქივში: Разряд 1, опись 100. № 21 (იხ. ტექსტი გვ. 270–277). ეს სია შეიცავს საინტერესო მასალას როგორც სამედიცინო, ისე ისტორიული თვალსაზრისითაც. მოცემულ სიაში ვხვდებით ქართლ-კახეთის. მეფეს მისი ოჯახის წევრებს – მეუღლეს, შვილებს და სხვ. (დარეჯანს, ანახანუმს, ანას, მარიამს, გიორგის); პატრიარქს ანტონს, ვხვდებით მეფის კარის უმაღლეს თუ სხვა მოხელეებს (პირველ – მდივანბეგს, ეშიკაღბაშს, მდივანს – ისევე ოსეშვილს. დავით ქსნის ერისთავს და სხვას). კარის მსახურებს (მეფისა და დედოფლისა); ასევე ქალაქის მოსახლეთა (თუ მოქალაქეთა) ზოგ წარმომადგენელს (ვაჭარს. პირველ ოსტატს, მომღერალს და ა. შ.), სასულიერო პირებს (ხუცესი, მღვდელი). სიაში შეყვანილი არიან სხვა მხარეთა მმართველებიც (მაგ.: განჯის ხანი) და რუსული კორპუსის ოფიცრები.

მკითხველისათვის ერთი შეხედვითაც ნათელი იქნება. რომ მსგავსი ცნობები ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს.

* * *

შემდეგ თავს ჩვენს გამოცემაში შეადგენს „კავკასიაში გავროცელებული ცხოველები და მცენარეები“. ესეც ერთ-ერთი ნაწილია. რომელიც პალასის გამოცემიდანაა ამოღებული (იხ. Reisen, I, გვ. 418–429; ჩვ. გამ. გვ. 218–289).

ძირითადად ეს არის ცხრილი იმ მცენარეთა, რომლებიც წლის სხვადასხვა დროს გვხვდება საქართველოში. ზოგიერთ მცენარეთაგანს (რომელთა ჩამოთვლაც ლათინურ ენაზე წარმოებს), მიწერილი აქვს ქართული სახელებიც ლათინური ტრანსკრიფციით. წინასწარ გვსურს ვთქვათ. რომ ხშირად ეს სახელები: ძალზეა დამახინჯებული, ხან კი არ შეესატყვისება, სინამდვილეს; ტექსტში მოცემულ ლათინურ სახელებს ჩვენ შეძლებისდაგვარად მოვუძებნეთ მათი ქართული შესატყვისები. როგორც წინასიტყვაობაში იყო აღნიშნული, ჩვენ ვისარგებლეთ ორი ლექსიკონით: ა. მ ა ყ ა შ ვ ი ლ ი ს ა და რ. ე რ ი ს თ ა ვ ი ს . (შევნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტის მიერ ჩაწერილი ქართული შესატყვისები თვალსაჩინოებისათვის აწყობილია განსხვავებული შრიფტით).

ჩვენ მიერ განმარტებული სიტყვები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

1) გიულდენშტედტისეულ ლათინურ დასახელებას ლექსიკონებში მოვუძებნეთ ზუსტი შესატყვისი. მაგალითად: *Iris pumila*. ლექსიკონშიც იგივე

სწერია და *dobo* შესატყვისია ქონდარა ზამბახი. ჩვენც, რა თქმა უნდა, ასევე მივუწერეთ. აგრეთვე *Ulmus campestris* – თელა; *Mentha sylvestris*–

ტყის პიტნა და სხვა მრავალი.

2) იყო შემთხვევები. როცა ლათინურ დასახელებას შესატყვისები ვერ მოუძებნეთ და ამდენად თარგმანიც ვერ მიუწერეთ. მაგ.: *Bulbocodium ver-num*. *Clinopodium grandiflorum*, *Iungermannia epiphylla* და სხვა. საბედ-ნიეროდ ასეთ სიტყვებს დიდი ადგილი არ უჭირავთ).

3) ბევრგან ქართულ შესატყვისს ვწერდით მხოლოდ ლათინურის პირ-ველი სიტყვის მიხედვით. რადგან დედნის სრული სახით ლექსიკონში ვერ ვნა-ხეთ. მაგ.: გიულდენშტედტი წერს — *Prunus lusitanica*. ლექსიკონებში ვნახეთ: *Prunus divaricata* — ტყემალი. ალუჩა: *Prunus domestica* — ქლიავი: *Prunus institia* — ღოღნაშო: *Prunus spinosa* — კვრინჩხი ჩვენ ავიღეთ ორი შესა-ტყვისი ტყემალი და ქლიავი და ისინი მიუწერეთ კითხვის ნიშნის ქვეშ. ასევე მოვექეცით *Anagallis arvensis*-ს. ლექსიკონებში გვხვდება: *Anagallis coerulea* და *Anagallis phoenicea*. ორივე განმარტებულია „საპონელა“-თი. ჩვენც ს ა პ ო ნ ე ლ ა მიუწერეთ *Anagallis arvensis*-ს და სხვა მისთანანი. ვიმეორებთ, რომ სადაც გვექცევა შესატყვისთა სრული იგივეობა. ხანდახან კითხვის ნიშანს ვსვამთ.

დაახლოებით იგივე ითქმის იმ სიტყვებზე, რომელთაც მიწერილი აქვთ გიულდენშტედტისეული ქართული განმარტებანიც:

4) ტექსტში მოცემულია — *Fraxinus excelsior*, *I pni*- ჩვენც განვმარტეთ როგორც ი ფ ა ნ ი . რადგან ასევეა ლექსიკონებშიც. ასევე — *Populus tremula*. *Werchi* — ვ ე რ ხ ვ ი და სხვა.

მაგრამ: 5) *Pinus sylvestris*. *Dschatguso*. ლექსიკონებში განმარტებულია როგორც ფიჭვი და ჩვენც ასე ვიხმარეთ, თუმცა მოგზაური ქართულ შესა-ტყვისად გვთავაზობს „*Dschatguso*“-ს. ანდა *Artemisia vulgaris*. *Wardi kapapa*. იგი ლექსიკონში ნიშნავს მამულას; ჩვენც იგივე გავიმეორეთ. ამავე დროს „ვარდკანაფა“ (*Wardi Kapapa*) ლექსიკონების მიხედვით არის *Eupatorium Cannabium*. თუნდაც — *Lithosperma offic. Petwi*. კაკბის საკენკელა; მაშინ როცა ფ ე ტ ვ ი არის *Panicum miliaceum*. ასევეა *Betula*, *Sylohura* — არყი. *Staphylea pinnata*, *Zamet*: — ჯონჯოლი და სხვა.

ასეთი პრინციპითაა საერთოდ განმარტებული ჩვენ მიერ მოცემული ლათინური სახელწოდებანი. არაა გამორიცხული. რომ ჩვენც ყოველივე ზუს-ტად ვერ დავადგინეთ.

* * *

გამოცემის მეორე ტომში შეტანილია აგრეთვე სხვადასხვა ხასიათის მასა-ლები გიულდენშტედტის არქივიდან. ამათგან უნდა დავასახელოთ შემდეგი:

ა) გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი სამიებელი გეოგრაფიულ თუ საკუთარ სახელთა, აგრეთვე ზოგიერთ ტერმინთა. ეს სამიებელი ძირითადად იმერეთის სამეფოს ეხება და დალაგებულია ანბანის პირველ ასოზე. ეს სამიე-

ბელიც საინტერესოა, რადგან მასში შეტანილია 250-მდე დასახელება (იხ. ჩვ. გამ. გვ. 290–295).

ბ) ყიზლარის კომენდანტის მომართვა ამა თუ იმ ხეობის (მხარის) მმარ-თველთადმი, სადაც გიულდენშტედტს თავის მოგზაურობისას მოუხდებოდა გავლა და მომართვა ერეკლე მეფისადმი. მათში ზოგადააა ნათქვამი გიულ-დენშტედტის სამოგზაურო გეგმების შესახებ და მოთხოვნაა მოგზაურისთვის

უსაფრთხოების უზრუნველყოფისა (იხ. გვ. 296-298).

გ) წერილები სოლომონ I-ისა გიულდენშტედტისადმი და მოგზაურისა სოლომონისადმი (იხ. გვ. 298-300). მართალია, შინაარსობლივად საყურად-
ღებო არაფერია მათში, მაგრამ საინტერესოა თვით სოლომონის ენა მიმართვის
ფორმა (აქვე წინასწარ დავსძენთ, რომ წიგნს დართული აქვს ერთერთი წერილის
ფოტოც).

დ) წარწერები ზოგი ეკლესიიდან და ციხიდან (თბილისიდან, თელავი-
დან), რომლებიც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ შევიდა (იხ. გვ. 300-301).

ე) ქართული ბრუნების ნიმუში და ქართული ანბანი (იხ. გვ. 301-302).
ესენი ჩვენ იმიტომ დავურთეთ გამოცემას, რომ ნათელი გაგვხადდა, თუ რა
მონდომებით და გულისყურით აგროვებდა გიულდენშტედტი ყოველგვარ მასა-
ლას, რათა უფრო დამაჯერებლად შეესწავლა ესა თუ ის ხალხი.

სანამ გამოცემის მომდევნო ნაწილს („სიტყვათა კონებს“) შევხებოდეთ,
გავაკეთებთ მცირე გადახვევას ჩვენი გეგმიდან. ჩვენს გამოცემაში გვხვდება
„დამატებები“ (იხ. გვ. 376-386). მათში შევიტანეთ გიულდენშტედტის მიერ
შედგენილი სია საქართველოში საშოვარი მედიკამენტებისა და საწვავებისა
(გვ. 376) და გიულდენშტედტის წერილი ბაკმაისტერისადმი (აკადემიის ინსპექ-
ტორია – გვ. 380).

პირველი შევიტანეთ დამატებებში იმდენად, რამდენადაც ჩვენ მისი თარ-
გმანი არ შეგვისრულებია ზოგიერთი სიმნელის გამო, თუმცა საკმაოდ საყუ-
რადღებო ჩამოთვლას (თავისი ფასებით) წარმოადგენს.

რაც შეეხება მეორეს, აქ შეიძლება მკითხველმა გვისაყვედუროს, თუ
რატომ არ ვახლეთ ხელი გიულდენშტედტის მიერ სხვა ცნობილ პირებისადმი
გაგზავნილ წერილებს. ვიტყვით, რომ გიულდენშტედტი სხვადასხვა მეცნიე-
რებსა და საზოგადო მოღვაწეებსაც სწერდა მეტად შინაარსიან და საქმიან
წერილებს. ეს წერილები მრავლად ინახება ხსენებულ არქივში. ისინი შინაარ-
სობლივად ბევრად არ განსხვავდებიან მისივე „მოხსენებებისაგან“, წერილებში
იგივე ცნობებია დაცული ამა თუ იმ ხალხის, მხარის შესახებ. ამიტომ ისინი
აღარ გავიმეორეთ.

ამდენად ჩვენ აღნიშნული წერილი მოვიყვანეთ როგორც ნიმუში ნათქვა-
მის საილუსტრაციოდ. დანარჩენს მკითხველიც თვით დაინახავს წერილის
შინაარსიდან.

* * *

გიულდენშტედტი ხალხთა წარმოშავლობისა და ნათესაობის დასადგენად
ყველაზე დიდ ყურადღებას უთმობდა ენობრივი მასალების შეგროვებას. მან

022

შეძლებისდაგვარად კიდევ ჩაიწერა კავკასიაში გავრცელებული ენების ლექსი-
კური მონაცემები და ენობრივი ნიმუშები. ეს მასალები ინახება არქივში Раз-
ряд I, шпиль 100, № 20.

გიულდენშტედტი კავკასიის ენებს ექვს ძირითად ჯგუფად ჰყოფს. რო-
მელთაც თავისი დიალექტები აქვთ: თ ა თ რ უ ლ ი (ნოღაური, ყალმუხური და
თურქმანული დიალექტები). ლ ე კ უ რ ი , ქ ი ს ტ უ რ ი , ო ს უ რ ი , ჩ ე რ ქ ე ზ უ ლ ი
(ყაბარდოული და აფხაზური ენები), ქ ა რ თ უ ლ ი (მეგრული, სვანური, ქართ-
ლურ-კახურ-იმერულ-გურული ენები და კილოები).

ლეკური ენის შესახებ შევნიშნავთ შემდეგს: 1772 წლის 20 ნოემბრის წერილში ბაკმაისტერისადმი (იხ. დამატებები, გვ. 381–382) გიულდენშტედტი გამოჰყოფდა ამ ენის ხუთ დიალექტს; იმავე წერილში მას ეს ციფრები ექვსად გადაუკეთებია, ასევე დაუმატებია ის მხარეც, სადაც ამ მეექვსე დიალექტზე ლაპარაკობენ. 1773 წლის 10 მარტის „მოხსენებაში“ კი ვხვდებით რვა ლეკურ დიალექტს (იხ. ტექსტი, გვ. 191). ეს მოუთითებს იმაზე, რომ ახალი ცნობების მიღების შემდეგ იგი ახლიდან იკვლევდა ენათა ურთიერთკავშირს.

ყოველი ენის დახასიათებისას ჩამოთვლილია ამ ენაზე მოლაპარაკე მხარეები, გავრცელების არეები. გიულდენშტედტი ყველგან ცდილობს მოძებნოს ამ ენათა ფუძე, მათი წარმომავლობა (მაგ.: ოსურის დედა სპარსულია: მეგრულ-სვანურისა – ქართული; ლეკური ენათესავება სპარსულს და ა. შ.).

წინამდებარე ტომის შემდგომ განყოფილებას შეადგენს სწორედ გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი – „კავკასიაში ხმარებული ენების შედარებითი სიტყვათა კონები და „ქართულ-მეგრული ენობრივი ნიმუშები“ (იხ. ტექსტი, გვ. 303–375).

პიროველში შედის შემდეგ ენათა მონაცემები (თითოში დაახლოებით 340-მდე სიტყვა): ქართველური ენები ლეკური და მისი მონათესავე ენები (ანწუხური, ჭარული, ხუნძახური, დიდოური; ყაზიყუმუხური, ანდური, აკუმური), მიცხველური დიალექტები (ჩეჩნური, ინგუშური, თუშური), ყაბარდოული და აბაზური (კუმჰასიფ-აბაზური და ალთიქესეკ-აბაზური) ენები, ოსური ენები (დიგორული და ოსური: აქვე შედარებულია ავღანურიც).

ყოველი ამ ნაწილის შედგენის პრინციპი ერთია: სიტყვები ერთი და იგივეა და ერთ რიგზეა დალაგებული.

პალასს ეს ლექსიკური მასალა დართული აქვს თავისი გამოცემის II ტომისთვის (იხ. Reisen, II. გვ. 496–552) თუ გიულდენშტედტის დედანში ყოველ ენობრივ მონაცემს წინ უძღვის ლათინური და რუსული შესააკლენს ზოგიერთ სიტყვებს, ზოგან კი, სადაც გიულდენშტედტს არაფერი უწერია. თვით ავსებს. ხშირად არეულია სიტყვები და დამახინჯებულია მართლწერა (შეიძლება კორექტურული შეცდომებიც იყოს).

ჩვენ შევადარეთ ხელნაწერ დედანს ლექსიკური მასალა პალასის გამოცემისა. შევავსეთ ის და დამახინჯებანი შევასწორეთ. ეს შესწორება-ჩამატე-

023

ბანი ყველგანაა აღნიშნული ჩვენი გამოცემის სქოლიოებში, აგრეთვე აღვადგინეთ გიულდენშტედტისეული ლათინურ-რუსული შესატყვისები, და განსამართავად ქართული მნიშვნელობებიც დავურთეთ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ არ შეგვიმოწმებია, თუ რამდენად ზუსტად უღებია ჩაწერილი სიტყვები სინამდვილეს.

ამ თავის მეორე ნაწილი („ქართულ-მეგრული ენობრივი ნიმუშები“) პირველად ქვეყნდება. იგი გადმოღებულია ხელნაწერი დედნიდან სრული სახით. მსგავსი მაგალითები გიულდენშტედტს 18 სხვადასხვა ენისა მოჰყავს (იხ. ტექსტი, გვ. 375), ასევე ყველა ერთ პრინციპზეა აგებული და ერთი და იგივე მინაარსის სიტყვები თუ წინიდადებებია. შევნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტი იძლევა რუსულ თარგმანს (ამასთან სიტყვა-სიტყვით) სიტყვათა იმ რიგის დაცვით, როგორც ეს შესაბამ ენაში გვხვდება (მაგ.: დედაკაცი ესე იყო ორსული – *Мать-человек сия быда двудушна*; ანდა ძუძუთა შინა მისთა არს სიმრავლე სძეთა – *Грудям внутри ея есть множество молока*; სამოცდაათი –

три двадцать да десять да а. შ.). აგრეთვე იძლევა ამ ენათა სიტყვების ტრანსკრიფციას რუსული და ლათინური ასოებით.

ამ „სიტყვათა კონების“ გამოკვლევა ლინგვისტთა საქმეა. მიუხედავად საკმაო უზუსტობისა, რაც, უეჭველია, ახლავს ამ ლექსიკონებს. ანდა იმისა, თუ რამდენად მისაღებია ყოველთვის გიულდენშტედტისეული დასკვნები, ვფიქრობთ, ენათმეცნიერთათვის ეს მასალები მეტად საყურადღებოა.

ჩვენს გამოცემას ახლავს საკუთარ სახელთა და საგნობრივი საძიებლები (იხ. გვ. 387–419). განმარტებისთვის გვსურს ვთქვათ შემდეგი. როგორც წინასიტყვაობაში იყო აღნიშნული, გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ბევრ სიმძნელს წავაწყდით. ამდენად, საძიებელში მეტნაკლები სიზუსტით დადგენილი სიტყვები სხვადასხვა ხერხით გადმოვეცით.

1. საძიებელში ზოგიერთ სახელს ახლავს მრგვალ ფრჩხილებში ჩასმული ასოები, მაგ.: მი(ნ)ათლი, სოფ. ლეკეთში. ამ ასოებს ჩვენ ზედმეტად ვთვლით სახელწოდებებში.

2. თუ გიულდენშტედტის მიერ ნახმარ სიტყვაში, ჩვენის აზრით, აკლია ასო, მას აღვადგენთ კვადრატულ ფრჩხილებში, მაგ.: მაღარ[ო], სოფ. ლეკეთში; მერეუჯ[ო]ი. სოფ. ქისტეთში; ელმურზა[ია], სოფ. ჩერჟუხეთში და სხვა.

3. თუ ტექსტში სიტყვა დამახინჯებულად სწერია. ხოლო ჩვენ ვადგენთ ამ სახელს და ამასთან ის არ გვექვევა, მოგვყავს ეს სახელი დადგენილი სახით და გვერდზე ვუწერთ მის ტექსტისეულ გერმანულ ტრანსკრიფციას, მაგ.: ტალგათი (Talgesi); სახსათი (Sasgat) და სხვა მრავალი.

4. როდესაც ჩვენ დარწმუნებული ვართ შესატყვისის სისწორეში, ხან-დახან ვსვმთ ტოლობის ნიშანს, მაგალითად: გირგერი (=გიულგერი-ჩაი) და სხვა.

* ასე ვარქმევთ ჩვენ მას პირობით (გ. გ.).

024

5. თუ ეჭვი გვეპარება შესატყვისის დადგენაში, მაშინ მას კითხვის ნიშნის ქვეშ ვწერთ ფრჩხილებში მაგ.: მახკი (არიახკი?), მხ. და სოფ. ქისტეთში მესტოი (მეესტი?), სოფ. ქისტეთში; კახკოი (კიშხოი?). სოფ. ქისტეთში და სხვა.

6. როდესაც გავგიჟირდა სახელწოდების დადგენა, ეს სიტყვა ჩვენ დავსვით კითხვის ნიშნის ქვეშ და მივუწერეთ დედნისეული გერმანული ტრანსკრიფცია. მაგალითად: ტეტკვალია (? Tetqualja), სოფ. ლეკეთში; სანკესტე (? Sankeste), სოფ. ოსეთში: და სხვა).

7. ზოგ ადგილას ტექსტში ერთი და იგივე სიტყვის რამდენიმე წაკითხვა გავვეპარა: ჩვენ ისინი ყველა აღვნიშნეთ საძიებელში (მაგ.: ნეიმზჩი, ნაიმზჩი. ნეიპჩი და სხვა).

ერთი შენიშვნა გვსურს გავაკეთოთ. როდესაც გიულდენშტედტი ამა თუ იმ მხარის სახელწოდებას იძლევა, სურს ახსნას ამ სახელის წარმომავლობაც. ზოგან ის უზუსტობას უშვებს. ხოლო ერთ ადგილას შეცდომასაც: ჩერქეზული მხარეების განხილვისას იგი ამბობს, რომ სიტყვა ყაზარდა ქართულად ნიშნავს: განზე, გვერდზე, მეორე მხარეზე. ალბათ ეს სახელი ქართულია და მიკუთვნებული აქვთ საქართველოს მიმართ მათი მდებარეობის მიხედვით“-ო (იხ. ტექსტი. გვ. 57). ამ სიტყვის იმავე ახსნას იძლევა გიულდენშტედტი მოკლე ლექსიკონის შედგენისას (იხ. ჩვენი გამოცემის ტ. I, გვ. 212: Bey Seite, Kabarda – განზე, ხაზარდა). აქ გაუგებრობაზე აგებული შეცდომაა დამუშავებული. მას ალბათ ესმოდა თბილისში მაჰმადიანი მოსახლეობის (მტკირთავე-

ბის) მიერ წამოძახილი „ხაზარდა“ (განზე გაიწი, გზა მომეცი) და დაუკავშირა ის გეოგრაფიულ სახელს – ყაზარდოს.

რაც შეეხება საგნობრივ საძიებელს, წინამდებარე მეორე ტომს ჩვენ დავურთეთ პირველი ტომისა, რადგან ის წინა გამოცემაში ვერ მოთავსდა სათანადო მიზეზთა გამო.

* * *

გიულდენშტედტი არ კმაყოფილდებოდა ცნობათა შეგროვება-ჩაწერით. მის საარქივო ფონდებში უხვადაა დაცული ექსპედიციის მხატვრისა და თვით მის მიერ შესრულებული ჩანახატები და ამა თუ იმ მხარეთა რუკები. ეს მასალები სრულყოფენ და ავსებენ მოგზაურის წერილობით ცნობებს, ამიტომ ჩვენ ზოგიერთი მათგანი დავურთეთ ჩვენს გამოცემას. ეს ჩანახატებია: ქართლელის, იმერელის (კაცები), ქართველი ქალის ტიპები (ყველა მათგანზე კარგად ჩანს იმდროინდელი ტანსაცმელი): თელავის ციხე და ალავერდის ეკლესია. გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში კიდევ მრავალი ჩანახატია რომელთა ფოტოც ჩვენ არ გაგვიკეთებია (მრავალგვარი მცენარეებისა თუ თევზების; ცხოველებისა თუ ფრინველების, ქვეწარმავლებისა თუ მწერების ჩანახატები; სხვადასხვა ეროვნებათა წარმომადგენლების ტიპები და სხვა).

რადგანაც ინტერესს მოკლებული არ იყო, ჩვენ გადავიღეთ აგრეთვე ორი ფოტო: თვით გიულდენშტედტის ხელნაწერისა და სოლომონ პირველის ხელით შესრულებული წერილისა.

025

გიულდენშტედტი ამა თუ იმ მხარის ზოგად აღწერილობათა ხასიათის. „მოხსენებებს“ თან ურთავდა თავისი ხელით შედგენილ რუკებსაც. ჩვენ გიულდენშტედტის რუკათაგან გადმოღებული გვაქვს შემდეგი:

1. *Mappa fundamentalis partem Caucasi inter mare Caspinm et Nigrum mediam, eum promontoriis et septentrionali et australi, afque cum facie septentrionali promontorii septentrionalis Araraticl sistens. sub felicissimis Augustissimae Russorum Catharinae Secundae auspiciis, in peregrinatione physica concinnata per Doctorem Antonium Johannem Guldensstaedt **.

„ძირითადი რუკა, რომელიც ასახავს კავკასიის ნაწილს, კასპიის ზღვასა და შავ ზღვას შუა რომ არის, და მის განმტოებებს, როგორც ჩრდილოეთის ისე სამხრეთის განმტოებებს. აგრეთვე არარატის ჩრდილო განმტოების ჩრდილოეთის მხარეს: შედგენილია რუსთა უავგუსტოესი [დედოფლის] ეკატერინე მეორის უბედნიერეს მეფობაში დოქტორ ანტონ იოჰან გიულდენმ; ტედტის მიერ ფიზიკალური მოგზაურობის დროს“.

2. *Mappa sistens Kabardam Minorem cum Dugoria et Ossetia***. „რუკა, რომელიც შეიცავს მცირე ყაზარდოს, დუგორიასა და ოსეთს“.

3. *Mappa fundamentalis fines Imperii Russici inter castella – Mosdoo et Asow /sistens, cum palte promontorii septentrionalis Caucasici; Auctore Doctore Guldensstaedt****.

„ძირითადი რუკა, რომელიც აწინიძ რუსეთის იმპერიის სამფლობელოებს მოზდოკისა და აზოვის ციხე-სიმაგრეებს შუა და კავკასიის ჩრდილო განმტოების ნაწილს; [შედგენილია] დოქტორ გიულდენშტედტის თაოსნობით.

აღნიშნულ რუკათაგან პირველი არის ძირითადად საქართველოს რუკა, რომელიც დართული ჰქონდა გიულდენშტედტის XXIX მოხსენებას. ეს რუკა ამ მოკლე ხნის წინ გამოიცა. იხ. ვ. გა მ რ ე კ ე ლ ი , საქართველოს 1772 წლის რუკა, თბილისი, 1964. აღნიშნულ წიგნში დაწვრილებითაა განხილული რუკის შედგენის თარიღი. მისი შედგენილობა, წყაროები, მნიშვნელობა და სხვა, ამიტომ ჩვენ მას აღარ შევხებით.

მესამე რუკა დართული აქვს XXXII მოხსენებას. ჩვენ მას მოგვიანებით განვიხილავთ, როდესაც XXXII მოხსენების სრულ ტექსტს სათანადო წეოილს მივუძღვნით (იხ. ზევიტ, შესავალი).

ჩვენს გამოცემას ახლავს აგრეთვე პალასისეულ გამოცემაში დართული რუკაც („Neue Carte des Caucasus, grösstentheils aus Güldenstädt's nach-

* ინახება მოსკოვში, ЦГАДА, Ф. 192, оп. 1; Карты Кавказа, № 7.

** იქვე, № 2.

*** ლენინგრადშია, სსრკ მჭცნ. აკად. არქივი, ფ 3, оп. 33. № 5, л. 142 და л. 170:

026

gelassenen handschriftlichen Entwürfen zusammengesetzt“)*. ის არაა უშუალოდ გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი, მაგრამ ასევე მეტად საყურადღებოა.

ასეთია ზოგადად ის უაღრესად მრავალფეროვანი მასალა, რაც შევიდა „გიულდენშტედტის საქართველოში მოგზაურობის“ წინამდებარე მეორე ტომში. კიდევ ერთხელ დავსძენთ, რომ შეიძლება ბევრი რამაა სადავო გიულდენშტედტის ხსენებულ მასალებში, მაგრამ გამოცემის გაზრდის გამო ჩვენ მათ ანალიზს განგებ ავუარეთ გვერდი წინამდებარე ტომის შესავალში.

* ЦГАДА, ф. 192, оп. 1, Карты Кавказа, № 8.

გიულდენშტედტის
მოგზაურობა საქართველოში

ტექსტი და თარგმანი

ZUR PHYSIKALISCHEN KENTNIB DES KAUKASUS

Der Kankasus, der den Raum zwischen dem westl. schwarzen Meere und, der ostl. Kaspischen See einnimmt, und seit uralten Zeiten, theils als hohes Gebürge, theils wegen der in demselben hausenden Völker, besonders wegen der Völkerwanderungen, auch der Flüsse, denen er die Quellen giebt. in der physischen und politischen Erdbeschreibung, in der Geschichte und selbst in der Fabel berühmt ist, war bisher im Grunde eben so unbekannt als berühmt. Da er zu den ersten Gegenständen meiner physikalischen Reisen gehörte, habe ich ihn, so viel ichs mit einiger Sicherheit konte, durchkreuzet, was ich nur vermochte selbst bemerkt und wo eine Gelegenheit war, nachgefragt und Nachrichten gesamlet und verglichen. Hier folgt nun das Resultat meiner Bemühungen.

Ich will mit einem allgemeinen Begriff von diesem Gebürge anfangen und denn, was ich von jeder Staffel dieses merkwürdigen Gebürges bemerken und zu meiner Kenntnis bringen können, in der Folge, als es bey einer Ueberreisung desselben von S. nach N. auf und nach einander folgt anführen, weil ich dadurch ans Georgien nach Rußland komme und die Folge meiner Reise vom Terek nach dem Don und Dnepr gleichsam als Fortsetzung folgt, wenigstens ohne Ab- und Uebelstand fortgeht. Die Ueberschrift zeigt, daß hier nur von der physikalischen und mineralischen Beschaffenheit dieses Gebürges die Rede ist. Das politisch-geographische und zur Völkerkunde gehörige seines Orts.

Das Hauptgebürge liegt, überhaupt genommen, mit wenig Abweichung in O. und W. und fällt, gegen das kaspische sowohl, als besonders gegen das schwarze Meer. in eine Fläche ab. Es ist überhaupt sehr ansehnlich und wechselt an beiden Seiten mit einem Thal am Fuße des Hauptgebürges, auf welches ein Vorgebürge folgt, von welchen das südliche nur durch eine Thalfläche in welcher der Kurflus seinen Lauf zum kaspischen See und der Tschernich seinen Lauf zum schwarzen Meer haben: worauf der Fus des araratischen Vorgebürgs ansteigt. Das nördliche Vorgebürge dagegen verflächt sich ostlich über dem Terek der kaspischen See und westl. über den Kuban in der kumanischen und kubanischen Steppe. Wenn man Mosdok unter 43 Gr. 50 Min. N. Breite und 42 Gr. ostl. Länge mit Teflis unter einem Meridian und diesen Ort unter

კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის

კავკასია მოიცავს ფართობს დასავლეთით შავსა და აღმოსავლეთით კასპიის ზღვებს შორის: იგი უძველესი დრ(:)იდანაა ცნობილი ფიზიკურ და პოლიტიკურ მსოფლიო აღწერილობაში, ისტორიაში და ასევე ლეგენდებში – ნაწილობრივ როგორც მაღალი ქედი, ნაწილობრივ კი აქ მცხოვრები ხალხების და განსაკუთრებით ხალხთა გადასახლების გამო, აგრეთვე მდინარეებით, რომლებსაც ის შენაკადებს აძლევს: იგი აქამდე ძირითადად ისევე უცნობი აყო, როგორც განთქმული. რადგან მას ერთი პირველ ადგილთაგანი ეკავა ჩემი ფიზიკური ექსპედიციის გეგმაში, რამდენადაც შევძელი მოვიარე, რაც შემეძლო მე თვით ჩავინიშნე. სადაც არა – ვეკითხებოდი, ცნობები შევაგროვე

და შევადარე. ახლა მოგაწვდით ჩემი ნამოღვაწარის შედეგებს.

მე მინდა დავიწყო ამ მთების საერთო აღწერით, შემდეგ შმეძლებისდაგვარად განვიხილო ამ ღირსშესანიშნავი ქედის ყოველი ნაწილი, შემდეგ შევეხო იმას, რაც დავინასე ამ ქედზე ასვლისას სამხოეთიდან წრდილოეთისაკენ, რადგან ამ გზით მოვხვდი საქართველოდან რუსეთში და ჩემი გზა თერგიდან დონსა და დნეპრამდე წარმოადგენს მის ერთგვარ გაგრძელებას და სრულდება გადახვევებისა და ხელშეშლის გარეშე. სათაური უჩვენებს, რომ აქ ლაპარაკი იქნება ამ ქედის მხოლოდ ფიზიკური და მინერალოგიური აღწერის შესახებ. პოლიტიკურ-გეოგრაფიული და ხალხთა შესახები ცნობები არის თავის ადგილას მოცემული.

მთავარი ქედი, საერთოდ აღებული, მცირე გადახვევებით, გადაჭიმული აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და დაბლდება როგორც კასპიის, უფრო მეტად კი შავი ზღვისკენ. იმ ძალიან დიდია და ორივე მხარეს გადადის დაბლობში, რომლებზეც მთავარი ქედის ძირს მისდევს მთისწინეთი; აქედან სამხრეთის მხარეს მხოლოდ ერთი დაბლობი აქვს., რომელზედაც მიედინება მტკვარი კასპიის ზღვისაკენ და ჭოროხი შავი ზღვისაკენ, სადაც [ამ დაბლობის მერე] იწყება არარატის მთის ძირი. ამის საპირისპიროდ, ჩრდილო მთისწინეთი აღმოსავლეთით გადადის კასპიის ზღვამდე გადაგიმულ დაბლობში, რომელზეც თერგი მიედინება, ხოლო აღმოსავლეთით გადადის კუმანისა და ყუბანის სტეპებში, რომელთაც ყუბანი რწყავს. ჩოდილოეთის მთიანეთი კი, თუ ჩავთვლით, რომ მოზდოკი მდებარეობს 43°50' ჩრდილოეთის განედისა და 42° აღმოსავლეთის გრძედისა და იმავე მერიდიანზე, რომელზეც თბილისი, და დავუშვებთ, რომ ეს ადგილი ძევს ჩოდილოეთ განედის 41^{1/2}°-ზე, ჩვენ შეგვიძლია დავად-

3

41^{1/2} Gr. N. Breite annimt, so hat man die ohngefähre Breite der ohngefähren Mitte des Gebürges, die auch meistens Länge und Breite des ostl und westl. Theils desselben sein wird. Die Reise von Mosdok nach Teflis die so ziemlich recht von N. in S. geht beträgt nach den genauesten Schätzungen 282 Werst.

Das Hauptgebürge oder vielmehr der hohe Rücken des Hauptgebürges, von welchem das Gebürge nach beiden Seiten abfällt und, wie schon gedacht, gegen die Meere absezt, besteht meist aus Schnee- oder Eisalpen, die wegen ihrer Höhe stellenweise, besonders in einigen ofnen Klüften, ewigen Schnee und Eis behalten, meist kahle Felsen ohne Erddecke und Pflanzen und Bäume zeigen und theils in die Wolken reichen. Diese eigentliche Alpenkette scheint mir nur 5 bis 7 Werst breit und besteht aus granitischen Steinart.

Die beiden Seiten des hohen Alpenrückens, die mit demselben das Hauptgebürge ausmachen, nehme ich von S. in N: oder querüber an verschiedenen Stellen gemessen im Durchschnitt für 70 Werst an. Sie liegen unmittelbar am Hauptrücken und die nördliche Seite ist merklich steiler oder jähher als die südliche, weil sie sich in einer weit schmälern oder geringen Breite verflächt oder vielmehr nur gegen ein Thal absinkt.

Das nordliche Hauptgebürge besteht aus verschiedenen Stufen oder Bänken verschiedener Höhe und verschiedener Gebürgsarten.

Der nächste und höchste Gebürgstrich neben dem Alpenrücken be-

steht aus Schiefergebürge und ist im Aeussern bis auf geringere, aber doch sehr beträchtliche Höhe und weniger jähe Berge, dem Alpenrücken gleich. Dieser Strich ist an der Nordseite 5 bis 7 Werst breit. Ein diesem ganz ähnlicher Gebürgstrich oder Absatz liegt auch an der Südseite der Alpenkette, etwan bis 10 W. breit. Die Berge sind theils hoch aufgeschossene Koppen mit engen und tiefen Klüften, die den Schuee nie völlig verliehren, also vorzüglich die Quellen der Flüsse machen und ernähren. Ich werde den Alpenrücken *Jugum alpinum glaciale graniticum*, das Neben- oder Schiefergebürg schlechthin Alpen (*Jugum alpinum*), und seinen nordlichen und südlichen Schieferstrich das nordliche und südliche Schiefergebürge (*Jugum alpinum schistosum, septentrionale et australe*) nennen. Die Bergart beider ist vorzüglich Tafelschiefer oder Thonschiefer und Thonfelsgebürge. Diese Schiefergebürge haben, doch nur sparsam, Fichten, Birken und Wachholder, auf den Mittlern Höhen auch Alpenpflanzen und sind theils vortreffliche Viehweiden.

Dieses Schiefergebürge hat auch viele Quarz und andere Gänge.

Dem nördlichen Schiefergebürge liegt das etwas niedrigere Kalkgebürge (*Jugum subalpinum calcareum septentrionale*) von O. und W. in der Breite bis 15 W. parallel. Sie sind nicht anders sichtbar, als wenn sie nicht sowohl über- als neben einander liegen. Der Kalkstein ist grober und feiner, weißgelblich, marmorartig und liegt unmittelbar an und neben

4

გინოთ მიახლოებითი განი ქედის დაახლოებითი შუა ადგილისა, რაც უმეტეს წილად დაემთხვევა მისი აღმოსავლეთ. და დასავლეთ ნაწილის გრძელს და განედს. გზა მოზდოკიდან თბილისში, რომელიც მიემართება ოდნავ მარჯვნივ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ, ყველაზე ზუსტი გამოანგარიშებით შეადგენს 282 ვერსს,

მთავარი ქედი ან, უფრო სწორად, მაღალი თხემი ამ მთავარი ქედისა, რომლიდანაც, როგორც აღნიშნული იყო, ეს ქედი ორივე მხარეს ეშვება ზღვისაკენ, შესდგება უმეტესად თოვლიანი ან ყინულიანი ალპებისაგან; იგი ადგილადგილ სიმაღლის გამო, უმთავრესად კი ზოგ გაშლილ ხეობაში, მუდმივი თოვლითა და ყინულითაა დაფარული, ხოლო უმეტესად არის შიშველი კლდეები ყოველგვარი საფარის, მცენარეულის დახეების გარეშე; ეს კლდეები ზოგან ღრუბლებს აღწევენ. ჩემის აზრით, ეს ალპების ჯაჭვი უნდა იყოს 5–7 ვერსის სიგანისა და შესდგება გრანიტისაგან.

მაღალი ალპების ორიძვე მხარე, რომლებიც მასთან ერთად ქმნიან მთავარ ქედს, სამხრეთიდან ჩრდილოეთით აღებული, სხვადასხვა ადგილას განიკვეთში უნდა იყოს 70 ვერსი. ისინი უშუალოდ მთავარ ქედთან არიან და ჩრდილოეთი მხარე შესამჩნევად უფრო ციცაბოა, ვიდრე სამხრეთი, რადგან ის გაცილებით უფრო ვიწრო ან მცირე სიგანის ვაკედ დაბლდება, ან, უფრო მეტად, მხოლოდ დაბლობზე ეშვება.

მთავარი ქედის ჩრდილოეთი მხარე შესდგება სხვადასხვა ქანებისაგან შემდგარი სხვადასხვა სიმაღლის შრეებისა ან ფენებისაგან.

შემდეგი და ყველაზე მაღალი ქედი ალპებს ახლოს შესდგება ფიქალიანი მთებისაგან და გარეგნულად, უფრო ცოტა, მაგრამ ძალზე მაღალი მწვერვალებით და ნაკლებ ციცაბო მთებით, ჰგავს ალპების ქედს. ეს ქედი ჩრდილოეთ მხარეზე არის 5–დან 7 ვერსამდე სიგანის. ამისი მსგავსი ქედი ან მთაგრეხილი

მდებარეობს ალპების ჯაჭვის სამხრეთ მხარეზე და არის 10-ოდე ვერსის სიგანის. მთები ზოგან მაღლა აწვდილი წვერებია ვიწრო და ღრმა, მუდამ თოვლიანი ხევე-ბით: უმეტესად ისინი ქმნიან და კვებავენ მდინარეებს. მე დავარქმევ ალპების ქედს *Jugum alpinum glaciale graniticum*, გვერდითს ან ფიქალიან ქედს – უბრალოდ ალპებს (*Jugum alpinum*) და მის ჩიდილოეთ და სამხრეთის ფიქალიან ქედს – ჩრდილოეთის და სამხრეთის ფიქალიან მთებს (*Jugum alpinum schistosum, septentrionale et australe*). ორივე მთის ქანები უმთავრესად სახურავი ფიქალია ან თიხაფიქალი და თიხიანი კლდის მთები (არგილიტი?). ამ ფიქალიან მთებზე მხოლოდ იშვიათად იხრდება ფიჭვი, არყი და ღვია, შუა სიმაღლეებზე აგრეთვე ალპური მცენარეებია და არის ნაწილობრივ მშვენიერი საძოვრები.

ეს ფიქალიანი მთა შეიცავს ბევრ კვარცისა და სხვა მადნეულ მარღვებს.

ჩრდილოეთის ფიქალიანი მთის პარალელურად აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 15 ვერსის სიგანეზე ძვეს ოდნავ დაბალი კირქვიანი ქედი (*Jugum subalpinum calcareum septentrionale*). ისინი სხვანაირად არ გამოჩნდებოდნენ რომ არ ყოფილიყვნენ ერთმანეთის გვერდით. კირქვა არის მასიური და წმინდა მოთეთრო-მოყვითალო, მარმარილოსებური და ძვეს

5

dem Schiefergebürge. Diese Ablösung hat oft Erzgänge. Es hat viele ebene Flächen, meistens eine thonigte Erddeke und an vielen Orten dickes Buchen- und andres Gehölze, keine Erze und nur selten am nördlichen Fuße Salzquellen.

Eben dieses Kalkgebürge (*Jugum subalpinum calcareum australe*) liegt eben so unmittelbar an der Südseite des südlichen Schiefergebürgs her, aber etwan 30 W. breit. Der Kalkstein ist hier nicht so rein, als an den nördlichen Gebürge, sondern mit mehr Beymischungen anderer Erd- und Steinart, und mehr ein Kalkfels (*Saxum calcareum*) als eine Kalksteinart (*Lapis calcareus*).

Im nordlichen Gebürge fällt das Kalkgebürge nordwärts in ein 20, 25, bis 30 Werst breites Thal ab, welches fast überall eine thonigte, nicht unfruchtbare Oberfläche hat. Von demselben steigt denn das nördliche Vorgebürge (*Promontorium Septentrionale*) nördlich an und streicht in gedachtem Abstände dem Kalkgebürge in O. und W. paralel. Die Flüße, Malka, Bagsan, durchschneiden es mit breiten Niedrigungen, so daß wo sich Flüße nahe und nordlich fließen, oft keine Spur vom Vorgebürge bleibt.

Die Gebürgart desselben ist grauer Sandstein, bald mehr bald weniger mit thonigter Erde bedeckt. meist aus ofnen Flächen und zum Theil mit Eichen und Buchen bewaldet. Nirgends jähe spizige Berge oder Koppen.

Selten ist das Vorgebürge so hoch, daß es sich mit Kalkstein zeigt oder demselben in einer ziemlichen Höhe, ohne durch das Thal getrennt zu seyn, aufliegt. Nur am Beschtau, zwischen den obern Kuma Flüßen. ist dieses so.

Im Sandsteingebürge findet man Schwefel, Schwefelkiese. warme Schwefel, Bergöl, Kochsalzquellen, natröse Salze, Bittersalz, Alaun und Vitriolerde, Selenit u. s. f.

Das südliche Kalkgebürge fällt in ein ähnliches thonigtes Thal von 25 bis 30 Werst Breite ab. Nur wird das Thal von zwey Quer- oder transversellen Gebürgen (*Jugum transversale orientale et occidentale*) die das Vorgebürge an das Alpen, und zunächst an das Kalkgebürge hangen, durchstrichen. Jedes liegt etwan 40 Werst breit und das Thal zwischen beyden ist, wo es am längsten, von O. in W. 80 Werst lang. Vom östlichen Quergebürge erstreckt sich denn das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge ununterbrochen von W. in O.. bis zur kaspischen See; der untere Alasan u. a. fließen theils in demselben. Eben so liegt das Thal von westl. Quergebürge in W. bis zum schwarzen Meere. In demselben hat der untere Rion seinen Lauf. Die Gebürgsart der Quergebürge ist, wo ich sie gesehen, schiefernder kalkschüssiger Sandstein.

Das südliche Vorgebürge steigt an der Südseite des Thales an und liegt demselben meist in O. und W. 40 bis 45 W. breit paralel. Es besteht zwar, wie das nordliche, überall aus Sandstein, ist aber über-

6

უშუალოდ ფიქალიან მთაზე და მის გვერდზე. ეს ქანი ხშირად შეიცავს მადნიან მარღვებს. მას აქვს ბევრი სწორი ვაკეები, უმეტესად თიხიანი ნიადაგით, და ბევრ ადგილებში ხშირია წიფელი და სხვა ხეები; არ არის მადნები: მხოლოდ იშვიათადაა მის ჩრდილოეთ ძირას მარილის ბუდობები.

სწორედ ეს კირქვიანი მთა (*Jugum subalpinum caleareum australe*) მდებარეობს უშუალოდ სამხრეთის ფიქალიანი მთის სამხრეთ მხარეზე, მაგრამ არის 30 ვერსის სიგანისა. კირქვა აქ არ არის ისე სუფთა, როგორც ჩრდილოეთის მთაში, არამედ შეიცავს სხვადასხვა ქანების მინარევებს და უფრო მეტად კირიანი კლდეა (*Saxum calcareum*). ვიდრე კირქვა (*Lapis calcareus*).

ჩრდილოეთის მთიანეთი კირქვიანი ქედის ჩრდილოეთით ეშვება 20 – 25–30 ვერსის სიგანის დაბლობისკენ, რომელიც თითქმის მთლიანად შეიცავს თიხიან, არცთუ უნაყოფო ზედაპირიან ნიადაგს. მის ჩრდილოეთით აღიმართება ჩრდილოეთი მთისწინეთი (*Promontorium septentrionale*) და გადაჭიმულია დასახელებულ მანძილზე კირქვიანი ქედიდან აღმოსავლეთისა და დასავლეთისკენ პარალელურად. მდინარეები მალკა, ბაქსანი კვეთენ მას. განიერი დაბლობებით, ასე რომ, სადაც მდინარეები მის ახლოს და ჩრდილოეთით მიედინებიან, ხშირად არავითარი კვალი მთიანეთისა არ ოჩება.

ქანები აქ არის რუხი ქვიშაქვისა, ხან მეტად, ხან ნაკლებად დაფარული თიხიანი მიწით, უმეტესად გაშლილი ვაკით და ნაწილობრივ მუხით და წიფლით დაფარული. არსად არ არის ციცაბო წვეტიანი მთები ან წვერები.

იშვიათადაა მთისწინეთი ისე მაღალი, რომ კირქვა (გამოდიოდეს) ჩანდეს, ან რომ ის მდებარეობდეს საკმაო სიმაღლეზე და არ იყოს გამოყოფილი დაბლობით. მხოლოდ ბეშთაუზე, მდ. კუმას ზემო შენაკადებზე, აქვს ამ მოვლენას ადგილი.

ქვიშაქვიან მთებში არის გოგიოდი, გოგირდის ალმადანი, გოგირდის თბილი წყლები, ნავთობის და საჭმელი მარილის წყაროები, ნატრიუმის მარილი, მწარე მარილი. შაბიანი მიწა, სელენიტი და ა. შ.

სამხრეთი კირქვიანი მთა ეშვება 25–30 ვერსის სიგანის მსგავს თიხიან დაბლობზე. მხოლოდ ამ დაბლობს ჭრის მკვეთი ქედები (*Jugum transversale orientale et occidentale*), რომლებიც გვერდით ქედს ალპებთან და შემ-

დეგ კირქვიან მთებთან აერთებენ. თითო. მათგანი ძვეს 40 ვერსის სიგანეზე და მათ შორისაა დაბლობი, რომლის სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 80 ვერსია. აღმოსავლეთის გამკვეთ ქედიდან გადაჭიმულია დაბლობი მთავარსა და გვერდით ქედებს შორის დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ კასპიის ზღვამდე; ქვემო ალაზანი და სხვები მიედინებიან ნაწილობრივ მასზე. ასევე მდებარეობს დაბლობი დასავლეთ გამკვეთ ქედიდან დასავლეთით შავ ზღვამდე. მასზე მიედინება რიონი თავისი ქვემო დინებით. მთა, სადაც მე ის ვნახე, შედგება ფიქლებრივი კირიანი ქვიშაქვისაგან:

სამხოეთი მთიანეთი აღმართულია დაბლობის სამხრეთ მხარეზე და უმეტესად მასზე ძვეს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ 40 – 50 ვერსის სიგანეზე პარალელურად. ის თითქმის ყველგან, ისევე როგორც ჩრდილო მთი-

7

haupt merklich höher und zeigt auf seinen höchsten Stellen Kalkstein, weswegen ich es kalkschüßig oder kalkartig Sandsteingebürge oder Kalk- und Sandsteingebürge (*Promontorium cotaceo-calcareum australe*) nennen will. Wo es der Jör, Alasan und der untere Kur selbst durchschneiden, ist es am niedrigsten, am höchsten aber wo höher der Kur in dasselbe tritt, welches um die Mündung des Didi-Liachwi ist.

Das nordliche Vorgebürge verflächt sich theils am, theils über dem Kuban und an und über dem Terek in N. in der großeu troknen thonigt-sandigten, theils salzigen, holzlosen Steppe die gegen den Manytsch, die kubanische und gegen die Kuma die kumanische genannt wird und den Raum zwischen dem untern Don und der untern Wolga einnimmt.

Nicht so das südliche Vorgebürge. Es fällt zwar auch südlich in eine ofne thonigte Fläche ab; diese steigt aber bald wieder in dem nordlichen araratischen Vorgebürge zur Höhe des kaukasischen südlichen Vorgebürges, so daß zwischen beiden nur eine etwan 15 Werst breite Thalfläche bleibt.

Dieses nordliche araratische Vorgebürge, welches ich an seinen ostlichen Theile bereiste und das westlich vom obern Kur durchschnitten wird, gleicht dem kaukasischen südlichen an äusserer Beschaffenheit der Flächen und Thondeke, der Flusthäter, der Bergart, die überall Sandstein und etwas höher hinauf, wo es von ziemlicher Höhe erscheint, fast überall mit Kalkstein bedeckt ist, und an den ihn unterteufenden Felsenkalk schiebt, der sich in mehrerer Höhe blos, nemlich ohne Bedeckung von Sandstein zeigt; daher ich, dieses Gebürge des Ararats nordliches Kalk- und Sandstein-Vorgebürge (*Promontorium septentrionale araraticum cotaceo-calcareum*) nennen will. In beiden Vorgebürgen sind beyde, Gebürgsarten sehr selten rein, sondern von verschiedenen eingemengten fremden Steinarten sehr verschieden.

Die Berge oder Höhen beider Vorgebürge sind sich von aussen und innen ungemein ähnlich. Sie bilden flache Berge ohne aufgeschlossene Spitzen, mit fruchtbarer Erde und diese theils mit vielen schönen Weidekräutern bedeckt, theils werden sie von Waldung eingenommen, die vorzüglich am Fuße und Abhange aus Buchen und Eichen und auf den Höhen aus Fichten und Tannen besteht, welches auch im Tagebuch an

Orten, wo ich gewesen, angemerkt ist. Oben am Tebete. im araratischen Vorgebürge, ist die Kälte, der so sehr südlichen Breite ohngeachtet, so stark, daß der Schnee 6 Monate liegt.

Die in und am kaukasischen Gebürge entspringenden Flüsse sind schon in dem, was ich für politische Geographie anführen konnte, vorgekommen.

Ich will also nur noch, was ich nach der allgemeinen Uebersicht, von jedem Strich des kaukasischen Gebürges in meinen Papieren finde, in der Ordnung, als diese Gebürge und Gebürgslagen an einander folgen würden, wenn man vom Ararat in N. über das Gebürge reisete. anführen.

8

ნეთი, შესდგება ქვიშაქვისაგან მაგრამ საერთოდ შესამჩნევად მაღალია და ყველაზე მაღალ ადგილებში შესდგება კირქვისაგან, რის გამოც მე მას ვუწოდებ კირიან ქვიშაქვიან მთას ან კირქვიან და ქვიშაქვიან ქედს (*Promontorium cotaceo-calcareum australe*). სადაც მას იორი, ალაზანი და მტკვრის ქვემო წელი ჰკვეთენ, ყველაზე დაბალია, უმაღლესი კი იქაა, სადაც მტკვარი მასში შედის: ეს ადგილი დიდი ლიახვის შესართავთან არის.

ჩრდილო მთიანეთი ვაკდება ნაწილობრივ ყუბანზე და მის გადაღმა და თერგსა და მის გადაღმა ჩრდილოეთით დიდ, მშრალ, თიხა-ქვიშიან, ნაწილობრივ მარილიან, უტყეო სტეპისკენ, რომელსაც მანიჩის პირდაპირ, ყუბანისა, ხოლო. კუმას პირდაპირ კუმისა ჰქვია (იგულისხმება სტეპი, ველი – გ. გ.) და მოიცავს ფართობს ქვემო დონსა და ქვემო ვოლგას შორის.

ასეთი არ არის სამხრეთი მთისწინეთი. ის დაბლდება სამხრეთით გაშლილ თიხიან ვაკეზე: მაგრამ ეს ისევ მაღლდება ჩრდილოეთ არარატის მთიანეთში კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის მწვერვალებისკენ, ასე რომ ორივეს შორის რჩება 15 ვერსის სიგანის დაბლობი.

ეს ჩრდილოეთ არარატის მთისწინეთი, რომელიც მე მოვიარე მის აღმოსავლეთი მხრიდან და რომლის დასავლეთი მხარე იკვეთება მტკვრის ზემო დინებით, ჰგავს კავკასიის სამხრეთისას ვაკეების გარეგნული სახით და თიხივანი საფარით, მდინარეთა დაბლობებით, ქანებით. რომელიც ყველგან ქვიშაქვა და უფრო მაღლა ზევით. სადაც ის შედარებით მაღალია, თითქმის ყველგან კირქვითაა გადაფარული და ეხება მის წარმომშობ კლდოვან კირქვას. რომელიც მხოლოდ დიდ სიმაღლეზე გამოდის ქვიშაქვის საფარის გარეშე; ამიტომ მე არარატის ამ მთისწინეთს ვუწოდებ ჩრდილოეთის კირქვიან და ქვიშაქვიან მთისწინეთს (*Promontorium septentrionale araraticum cotaceo-calcareum*). ორივე მთისწინეთში ქანები იშვიათადაა სუფთა – სხვადასხვა ქანების შერევის გამო განსხვავებულია.

მთები ან მწვერვალები ორივე მთისწინეთისა როგორც გარეგნულად, ისე აღნაგობით ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს. ისინი შეადგენენ მოვაკებულ მთებს ყოველგვარი გამოკვეთილი მწვერვალების გარეშე, ნაყოფიერი ნიადაგით. რაც ნაწილობრივ ბევრი მშვენიერი საძოვარი მცენარეებითაა დაფარული, ნაწილობრივ ტყეებით. რომლებიც მთის ძირას და კალთებზე უფრო წიფლისა და მუხისაგან შედგება, თხემებზე კი ფიჭვისა და ნაძვისაგან, რის შესახებაც მე დღიურში აღვნიშნე სათანადო ადგილებზე. ზემოთ დებედაზე. არარატის მთისწინეთში. მიუხედავად მისი მდებარეობისა. ასეთ სამხრეთ განედზე. ისეთი ძლიერი სიცივეებია, რომ თოვლი ძევს 6 თვე.

კავკასიის მთებიდან გამომავალი მდინარეები უკვე მოვიხსენე იქ, სადაც ნათქვამია პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ.

მე მხოლოდ ზოგადად გავიმეორებ იმას. რაც მაქვს ჩანიშნული ჩემს ქაღალდებში კავკასიის ყოველი ქედის შესახებ. და მოვიყვან იმ მიმდევრობით, როგორც ეს ქედები და მთები მისდევენ ერთმანეთს, როცა არარატიდან ჩრდილოეთისკენ ქედზე გავლით მგზავრობს კაცი.

9

Das nordliche araratische Gebürge

Ich bereiste einen Theil desselben in der untern, kartelischen und Somgetischen Provinz.

Die Berge oder Gebürgsarten desselben, Sandstein und Kalkstein nemlich, sind theils unter sich gemengt, theils sind ihnen andere Steinarten, Spath, Quarz, Glimmer, Schörl u. a. eingesprengt, davon sie als verschiedene Felsarten erscheinen.

Völlig ist dieses mit den Bergarten des südlichen kaukasischen Vorgebürgs eben so.

Im araratischen Vorgebürge findet man Bergöl- und Salzquellen, aber auch verschiedene Erzadern und Anbrüche, Eisenstein und Alaunschiefer in mächtigen Flözen, am Bache Weriskewi: Blutstein und körnig Kupfergrün, beim Dorf Kunena, am Bache Oshaga; Eisenstein häufig.

Pechblende und Pisenglimmer am Bache Inscha beim Dorf Kalpe. Sie stehen in 3 Adern am Tage 3 Fuß mächtig, in wüsten grauen Glimmerberg und quarziger Gangart an.

Kupfergrün, Kupferlebererz, Kupferblau, Eisenspiegelerz und kubischer Schörl durch einander. Von Kalpi 8 Werst. In einem starken zerstückelten Gange, in röthlichem, mit Quarz gemischtem Sandstein.

Eisenglimmer 2 Fuß mächtig, dann Kupfergrüner Quarz, 2 Fuß mächtig und wieder Eisenglimmer in einen 6 Fuß mächtigen Gange. am Indscha, bey dem wüsten Dorfe Wardi-Sobana. Die Sohlbänder sind thonigt. Die Bergart sehr kalkschüssiger Sandstein.

Eisenschüssiger Sandstein mit eingesprengtem Kies und derben Eisenglimmer: eben daselbst.

Eisenglimmer mit Eisenspiegelerz im kalkigen Sandstein; eine Werst vom vorigen.

Eisenstein mit Kies, am Tebete und der Mündung des Baches Bading.

Kupfergrün, Kupferblau, Eisenspiegelerz und derber Blutstein durch einander, in einem ein Lachter mächtigen Gange an eben dem Bache, bey dem Kloster von Achtala, in einem an 60 Faden hohen Berge.

Kupfergrün, silberhaltiges Kupferfahlerz an einem bis 1 Faden mächtigen Gange 1 Werst von gedachten Kloster in NNW.

Ein Gang mit Blutstein, dem vorigen nahe. Alles in Bergart von weißen, quarzigen Sandstein und Gangart aus Quarz.

Kupfergrün und Eisenstein durch einander, in verschiedenen, bis 1 Faden mächtigen Gängen, am Poladauri, bey den wüsten Festungen Sachun-

dari und Bolnisi.

Grobspesiger Bleyglanz, mit etwas Weißgülden und Kupferlazur, auch viel Kupferkies. In einem Faden mächtigen Gange S Werst, am

10

ჩრდილო არარატის მთიანეთი

მე მოვიარე მისი ერთი ნაწილი ქვემო ქართლისა და სომხეთის პროვინციაში.

მისი ქანები აქ, სახელდობრ, ქვიშაქვაა და კირქვა, ზოგან ერთმანეთში არეული. ზოგან კი მათში სხვადასხვა მინერალებია შერეული, მაგ., შპატი, კვარცი, ქარსი, შავი ტურმალინი (შერლი) და ა. შ., ამდენად ისინი ჩანან როგორც განსხვავებული ქანები.

აგებულიებით ის მთლიანად ჰგავს კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთს.

არარატის მთისწინეთში არის ნავთობის და მარილის წყაროები, აგრეთვე სხვადასხვა მადნიანი ძარღვები და სანგრევები, რკინაქვა და შაბიანი ფიქალი მძლავრ ფენებად; მდ. ვერისხევზე: წითელი რკინაქვა და მარცვლოვანი სპილენძის მწვანე (მალაქიტი): სოფ. კუნენ(ას)თან, მდ. აშაგაზე რკინაქვა ხშირია.

კუპრის მატყუარა და რკინის ქარსი არის მდ. ინჯაზე სოფ. ყულფთან. ისინი არიან 3 ფუტის სიმძლავრის სამ ნაჩენ ძარღვში ფხვიერ. რუხ ქარსიან ქანში და კვარცის ძარღვის ქანებში.

სპილენძის მწვანე, სპილენძის ფერადი მადანი (ბორონიტი), სპილენძის ლაჟვარდი, რკინის კრიალა და კუბური ფორმის შერლი ერთმანეთში შერეული [არის] ყულფიდან 8 ვერსზე, ძალზე დანგრეულ ძარღვში, მოწითალო კვარცნარევ ქვიშაქვაში,

რკინის ქარსი 2 ფუტის სიმძლავრის, შემდეგ მალაქიტის კვარცი 2 ფუტის სიმძლავრის და კვლავ რკინის ქარსი 6 ფუტის სიმძლავრის ძარღვში ინჯაზე, დარბეულ სოფელ ვარდისუბანთან. შემაერთებული ქანები (? ზალბანდები) თიხიანია. ქანები ძალზე კირიანი ქვიშაქვაა.

რკინის შემცველი ქვიშაქვა შერეული ალმადანით და უხეში ოკინის ქარსით: იქვე.

როკინის ქარსი რკინის კრიალათი კირიან ქვიშაქვაში, წინასგან ერთ ვერსზე.

რკინაქვა ალმადანით, დებედაზე და მდ. ბადინგის შესართავთან.

სპილენძის მწვანე, სპილენძის ლაჟვარდი, რკინის კრიალა და უხეში წითელი ოკინაქვა ერთმანეთში არეული არის ერთი კლაფტერი (1,9 ინ 2,1 მეტრის – გ. გ.) სიმძლავრის ძარღვში იმავე მდინარეზე. ახტალის მონასტერთან, 60 საჟენი სიმაღლის მთაში.

ხსნეული მონასერი 1 ვერსზე ჩრდილოეთ–ჩრდილო-დასავლეთით დაახლოებით 1 საჟენი სიმძლავრის ძარღვში არის სპილენძის მწვანე და ვერცხლის შემცველი სპილენძის მქრქალი მადანი.

წინას ახლოს [არის] ძარღვი წითელი რკინაქვით. ყველაფერი თეთო, კვარციანი ქვიშაქვის ქანებში და კვარცის ძარღვის ქანებში.

სპილენძის მწვანე და რკინაქვა ერთმანეთის ცვლით [გვხვდება] სხვადასხვა. დაახლოებით 1 საჟენი სიმძლავრის ძარღვში ფოლადაურზე, დანგრეულ სახუნდარას და ბოლნისის ციხეებთან.

უხეში, წვეტიანი ტყვიის კრიალა. ცოტა სიღვანით და სპილენძის ლაჟვარდით. აგრეთვე ბევრი სპილენძის ალმადანი – 1 საჟენი სიმძ-

Fluße Maschawari in S. am Bache Dambulutiskewi, beim Ort Dambulut. Die Bergart meistens kalkigter Sandstein, die Gangart Quarz.

Mehrere Kupfererzanbrüche im Distrikt Taschir, besonders in der Nähe des Orts Balukar.

Zinkblenden kommen in den meisten Erzanbrüchen häufig vor.

Die Provinz Somchiti hat für Berg- und Hüttenwerke Holz genug. und obgleich die Erze am Kaja an Silber arm sind, so können sie sich ja in der Tiefe verbessern und immer würde der Bergbau und das Schmelzen des Kupfers. Bleyes, Eisens und Zinks, auch ohne Silberausbente ergiebig seyn, besonders so lange man nicht tief abbauet.

In dieser Provinz sind auch an verschiedenen Orten verlassene Taggruben und zerstörte Schmelzanstalten auf Kupfer- und Eisenerze z. B. beim Dorf Mischana. 6. Werst von Kulpi, sind viele verlassene Kupfergruben.

Bey dem schon genannten Wardi Sobani sind 3 Faden tiefe Eisengruben. Die Bergart ist daselbst Trapp.

Bey Schelagino, 3 Werst von Wardisobani, sind ganz seichte Eisengruben im sandigem Kalkstein. Sie geben Eisenglimmer, Eisenspiegelerz und auch braunrothen Eisenthon: ferner Kazengold.

Die ganze Gegend um Achtala ist an Kupfer und Eisen reich. Am Ksia zeigt sich die Gebürgart, als Jaspisartig Gestein, mit Qnarzadern durchflossen.

Bey dem schon genannten Kulpi sind in sandsteiniger Bergart mehrere bis 1 Faden mächtige Gänge mit dunkler, bleyfarbner, schuppiger, fester und mürber Blende und in der Nähe Eisenstein.

Am Fuße dieses Vorgebürges am Tebete und eben so am Bache Balitschiskewi, ist die Bergart schwarzer, poröser, schlakenähnlicher Sandstein. Bey Sakineti zwischen dem Ksia und Tebete ist der beste Mühlsteinbruch in der kartelischen Herrschaft.

Bey Kutais in Imereti sieht man dieses Gebürge S. S. W. bis zu einer Höhe austeigen, die ihm den Schnee bis in den August läßt.

In der Kluft des Chani und linken des Kwirila zeigt sich bey Bagdad sein Bette mit weißen Kalkstein, auf welcher Sandstein ruhet, völlig wie bey Tschuanto im kaukasischen Vorgebürge. Dieses scheint mir besonders, weil sonst bemerkt wird, daß der Sandstein dem Kalkstein und nicht der Kalkstein dem Sandstein aufgesetzt sey, da doch hier der Sandstein dem Kalkstein aufgesetzt ist. Die häufigen Bachsteine des Chani sind Brokken von grünlicher und braunlicher Lawa mit weißen Feldspathbrokken und zusammengebrochenen Gemenge von schwarzen, prismatischen, vierseitigen Schörl und grünlicher Hornblende.

ლავრის ძარღვში 8 ვერსზე მდ. მაშავერის სამხრეთით. მდ. დამბლუტისხეგვზე, სოფელ დამბლუტთან. ქანები უმეტესად. კირიანი ქვიშაქვაა, ძარღვის ქანები კვარცი.

ტაშირში არის სპილენძის ბევრი საბადო, განსაკუთრებით სოფ. ბალა-ხაურის ახლოს.

მეტწილ საბადოებში ხშირად გვხვდება თუთიის მატყუარა.

პროვინცია სომხითს სამთო და სადნობი (მეტალურგიული) სამუშაოები-სათვის საკმარისად აქვს ხე-ტყე და თუმცა კაიაზე საბადოები ღარიბია ვერცხ-ლით, მაინც სიღრმეში ისინი მდიდრდებიან და სამთო საქმე და სპილენ-ძის, ტყვიის, რკინისა და თუთიის დნობა. ვერცხლის ამოღების გარეშე, ყოველთვის სარგისი იქნება, განსაკუთრებით, სანამ ღრმად არ ამუშა-ვებენ (ღრმად არ ჩასულან).

ამ პროვინციაში სხვადასხვა ადგილებში არის მიტოვებული ჭები (მაღა-როები) და სპილენძის და რკინის სადნობი დანგრეული შენობები; მაგ., სოფ. მისხანასთან ყულფიდან 6 ვერსზე, სპილენძის ბევრი მიტოვებული საბადო არის.

უკვე ნახსენებ ვარდისუბანთან არის 3 საჟენი სიღრმის რკინის საბადოს ჭა. ქანი აქ არის ბაზალტი.

ვარდისუბნიდან 3 ვერსზე, შელოგინოსთან არის მეტად თხელი რკინის მადნის ძარღვები ქვიშიან კირქვაში. ისინი იძლევიან რკინის ქარსს, რკინის კრიალას და აგრეთვე მოყავისფრო-წითელ რკინიან თიხას: მოშორებით (შემ-დეგ) – ოქროსფერი ქარსი.

მთელი მიდამო ახტალასან მდიდარია სპილენძითა და რკინით.

ქციაზე არის კვარცის ძარღვებით დასერილი იაშმის მსგავსი ქანი.

უკვე ნახსენებ ყულფთან, ქვიშაქვიან ქანებში, არის 1 საჟენი სიმძლავ-რის რამდენიმე ძარღვი მუქი, ტყვიისფერი, ხორკლიანი, მტკიცე და ფხვი-ერი მატყუარასი: ახლოსაა რკინაქვაც.

ამ მთიანეთის ძირას დებედაზე და ასევე მდ. ბალიჭისხეგვზე ქანები წარ-მოადგენენ შავ. დაჩვრეტილ წიდის მსგავს ქვიშაქვას.

სარკინეთთან, ქციასა და დებედას შორის, ქართლის სამეფოში, არის საუკეთესო წისქვილის ქვის სამტკრევი.

ქუთაისიდან (იმერეთშია) ეს ქედი ჩანს სამხრეთ-სამხრეთ-დასავლეთით მაღალ მწვერვალად აღმართული, რომელზეც თოვლი აგვისტომდე ძევს.

ხანის ხეობაში და ყვირილის მარცხნივ, ბაღდადთან მისი კალაპოტი არის თეთრი კირქვისა, რომელზეც ძევს ქვიშაქვა, მთლად ისე როგორც კავკასიის მთისწინეთში შუამთასთან. მიუხედავად იმისა, რომ აქ ქვიშაქვა ძევს კირქვაზე, ეს შემთხვევა მე მაინც განსაკუთრებულად მიმაჩნია, თუმცა საერთოდ შემჩნეუ-ლია, რომ ქვიშაქვა ამეც კირქვას და არა კირქვა ქვიშაქვას. [მდ.] ხანის რიყის ქვები ჩვეულებრივ წარმოადგენენ მომწვანო და რუხი ლავის ნამსხვრევებს თეთრი მინდვრის შპატის ნამტკრევებით და ნარევს შავი, პრიზმისებური, ოთხკუთხა შერლის და მწვანე რქატყუარასი.

Das südliche kaukasische Vorgebürge

Man hat in diesem Vorgebürge, welches sich auf seiner ganzen Strecke. vom schwarzen Meer bis zur kaspischen See, überhaupt genom-

men im äussern und innern sehr ähnlich ist:

Bergöl und Steinkohlen in Kacheti:

Kochsalzige Quellen in Kisichischen Distrikt Kachetiens, Purgiersalz, oder eigentlich Glaubersalz, in der Nähe von Teflis. und auch bey Matkopi, in Klumpen einer Wallnuß groß, im blauen Thone. Es ist nach allen Proben Glaubersalz mit etwas Kalkerde.

Warme Schwefelquellen, am rechten. Kurufer nahe unter Teflis.

Anch bemerkt man verschiedene Erz- und Metallanbrüche. besonders verschiedene Eisen, Kupfer, Bley und Zinkerze, Schwefelkiese, Selenit, n. s. w.

Der Kur entspringt zwar im hohen südlichen Gebürge des Ararat und fließt anfänglich in einem das Vorgebürge durchschneidenden Thal, nordlich denn, aber von Suram westl. zwischen beiden Vorgebürgen im Thal und theils an und im südlichen Kaucaischen Vorgebürge. Seine Flüsse der linken durchschneiden es an mehr Orten mit tiefen Thälern.

Wenn man von der Höhe von S'chaltubo in Imereti in W. sieht, so zeigt sich das Vorgebürge getheilt und in dieser Kluft läuft wahrscheinlich der Subsa.

In Imereti, am Rion und seinen Flüssen, fand ich das Vorgebürge aus kalkschüssigen Sandstein und sandigen Kalksteinschiefern, mit andern eingestreuten Steinarten, also als Felsenarten. Eben so erweisen sich die Quergebüрге.

Zwischen Schalatche und Sasano ist die Bergart des Vorgebürges eine sandige weiße Kalkfelsenart, mit vielen weißen und gelben Glimmer. Sie hat Kalkspathklüfte und auch diese Glimmer. Gegen Taurisa wird der Kalkstein reiner und enthält Chamiten, die sich schon bey Sasano zeigen, bey Tanauso aber oft mit Mekoniten bey einander sind. Diese Versteinerungen sind Conglomerate und in Georgien selten.

Von Ts'chraskaro hat man über einen großen Theil des Quergebürges Anssicht. welche sich als eine in Osten sanft und noch sanfter in W. abfallende Höhe zeigt. an deren westl. Verflächung der Kwirila und Susa ihren Lauf haben.

Beym Dorfe Araga, am Fuße des Gebürges, ist die bis 20 Faden breite, tiefe und steile Kluft Aragiskewi die an ihren Ufern abgerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon fest gepakt zeigt. Der Boden ist mit solchen mindern Geschiebe bedeckt und unter den häufigen Quellen der Ufer sind viele inkrustirend und versteinend. Um viele liegt blauer Thon und einige sezen auch einen wellenförmigen oder rauhen und unförmigen

სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთი

ამ მთისწინეთში, რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე და რომლის გარეგანი და შინაგანი აღნაგობა საერთოდ აღებული ერთმანეთის მსგავსია, არის:

ნავთობი და ქვანახშირი კახეთში;

საჭმელი მარილის წყაოვები კახეთის პროვინცია ქიზიყში; გლაუბერის

მარილი არის თბილისის ახლოს და მარტყოფში, კაკლის ზომის ნამტვრევებად ცისფერ თიხაში. ეს [მარილი] ყოველმხრივი გასინჯვის შემდეგ აღმოჩნდა გლაუბერის მარილი ცოტა კირიანი მიწით.

თბილი გოგირდის წყაროები არის თბილისის ქვემოთ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე.

აგრეთვე შეიმჩნევა სხვადასხვა მადნებისა და მეტალების ბუდობები, განსაკუთრებით რკინის, სპილენძის ტყვიის და თუთიის სხვადასხვა მადნები, გოგირდის ალმადანი, სელენიტი და ა. შ.

თუმცა მტკვარი იწყება არარატის მაღალ სამხრეთ მთიანეთში და მიედინება თავდაპირველად ამ მთისწინეთის გადამკვეთ დაბლობზე ჩრდილოეთით, შემდეგ კი სურამის დასავლეთით ორივე მთისწინეთს შორის დაბლობზე და ნაწილობრივ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთზე [მიედინება], მისი მარცხენა შენაკადები მას (მთისწინეთს – გ. გ) კვეთენ სხვადასხვა ადგილას ღრმა დაბლობებით.

როცა წყალტუბოს (იმერეთშია) მწვერვალიდან დასავლეთით გაიხედავთ, მთისწინეთი გაყოფილი ჩანს და ალბათ ამ ხეობაში მიედინება სუფსა.

იმერეთში, რიონსა და მის შენაკადებზე მთისწინეთის ქანები შესდგება კირისშემცველი ქვიშაქვისაგან და ქვიშიანი კირქვის ფიქალებისაგან. სხვა ქანების ნარევით. ასევე გამოიყურება გამკვეთი ქედიც.

ჭალატყესა და საზანოს შორის მთისწინეთის ქანები წარმოადგენენ ქვიშიან თეთრ კირქვას შრავალი თეთრი და ყვითელი ქარსით. მის ნაპრალებში ჩანს კირიანი შპატი და აგრეთვე ეს ქარსიც. თავასას პირდაპირ კირქვა უფრო სუფთაა და შეიცავს ხამიტებს (хамиты), რაც ჯერ კიდევ საზანოში ჩნდება, თავასასთან კი ხშირად მეკონიტებთან (маковый камень) არის შერეული. ეს გაქვავებულობა კონგლომერატებია და საქართველოში იშვიათია.

ცსრაწყაროდან ჩანს გამკვეთი ქედის მეტი ნაწილი, რომელიც აღმოსავლეთით დამრეცად [ეშვება] და დასავლეთით კიდევ მეტად დამრეცი მწვერვალები აქვს, რომელთა დასავლეთის დავაკებაზეც მიედინებიან ყვირილა და ზუსა.

სოფელ ანაგასთან (არაგვთან–?), ქედის ძირას, არის 20 საჟენი სიგანის, ღრმა და ციცაბო. ხევი ანაგისხევი რომლის ნაპირებზეც მრგვალი რიყის ქვები რუხ თიხაში მტკიცედ არის ჩამჯდარი. მიწა დაფარულია იმნაირივე წვრილი რიყის ქვით და ნაპირებზე არსებული ხშირი წყაროებისაგან ბევრი მათგანი ინკრუსტირებული და გაქვავებულია. ბევრი ძევს ცისფერ თიხაში და

15

kalkigen Topfstein ab. Der rauhe besteht aus inkrustirten Stängeln, Zweigen u. d. gl..

Das erste südliche Vorgebürge, oder der dem Gebürge nächste Strich ist, wo es vom kisichischen Distrikte eingenommen wird, von N. in S. in der Grundfläche etwan 10 W. breit. Seine Höhe ist geringe und selten hat es des Winters Schnee.

Es ist mit unzählbaren, großen und kleinern flachen und tiefen, sanftern und steilern Klüften durchbrochen. Alle sind von runden Sand- und Kalksteingeschieben gleichsam erfüllt. die man auch in den Wänden, in grauen Thon gepackt und auch auf der Oberfläche häufig, ja haufenweile sieht.

Diese Thonlage mit Geschieben, bedeckt den Sandstein überall in beträchtlicher Mächtigkeit.

In den Klüften sind unzählbare kleine Quellen, deren helles Wasser meist sehr kalkig ist und auch hie und da Kalktuf macht. Einige runde Sandsteine sind eisenschüssig, ansserdem ist in diesem Gebürge nichts metallisches bemerkt.

Der graue Thon ist der Oberfläche nahe, besonders auf den Höhen, mit weißen Kalkmergel gemischt. Die Oberfläche selbst hat fast überall zur Fruchtbarkeit Mulm genug und erscheint, besonders in der Ebene, vom südlichen Fuße davon schwarz.

Die Höhe des Vorgebürges ist meist offen und mir hie und da mit Gesträuch von *Rhamnus Paliurus*, *Prunus spinosa* u. a. bestreuet.

Der nordliche und südliche Abhang dieses Gebürges ist mit Eichen, Weiß und Rothbuchen, *Ulmus campestris*, *Prunus domestica*, *Crataegus Oxyacantha* und *Corylus Avellana* gut bewaldet. Die häufigen Thäler und Klüfte und die gerundeten Steine, die alles bedekken, sind deutliche Beweise einer ehemaligen gänzlichen Uebersch wemmung dieses Vorgebürges.

In dem kisichischen westlich gelegenen Distrikt, der eigentlich der kachetische Distrikt genannt wird, ist das Vorgebürge überhaupt im innern und äussern, an Bäumen und Klüften von eben bemerkter Beschaffenheit.

Hier entspringt der Bach Achtala an demselben, auf dessen Quellen Steinöl schwimmt.

Ein Plaz, der auch Achtala genannt wird, ist am nordlichen Fnß des Gebürges, von etwan 500 Schritten im Umfange mit Gebüsche umgeben und vollkommen unfruchtbar. Der Boden ist grauer Thon, nicht salzig, die Luft aber riecht nach Bergöl, wornach auch die Erde ein wenig schmeckt, welches mit der es begleitenden Vitriolsäure diese vollkommene Unfruchtbarkeit, die kein Gräschen leidet, verursachen muß.

In der Nähe sind auch 2 Brunnen mit trüben Wasser, die von Zeit zu Zeit aufsteigende Blasen zeigen, und auf welchen etwas Bergöl schwimmt. Einer dieser Brunnen enthält 1 Faden, und der andere etwas mehr im Durchmesser. Das Wasser läuft zwar nicht über, der mit aufkommende Thon aber hat den Rand eines jeden so erhöht, daß er einen abgestuzten Kegel

16

ზოგი დალექილია ტალღისებურ ან ხორკლიან და უფორმო კირიან თიხაქვად (горшечный камень). ის შეიცავს ინკრუსტირებულ ტოტებს, ღეროებსა და მისთანათ.

პირველი სამხრეთი მთისწინეთი, ან ქედის მომდევნო (შემდგომი) მთა-გრეხილი, იქ სადაც ის ქიზიყის მხრიდან იწყება, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ ფუძეში 10 ვერსის სიგანისაა, მისი მწვერვალები დაბალია და იშვიათადაა ზამთარში თოვლით დაფარული.

ის დასერილია უამრავი დიდი და პატარა ვაკეებითა და ხევებით, დამრეცი და ციცაბო ხეობებით. ყველა ისინი სავსეა ქვიშაქვისა და კირქვის მრგვალი რიყის ქვებით, რაც ჩანს ფერდებშიც, რუხ თიხაშია ჩასმული და აგრეთვე ზედაპირზეც ხშირია გროვებად. ეს რიყის ქვიანი თიხა ქვიშაქვას ყველგან შესაშჩნევს სისქით ფარავს.

ხეობებში არის ურიცხვი პატარა წყაროები, რომელთა ანკარა წყალი უმეტესად ძალზე კირიანია და აქა-იქ კირიან ტუფს ლექავს. ზოგი მრგვალი ქვიშაქვა რკინის შემცველია: ამას გარდა ამ მთებში არავითარი მეტალი არ შეინიშნება.

რუხი თიხა ზედაპირთან ახლოსაა, განსაკუთრებით მწვერვალებზე და შერეულია კირიან მერგელში. თვით ზედაპირი ნაყოფიერებისათვის ყველგან საკმარისად შეიცავს მჰალას და ამიტომ სამხრეთ ძირიდან შავად ჩანს, განსაკუთრებით დაბლობზე (ვაკეზე).

მთისწინეთის მწვერვალები უმეტესად შიშველია და აქა-იქ მეძვის (შავ-ჯაგას), კვრინჩხისა და ა. შ. ბუჩქნარია მასზე მიმოფანტული.

ამ მთის ჩრდილოეთი და სამხრეთი კალთები კარგადაა შემოსილი მუხის, თეთრი და წითელი წიფლის, თელის, ქლიავის, კუნელის (კნაპას) და ჩვეულებრივი თხილის ტყეებით. ხშირი დაბლობები და ხევები და მრგვალი ქვები, რომლებიც ყველაფერს ფარავენ, არის მკაფიო დამადასტურებელი წარსულში ამ მთიანეთის მთლიანი ჩამორეცხვისა.

ქიზიყის დასავლეთით მდებარე მხარეში, რომელსაც ჩვეულებრივ კახეთის მხარეს უწოდებენ, მთისწინეთი საერთოდ, შინა და გარეგანი აღნაგობით, ხეებითა და ხევებით იგივე ხასიათისაა.

აქ იწყება მდ. ახტალა, რომლის წყაროებსაც მოაქვს ნავთი.

ადგილი, რომელსაც ასევე ახტალა ჰქვია, მდებარეობს მთის ჩრდილოეთ ძირას, 500 ნაბიჯზე გარშემო ბუჩქნარითაა შემორტყმული და მთლად უნაყოფოა. ნიადაგი წარმოადგენს რუხ თიხას და არ არის მარილიანი. ჰაერში კი ნავთობის სუნია, რომელიც ოდნავ მიწასაც ასდის და მასთან შერეული შაბიამნის სიმჟავესთან ერთად ამ სრული უნაყოფობის მიზეზია და ბალახი სულ ვერ იტანს მას.

ახლოს არის აგრეთვე 2 ჭა მღვრიე წყლით, რომლებშიც დრო და დრო ბუშტები ამოდიან და რომლებზეც ცოტა ნავთობი დაცურავს. ერთი ასეთი ჭა განიკვეთილი არის 1 საჟენი, მეორე კი ოდნავ მეტი. თუმცა წყალი არ გადმოდის ნაპირებიდან, მაგრამ დანალექი თიხით ისე აიმაღლა ზედაპირი, რომ წააგავს წაკვეთილ კონუსს. ისინი უნდა იყვნენ ღრმა და წალეკილ ხევ-

2. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

17

gleich. Sie scheinen tief und mit Zu- und Abflußklüften in Gemeinschaft zu stehen. Sie sind übrigens den Naphtabrunnen im nordlichen Vorgebürge an der Sundscha ganz ähnlich. Es soll hier ein Dorf gestanden haben und versunken seyn. Da man hier öfters Erdbeben spürt, so kann wohl das Gewölbe einer Kluft niedergegangen sein.

Vom Ksani, der aus der Fläche zwischen dem Haupt- und Vorgebürge in die linke des Kur fällt (und warscheinlich eben so auch höher) hat der Kur an der rechten das sandsteinige Vorgebürge, welches steil gegen seine Niedrigungen, oft gegen sein Bette selbst abfällt. Etwan 4 W. unter dem Aragifluß macht dieses Gebürge gegen den Fluß sehr hohe und steile Ekken. Diese stelle wird *Dewis Namuklari* d. i. *Teufelsknie* genannt.

Auf dieser Streckke ist auch am linken Kurufer hohes steiles Sandsteingebürge, die beide dem Fluß nur ein schmales Thal lassen.

Unter Teflis, bis gegen die Festung Songalugi, etwan 10 Werst steigt das Sandsteingebürge an der linken des Kur sanft an, an der rechten ist es am Fluße sehr jähe. Das Gebürg ist Sandstein, unten grauer Thon.

Dieses 2-te südliche Vorgebürge liegt steil, nur etliche Werst breit und fällt gegen eine, etliche 20 Werste breite, sehr trokne, magere und unfruchtbare Steppenfläche ab, die es vom nördlichen Vorgebürge der araratischen Alpen scheidet und schon oben am Xia oder Ksiaflus (der rechten des Kur) ansteigt.

Von Tscheri, der imeretischen Gränzfestung gegen Kartuli, am Tschirimela des Kwirila, bis Suram am Kur, also in OSO., ist in den niedrigen Stellen Sandstein, in den höhern Kalkstein ohne Versteinerungen. Bey Tscheri selbst und mehr Orten zeigt sich auch rothbrauner Jaspis in mächtigen Schichten. Die Flüsse haben mitunter Granitgeschiebe, daß also diese Gebürgsart auch vorkommen muß.

Bey Tschuanta in Imereti besteht das Vorgebürge aus groben, lokern, mit vielem Glimmer gemischten Sandstein. In den Bächen des hiesigen Gebürges sieht man überall Kalksteinbroken, aus welchen man schließen kann, daß auf der Höhe über oder unter dem Sandstein Kalkstein liegen müsse. Auch findet man unter dem Sandstein, ein einige Faden mächtiges flaches Kalksteinlager. Im Bache Sulari ist Schörl mit eingesprengten Kies, in gerundeten Broken, vermuthlich vom hohen Gebürge.

Von Thraskaro in Süden, da gegen den Kwirila hin, auch bey Isreti im Distrikt Sutschino und Poladauri im Distrikt Seristo sollen warme Quellen seyn. Bergölquellen sind nur in Guria an westlichen Fuße des südlichen kaukasischen Vorgebürges und soviel man jezo noch weis Kochsalzquellen nirgends.

Der Sandstein im Vorgebürge bricht, wo man ihn reiner als gewöhnlich antrifft, theils als dünner Schiefer, theils als starke Quader. Er ist

18

თან უნდა ჰქონდეთ საერთო. საერთოდ ისინი მოლად ემსგავსებიან ნავთის ჭებს, [რომლებიც მდებარეობენ] ჩრდილოეთ მთისწინეთში სუნჯაზე. აქ სოფელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ჩაიძირა რადგან აქ ხშირად შეიმჩნევა მიწის-ძვრა, შეიძლება ჩაქცეულიყო ხევის თალიც.

ქსნიდან, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ ვაკეზე ერთვის მტკვარს მარცხენა მხრიდან (და ალბათ კიდევ ზევითაც), მტკვრის მარჯვენა მხარეზე არის ქვიშაქვიანი მთისწინეთი, რომელიც ციცაბოდ ეშვება მისი დაბლობებისკენ, ხშირად კი თვით მისი კალაპოტისკენ. 4 ვერსით ქვემოთ მდ. არაგვიდან ეს ქედი მდინარის პირდაპირ ქმნის ძალზე მაღალ და ციცაბო კუთხეებს. ეს ადგილი იწოდება დევის ნამუხლარად, ე. ი. „ემშაკის მუხლად“.

ამ ხაზზე, ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, არის მაღალი, ციცაბო ქვიშა-ქვის ქედი: ეს ორივე [ქედები] მდინარეს მხოლოდ ვიწრო დაბლობს უტოვებენ.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, თბილისს ქვემოთ სოღანლულის ციხემდე, დაახლოებით 10 ვერსზე დამრეცად აღმართულია ქვე იშუვის ქედი მარჯვენა ნაპირზე კი ის ძალზე ციცაბოა. ქედი [ქანები] არის ქვიშაქვისა, ქვეშ რუხი თიხაა.

ეს მეორე სამხრეთის მთისწინეთი ძვეს ციცაბოდ, მხოლოდ რამდენიმე ვერსის სიგანისა და ეშვება 20-დე ვერსის სიგანის ძალზე მშრალ, უმცენარო და უნაყოფო სტეპიან ვაკეზე. რომელიც მას გამოყოფს არარატის ალპების ჩრდილოეთი მთისწინეთიდან და უკვე ქსიაზე ანუ მდ. ქციას (მტკვრის

მარჯვენა შენა კადია) ზემოთ აღიმართება.

ქართლთან [მოსაზღვრე] იმერეთის სასახლვრო ციხე ჩხერიდან, [რომელიც მდებარეობს] ყვირილის შენაკად ჩხერიმელაზე. სურამამდე [მდებარეობს] მტკვარზე, ე. ი. აღმოსავლეთით–სამხრეთ–აღმოსავლეთით, დაბალ ადგილებში არის ქვიშაქვა. მაღალში კი კირქვა ნამარხების გარეშე. თვით ჩხერთან და სხვა ადგილებში ჩანს აგრეთვე მოწითალო-ყავისფერი იაშმა მძლავრ ფენებად. მდინარეებში ხანდახან არის გრანიტის ქვები, რაც ამ მთის ქანებიდან უნდა იყოს წარმომდგარი.

იმერეთში, შუამთასთან, მთისწინეთი შესდგება მსხვილი, ფხვიერი, ქარსით უხვად შერეული ქვიშაქვისაგან. აქაურ მთის ნაკადულებში (მდინარეებში) ყველგან ჩანს კირქვის ნატეხები, საიდანაც შეიძლება ვარაუდი, რომ მწვერვალებზე ქვიშაქვის ზევით ან ქვეშ კირქვა ძევს. აგრეთვე ქვიშაქვის ქვეშ არის რამდენიმე საჟენი სისეის ბრტყელი ფენა კირქვისა. მდ. სულორში არის აღმადან–შერეული შერლი, მრგვალ ნატეხებად, ალბათ მაღალი ქედიდან.

ცხრაწყაროდან სამხრეთით, ყვირილისკენ, ასევე ისრითან, საჩინოს მხარეში და ფოლადაურთან, საერისთაოს მხარეში, უნდა იყოს თბილი წყაროები. ნავთობის წყაროები არის შხოლოდ გურიაში, სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის დასავლეთ ძირას და, რამდენადაც ამჟამად ცნობილია, მარილის წყაროები არსადაა.

მთისწინეთში ქვიშაქვა ხან თხელ ფიქალად ჩანს, ხან მძლავრ კვადრებად. იქ, სადაც ის ჩვეულებრივზე სუფთა სახით გვხვდება. ის ნაწილობ-

19

zum Theil von ziemlich grauer Farbe. Die höhern Kalksteinstellen haben Klüfte mit Tropfstein.

In zweien tiefen Klüften am rechten Kurufer bey Teflis waren die Lagen von oben hinab: 1) Grobkörniger Sandsteinfels mit eingestreueten Feldspath, der unter die dicke Erde südlich ansteigt und entfernt vom Strohme sehr mächtig seyn muß.

2) Kalk- und Eisenschüssiger Sandsteinschiefer, 5 Faden mächtig.

3) Sandsteinquader von feinen Korn 20 Faden.

4) Der Sandsteinfels Nr. 1. 5 Faden tiefer unter dem Wasserspiegel.

Am Bache Wera, der 6 Werst über Teflis in die rechte Seite des Kur fällt, besteht das Vorgebürge aus Schichten von grünlichgrauen Sandstein, die mit Kalkschiefer und Mergel- und Thonlagen wechseln, die hin und wieder mit Allaun geschwängert sind und stellenweise Steinkohlen, Zeolit, und Eisenoche haben.

In der Vitriolerde fand ich daselbst ein kupfern rußisch Kopeken, welches mit einer Eisenrinde bedeckt war. Hier war also kein Zementkupfer, sondern Zementeisen.

Die nächste Gegend an der linken des Kur, unter Teflis, erhebt sich nordlich allmählig zu dem Sandsteinfelsigten Vorgebürge des Kaukasus, welches sich von der Mündung des Aragi in O. nach der Länge ausbreitet.

Bey Teflis erhebt sich an der rechten Seite des Kur ein ziemlich Sandfelsengebürge, welches 5 W. unter Teflis abfällt.

Ich unterscheide das *Jugum promontoriale australe primum*, welches an der linken Seite des Kur streicht (das erste südliche Vorgebürge), das *Jugum promontoriale australe secundum* (das 2-te südliche Vorgebürge) welches dem ersten paralel an der rechten Seite des Kur streicht. Beyde sind durch ein 30 Werst breites Thal, das jedoch hügelicht ist, getrennt.

Das 2-te oder südlichste ist weit höher als das erste, und des Winters immer mit Schnee bedeckt, dagegen das erste oft ohne Schnee bleibt.

Das 2-te erstreckt sich auch ununterbrochen vom kaspischen zum schwarzen Meere. Am ersten wird sein ostliches Ende das *Gebürge Schak* genannt; das *Promontorium primum* aber nimt in W. an der Mündung des Flusses Lioswi seinen Anfang und endigt sich, wie ich aus einigen Nachrichten schließen kann, in O. bey dem Flusse Kur.

Obgleich beyde *Juga* genugsam unterschieden sind, so sind sie doch eigentlich nur ein *Jugum*, das aber durch den Durchgang des Kur und dessen einfallende Flüsse, die von flach ansteigenden und hügelichten Thälern umgeben werden, zertheilt sind.

20

რივ საკმაოდ რუხი ფერისაა. უფრო მაღალ კირქვიან ადგილებს აქვთ ნაპრალები სტალაქტიტებით.

ორ ღრმა ხევში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თბილისთან, იყო შემდეგი ფენები, ზემოდან ქვევით: 1) მსხვილმარცვლოვანი ქვიშაქვის კლდე მინდვრის მათშერეული, რომელიც სქელი საფარის ქვეშ სამხრეთისკენ აღიმართება და მდინარეს შორდება; ის ძალზე მძლავრი უნდა იყოს.

2) კირინი და რკინის შემცველი ქვიშაქვის ფიქალი, 5 საყენი სიმძლავრისა.

3) წვრილმარცვლიანი ქვიშაქვის ფილავენები, 20 საყენის [სიმძლავრისა].

4) ქვიშაქვის კლდე (№ 1) 5 საყენზე ღრმად წყლის ზედაპირისაგან.

მდ. ვერაზე, რომელიც თბილისს ზემოთ 6 ვერსზე ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან, მთისწინეთი შესდგება მომწვანო-რუხი ქვიშაქვის ქანებისაგან, რომლებიც გადადიან მერგელისა და თიხის ფენებში და აქა-იქ შაბიამნით არიან მდიდარი და ალაგ-ალაგ შეიცავენ ქვანახშირს, ცეოლიტს და რკინის ოხრას.

შაბიან მიწაში, იქ, მე ვიპოვე სპილენძის რუსული კაპიკი რომელსაც ოკინის არშია ჰქონდა შემოვლებული. ამრიგად აქ ყოფილა არა სპილენძის ცემენტი, არამედ – რკინის ცემენტი.

შემდეგი მიდამო მტკვრის მარცხენა მხარეზე, თბილისს ქვემოთ, თანდათან მაღლდება კავკასიის ქვიშაქვის კლდეებიან მთისწინეთამდე, რომელიც არაგვის შესართავიდან აღმოსავლეთით სიგრძეზეა გაჭიმული.

თბილისთან, მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, აღმართულია საკმაოდ ქვიშაქვიანი ქედი. რომელიც ეშვება თბილისს ქვემოთ 5 ვერსზე.

მე განვასხვავებ პირველ *Jugum promontoriale australe*-ს, რომელიც მტკვრის მარცხენა მხარეზეა გაჭიმული (პირველი სამხრეთის მთისწინეთი), მეორე *Jugum promontoriale* 905LL816-სგან (მეორე სამხრეთის მთისწინეთი), რომელიც პირველის პარალელურად მიემართება მტკვრის მარჯვენა მხარეზე.

ორივე გაყოფილია 30 ვერსის სიგანის დაბლობით, რომელიც მაინც ბორცვიანია.

მეორე, ანუ უფრო სამხრეთისა, გაცილებით მაღალია, ვიდრე პირველი, და ზამთარში ყოველთვის თოვლითაა დაფარული; ამის საპირისპიროდ, პირველი ხშირად დაუთოვლელია.

მეორე – ასევე უწყვეტად ვრცელდება კასპის ზღვიდან შავ ზღვამდე. მის აღმოსავლეთის ბოლოს ეძახიან შაქის მთას; პირველი Promintorium იწყება დასავლეთით, მდ. ლიახვის შესართავთან და, როგორც სხვადასხვა ცნობიდან შეიძლება დავასკვნა, თავდება აღმოსავლეთით, მდ. მტკვართან.

თუმცა ორივე (Juga) საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაინც ისინი შეადგენენ ერთ ქედს, რომელიც დაყოფილია მტკვრისა და მისი შენაკადების დინებით, რომლებიც ვაკედ ამალღებული და ბორცვიანი დაბლობებითაა გრშემორტყმული.

21

Von Matschani, im Kisichischen Kreise Kachetiens, hat man den südlichen Rand des Vorgebürges 4 W. in S. Das Gebürge hat hier Eichen- und Buchenholzung. Denn folgt ofne hügelige Fläche und in derselben ein kleines Thal oder ein Keßel von etlichen 30 Faden im Umfange, in welchem Kochsalz und Bergölquellen sind. Der Boden des Thals ist graugelber Thon, voller kleiner gerundeter Sandsteingeschiebe. Die einige Faden hohe nordliche Seite des kleinern Thales aber zeigt Schichten von rothbraunen, hörnigen Sandstein, der wahrscheinlich überall das Innere des Vorgebürgs ausmacht, ob ich ihm gleich vor Manani nicht anstehend bemerkt habe. Die Klüfte des Sandsteines füllet ein fast konisch kristallisirter gelblicher Kalkspath.

Die Kochsalzquelle kömt aus dem Sandstein. Sie hält 1 Fuß im Durchmesser und quillet ganz ruhig, ohne Blasen und floß im März 1772 nicht über, welches zu anderer Zeit geschehen möchte. weil umher eine häufige Salzerde befindlich ist, die die Landleute in der Haushaltung nuzen; auch ist eine Spur einer Abflußrinne, die zum Jörfluß reichen soll. Die Sohle ist von starken und reinen Kochsalzgeschmak, obgleich Bergöl in der Nähe quillet.

Drey Bergölquellen, die hier wie im nordlichen Kaukasus Nephtquellen genennet werden. sprudeln der Salzquelle in SW. und SO. auf 100 Schritte nahe. Jede hat die Größe der Salzquellen und ihr gelblich vitriolisch Wasser, mit daraufschwimmenden schwarzbraunen Bergöl, lief im März 1772 ebenfalls nicht über; nur um den Quellen hat das Bergöl den Thon eingetränkt und sich mit ihm zu einem wellenförmigen Fladen erhärtet. Es sprudelt mit Blasen und einigem Geräusch hervor. Einige dünne Sandschieferschichten sind auch mit Bergöl eingetränkt. Tiefer vermuthe ich Steinkolen.

Im Vorgebürg soll, im Gebiet der Lesgier, wo es unter dem Namen des Schakgebürges bekannt ist, eine starke Tagereise vom linken Ufer des Alasans, bey dem lesgischen Dorfe Illasu eine ähnliche Quelle seyn.

Das zwischen dem getheilten Kalkgebürge befindliche hügeligte Thal ist mit einer schiefrigen, kalkschüßigen, glimrigen Felsart (*Saxum cotaceum calcareum micaceum schistosum*) bedeckt und das Gestein nach der Menge des eingemischten Glimmers mehr oder weniger fest. Ueberhaupt ist sie eisenschüßig und davon braun, in den Klüften aber mit so viel Sumpferz versehen, daß man mit Vortheil Eisen schmelzen kann. An andern Stellen ist die schiefrige Bergart schwarz, völlig mit Salz beschlagen und ein vitriolischer Allaunschiefer, wie in den Anhöhen am Rion bey den Dörfern Rioni und Sarati. An vielen Stellen finden sich auch Schwefelkiese, wie bey Gurna. Die Schieferlagen liegen meist horizontal. Das Gestein ist mürbe und zerfällt leicht, besonders an den Klüften und steilen Wänden der Bäche. Sie ist offenbar später, als der Kalkstein, der

22

მაჩხანთან (კახეთშია, ქიზიყის მხარეში) მთისწინეთის სამხრეთი ძირი არის 4 ვერსზე, სამხრეთით. მთებზე აქ არის მუხის და წიფლის ტყეები. მას მოსდევს გაშლილი ბორცვიანი ვაკე; ამ ვაკეზე არის 30-ოდე საჟენის გარშემოწერილობის პატარა დაბლობი ან ქვაბური, რომელშიც არის საჭმელი მარილის და ნავთის წყაროები. დაბლობის ნიადაგი არის რუხ-ყვითელი თიხა, სავსე პატარა ქვიშაქვის ქვებით. პატარა დაბლობის რამდენიმე საჟენის სიმაღლის ჩრდილო მხარე აჩენს მოწითალო-ყავისფერ, მარცვლოვან ქვიშაქვიან ფენებს, რაც, ალბათ, ყველგან წარმოადგენს მთისწინეთის შიგნეთს, თუმცა მისი მსგავსი მანავთან არ შემინიშნავს. ქვიშაქვის ნაპრალებს ავსებს თითქმის კონუსისებრი, კრისტალური მოყვითალო კირიანი შპატი.

საჭმელი მარილის წყარო. გამოდის ქვიშაქვიდან. ის არის 1 ფუტი განივკვეთში და გადმოდის სულ მშვიდად, ბუშტების გარეშე, და 1772 წლის მარტში არ გადმოსულა ნაპირიდან, რაც სხვა დროს შეიძლებოდა მომხდარიყო, რადგან ირგვლივ ხშირია მლაშობი; მას მცხოვრებნი იყენებენ საჭიროებისათვის; არის აგრეთვე წყალსადინარის კვალი, რაც იორამდე უნდა აღწევდეს. ქვედა ფენას აქვს სუფთა საჭმელი მარილის ძლიერი გემო, თუმცა ახლოს ნავთობი გადმოდის.

ნავთობის სამი წყარო. რომელსაც აქ, ისევე როგორც ჩრდილო კავკასიაში, ნავთის წყაროს ეძახიან, გადმოედინებიან მარილის წყაროს სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 100 ნაბიჯის მოშორებით. თითოეული მათგანი მარილის წყაროს სიდიდისაა: მათი მოყვითალო შაბიანი წყალი, ზედ მცურავი მოშავო-ყავისფერი ნავთობით. 1772 წლის მარტში ასევე არ გადმოსულა ნაპირებიდან; ნავთობმა მხოლოდ წყაროებს ირგვლივ გაჟლინა თიხა და მასთან ერთად ტალღისებურ ტალახად გამყარდა. ის გადმოედინება ბუშტებით და მცირე ხმაურით. ქვიშაქვის ზოგი თხელი ფენებიც გაიჟლინა ნავთობით. მე ვფიქრობ. რომ უფრო ღრმად არის ქვანახშირი.

ლევების მხარეში, მთიანეთში, სადაც ის ცნობილია *შაქის მთის* სახელით, ერთი დღის სავალზე ალაზნის მარცხენა ნაპირიდან, ლევების სოფელ ელიუსთან, უნდა იყოს მსგავსი წყარო.

გაყოფილ კირქვიან ქედს შორის მოთავსებული ბორცვიანი დაბლობი მოფენილია ფიქლებრივი, კირის შემცველი, ქარსიანი ქვებით (*Saxum cotaceum calcareum micaceum schistosum*) და ქვები, მათში შერეული ქარსის რაოდენ-

ნობის მიხედვით, მეტ-ნაკლებად მაგარია. საერთოდ ის არის რკინის შემცველი და ამიტომ ყავისფერი; ხეობებში ისე ბევრია ჭაობის მადანი. რომ რკინის დნობა სარფიანად შეიძლებოდა. სხვა ადგილებში ფიქალიანი მთის ქანები შავია, მთლად მარილის ნალექით დაფარული და შაბიანი ფიქალია, როგორც რიონზე, სოფელ რიონთან და ზარათთან არსებულ ამაღლებებზე. ბევრ ადგილებში არის აგრეთვე გოგირდის ალმადანი, როგორც გურნასთან. ფიქალიანი ქანები უმეტესად მდებარეობენ ჰორიზონტალურად. ქანები ფხვიერია და ადვილად იშლება განსაკუთრებით ხევეებში და მდინარეთა ციცაბო კედლებზე. ისინი, ცხადია, უფრო გვიანი წარმოშობისაა, ვიდრე

23

die eigentliche Bergart dieses Gebürges ist, entstanden und durch eine partikulär Ueberschwemmung auf demselben abgesetzt. Vielleicht war das ganze Thal ein See, durch den der Rion geflossen.- Die Erdart dieses Thales ist ein gelber sehr schmieriger eisenschüssiger Thon; an einigen Stellen ist er erhärtet oder Steinthon, zum Eisenschmelzen bräuchlich, wie bey Sugmuri; an andern fein, roth und kann für Bolus gehen; an noch andern Stellen ist er blan und grünlich. wie bey Mozameta und Genati.

Bey Kutais ist das Flußbette des Rion ein weißer, fester Kalkstein, der an der linken ein nur etliche Fuß, an der rechten Seite aber ein hohes und bis zu 30 Faden ansteigendes Ufer macht. Dieses hohe Ufer decken Thon und Gesträuch. Unter der Stadt fällt es in die Fläche ab.

Das südliche kaukasische Kalkgebürge

In der westlichen Abtheilung des südlichen Kalkgebürges in Imereti ist, wo das Kalkgebürge an das Schiefergebürge macht, zwischen beiden eine Gebürgsart aus brauner jaspidischer Felsart (*Saxum jaspideum brunum*), welche in einen 2 bis 3 Werst breiten Striche liegt. Ich habe dieses hier bey Oni und an mehr Orten nicht nur, sondern auch am Terek bey Kobi so befunden, und vermuthet, das dieses der ganzen Lage des Gebürges nach so seyn kann.

Der Kalkstein dieses Gebürges ist in Imereti von feinern Korn als in Kartweli, auch weißer und dem englischen Kreidestein ähnlich, doch keine Kreide, wie man aus den häufigen Feuersteinen in demselben bey Zesi am Rion u. a. vermuthen könnte.

Das Imeretische Kalkgebürge ist gleichsam der Länge nach durch ein bis 15 Werst breites, wiewohl hügeliges Thal oder ganz niedriges Gebürge getheilt. Der nordliche Rücken streicht dem Rion nahe und der südliche an der Fläche zwischen dieser und dem Vorgebürge hin. Das Thal selbst hat eine Menge Quellen und Quellbäche und da der Abzug schwierig ist, so hat es einen weichen nassen Boden mit Erlen, *Rhamnus*, *Diospyros Lotus*, *Azalea pontica*, *Rhododendron ponticum*, *Fagus Castanea* u. f. überwuchert. Dieses verursacht eine feuchte Luft und, da das Gebürge deren Zerstreung hindert, öftern Regen und da unter dieser N. Breite die feuchte Luft auch warm ist, kann sie wohl nicht gesund

seyn. Die niedrige Fläche giebt dem Rion 2 Faden hohe Thonufer.

Am Rion macht das Kalkgebürge über 10 Werst über die Mündung des Dschedschofflusses hinauf.

Zwischen Schartali und dem Kloster Nikoziminda ist die tiefe Kluft des Baches Cherga im Kalkfelsen, unter welchen der Bach stürzt und erst etliche Werst wieder erscheint. Man verspürt hier auch öfters mäßige

24

კირქვა, რომელიც ამ ქედის ქანების ჩვეულებრივი სახეობაა და ხშირი გადა-
რეცხვების გამო მასზე დაილექა. ალბათ, მთელი ეს დაბლობი ტბას ეკავა,
რომლიდანაც რიონი გამოედინებოდა. ამ დაბლობის ნიადაგი არის მოყვი-
თალო, ძალზე წებოვანი რკინისშემცველი თიხა; ზოგ ადგილას ის გამკვრივდა,
ან იქცა ქვათიხად, რომელიც გამოსაყენებელია რკინის სადნობად, როგორც
ძუყნურთან: სხვაგან წმინდააა წითელია და ჩაითვლება შემწოვ თიხად (ნოლიც);
კიდევ სხვა ადგილებში ის არის ცისფერი და მონაცრისფრო, როგორც მოწა-
მეთასა და გენათთან.

ქუთაისთან მდინარის კალაპოტი არის მოთეთრო, მაგარი კირქვა,
რომელიც მარცხენა მხარეზე მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის, ხოლო მარ-
ჯვენა ნაპირზე კი მაღალ, დაახლოებით 30 ფუტამდე აღმართულ ნაპირს
ქმნის. ეს მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ქალაქს ქვემოთ
ის უცებ გადადის ვაკეში.

სამხრეთ კავკასიის კირქვიანი ქედი

სამხოეთი კირქვიანი ქედის დასავლეთ ნაწილში, იმერეთში, სადაც კირ-
ქვიანი ქედი ქვიშაქვიანს [ეზიხნება], ორივეს მშორის ძევს ყავისფერი იაშმური
ქვის (პეჯიხის jaspidium bruneum) გობგდო, რომლის სიგანეა 2--3 ვერსი. ეს
მე ვნახე არა მარტო აქ, ონთან, და სხვა ადგილებში, არამედ თერგზეც კობ-
თან და ვფიქრობ, რომ ქედის მთელი მდებარეობის მიხედვით ასეთი უნდა
იყოს სულ (ქანების შემადგენლობა – გ. გ.).

კირქვა ამ ქედისა იმერეთში უფრო წმინდაა, ვიდრე ქართლში. აგრეთვე
უფრო თეთრი და ემსგავსება ინგლისურ ცარც-ქვას, თუმცა არ არის ცარცი,
რაც შეიძლებოდა ეფიქრათ მასში ძალიან ხშირად არსებული კაჟის მიხედვით,
რასაც ადგილი აქვს წესთან რიონზე და სხვაგან.

იმერეთის კირქვიან ქედი სიგრძეზე თითქოს გაყოფილია დაახლ. 15 ვერ-
სის სიგანის, ასევე ზორცვიანი, დაბლობით ანუ ძალზე დაბალი ქედით. ჩრდი-
ლოეთის თხემი გადაჭიმულია რიონის ახლოს, სამხრეთისა კი მასა და მთის-
წინეთს შორის მდებარე ვაკეზე. თვით დაბლობი შეიცავს ბევრ წყაროებსა
და ნაკადულებს და რადგან წყლის დენა (დაწრეტა. დაჟანება) გამწვანებულია,
ამიტომ აქ არის რბილი, სველი ნიადაგი დაფარული თხემელის. ხეჭრელის,
ჩვეულებრივი სურმის, იელის, შქერის, წიფლის და სხვა [ხეხები]. ეს განაპი-
რობებს ნოტიო ჰაერს და, რადგან ქედი ხელს უშლის მის გაფანტვას, ხშირ
წვიმებსაც; ამასთან, რადგან ამ ჩრდილოეთის ქედზე ეს ნოტიო ჰაერი თბილია.
ამდენად ის არაჯანმრთელიცაა. დაბალი ვაკე რიონს უქმნის 2 საჟენი სიმაღ-
ლის თიხიან ნაპირს.

მდ. ჯეჯოს შესართავიდან 10 ვერსს ზემოთ, რიონზე, ეს კირქვიანი ქედი
მაღლდება.

სხარტალსა და მონასტერ ნიკორწმინდას შორის არის მდ. ხერგას ღრმა ხეობა კირქვის კლდეებში, რომელთა ქვეშაც მდინარე იკარგება და მხოლოდ რამდენიმე ვერსზე ჩნდება კვლავ. აქ ხშირად იგრძნობა აგრეთვე მცირე მიწის-

25

Erdbeben. Von Nikoiziminda in S. W. bis zu dem 10 Werst entfernten Dorfe Suguri steigt das Gebürge noch merklich an und erscheint ohne die Thondecke, als Kalkfelsen. In den Höhen und auch wo es weiter südlich gegen den Rion abfällt, besteht es aus weislichen Kalkstein von feinen Korn, ohne Versteinerungen; aber am südlichen Fuße, 6 W. über Sugnuri, verändert sich die Bergart in einen braunen, eisenschüssigen, sandigen, mit gelben Glimmer vermischten Kalkfels. Sie liegt in dicken, meist horizontalen, aber auch donlegigten Schieferlagen, die an den Wasserabflüssen hie und da schiefrig zerbröckelt. Sie hat eine gelbliche Thondecke, die von vielen Quellen lange feucht bleibt und den Tschala, der unter Kutais in der Ebene in die linke des Rion fällt, das ablaufende Wasser geben. Die Gebürghöhen haben weitläufige Waldungen aus Buchen mit Erlen und Kastanien, *Azalea pontica* u. s. f.

Auf dem Wege von Krzchinwal am Didi Liachwi. nach dem Kloster Largwi am Ksani, also in NO. ist die Gebürgsart theils rother eisenschüssiger, theils einer Schlakken ähnlicher Fels, bey Sazcheneti grauer kalkschüssiger Sandstein und am Flüschen Potaiso braunes Trappgestein (*Saxum fuscum tra pezium*).

Im Gebiet des Dorfs Utsera zeigt sich ein Wasserabfluß, der viele Stücke Schiefer, Milchquarz und große Feldspathstücke bringt und in der Höhe Erzgänge vermuthend machen. Bald darauf folgt im Gebiete eben dieses Dorfs der Abfluß der Tufquelle, die hier ganze Tuffelsen gebildet und verschiedene Felsarten (*Saxa*) in einander gekittet hat. Da dieses Wasser über Moos, Zweige und Laub hinläuft, so ist der Tuf auch porös, löchericht und hat Blätterabdrücke, der sich aber zwischen Steinstücke gelegt hat, ist solide und dem Karlsbader Bandstein ähnlich, nur weis. Diese Quelle ist der bey Gupta ähnlich und in gleicher Lage.

Im Gebiet von Utsera sind auch verschiedene schöne Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische. die in den Ablauf einen häufigen orangefarbenen Ocher fallen lassen. Vorzüglich ist eine alkalische Quelle etliche hundert Schritte von der Kirche in Utsera in W.. die weder Kalk noch Eisenerde absetzt: und einige Faden unter dieser ist eine eben so schöne martialische Quelle. Beyde sind reich an Aether, sprudelnd mit Geräusch und Blasen und sowohl an Geruch als Geschmack angenehm. Alles ist hier völlig wie in der Gegend von Sione und Kobi am Terek.

Neben den Quellen dampft wie bey Oni ein Veilchen Geruch hervor, der in frischen Erdgruben stark ist.

Wo das Zubaniflüschen des Alasan aus dem Schiefergebürge kömt, sieht man in seiner Kluft stahlgrauen, schuppigen oder glimmerden Kalkstein, als Bergart.

ძვრა. ნიკორწმინდიდან სამხრეთ-დასავლეთით, მისგან 10 ვერსზე დაშორებულ სოფელ ძუყნურამდე, ქედი უფრო შესამჩნევად აღიმართება და თიხიანი საფარის გარეშე ჩანს როგორც კირქვიანი კლდეები. მწვერვალებში და იქ, სადაც ის შემდეგ სამხრეთით რიონისკენ ეშვება. შესდგება ის მოთეთრო წმინდამარცვლიანი კირქვისაგან ნამარხების გარეშე ხოლო სამხრეთ ძირას, 6 ვერსზე ძუყნურს ზემოთ, ქანები იცვლება ყავისფერ, რკინისშემცველ, ქვიშიან, ყვითელ ქარსშერეულ კირქვით. ის ძვეს სქელ, უმეტესად ჰორიზონტალურ, მაგრამ ასევე დახრილ ფიქალიან ფენებზე, რომელიც აქა-იქ წყლის დაქანების გამო ფიქლებად იმსხვრევა. მას აქვს მოყვითალო თიხის საფარი, რომელიც ბევრი წყაროების გამო (ნაკადულებისგან) დიდხანს რჩება ნესტიანი, და ჭალას, რომელიც ქუთაისს ქვემოთ, დაბლობზე რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის, კვებავს ჩამონადენი წყლით. ქედის წვერები დაფარულთ წიფლის ვრცელი ტყეებით, მუხითა და წაბლით, იელით და ა. შ.

გზაზე ქრცხინვალიდან (დიდ ლიაივზეა) ლარგვისის მონასტრისკენ (ქსანზეა), ე. ი. ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ ქანები არის ხან მოწითალო, რკინის შემცველი, ხან წიდის მსგავსი კლდე; საცხენეთთან – რუხი კირიანი ქვიშაქვაა და მდ. ფოტრისაზე ყავისფერი ბაზალტი (*Saxum fuscum trapezium*).

სოფელ უწერის მიდამოებში ჩანს წყლის სადენი, რომელსაც ჩამოაქვს ფიქალის, რძისფერი კვარცისა და მინდვრის შპატის დიდი ნატეხები და სავარაუდებელს ხდიან მადნების ძარღვების არსებობას მწვერვალებისკენ. ამ მიდამოს, ამ სოფელს ზემოთ მაშინვე მოჰყვებ ტუფიანი (კირქვის ტუფის დამლექი) წყაროს სადინარი, რომელმაც აქ წარმოქმნა ტუფის მთელი კლდეები და სხვადასხვა ქანები (*Saxa*) ერთმანეთს შეადუღა. რადგან ეს წყალი მოედინება ხავსზე, ტოტებსა და ფოთლებზე, ამიტომ ტუფი არის ფორებიანი. ნახვრეტებიანი და აქვს ფოთლების ანაბეჭდები, ხოლო რომლებიც ქვებს შორის არის ჩაწოლილი, არის დიდი და კარლსბადის ქანის (*ленточная яшма*) მსგავსი, მხოლოდ თეთრია. ეს ნაკადული წააგავს გუფთასთან მყოფსა და იმავე მდებარეობისაა.

უწერის მიდამოებშიც არის სხვადასხვა მშვენიერი მინერალური წყაროები. ზოგი ტუტე. ზოგი მარტიალური (მჟავე?), რომლებიც კალაპოტში სტოვებენ ნარინჯისფერ ოხრას. მშვენიერი ტუტე წყარო არის ასიოდ ნაბიჯზე უწერის ეკლესიიდან დასავლეთით, რომელიც არც კირს და არც რკინამიწას არ ლექავს; როამდენიმე საჟენით ქვემოთ ამისგან არის ასევე მშვენიერი შარტიალური წყარო, ორივე მდიდარია ეთერით, გამოდიან ხმაურით და ბუმტებით და სასიამოვნოა როგორც სუნით, ისე გემოთი. აქ ყველაფერი მთლად ისეთივეა, როგორც რიონზე და კობის მიდამოებში თერგზე.

წყაროების სიახლოვეს, ისევე როგორც ონის მიდამოებში, ამოდის ის სუნი, რაც ახლად ამოთხრილ ორმოებში ძლიერია.

იქ, სადაც ალაზნის შენაკადი წუბანი (ინწობა – გ. გ.) გამოდის ფიქალიანი ქედიდან, მის ხეობაში ჩანს, რომ ქანები ფოლადისფერი რუხი, ხორკლიანი ან ქარსიანი კირქვაა.

Am Ksani, am Bache Kauscheretiskewi, bey Achalgori ist die Gebürgsart sandiger Kalkstein mit Versteinerungen; daselbst sind auch am Berge Lotsobani, dem höchsten dieser Gegend, zwey Schwefelquellen. In ihrer Nähe bey Zirkoli ist Selenit (Georg. Zarzi). Beym Dorfe Sadschegur, höher am Ksani, quellt ehemahls Bergtheer (Georg. Kupri): wovon der Kalksfelsen eine blauschwarze Farbe hat.

Die kleinen Höhen um Achalgori, Ksaurisi und überhaupt zwischen dem Ksani und Aragi, bestehen aus Breccia von Kalk und theils auch Mergelgeschieben in verhärteten Thon eingeschlossen.

Am Ksani, von Achalgori bis Largwi hinauf (etwan 20 W.) ist reinerer, weislicher theils schiefriger Kalkstein, der dem Ksani meistens nur eine enge, tiefe, jähe Kluft macht; nur bey Osifsi breitet es sich in eine schöne Wiesenfläche von 3 bis 4 Werst aus.

Die Höhen haben meistens Gebüsch und theils Waldung aus Rüstern, Eichen, Weisbuchen, Aepfel- und Birnbäumen, Kreuzdorn u. d. gl. Meist nur in der Nähe der Flüsse sind für Akkerbau bequeme ofne Plätze.

An mehr Orten hat die kalkfelsige Gebürgsart Kieselgänge mit Eisenstein, auch im Ausgehenden, doch äusserst selten mit Rauschgelb. Bey Kartschosch am Ksani enthält eine Kluft in Kalkfelsen Letten mit Kupferblau.

In Imereti im Distrikt Okriba in der Nähe des Flüsches Ts'chalzitela, vorzüglich bey Sarati sind im Thon arsenikal- und andere Kiese häufig. Unten am Dschedscho des Rion und weiter hinab, ist die Bergart weißer Kalkstein mit rothen Thon bedekt. Die Kalksteinkluft des Bachs Bardgani hat bey Zedis groben Blutstein hänfig, aus welchem man in allen Dörfern der Gegend Eisen schmelzt und verarbeitet. Daselbst sind auch schmelzwürdige Modererze, auch fehlt es nicht an Holz.

Südliches Schiefergebürge

Oben am Rion nimt das Schiefergebürge zwischen Cheb und Oni die Breite von 14 Werst ein. Von Oni hat der Rioni auf seiner 50 Werst Jangen Strecke westlicher Richtung, seinen Lauf zwischen dem Schiefer und Kalkgebürge.

Die Bergart ist oben am Rion grauer Hornschiefer, mit Feldspath- und Quarzflecken, der bey dem Zerschlagen mit scharfen Splittern erscheint.

Gegen, oder am Kalkgebürge ist, ein Porphyry aus groben, grünlichen Jaspis- und Feldspath Gebürgsart. Eben dieselbe zeigt sich auch an mehr Orten des Schiefergebürgs.

In dem Gebürgrücken zwischen dem Rion und der Gamla ist die Gebürgsart eine Art Tafelschiefer (Thonschiefer). Im steilern Gebürge,

მოში, არის 2 გოგირდიანი წყარო. მათ ახლოს წირქოლთან არის სელე-
ნიტი (ქართულად *ცარცი*), სოფ. სამეგურთან, ზემოთ ქსანზე, ძველად გად-
მოდიოდა მთის ფისი (ქართულად *კუპრი*), რისგანაც კირქვას აქვს მოლურჯო-
მოშავო ფერი.

პატარა მწვეოვალეები ახალგორის, ქსოვრისის გარშემო და, საერთოდ,
ქსანსა და არაგვს შორის, შესდგებიან კირქვის ბრექჩიისგან და ნაწილობრივ აგრე-
თვე მერგელის რიყის ქვებისგან, რომლებიც გამაგრებულ თიხაშია ჩამსხდარი.

ქსანზე, ახალგორიდან ლარგვისამდე ზემოთ (დაახლ. 20 ვერსი) არის უფრო
სუფთა, მოთეთრო, ნაწილობრივ ფიქალისებრი კირქვა, რომელიც ქსნის უქმნის
უმეტესად მხოლოდ ვიწრო, ღრმა, ციცაბო ხეობას, მხოლოდ ოძისთან ფარ-
თოვდება ის მშვენიერ ვაკე მინდვრად, რომლის სიგანეც 3–4 ვერსია.

მაღლობები უმეტესად ბუჩქნარით და ნაწილობრივ თელის, მუხის. თეთრი
წიფელის, ვაშლის და მსხლის ხეების, ხეშავისა და მისთანათა ტყეებით [არის
დაფარული]. უმეტესად მხოლოდ მდინარეების ახლოსაა სახნავად გამოსადეგი
გაშლილი ადგილები.

ბევრ ადგილებში კირქვიან ქანებს აქვთ ალმადანიანი ძარღვები რკინა-
ქვით, ხოლო ნაჩენებში, თუმცა მაინც ძალზე იშვიათად, ყვითელი დარიშხანით
(Аурипитмент). ქარჩოხთან ქსანზე კირქვის ნაპრალებში გვხვდება ფიქლებრივი
თიხა სპილენძის ლურჯათი.

იმერეთში, ოკრიბის მხარეში, მდ. წყალწითელას ახლოს, უმთავრესად ზა-
რათთან, თიხაში ხშირია დარიშხანისა და სხვა ალმადანები. ქვემოთ, რიონის
შენაკად ჯეჯოზე და შემდეგ ქვევით, ქანები წარმოადგენენ მოთეთრო კირ-
ქვას, დაფარულს წითელი თიხით. მდ. ბორჯანის კირქვიან ხეობაში, წედის-
თან, ხშირია მსხვილი წითელი რკინაქვა, რომლისგანაც ამ მხარის ყველა
სოფლებში რკინას ადნობენ და ამუშავებენ. იქვე არის გამოსადნობად კარგი
ჭაობის მადანი, აგრეთვე არ არის ხე-ტყის ნაკლებობა.

სამხრეთის ფიქალიანი ქედი

ზემოთ, რიონზე, ღებსა და ონს შორის, ფიქალიანი ქედი არის 14 ვერ-
სის სიგანის. ონიდან რიონი მიედინება 50 ვერსზე დასავლეთის მიმართუ-
ლებით, ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის.

ქანები ზემოთ, რიონზე, არის ნაცრისფერი კაჟიანი-ფიქალი, მინდვრის
შპატითა და კვარცის წინწკლებით, რაც დამსხვრევისას წვეტიან ნატეხებად
ჩნდება.

კირქვიან ქედზე, ან მის პირდაპირ, ქანებია პორფირიტი, მსხვილი, მომ-
წვანო იაშმის და მინდვრის შპატისგან [შემდგარი]. იგივე ჩანს აგრეთვე ფიქა-
ლიანი ქედის სხვა ადგილებშიც.

რიონსა და გამლას (დარულას – გ. გ.) შორის, ქედის თხემზე ქანებს შეადგენს
სახურავი ფიქალის სახეობა. ციცაბო მთებში, რიონზე, მეგლევს ზემოთ, ქედის

am Rion zum Seglewi über, ist die Gebürsart bräunlich-grauer Horn-
stein, der beym Zerschlagen scharfe Splitter, und mit Stahl, Funken giebt,
anch mit Säuren nicht brauset.

Bey Naketi und oberhalb dem Tschala ist wieder Tafelschiefer und
zwischen hin der eben genannte Hornstein, dem auch die Bergart am

Terek bey Kobi ganz ähnlich ist.

Am hohen Schneeberge bey Seglewi, oben am Rion, ist unten Hornfels (Saxum corneum); in der Mitte schwarzer Schiefer (Ardesia) und oben grünlicher Glimmerschiefer, aus dichten Blättern, straubigt anzufühlen.

In der Provinz Swaneti oben am Ts'cheni Ts'chali, der daselbst Laschger heißt, bey dem Dorfe Lasches auf der Gränze des Distr. Letschkum, bricht striemiger oder strahliger Bleyglanz, der vermuthlich Silber hält. die Gangart ist Quarz.

Gemeiner grobspeisiger Bleyglanz, aus welchem die Swani Bley zu Kugeln schmelzen.

Gelb Kupferz von vorzüglicher Güte.

Weiter ostlich, bei Kartuli und Kacheti zeigt das Schiefergebürge eine der vorigen gleiche Beschaffenheit und hat Tafel-(Thon)schiefer, zur gemeinsten Bergart.

Am Stori des Alasan ist im Gebürge eine siedend heiße Quelle, die mir denen bey Teffis ähnlich beschrieben ward.

Oben am Batara-Liachwi, in der Nähe von Zikabani, hat der schwarze Schiefer Flechtwerk von kleinen Aederchen, mit Risigallum.

An vielen Orten enthält dieser feste Schiefer eine Menge Schwefel- und Arsenikalkies in sich. Im Gebürge sind auch mehrere martialische und alkalische vortrefliche Quellen. Z. B. bey Chebi am Rion u. f.

In Mittel-Karduel sind in der Gegend des Dorfes Sagina Anbrüche von Bleyglanz mit Kiesen. Ueber Stepanziminda, oben am Terek liegt die jaspidische schon angeführte Felsart in der Breite etlicher Wersten.

Ich will, ehe ich das südliche Gebürge des Kaukasus verlasse, noch etwas wenigens von dem so oft genannten Rion, weil es sich auf das Gebürge bezieht, anführen.

Er scheint am westl. Fuße der von Mosdok sichtlichen Schneetalpe. die die Russen Schach Gora und die Tataren Albrus nennen, zu entspringen. Er läuft anfängl. etwan 20 Werst in O. zwischen dem Eisalpen und Schiefergebürge und durchbricht denn von Chebi, durch südl. Richtung, das Schiefergebürge mit einem sehr tiefen, engen Thal. Bey Oni wendet er sich in W. und fließt wieder eine Strecke von etwan 50 Werst zwischen dem Schiefer- und Kalkgebürge und nun bricht er mit südlicher Richtung durch das Kalkgebürge, dadurch er unter Kutais in die Ebene zwischen dem Kalk- und Vorgebürge kömmt, in welcher er den Kwirila aufnimmt und denn in dieser Ebene in W. fließt, wodurch er etwan 80 Werst

30

ქანებია მოყავისფრო-რუხი რქა-ქვა (роговик), რომელიც დამსხვრევისას იძლევა წვეტიან ნამტვრევებს და ფოლადთან [ჩამოკვრისას] კი – ნაპერწკლებს, აგრეთვე არ შიშინებს სიმჟავეებში.

ნაკიეთთან და ჭალას ზემოთ კვლავ სახურავი ფიქალია და ხანდახან – ზემოთ დასახლებული რქა-ქვა, რომლის მსგავსი ქანებიც არის თერგზე, კობთან.

რიონზე ზემოთ. ძეგლევთან, მაღალ. თოვლიან მთაზე, [ქანებიდან] ქვეშ არის როქა-ქვა (Saxum corneum); შუაში შავი ფიქალი (Ardesia), ხოლო ზევიტ –

მომწვანო ქარსიანი ფიქალი, სქელ პლასტებად, უსწორო. ზედაპირით.

სვანეთში, ზემოთ ცხენისწყალზე, რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია, სოფელ ლაშესთან (ლაშხეთთან? – გ. გ.), ლეჩხუმის საზღვართან მომტვრევისას ჩანს მბრწყინავი ტყვიის კრიალა, რომელიც ალბათ ვერცხლს შეიცავს, ძარღვის ქანები კვარცია.

[გვხვდება] ჩვეულებრივი უხეშწვეტიანი ტყვიის კრიალა, რომლისგანაც სვანები ტყვიას ადნობენ საფანტისთვის.

[არის] მშვენიერი ხარისხის ყვითელი სპილენძი.

შემდეგ აღმოსავლეთით, ქართლსა და კახეთში, ფიქალიანი ქედი ამჟღავნებს წინას მსგავს თვისებებს და ყველაზე გავრცელებული მისი ქანია სახურავი ფიქალი.

ალაზნის შენაკად სტორზე, მთებში [არის] მდუღარე ცხელი წყარო: ის მე ამიწერეს. როგორც თბილისთან მყოფის მსგავსი.

ზემოთ, პატარა ლიახზე ციკაბანის (წინუბანი – გ. გ.) ახლოს შავი ფიქალი შეიცავს პატარა ძარღვების. კონას Risigallum-ით.(?)

ბევრ ადგილას ეს მძლავრი ფიქალი შეიცავს გოგირდისა და დარიშხანის ალმადანის გარკვეულ რაოდენობას. მთაში არის ბევრი მარტიალური (მჟავა?) და ტუტე წყაროები, მაგ. ლებთან რიონზე და ა. შ.

შიდა ქართლში სოფელ ძალინას მიდამოებში, არის ალმადნიანი ტყვიის კრიალას მადანი სტეფანწმინდას ზემოთ, თერგს ზევით. რამდენიმე ვერსის სიგანეზე ძვეს იაშმიანი, უკვე ნახსენები ქანები.

სანამ კავკასიის სამხრეთ მთებს დავტოვებდე, მოკლედ გეტყვით ასე ხშირად ხსენებულ რიონის შესახებ, რადგან ის ამ ქედიდან გამოდის.

ის სათავეს უნდა იღებდეს თოვლიანი ალპების დასავლეთ ძირას, რომელიც მოზდოკიდან ჩანს და რომელსაც რუსები *შახ გორას*, ხოლო თათრები *ალბუღს* უწოდებენ. პირველად ის მიედინება აღმოსავლეთით, დაახლოებით 20 ვერსზე, ყინულოვან ქედსა და ფიქალიან მთებს შორის და ლებთან ჭრის ფიქალიან ქედს სამხრეთის მიმართულებით ძალიან ღრმა, ვიწრო დაბლობით. ონთან ის უხვევს დასავლეთისკენ და კვლავ 50 ვერსის მანძილზე მიედინება ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის და სამხრეთის მიმართულებით გამოდის კირქვიანი მთიდან; ამით ის ქუთაისს ქვემოთ, კირქვიან და გვერდით ქედებს შორის მოთავსებულ დაბლობზე გამოედინება, სადაც ის იერთებს ყვირილას და შემდეგ ამ დაბლობზე განაგრძობს დინებას დასავლეთით და ყვირილიდან

31

unter der Kwirila das schwarze Meer erreicht. Durch seine Richtungen im Hauptgebürge erhält er mehrere Flüßchen desselben und deswegen weiter hinab desto weniger. Er ist, so weit ich ihn gesehen, nicht sehr gros: bey Kutais z. B. des Sommers nur 200 Schritte breit, in verschiedenen Gegenden von verschiedener Tiefe, von sehr ungleicher Schnelligkeit, immer mit trüben Wasser und wenig zur Wasserfahrt geschickt. Die Höhe seiner Wasserfläche ist bis 2 Faden verschieden. Seine Ufer sind meistens felsigt und, wie es die Gebürge mit sich bringen, sehr verschieden. In den Flächen hat er meistens 2 Faden hohe Thonufer.

Er macht eine von mehreren Bergen oder Koppen verschiedener Höhe gleichsam zergliederte Kette, zwischen welchen die Niedrigungen der wahre Alpenrücken sind, die aber in Bezug auf die Berge und Flußbetten die Thäler vorstellen, doch aber auch Klüfte und Spalten haben.

Die Bergart ist, wie schon angeführt, Granit, der Granit aber von Korn, Farbe und Verhältniß der Theile sehr verschieden. Der ganze Alpenrücken zeigt, ob er gleich seine Steinart der Witterung an den meisten Orten nackt darbietet, nur wenig oder keine ins Große gehende Zerrüttungen.

In der Niedrigung des Alpenrückens, welche der Terek durchschneidet und in der der Weg über das Gebürge geht, wechseln einige Faden mächtige Gebürgsschichten aus grünlichen granatischen Jaspisfels mit weißen Flekken und eben die granitische Felsenart mit weißen länglichen Feldspathstrichen.

Das nordliche Schiefergebürge

Es gleicht in seiner äussern ungestörter Beschaffenheit, Höhe, Form der Berge, Waldung, als in seinen innern, wegen der Gebürgsarten und derer Lagen, Adern, Gängen, Erzen und übrigen Mineralien dem südlichen Schiefergebürge in allem.

Bleyglanze, die silberhaltig sind, und Kupferkiese zeigen sich in schiefriger Bergart in Quarze und spathigen Gangart, in verschiedenen, besonders 4 Gängen in der Provinz Kisteti im Distr. Galgai, am Fluße Aßai, zwischen den Dörfern Asai und Cheirechi. Sie sind nicht weit von einander und stehen in den Seiten der Kluft des Flusses zu Tage an.

Bleyglanzgänge sind auch oben am Terek in dem Georgischen Distrikt Kawi, in der Gegend der alten Festung Dariella. In dieser Gegend sind auch, um Stepanziminda, Markasit und Schwefelkies im Schiefer nestweise häufig.

Im Oßetischen Distrikt Kartal am Pogfluß ist zwischen dem Pog und dessen linken Bache Tschidschi, in der Nähe einer alten Festung,

32

80 ერთვის შავ ზღვას. თავისი დინების მანძილზე მთავარი ქედის ფარგლებში ის იერთებს ბევრ პატარა მდინარეს იმავე ქედიდან და, რაც უფრო შორს [მივდივართ] ქვევით, – უფრო ნაკლებს. რამდენადაც მე ის ვნახე, არ არის ძალიან დიდი: მაგალითად, ქუთაისთან ზაფხულში მხოლოდ 200 ნაბიჯის სიგანისაა, სხვადასხვა ადგილებში განსხვავებული სიღრმისაა და არათანაბარი სიჩქარით მიედინება, ყოველთვის მღვრიე წყალი აქვს და ნაკლებ გამოსადეგია სანაოსნოდ. მისი სიღრმე 2 საჟენამდე მერყეობს, ნაპირები უმეტესად კლდიანია და მთების გამოისობით ძალზე სხვადასხვა. ვაკეზე მას აქვს 2 საჟენი სიმაღლის თიხიანი ნაპირი,

ყინულიანი ანუ თოვლიანი ალპების ქედი

ის ქმნის დანაწევრებულ ჯაჭვს სხვადასხვა სიმაღლის მთების ანუ მწვერვალებისგან რომელთა შორისაც არის ნამდვილი ალპური ქედის დაბლობები რომლებიც, როცა ეხებიან მთებს და მდინარეთა კალაპოტებს, წარ-

მოადგენენ ვაკეებს, თუმცა აქვთ ხეები და უფსკრულები.

ქანები, როგორც უკვე ნათქვამი იყო, გრანიტია, რაც მარცვლების სიდიდით (Korn), ფერით და შემადგენლობით ძალზე განსხვავებულია.

თუმცა მთელი ალპების ქედი თავისი ქანებით უმეტეს ადგილებში გაშიშვლებულია, მაინც ის ცოტათი ან სულ არ არის ჩამოშლილი.

ალპების ქედის დადაბლებაში, რომელსაც თერგი კვეთს და რომლის გავლითაც გადადის გზა ქედზე, ერთმანეთს ცვლიან რამდენიმე საჟენის სიმპლავრის მომწვანო გრანიტიანი იაშმის ქანები თეთრი წინწკლებით და ასევე გრანიტული ქანები თეთრი წაგრძელებული მინდვრის შპატის ზოლებით.

ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი

როგორც თავისი გარეგნული დაუმღელი სახით, სიმაღლით, მთების ფორმით, ტყეებით, ისე შიგნით – ქანებით და მათი განლაგებით, ძარღვებით, მადნებით და სხვა მინერალებით, ჩრდილოეთის ფიქალიანი ქედი ყველაფრით ჰგავს სამხრეთის ფიქალიან ქედს.

ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა და სპილენძის ალმადანი ჩნდებიან ფიქალიან ქანებში – კვარცა და შპატიან ძარღვის ქანებში, სხვადასხვა [დგილებში], განსაკუთრებით 4 ძარღვში პროვინცია ქისტეთში გალგაის მხარეში, მდ. ასაიზე, სოფლებს ასაისა და ხაირანს შორის. ისინი არ არიან შორს ერთმანეთისგან და ხეობის ფერდებზე გამოდიან ზედაპირზე (შიშვლდებიან).

ტყვიის კრიალას ძარღვები არის აგრეთვე ზევით თერგზე, ქართულ მხარეში, ხევში, ძველი ციხის დარიელას მიდამოებში. ამ მხარეში, სტეფანწმინდასთან, ხშირად გვხვდება აგრეთვე მარკახიტი და გოგირდის ალმადანი ბუდეების სახით ფიქალში.

ქურთაულში, ოსურ მხარეში, მდ. პოგზე, პოგსა და მის მარცხენა შენაკად ჩიჯის შორის, ძველი ციხის ახლოს, არის ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრი-

silberhaltiger Bleyglanz. Zwey ähuliche Gänge solchen silberhaltigen Bleyglanzes sind auch etwas weiter hinab am Pog an seiner linken, beim Dorfe Tschimeti. Mit dem Bleyglanz haben die Gänge, deren Bergart wie aller übriger Schiefer theils grünlicher Farbe und die Gangart Quarz ist, auch Kies in diesen Gängen. Noch zwey Bleyglanzgänge, nicht ohne Silber, sind am Pog, an einem Bache beim Dorfe Tscharkan.

Silberhaltige Bleyglanze zeigen sich auch an der rechten Seite des Aredon des Terek im oſetischen Distr. Walagir. Eben solche Bleyglanze stehen auch in dem Oſetischen Distrikt Dugor beim Dorfe Nakaza. Der Silbergehalt dieser Bleyglanze ist zwar nur geringe, es ist aber nicht unwahrscheinlich, daß er sich in der Tiefe veredeln würde. Wie unzählige Erzanbrüche dieses Schiefergebürges aber müssen mir nothwendig unbekannt geblieben seyn.

Das oſetische Schiefergebürge ist besonders um den Ursprung des Archun, der Sundscha, des Kisil, Pfock und Aredon sehr erzeich. Bey Tschim Oſetiens, am Terek, habe ich ausser schönen Tafelschiefern, auch Kupferschiefer und Allaunschiefer angetroffen.

Eisensteine sind an vielen Orten dieses Gebürges.

Die Holzarten des Schiefergebürges vorzüglich über Tschim u. f. bestehen vorzüglich aus Fichten und Birken, die doch nur klein bleiben. Auch *Taxus baccifera* (ruß. Negnutschna oder Krasna Derewa) ist nicht selten in demselben.

Das nördliche Vorgebürge

Von demselben ist im Tagebuch am Terek vom Jahr 1771 das meiste vorgekommen, daher ich nur noch wenig von demselben zu sagen habe.

Von der Sundscha in O. am Terek hin besteht das Vorgebürge aus gelblichen Mergel oder alkalischen Thon und aus mürben Sandstein. Der Mergel macht das Bette. In diesem Theil des Vorgebürges sprudeln die Kathrinenbäder aus Sandstein, auf der halben Höhe eines der höchsten Rücken. -Um die Quellen ist blauer Thon und in diesem gediegener und auch verwitterter Kies häufig. Lezterer zeigt sich in angeflogenen Schwefel und in gelblichen Eisenvitriolblumen. Der Schwefel, der nur auf Sandstein aufgefliegen ist, hat zum Theil eine kristallinische Form, theils ist er dem Stein eingetränkt. Die Sandsteinbrokken in den Quellgerinnen beschlagen auch mit einen weißen alkalischen Salze. Das warme Badewasser fällt über einen 5 Faden und darüber hohen, weißlichen, welligen, von ihm selbst erzeugten Tuffelsen der mit Säuren branset.

Etwan 5 Faden über den Quellen ist von den Berge eine Stelle, von der Breite einiger Faden, gesunken, und diese zeigt so weißen Mergel, daß er zum Tünchen dient; auch findet man daselbst fadenartigen oder strahligen Gipsspath, Thonklumpen, gelben und rothen thonigten Oker und

34

ალა. ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალას ორი ისეთივე ძარღვი არის აგრეთვე ოდნავ ზევით, პოგზე, მის მარცხენა მხარეს მდებარე სოფელ ჩიმეთთან. ტყვიის კოიალასთან ერთად ამ ძარღვებში (რომელთა ქანები, როგორც ყველა დანარჩენისა ფიქალია, ნაწილობრივ მომწვანო ფერისა, ძარღვის ქანები კი კვარცია) არის აგრეთვე ალმადანი. ტყვიის კრიალას კიდეც ორი ძარღვი, ვერცხლით, არის მდინარე პოგზე, სოფ. ძუარკაუსთან.

ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა ჩნდება თერგის შენაკად არდონის მარჯვენა მხარეზე, ოსურ მხარე ვალაგირში. ასეთივე ტყვიის კრიალა არის აგრეთვე ოსურ მხარე დიგორში, სოფ. ვაკაც(ას)თან. ამ ტყვიის კრიალაში ვერცხლის შემცველობა თუმცა მცირეა, მაგრამ შესაძლებელია ის სიღრმეში მდიდრდებოდეს. მაგრამ, როგორც სხვა მრავალი საბადო ამ ფიქალიანი მთებისა, ესეც გამოუკვლეველი დამრჩა.

ოსეთის ფიქალიანი მთები, განსაკუთრებით არხონის, სუნჯის, გიზელის, ლგვსდა არდონის სათავეებთან. ძალზე მდიდარია მადნეულით. ოსეთში, ჩიმთან თერგზე, გარდა კარგი სახურავი ფიქალისა, შევხვდი ასევე სპილენძიან ფიქალს და შაბიან ფიქალს.

ამ მთებში ბევრ ადგილასაა რკინაქვა.

ფიქალიან მთებზე ჩიძს ზემოთ და შემდეგ; უმთავრესად გვხვდება ფიჭვი და არყის ხე, რომლებიც ამასთანავე პატარა სიმაღლისა არიან. აგრეთვე ურთხელიც (*Taxus baccifera*, რუსულად „ულუნველი“ ან „წითელი ხე“) ხშირია.

ჩრდილოეთის მთისწინეთი

მის შესახებ დღიურში, თერგზე [მოგზაურობისას] 1771 წელს, ბევრი რამ დაიწერა, ამიტომ მე აქ მხოლოდ ცოტა რამ დამრჩა მასზე სათქმელი.

სუნჯიდან აღმოსავლეთით თერგისკენ ეს მთისწინეთი შესდგება მოყვითალო. მერგელისგან ან ტუტეებიანი თიხისგან და ფხვიერი ქვიშაქვისგან. მერგელი ქმნის კალაპოტს. მთისწინეთის ამ ნაწილში, ყველაზე მაღალი ქედის შუა სიმალიდან ქვიშაქვიდან გადმოდიან ეკატერინეს წყლები. წყაროების გარშემო არის ცისფერი თიხა ხოლო მასში კი კარგი და ამასთან გამოფიტული ალმადანი ხშირია. უკანასკნელი არის დანალექი გოგირდის და მოყვითალო რკინის შაბიამნის ყვავილების სახით. გოგირდს რომელიც მხოლოდ ქვიშაქვაზე დაილექა, ნაწილობრივ კრისტალური ფორმა აქვს, ნაწილობრივ ქვას ჟღენთავს. ქვის ნამტვრევები ნაკადულებში დაფარულია თეთრი ტუტე მარილით. თბილი აბანოს წყალი ვარდება 5 საჟენის, და ამდენად მაღალი, მოთეთრო, ტალღისებური, მის მიერვე შექმნილი ტუფის კლდიდან, რომელიც მჟავასთან შიშინებს.

წყაროებიდან დაახლოებით 5 საჟენით ზემოთ მთის ერთი ნაწილი რამდენიმე საჟენის სიგანეზე ჩაწეულია და აქ არის ისეთი თეთრი მერგელი, რომ ის შესათეთრებლად გამოიყენება; ასევე აქ არის ძაფისმსგავსი ან მზრწყინავი თაბაშირი, თიხის ბელტები, ყვითელი და წითელი თიხიანი ოხრა და

35

Sandsteinbrokken, mit Maltha eingetränkt. Diese Mineralien. die mir von einem Brande zeigen, haben auch die nahen Klüfte des Badeberges.

Ein kleiner Bergrücken streicht von der Sundscha über Baragun ostlich bis Kostizi am Koisu, der die nordliche Fläche begränzt und schon vorher angeführet ist.

Im Vorgebürge sind Eisensteine an vielen Orten häufig. Silberhaltiger Bleyglanz zeigt sich am Pfock und Aredon um die Dörfer Hoorä, Kurtat und Wlagir. Die Bergart ist ein mäßig fester Sandstein, die Gangart weißer Quarz.

Die niedern östetischen Vorgebürge sind von den Dörfern Saur, Barukma, Flumirsina und Kubater bis auf etwan 14 Werst am Terek, Kisil, Aredon und Pfock mit großer, dichter Waldung aus Roth- und Weißbuchen, Eichen, Ulmen und Erlen bedeckt, die es dem Berg- und Hüttenbau an Holz und Feurung nicht fehlen lassen würden.

Zwölf Werste vom Kathrinenbade in SW. ist jenseits dem Gebügrücken eine kalte Quelle, die, weil sie aus Sandstein besteht, rußisch Kamenoi Kolodes (Felsenbrunnen) und Tatarisch Taschkupi Bulak genannt und merkwürdig ist, weil sie auf dem Wege von Dewalkire bis zu dem Werst entfernten Dorfe Kurgokina die einzige Quelle ist. Um derselben stehen Eichen mit Mispeln.

Zwölf Werste von Kamenoi Kolodes ist die von mir benannte Paulsquelle an der Sundscha am südlichen Fuß eines Sandsteinrückens.

Es sprudeln hier noch 2 nahe Quellen so niedrig am Bergrücken, daß ihr Ablauf, der sich mit dem Ablauf gegenüber liegender Naphtquellen vereinigt, nur wenig Fall hat.

Der Sandstein zeigt sich hier in übereinander liegenden Quadern. Um die Quellen ist blaulicher Thon, hin und wieder mit gelber und rother Vitriolerde, die die Tataren *Karaburan* nennen und zum Schwarzfärben des Leders gebrauchen.

Um dieses Bad ist keine Waldung, nur Gestrippe von Schleedorn und um die Quellen selbst Schilf.

Die Wärme des Wassers war 57 und 58 Grad. Das Wasser selbst ist dem Wasser des Peters- und Kathrinenbades nach allen Proben ähnlich.

Das kaukasische nordliche Vorgebürge ist von der linken der obern Kuma flach und wendet sich in seiner westlichen Richtung weiter nach Norden, als es im ostlichen Theil geschiehet.

Die Gebürgsart desselben ist hier gemeiniglich feiner blaulicher Sandstein und von dem nordlichen Fuße desselben bis in die Gegend der Mündung des Baches Schamir, längst dem Gegerlik und muthmaßlich so weiter nach W. bis zum Meere fort ein grober, mürber Sandstein, fast

36

ქვიშაქვის ნამტვრევები, გაჟღენთილი მალტათი(?). ამ მინერალებს შეიცავენ აგრეთვე მთის ახლოს [მდებარე] წყაროებიანი ხევები.

პატარა ქედი მიემართება სუნჯიდან ბ(ა)რაგუნს ზევით აღმოსავლეთისკენ, კლისზე მდებარე კოსტიცამდე¹, რომელიც ჩრდილოეთის ვაკეს ესაზღვრება და უკვე ადრე მოვიხსენეთ.

მთისწინეთში რკინაქვა ბევრ ადგილას და ხშირად გვხვდება. ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა ჩანს პოგსა და არდონზე სოფელ კორასა, ქურთათსა და ვალაგირთან ქანებს შეადგენს ზომიერად მაგარი ქვიშაქვა, მარღვის ქანებს – მოთეთრო კვარცი.

ქვემოთ მთისწინეთი, ოსეთის სოფლებიდან – ზაურის, ბარუკინას, ფლუმირსინასა და კუბატ(ერ)იდან – 14 ვერსზე – თერგსა, გიხელსა, არდონსა და პოგამდე – დაფარულია წითელი და თეთრი წიფლის, მუხის, თელისა და მურყანის ხეების ხშირი ტყეებით, რაც სამთო და სადნობ სამუშაოსთვის ხე-ტყედ და დასაწებად ულეველია.

ეკატერინებადიდან 12 ვერსზე სამხრეთ-დასავლეთით, ქედის იქითა მხარეზე, არის ცივი წყარო, რომელსაც რადგან ის ქვიშაქვისგან წარმოსდგება, რუსულად *კამენოი კოლოდეზი* (ქვის ჭა), ხოლო თათრულად ტაშკუპი ბულაკი ჰქვია და აღსანიშნავია იმით, რომ დევალკირედან 80 ვერსზე მოშორებულ სოფელ ქურგოკინამდე ერთადერთი წყაროა, მის მიდამოებში არის მუხა და ზღმარტლი.

კამენოი კოლოდეზიდან 12 ვერსზე, სუნჯაზე, ქვიშაქვიანი ქედის სამხრეთ ქირას არის ჩემ მიერ დასახელებული პავლეს წყარო.

აქ მთიდან კიდევ 2 წყარო. გადმოდის ისე დაბლა, რომ მხოლოდ მცირე ვარდნა (დაქანება) აქვს მათ სადინარს რომელიც უერთდება საპირისპიროდ მდებარე ნავთის წყაროს სადინარს.

ქვიშაქვა აქ წარმოდგენილია ერთიერთმანეთზე დალაგებულ ფილაქნებად. წყაროების გარშემო არის მოცისფრო თიხა, შიგადაშიგ მოყვითალო. და მოწითალო. შაბიანი მიწით, რომელსაც თათრები *კარაბერანს* უწოდებენ და იყენებენ ტყავის შავად შესაღებად.

ამ წყლების (Bad) ირგვლივ ტყე არ არის, მხოლოდ ეკლიანი ბუჩქნარია, ხოლო თვით წყაროს გარშემო ლერწამია.

წყლის სიღრმე იყო 57–58 გრადუსი. ეს წყალი ყოველმხრივი გამოკვლევის შედეგით ჰგავს პეტერსბადისა და ეკატერინბადისას.

კავკასიის ჩრდილოეთი მთისწინეთი ზემო კუმას მარცხნივ ბრტყელია (მოვაკებულია) და შემდეგ თავის დასავლეთი მიმართულებიდან უხვევს ჩრდილოეთისკენ, წინააღმდეგ იმისა, რაც აღმოსავლეთ ნაწილში ხდება.

მისი ქანები საერთოდ წვრილი, მოცისფრო ქვიშაქვა და მის ჩრდილოეთ ძირიდან მდ. შამირის შესართავის მიდამოებამდე, გეგერლიკის გასწვრივ და, სავარაუდებელია, შემდეგაც, დასავლეთით ზღვამდე, არის მსხვილი, ფხვიერი ქვიშაქვა, თითქმის სავსე განამარხებული ნიჟარების კონგლო-

¹ იქნებ „კოსტეკამდე“?

ganz voll Conglomerate von versteinten Muscheln. Den Sandstein deckt eine fruchtbare graue Thonerde. Alles ist Beweis des von hier nach Westen zurückgetretenen Meeres.

Aus allem vorherigen scheint sicher zu folgen, daß der Bergban im nordlichen Kaukasus überhaupt für Rußland mit Vortheil eingerichtet und betrieben werden könne, nur müßte man zuerst für wohlgelegene und wohlbesetzte Schanzen im Gebürge, zum Schuze der Bergleute wider die räuberischen Gebürgvölker sorgen, bis dieselben zu mehrerer Kultur gelangen, und wohl selbst den Bergban lieb gewinnen.

მერატიო. ქვიშაქვას ფარავს ნაყოფიერი რუხი თიხამიწა. ყველაფერი დამამტკიცებელია იმისა, რომ ზღვას უკან დაუხევია დასავლეთისკენ.

ყოველივე ზემონათქვამიდან ნამდვილად გამომდინარეობს, რომ, საერთოდ, სამთო სამუშაოებმა ჩრდილოეთ კავკასიაში შეუძლია რუსეთს სარგებლობა მოუტანოს; მხოლოდ თავდაპირველად საჭიროა კარგად განლაგებული და დაცული სიმაგრეების მოწყობა მემდაროეთა დასაცავად მთის ყაჩაღი ხალხისაგან, სანამ ეს უკანასკნელნი მეტ კულტურას არ მიაღწევენ და თვით არ შეიყვარებენ სამთო საქმეს.

ZUR POLITISCHEN GEOGRAPHIE UND VÖLKERKENNTNIS DES KAUKASISCHEN GEBÜRGES

Das kaukasische Gebürge enthält eine große Zahl kleinere und grössere Völkerreste und Völkerhauffen, die seit Alters in demselben gehau-set haben oder bey den Völkerwanderungen, auf den Zügen nach Europa als detaschirte Hauffen daselbst zurück geblieben seyn können und auch nachher durch manche Veranlassungen sich aus Europa hieher begeben haben mögen. So beherrschten im 12-ten Jahrhundert die Genuesser die Küsten des schwarzen Meeres. von welchen sich ein Rest nach Kubescha gezogen haben soll.

Alle diese Völkerhauffen und Reste bewohnen fast eine zahllose Menge Distrikte und Kreise, die theils auf einander Bezug haben, theils ganz für sich sind und deren Einwohner äusserst verschiedene Sprachen reden, bald Unterthanen einiger Despoten sind, bald ohne Obrigkeit, blos unter selbst gewählten Aeltesten stehen, weder Gesezze, noch Folgsamkeit kennen.

Die Lage oder Wohnsitze im Gebürge, die Menge der Distrikte und Kreise, die Verschiedenheit der Sprachen und Verfassung, die Rohigkeit, theils Wildheit der Völker selbst und die Unbedeutsamkeit vieler derselben haben sie so im dunkeln erhalten, daß man vor Alters wenig und noch weniger etwas gewisses wuste und viele kaum den Nahmen nach, der auch noch verstümmelt war, kannte.

Da Rußland seit drey Jahrhunderten mit diesen Völkern in Verhältniß stehet, so machte ich es mir zu gedoppelten Pflicht diesem Gegenstande der mir für meine Reisen ertheilten akademischen Instruktion ein mir mögliches Genüge zu leisten und in dieser Dunkelheit so viel Licht, als mir möglich seyn würde, zu verschaffen. Das Geschäft ist aber seiner Natur nach sehr schwer, und die mir so oft aufgestoßenen Hindernisse kennen meine Leser aus dem Tagebuche. Ich that indessen was ich konnte.

Durch Hülfe gesammelter und verglichener Sprachproben, Beobachtung und Vergleichung der Verfassungen historischer Umstände, physische Aenlichkeiten u s. w. lassen sich die verschiedenen Dialekte anf weniger

კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისა და ხალხთა შესწავლისათვის

კავკასიის მთიანეთი შეიცავს დიდ რაოდენობას პატარა და დიდი ხალხის ნაშთებისა და ჯგუფებისა, რომლებიც აქ დამკვიდრნენ ძველთაგანვე, ან დარჩნენ აქ ხალხთა გადასახლების შედეგად ევროპისკენ მსვლელობისას, როგორც ჩამოშორებული ჯგუფები, და აგრეთვე ზოგიერთი მიზეზით ევროპიდან ისევ აქეთ გადმოვიდნენ. ასე ფლობდნენ მე-12 საუკუნეში შავი ზღვის ნაპირებს გენუელები რომელთა ნაშთები. გადმოცემით, კუბეშაში¹ გადავიდნენ.

ყველა ეს ხალხთა ჯგუფები და ნაშთები ცხოვრობენ უამრავ მხარეებსა, და ოლქებში, რომლებიც ნაწილობრივ ერთმანეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებიან, ნაწილობრივ თავისთვის ცხოვრობენ: ამ ქვეყნების ხალხები სულ სხვადასხვა ენებზე ლაპარაკობენ; ისინი ხან ზოგიერთ დესპოტთა ქვეშევრდომები არიან. ხან არა ჰყავთ ბატონები, მხოლოდ თავისი არჩეული მთავარი ჰყავთ; მათ არც კანონები აქვთ, არც ვინმეს ემორჩილებიან.

მთიანი მდებარეობა ან მთაში ბინადრობა, მხარეთა და ოლქთა დიდი რაოდენობა, ენებისა და წყობილების სხვადასხვაობა, გაუთლელობა, ნაწილობრივ ველურობა თვით ხალხისა და უმეტესი მათგანის სიკნინე: – ყოველივე ამან ისეთ სიბზნელში შემოინახა ისინი, რომ ძველთაგანვე მათ შესახებ ძალიან ცოტა იცოდნენ და თუ იცოდნენ, ისიც მხოლოდ სახელების მიხედვით და ძალზე დამახინჯებულად.

რადგან რუსეთი უკვე სამი საუკუნეა ამ ხალხებთან ურთიერთობაშია, მე ჩემს უაღრეს მოვალეობად მივიჩნიე, აკადემიის მიერ ჩემი მოგზაურობისათვის მოცემული ინსტრუქცია, რამდენადაც შეიძლებოდა, შემესრულებინა და ამ სიბზნელეში იმდენი შუქი შემეტანა, რამდენიც შემეძლო. ეს საქმე თავისთავად ძალიან ძნელია და ჩემმა მკითხველმა იცის დღიურიდან, თუ რა ხშირად მხვდებოდა დაბრკოლებები. მიუხედავად ამისა, მე გავაკეთე, რაც კი შემეძლო.

შეგროვებული შედარებითი ენობრივი მასალის, დაკვირვებისა და ისტორიულ გარემოებათა შედარების, ფიზიკური მსგავსებისა და სხვა ნიშანთა საშუალებით შეიძლება სხვადასხვა დიალექტები დავიყვანოთ უფრო მცირე

¹ კუბიშხა, თუ კუბაჩი (გ. გ.).

Grund- und Muttersprachen und eben so die vielen Völkerhauffen auf weniger Nationen und die Menge von Kreisen und Distrikten auf weniger Provinzen zurück führen. Dieses war mein Verfahren, um den Verwirrungen und Verwechselungen möglichst auszuweichen. So fand ich als Provinzen, oder neben einander liegende Distrikte und Kreise, in welcher eine Sprache gleichförmig oder doch in verschiedenen Mundarten, die die Grundsprache kenntlich lassen, geredet wird, folgende:

I. Die Georgischen Provinzen

1. Kacheti 2. Tschim 3. Semo und 4. Karteli¹ 5. Imereti 6. Guria 7. Mingreli und 8. Swaneti.

Die alle einerley, nemlich die Georgische Sprache theils gleichförmig, theils in nicht sehr abweichenden Mundarten reden, wovon im vorigen viel vorgekommen ist.

II. Die Provinz Basiania oder Basiana

Sie nimmt einen Theil des hohen Alpengebürgs ein, um das Malk, Terek, Argudan, oder Arguen bis zum Kuban und grenzet ostlich mit Oßetien, südlich mit Georgien, Imereti und Swaneti nemlich, westlich mit Abchasia, nordlich mit Tscherkesien.

Die Einwohner sind sicher tatarischer Abkunft und noch ist ihre Sprache der nogayische Dialekt des tatarischen. Diese ist nicht angenommen, da die sie umgebenden Völker ganz andere Sprachen reden. Vermuthlich haben sie sich, den Verfolgungen ihrer Feinde zu entgehen, in diese sichere Gebürge gezogen. Die verschiedenen Distrikte reden wenig von einander abweichende Mundarten des gedachten Nogayisch-tatarischen.

Die Distrikte dieses Gebürgtheils und Volkes sind:

1. Malkar Basianisch; Balkar tscherkeßisch; eigentlich Basiani georgisch.

Der kleinere Theil wohnet am Argudan, der größere am Tscherek des Terek. Er hat in O. die Oßetischen Dugoren, in S. das imeretische Radscha, in N. den Theil der großen Kabardei, der Kaschkatau genant wird.

Er soll etwan 1000 Familien enthalten und diese in meist kleinen Dörfern wohnen, 1. Ulumalkar (groß Malkar) 2. Muchol 3. Ischkanta 4. Schaarda 5. Churdaisa 6. Grobsarta 7. Adschalga.

Die Familie Basiat im Kreise wird für fürstlich gehalten und auch von den Tscherkassen dafür erkannt. Von ihr nehmen die Georgianer wahrscheinlich den Nahmen Basiana des ganzen Landes.

¹ Tschim - Karteli, P. (უნდა იყოს ალბათ შინა, ზემო და ქვემო ქართლი, გ. გ.).

რაოდენობის მთავარ ენებამდე ან დედაენამდე; ასევე ხალხთა ბევრი ჯგუფები შეიძლება უფრო მცირე ეროვნებებად გავაეთიანოთ და მხარეთა და ოლქთა დიდი რიცხვიც ნაკლები რაოდენობის პროვინციებად [წარმოვადგინოთ]. ამ ხერხით მინდოდა შეძლებისდაგვარად ამეცდინა თავიდან ქაოსი და აღრევა, ამგვარად, [ეს ტერიტორია] დავყაჟი შემდეგ პროვინციებად, ანდა ერთმანეთის მეზობლად მდებარე მხარეებად და ოლქებად, რომლებშიც ერთი ენა იხმარება, ან ენის სხვადასხვა დიალექტი, მაგრამ ისეთი, რომ ძირითადი ენა შეიცნობა:

I. ქართული პროვინციები

1. კახეთი 2. ჩიმი 3. ზემო და 4. ქართლი¹ 5. იმერეთი 6. გურია 7. სამეგრელო და 8. სვანეთი.

ყველანი ერთ ენაზე, სახელდობრ ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ნაწილობრივ ერთნაირად, ნაწილობრივ მცირედ განსხვავებულ დიალექტებზე, რაზედაც ჩვენ ზევით ხშირად მივუთითებდით.

II. პროვინცია ბასიანია ანუ ბასიანა

მას უკავია ერთი ნაწილი მაღალი ალპებისა, [ის მდებარეობს] მაღკახე, თერგზე, არგუდანზე ან არგუნზე ყუბანამდე; აღმოსავლეთით ესაზღვრება ოსეთი, სამხრეთით საქართველო², იმერეთი და სვანეთი, დასავლეთით აფხაზეთი, ხოლო ჩრდილოეთით ჩერქეზეთი.

მოსახლეობა უთუოდ თათრული წარმოშობისაა: მათი ენა არის თათრულის ნაღური დიალექტი. [თუმცა] ეს არაა მიღებული, რადგან გარშემო მცხოვრები ხალხები სულ სხვა ენებზე ლაპარაკობენ. ალბათ, ისინი გამოექცნენ შტრის

დევნას და ამ საიმედო მთებში დასახლდნენ. სხვადასხვა მხარეებში ლაპარა-პობენ ხსენებულ ნოღაურ-თათრულის ერთმანეთისგან მცირედ განსხვავებულ დიალექტებზე.

ამ მთიანი ნაწილის და ხალხის მხარეები შემდეგია:

1. მ ა ლ ყ ა რ ი – ბასიანურად: ბალკარი – ჩერქეზულად; საერთოდ ბასი-ანი – ქართულად.

უფრო მცირე ნაწილი ცხოვრობს არგუდანზე, უფრო დიდი ნაწილი – თერგის შენაკად ჩერეკზე. აღმოსავლეთით აქვს ოსური დუგორები³, სამხრე-თით იმერული [მხარე] რაჭა. ჩრდილოეთით დიდი ყაბარდოს ნაწილი, რომელსაც კაშკატაუს ეძახიან.

აქ უნდა იყოს 1000-მდე ოჯახი, რომელთა უმეტესობა პატარა სოფ-ლებში ცხოვრობს: 1. ულუმალკარი (დიდი მალკარი) 2. მუხოლი 3. იშკანტი 4. შაურდა[ტი] 5. ხურდაისა⁴ 6. გრობსართა⁵ 7. აჯალგა⁶ და სხვ.

გვარი ბასიათი ამ მხარეში თავადურად ითვლება და ჩერქეზთაგანაც ასეთად არის მიჩნეული. ალბათ აქედან აიღეს ქართველებმა სახელი ბასიანა მთელი ქვეყნისთვის.

¹ „ჩემი – ქართლი“, უნდა იყოს შინა, ზემო და ქვემო ქართლი.

² იგულისხმება „ქართლი“.

³ დიგორი ⁴⁻⁵⁻⁶ იქნებ იყოს: კურნაიათი, კუსპართა, ზილგა?

2. B i s i n g e oder Bisnige, am Tschesek.

Man rechnet nur 100 Familien in demselben.

3. C h u l a m . Auch am Tschesek. Eben so klein.

Die Einwohner beyder wohnen in sehr kleinen Dörfern.

4. T s c h e g e m , georg. Dhßiki. Seine Einwohner Tschechi. Er nimmt die ganze obere Gebürggegend des Baksanflusses Tschegem und seiner Bäche ein.

Man rechnet die Einwohner für 360 Familien, die in 10 Dörfern wohnen; 1. Ulu Elt das Haupt-Dorf und unterste am Tschegem und denn am Fluß hinauf, 2. Mimala 3. Tobeninschil-Berdebi 4. Atsche 5. Tschege 6. Kam 7. Orsundak 8. Bulungu 9. Dscherlige, und 10. das Vorwerk (Chuter) Ustoschiri.

Der Georgische Nahme D s c h i k i scheint des Kaysers Constantins Distrikt Z i c h i a gewesen zu seyn; vielleicht ist dieses der Rest des damahls in den Ebenen wohnenden Volks, daß sich nachher ins Gebürge zog.

5. K a r a t s c h a i , Basian.

Die Tscherkassen nennen ihn K a r s c h a g a ; die Georgianer aber K a r a t s c h a g e t i auch K a r a D s c h i k i .

Er liegt um den Ursprung des Kuban, und hat den Abasinischen Distrikt Baschilbai in W. und Swaneti in S. In O. trennet ihn der Gebürge-
rücken T s c h a l p a k von den Kabardinern am Baksan. An gedachten Gebürge Tschalpak entspringen der Malk und Kum.

6. B a k s a n .

Die gesamten Basianer waren wol ehemdem Unterthanen der Beherr-
scher Georgiens, unter welchen sie Christen griechischer Confeßion wur-
den, wovon noch einige alte Kirchen in diesen Distrikten die Feyer des

Sonntags, das Halten der großen Fasten und das Essen Schweinefleisches Ueberbleibsel sind. Eine solche 3 Faden lange steinerne Kirche ist im Distrikt Tschegem bey Ulu Elt, der die schwangern Weiber das Gelübde, bey derselben ein Thier zu schlachten und es feyerlich verzehren zu lassen, zu thun pflegen. Man weis übrigens von keiner Ab- oder Vielgötterey. sondern glanbt bloß einem Gott und Geber alles Guten. Von den Vornehmern sind nach und nach einige Muhamedaner geworden, haben aber weder Metscheden noch Mullas.

Sie haben jezo mit den Georgischen Beherrschern' nichts zu thun, da dieselben theils ohnmächtig sind, theils weil ihr Land zwischen hohem, wildem Schneegebürge und dem Distrikt Swaneti liegt. Von Oni in Ime-reti bis Tschegem sind 2 Tagereisen. Dennoch kommen Malkaer mit groben Tuch, Filzen und dergl. an die Wochenmärkte nach Oni in Radscha am Rion und erhandeln baumwollene Zeuge u. a. m. Desto mehr aber hat Basiani mit den Kabardinern zu schaffen, dann die verschiedenen Basia-

44

2. ბ ი ზ ი ნ გ ე ან ბისნიგე, ჩერეკზე.
აქ მხოლოდ 100 ოჯახს ანგარიშობენ.

3. ხ უ ლ ა მ ი . აგრეთვე ჩერეკზე. ასევე პატარა.
ორივეს მცხოვრებნი სახლობენ ძალიან პატარა სოფლებში.

4. ჩ ე გ ე მ ი , ქართულად ჯ ი ქ ი . აქ ცხოვრობენ ჩეხები. მას უკავია ბაქსანის შენაკად ჩეგემის და მისი შენაკადების მთელი ზედა მთიანი ნაწილი.

აქ ანგარიშობენ 360 მოსახლე ოჯახს, რომლებიც 10 სოფელში ცხოვრობენ: 1. ულუ ელთი, მთავარი და ყველაზე ქვემო სოფელი ჩეგემზე და შემდეგ მდინარის ასწვრივ, 2. მიმალა 3. ტობენინშილ(ტაბანაჩაი?)-ბერდები 4. აჩი 5. ჩეგემი 6. კამი 7. ორსუნდაკი 8. ბულუნგუ 9. ჯერლიგე და 10. სიმაგრე (ხუტორი) უსტომირლი (იქნებ-ურუს-ტორ-შხიტ – გ. გ.).

ქართული სახელი ჯ ი ქ ი უნდა იყოს კონსტანტინე კეისრის მიერ მოხსენებული ჯიქია¹. ალბათ, ეს არის ნაშთი ძველად დაბლობში მცხოვრები ხალხისა, რომელიც შემდეგ მთიანეთს შემოეხიზნა.

5. ყ ა რ ა ჩ ა ი , ბასიანი.

ჩერქეზები ეძახიან კარშაგას: ქართველები კი – ყარაჩაგეთს, აგრეთვე ყ ა რ ა ჯ ი ქ ს .

ის მდებარეობს ყუბანის სათავესთან, დასავლეთით აქვს აბაზინური მხარე ბაშილბაი, ხოლო სამხრეთით სვანეთი. აღმოსავლეთით ჩალპაკის ქედი გამოჰყოფს მას ბაქსანზე მცხოვრებ ყაზარდოელებისგან. ამ ჩალპაკის მთაში სათავეს იღებენ მალკა და კუმა.

6. ბ ა ქ ს ა ნ ი .

მთელი ბასინელებს ძველად იყვნენ ქვიშევოდომები საქართველოს მმართველებისა, რომელთა ხელქვეითაც მართლმადიდებელი ქრისტიანები გახდნენ, რისი ნაშთებიც ეხლაც არის შემონახული ზოგი ძველი ეკლესიის, კვირა დღის უქმობისა, დიდმარხვის შენახვის და ღორის ხორცის ჭამის სახით. მაგალითად, სამი საჟენის სიგრძის ქვის ეკლესია არის შემონახული ჩეგემის მხარეში ულუელთან, სადაც ფეხმძიმე დედაკაცები აღთქმას სდებენ, რომ დაკლავდნენ აქვე პირუტყვს და მას საზეიმოდ მისცემენ შესაჭმელად. აქ არაფერი იციან კერპთაყვანისმცემლობაზე ან მრავალმერთიანობაზე არამედ

სწამთ მხოლოდ ერთი ღმერთი და ყოველი სიკეთის მომცემი. წარჩინებულთაგან ზოგლერთი თანდათან, გამაჰმადნანდა მაგრამ არც ემეჩეთებს აქვთ, არც მოღები ჰყავთ.

ახლა მათ ქართველ მფლობელებთან არაფერი აქვთ საერთო, რადგან ეს უკანასკნელნი ნაწილობრივ უძლურნი არიან, ნაწილობრივ კი იმიტომ, რომ მათი ქვეყანა [ე. ი. ბასიანია – გ. გ.] მოქცეულია მაღალ, უკაცურ თოვლიან ქედსა და სვანეთს შუა. იმერეთის სოფელ ონიდან ჩეგემამდე არის 2 დღის სავალი. მიუხედავად ამისა, მალყარელებს რაჭაში, რიონზე მდებარე ონში გამართულ ბაზრობაზე მოაქვთ უხეში მაუდი, ქეჩა და მისთანები და ყიდულობენ ბამბის ქსოვილებს და სხვას. ბასიანელები უფრო მეტად ურთიერთობაში

¹ იგულისხმება კონსტანტინე პორფიროგენეტი და მისი შრომა De administrando imperio.

45

nischen Distrikte sind verschiedenen Kabardinischen Fürsten zinsbar; gewöhnlich zollt eine Familie jährlich ein Schaaf.

Die Kabardiner sind mächtiger und die Basianer treiben das Vieh des Winters auf kabardisch Gebiet, daher sie sich schon unterwerfen müssen. Sie holen, bey Mangel, Hirsche und immer rußisch Salz, baumwollene Zenge, Leinwand und Saffian aus der Kabardey. Beydes handeln sie ein für Wolle, grobes Tuch, Rocken, Filze, Füchse und Marderbälge, Schwefel, den sie bey Ustoshirt im Distrikt Tschegem graben und Schiespulver, welches sie machen.

Oben am Tschegem, am Berge *Kargashin* Tau (Bleyberg) brechen Bleyerze.

Gebränchliche Mannsnahmen bey den Basianern sind, Muhamet, Muslasali, Dewlet, Chamso, Kelemet, Rasmursa und mehr tatarische.

Nach der Vorrede eines in Berlin gedruckten Catechismus, wird behauptet, daß von etlichen hundert Jahren, nach andern Nachrichten im Jahr 1480 böhmische und mährische Brüder, den Verfolgungen der römischen Religionsverwandten zu entgehen nach den kaukasischen Gebürge gezogen und diese im Anfange dieses Jahres von Berlin Lehrer verlangt hätten. Die Gleichheit der Benennung der Böhmen, Zechen, mit Tschegem und die hier vorhandenen Spuren des Christenthums scheinen dieses zu bekräftigen. Mir ist dieses aber sehr unwahrscheinlich, denn Tschechem kömmt von Zichen oder Konstantins Zichia oder Dschiki der Georgianer. Die Spuren des Christenthums sind wahrscheinlich von den Georgiern. Die böhmischen Brüder würden wohl auch die böhmische Sprache behalten und nicht mit der tatarischen verwechselt haben, in der keine Art der Gleichheit mit den Slawonischen zu finden ist.

7. Basia nia, Basiani, Basiana.

Die Georgianer nennen den hieher gehörigen größten Distrikt Malkar, Basiani, daher ich diese Benennung für dessen benachbarte und durch Sprache und Verfassung ähnliche und verwandte Distr. zum Nahmen einer Provinz erwählt habe.

III. Abchasi, Abchaseti, oder Abasa

Die Georgianer nennen diese kaukasische Provinz Abchasi und Abchaseti, eben so nennen sie auch deren Einwohner, die sich selbst Abasie heißen; der tscherkeßische Name ist Abasa. Dieser oder Abchasetia scheint mir der beste Name für Landkarten. Es ist gewiß Constantins Abasgia; die Namen Paganeti und Alaleti kommen offenbar von des Kayzers Constantins Papagi und Alani. Diese Benennungen sollen auch, wie Georgier versicherten, Abasische Distrikte haben, von welchen ich aber nichts gewis-

46

არიან ყაზარდოელები, რადგან სხვადასხვა ბასიანური მხარეები გადასახადს უხდიან ყაზარდოელ თავადებს; ჩვეულებრივ ერთი ოჯახი ყოველწლიურად ერთ ცხვარს უხდის.

ყაზარდოელები უფრო ძლიერნი არიან და [რადგან] ბასიანელები საქონელს ზამთრობით ყაზარდოელთა სამფლობელოში აძოვებენ, ამიტომ ისინი უნდა ემორჩილებოდნენ მათ. ნაკლებობის გამო მათ ყაზარდოდან მოაქვთ ირმები(?) და რუსული მარილი, ბამბის ქსოვილები ტილო და ტარსიკონი. მას ისინი სცვლიან მატყლზე, უხემ მაუდზე. ჩოხაზე, ქეჩაზე, მელეზე და კვერნის ტყავზე, აგრეთვე გოგირდზე, რომელსაც ისინი იღებენ ჩეგემის მხარეში ურუსტორ-შხიტთან, და თოფის წამალზე, რომელსაც ისინი ამზადებენ.

ზემოთ ჩეგემზე, *ყარგაშილი-ტაუს* მთაზე (ტყვიის მთა) ისინი ტყვიას იღებენ.

ბასიანიაში გავრცელებული მამაკაცთა სახელებია მუჰამედი. მუსლასალი, დევლეთი, ხამსო, კელემეტი, ბასმურზა და სხვა თათრული [სახელები].

ბერლინში გამოცემული კატეხიზმოს წინასიტყვაობაში ამტკიცებენ, რომ რამდენიმე ასეული წლის წინათ, სხვა ცნობებით 1480 წელს, ბოჰემელი და მორავიელი ძმები, რომლებიც გამოექცნენ რომის კათოლიკეთა დევნას, მოვიდნენ კავკასიის მთიანეთში და ამათ ამ წლის დასაწყისში ბერლინიდან მასწავლებელი მოითხოვეს. ერთნაირი სახელწოდება ბოჰემელებისა. ჩეხებისა და ჩეგემისა, და აქ დარჩენილი კვალი ქრისტიანობისა თითქოს უნდა ადასტურებდნენ ამ აზრს. მე კი ეს არ მეჩვენება სარწმუნოდ, რადგან ჩეხები-ი მომდინარეობს ციხენ-იდან, ან კონსტანტინეს ზიხია-დან, ან ქართველთა ჯიქიდან. ქრისტიანობის კვალი კი აქ ალბათ ქართველებისგან არის. ბოჰემელი ძმები ალბათ, თავის ენას შეინარჩუნებდნენ და არ გაცვლიდნენ თათროულში რომელსაც არავითარი მსგავსებ სლავონურთან არ მოეძებნება.

7. ბ ა ს ი ა ნ ი ა , ბასიანი, ბასიანა

ქართველები ყველაზე დიდ აქაურ მხარეს მ ა ლ ყ ა რ ს უწოდებენ ბასიანს, ამიტომ მე ეს სახელი ავირჩიე მის მეზობელ და ენით და წყობით მსგავს და ნათესავ მსარისათვის.

III. აფხაზი, აფხაზეთი ან აბასა

ქართველები კავკასიის ამ პროვინციას. ეძახიან აფხაზი და აფხაზეთი, ასევე ეძახიან მის მცხოვრებლებსაც, რომლებიც თავის თავს აბასიებს უწოდებენ; ჩგრქეჟხუჯისახელი არის აბასა. ეს სახელი, ან აფხაზეთი, ჩემის აზრით. ყველაზე შესაფერი სახელწოდებაა რუკებისთვის. ეს ალბათ არის კონსტანტინეს აბაზგია¹; სახელები პაგანეთი და ალაღეთი მომდინარეობს ალბათ იმპერატორ

კონსტანტინეს სახელებიდან „პაპაგი“ და „ალანი“. ეს სახელები, როგორც ქართველები ირწმუნებოდნენ, უნდა ჰქონდეთ აბასაურ მხარეებსაც, რომელთა

¹ იგულისხმება კონსტანტიტე პორფიროგენეტის შრომა. იხ. ზემოთ გვ, 45.

ses vernehmen konnte. Abchasia Minor, welches auf einigen Karten beym. Kum steht, kömmt wol von den durch Tscherkassen hieher versetzten Abchasischen Dörfern.

Abasa nimmt einen Theil des hohen kaukasischen Gebürges und seines Abfalls gegen das schwarze Meer ein und hat in W. das schwarze Meer bis zur Mündung des Kabeti oder Kabuti (nicht Kopeti); in Norden Tscherkaßien, in O. den Kabeti und Swaneti, in S. Georgische Distrikte.

Das Land hatte in alten Zeiten seine eigene Beherrscher die in georgischen Urkunden *Abcha-mepe* (Könige von Abehasi) genennet werden. Nachher stand es lange unter Georgischen Zaaren, die sich damals Zaaren von Abchasi und Kartuli (Abchasetissa und Kartelissa Mepe) nannten. Unter dieser Regierung ward das griechische Christenthum eingeführet und in Bytschwinta war sogar ein Patriarch, in Mokwi und Dranda Erzbischöfe. In der Folge befreieten sie sich von Georgien und sind noch jetzo ohne ein allgemeines Oberhaupt; aber einige Distrikte erkennen türkische Oberherrschaft und einige sind Unterthanen tscherkaßischer Fürsten. Ihre Fürsten sind verarmt, daher sie sich Distrikte oder parthienweise Aelteste wählen, sich aber bey ihrer Ungebundenheit oft bekriegen und untereinander aufreiben.

Bey dieser Verfassung ist auch bey ihnen, wie bey den übrigen Kaukasern das Christenthum erloschen, aber, wie ebenfalls bey mehrern dieser Gebürgvölker, durch keine andere Religion ersetzt. Von vorigen Christenthum sind ausser steinernen Kirchen und deren Ruinen auch in ihrer Lebensart Spuren; noch immer halten sie die großen Fasten. feyern den Sonntag nicht durch Gottesdienst, aber durch Ruhe von allen Beschäftigungen, und essen Schweinflisch. Immer hat die Nazion einen Kaltakos, der bey einer alten steinernen Kirche wohnt, von unbescholtenen Sitten seyn muß, der besonders nach den Fasten das Fleisch einsegnet. Sein Titul ist von georgischen Katolicos oder Patriarch verstümmelt.

Die Abchasetische oder Abasaische und Tscherkeßische Sprache haben eine Mutter, sind aber so verschiedene Mundarten derselben, daß man die Verwandschaft nicht überall findet, sondern theils mühsam suchen muß. Meine Sprachproben zeigen dieses. Die Mundarten der südwestlichen, nordwestlichen, und nordöstlichen Distrikte sind unter sich auch etwas verschieden.

Die Abchasiten sind ziemlich friedfertig, und wenn sie auf, Streyfe-reyen ausgehen, so ist es meistens, sich für erlittene Beleidigungen zu rächen. Ein solcher Streifhaufen sammlet sich unter einer alten Eiche, in die sie einen Säbel stoßen, einigemal um dieselbe gehen und in ihrer Sprache sagen: Wir gehen wider die Feinde (die sie nennen), laß sie uns fangen ober tödten. Ihre Waffen sind Flinten und Säbel, aber auch Bogen

შესახებ ვერაფერი სარწმუნო ვერ გავიგე. მცირე აფხაზია, რომელიც ზოგიერთ რუკაზე მდ. კუმასთან მდებარეობს, წარმოქმნილია ალბათ ჩერქეზთაგან აქ გადმოსახლებული აფხაზური სოფლებისგან.

აბასას უკავია ნაწილი კავკასიის მაღალი მთებისა და მისი კალთებისა, რომლებიც შავ ზღვამდე ეშვებიან და მას დასავლეთით ესაზღვრება შავი ზღვა კაბეტის ან კაბუტის (არა კოპეტი) შესართავამდე; [აბასას ესაზღვრება] ჩოდილოეთით ჩერქეზეთი, აღმოსავლეთით კაბეტი და სვანეთი, სამხრეთით ქართული მხარეები.

ძველად ქვეყანას ჰყავდა საკუთარი მმართველი, რომელიც ქართულ მატრიანეებში იწოდება აფხაზთ-მეფედ (აფხაზეთის მეფე). მას შემდეგ ის (ქვეყანა – გ. გ.) დიდი ხნის განმავლობაში საქართველოს მეფეს ეკუთვნოდა, რომელიც მაშინ იწოდებოდა აფხაზეთისა და ქართლის მეფედ (Abchasetissa und Kartelissa Mepe). ამ მმართველობის დროს გავრცელებულ იქნა ბერძნული ქრისტიანობა და ბიჭვინთაშიც კი იჯდა პატრიარქლ, მოქვეშე და დრანდაში არქიეპსკოპოსები. მოგვიანებით ისინი განთავისუფლდნენ საქართველოსგან და ახლაც ერთიანი მმართველის გარეშე არიან; მაგრამ ზოგი მხარეები სცნობენ თურქეთის ბატონობას, ზოგი კი ჩერქეზი მთავრების ქვეშევრდომები არიან. მათი თავადები (მთავრები) გაღარიბდნენ, ამიტომ ისინი მხარეების ან დაჯგუფებათა მიხედვით ირჩევენ მთავრებს, მაგრამ, რადგან არ არიან ერთმანეთთან კავშირში, ხშირად ებრძვიან და ანადგურებენ ერთმანეთს.

ასეთი ვითარების გამო იქაც, ისევე როგორც სხვა კავკასიელებთან, ქრისტიანობა ჩაქრა. მაგრამ ისევე, როგორც სხვა მთიელ ხალხებში, იგი არ შეიცვალა სხვა რელიგიით. გარდა ქვის ეკლესიებისა და მათი ნანგრევებისა, ძველი ქრისტიანობისგან აქ კვალი საყოფაცხოვრებო პირობებშიც დარჩა; მაგალითად, მათ აქვთ დიდმარხვა, უქმობენ კვირა დღეს. მაგრამ არა ღვთის მსახურებით. არამედ ისვენებენ ყველა სამუშაოსაგან, სჭამენ ღორის ხორცსაც. ამ ხალხს ჰყავს კალთაკოსი, რომელიც ცხოვრობს ძველ ქვის ეკლესიასთან და მისდევს შეუბღალავ ჩვევებს და, განსაკუთრებით, მარხვის შემდეგ აკურთხებს ხოლმე ხორცს. მისი ტიტული („კალთაკოსი“) არის დამახინჯებული ქართული „კათალიკოსი“ ანუ პატრიარქი.

აფხაზურს, ანუ აბასურს და ჩერქეზულ ენებს ჰყავთ ერთი დედა (ძირი), მაგრამ ისინი წარმოადგენენ მის ისეთ განსხვავებულ დიალექტებს, რომ მათი ნათესაობა ყველგან არ შეიმჩნევა, არამედ ზოგჯერ ძლივს გაირკვევა. ჩემ მიერ [ჩაწერილი] ენობრივი ნიმუშები გვიჩვენებს ამას. სამხრეთ-დასავლეთის, ჩრდილო-დასავლეთის და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეთა დიალექტები ერთმანეთისგან ასევე მცირედ განსხვავდებიან.

აფხაზები საკმაოდ მშვიდობისმოყვარენი არიან და, თუკი ისინი ვინმეს თავს ესხმიან, უმეტესად მიყენებული შეურაცხყოფისათვის შურის საძიებლად. ასეთი თავდამსხმელი ჯგუფი იკრიბება ბებერი მუხის ქვეშ, რომელშიც არჭობენ ხმალოს, რამდენჯერმე გარს უვლიან მას და თავიანთ ენაე ამბობენ: ჩვენ მივდივართ მტრის წინააღმდეგ (მტერს ასახელებენ), დაგვაჭერინე ან დაგვახოცინე ისინი. მათი იარაღია თოფები და ხმლები, აგრეთვე მშვილდ-ისარიც. უკანასკნელ ომში 3000 კაცისგან შემდგარი აფხაზების რაზმი თავს დაესხა

ser die rußischen Truppen überfallen, wurden aber zurück gewiesen und verlohren 300 Mann und 7 Anführer.

In der häuslichen Verfassung sind sie den Tscherkassen am ähnlichsten. Wie dieselben kleiden sie sich, nur tragen sie kürzere Röcke u. a. Die an Mingreli gränzen tragen imeretische Mützen. Ihre Häuser sind wie die Tscherkaßischen von leichtem Fachwerk mit geflochtenen Strauchwänden; die Häuser stehen aber nicht bey einander, sondern sind, wie in Imeretien, in den Gehölzen zerstreuet. Die Viehzucht ist ihre Hauptsache. Ihr Ackerbau schränkt sich meist bloß auf Gomi ein, doch wird im hohen Gebürge auch etwas Sommerweizen und Gersten gesäet.

Die Produkte dieses Landes sind vorzüglich: Honig, Wachs, Fuchs- und Marderpelze, grobe Tuchröcke und Filzmäntel. Die vier erst genannten Artikel finden in der Krim und die beyden letztern in Kislar Absatz; auch Buxbaumholz verkauffen sie nach der Turkey. Sie kauffen dagegen grobe Leinwand, baumwollene und seidene Zenge, Justen, Saffian, kurzen Kram. Der mehrste Handel geht durch armenische Hände.

Die Provinz Abchas läßt sich füglich in den südwestlichen, der den Abhang des Gebürges gegen das Meer, zwischen den Flüssen Kuban und Enguri einnimmt und durch letztern von Mengreli geschieden wird, 2. in den nordwestlichen Theil und 3. in den nordöstlichen Theil, welcher *Alte Kesk* genennet wird, eintheilen.

1. Zum südwestlichen Theil, der eigentlich das alte Abchasia ist, gehören die Distrikte: Chirpit, Tschadschi, Sads und Aipga, die die Tscherkassen unter den gemeinschaftlichen Nahmen *Kuschhasip*, d. i. Transmontaner begreifen.

Ueber diese herrschen die Türken, durch einen in der am schwarzen Meer in der Festung Sokunkala befindlichen Pascha, der gewöhnlich aus der fürstlichen abchasischen Familie Mudawio gewählt wird. Der vorige Pascha hieß *Abai*, wovon die Georgianer diese Distrikte nach ihrer Sprachweise Sabar machten, woraus im rußischen Atlas *Sabazi* geworden ist.

2. Das nordwestliche Abchasien, enthielt die Distrikte Tubi, Ubuch, Schapsich oder Schapso, Ache und Kokush (nieder und ober Schapso) am Chuadsh und Sachi und an den Kubafüssen die mit dem Tscherkaßischen Distrikten, Bshana und Satukai gränzen. Die Türken haben in der am schwarzen Meer gelegenen Festung Schotschukkala Aufseher über diese Kreise, die ihnen aber wenig Folgsamkeit beweisen.

3. Die nordöstlichen Distrikte machen den dritten und kleinsten Theil der Provinz aus. Als noch im vorigen Jahrhundert kabardinische Fürsten weiter in Osten gegen den Terek gezogen, nahmen die Abchasen deren Gebiete ein, und wurden dadurch den kabardinischen Fürsten unterthan. *Alte Kesk*, d. i. sechs Stücke, weil sie 6 Familien zählen, liegt zwischen den tscherkaßischen Distrikten, Kabarda und Beslen, um den Kubanfluße

[აფხაზები] შინაური წყობის მიხედვით ყველაზე მეტად ჩერქეზებს ემსგავსებოდა. მათ მსგავსად იცვამენ, მხოლოდ ატარებენ უფრო მოკლე ჩოხებს და ა. შ. [აფხაზთაგან] ისინი, რომლებიც მეგრელებს ესაზღვრებიან, ატარებენ იმერულ ქუდეებს მათი. სახლები როგორც ჩერქეზულები, მსუბუქადაა ნაგები, დაწნული წნელის კედლებით; სახლები არ დგანან ერთმანეთის ახლოს, არამედ, როგორც იმერეთში გაბნეული არიან ჯალებში. აქ უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევენ, მათი მიწათმოქმედება შემოიფარგლება მხოლოდ ღომის მოყვანით. მაღლა მთებში კი სთესენ ცოტა საგაზაფხულო ხორბალს და ქერს,

ამ ქვეყნის პროდუქტებია უმთავრესად: თაფლი, ცვილი, მელიის და კვერნის ბეწვი უხეში მაუდის ჩოხა და ნაბადი. პირველი ოთხი გააქვთ ყირიმში და ბოლო ორი ყიხლარში: ამას გარდა ისინი ბზის ხეებს ჰყიდნიან თურქეთში. სამაგიეროდ ყიდულობენ უხეშ ტილოს, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილებს იუხტს, თარსიკონს და წვრილმანებს: ვაჭრობა უმთავრესად სოიხების ხელშია

პროვინცია აფხაზეთი შეიძლება დაიყოს შემდეგ ნაწილებად: 1. სამხრეთ-დასავლეთისა, რომელსაც უჭირავს მთის კალთები ზღვისკენ. მდ. ყუბანსა და ენგურს შორის, და. ამ უტანასკნელით გამოყოფილია სამეგრელოსგან 2. ჩრდილო-დასავლეთისა და 3. ჩრდილო-აღმოსავლეთისა რომელსაც ალთი - ქესეკს უწოდებენ.

1. სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს, რომელიც არსებითად არის ძველი აფხაზეთი, ეკუთვნის მხარეები: ხირფისი, სადში, საძი და აიბგა, რომლებსაც ჩერქეზები საერთო სახელით კუფჰასიპ - ით (ე. ი. მთისგადაღმელი) იხსენიებენ.

ამ მხარეში ბატონობენ თურქები ფაშას მეთაურობით, რომელიც ზის მავ ზღვაზე მდებარე ციხე სოკუნკალაში¹ და რომელსაც ჩვეულებრივ აფხაზეთის თავადური გვარიდან. მუდავიო²-დან, ირჩევენ. წინა ფაშას ერქვა აბაი, საიდანაც ქართველებმა თავიანთი ენის წესის მიხედვით ამ მხარეს დაარქვეს საზარ, აქედან კი რუსულ ატლასში წარმოსდგა საზაიცი.

2. ჩრდილო-დასავლეთი აფხაზეთი შეიცავს მხარეებს – ტუბი, უბიხი, შაფსული ან შაფსო, ახე და კოკუჟ (ქვემო და ზემო შაფსო), რომლებიც მდებარეობენ ხუაჯზე და ზაშზე და ყუბანის შენაკადებზე [და] რომლებიც ჩერქეზულ მხარეებს, ბჟანას და სატუკაის³, ესაზღვრებიან. თურქებს შავ ზღვაზე მდებარე ციხე შოჩუკკალაში⁴ ჰყავთ ზედამხედველები ამ მხარეებისა რომლებიც მათ ნაკლებ ემორჩილებიან.

3. ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარე შეადგენს მესამე და ყველაზე პატარა ნაწილს ამ პროვინციისას, როცა, ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში, ყაზარდოს მთავრები აღმოსავლეთისკენ, თერგისკენ გაფართოვდნენ, აფხაზებმა დაიკავეს მათი მხარეები, და ამით დაექვემდებარნენ ყაზარდოს მთავრებს ალთი ქესეკი, ესე იგი ექვსი ნაწილი [ასე ეწოდება მას] რადგან იქ 6 ოჯახი ირიცხება, მდებარეობს ჩერქეზებს მხარეების ყაზარდოს და ბესლენს

¹ სოხუმ-ყალა. ² ალბათ „მეძვეი“.

³ ჰათუკაი, ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით „ჰათჯყაა“.

⁴ ალბათ „სუჯუკ-ყალა“.

wohnen, auch die Fürsten des benachbarten tscherkaßischen Kreises Bes-
len Ansprüche; auch haben die Nachkommen ihre eigenen alten Fürsten,
aus den Familien Mudawia und Scharascha, ihre Rechte noch gar nicht
aufgegeben, daher sie unter beständigen Unruhen und Bedrängnissen leben;
diese vermehrten sie 1769. durch ihr feindliches Betragen gegen Rußland,,
weswegen sie der General von Medem hart züchtigte.

Die Hauptstadt der Provinz ist: Anakopis, ehemem N i k o p s i s . Die
übrigen namhaften Oerter heißen: Anaklea, eine Gränzfestung an der
Mündung des Enguri, gegen den Distrikt Odeßi; Bitschwinta, an der Mün-
dung des Kabeti, Bedja, Makwi und Drandeli, ehemalige Bischoffssitze;
lori, Kodri, Ts'chomi, Zalumka, Zupu und Bowudiak stehen am Meer:
Dschanketagabla ist ein großes Dorf am Kubanfluß Pschaga, an welchen
es 20 Werst weit hinab reicht und auch entfernt vom Flusse im Walde
zerstreute Häuser hat. Sein Aeltester hies 1772. Arslanbek Chersisgukoi.

IV. Die Provinz Tscherkeßien oder die Tscherkessen

Die Einwohner nennen sich und ihr Land Adigi, die Türken und
Tataren Tscherkas, die Georgianer Tscherkeßiani, die Russen Tscherkessy,
die Deutschen Tscherkaßien, die Oßeten aber Kasach, welches vielleicht
zu Kaysers Constantins Zeit die gemeine Benennung war. Die Tscherkes-
sen, Oßeten und Kisten werden, so verschiedene Nationen sie auch sind,
wegen der gemeinschaftlichen Bewohnung des nordlichen Kaukasus, von
den Russen zusammen, aber sehr unbestimmt, Gorsky oder Tawlinzi
genannt, welches ersteres in der rußischen, letzteres in der tatarischen
Sprache Gebürgige anzeigt.

Dieses Land nimmt an der Nordseite des Kaukasus vorzüglich die
Thalfläche am Fuße des Hauptgebürges und des Vorgebürgs vom schwar-
zen Meer am Kuban hinauf und weiter in Osten bis zur Mündung der
Sundsche des Tereks ein. Dadurch gränzt es nordlich mit Abchasi und
Oßeti, westlich mit Kistetia. Es hat also Kuban, Kuma und Terekflüsse.

Die Tscherkessen sind ein besonders Volk, welches, so viel man
durch Sprache und alle übrigen Umstände findet, ausser seinen Nachtba-
ren den Abchasen mit keinem andern verwandt ist. Beyde Völker reden
eine Grundsprache, aber in so verschiedenen Dialekten, daß sie sich ohne
Uebung nicht verstehen.

Die Tscherkessen haben viele Fürsten, einen sehr starken Adel und
das Volk ist dem Adel und Fürsten unterthan.

52

შორის, ყუბანის შენაკად ინჯიკზე და უარპზე, ან არპაზე (ალბათ ურუფზე – გ. გ.)
და ზემო კუმაზე. მხარეებს ჰქვიათ ყიზილბეკი, ტამი, შეგრაი, ბაროყაი ან ბალი
300 ოჯახით, ბაშილბაი 1000 ოჯახით და საბარი.

იმ მთავრებს გარდა, რომლებიც ამ ქვეყანაში ცხოვრობენ, ამ მხარეზე
უფლებებს აცხადებენ მეზობელი ჩერქეზული მხარის ბესლენის მთავრებიც;
აგრეთვე თავის უფლებებზე უარი არ უთქვამთ ადგილობრივი ძველი მთავრე-
ბის (მუდავიას და შარაშას გვარიდან) შთამომავლებს, ამიტომ ისინი განუ-
წყვეტლივ შფოთში არიან და ერთმანეთს თავს ესხმიან: ეს უბედურება კი

გაძლიერდა 1769 წელს მათი მტრული დამოკიდებულების გამო რუსეთთან, რისთვისაც გენერალმა მედემმა ისინი სასტიკად დასაჯა.

პროვინციის დედაქალაქი არის ანაკოფია, ძველად ნიკოფსი. სხვა მნიშვნელოვანი ადგილებია: ანაკლეა, სასზღვრო ციხე ენგურის შესართავთან, ოდიშის მხარის პირდაპირ: ბიჭვინთა – კაპეტის შესართავთან; ბედიკა, მოქვი და დრანდა, ეპისკოპოსთა ძველი საჯდომები; ილორი, კოდრი, ცხომი. ცალუმკა, ზუფუ და ბოვუდიაკი¹ – ზღვაზე მდებარეობენ, ჯანკეთაჰაზლა არის დიდი სოფელი ყუბანის შენაკად ფშაპაზე, რომელზეც ის ქვევითკენ გაჭიმულია 20 ვერსზე და მდინარისგან მოშორებული, ტყეში გაბნეული სახლები აქვს. 1772 წელს მისი მთავარი იყო არსლანბეკ ხერსისგუყოი.

IV. პროვინცია ჩერქეზეთი ანუ ჩერქეზები

ნოსახლეობა თავის თავს და ქვეყანას ეძახის ადიღე-ს, თურქები და თათრები ჩერქას-ს, ქართველები ჩერქეზიანი-ს, რუსები – ჩერკესი-ს, გერმანელები ჩერკასიენ-ს, ოსები კი კაზახ-ს, რომელიც ალბათ კონსტანტინე კეისრის დროს საერთო სახელი იყო. ჩერქეზებს, ოსებს და ქისტებს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი სხვადასხვა ხალხებია, მათი ერთად ცხოვრების გამო ჩრდილოეთ კავკასიაში, რუსები, ყოვლად გაურკვევლად, ეძახიან გორსკი ან ტავლინცი-ს, რომელთაგან პირველი რუსულად, მეორე კი თათრულად აღნიშნავს მთიელ-ს.

ამ ქვეყანას უჭირავს კავკასიის ჩრდილოეთ მხარეზე უმთავრესად დაბლობი, მთავარი ქედის და მთისწინეთის ძირას, შავი ზღვიდან ყუბანზე ზემოთ და შემდეგ აღმოსავლეთით იქამდე, სადაც თერგს სუნჯა ერთვის. ამით ის ჩრდილოეთით ესაზღვრება აფხაზეთს და ოსეთს, დასავლეთით ქისტეთს. ამრიგად. მასზე მიედინებიან ყუბანი, კუმა და თერგი.

ჩერქეზები არიან განსაკუთრებული ხალხი; ისინი, რაც არ უნდა ვეძიოთ ენის თუ სხვა პირობების მიხედვით, გარდა თავისი მეზობელი აფხაზებისა, არც ერთ სხვას არ ენათესავებიან. ორივე ხალხი ლაპარაკობს საერთო ძირის მქონე ენაზე, მაგრამ ისეთ განსაკუთრებულ დიალექტზე, რომ, გაწაფვის გარეშე, არ გაეგებათ ერთმანეთისა.

ჩერქეზებს ჰყავთ ბევრი მთავრები, ძალიან ძლიერი დიდებულები (აზნაურები – Adel); ხალხი ემორჩილება ამ მთავრებს და დიდებულებს.

¹ იქნებ „ბოლადაგი“ (= გაგრა) – გ. გ.

Vorzügliche fürstliche Familien sind: Dschambulats, Kartuks, Bekmursas, Moisohts, Kargokins, alle in der großen Kabardey.

Tscherkeßien hat keinen allgemeinen eigenen Beherrscher und seine Distrikte stehen in keiner regelmäßigen Verhältniß, obgleich die Verfassung des Landes republikanisch ist. Die Fürsten befehlen und unterdrücken sich unter einander und erklären sich oft für ganz entgegengesetzte Partheyen. Ueberhaupt erkennt das Land, besonders die Kabardey, russische Hoheit und die Fürsten schwören den Eid der Treue, auch geben sie, zu mehrerer Sicherheit eines ruhigen und friedlichen Betragens, aus den besten Familien Geisel, die in Kislar aufbewahrt werden. Dennoch sind sie äusserst wetterwendisch und erfordern ab und zu militairische Züchti-

gungen. Besonders mussten sie im vorigen Türkenkriege, so, wie die übrigen Kaukaser, durch ein eigenes Corps in den Schranken erhalten werden. Ueber die Distrikte ausser der Kabardey behaupten auch die Türken einige Hoheit und bestellen deswegen einen Seraskier, der in Kopil am Kuban, neben dem Krimmischen zu seyn pflegt.

Durch die Bemühungen der georgischen und rußischen Geistlichkeit, vorzüglich unter dem rußischen Zaar Iwan Wasiljewitsch, wurden die Tscherkessen griechische Christen, wovon noch häufige Spuren, alte steinerne Kirchen, Kreuze auf Gräbern an der Kuma u. a. vorhanden sind, noch von einigen Fasten beobachtet werden u. s. f. Es gieng aber hier wie in Abchasi. Bey der ungebundenen Verfassung erlosch die christliche Religion, ohne von einer andern verdrungen zu seyn. Gegenwärtig sind die mehresten Vornehmen Muhamedaner, haben aber weder Priester, noch Metschetten, noch Schulen und sind also äusserst unwissend. Das Volk lebt ohne Religion.

Von Ansehen und Charakter gleichen die Tscherkessen den Abchasen, sind aber entschlossener und merklich feiner, in hohem Grade wankelmüthig, in Unterhandlungen ganz unzuverlässig. Gewöhnliche Mannsnahmen sind bey Tscherkessen, z. B. Ali (Elnes), Mahomet, Moisoel (Moses), Arslanbek (Starker Löwe), Temu (Eisen), Chammurssa (Hunde Fürst), Tamassa (Tomas), Dschatemir (Eisensee) u. s. f. - Weibliche Nahmen: Kenscha, Fatme, Tepsike, Kistamar, Dschenet (Seligkeit) u. m. a

Unter den Gewerben hat die Viehzucht und bey dieser die Schaafzucht den Vorzug. Ihre Schaafe sind die gemeinen europäischen Haus-schaafe, tragen aber sehr gute Wolle. Sie haben auch schöne, aber nicht viele Pferde. Die Wolle verarbeiten sie theils selbst zu groben Tuch und Filzen, theils verkaufen sie sie.

Ihr Akkerbau schränkt sich bey nahe bloß auf Hirse ein, weil dicke Hirse bey ihnen die Stelle des Brodtes vertritt. - Was von den Produkten und dem Handel der Abchaser durch die Armenier gesagt worden, gilt völlig auch von den Tscherkessen.

54

თავადთა მნიშვნელოვანი გვარებია: ჯამბულატი, კაიტუკი, ბეკმურჯუზა, მოიხოჭლი, კურგოკინი. ყველანი – დიდ ყაზარდოში არიან.

ჩერქეზეთს არ ჰყავს საკუთრივ ერთი საერთო მმართველი და მისი მხარეები არ არიან ერთმანეთთან კანონზომიერ (წესიერ) კავშირში, თუმცა ქვეყნის წყობა რესპუბლიკურია. მთავრები მტრობენ და ჩაგრავენ ერთმანეთს და ხშირად ეხმარებიან მოწინააღმდეგე პარტიებს. საერთოდ ქვეყანა, განსაკუთრებით ყაზარდო, ცნობს რუსეთის უზენაესობას და მთავრები მისდამი ერთგულების ფიცს სდებენ, ამას გარდა, უფრო მეტი სიმტკიცისა და წყნარი და მშვიდობიანი მოქცევის უზრუნველსაყოფად, ყველაზე წარჩინებული (საუკეთესო) გვარებიდან [რუსეთს] აძლევენ მძევლებს, რომლებიც ყიზლარში ჰყავთ. მაინც ისინი ძალზე არასაიმედონი არიან და ხანდახან საჭიროებენ სამხედრო დასჯას. მათი მოთოკვაც, მსგავსად სხვა კავკასიელებისა, განსაკუთრებით საჭირო გახდა წარსულ თურქეთის ომში, ასევე საჭირო გახდა, ცალკე კორპუსის ჩაყენება. ამ მხარეებში, ყაზარდოს გარდა, თურქებსაც აქვთ. ერთგვარი გავლენა და ჰყავთ ამიტომ სერასკირი, რომელიც დგას ყუბანზე მდებარე კოპილში,

ყირიმის მეზობლად.

ქართველი და რუსი სამღვდელოების მეცადინეობით, უმთავრესად კი რუსეთის მეფის ივანე ვასილის ძის დროს, ჩერქეზები მართლმადიდებელი ქრისტიანები გახდნენ, რისი ნაშთებიც ეხლაც ხშირად გვხვდება – ძველი ქვის ეკლესიები, საფლავის ჯვრები კუმაზე და სხვაგან, აგრეთვე მარხვის შენახვა და სხვა აქ ისევ, როგორც აფხაზეთში. მათი შეუკავშირებლობის გამო ქრისტიანული სარწმუნოება გაქრა, თუმცა არც სხვა სარწმუნოებით შეცვლილა. ამჟამად მეტი წილი დიდებულებისა (წარჩინებულებისა) მაჰმადიანებია, მაგრამ არ ჰყავთ არც მოძღვრები, არც მეჩეთები აქვთ, [ასევე არ აქვთ] არც სკოლები და მეტისმეტად გაუნათლებელნი არიან. ხალხი ცხოვრობს ურელიგიოდ.

შესახედავად და ხასიათით ჩერქეზები აფხაზებს ჰგვანან, მაგრამ არიან უფრო შეუპოვრები და შესამჩნევად გულისხმიერნი, ძალიან მერყევენი და ურთიერთობაში არასაიმედონი. ჩერქეზებში გავრცელებული კაცის სახელებია, მაგ.: ალი (ელნეს), მაჰომედი, მოიზოლ (მოსე), არსლანბეკ (ძლიერი ლომი), თემუ (რკინა), ხამმურზა (ძალიან თავადი), თამასა (ტომას), ჯატემირ (რკინის სული) და ა. შ. ქალის სახელებია: კენშა, ფატმა, ტეფსიკე, კისტამარ, ჯენეტ, (სათნოება) და მრ. სხვა.

მეურნეობიდან ყველაზე მეტად გავრცელებულია მესაქონლეობა, პირველ რიგში კი მეცხვარეობა. მათი ცხვრები ევროპული ცხვრის მსგავსია, მაგრამ მათ ძალიან კარგი მატყლი აქვთ. მათ ჰყავთ ასევე ძალიან კარგი, მაგრამ ცოტა ცხენები. მატყლს ისინი ნაწილობრივ თვითონ ამუშავებენ უხეშ მალადად და ქეჩად, ნაწილობრივ ჰყიდნიან.

მარცვლეულიდან ისინი თითქმის მხოლოდ ფეტვს სთესენ, ოადგან (მსხვილი) ფეტვი მათთან პურის მაგიერობას სწევს. – რაც აფხაზების პროდუქტებზე და სომხების საშუალებით ვაჭრობაზე ითქვა, მთლიანად შეიძლება გავიმეოროთ ჩერქეზებზეც.

55

Sie haben keine Städte, sondern wohnen in großen Dörfern, deren Häuser nicht, wie der Abchasier ihre zerstreuet. sondern bey einander stehen. Die Häuser sind, wie oft beschriebene der Kaukaser, von leichtem Fachwerk mit geflochtenen und beweißten Wänden.

Wann ihnen eine Gegend wegen des Bodens, der Weide, des Wassers, des Holzes, der Nachbarschaft, besser gefällt, verlassen sie ihre Dörfer und bauen auf dieser bessern Gegend in sehr kurzer Zeit neue.

Die Distrikte Tscherkeßiens sind:

in Die große und kleine Kabardey, die den Raum des Thals am nördlichen Gebürgfuß und auf dem Vorgebürge von der obern Kuban in W. bis an die Sundscha einnehmen und beyde durch den Argudan des Terek und unter dessen Mündung vom Terek selbst getheilt werden. Kabarda heißt in georgischer Sprache: bey Seite, seitwärts oder an der andern Seite. Vielleicht ist also der Name georgisch und von der Lage in Absicht Georgiens hergenommen.

Beslen am Ulu Laba der Kuban:

Temirgoi, der groß ist, am Fluße Schagwascha;
Mamschach, an eben dem Flusse, an welchem auch Adimos liegt.
Abasech am Pschasia.
Bscheduch am Flüßchen Kislarkatken; Hatukei und
Bschaner an den Flüßten Karakuban und Apachi.
Alle diese Flüsse fallen in den Kuban.

V. Die Provinz Osetien und die Oseten

Das Land oder die Provinz Osetien nimt den Theil des hohen kaukasischen Gebürges um die Quellen der nordlichen Terekflüsse, bis zum Leßken und den südlichen Kurflüssen, Aragi, Ksani, Batara und Didi-liachwi und des Dschedscho des Rion ein.

Dieses große Gebiet hat in O. Kistische, in S. Georgische, in W. Basianische und Tscherkeßische und in N. Tscherkeßische und Kistische Distrikte.

Die Einwohner theilen ihr Land und sich in verschiedenen Kreisen, Gir oder Ir, Walw oder Walp, Chuatan und Cherolin. Von den Georgiern und in Nachahmung derselben, auch von den Russen. werden sie Oßi, Osi und Osseti, von den Tscherkessen und Tataren aber Kuscha (Knochen) benennet.

Die Osseten scheinen mir ein Ueberrest der ehemaligen Polowzen oder Uzen zu seyn, welches Sprachproben und die noch gebräuchlichen Osetischen Mannsnahmen, Itlar, Kitan, Urus, Saba, Katschin, Janslanop. Kunem, Kustok, Tschenegrep, Surbar, Waldusa u. a. wahrscheinlich

56

მათ არ აქვთ ქალაქები; ცხოვრობენ დიდ სოფლებში, რომელთა სახლებიც აფხაზების მსგავსად კი არ არის გაბნეული, არამედ ერთმანეთთან ახლოს დგანან. მათი სახლები, როგორც მრავალჯერ აღწერილი სახლები კავკასიელებისა, მსუბუქად არის ნაშენი, კედლები აქვთ დაწნული და შეთეთრებული.

როცა მათ რომელიმე ახალი ადგილი მოეწონებათ ნიადაგის, სამოვრების, წყლის, ტყის და მეზობლების გამო. ისინი სტოვებენ თავიანთ სოფლებს და ამ ახალ ადგიას ძალიან მოკლე დროში აშენებენ ახალს.

ჩერქეზეთის მხარეებია:

დიდი და მცირე ყაზარდო; რომლებსაც უკავიათ დაბლობი ჩრდილოეთის მთის ძირთან და მთისწინეთზე ზემო ყუბანიდან დასავლეთით სუნჯამდე; მათ ჰყოფს თერგის შენაკადი არგუდანი და მისი შესართავის შემდეგ თვით თეოგი. ყაზარდა ქართულ ენაზე ნიშნავს: განზე, გვერდზე იმ მეორე მხარეზე¹. ალბათ ეს სახელი ქართულია და მიკუთვნებული აქვთ საქართველოს მიმართ მათი მდებარეობის მიხედვით.

ბესლენი არის ყუბანის შენაკადზე, ულუ ლაბაზე;

თემირგოი, დიდია და ძვეს მდ. შჰაგვაზაზე;

მამხეგი, იმავე მდინარეზეა, რომელზეც მდებარეობს ადიმო(ს)იც.

აბადეხი – ფშასიაზე.

ბჟედუხი – მდ. ყიზლარკატკენზე; ჰატუკაი და ბჟანერი . ყა-
რეყუბანსა და აპახზე.

ყველა ეს მდინარე ერთვის ყუბანს.

V. პროვინცია ოსეთი და ოსები

ოსეთის ქვეყანას ან პროვინციას უკავია კავკასიის მაღალი ქედის ნაწილი
თერგის ჩრდილოეთის შენაკადებზე ლესკენ-ამდე და სამხრეთით მტკვრის შენა-
კადებზე – არაგვზე, ქსანზე, პატარა და დიდ ლიახვზე და რიონის შენაკად
ჯეჯოზე.

ამ დიდ მხარეს აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქისტების, სამხრეთით ჭარ-
თული, დასავლეთით ბასიანური და ჩერქეზული და ჩრდილოეთით ჩერქეზული
და ქისტური მხარეები.

მოსახლეობა ჰყოფს თავის ქვეყანას რამდენიმე მხარედ: გირი ანუ ირი,
ვალვი ანუ ვალპი (=თვალი), ხუატანი და ხეროლინი. ქართველების მიერ და
მათი მიზამვით, აგრეთვე რუსების მიერ, ისინი იწოდებიან ოსად და ოსე-
თად, ჩერქეზები და თათრები კი უწოდებენ კუმა-ს (ძვლები).

ჩემის აზრით ოსები უნდა იყვნენ ძველი ყივჩაყების ან უყების ნაშ-
თები, რასაც ადასტურებს ენობრივი მასალა და ახლაც ხმარებაში მყოფი
ოსური კაცის სახელები – იტლარ, კიტან, ურუს. საბა, კაჩინ, იანსლანოკ,
კუნეზ, კუსტოკ, ჩენგერეკ, სურბარ, ვალდუზა და ა. შ. და რასაც ისტორია
არ ეწინააღმდეგება. ენობრივი მასალა გვიჩვენებს ასევე იმას, რომ ოსური

¹ დაშვებულია გაუგებრობაზე დამყარებული შეცდომა, იხ. შესავალი (გ. გ.).

machen, und welchen auch die Geschichte gar nicht widerspricht. Diese
Sprachproben zeigen auch, daß die ossetische Sprache zwar eine ganz
eigene, aber doch mit der rechten persischen verwandt genug sey, um
eine Mutter haben zu können, nicht so mit der tatarischen, wie Thunmann
meynte. Als im Jahr 1110 die Polowzen von den Russen am Don geschla-
gen wurden, scheint sich der Rest derselben, die jezigen Osseten, in das
kaukasische Gebürge gerettet zu haben. Doch ich will ihre Geschichte
Historikern, die mit hinlänglichen Hülfsmitteln versehen sind, überlassen,
und nur mittheilen, was mir von den heutigen Osseten bekannt ist.

Die Osseten haben Fürsten und einen Adel, der aber nie reich und
mächtig gewesen, daher vordem das ganze Volk den Beherrschern Geor-
giens unterthan war, bey den georgianischen innern Unruhen sich aber,
den südlichen Theil ausgenommen, frey gemacht hat. Jetzige fürstliche
Familien Ossetiens sind, Kundachali, Schenat. Tagarotakanscha und noch
armseligere.

Unter georgischer Herrschaft ward die griechische christliche Reli-
gion eingeführt, zu der sich auch noch viele Osseten, die georgische Unter-
thanen sind, bekennen; auch haben rußische Mißlionairen in den letzten
20 Jahren in den Distrikten Tagaur, Kurtat, Walagir und Nar zur Annahme
der Taufe überredet. Ueberhaupt genommen aber gilt von den Osseten,
was ich von den Abchasen gesagt, daß die christliche Religion, mit Hin-
terlassung mancher Spuren, alter Kirchen, noch üblicher Beobachtung der

großen Fasten u. s. f. bey der ungebundenen, rohen Verfassung des Volks erloschen ist, ohne daß eine andere ihre Stelle eingenommen hat. Jetzt ist das Land in viele Distrikte oder Kreise eingetheilt, die theils, wie schon bemerkt, den georgischen Zaaren und Fürsten unterthan sind, theils rußische Hoheit erkennen, dieser Krone huldigen und ihr Geisel geben, theils unter eigenen Fürsten, theils nur unter selbst gewählten Aeltesten stehen, über die sich zum Theil Kabardinische Fürsten Oberherrschaft anmassen. Aber auch die mehr oder weniger unabhängigen Kreise halten nicht nur unter sich gar nicht zusammen, sondern leben partheyenweise, in ofner Fehde ersch weren sich ihr rohes Leben, und reiben sich selbst auf.

Ueberhaupt sind sie, so wie in Religion und Gesetzen unwissend. so auch in Sitten roh, mehr räuberisch als diebisch. falsch, hinterlistig und gegen sich und andere treulos.

Es sind sonst wohlgewachsene, nicht große, aber feste, harte Leute, die sich schlecht behelfen und viel auszustehen wissen. Bloss der Mangel einer befehlshabenden Macht und vernünftiger Einrichtungen macht sie so schlecht und böse.

Sie haben von jeher den rußischen Truppen an der Linie, ob sie gleich weit von denselben hausen, durch Ueberfälle und Ermordung der Reisenden von und nach Georgien und durch Streifereyen und Ränbereyen

58

ენა სრულიად თავისებური, მაგრამ მაინც სპარსულის იმდენად მონათესავე უნდა იყოს, რომ ისინი ერთი დედა-ენიდან მომდინარეობენ და არა თათრულის [მონათესავე], როგორც თუნმანს ეგონა. როდესაც 1110 წელს ყივჩაყები რუსებმა დაამარცხეს დონზე, ჩანს მათმა ნაშთმა, ახლანდელმა ოსებმა, კავკასიის მთებში გადაირჩინეს თავი. მაინც მათ ისტორიას მე დავუთმობ ისტორიკოსებს, რომლებსაც საკმაო დამხმარე მასალა აქვთ და გამოცემთ მხოლოდ იმას, რაც ჩემთვისაა ცნობილი დღევანდელი ოსების შესახებ.

ოსებს ჰყავთ თავადები (მთავრები) და აზნაურები, რომლებიც არასდროს მდიდარი და ძლიერი არ ყოფილან, ამიტომ მთელი ხალხი ადრე საქართველოს მმართველების ქვეშევრდომი იყო, ხოლო განთავისუფლდნენ ქართველთა შინაური არეულობის შედეგად, გარდა სამხრეთი ნაწილისა. ოსების ახლანდელი თავადები არიან კუნდუხოვი, შანაევი, ტაგაროტაკანშა (იქნებ ტუგანოვი და კანუკოვი – გ. გ.) და სხვანი, კიდევ უფრო ღარიბები.

ქართველთა ბატონობის დროს გავრცელებულ იქნა ბერძნული ქრისტიანული რელიგია, რომელსაც ბევრი ქართველთა ქვეშევრდომი ოსი აღიარებს; ამას გარდა, რუსი მისიონერები ამ უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში თაგაურში, ქურთათში, ვალაგირსა და ნარში არწმუნებდნენ ოსებს, რომ მონათლულიყვნენ. საერთოდ, რაც აფხაზებზე ვთქვი, ეხება ოსებსაც, ე. ი. რომ ქრისტიანული რელიგია, რომლის კვალს წარმოადგენენ ძველი ეკლესიები, დიდმარხვის შენახვა და სხვა, მოუგვარებელი, ველური წყობილების გამო გაქრობილ იქნა, ისე რომ მის მაგივრად ახალი რელიგია არ მიუღიათ. ახლა ქვეყანა დაყოფილია ბევრ მხარეებად ან ოლქებად, რომელთაგან ნაწილი, როგორც უკვე ითქვა, ქართველ მეფეს და თავადებს ემორჩილება, ნაწილი კიდევ ცნობს რუსეთის უზენაესობას, სამეფო გვირგვინს ერთგულებას უცხა-

დებს და მძევლებს აძლევს, ნაწილი კი თავის საკუთარ ბატონებს ეკუთვნის: ზოგან ემორჩილებიან თავიანთ მიერ არჩეულ მთავრებს („უფროსებს“), რომლებსაც ნაწილობრივ ყაზარდოელი მთავრები თავის ხელქვეითებად თვლიან. აგრეთვე, [დანარჩენი] მეტად თუ ნაკლებად დამოუკიდებელი მხარეები არა თუ ერთმანეთთან კავშირში არიან, არამედ ცხოვრობენ ცალ-ცალკე, აშკარა მტრობით ართულებენ თავის ისედაც მკაცრ ცხოვრებას და ვნებას აყენებენ თავის თავს.

საერთოდ ისინი რელიგიაში და კანონებში უცოდინარნი არიან, ხოლო ჩვევებში უხეშნი, უფრო მეტად ყაჩაღები არიან, ვიდრე ქურდები, ყალბნი და ფლიდნი, და ერთმანეთის და სხვის მიმართ ვერაგები.

მართალია არიან მხარბეჭიანები, მაგრამ დიდი ტანისა არ არიან, სამაგიეროდ მაგრები და გამძლენი; ისინი კმაყოფილდებიან ცოტათი და ძალიან ამტანნი არიან. იმის გამო, რომ აკლიათ კარგი მზრძანებელი ხელი და გონიერად მოწყობილი ცხოვრება, ისინი არიან ცუდნი და ბოროტნი.

მათ ბევრი უსიამოვნება მიაყენეს რუსულ რაზმებს ხაზზე; თუმცა ისინი მათგან მოშორებით ცხოვრობენ, მაგრამ თავს ესხმოდნენ და ხოცავდნენ მგზავრებს, რომლებიც საქართველოდან მოდიოდნენ და საქართველოში მიე-

59

an der terekischen Linie selbst, viel zu schaffen gemacht. Wenn sie ab und zu gezüchtigt wurden, erkannten sie russische Oberherrschaft und Schutz und gaben Geisel; wenn aber diese entflohen oder starben und sie keine ganz nahe Züchtigung zu fürchten hatten, waren sie wieder feindselig. Es ist hievon manches in meinem Tagebuch beygebracht.

Ihre Dörfer, deren 5 bis 50 einen Distrikt ausmachen, sind völlig wie die Tscherkeßischen, größer und kleiner, von eben solcher Bauart, werden auch eben so oft nach andern Stellen versetzt. Jedes enthält von 20 bis 100 und mehr Familien.

Ihre Gewerbe und häusliche Verfassung sind ebenfalls von den tscherkeßischen und abchasischen in nichts verschieden.

Осетische Distrikte

Der Distrikt S a k a . Oben am Aredon des Terek und des Dschedscho des Rion im hohen Gebürge. Dessen Dörfer sind:

1. Saka 2. Abacktkan 3. Bai 4. Srigal 5. Sawarach 6. Tschamet 7. Noatan 8. Panat 9. Chumasar 10. Tschisekan 11. Dschehele 12. Chusar 13. Kalaka.

Der Distrikt N a r , am Aredon unter Saka. Dessen Dörfer:

1. Kegach 2. Sambin 3. Babiat 4. Petret 5. Espe 6. Kurkmat 7. Nar 8. Sins 9. Singiser 10. Siruat 11. Sasgat 12. Gor 13. Tschebat 14. Wordse 15. Walsubi 16. Gudisin 17. Uarkan 18. Lesse 19. Poskomi.

S a n n a c h am Aredon unter Nar. Dessen Dörfer am Fluß hinab:

1. Kalak 2. Liser 3. Tsi 4. Tibe 5. Kleat 6. Dschanschil 7. Milakan 8. Seramak 9. Bali 10. Dschipschera 11. Dschebar 12. Tle 13. Suka.

Der Distrikt Walagir. Der unterste am Aredon, an welchem er bis an das tscherkeßische Dorf Etinursa reicht. Dessen Dörfer: 1. Naakan 2. Nusal 3. Nasigir 4. Sget 5. Masur 6. Bod 7. Dscheda 8. Gimi 9. Cho-

leste 10. Kora 11. Umat 12. Donnefars 13. Dagum 14. Tschamat.

Alle 4 Distrikte am Aredon werden auch zusammen genommen M a m e - s o n , von den Osseten Mammeson, von den Georgiern aber M a p s u a n i genannt.

D u g o r oder D i g i r liegt am Iref oder Uruch der linken des Terek, vorzüglich am Flüßchen Dugor desselben. Die Mundart dieses Distrikts ist unter allen Oßetischen die abweichendste. Die Dörfer desselben sind am Dugorflüßchen: 1. Kzorte 2. Lawase 3. Chade 4. Misura 5. Zamade 6. Neschigin 7. Bade 8. Noangan 9. Charego weren 10. Tschamun 11. Isgida 12. Uisi 13. Kanunte 14. Mansurakagan 15. Solategan 16. Galunte 17. Uakaste 18. Feskall 18. Meschtinonka 20. Taita 21. Tscheoita 22. Kalagte 23. Uakaza 24. Zakante 25. Sankeste 26. Churegan 27. Fereskattes 28. Kumbolate 29. Kamatata 30. Machscheske 31. Tument 32. Kala 33. Igaris 34. Chollassen 35. Zadegar. An den Flüssen und Bächen: 36. Dschinagar 37. Gul-

60

მართებოდნენ, თავს ესხმოდნენ ზედ თერგის ხაზზე. როცა მათ დრო და დრო ჭკუას ასწავლიდნენ ხოლმე, ისინი აღიარებდნენ რუსულ უზენაესობას და მფარველობას და აძლევდნენ მძევლებს; ხოლო როცა ეს უკანასკნელნი გაიქცეოდნენ ან დაიხოცებოდნენ და, მაშასადამე, აღარ ეშინოდათ უახლოესი სასჯელისა, მაშინვე მტრობით იმსჯვლებოდნენ. ამის შესახებ ზოგი რამ ჩემს დღიურში შევიტანე.

მათი სოფლები, რომელთაგან 5-დან 50-მდე ჰქმნიან ერთ მხარეს, ისეთივეა, როგორც ჩერქეზებისა, დიდები და პატარები, ისეთივე შენობებით. და ისინი ისევე ხშირად გადასახლდებიან ხოლმე სხვა ადგილზე. ყოველ მათგანში ცხოვრობს 20-დან 100-მდე და მეტი ოჯახი.

მათი მეურნეობა და შინაური წყობილება ჩერქეზულისა და აფხაზურისგან არაფრით არ განსხვავდება.

ოსური მხარეები

ზ ა ხ ა ს მხარე ზემოთ თერგის შენაკად არდონზე, და რიონის შენაკად ჯეჯოზე, მაღალ მთებში. მისი სოფლებია:

1. ზახა 2. აბათიყაუ 3. ბაი[ქომი] 4. ზრიგათა 5. სუარხი 6. ჩამეტი 7. ნოგყაუ 8. ფურიათა 9. ხუმსართა 10. ჩისეკანი 11. ჯეჰელე 12. ხუსარი 12. ქალაქა.

ნ ა რ ი ს მხარე არის არდონზე, ზახას ქვემოთ; მისი სოფლებია: 1. რეგანი 2. საუბინი 3. ბაბიათი 4. ბეტრეთა 5. ესპე 6. გურკუმთა 7. ნარი 8. სლასი 9. სინძისარი 10. სირნათა 11. სახსათა 12. გორი 13. ჩებატი 14. ვარცე 15. ვალსუბი 16. ხუდისანი 17. უარყაუ 18. ლესა 19. პოთიყაუ.

ჯ ო მ ა ღ ი (?) არდონზე, ნარს ქვემოთ. მისი სოფლებია მდინარის დაყოფებით:

1. ქალაქ[ა] 2. ლისრი 3. წეი 4. თიფ 5. კლიათი 6. ჯანშილი 7. მიდაკაკაუ 8. ზარამაგი 9. ბატი 10. ჯიჰშერა 11. ჯიმარა 12. თლი 13. ზაყა.

ვ ა ლ ა გ ი რ ი ს მხარე. ეს ყველაზე ქვევითა მხარეა არდონზე, რომელზეც ის აღწევს ჩერქეზთა სოფელ ელმურზა[ია]მდე(?). მისი სოფლებია: 1. ნოგყაუ 2. ნუზალი 3. ნაზიგინი 4. ზგილი 5. მიზური 6. ბადი 7. ჯუთა 8. ჩიმი 9. ხოლუსტი 10. კორა 11. უნალი 12. დონისერი 13. დაგომი 14. ჩამატი.

ყველა 4 მხარეს არდონზე. ერთად აღებულს, ემახიან მ ა მ ი ს ო ნ ს ; ოსები – მ ა მ მ ე ს ო ნ ს , ქართველები კი – მ ა ფ ს უ ა ნ ს .

დ უ გ ო რ ი ანუ დ ი გ ო რ ი მდებარეობს თერგის მარცხენა შენაკადზე ირეფზე ანუ ურუხზე, უმთავრესად კი მდინარე დიგორზე. ამ მხარეში ხმარებული დიალექტი ყველაზე უფრო განსხვავებულია სხვა ოსური კილოებისაგან. მისი სოფლები მდ. დიგორზე შემდეგია: 1. ქსურთა 2. ლავაზე 3. ხოდი 4. მიზური 5. წამადი 6. ნაზიგინი 7. ბადი 8. ნოგყაუ 9. ხარეგოვერენი 10. ჩამუნი 11. ზგიდი 12. ცუსი 13. კამუნთა 14. მანსურაკაგანი 15. საულახ-თიყაუ 16. გალიათი 17. უაკასტე 18. ფასნალი 19. მასტინოკა 20. ტავუტთა 21. ჩეოიტა 22. კალნახთა 23. ვაკაცი 24. ცაკანტე 25. სანკესტე 26. ხოლ-ჯინი 27. ფარასკატთა 28. კუმბულთა 29. კამათა(ტა) 30. მახჩესკი 31. დუ-მ(ენ)თო 32. კალა 33. იგარისი 34. ხოლასსენი 35. ცადეგარი. მდინარეებსა და

61

lorgan 38. Naukwa 39. Kussu 40. Stardugor 41. Achsergin 42. Moke 43. Achsujia 44. Kinnbulta 45. Naread 46. Donifars 47. Chanasa 48. Sadeleske 49. Indagleskore und 50. Kibbankanglegorkewi geor. Chin und Kesuri geor. Gudari.

Zwey gränzende Distrikte oben am Terek, die auch Soni und Mekenani genennet werden, deren Dörfer ich nicht abzutheilen weiß. Sie liegen am Terek und Kunbelei Bächen im Alpengebürge. Die Einwohner nennen sich auch Kew sureti.

Die Oerter beyder sind: 1. Golet 2. Zudosto 3. Gerget 4. Panschetti 5. Arseha 6. Karboteni 7. Toti 8. Kanopi 9. Tscharschetti 10. Goriziche 11. Pehelsche 12. Sgat 13. Churtisi 14. Talgosi 15. Mna 16. Noakan 17. Sno, wo Sauerquellen sind, 18. Kargutscha 19. Miguta 20. Artchew 21. Achalziche 21. Stepanziminda 23. Karbani 24. Siondi 25. Kobi 26. Uihat 27. Chomauli 28. Kistani 29. Gudani 30. Pazaligo 31. Kaschka 32. Plo 33. Gweleti 54. Miguda 35. Tentscho 36. Kinosti. Einer dieser Distrikte enthält 350, der andere 300 Oßetische Familien, unter welchen doch auch viele Georgianer wohnen.

Beyde sind dem Kartelischen Zaar unterthan und werden, wie alle übrigen, ihm und dem Imeretischen Zaar unterthänige Osseten, völlig wie Georgianer behandelt.

Der Distrikt Gelaksan, am Kumbelei des Terek unter Angusch.

Kurtauli oder Kurtat. Oben um den Ursprung des Pog.

Guda. Oben am Aragi des Kur, dessen Dörfer sind: 1. Eseto 2. Chatikan 3. Fallakan 4. Jelockkan 5. Jedurkan 6. Neakan 7. Mokel. Er ist dem kartelischen Zaar unterthan.

Saperscheti. Oben zwischen den Ksani und Aragi bey Lordso-bani. Er ist dem kartulischen Zaar unterthan und enthält etwan 6 Dörfer.

Wanati und Tschamuri. Um den Ursprung des Ksani. Sie sind dem georgischen Ksani Eristaw David unterworfen. Ich kann ihre Dörfer nicht angeben.

Lomiso. Oben an der linken des Ksani unter Tschaman neben Saperschete. In demselben sind Erze. Die Oerter desselben: 1. Zalkari 2. Smori, Eine Festung 3. Kareli 4. Schakakni 5. Balchawi 6. Saboeti 7. Chotaeti 8. Kwenet 9. Tschortschoi 10. Midelatkari 11. Churbali 12. Tentatkari 13. Begmantkari 14. Kweldaba.

Magran Dwaleti. Oben am Didiliachwi ist der fürstlichen Familie des Ksani Eristaw unterthan.

Tagata georg. Taguri oder Tagaeur. Um den öbern Terek am Kizil der linken des Terek. Dessen Oerter: 1. Uagschaniba 2. Dalagschaniba 3. Kani 4. Temenekan 5. Dargif. Er gehört verschiedenen oßetischen Fürsten.

62

ნაკადულებზე არის: 36. ძინადა 37. გულარი 38. ნოგყაუ 39. კუსსუ 40. სტირდიგორი 41. ახსარგინი 42. მოსკა 43. ახსაუ 44. კუმბულთა 45. ნარ(ეადი) 46. დონიფარსი 47. ხანაზი 48. ზადალესკი 49. (ინდაგ)ლეზგორი და 50. კიზანკანგლეგორკევი, ქართულად ხინი(?) და კესური, ქართულად გუდარი(?).

ორი მოსაზღვრე მხარეა ზემოთ თერგზე, რომლებსაც აგრეთვე სონი და მეკეევანი ჰქვიათ. მათ სოფლებზე მე ვერაფერს ვიტყვი. ისინი მდებარეობენ თერგზე და კუმბელის ნაკადულებზე ალპების მთებში. მოსახლეობა თავის თავს ეძახის აგრეთვე ხევსურეთს.

ორივეს სოფლებია: 1. გველეთი 2. ცუდოსთო 3. გერგეთი 4. ფანშეთი 5. არშა 6. გაიბოტენი 7. თოთი 8. ყანობი 9. ტყარშეთი 10. გორისციხე 11. ფხელშე 12. ძანგათი 13. ხურთისი 14. ტალგათი 15. მნა 16. ნოგყაუ 16. სნო, სადაც არის მჟავე წყლები. 18. კარკუჩა 19. მიგუდა 20. ართხმო 21. ახალციხე 22. სტეფანწმინდა 23. გარბანი 24. სიონი 25. კობი 26. უხათი 27. ხომაული 28. ქისტანი 29. გუდანი 30. ბაცალიგო 31. კოშკა 32. ბლო 33. გველეთი 34. მიგუდა 35. ტეჩო 36. ქმოსტი. ერთ ამ მხარეთაგანში ცხოვრობს 350, მეორეში 300 ოსური ოჯახი: მათ შორის ასევე ბევრია ქართველი.

ორივე ემორჩილება ქართლის მეფეს და, როგორც ყველა დანარჩენი – მისი და იმერეთის მეფის მორჩილი - ოსები, მთლად ქართველებივით ცხოვრობენ.

გელაქსანის მხარე [მდებარეობს] თერგის შენაკად კუმბელიზე, ანგუშ[ტ]ს ქვემოთ.

ქურთაული ან ქურთათი. ზემოთ, პოგის სათავესთან.

დუდა. მტკვრის შენაკადის არაგვის აყოლებით; მისი სოფლებია: 1. ერეტო 2. ხაითყაუ 3. ფალაგყაუ 4. ელოითყაუ 5. იედურკანი(?) 6. ნოგყაუ 7. მოკელი. ის ეკუთვნის ქართლის მეფეს.

საფერშეთი. მდ. ქსანსა და არაგვს შორის ზემოთ ლორწობანთან. ის ემორჩილება ქართლის მეფეს და შეიცავს 6-ოდე სოფელს.

ვანათი და ჟამური. ქსნის სათავეებთან. ისინი ემორჩილებიან ქართველ ქსნის ერისთავს, დავითს. მათ სოფლებს ვერ დავასახელებ.

ლომისი. ჟამურს ქვემოთ, საფერშეთის ახლოს, ზემოთ ქსნის მარცხენა სანაპიროზე. იქ არის საბადოები. მისი სოფლებია: 1. ცალკარი 2. შმორის ციხე 3. ქარელთკარი 4. შატაკიანთკარი 5. ბალხანთკარი 6. ძაბოეთი 7. ხოზოეთი 8. კვერნეთი 9. ჭორჭოხი 10. მიდელათკარი 11. ხარბალი. 12. ქენქათკარი 13. ბეგუანთკარი 14. ყველდაბა.

მაღრან-დვალეთი. მდებარეობს ზემოთ დიდ ლიახვზე და ეკუთვნის ქსნის ერისთავის თავადურ გვარს.

თაგიათა, ქართულად თაგური ან თაგაური. მდებარეობს ზემო თერგზე, თერგის მარცხენა შენაკადზე, გიზელზე. მისი სოფლებია: 1. უაგმა-

ნიბა 2. დალაგშანიბა¹ 3. კანი 4. თემენყაუ 5. დარგავსი. ის ეკუთვნის სხვა-
დასხვა ოს მთავრებს.

¹ ალბათ ზემო და ქვემო სანიბა (გ. გ.).

T i r s a u auch T r u s o . Oben am Terek im hohen Schiefergebürge.
Dessen Oerter: 1. Resi 2. Siwrantu 3. Gimasa 4. Zozolte 5. Burmasek
6. Chudzan oder Karatkan 7. Walandenze 8. Dalagdenze 9. Bars 10. Sa-
watis 11. Saragste 12. Abano 13. Ketessa. Er gehört der fürstlichen Fami-
lie der Aragis Eristaw und nach deren Verstoßung dem kartelischen Zaar.

A r c h o t i . Oben am Terek über Kesuri oder Kewsureti an einem
Kunbelei Bach. Oerter: Achiali und kleinere, in allen nur 60 Familien.

M a k a t georg. K o m o i t i ოსეტisch. Oben am Terek unter Archoti.
Oerter: 1. Taitschi 2. Patehalaga 3. Arzia 4. Landschaga 5. Obni 6. Ma-
larscho 7. Garaka 8. Baima 9. Lagiri 10. Kompa 11. Pemata 12. Kalmi-
kanat 13. Dscharinchi 14. Osmi.

G n a s u r . Oben an der rechten Seite des Batara Liachwi.

Er ist dem kartulischen Zaar unterthan. In demselben die Festung
Siata.

T k u p t a oder G u p t a . Am Bache Tkuptura des Batara Liachwi,
ganz oben unter dem ossetischen Distrikt Patschur. Er ist theils dem kar-
tulischen Zaar selbst, theils dem Ksnis Eristaw unterthan. In demselben
Zipos, Gupta, welches am Didi Liachwi an beyden Flußseiten steht.
Daselbst wohnt der gemeinschaftliche Aelteste aus der Familie G o b i l i
S c h w i l l i Udaneti Gaza.

P a d s c h u r . Am Batara Liachwi über Tkupta, dem Ksanis Eristaw
unterthan, darinn Inauri, Bisoi.

K o b a i s . Oben am Batara Liachwi unter Gnasur; Karteli unterthan.
Darinn Lekon, Zinbani, die Festungen Adsenskewi, Bagin und Pachali,
Kechi, Udaurti, Sankan.

G r i a und T s c h r u . Unter Kobais oben am Batara Liachwi am Bach
Gria, Kartuli unterthan. Beyde enthalten über 50 Dörfer.

G n u g o auch G n u g . Oben am Batara Liach wi im Schiefergebürge,
dem kartelischen Zaar unterthan. In demselben Bechtschi, Tschaparug,
Brillatschauri.

R u k a . Oben am Didiliachwi. Er steht unter Kartuli, der älteste ist
aus der Familie Thoma Swilli, die zu den vornehmern Georgiens
gehört.

D s c h a u k o w i georg. D s c h a w i s c h e o b a ¹. Am Paza des Didi
Liachwi, und am Didi Liachwi selbst. Er steht unter Kartuli und hat
seinen Aeltesten aus der fürstlichen Familie Gubilta. Darinn S-chlepi am
rechten Didoufer über der Mündung des Paza. Dieses Dorf hat 8 Quar-
tiere, in damselben steht eine alte steinerne Kirche, die noch ein mit
Silberblech bedecktes Kreuz hat, welches ein Fürst Maschabeli, damals
Grundherr, schenkte. Jetzo dient die Kirche ossetischen Verbrechern zur
Freystatt. Gusala, Guerzeri mit verschiedenen Quartieren und Abtheilun

თ ი რ ს ა უ აგრეთვე თ რ უ ს ო. ზემოთ თერგზე, მაღალ ფიქალიან მთებში. მისი სოფლებია: 1. რესი 2. სივერაუტი 3. გიმარა 4. ცოცოლტა 5. ბურმასეკი 6. ხუძანი ან კარათყაუ 7. ვალანდენძე 1 8. დალაგდენძე 9. ბარსი 10. სუა-თისი 11. ცარგიშტი(?) 12. აბანო 13. კეთრისი. ის ეკუთვნის არაგვის ერისთავთა თავადურ გვარს, ხოლო მისი დაცემის შემდეგ ქართლის მეფის ხელში გადავიდა.

ა რ ხ ო ტ ი, ზევით თერგის აყოლებით კესურს ანუ ხევსურეთს გადაღმა, კუმბელეის შენაკადზე. მისი სოფლებია: ახიალი და უფრო მცირენი, ყველაში მხოლოდ 60 ოჯახი ცხოვრობს.

მ ა კ ა თ ი ქართულად, კ ო მ ო ი თ ი ოსურად. არხოტს ქვემოთ, თერგის ზემო წელზე. [იქაური] სოფლებია: 1. ტაიჩი 2. პატეჰალაგა 3. არწია 4. ლან-ჯაგა 5. ობინი 6. მალარშო 7. გორაკა 8. ბაიმა 9. ლაგირი 10. კომპა 11. პა-მიატა 12. კალმიკანატი 13. ჯარიეხო 14. ოზმი.

გ ა ნ ა ს უ რ ი. ზევით პატარა ლიახვზე, მის მარჯვენა მხარეზე.

ის ემორჩილება ქართლის მეფეს. აქ არის ციხე სიათა.

ტ კ უ ფ თ ა ან გ უ ფ თ ა. პატარა ლიახვის შენაკად ტკუფთურაზე, სულ ზემოთ, ოსური მხარის ფევიურის ქვევით. ის ნაწილობრივ თვით ქართლის მეფეს ემორჩილება, ნაწილობრივ – ქსნის ერისთავს. იქ არის წიფორი, გუფ-თა, რომელიც დიდი ლიახვის ორივე ნაპირზეა გაშენებული (აქ ცხოვრობს თემის მამასახლისი, გობილიშვილის გვარიდან, [აქვეა] უდონეთი, გაცა (ფაწა? – გ. გ.).

ფ ე ე ზ უ რ ი. მდებარეობს ტკუფთას ზემოთ პატარა ლიახვზე, ემორჩილება ქსნის ერისთავს; აქ არის ინაური, ბისოი[თა].

კ ო ბ ა ი ს ი. ზემოთ პატარა ლიახვზე, გნასურს ქვემოთ, ქართლს ეკუთვ-ნის. აქ არის [სოფლები]: ლეკოანი, წინუბანი, ციხეები აწრისხევი, ბაგინი და ფოხალი, კეხვი, უდონეთი, ზონკარი.

ღ ვ რ ი ა და ჯ ე რ უ. კობაის ქვემოთ, პატარა ლიახვზე ზემოთ, მდ. ღვრი-აზე, ემორჩილება ქართლს. ორივე შეიცავს 50-ზე მეტ სოფელს.

გ ნ უ გ ო (ქნოლო – გ. გ.), აგრეთვე გ ნ უ დ ი, მდებარეობს ზემოთ პატარა ლიახვზე, ფიქალიან მთებში, ემორჩილება ქართლის მეფეს. ამის სოფლებია: ბეხჩი, ჩაბარუხი, ბულაჩაური.

რ ო კ ა. ზევით დიდ ლიახვზე. ის ემორჩილება ქართლს, მისი მამასახლისი არის თომაშვილების გვარიდან, რომელიც საქართველოს წარჩინებულებს მიეკუთვნება.

ჯ ა უ კ ო ვ ი, ქართულად ჯ ა ვ ი ს ხ ე ო ბ ა. [ძვეს] დიდი ლიახვის შენაკად ფაწაზე და თვით დიდ ლიახვზე. ის ქართლს ემორჩილება და ჰყავს მმართ-ველი თავად გუბილთას გვარიდან. აქ არის სხლები დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე, ფაწას შესართავის ზემოთ. ეს სოფელი შეიცავს 8 ოჯახს; აქ დგას ძველი ქვის ეკლესია, ვერცხლით მოვარაყებული ჯვრით, რომელიც შესწირა თავადმა მაჩაბელმა, მაშინდელმა იქაურმა ბატონმა. ახლა ეს ეკლესია ოს დამ-ნაშავეებს თავშესაფარად ემსახურება. ბუზალა, გვერწერი რამდენიმე კომლით

¹⁻² ალბათ ზემო და ქვემო დეზი (გ. გ.).

gen, Zona, Kolalto, Tamuta, welches schon an den Quellen eines Rionbachs und das äusserste kartelische Dorf ist; die Festung Zecho, das Dorf Zlepe u. v. a. Ueberhaupt ist dieser Distrikt, der fast die mittlere Gegend des Didi Liachwi allein einnimmt, groß und zählt über 1000 Familien. Er war der georgischen fürstl. Familie Matschabeli Unterthan; da aber diese Osseten über zu große Erpressungen klagten, entsetzte der Zaar Herakle den Fürsten und belehnte 1772 mit diesen Distrikt seinen Zaarewitsch Georgi. Um Zona waren noch verschiedene Dörfer dieses Distriktes, die aber die Imeretischen Fürsten Ziresi und Dschaparesi, weil die Einwohner ihnen nicht steuerbar seyn wollten, im Jahr 1770, verwüsteten.

Urdswalta geor. Magran Dwaleti. Um den Ursprung des Didi Liachwi; ist Karteli unterthan und enthält nur folgende Dörfer Erema, Chods, Kabusta, Kalaka, Tacho, Birtaaul, Exemeti und einige kleine.

Keliet. Oben am Didi Liachwi, kartulisch. Er enthält in wenig Dörfern etwan 300 Familien.

Birtaaul. Am Didi Bach des Nahmens, georgisch, u. nur klein.

Sgobir, Spa, Dschiwatschkur, Dschanach, Gudis.

Alle oben am Didi Liachwi und den kartelischen Zaar und seinen Fürsten unterthan, weder groß noch volkreich.

Dwaneti. Am Dschedscho des Rion am südlichen Alpengebürge, auf der Grenze Imeretiens, dessen Zaar es auch durch die Einziehung der Güter des Radschis Eristaw zu Theile geworden ist. **An** diesen Distrikt macht auch der kartelische Zaar Ansprüche. Nordlich reicht er an die Quellen des Aredon des Terek und an dem am Aredon gelegenen Distrikt Mammeson.

Die Oerter desselben sind: 1. Guilanta 2. Nadarbasjewi¹ 3. Nakrebawi 2 4. Koretscheti 5. Kwemo Bodscha 6. Didi Bodscha 7. Kobiata 8. Morecha 9. Sibatara 10. Dschawis-Tawi 11. Mats Chora 12. Sadsnari 13. Tkeburta 14. Leta 15. Sraga 16. Keschetta 17. Samtareti.

VI. Die Provinz Kistien oder Kistetien

Ich gebe diesen Nahmen einer Anzahl Kreise oder Distrikte am nördlichen Kaukasus, der um die Sundscha einen beträchtlichen Theil des Hauptgebürges, des Thales zwischen demselben und dem Vorgebürge und des Vorgebürges selbst einnimmt und in Westen die kleine Kabardey, in N. den Terek, in O. tatarische und lesgische und in S. lesgische und georgische Distrikte hat.

Die Bewohner dieser Distrikte leben zwar sehr unverträglich, theils in offner Fehde und kaum halten die an einen Flusse hausenden zusam-

¹ Nadarbasjewi, G.] Nudarbas, Iewi, P.

² Nakrebawi, G.] Naksebawi, P.

და ა. შ. საერთოდ, ეს მხარე, რომელსაც უკავია დიდი ღიახვის თითქმის მთელი შუა ნაწილი, დიდია და იქ 1000-ზე მეტი ოჯახი ცხოვრობს. ის ეკუთვნოდა მაჩაბელთა ქართულ თავადურ გვარს; მაგრამ რადგან ეს ოსები ჩიოდნენ. [მაჩაბლები] ძალიან გვავიწროებენო, ერეკლემ ჩამოართვა ეს მხარე თავადს და 1772 წ. გადასცა მფლობელობაში თავის ვაჟს, გიორგის. წონასთან იყო ამ მხარის სხვა სოფლებიც, რომლებიც იმერეთის თავადებმა, წერეთელმა(?) და ჯაფარიძემ დაარბიეს 1770 წ., რადგან მათ მცხოვრებლებს არ სურდათ გადასახადის გაღება.

უ რ ძ ვ ა ლ თ ა, ქართულად მ ა ღ რ ა ნ - დ ვ ა ლ ე თ ი, დიდი ღიახვის სათავეებთან; იგი ემორჩილება ქართლს; მასში შედის შემდეგი სოფლები: ერემა. ხოძი, კაბუხთა, ქალაქა, ტახო, ბრიტაული, ეგზემეთი და სხვა უფრო მცირენი.

კ ე ლ ი ე თ ი (ჩელიათი). დიდი ღიახვის აყოლებით, ქართულია. აქ სულ რამდენიმე სოფელია და დაახლოებით 300 ოჯახს შეიცავს.

ბ რ ი ტ ა უ ლ ი. მდებარეობს დიდი ღიახვის ამავე სახელის შენაკადზე, ქართულია, მხოლოდ პატარაა.

ზ ლ უ ბ ი რ ი, ს ბ ა, ჯ ა ვ ა თ კ ა რ ი, ჯ ო მ ა ღ ი, გ უ დ ი ს ი.

ყველანი ზემოთ დიდ ღიახვზე მდებარეობენ და ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და მის თავადებს; არც დიდია და არც ხალხმრავალი.

დ ვ ა ლ ე თ ი. რიონის შენაკად ჯეჯოზე, ალპური მთების სამხრეთით, იმერეთის საზღვარზე, რომლის მეფემაც რაჭის ერისთავის მამულების მიერთებისას ის თავისად გაიხადა. ამ მხარეზე ქართლის მეფეც აცხადებს თავის უფლებებს. ჩრდილოეთით ის ვრცელდება თერგში ჩამდინარე არდონის სათავეებამდე და არდონზე მდებარე მამისონის მხარემდე.

მისი სოფლებია: 1. გულიანთა, 2. ნადარბაზევი 1, 3. ნაკრებავი, 4. კორეჩეთი, 5. ქვემო ბოჟა, 6. დიდი ბოჟა, 7. კობიათა, 8. მორეხა, 9. სიბატარა, 10. ჯავისთავი, 11. მაჩხარა, 12. საჯვარი, 13. ტკებურთა, 14. ლეთი, 15. სროგო, 16. ქეშელთა, 17. ზამთარეთი.

VI. პროვინცია ქისტეთი

ამ სახელს მე ვუწოდებ ჩრდილოეთ კავკასიის მთელ რიგ ოლქებს ან მხარეებს, რომლებსაც უკავიათ მდ. სუნჯაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი მთავარი ქედისა, დაბლობი ამ მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის და ნაწილი თვით მთისწინეთისა; [ქისტეთს] ესაზღვრება დასავლეთით მცირე ყაბარდო, ჩრდილოეთით თერგი, აღმოსავლეთით თათრების და ლეკების მხარეები და სამხრეთით ლეკური და ქართული მხარეები.

ამ მხარის მოსახლენი ერთმანეთში შეწყობილად ვერ ცხოვრობენ, ნაწილობრივ აშკარადაც მტრობენ ერთმანეთს და ერთ მდინარეზე მცხოვრებ-

¹ ნადარბაზევი, გ ი უ ლ.] ნუდარბას, იევი. პ ა ლ.

² ნაკრებავი, გ ი უ ლ.] ნაკსებავი, პ ა ლ.

men. Einige wenige haben unabhängige herrschende Fürsten, wie die T s c h e - t s c h e n g e n ; andere sind ohne Adel und erwählen unter sich die reichsten, besonders wenn sie eine große Verwandschaft haben, zu Aeltesten, denen sie jedoch nur so viel wie ihnen gefällt Folge leisten. Einige sind

ihren mächtigern Nachbarn unterthan, theils zinsbar, machen sich aber zuweilen frey oder kommen unter andere Oberherren, so waren die Distrikte Wapi, Anguscht, Galga und Karabulak bald den Jachsaischen oder oxaischen, bald kabardinischen Fürsten unterthan: neuerlich haben sie Rußland gehuldigt und zur Versicherung ihrer Treue Geißel gegeben, die in Kislar sind. Das hindert aber die vorgedachten Fürsten nicht Ansprüche an sie zu haben. In alten Zeiten war die ganze Nation Georgien unterthan.

Die Georgianer nennen die Einwohner der mehresten dieser Kreise oder Distrikte K i s t i, oder Kistinzi, daher die Provinz sehr füglich Kistia oder Kistetia heißen kann.

In der Andischen Sprache heißen diese Kisten M i t z d s c h e g i s B u t u r u l (das Volk der Mizdschegisen). So nennen sie auch die Tataren und mehrentheils die Tscherkessen. Sie könnten also auch M i t z d s c h e g e n und das Land M i t z d s c h e g i a heißen. - Der Begriff von Kisten und Mizdschegen aber ist im Kaukasus nicht genau gleich, sondern die Georgianer begreifen, wie bemerkt, die meisten hieher gehörigen Kreise zusammen genommen unter diesen Namen, das thun auch die Tartarn unter der Benennung Mizdschegi, aber nicht genau rechnen die Georgianer alle mizdschegische zu den kistischen Distrikten und umgekehrt die Tartaren nicht alle kistische zu mitzdschegischen Distrikten.

Bestimmt wird der Begriff von Provinz und Volk es mag sich zusammen halten, oder verschiedene Oberherrschaft erkennen, wenn man zu dieser Nazion alle die Distrikte rechnet, die sich in Ansehen, Verfassung und Sitten und besonders in der Sprache gleichen. Die letztere wird zwar in verschiedenen, theils stark abweichenden Mundarten geredet, doch kann man bey allen eine gemeinschaftliche Grundsprache nicht verkennen, sondern die Einwohner der verschiedenen Distrikte verstehen sich auch unter einander. Die kistische, mizdschegische oder, wie sie auch von einem der vornehmsten sehr gewöhnlich heist, die tschetschengische Sprache ist übrigens, wie meine Sprachproben zeigen, mit keiner kaukasischen und überhaupt mit keiner mir bekannten Sprache verwandt, also eine ganz eigene¹.

Die Kisten oder Kistinzen, welche Benennung ich, weil sie georgisch, leicht und den Russen geläufiger als Mizdschegen und allgemeiner als Tschetschengen ist (die nur einen Kreis bewohnen) gewählet habe, wohnen in Dörfern von etwan 20 Häusern, mehrentheils aber sind sich die Dörfer nahe, so daß man von einer Höhe viele zugleich siehet. In verschie

¹ აქ პალასს მოყვანილი აქვს მამაკაცთა და ქალთა სახელები, ისიც არასრულად, რაც დედანში ინგუშებთანაა მოტანილი, იხ. ქვემოთ, გვ. 72.

ნიც კი ძლივს ეგუებიან ერთმანეთს. მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს, მაგალითად ჩ ე ჩ ნ ე ბ ს, ჰყავთ დამოუკიდებელი მეზატონე მთავრები, უმრავლესობას კი არ ჰყავთ აზნაურნი და ირჩევენ უფროსად იმას, ვინც მათ შორის ყველაზე მდიდარია, განსაკუთრებით თუ მას ბევრი ნათესავი ჰყავს, და მას ემორჩილებიან, სანამ მოესურვებათ. ზოგიერთები ემორჩილებიან უფრო ძლიერ მეზობლებს, ნაწილობრივ ხარკს უბდიან, ხანდახან ითავისუფლებენ თავს ან სხვა ბატონს გაიჩენენ. ასე, მაგალითად, მხარეები ვაპი, ანგუშტი, ღალღა და ყარაბულახი

ხან იახსაის ანუ აქსაის მთავრებს ემორჩილებოდნენ, ხან ყაზარდოელებს; ბოლოს, რუსეთს დაემორჩილნენ და თავისი ერთგულების დასამტკიცებლად მისცეს მძევლები, რომლებიც ყიზლარში იმყოფებიან. მაგრამ ეს არ უშლის ხელს ზემო ნახსენებ მთავრებს, რომ მათ თავისი მოთხოვნები წარუდგინონ ხოლმე. ძველად მთელი ეს ხალხი საქართველოს ქვეშევრდომები იყვნენ.

ქართველები ამ მხარეების უმეტესობის მოსახლეობას უწოდებენ ქისტებს, ან ქისტინცებს, ამიტომ ამის შესაფერისად ამ პროვინციას ქისტია ან ქისტეთი ჰქვია.

ანდურ ენაზე ქისტებს ჰქვიათ მიცჯეგის ბუტურულ (მიცჯეგის ხალხი). ასე ეძახიან მათ თათრებიცა და უმეტესად ჩერქეზებიც. ამგვარად, მათ შეიძლება დავუძახოთ მიცჯეგები და ქვეყანას მიცჯეგია. ცნება ქისტებისა და მიცჯეგებისა კავკასიაში ყველას ერთნაირად არ ესმის. ქართველებს, როგორც შევნიშნე, ამ სახელით ესმით მეტი წილი აქაური მხარეები ერთად აღებული, ასევე ესმით თათრებსაც, მხოლოდ ამათ მიცჯეგების სახელით; მაგრამ ქართველები არა ყველა მიცჯეგურს თვლიან. ქისტურ მხარედ და, პირიქით, თათრები – არა ყველა ქისტურს მიცჯეგურ მხარეებად.

მიუხედავად იმისა, აღიარებენ თუ არა ისინი სხვადასხვა ბატონობას, ან არიან თუ არა ერთად, მაინც ამ ხალხს ეკუთვნის ყველა ის მხარე, რომლებიც გვანან ერთმანეთს გარეგნობით, წყობილებით და ზნეჩვეულებით და განსაკუთრებით ენის მხრივ. ისინი თუმცა სხვადასხვა, ნაწილობრივ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ, მაგრამ მაინც არ შეიძლება [მათ მეტყველებას] ერთი საერთო ძირი არ მოეძებნოს, მიუხედავად ამისა, სხვადასხვა მხარეების მცხოვრებთ ერთმანეთისა ესმით. ქისტური, მიცჯეგური, ან, როგორც ჩვეულებრივ ერთ-ერთ ყველაზე დიდი მხარის მიხედვით ეძახიან – ჩეჩნური ენა, როგორც ჩემი ენობრივი მასალა გვიჩვენებს, არ ენათესავება არც ერთ კავკასურს და საერთოდ ჩემთვის ცნობილ ენას და, ამრიგად, სულ ცალკე დგას.

ქისტები ანუ ქისტინცები (ეს დასახელება ავირჩიე, რადგან ქართული სახელწოდება ადვილია და რუსებისთვისაც მოსახერხებელია, ვიდრე მიცჯეგები და უფრო გავრცელებულია, ვიდრე ჩეჩნები, რომლებიც მხოლოდ ერთ მხარეში ცხოვრობენ) სახლობენ სოფლებში, სადაც დაახლოებით 20 – 20 სახლია; უმეტესად ეს სოფლები ახლო-ახლოა და მდლობიდან შეიძლება ერთდროულად ბევრი მათგანის დანახვა. სოფლებში დგანან ქვიტკირის კოშკები

denen Dörfern steht ein steinerner Thurm, in welchen, bey Ueberfällen, Weiber und Kinder fliehen, die die wehrhaften Männer vom obern Stockwerk vertheidigen. – Ihre Gewerbe sind, wie aller Kaukasen, Viehzucht und Akkerbau; ein Beygewerbe, aus welchen viele die Hauptsache machen, Streifzüge in das Gebiet ihrer Nachbarn, um Vieh und Menschen zu rauben, kleine ofne Kriege, bey welchen sie plündern, sengen und brennen. Sie sind zu dem Ende alle bewafnet und völlig auf militairischen Fuß, den rußischen Kasaken ähnlich eingerichtet. Die Männer sind ansehnlich, wohl gewachsen, unternehmend und schlau. Da sie des Raubes und der Beute, nicht der Ehre und vaterländischer Gerechtsame wegen fechten, so wären sie thörigt, wenn sie regulairen stehenden oder stärkern Feinden stünden: sie fliehen in solchem Falle gleich und so geschickt und hurtig,

daß meistens alle entkommen: die Russen, die auf Reisen, plündern sie nicht bloß in ihren Distrikten, sondern auf russischen Boden, über dem Terek, schleppen die Menschen in die Gefangenschaft, treiben Vieh fort, überfallen einzelne Detaschements, treiben den Kasaken die Pferde weg und machen dabey was sich widersetzt nieder, brennen auch wol, wenn sie können, die Stanizen ab. So überfielen und plünderten sie 1774, die Staniz Nauur und trieben einem Kasakenregiment über tausend Pferde fort. Rükken aber russische Truppen an, denen sie der Zahl nach fünf ja zehnmal überlegen sind, so suchen sie ihnen zwar Abbruch zu thun und sie zu überfallen; wenn ihnen dieses aber nur einmal fehl schlägt, stauen sie aus einander, geben ihre Dörfer völlig Preis, schwören den feyerlichsten Unterthanen-Eid und geben die Vornehmsten zu Geisseln nach Kislär. Bey erster sich darbietender Gelegenheit treiben aber diese Trenlose wieder wie vorhin.

Da sie sich in ihrer Verfassung und Rohigkeit seit undenklichen Zeiten nicht geändert, und weder Schulen, noch Schrift, noch Bücher, noch Sagen, noch Ueberlieferungen haben, so kann man auch in ihrer Geschichte nicht weit zurück gehen.

Bey aller Rohigkeit haben sich doch einige Spuren des Christenthums und deutlicher als bey andern Kaukasern erhalten. Sie glauben nur einen Gott, den sie D a k l a nennen und wissen von keinen Ab- oder Nebengöttern oder Heiligen. Den Sonntag feyern sie wie die Abchasen bloß durch Unterlassung aller Arbeit. Im Sommer enthalten sie sich eine kurze, des Winters eine längere Zeit des Fleischessens. Die ganze Nation verehrt einen alten frommen Einsiedler, der sich Z a n i S t a g (reiner Mensch) nennet, welcher im hohen Gebürge bey einer alten Kirche wohnt, und nach den Fasten, Schaafes zum Schlachten, des ersten Fleischessens wegen, einsegnet. Aber hiebey und auch bey Geburten, Heyrathen und Beerdigungen kommen die geringsten Ceremonien vor. Sie heyrathen wie die Muhametaner mehrere Weiber, essen aber, wider deren Gebrauch, Schweinefleisch-

[თითო], რომლებშიც, თავდასხმის დროს, იხიზნებიან ქალები და ბავშვები, და რომლებსაც ზედა სართულიდან იცავენ შეიარაღებული მამაკაცები. როგორც სხვა ყველა კავკასიელი, ისინიც მესაქონლეობას და მემინდვრობას მისდევენ; დამხმარე ხელობა კი, რომელიც ბევრისთვის მთავარი საქმიანობაა, არის თავდასხმა მეზობლებზე საქონლისა და ადამიანების გატაცების მიზნით, პატარ-პატარა ბრძოლები, რომელთა დროსაც ისინი მარცვავენ და წვავენ [მეზობლებს], ბოლოს, ისინი ყველანი შეიარაღებულნი არიან და ბრძოლისთვის სრულიად მზად, რუსი კაზაკების მსგავსად. მამაკაცები კარგი შესახედანები არიან, ტანადები, შემმართებელნი და ეშმაკები. თუმცა ისინი იბრძვიან არა სამშობლოს პატივისა და ღირსების დასაცავად, არამედ მარცვა-გლეჯისათვის, მაგრამ სულელები იქნებოდნენ, რეგულარულ და ძლიერ მტერს რომ უჩერდებოდნენ. ასეთ შემთხვევებში ისინი მაშინვე გაუსხლტებიან ხოლმე. ისე მოხერხებულად და სწრაფად, რომ უმეტესად ყველანი თავს უშველიან ხოლმე. რუს მგზავრებს ისინი მარცვავენ არა მარტო თავიანთ მხარეში, არამედ რუსეთის მიწებზედაც, თერგის გადაღმა, ატყევენ ხალხს, წამოასხამენ პირუტყვს, ესხმიან თავს ცალკეულ რაზმებს, ართმევენ კაზაკებს ცხენებს და ხოცავენ

ყველას, ვინც კი ხელს უშლის, ასევე სწავენ სტანიცებს, თუკი ახერხებენ. ასე გაანადგურეს და გადასწვეს სტანიცა ნაური 1774 წ. და მოსტაცეს კაზაკთა პოლკს 1000-ზე მეტი ცხენი. როცა იერიში მოაქვთ რუსულ რაზმებს, რომელთაც ისინი ხუთჯერ თუ ათჯერ აღემატებიან, მაშინ ისინი ცდილობენ ზიანის მიყენებას და თავდასხმას; როცა ეს მათ ერთხელ არ გამოუვათ, იფანტებიან, სტოვებენ თავის სოფლებს, საჯაროდ აძლევენ ქვეშევრდომობის ფიცს და უწარჩინებულესნი აძლევენ მძევლებს ყიზლარში გასაგზავნად. მაგრამ პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევაში არღვევენ ფიცს და ირჯებიან ძველებურად.

რადგან მათ არ შეუცვლიათ თავისი წყობილება და ველურობა (გაუთლებლობა) უხსოვარი დროიდან და არა აქვთ არც სკოლები, არც დამწერლობა, არც წიგნები, არც ლეგენდები, არც გადმოცემები, მათ ისტორიაზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვი.

ყოველგვარი უკულტურობის მიუხედავად, ქრისტიანობის კვალი მათ ყველაზე მეტად შემორჩათ სხვა კავკასიელთა შორის. მათ სწამთ ერთი ღმერთი, რომელსაც დაკლას უწოდებენ და არ იციან არც კერაები, არც სხვა ღმერთები და წმინდანები. როგორც აფხაზები, ისინიც კვირას უქმობენ ყოველგვარი სამუშაოს მიტოვებით. ზაფხულში ისინი უფრო მცირე ხანს, ზამთარში კი უფრო ხანგრძლივად არ სჭამენ ხორცს. მთელი ხალხი პატივს სცემს მოხუც ღვთისმოსავ განდებილს, რომელიც თავის თავს ცანისტაგ-ს (წმინდა ადამიანს) უწოდებს, ცხოვრობს მაღალ მთებში ძველ ეკლესიასთან და დიდმარხვის შემდეგ დასაკლავ ცხვრებს აკურთხებს ხოლმე სახსნილოდ. ამ დროს და აგრეთვე დაბადების, ქორწილის და დასაფლავების დღეებში ერთგვარ ცერემონიებს აქვს ადგილი. ისინი, მაჰმადიანების მსგავსად, რამდენიმე ცოლს ირთავენ, მაგრამ ღორის ხორცს კი სჭამენ, წინააღმდეგ მაჰმადიანთა წესისა.

71

In der gedachten Kirche sollen Inschriften, Statuen und in Gewölbten Manuscripte seyn, daher ich sehr bedaure sie nicht besuchen zu kommen, wodurch sich vielleicht Licht für die Geschichte der kaukasischen Völker erhalten lassen würde.

Die einzelnen Distrikte dieser Provinz und die sie bewohnenden Volkhaufen, kann ich zum Theil, wegen mir mangelnder ausführlicher Nachrichten, nur nennen.

Die Inguschzen (ruß. Inguschzy). So nennen sich die Kisten einiger Kreise, die im hohen Gebürge neben der kleinern Kabardey, von Mosdok südlich, etwann 80 W. entfernt, vorzüglich um Flüschen des Kunbelei des Terek wohnen, die ich, als ihnen 1770 ein rußischer Officier den Huldigungs-Eid abnahm und Geisel hohlte, besuchte. Sie waren bisher sehr unbekannt. –Die Inguschzen haben keinen Adel, aber doch einige seit längst berühmte Familien Mazeki, Bosa, Tschew und Pschanuw, aus welchen sie sich, als ein freyes Volk, einen wortführenden Aeltesten und Richter erwählen. Sie standen sonst unter dem Schutz der Kabardinischen und alkaischen Fürsten; durch Vermittelung des kislarischen Kommendantens, des Obersten Neimptsch aber vertauschten sie diese unbedeutende Schutzherren gegen Rußlands Schutz. Man rechnet, daß sie 5000 streit-

bare Männer aussitzen lassen können.

Gebräuchliche Ingusche Mansnamen: Taschtarukwa, Ali, Gers, Tschotsch, Elberd, Schora, Borsch, Ekasch, Chamitsch, Nogo, Totur, Tschogora, Saik, Chasbulat, Matai, Dachka, Zawienek, Girts, Kelas'cha, Batirbi, Mahamet, Bimursa, Mosaost, Artzag, Gan, Karte, Ganai, Berdukwa.

Ingusche Frauensnamen: Sauwalirk, Badirgi, Belakai, Tutai, Patuma, Arsamek, Soskejo, Daschau, Pacha, Tuma, Zabi, Atagis, Cholak, Desche, Rustaman, Aragus.

Drei Tage nach der Niederkunft werden von den Weibern Zusammenkunft gehalten und am dritte Abend wird der Name gegeben¹.

Der Distrikt (Katschkilik) Endre und Jachsai.

Ausser an denen in die Sundscha fallenden Flüsse befinden sich noch einige zur Kistische Nation gehörige Distrikte an den nördliche Kaukasische Vorgebürge zwischen dem Flüssen Sundscha, Achsai und Aktasch. Die Dörfer die zwischen dem Aktasch und Jachsai gelegen werden unter dem Distriktsnamen: Endrekatschkilik begriffen, weil sie einiger-masse vom tatarische Dorfe Endre abhängen und dazu gehören folgende: 1. Bedenal 2. Belegular 3. Zauntagol 4. Gurdareral 5. Eleliral 6. Angi-

¹ Gebräuchliche - Name gegeben, G.] Gebräuchliche Mannsnahmen bey den kisten: Ali, Tachtarukwa, Gers, Tschotsch, Elbert, Schoka, Borsch, Ekasch, Noga, Mahamet u. a. Frauenzimmernahmen: Sau walik, Badigi, Balakai, Tutai, Patuma, Iuma, Zabi, Aragus u. a. m., P.

აღნიშნულ ეკლესიაში უნდა იყოს წარწერები, ქანდაკებანი და მანუსკრიპტები თაღებში, ამიტომ მე ვწახვამ, რომ ისინი ვერ ვნახე, რადგან [რომ მენახა. ამით ალბათ კავკასიის ხალხთა ისტორიას რაღაც შუქი მოეფინებოდა.

ამ პროვინციის ზოგიერთი მხარეები და მათი მოსახლეობა, დაწვრილებითი ცნობების ნაკლებობის გამო, შემოიღია მხოლოდ დავასახელო.

ინგუშები (რუსულად ინგუშცი), ასე უწოდებენ თავის თავს ზოგიერთი მხარეების ქისტები, რომლებიც მცირე ყაბარდოს ახლოს მაღალ მთებში ცხოვრობენ, მოზდოკიდან სამხრეთით 80 ვერსის მოშორებით, უმეტესად თერგში ჩამდინარე კუმბელის შენაკადების მიდამოებში, სადაც მე ვიყავი 1770 წელს; ამ წელს რუსმა ოფიცერმა [მათგან] ერთგულების ფიცი აიღო და მათ მძევლები ჩამოართვა. აქამდე ისინი სრულიად უცნობნი იყვნენ. – ინგუშებს არ ჰყავთ აზნაურთა წოდება, მაგრამ მათში არიან დიდი ხნის ცნობილი გვარები მასევი, ბოსა, ჩევი და ფშანუვი, რომელთაგან ისინი, როგორც თავისუფალი ხალხი, ირჩევენ მამასახლისს და მსაჯულს. თუმცა ისინი იმყოფებოდნენ ყაბარდოს და ალკაის მთავრების მფარველობის ქვეშ; მაგრამ, ყიზლარის კომენდანტის, პოლკოვნიკ ნეიმჩის მეშვეობით, შეიცვალეს ეს უმნიშვნელო ბატონები, რუსეთის მფარველობით. ამბობენ, რომ მათ შეუძლიათ 5000 მეომრის გამოყვანა.

ინგუშებში გავრცელებული კაცის სახელებია: ტაშტარუყვა, ალი, გერს, ჩოჩ, ელბერდ-შორა, ბორშ, ეკაშ, ხამიჩ, ნოგო, ტოტურ, ჩოჯორა,

საიკ, ხასბულატი, მატაი, დახკა, ცავიენეკ, გირტს, კელასხა, ბატირბი, მაჰამეტი, ბიმურზა, მოსაოსტი, არწაგ, ჯან, კარტი, ჯანაი, ბერდუყვა.

ინგუშური ქალის სახელებია: საუვალირ, ბადირგი, ბელაკაი, ტუტაი, პატუმა, არსამეკ, სოსკეიო, დაშაუ, პახა, ტუმა, ცაბი, ატაგის, ხოლაკ, დეშე, რუსტამან, არაგუს.

მშობიარობის შემდეგ მესამე დღეს ქალები იკრიბებიან და მესამე საღამოს არქმევენ ბავშვს¹ სახელს¹.

მხარე (კ ა ჩ ი ლ ი კ) ე ნ დ რ ე და ი ა ხ ს ა ი.

გარდა სუნჯას შენაკადებისა, ზოგიერთი ქისტური მხარე მდებარეობს კავკასიის ჩრდილოეთ მთისწინეთზე, მდინარეებს სუნჯას, ახსაისა და აკტაშს შორის. სოფლები, რომლებიც აკტაშსა და იახსაის შორის მდებარეობენ, გაერთიანებული არიან სამხარეო სახელით – ე ნ დ რ ე კ ა ჩ კ ი ლ ი კ რადგან დ ისინი ასე თუ ისე დამოკიდებულნი არიან თათრულ სოფელ ენდრესგან; მას (მხარეს — გ. გ.) ეკუთვნის შემდეგი [სოფლები]: 1. ბედენალი 2. ბელეგულარი 3. ცაუნტაგოლი 4. გურდარერალი 5. ელელირალი 6. ანგილირალი 7. გენ-

¹ ინგუშებში გავრცელებული – არქმევენ სახელს, გ ი უ ლ დ.] ქისტებში გავრცელებული მამაკაცის სახელებია: ალი, ტახტარუკვა, გერს, ჩოჩ, ელბერტი, შოკა, ბორშ, ეკაშ, ნოგა, მაჰამეტი და ა. შ. ქალთა სახელებია: საუვალეკ, ბადიგი, ბელაკაი, ტუტაი, პატუმა, იუმა, ცაბი, არაგუს და სხვა, პ ა ლ.

liral 7. Gendurgiral 8. Dadagiral 9. Ginariral 10. Sandakol 11. Elmakki-
ral 12. Tilimol 13. Akkuaral.

Die Dörfer, die zwischen dem Flüssen Iachsai und Sundscha gelegen, werden unter dem Distriktsnamen: I a c h s a i k a t s c h k i l i k, weil sie vom tatarischen Dorfe Iachsai oder Axai abhängen, begriffen und dazu gehören folgende: 14. Bililot 15. Kaschgelde 16. Kurtschilor, oder Kurt-schele, 18. Aliraaul 19. Nuiwer, oder Nojimberde, 20. Oisungur und 21. Issesul welches die Russen *Goretschii* nennen. Beyde Benennungen sind von den dortigen heißen Quellen, die in meinem Tagebuche vorgekommen sind und von mir das O r l o w s b a d genannt wird. Dieses Dorf steht am Sundscha, 20 W. über dem Petersbade bey Baragun. Es enthält an 500 Häuser, deren Bewohner gefährliche und deswegen berüchtigte Räuber sind.

Der Distrikt A c h k i n g u r t liegt ganz oben am Sundscha und Kunbelei des Terek.

Der Distrikt A r d a c h l i oben am Roshen des Sundscha.

Die Distrikte W a p i, O s s e t, M a k a r l liegt an einem Terekbache der beym Oßetinischen Dorfe Tschim in den Terek fällt, zwischen den Terek und Kunbelei.

Der Distrikt A n g u s c h t in einem großen Thal oben am Kunbelei.

Der Distrikt S c h a l c h a, der auch von den Russen M a l o i (klein) A n g u s c h t genennet wird, weil er mit dem vorigen in Gemeinschaft steht und am Fuß des Gebürges liegt. Die Dörfer beyder: 1. Galga 2. Tirol 3. Aka 4. Bezi, Gemir² 5. Waurchu³ 6. Kir, Meresch⁴ 7. Golai 8. Ialchar⁵ 9. Zorai 10. Noi 11. Hoi 12. Kachkoi 13. Mestoi 14. Naschach 15. Zului 16. Meler 17. Korbi 18. Machschi 19. Ašai⁶ 20. Schadgia 21. Asdai⁷ 22. Cheirechis 23. Zisdi 24. Palang.

– Die drey letztern Distrikte haben vor etlichen Jahren den Schuz der Rußischen Krone statt des vorigen der Kabardinischen Fürsten gewählt, der Krone gehuldigt und Geisel gegeben.

¹ Ausser an-21. Issesu, G.] machen das eigentlich sogenannte Mitdschegi aus, weil sich ihre Bewohner selbst so nennen. Sie liegen zwischen den Flüschen Sundscha und Apai oder Jachsai, zum Theil längst einen kleinen Rücken des Vorgebürges, welcher vor Sundscha OS-östlich nach Endree am Apai streicht. Die hieher gehörigen Dörfer sind: 1. Benedat 2. Belegular 3. Zutnagol 4. Gurdaseral 5. Elerira 6. Angetiral 7. Gendugiral 8. Dadagiral 9. Ginasiral 10. Sandokol 11. Elmakiral 12. Tiliwol 13. Akkuaral 14. Bililot 15. Kaschgelde 16. Kurtshilor 17. Naurusol 18. Aliraant 19. Nuiwe 20. Ossungur und 21. Issesu.; P.

² Gemir <P.

³ Waurchu, G.] Wuschu, P.

⁴ Kir, Meresch, G.] 6. Kircheretseli, P.

⁵ Ialchar, G.] Ialghor, P.

⁶ Aşai, G.] Achsai, P.

⁷ Asdai, G.] Asdar, P.

⁸ Cheirechi, G.] Cheisechi, P.

74

დურგირალი 8. დადაგირალი 9. გინარირალი 10. სანდაკოლი 11. ელმაკირალი 12. ტილიმოლი 13. აკუარალი.

სოფლები, მდინარეებს იახსაისა და სუნჯას შორის, სამხარეო სახელით – ი ა ხ ს ა ი კ ა ჩ კ ი ლ ი კ – ერთიანდებიან, რადგან ისინი დამოკიდებულნი არიან თათრულ სოფელ იახსაიზე ანუ აქსაიზე და მას (მხარეს – გ. გ.) ეკუთვნიან: 14. ბილილოტი 15. კოშგელდი 16. კურჩილორი, ანუ კურჩელე 18. ალირა-აული 19. ნუივერი, ანუ ნოიმბერდი, 20. ოისუნგური და 21. ისტისუ¹, რომელსაც რუსები გორეჩიის (горячий – გ. გ.) უწოდებენ. ორივე სახელი არის იქაური ცხელი წყაროებისგან, რომლებიც ჩემს დღიურში აღვნიშნე და რომლებსაც დავარქვი ო რ ლ ო ვ ს ბ ა დ ი. ეს სოფელი მდებარეობს სუნჯაზე, ბ(ა)რაგუნზე მდებარე პეტერსბადიდან 20 ვერსზე. ის შეიცავს 500-მდე სახლს, რომელთა მოსახლეობაც საშიში და ამდენად განთქმული ყაჩაღები არიან.

მხარე ა ხ კ ი ნ ი უ რ თ ი მდებარეობს მთლიანად ზემოთ სუნჯასა და თერგის შენაკად კუმბელეზე.

მხარე ა რ დ ა ხ ლ ი არის სუნჯის შენაკად რომშიზე ზევით.

მხარეები ვ ა პ ი, ო ს ე ტ ი, მ ა კ ა რ ლ ი მდებარეობენ თერგის შენაკადზე (რომელიც ოსეთის სოფელ ჩიმთან უერთდება თერგს) თერგსა და კუმბელეის შორის.

მხარე ა ნ გ უ შ ტ ი მდებარეობს დიდ დაბლობში კუმბელეის ზემო წელზე.

მხარე შ ა ლ ა ხ ა, რომელსაც რუსები აგრეთვე მალლი (პატარა) ანგუშტს უწოდებენ, რადგან ანგუშტთან მჭიდრო კავშირშია და მთის ძირას მდებარეობს. მათი (ორივეს) სოფლებია: 1. გალგა 2. ტიროლი 3. აკა 4. ბეცი, გემირ² 5. ვაურხუ³ 6. კირი, მერეჯი⁴ 7. გოლაი 8. იალხარი⁵ 9. ცორაი 10. ნოი 11. ჰოი 12. კახკოი 13. მესტოი 14. ნაშახი 15. ცულუი 16. მელირი 17. კორბი 18. მიაჟი 19. ასსაი 20. შადგია 21. ასდაი 22. ხაირახი⁶ 23. ციძი 24. პალინგი.

უკანასკნელმა სამმა მხარემ უკვე დიდიხანია რაც რუსეთის მფარველობა აირჩია; ნაცვლად წინანდელი ყაზარდოელი მთავრებისა, ერთგულების ფიცი და მძევლები მისცეს რუსის ხელმწიფს.

¹ გარდა სუნჯას – ისტისუ, გ ი უ ლ დ.] ამ მხარეს ჰქმნიან ე. წ. მიცჯეგები, რადგან აქაური მოსახლეობა თავის თავს ასე უწოდებს. ისინი მდებარეობენ მდ. სუწჯასა და აპაის ანუ იახსაის შორის, ნაწილობრივ მთის პატარა ქედის გასწვრივ, რომელიც გადაჭიმულია სუნჯის წინ აღმ. – სამხრეთ-აღმოსავლეთით ენდრესკენ მდ. აპაიზე. აქაური სოფლებია: 1. ბენედატი 2. ბელეგულარი 3. ცუტნაგოლი 4. გუოდასერალი 5. ელერინა 6. ანგეტირალი 7. გენდუგირალი 8. დადაგირალი 9. გინაზირალი 10. სანდოკოლი 11. ელმაკირალი 12. ტილივოლი 13. აკკუარალი 14. ბილილოტი 15. კაშგელდე 16. კურჩილორი 17. ნაურუსოლი 18. ალი-რაანტი 19. ნუივე 20. ოსუნგური და 21. ისესუ, პ ა ლ ა ს ი.

² გემიო < პ ა ლ. ალბათ „გიმროი“ გ. გ.

³ ვაურხუ, გ ი უ ლ.] ვუმუ, პ ა ლ.

⁴ კირი, მერეში, გ ი უ ლ.] კირხერებელი, პ ა ლ.

⁵ იალხარი, გ ი უ ლ.] იალგორი, პ ა ლ. ალბათ „იალხორი“ — გ. გ.

⁶ ხეირები, გ ი უ ლ.] ხეიზები, პ ა ლ.

75

[Dörfer und Distrikte] Machki, Chamcha, Targem, Agi, Kartui, Zului, Beschui, Asik, Timgai, Lalach, Chani, Tasch, Arzchoi, Salgai, Falchal, Gerek, Malar, Gairach, Bain, Iğel, Obin, Dohergisch, Arape, Berech, Kuschgi, Kala, Nakast, Barchan, Tori, Gapai, Galai, Alkun, Gagai, Zelch', Datach, Arschte, Iger, Lauischk, Gelasch, Galaschki, Achkinjurt, Achka, Machal, Boschto, Meredgi, Terli.

Alles dieses sind Kistische Dörfer und Distrikte, die an den Flüssen Kunbelei, Sundsch und Asai gelegen sind. Diese stehen zusammen in gutem Vernemen, so wie auch die Wapi die am Flusse Makul wonen¹.

Die an den übrigen in die Sundsch fallenden Flüssen wonende Völker machen eine andere Partie, die gegen diese ist, und die die Tschetschensche pflegt genent zu worden².

Der Distrikt Tschetschen. Er nimmt die Gegend des untern Arguns und Büsten der Sundscha ein, und ist ansehnlich, daher unter der Benennung seiner Bewohner der Tschetschengen oft die ganze kistische Nation begriffen wird. Die Tschetschengen haben Fürsten. Die herrschende Familie heißt Turkann und ist mit dem Auarchan verwandt.

Der Fürst Achmet Chan empörte sich 1770 wider Rußland, ward aber bald zurecht gebracht. Er und sein ältester Prinz starben bald nachher. Der nach ihm herrschende hies wieder Ali Sultan. Er mußte seinen kleinen Sohn als Geisel nach Kislar schicken.

Den Fürsten Chasbulat erschlugen die Tschetschengen selbst. Seine Enkel Chasbulat und Alchani Tatarchan waren 1773 Jünglinge. Von den vielen hieher gehörigen Dörfern kann ich nur wenige nennen.

Tschetschen, das Hauptdorf, gros, am Argun 20 W. über der Mündung. Hadschiaul fast eben so groß, Tschetschen gegenüber. – Jangegert am Sundscha, Gadschi Aul am Argun, Schakteri, Scharein, Taga, Dokan, Ataga u. a. m.

Der Distrikt Atachi besteht nur aus etlichen Dörfern oben am Argun, die die so genannten Atachuisen bewohnen, deren Fürst Arslanbek ist.

Die Distrikte Kulga oder Dganti. Oben im Gebürge neben dem Distrikt Tuschi.

Der Distrikt Galgai, georg. Galga. Am Ursprunge des Asai des Sundscha. Das hieher gehörige Dorf Saglais hatte eine ansehnliche Kirche in vorigen Zeiten.

Die Distrikte Dschanti, Tschabrillo und Schabet liegen an der Sundscha.

Der Distrikt Tschischrikaker am Roschni der Sundscha.

¹ Machki – wonen, G.] Folgende Oerter oder Dörfer gehören zu einem oder andern Kistischen Distrikte: Machki, Chamcha, Targem, Agi, Kartni, Zului, Besch-tusi, Asik, Timgai, Lalach, Chani, Tasch, Arzchoi, Salgai, Falchal, Gereck, Malar, Dschairak, Arape, Berech, Kuschgi, Kala, Narast, Barchan, Tori, P. ეს სოფლები პალასს ჩამოთვლილი აქვს ქვემოთ და არასრულად, გვ. 78-ზე, ჩვენ კი დედნის მიხედვით აქ გადმოვიტანეთ. ²Die an worden <P.

76

[სოფლები და მხარეები] მახკი, ხამხი, ტორგიმი, აგი, კარტუი, ცეილოი, ბემტოი, ასიგე, ტუმგოი, ლიალახი, ხანი, ტორმი, არცხოი, სალგოი, ფალხალი, გორაკი, მალირი, ჯარიეხო, ბაინი, იჯელი, ობინი, დოურჩიჯი, არაპე, ბარიხი, კუმგი, კალა, ნაკასტი, ბარხანი, ტორი, გაპაი, გალაი, ალკუნე, გაგაი, ცელხი, დატიხი, არშტე, იგერი, ლიაჟგი, ჯელაში, გალაშვი, ახკინიურთი, ახკა, მოხული, ბოშტი, მერეჯ(ო)ი, ტერლი.

ყველა ესენი არიან: ქისტური სოფლები და მხარეები, რომლებიც მდებარეობენ მდინარეებზე კუმბელეიზე, სუნჯასა და ასაიზე. ერთმანეთში კარგი ურთიერთობა აქვთ, ისე როგორც ვაპის, რომელიც მდ. მაკულზე სახლობს¹.

სუნჯას დანარჩენ შენაკადებზე მცხოვრები ხალხი კი შეადგენს სხვა ჯგუფს, ამათ საპირისპიროს, და მათ ჩეჩნებს ეძახიან².

მხარე ჩ ე ჩ ე თ ი. მას უკავია ქვემო არგუნისა და სუნჯის მიდამოები და არის მნიშვნელოვანი (მოზრდილი), ამიტომ მისი მოსახლეობის სახელს – ჩეჩნებს – უწოდებენ ხშირად მთელ ქისტურ მოსახლეობას. ჩეჩნებს ჰყავთ მთავრები. გაბატონებული გვარი არის ტ უ რ კ ა ნ ი და ენათესავება ა ვ ა რ - თ ა ხანს.

თავადი ახმეტ ხანი აუჯანყდა რუსეთს 1770 წ., მაგრამ მალე ალაგმულ იქნა. ის და მისი უფროსი უფლისწული მალე მოკვდნენ. მის შემდგომ ბატონს ერქვა ისევ ალი სულთანი. მას თავისი პატარა ვაჟი მძევლად უნდა გაეგზავნა ყიზლარში.

მთავარი ხასბულატი ჩეჩნებმა თვითონ მოკლეს. მისი შვილიშვილები ხასბულატი და ალხან თათარხანი 1773 წელს ყმაწვილები იყვნენ. აქ შემავალ მრავალრიცხოვან სოფელთაგან მე შემიძლია მხოლოდ ზოგიერთები დავასახელო:

ჩეჩენი, მთავარი და დიდი სოფელი, არგუნზე, შესართავიდან 20 ვერსით ზემოთ. ჰაჯიაული თითქმის ისეთივე დიდი, ჩეჩენის პირდაპირ; იანგიურთი სუნჯაზე, გაჯი აული – არგუნზე, შაკტერი, შარეინი, ტოგო, დოკანი, ატაგა და სხვ. მრ.

მხარე ა ტ ა ხ ი შედგება სულ რამდენიმე სოფლისაგან; მდებარეობს ზემოთ არგუნზე; ამ სოფლებში ე. წ. ატახისები ცხოვრობენ, რომელთა მთავარიც არის არსლანბეკი.

მხარე კ უ ლ გ ა ა ნ დ გ ა ნ ტ ი. ეს არის მხარე ზემოთ მთაში თუშეთის ახლოს.

მხარე გ ა ლ გ ა ი, ქართულად ღ ა ლ ღ ა. სუნჯის შენაკადის, ასაის სათავესთან. აქ მდებარე სოფელ საგლაის ძველად დიდი ეკლესია ჰქონდა.

მხარეები ჯ ა ნ თ ი, ჩ ა ბ რ ი ლ ო და შ ა ბ ე თ ი სუნჯაზე მდებარეობენ.

მხარე ჩ ი შ რ ი კ ა კ ე რ ი სუნჯის შენაკად რომშიზე [ძევს].

¹ მახვი, ხამზა – მაკულზე სახლობს, გ ი უ ლ დ.] შემდეგი პუნქტები ან სოფლები ეკუთვნის ამა თუ იმ ქისტურ მხარეებს: მახვი, ხამზა, ტარგემი, აგი, კარტნი, ცულუი, ბემტუზი, ასიკ, ტიმგაი, ლალახი, ხანი, ტაში, არცხი, სალგაი, ფალხალი, გერეკი, მალარი, ჯაირაკი, არაპე, ბერეხი, კუშგი, კალა, ნარასტი, ბარხანი, ტორი. პ ა ლ.

² სუნჯას დანარჩენ – ჩეჩნებს ეძახიან < პ ა ლ.

Die Karabulaken

Die Karabulaken sind ein herumschweifendes kaukasisches Volk, welches seine Dörferchen im nordlichen Gebürge, oben an der Sundscha und ihren sechs obersten Flüschen oder Bächen hat. Der Karabulaksche Distrikt am Martan, in der Landessprache Fartan, der unter dem Bach Schemilgor in der rechten Seite des Sundscha fällt. Sie haben keine Fürsten, nur Aelteste. Sie sprechen das Kistische in tschetschengischer oder mitzschegischer Mundart. – Am Schemilgor einem starken Bach, der rechten der Sundscha, steht das nach der Hauptfamilie benannte Dorf Boko, mit etwan 40 Familien.

Der Distrikt K a r a b u l a k (tatar. schwarze Quelle) liegt am Sundschafüschen Martan oder in der Landssprache Fortan, wo er aus dem Gebürge kömmt. Die Tscherkessen belegen den Distrikt mit den tartarischen Nahmen Balsu (Honigwasser), die Tschetschenegen nennen ihn A r i s c h T o j a i und die Inguschen und Karabulaken selbst A r s c h t e . Er ist den Aksaischen Fürsten zinsbar, 1772 wurden aber auch aus demselben Geiseln nach Kislar genommen. -Zum Distrikt der Karabulaken gehören auch die unter dem Martan oder Fartan in die rechte Seite der Sundscha fallenden Bäche Aschgan, Walarek und Tschalasch, an welchen sie ihre Viehtriften haben.

Der Distrikt M e e s t i . Am Asai der Sundscha.

Der Distrikt M e r e d s c h i unter vorigen.

Der Distrikt G a l a s c h k a . Am Ostei unter vorigen.

Der Distrikt D u b a n unter Galaschka 1.

VII. Die Provinz Lesgistan oder Lesgi und die Lesgier

Die Georgianer nennen diese Provinz, die das ostliche Drittel des kaukasischen Hauptgebürges, an der Nordseite um den Alasan und dessen Flüssen und an der Südseite an dem Samura und dessen Flüssen einnimmt, D a g i s t a n , auch L e s g i s t a n und deren Bewohner L e s g i . Das Land gränzt seiner Lage nach südlich mit Georgien und persischen Freystaaten, westlich mit Osseten und Kisten, nordlich mit Kisten und Tartarn und reicht ostlich theils an die kaspische See, theils an die an der Küste liegenden, nach Persien gehörigen Freystaaten.

Das Land hat viele und in Größe, Verfassung, Herrschaft, Sprachen sehr verschiedene Distrikte. Die mehresten sind unabhängig, unter selbst gewählten Aeltesten. Die Einwohner sind zu einem großen Theil, noch mehr als die übrigen Kaukaser roh, unbändig, räuberisch, und besonders sind sie es, die Kacheti und Karteli in neuern Zeiten verheeret haben,

ყ ა რ ა ბ უ ლ ა ხ ე ბ ი

ეს არის მომთაბარე კავკასიელი ხალხი, რომლებსაც თავისი პატარა სოფლები აქვთ ჩრდილოეთ მთებში, ზემოთ სუნჯასა და მის ზემო ექვს შენაკადზე; ყარაბულახის მხარე მდებარეობს მარტანზე, აქაურ ენაზე ფარტანზე, რომელიც. მდ. შემილგორს ქვემოთ, ერთვის სუნჯას მარჯვენა მხრიდან. მათ არ ჰყავთ თავადები. [ჰყავთ] მხოლოდ მამასახლისი. ისინი ლაპარაკობენ ქისტურად, ჩეჩნურ ან მიცჯეგურ დიალექტზე. სუნჯის მარჯვენა შენაკად შემილგორზე, მოზრდილ მდინარეზე, მდებარეობს სოფელი ბოკო, [ეს სახელი] ჰქვია მას აქაური ყველაზე მთავარი გვარის მიხედვით: ამ სოფელში 40-მდე კომლია.

მხარე ყ ა რ ა ბ უ ლ ა ნ ი (თათრულად, შავი წყარო) მდებარეობს სუნჯის შენაკად მარტანზე, ან აქაური ენის მიხედვით ფარტანზე, სადაც ის მთიდან გამოდის. ჩერქეზები ამ მხარეს ეძახიან თათრული სახელით – ბ ა ლ ს უ (თაფლის წყალი), ჩეჩნები ეძახიან ა რ ი შ ტ ო ი ა ი, ხოლო ინგუშები და თვითონ ყარაბულახები – ა რ შ ტ ე. ის აქსაელ მთავრებს უხდის ხარკს; 1772 წ. კი აქედანაც გაიგზავნა მძევლები ყიზლარში. ყარაბულახის მხარეს ეკუთვნიან მარტანს, ან ფარტანს ქვემოთ სუნჯაში მარჯვნიდან ჩამავალი მდინარეები – აშგანი, ვალერიკი და შალაჟი, რომლებზეც მათ თავისი საქონლის სამოვრები აქვთ.

მხარე მ ე ე ს ტ ი [მდებარეობს] სუნჯის შენაკად ასაიზე.

მხარე მ ე რ ე ჯ ი [მდებარეობს მეესტის] ქვემოთ.

მხარე გ ა ლ ა შ კ ა – ოსტეიზე, [მერეჯის] ქვემოთ.

მხარე დ უ ბ ა ნ ი , გალაშკას ქვემოთ.

VII. პროვინცია ლეკეთი (ლეზგისტანი) და ლეკები

ამ პროვინციას, რომელსაც უკავია აღმოსავლეთი მესამედი კავკასიონის მთავარი ქედისა, ალაზნის და მისი შენაკადების ჩრდილოეთით და მდ. სამურისა და მისი შენაკადების სამხრეთით, ქართველები უწოდებენ დ ა ღ ი ს ტ ა ნ ს, აგრეთვე ლ ე ზ გ ი ს ტ ა ნ ს, მის მცხოვრებლებს კი – ლეკებს (ლესგი - ს). თავისი მდებარეობით ამ ქვეყანას სამხრეთით ესაზღვრება საქართველო და სპარსული თავისუფალი სამეფოები (უბატონო თემები?), დასავლეთით ოსეთი და ქისტეთი, ჩრდილოეთით ქისტეთი და ტარტარები (თათრები – გ. გ.) და აღმოსავლეთით ვრცელდება ნაწილობრივ კასპიის ზღვამდე, ნაწილობრივ სანაპიროზე მდებარე სპარსეთის კუთვნილ თავისუფალ სამეფოებამდე.

ამ ქვეყანაში შედის ბევრი მხარე, რომლებიც სიდიდით, წყობილებით და ენით ძალზე განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, უმეტესობა დამოუკიდებელია და ჰყავთ არჩეული მთავრები (მამასახლისები). მოსახლეობის დიდი ნაწილი კიდევ უფრო მეტად, ვიდრე კავკასიის სხვა ხალხები, არის უხეში, დაუმორჩილებელი, ყაჩაღი; და სწორედ ისინი არიან, უკანასკნელ ხანებში

und damit noch immer fortfahren, vorzüglich wegen ihrer Neigung und des Gewinnes der Räubereyen und theils auch wol auf Anstiften der Türken, die sie durch ihren Pascha in Achalziche in Ober-Karteli hiezu ermuntern, ihnen den Raub versilbern, auch theils noch dafür besolden. Jezt da ich schon aus Georgien bin (1774), stand der Auarchan, wegen solcher Streifzüge im Distrikte Tschar an der kachetischen Grenze. Die Lesgier waren es auch, welche für meine Reisen in Georgien so starke Bedeckungen erforderten und mich an so mancher Excursion hinderten. In ihren Distrikten fanden meine Reisen völlig nicht statt und als ich den Studenten Krascheninikow von Kislar nach Tarchu schickte, um daselbst Nachrichten von Lesgien und Sprachproben zu sammeln, kam er fast unverrichteter Sache zurück, weil der Schamchal verboten hatte sich auf keine Art mit den Russen einzulassen. Gleichwol sind die Lesgier gegen keine Nation nachgiebiger als gegen die Rußische. Sie rauben nicht nur auf rußischen Boden nie, sondern der Avar Chan und Kasikumükchan geben sich sogar Mühe, durch öftern Briefwechsel, mit den Commendanten in Kislar in guten Vornehmen zu stehen. Dieser Hindernisse ohnerachtet glaube ich doch, daß ich meine Nachrichten von Land und Leuten und die so mühsam gesammelten Sprachproben für zuverlässig ausgeben kann.

Nach diesen Sprachforschungen besonders habe ich zu Lesgistan alle die bey einander liegende Distrikte, in welchen zwar oft äusserst verschiedene Dialekte, aber doch Töchter einer Mutter geredet werden gezählet. Ich werde bey jedem Kreise das mir bekannt gewordene Merkwürdige anführen und merke hier noch allgemein an, daß die Lesgier sehr blinde Muhametaner der sunnischen Secte sind. Auch von dem aus Georgien in vorigen Zeiten nach Lesgien verpflanzten Christenthum sind noch jezt häufige Spuren nach.

Die Lesgier kleiden sich völlig, wie die kumükischen Tataren, in grobe Tuchröcke und tragen Mützen mit breiten Lämmerpelzbrämen, scheeren Kopf und Bart, lassen aber einen Stutzbart stehen.

Die lesgische Sprache, die die Georgier *M a z t a l a r o* nennen, ist von allen Kaukasischen nicht nur, sondern von allen nur bekannten völlig verschieden, wird aber in verschiedenen Distrikten in gar sehr verschiedener Mundart geredet, deren ich S gefunden und nach der Verwandschaft oder vielmehr einförmig ein und derselben Mundart die die Verwandschaft und den gleichen Ursprung der Völkerhaufen, die sie reden, beweise, will ich die verschiedenen Lesgischen Distrikte und was ich von ihnen weis anführen.

A. Der erste und in dem beynahe größten Theil Lesgistans übliche Dialekt wird in folgenden Distrikten geredet:

1. Zwischen den Flüssen Koisu und Aksai ist der lesgische Distrikt-gelegen, den die Lesgier *C h u n s a g* und die Tatare und Perser: *A u a r*

თურქთა წახალისებით, რომლებიც ახალციხეში (ზემო ქართლში) მჯდომი თავიანთი ფაზის მეშვეობით აქეზებენ მათ სამარცხვად, ვერცხლით ქრთამავენ კიდევაც და ამისთვის გასამრჯელოსაც კი უხდიან. ახლა, როცა მე უკვე საქართველოდან წამოსული ვარ (1774 წ.), ავარხანი ასეთი თავდასხმისათვის მზად იდგა კახეთის საზღვართან ქარში. სწორედ ლეკები იყვნენ, რომელთა გამოც საქართველოში მოგზაურობისას მე ასეთი ძლიერი დაცვა მჭირდებოდა და მათ მე ზოგი ექსკურსია ჩამიშალეს კიდეც. მათ მხარეებში მე სრულიად არ მიმოგზაურია და როცა მე სტუდენტი კრაშენინიკოვი ყიზლარიდან ტარკიში გავაგზავნე, რათა იქ შეეკრიბა ცნობები ლეკების შესახებ და მოეპოვებინა მათი ენის მასალები, ის მალე დაბრუნდა უკან თითქმის ხელცარიელი, რადგან შამხალმა აუკრძალა ლეკებს. არავითარ შემთხვევაში რუსებთან ურთიერთობა არ დაიჭიროთო, თუმცა ლეკები არც ერთ ხალხს არ უთმობენ ისე, როგორც რუსებს; ისინი არა თუ არ მძარცველობენ რუსეთის მიწებზე, არამედ ავარიის ხანი და ყაზიყუმუხის ხანი ცდილობენ სმირი მიწერმოწერით კარგი ურთიერთობა დაამყარონ ყიზლარის კომენდანტთანაც. ამ დაბრკოლებათა მიუხედავად, ვფიქრობ, რომ საიმედო აღმოჩნდება ამ ქვეყანაზე და ხალხზე ჩემი ცნობები და ასეთი წვალებით შეგროვილი ენობრივი მასალა.

ენაზე დაკვირვების შედეგად იმ დასკვნას დავადექი, რომ ძალზე განსხვავებული დიალექტები, რომლებზეც ლაპარაკობენ ლეკეთში ერთმანეთის მეზობლად მდებარე ყველა მხარეები, მაინც არიან შვილები ერთი დედისა. ყოველ [ცალკეულ] მხარეზე ვიტყვი იმას, რაც ჩემთვის ცნობილია და მნიშვნელოვანი; ამასთანავე საერთოდ უნდა აღვნიშნო, რომ ლეკები არიან სუნის სექტის ბრმად მიმდევარი მაჰმადიანები. ამასთანავე საქართველოდან ძველად შემოტანილი ქრისტიანობის კვალი ახლაც ხშირად გვხვდება [ამ ქვეყანაში].

ლეკები მთლად ისევე იცვამენ, როგორც ყუმუხელი თათრები; ისინი იცვამენ უხეში მაუდის ჩოხებს და ატარებენ ქუდებს. განიერი ბატკნის ტყავის არშიებით, იპარსავენ თავსა და წვერს, რომელსაც იტოვებენ მხოლოდ ნიკაპზე.

ლეკების ენა, რომელსაც ქართველები მ ა ც ტ ა ლ ა რ ო ს უწოდებენ, განსხვავდება არა მარტო ყველა კავკასიურისაგან, არამედ ყველა ცნობილი ენისაგან; ისინი ლაპარაკობენ სხვადასხვა მხარეში ძალზე განსხვავებულ დიალექტებზე, რომლებიც მე რვა შევნიშნე. ამ დიალექტთა ნათესაობის ან, უკეთ რომ ვთქვათ, იგივეობის მიხედვით მე დავადგინე იმ ხალხთა ნათესაობა და წარმოშობის მსგავსება, რომლებიც ამ დიალექტებს ლაპარაკობენ. აი, ამისდა მიხედვით მე განვიხილავ სხვადასხვა ლეკურ მხარეებს და მოგახსენებთ, რაც ვიცი.

A. პირველი და ამასთან ლეკეთის ყველაზე დიდ ნაწილში გავრცელებული დიალექტი შემდეგ მხარეებში იხმარება:

1. მდინარეებს კოისუსა და აქსაის შორის ძვეს ლეკური მხარე, რომელსაც ლეკები ხ უ ნ ძ ა ხ ს , ხოლო თათრები და სპარსელები ა ვ ა რ ს ეძახიან. აქ

nennen, über den der Auar Chan, oder russisch Awarskoi Chan herrschet, der in der lesgischen Sprache den Titel Muzal oder Nuzal führt. Auar Chan, georg. Chunsagis Batoni¹. Der jetzige (1772) war Mahamet. Er hatte seinen Sitz in Kabuda (no. 41) am Flusse Käseruk, von Tschetschen über Gumbet 3 Tagereise. Sein Sohn und Folger in der Regierung heißt Um a-

chan. Die Gemahlinn des jetzigen Auar Chans ist die Tochter des Uzmei oder Usmei Chan, Sultan Beg². Er ist der mächtigste Beherrscher in Lesgistan und behauptet über mehrere Distrikte die Oberherrschaft. A u a r liegt zwischen dem Koisu und dem Axai, zwischen dem nordlichen Schiefer und Kalkgebürge. Man redet in demselben Lesgisch in der in Anzug gebräuchlichen Mundart³, keinesweges aber ist, wie Gerber will, die Awarische oder Auarische eine eigene Sprache.

Zu diesen Distrikt gehören: 1. Das Hauptdorf Chunsag, oder⁴ tatar. Auar, in andischer Sprache Haibul 2. Tschirjur⁵ 3. Minatl'u 4. Icha 5. Zobotl'⁶ 6. Incho 7. Tschikar 8. Aschila 9. Tschirkata 10. Tl'ircha⁷ 11. Tadincho⁸ 12. Tscheladatl'⁹ 13. Urtakol 14. Minal Inchilar 15. Tarada Inchilar 16. Kwanchitlar 17. Bot'liklar 18. Šalta¹⁰ 19. Tschotrota¹¹ 20. Godober 21. Thliserai 22. Himeral¹² 23. Chililar, alle am Koisu von unten hinauf. Auch noch die Dörfer¹³ 24. Abschis 25. Unheli 26. Amekin 27. Kolotwio 28. Arakune 29. Muliu 30. Tonoda¹⁴ 31. Gogotl'¹⁵ 32. Golotl' 33. Kudali 34. Tschug 35. Nikihar 36. Boduch 37. Borosodl'¹⁶ 38. Akadziki 39. Zatanich 40. Hoboda 41. Kābuda 42. Geno 43. Amuscha, bey letztern sind Kochsalz-Quellen, bey welchen auch Salz gesotten wird.

¹ Zwischen den Flüssen - Chunsagis Batoni, G.] 1. Auar lesgisch; Chunsag, georgisch. Oben am Koisu. Die Tatar und Perser nennen ihn Anar und dessen Beherrscher, der Lesgisch Muzal oder Nuzal heißt, Auar Chan, die Russen Auarskoi Chan, georg. Chunsagis Batoni; P.

² Sein Sohn – Sultan Beg, P.] Auar Chans 2-te Gemalin des Utzmei Sultanbeg Tochter, von der ersten Frau Son Umachan, G.

³ Man redet Mundart, P.] Die Sprache dieses Distrikts ist mit der in Tschar und Anzug dieselbe. G.

⁴ oder < P.

⁵ Tschirjur, G.] Tschirgut, P.

⁶ Zobot', G.] Zabol, P.

⁷ Tl'ircha, G.] Tschircha, P.

⁸ Tadincho, G.] Tanincho, P.

⁹ Tscheladatl', G.] Tscheladar, P.

¹⁰ Salta, G.] Salta, P.

¹¹ Tschotrota, G.] Tschorota, P.

¹² Himeral, G.] Hinneral, P.

¹³ Auch noch die Dörfer: P.] Nach einer anderen Nachricht: G.

¹⁴ Tonoda, G.) Toroda, P.

¹⁵ Gogotl', G.] Gogelt, P.

¹⁶ Borosodl', G.] Borosoal, P.

ბატონობს ავარხანი. ანუ რუსულად ავარსკოი ხანი რომელსაც ლეკურად მუცალს ან ნუცალს უხმობენ. ავარხანი ქართულად ხუნძახის ბატონია¹. ახლანდელი (1772) ხანი იყო მაჰამეტი. მისი საჯდომი იყო ქებუდაში (იხ. № 41), მდ. კეზერუკზე. ჩეჩნეთიდან გუმბეთს ზემოთ 3 დღის სავალზე. მის ვაჟს და ტახტის მემკვიდრეს ჰქვია უ მ ა ხ ა ნ ი. ცოლი ახლანდელი ავარხანისა არის ქალიშვილი უცმეი ან უსმეი ხანისა, სულთან ბეგისა². ის არის ყველაზე მძლავრი ბატონი ლეკეთში და ფლობს უმეტეს მხარეებს. ა ვ ა რ ი ა მდებარეობს კოისუს და აქსაის შორის, ჩრდილოეთის ფიქალიანსა და კირქვიან მთებს შორის. იქ ლაპარაკობენ ლეკურად. ანწუხში გავრცელებულ დიალექტზე³ და არავითარ შემთხვევაში. როგორც ამას გერბერი თვლის. ავარიული არ

არის ცალკე ენა.

ამ მხარეს ეკუთვნიან: 1. მთავარი სოფელი ხუნძახი, ანუ⁴ თათრულად ავარ, ანდურ ენაზე ჰაიბულ. 2. ჩირიურ[ტ]ი⁵ 3. მი(ნ)ათლი 4. იხა 5. ცობოთლი⁶ 6. ინხო 7. შიკაროი 8. აშილ[თ]ა 9. ჭირკატა 10. თლირხა⁷ 11. ტადინხო⁸ 12. ჭელადათლი⁹ 13. ორთაქოლო 14. მინალ ინხილარი 15. ტარადა¹⁰ ინხილარი 16. ქვანხიდათლი 17. ბოთლის(ლარ)ი 18. სალტა 19. ჭოდროდა¹¹ 20. ლოდო-ბერი 21. თლის(ერალ)ი 22. ჰიმ(ერ)(ალ)ი¹² 23. სელი(ლარ), ესენი ყველანი მდებარეობენ კოისუზე ქვემოდან ზევითკენ. აგრეთვე არის სოფლები¹³: 24. აფში(ს) 25. უნჰელი 26. ამეკინი 27. კოლოტვიო 28. არაკუნი 29. მულიუ 30. ტონოდა¹⁴ 31. გოგოთლი¹⁵ 32. ჰოლოტლი 33. კუდალი 34. ქოხი 35. ნიკ(იკ)არი 36. ბუდუნი 37. ბოროსოდლი¹⁶ 38. აკამიკი 39. ტატანისი 40. ობოდა 41. ქებუდა 42. გენუ 43. ჰამუში. უკანასკნელთან არის საჰმელი მარილის წყაროები, რომლიდანაც მარილს ხარშავენ (ხდიან?).

1 მდინარეებს კოისუსა – ხუნძახის ბატონია, გ ი უ ლ.] ავაო – ლეკუოდ; ხუნძახი – ქართულად. ზემოთ კოისუზე. თათრები და სპარსელები მას უწოდებენ ავარს და მის მმართველს, რომელსაც ლეკურად მუცალი ან ნუცალი ჰქვია, ავარზანს, რუსები ავარსკოი ხანს, ქართველები ხუნძახის ბატონს. პ ა ლ.

² მის ვაჟს – სულთან ბეგისა, პ ა ლ.] ავარ ხანის მეორე ცოლია უცმეი სულთანბეგის ქალი; პირველი ცოლისგან [ჰყ ვს] ვაჟი უმახანი, გ ი უ ლ.

³ იქ ლაპარაკობენ – დიალექტზე. პ ა ლ.] ამ მხარის ენა იგივეა. დაც ქარისა და ანწუ-ის. გ ი უ ლ.

⁴ ანუ > პალ

⁵ ჩირიური, გიულ.] იოგუტი, პ ა ლ.

⁶ ცობოტლი. გ ი უ ლ.] ცობოლი, პ ა ლ.

⁷ ტადინხო, გ ი უ ლ.] ტანინხო, პ ა ლ.

⁸ შატლირხა. გ ი უ ლ.] ჭირნა. პ ა ლ.

⁹ ტელადათლი. გ ი უ ლ.] ელადარი, პალ.

¹⁰ ტარადა, გ ი უ ლ.] ტასადა, პ ა ლ. (ნიშნავს ზემო [ინნელოვლები] – გ. გ.).

¹¹ ჭოტრუტა, გ ი უ ლ.] ჭოროტა, პ ა ლ.

¹² ჰიმერალი, გ ი უ ლ.] ჰინერალი, პ ა ლ.

¹³ აგრეთვე არის სოფლები. პ ა ლ.] სხვა ცნობებით, გ ი უ ლ.

¹⁴ ტონოდა, გ ი უ ლ.] ტოროდა, პ ა ლ.

¹⁵ გოგოტლ, გ ი უ ლ.] გოგელტ. პ ა ლ.

¹⁶ ბოროსოდლი, გ ი უ ლ.) ბოროსოპლ. პ ა ლ.

83

Die Einwohner rechnet man auf 1500 Familien. Es sind Muhamedaner und waren vorher Tschetschengischen Fürsten zinsbar, welches sie jezo nur in einiger Absicht sind.

2. Der Distrikt Kä s e r u k . An einem¹ Arm der Koisu, der Karak genennet wird, im hohen Gebürge.

Zu demselben gehören die Dörfer: 1. Richeb oder Richzimi 2. Hilib auch Halilu 3. Kutich² auch Kutichi 4. Drunno³ auch Durimi, welches auch Kusuruk⁴ und Kenseruk genennet wird 5. Karanno oder Karaimi 6. Nukusch 7. Zimir 8. Tl'erab 9. Rulda 10. Irib 11. Chinn⁵ 12. Mukruch 13. Tschunu 14. Eremi 15. Muhor.

Dieser Distrikt ist unabhängig, doch übt der Chan der Kasikumucken einige Oberherrschaft in demselben aus.

3. Der lesigische Distrikt I d a t l ' oder H i d a t l ' liegt neben Andi am Koisu, mit welchem er zusammen hält, aber völlig vom Auar Chan abhängig ist. Seine Dörfer Hint a ", Matschara, Horoda. Tl'ak, Heduta,

Tidi, Naketl'.

Man rechnet 400 Familien in demselben.

4. Der lesgische Distrikt M u k r a t l' . Am Koisu⁷-Arm Karak unter dem Distr. Karachl'. Er gehört auch dem Auar Chan und wird auf 200 Familien geschätzt, die in folgenden Dörfern wohnen: 1. Magar 2. Zinib 3. Kuldsse 4. Schiginu 5. Heruk 6. Kebsur 7. Kemira. Er ist in gewissen Verhältnissen dem Auar Chan unterworfen.

5. Der Distrikt A n s o k u l oder O s o k u ⁹ . Am Koisu. In demselben das Dorf Harakan und noch 14 andere; über den¹⁰: Charatschi, Sirale, Balakan¹¹, unter dem:¹² Aschita, Tschirikei und¹³ Bautogai, welches¹⁴ das unterste lesgische Dorf am Koisu über Kostek¹⁵. Irhana, Kemira, Haraman letztes lesgisches Dorf vor Kostek in O.¹⁶.

¹ einem, P.] den mittleren, G.

² kutich, G.] kutisch, P.

³ Drunno, G.] Drummo. P.

⁴ Kusuruk. G.] Käseruk, P.

⁵ Chinu, G.] China, P.

⁶ Hinta, G.] Hirta. P.

⁷ Koisu, G.] Kaisu, P.

⁸ Schiginu. G. Sesigimu, P.

⁹ Ansokul oder Osokul, G.] Onsekul auch Ansokul, P.

¹⁰ fiber den <P.

¹¹ Balakan, G.) Balakar, P.

¹² unter dem: <P.

¹³ und <P.

¹⁴ welches <P.

¹⁵ das unterste-Kostek, P.] das letzte Lesgische Dorf vor Kostek an dem W.

des Koisu, G.

¹⁶ Haraman – in O. < P.

84

მოსახლეობას 1500 ოჯახი შეადგენს. ისინი არიან მაჰმადიანები და წინათ იყვნენ ჩეჩენი მთავრების მოხარკენი, ახლაც კი მხოლოდ ნაწილობრივ არიან.

2. მხარე კ ე ზ ე რ უ კ ი . კოისუს შუა ტოტზე, რომელსაც ეძახიან ყარანს. მაღალ მთებში.

მას ეკუთვნის სოფლები: 1. რიხები ან რიხციმი 2. ჰილიბი, აგრეთვე ჰალილუ 3. კუტინ² ან კუტიხი 4. დრუნო³ ან დურიმი, რომელსაც აგრეთვე კუზურუკი⁴ და კენზერუკი ჰქვია; 5. ყარანაი ან ყარაიმი 6. ნუკუში 7. ცემირი 8. თლერაბი 9. რულდა 10. ირიბი 11. ხინუს⁵ 12. მუკრახი 13. ჩუნი 14. ერემი 15. მუჰარი.

ეს მხარე დამოუკიდებელია, თუმცა ყაზიყუმუხის ხანი ცდილობს თავის ბატონობის გავრცელებას მასზე.

3. ლეკური მხარე ი დ ა თ ლ ი ან ჰ ი დ ა თ ლ ი მდებარეობს კოისუზე, ანდის ახლოს, რომელთანაც ის გაერთიანებულია, მაგრამ მთლიანად ემორჩილება ავარხანს. მისი სოფლებია ჰინტა⁶, მაჰადა. ურადა, თლახი, ხოთოდა, ტიდი, ნაყითლი.

აქ 400 ოჯახი ითვლება.

4. ლეკური მხარე მ უ კ რ ა თ ლ ი . კოისუს⁷ ტოტზე ყარანზე, ყარახ(ლ)ის მხარის ქვევით. ის ეკუთვნის აგრეთვე ავარიის ხანს და დასახლებულია 200

ოჯახით, რომლებიც შემდეგ სოფლებში ცხოვრობენ: 1. მალარ[ლ] 2. ცინიბი 3. კულძე ბი] 4. შიგინუ⁸ 5. ჰერუკი 6. კეზური 7. კემირა. ის გარკვეული პირობების გამო დაემორჩილა ავარხანს.

5. მხარე ანსოკული, ანუ ოსოკული⁹. კოისუზე. აქ არის სოფელი ჰარაკანი და კიდევ 14 სხვა. მის ზემოთ [არის]¹⁰: ხარაჭი, ზირანი, ბალაკანი; მის ქვემოთ¹¹. აშილტა, ჭირკვი და ბავტუგაი, რომელიც¹³ ყველაზე ქვემო ლეკური სოფელია კოისუზე კოსტეკს ზემოთ¹⁴; ირჰანა[ი], კემირა, ჰარაკანი უკანასკნელი ლეკური სოფელი კოსტეკიდან აღმოსავლეთით¹⁵.

¹ შუა < პალ.

² კუტის, გიულ.] კუტიშ, პალ.

³ დრენო, გიულ.] დრუმო, პალ.

⁴ კეზურუკი, გიულ.] კეზერ უკი, პალ.

⁵ სახ.ნუ, გიულ.] ხინა, პალ.

⁶ ჰინტა, გიულ.] ჰირტა, პალ.

⁷ კოისუს, გიულ.] კაისუს, პალ.

⁸ მიგნუ, გიულ.] სესიგიშუ, პალ.

⁹ ანსოკული. ანუ ოსოკული, გიულ.] ონსეკული, აგრეთვე ანსოკული. პალ=ონსო-ქოლო – გ. გ.

¹⁰ წის ზემოთ < პალ.

¹¹ მის ქვემოთ < პალ.

¹² და < პალ.

¹³ რომელიც < პალ.

¹⁴ ყველაზე ქვემო – ზემოთ, პალ.] ყველაზე ბოლო სოფელი კოსტეკს მერე, კოისუს დასავლეთით, გიულ.

¹⁵ ჰარამანი – აღმოსავლეთით < პალ.

Auch in demselben spricht man das oben gedachte allgemeine lesigische oder awarische mit sehr wenig Abweichung. In diesen Distrikt findet man Wein und Obst. Wie Mukratle steht er unter dem Auar Chan.

6. Der lesigische Distrikt K a r a c h l'. An eben dem Arm des Koisu unter Kaeseruk. Er gehört dem Auar Chan und enthält folgende Dörfer: 1. Otschop 2. Sota 3. Tschetschada 4. Schiloda 5. Tl'aluch 6. Such 7. Sumeti 8. Huntlob' 9. Ut'luch 10. Taruch 11. Muschub 12. Hidib 13. Bugdutl' 14. Tl'urusch 15. Atschada¹ 16. Hunuch 17. Muruch 18. Tl'ak 19. Mugurak 20. Bazada 21. Kullap 22. Suratl, mit 200 Familien, Awarchans²; 23. Kuggabe³ mit 150 Familien, Awarchans⁴. Man rechnet 800⁵ Familien in demselben.

7. Der Distrikt kl. G u m b e t heist Andi Sprache M e h ' t e l a r. Dazu gehören: Mehetla, Šiok, Zelitl', Tharatl, Ingischu, Orguna, Tanok, Atluk, Tschirkata, Aschilta. Itschitschali, Tschauduk (Schawduk), Zunir, Keğanu, Inchu; alle am Flusse T'al'ara, der zum Koisu fließt. An 1500 Familien Mahometan sonst den Tschetschensche Fürsten zinsbar. Auch izt in etwas den Arslanbeg Turtau stellen an 1500 streitbare Männer; daselbst Awars Sprache; von Tschetschen 2 Tagereise in S. ⁶.

10. Der Distrikt A n z u g. Er liegt am Samura unter Kabutsch⁷. Die Dörfer desselben liegen zwischen dem südlichen Schiefer- und Kalkgebürge durch das sie von Kacheti geschieden werden⁸. Nach Kisichi ist eine Tagereise. Die vornehmsten Dörfer dieses Distrikts sind: Madtschar⁹,

Karda, Tuhuk, Anzug, Kupota, Rusbl'¹⁰ u. m. a.¹¹ Die Einwohner machen etwa 1500 Familien aus. Man redet hier die lesigische Sprache im chun-sagischen oder awarischen Dialekt, mit wenig Abweichung¹².

¹ Atschada, G.] Atschadu. P.

² Awarchans < P.

³ Kuggabe, G.] Kugschabe, P.

⁴ Awarchans < P.

⁵ 800, G] 1100, P.

⁶ Der Distrikt kl. – 2 Tagereise in S. G.] 7. G u m b e l , andisch M e c h t e l a r .
Am Gumbel-Flüßchen des Koisu. Von Tschetschem 2 Tagereise. Er ist dem Kumükischen Fürsten in Tschetschem unterthan.

8. A r a k a n , am Koisu.

9. B u r t u m a , am Koisu. Seine Dörfer: 1. Metelta 2. Sok 3. Z-lil 4. Grguna

5. Tanok 6. Atluk 7. Tschirkata S. Tscharotl 9. Ingischu 10. Aschilta 11. Itschitschali

12. Tschanduk oder Schawduk 13. Zumir 14. Keschanu 15. Irchu, alle am Fluß Ta-

kara des Koisu. P. ამ ადგილას დედანში 8 – 9 მხარეებად არაკანი და Burtuna არაა ცალკე გამოყოფილი.

⁷ Er liegt–Kabutsch, P.] Er folgt an der Samura niedriger Kabutsch, G.

⁸ durch das - werden < P.

⁹ Madschar, G.] Matliar, P.

¹⁰ Rusbl', G] Rusb, P.

¹¹ u. m. a. <G.

¹² wenig Abweichung, P.] geringer Veränderung, G.

86

აქაც ლაპარაკობენ ზემოთ ნახსენებ საერთო ლეკურ ან ავარულ ენაზე, ცოტაოდენი განსხვავებით. ამ მხარეში არის ღვინო და ხილი. როგორც მუკრატლი, ისიც ემორჩილება ავარხანს.

6. ლეკური მხარე ყ ა რ ა ნ ი ძევს ასევე კოისუს ტოტზე კეზერუკს ქვემოთ. ის ეკუთვნის ავარხანს და შეიცავს შემდეგ სოფლებს: 1. ოჩლო 2. სოტა 3. ჩეჩადა 4. შილოდა 5. თლა[ი]ლუხი 6. სუხი 7. სუმეთი 8. ჰუნტლოზი 9. უთოლუხი 10. თალოლუხი 11. მუშუბი 12. ჰიდიბი 13. ბუდდუთლი 14. თლა-როში 15. აჩადა¹ 16. ჰუნუხი 17. მურუხი 18. თლახი 19. მუგურახი 20. ბა-წადა 21. ქულა 22. სურატლი, 200 ოჯახით, ავარხანისაა² 23. კუგჯაბე³, 150 ოჯახით, ავარხანისაა⁴. სულ ამ მხარეში ითვლება 800⁵ ოჯახი.

7. პ ა ტ ა რ ა გ უ მ ბ ე თ ი ს მხარეს ანდურ ენაზე მ ე ჰ ტ ე ლ ა რ ი ჰქვია. მას ეკუთვნის: მეჰელთა, სიოხი, ცილითლი, თარათლი, ინგიში, ორგუნა, დანუხი, ა[რ]თოლუხი, ჭირქატა, აშილტა, იჩიჩალი, ჩაუდუკი (შავდუხი), ცუური, კეჯანი, ინხუ; ყველანი [მდებარეობენ] მდ. თლარაზე, რომელიც კოისუს ერთვის. 1500 მაჰმადიანი ოჯახია და უხდიან გადასახადს ჩეჩენთა მთავრებს. ახლაც არსლანბეგ ტურტაუსთვის გამოჰყავთ 1500 შეიარაღებული კაცი; იქ არის ავარული ენა; ჩეჩენთიდან 2 დღის სავალზეა სამხრეთით⁶.

10. მხარე ა ნ წ უ ხ ი. ის მდებარეობს ყაფუჭის ქვემოთ სამურაზე⁷. მისი სოფლები განლაგებული არიან სამხრეთის ფიქალიანსა და კირქვიან მთებს შორის, რომელიც მას კახეთისგან გამოჰყოფს⁸. ქიზიყამდე არის 1 დღის სავალი. ყველაზე დიდი სოფლები ამ მხარისა არის: მაჭარი⁹, ქარდა, ტუჰუვი, ანწუხი, კუოტა, რუსბლი, და სხვა მრავალი¹⁰ მოსახლეობა შეადგენს დაახლოებით 1500 ოჯახს. აქ ლაპარაკობენ ლეკური ენის ხუნძახურ ან ავარულ დიალექტზე, მცირე განსხვავებით.

¹ აჩადა, გ ი უ ლ.] აჩადუ, პ ა ლ.

² ავარზანისაა < პ ა ლ.

³ კუგჯაბე, გ ი უ ლ.] კუგმაბე, პ ა ლ.

⁴ ავარზანისაა < პ ა ლ.

⁵ 800, გ ი უ ლ.] 1100, პ ა ლ.

⁶ პატარა გუმბეთის მხარეს – სავალზეა სამხრეთით, გ ი უ ლ.] 7. გ უ მ ბ ე ლ ი, ანდურად მე ხ ტ ე ლ ა რ ი. კოისუს შენაკად გუმბელზე. ჩეჩნეთიდან 2 დღის სავალზე. ის ემორჩილება ყუმუხელ თავადებს ჩეჩნეთში.

8 ა რ ა კ ა ნ ი, კოისუზე.

9 ზ უ რ ტ უ მ ა, კოისუზე. მისი სოფლებია: 1. მეტელტა 2. სოკი 3. ცელილი 4. გოგუნა 5. ტანოკი 6. ატლუკი 7. ჭრკატა 8. კაროტლი 9. ინგიშუ 10. აშილტა 12. იჩიჩალი 12. ჩან-დუკი, ან შავდუკი 13. კუმისი 14. კეშანუ 15. ირხე, ყველა კოისუს შენაკად ტაკა-რაზე. პ ა ლ.

⁷ ის მდებარეობს – სამუოაზე, პ ა ლ.] ის ყაპუჭს ქვემოთ მიჰყვება სამუოას. გ ი უ ლ.

⁸ რომელიც მას კახეთისგან გამოჰყოფს < პ ა ლ.

⁹ მაჯარი, გ ი უ ლ.] მატლიარი, პ ა ლ.

¹⁰ და სხვა მრავალი < გ ი უ ლ.

87

Auch dieser lesgische Distrikt gehörte ehemals zu Kacheti und stand auch jetzt (1772) mit den kartulischen Zaaren in guten Vernehmen. Sie lassen ihre Schaafte des Winters auf kachetischen Grunde weiden³ und handeln nach Telau⁴ und Tiflis⁵.

Dieser Distrikt hat⁶ keinen Fürsten, nur erwählte Aelteste und sucht sich unabhängig⁸ zu erhalten.

In der häuslichen Verfassung, der Kleidung, den Sitten, der Religion ist alles wie in Dido, doch hat hier die sunnische Sekte der Muhametaner mehr Anhänger ⁹.

11. Der Distrikt Tebel liegt an der¹⁰ Samura unter Anzug. Zu demselben gehören folgende Dörfer: Buhunuda¹¹, Karda, Tadisda. Chadisda¹², Niker, Manab¹³, Kutlab. Tarata¹⁴. Hamer. Dieser Distrikt war ehemals, wie Tschar, den kachetischen Zaaren unterthan, die die griechische Religion einführten. Jetzt ist er independent und ohne Religion¹⁵.

12. Hierauf folgt noch niedriger der Distrikt T u m u r g i oder T u m u - r a l dessen Hauptdörfer sind: Tschuruda, Bet'leta, Kamitluch', Garakru. Die Sprache in diesen beiden Distrikten ist dieselbe mit der in Anzug¹⁶.

13. Ahti. Am Samura.

14. Rutul. Am Samura¹⁷.

15. Der Distrikt T s c h a r oder D s c h a r i im Thale zwischen dem südlichen kaukasischen Neben- und Vorgebürge, zwischen der linken des Alasan und Samura, ist der südöstliche Theil Lesgistsans und gränzt mit

¹ (1772) < G.

² kartulischen < G..

³ Sie lassen - weiden. P.] Sie treiben ihre Schaafte im Winter nach Kacheti in die Weide. G.

⁴ Telau, G.] Telaw, P.

⁵ Tiflis, G.] Teflis, P.

⁶ Dieser Distrikt hat, P. Sie haben. G

⁷ sucht, P.] suchen, G.

⁸ unabhängig, P.] frei, G.

⁹ In der häuslichen Anhänger, P.] Handel und Kleidung ist wie bei Dido angeführt. Von der Religion gilt auch das, was von Dido gesagt; doch ist in Anzug

die sunnisch mahometanische Religion mer ausgebreitet, G.

¹⁰ an der, G.] am, P.

¹¹ Buhunuda, G.] Buchunuda, P.

¹² Chadisda, GJ Chadisch, P.

¹³ Manab, G.] Marab, P.

¹⁴ Tarata, G.] Tararata, P.

¹⁵ Dieser Distrikt- ohne Religion" დადანში აქ არ სწერია.

¹⁶ Hierauf folgt-in Anzug, G.] Tumurgi oder Tumurga liegt unter Tebel am Samura. Seine Hauptdörfer sind: Tschuruda, Betleta, Kamutluch, Gararakru. P.

¹⁷ „13. Aehti – Samura“ გიულდენშტედტს ცალკე მხარეებად არ აქვს გამოყოფილი ამ ადგილას.

88

ეს ლეკური მხარეც ძველად ეკუთვნოდა კახეთს და ახლაც (1772)¹ ქართლის² მეფესთან კეთილ დამოკიდებულებაში იყო. ისინი ზამთარში ცხვარს აძოვებენ კახეთის მიწებზე და ვაჭრობენ თელავში და თბილისში.

ამ მხარეს არ ჰყავს თავადები, ჰყავს მხოლოდ არჩეული მთავარი (მამასახლისი) და ცდილობს თავი დამოუკიდებლად⁵ დაიჭიროს.

შინაურ ცხოვრებაში, ჩაცმა-დახურვაში, ჩვევებსა და რელიგიაში ისეთი ვენი არიან, როგორც დიდოში, მხოლოდ სუნის სექტას აქ მეტი მიმდევარი მაჰმადიანი ჰყავს⁷.

11. მხარე თ ე ბ ე ლ ი – მდებარეობს ანწუხს ქვემოთ სამურაზე. მას ეკუთვნის სოფლები: ბუხნადა, ქარდა, ტადისდა, ხადისდა⁸, ნიკარი, მანაბი⁹, კუტლაბი, თლ[არატა]¹⁰. ამერი. ეს მხარე ძველად, როგორც ქარი, ემორჩილებოდა კახეთის მეფეებს, რომლებმაც აქ ბერძნული (მართლმადიდებლური) რელიგია შემოიტანეს. ახლა ის დამოუკიდებელია და რელიგია არა აქვს¹¹.

12. ამის შემდეგ. კიდევ უფრო დაბლა მოსდევს მხარე ტ უ მ უ რ გ ი ანუ ტ უ მ უ რ ა ლ ი , რომლის მთავარი სოფლებია: ჭარადა, ბეთელდა, კიმე[თ]ლუხი, გარაკოლო. ორივე ამ მხარეში იგივე ენაა, რაც ანწუხში¹².

13. ა ხ ტ ი, სამურაზე.

14. რ უ ტ უ ლ ი, სამურაზე.

15. მხარე ჭ ა რ ი ან ჯ ა რ ი მდებარეობს დაბლობზე კავკასიის სამხრეთ შტოსა და მთისწინეთს შორის, ალაზნის მარცხენა მხარესა და სამურას შუა; ის არის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი ლეკეთისა და ესაზღვრება კახეთს. მისი სოფლებია¹³: 1. ბელაქანი 2. მაწეხი 3. ქარი 4. თალა 5. კანკურაუ

¹ 1772 < გ ი უ ლ

² ქართლის < გ ი უ ლ

³ ისინი – მიწებზე, პ ა ლ. ზამთრობით მათ თავისი ცხვარი მიჰყავთ კახეთის საძოვებზე, გ ი უ ლ.

⁴ ამ მხარეს, პ ა ლ.] მათ, გ ი უ ლ.

⁵ ცდილობს, პ ა ლ.] ცდილობენ, გ ი უ ლ.

⁶ დამოუკიდებლად, პ ა ლ.] თავისუფლად, გ ი უ ლ.

⁷ შინაურ ცხოვრებაში — მაჰმადიანი ჰყავს, პ ა ლ.] ცეცასა და ჩაცმაში დიდოს მსგავსია. რელიგიის შესახებ შეიძლება ითქვას იგივე, რაც დიდოსთან; თუმცა ანწუხში სუნიტური მაჰმადიანობა უფრო მეტადაა გავრცელებული. გ ი უ ლ.

⁸ ხადისდა, გ ი უ ლ.] ხადიში, პ ა ლ.

⁹ მანაბი, გიულ.] არაბი, პ ა ლ.

¹⁰ ტარატა, გ ი უ ლ.] ტარარატა. პ ა ლ.

¹¹ „ეს მხარე ძველად – რელიგია არა აქვს“, დედანში აქ არ სწერია.

¹² ამის შემდეგ – ანწუხში, გ ი უ ლ.] ტუმურგი, ან ტუმურგა ტებელს ქვემოთ სამურაზე. მისი მთავარი სოფლებია: ჩურუდა, ბეტლეტა, კამუტლუხი, გარარაკრუ. პალ.

¹³ მზარე კარი – მ.სი სოფლებია, პ ა ლ.] დაბლობზე, რომელსაც ქმნის კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთი მთავარ ქედთან, ალაზანსა და სამურას შორის მდებარეობენ შემდეგი ლეკური სოფლები, რომლებიც ყველაზე განაპირა სამხრეთის [სოფლებს წარმოადგენენ და ესაზღვრებიან კახეთს; სახელდობრ: გ ი უ ლ.

89

Kacheti. Die Dörfer sind ¹: 1. Belakan 2. Matzech 3. Tschar 4. Tala 5. Kankurai 6. Mischmisch² 7. Aleabat 8. Tschinich 9. Guluk 10. Kach 11. Illesu 12. Zachur 13. Warchian 14. Ienginuch³ 15. Latechi⁴ 16. Tschinich, 17. Guluk⁵. Folgende Dörfer haben die Tschari von Kacheti gerissen und behalten Aleabat, Kach, Watchgar und Innginuch. Sie gehören den gedachten kleinen tscharischen Fürsten. Ihre Einwohner sind noch Georgianer aber jetzt noch von wenig georgischen Sitten und fast ohne Religion, und obgleich die Einwohner noch meistens Georgianer sind, so sind sie doch Muhamedanschen Glaubens. Warchian und Zagur gehört dem Fürstlinge Muhamet Bek in esu⁶. Noch ein kleiner Fürst Hatschi Dschalabi nemlich, hat einige Dörfer ausser den genannten. Er soll in einer auf einem Berge angelegten Festung wohnen und ihr den tatarischen Nahmen *Gelosen* Gorasseri (d. i. komm und siehe) gegeben haben. Dieser Distrikt stand mit Tebel vordem unter den kachetischen Zaaren und war christlich. Jetzo sind sie unabhängig, ohne Religion und vorzüglich Dschari sehr räuberisch. Sie nennen sich Muhamedaner der sunischen Secte. Man rechnet 1500 streitbare Männer auf diesen Distrikt.

Die tscharischen Dörfer sind den kachetischen sehr ähnlich; nur haben diese Lesgier die Getreidevorrathen nicht in Erdgruben, sondern auf den Boden ihrer Häuser, daher sie durch das Abbrennen der Dörfer in große Verlegenheit gerathen. In vielen Dörfern sind, nach der Weise der Kausen, steinerne Schiesthürme. Im Distrikt Dschari oder Tschar soll man noch Spuren einer von O. in W. gezogenen Mauer sehen; es ist vermuthlich die von Derbent in Westen fortgehende. In Kachetien und überhaupt in Georgien, findet man an der rechten Seite des Alasans keine Spur derselben, daher die Sage, daß sich eine Mauer von kaspischen zum schwarzen Meer erstreckt habe, falsch ist. Sie scheint sich am linken Ufer des Alasan zu endigen und wäre also etwan 150 Werste lang. Mein dringendes Verlangen diese Trümmer, von welchen Bayer in den Commentarien der Petersburgschen Akademie redet, selbst zu sehen, ward durch die Räubereyen der Lesgier unmöglich.

¹ Der Distrikt Tschar - Dörfer sind, P.) Zu dem Tale, das die südlichen caucasischen Vorgebürge mit dem Hauptgebürge machen, liegen zwischen dem Alasan und dem Samur folgende lesgische Dörfer. die die äussersten südlichen sind und mit Kacheti gränzen; nemlich: G.

² Mischmisch. G.] Mischnisch, P.

³ Ienginuch, G.] Zenginuch, P.

⁴ Latechi G.

⁵ Tschinich, Guluk < G. პალასი შეცდომით ხელმეორედ ახსენებს.

⁶ Folgende Dörfer in Illesu, P.] den einige gröstenteils Georgianer zu Einwohner haben, die von den Lesgiern zinsbar und zu Mahometaner gemacht sind. Das Haupt-Dorf Tschar dient auch zum Distriktsname. (შემდეგ წევრილი ხელით ჩამატებასავით მოხდეს)- Die georgische Dörfer sind: Aleabat und Kach, deren in Tschar gehörig; Warchian, einem kleinen Fürsten Mahamet bek in Illesu gehörig und lengi-

6. მიშილიშა¹ 7. ალიაბათი მ. ჯინისი 9. გულუკი 10. კახი 11. ილისუ 12. წახური 13. ვერსიანი 14. იენგინუხი² 15. კატენი³ 16. ჯინიხი 17. გულუკი⁴.
3 ჭარმა შემდეგი სოფლები მოსტაცა კახეთს – ალიაბათი, კახი, ვარხიანი(?) და ინგინუხი. ისინი ეკუთვნიან უკვე დასახელებულ ჭარელ პატარა მთავრებს. მათი მოსახლეობა ჯერაც ქართველებია, მაგრამ ცოტა აქვთ ქართული ჩვევები და თითქმის ურელიგიოდ არიან; თუმცა მეტი წილი მოსახლეობის ქართველია, მაინც ისინი სარწმუნოებით მაჰმადიანები არიან. ვერხიანი და წახური ეკუთვნის მთავრის შვილს მუჰამედ ბეგს ილისუში⁵. კიდევ ერთ პატარა მთავარს, სახელდობრ, ჰაჯი ჩალაბს ეკუთვნის რამდენიმე სოფელი ზემოდასახელებულებს გარდა. ის უნდა ცხოვრობდეს მთაზე მდებარე ციხეში. რომელსაც დაარქვეს თათრული სახელი *გელოსენ* გორასსერი (ე. ი. მოდი და ნახე). ეს მხარე თებელთან ერთად ადრე ემორჩილებოდა კახეთის მეფეს და იყო ქრისტიანული. ახლა ის დამოუკიდებელია, არ აქვს რელიგია; განსაკუთრებით ქარი ძალიან ყაჩაღურია. ისინი თვლიან თავს სუნის სექტის მაჰმადიანებად. ამ მხარეში ითვლება 1500 მეომარი.

ჭარის სოფლები ძალიან ჰგავს კახეთისას; მხოლოდ ეს ლეკები თავის ჭირნახულს ინახავენ არა ორმოებში, არამედ თავისი სახლის სხვენზე, ამით სოფლების გადაწვისას დიდ გაჭირვებაში ვარდებიან. ბევრ სოფელში, კავკასიელთა მსგავსად, არის ქვის კოშკები. ჭარში შეიმჩნევა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ მიმავალი კედლის ნაშთები; ეს ალბათ არის დერბენტიდან დასავლეთისკენ გაშენებული კედელი. კახეთში, ალაზნის მარჯვენა მხარეზე, და საერთოდ საქართველოში, ამ კედლის კვალი არ არის; ამდენად გადმოცემა. რომ კედელი გადიოდა კასპიიდან შავ ზღვამდე, მცდარია; ის უნდა თავდებოდეს ალაზნის მარცხენა მხარეზე და სიგრძით ალბათ 150 ვერსი იყო. ლეკების ყაჩაღობის გამო განუხორციელებელი დარჩა ჩემი დაჟინებითი სურვილი, რომ ჩემი თვალით მენახა ეს ნანგრევები, რომელთა შესახებაც ბაიერი პეტერ-ბურგის აკადემიის „მოამბეში“ აღნიშნავდა.

¹ მიშილიშა. გ. ი. უ. ლ.] მიმნიში, პ. ა. ლ.

² იენგი ნუხი, გ. ი. უ. ლ.] ცენგინუხი, პ. ა. ლ.

³ კატენი < გ. ი. უ. ლ.

⁴ „16. ჯინიხი 17. კატენი“ შეცდომით ხელახლაა გამეორებული პალასის მიერ.

⁵ შემდეგი სოფლები – ილისუში, პ. ა. ლ.] ამათგან ზოგი, რომელთა მოსახლეობასაც უმეტესწილად ქართველები შეადგენენ, ლეკების მიერ დახარკული და გამაჰმადიანებული არიან. მთავარი სოფელი ჭარდსევე მხარის სახელიცაა. ქართული სოფლებია: ალიაბათი და კახი, ჭარს ეკუთვნიან; ვერხიანი, ეკუთვნის ილისუს მცირე ბატონს მაჰამეტ ბეგს. და იენგინუხი. ემორჩილება შაჰის მმართველს ჰუსეინ ხანს. გ. ი. უ. ლ.

B. Der zweyte lesigische Dialekt schränkt sich blos auf zwey Distrikte ein:

16. Dido georgianisch Didoeti¹. Er ist der erste lesigische Distrikt² an der S. Seite der Alpen am Ursprunge des Samura und³ gränzt in O. mit dem georgianischen Distrikt Tuschi oder Tuscheti⁴, in S. mit Kacheti, und in N. mit dem kistischen Distrikt Dschanti⁵ – Er enthält⁶

folgende Dörfer: 1. Bescho 2. Barib 3. Thladuk⁷, Kidirs⁸ 4. Sechidi 5. Ksämari 6. Tedlosochi⁹ 7. Rehotli 8. Otutli 9. Tschaliaki 10. Zizimaki 11. Ilboki 12. Uäzeatli 13. Chibia 14. Kwiratle 15. Chuprib¹⁰ 16. Tschapichwa 17. Altharak 18. Chuteruk¹¹ 19. Hasak 20. Tlerutle, wo Eisengruben sind 21. Aked¹² 22. Helwoë 23. Retio 24. Mokokip ein großes Dorf 25. Eschidle 26. Astl'a 27. Chbotl' 28. Kwitlo 29. Hinok 30. Kätok 31. Escha 32. Ziche und 33. Kita oder Kidi¹³. Bey Barib und mehr Oertern sind Kochsalzquellen. In diesem Distrikt wird auch ausser Eisen, Kupfer und Bley geschmolzen, auch Salpeter bereitet. Zwischen Dido und Kacheti ist ein unbewohnter Bergzug des Kalkgebürges.

Von Tschilda in Kacheti ist bis Kidir in Dido nur 1 Tagereise, von da bis Eschidle eine halbe Tagereise, nach Bogos nach N. 1¹/₂ Tag., nach Tuscheti 1 Tagereise, and nach Kabutsch nach O. eine kleine Tagereise¹⁴, nach Andi in NO. 2¹/₂ Tagereisen.

17. Der lesigische Distrikt Unso liegt neben¹⁵ Dido in NO. Er ist klein und hat seine Benennung von einem großen Dorfe, zu welchem kleinere gehören. Wie Dido befindet er sich auf der Höhe des südlichen¹⁶ Schiefergebürges¹⁷ und die Dörfer liegen an Samurbächen und ihren Quellen.

Die Sprache verbindet diese Distrikte Dido und Unso miteinander, die in beiden dieselbe und von allen der benachbarten Völker verschieden

¹ georgianisch Didoeti. G.] oder Didoeli, P.

² der erste lesigische Distrikt <P.

³ der Alpen - Samura und. P.] des Caucasischen Gebürges, der, G.

⁴ Tuscheti, G. Tuschen. P.

⁵ Dschanti, G.] Dschari. P.

⁶ Er enthält. P.] Es gehören dazu, G.

⁷ Thladuk, G. Tschladuk, P.

⁸ Kidir < P.

⁹ Tedlosochi, G.] Teddosochi. P.

¹⁰ Chuprib, G.] Chubrit, P.

¹¹ Chuterak, G.] Chuperuk. P.

¹² Aked, G.] Akel, P.

¹³ „oder Kidi“ დედანში ამ ადგილას არ სწერია.

¹⁴ Von Tschilda – kleine Tagereise, G.] Von Kidir in Dido ist bis Tschilda in Kacheti nur 1 Tagereise, nach Tuscheti 1 Tagereise, P.

¹⁵ neben, P. Von, G.

¹⁶ Höhe des südlichen, G.] südlichen Höhe des, P.

¹⁷ Schiefergebürges, P.) iugi alpini Schistosi, G.

ბ. მეორე ლეკური დიალექტი შემოიფარგლება მხოლოდ ორი მხარით:

16. დიდოქართულად დიდოეთი¹. ის არის პირველი ლეკური მხარე² ალაზების სამხრეთ მხარეზე, სამურის სათავესთან და³ აღმოსავლეთით ესაზღვრება ქართულ მხარეს, თუშეთს, სამხრეთით კახეთი აქვს, ჩრდილოეთით ქისტური მხარე ჯანტი⁴. მასში შედის შემდეგი სოფლები: I ბემო 2. ბარნაბი 3. თლადუხი⁵, კიდირი⁶ 4. ზენიდი 5. კსემარი 6. ტედლოზოხი 7. რეპოთლი 8. ოტუთლი 9. ჩალიახი 10. წიწიმახი 11. ელზოყი 12. ვიწითალი 13. ჯიბია 14. კემიათლი 15. ხუპრი(ბი)⁷ 16. შაფისი 17. ალთარაკი

18. ხუთრაკი⁸ 19. აზახი 20. თლეროთლი, სადაც არის რკინის მადნები. 21. აკიდი⁹ 22. ჰელკოე 23. რეტლო 24. მოყოყინი, დიდი სოფელი. 25. ეში-დლე 26. ასთლა 27. ხბოთლი 28. ყვეთლი 29. ჰინუხი 30. ხეტონი 31. ემა 32. ციხე და 33. ხიტა, ან ხიდი¹⁰. ბარნაბთან და სხვა ადგილებში არის სუფ-რის (საჭმელი) მარილის წყაროები. ამ მხარეში, რკინის გარდა, აღნობენ სპილენძს და ტყვიას, აგრეთვე ამზადებენ გვარჯილას. დიდოსა და კახეთს შორის არის კირქვიანი ქედის დაუსახლებელი მთიანეთი (ქედი).

შილდადან (კახეთშია) კიდირამდე (დიდოეთშია) მხოლოდ 1 დღის სავალია, იქიდან ეზიდლემდე ნახევარი დღის გზაა, ბოგოზამდე ჩრდილოეთისკენ 1 ¹/₂, დღისა, თუშეთამდე 1 დღის, ხოლო ყაფუქამდე აღმოსავლეთით ერთ დღის სავალზე ნაკლებია¹¹; ანდიმდე ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2 ¹/₂, დღის სავალი გზაა.

17. ლეკური მხარე უნძო მდებარეობს დიდოს ახლოს¹² ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ის პატარაა; მისი სახელწოდება წარმოსდგება დიდი სოფლის სახელისგან, რომელსაც უფრო მცირენი ეკუთვნიან. როგორც დიდო, ისიც მდებარეობს სამხრეთი ფიქალიანი მთების¹³ მაღლობებზე და სოფლები განლაგებული არიან სამურზე და მის შენაკადებზე.

ენა აკავშირებს დიდოსა და უნძოს მხარეებს ერთმანეთთან, რაც ორივეში ერთი და იგივეა და ყველა სხვა მეზობელი ხალხებისაგან განსხვავდება

¹ ქართულად დდოეთი, გ ი უ ლ.] ანუ დიდოელი. პ ა ლ.

² პირველი ლეკური მხარე < პ ა ლ.

³ ალპების – სათავესთან და, პ ა ლ.] კავკასიის ქედისა, რომელიც გ ი უ ლ.

⁴ ჯანტი, გ ი უ ლ.] ქარი, პ ა ლ.

⁵ თლადუკი, გ ი უ ლ.] ჩლადუკი, პ ა ლ.

⁶ კიდირი < პ ა ლ.

⁷ ხურიბი, გ ი უ ლ.] ხუმრიტი, პ ა ლ.

⁸ ხუტერუკი, გ ი უ ლ.] ხუპერუკი, პ ა ლ.

⁹ აკედი, გ ი უ ლ.] აკელი, პ ა ლ.

¹⁰ „ან კიდი“ დედანში აქ არ სწერია.

¹¹ შილდადან — ნაკლებია, გ ი უ ლ.] კიდირიდან (დიდოეთშია) ზილდამდე კახეთში მხოლოდ 1 დღის სავალია, თუშეთამდე 1 დღის გზაა, პ ა ლ.

¹² დიდოს ახლოს, პ ა ლ.] დიდოდან, გ ი უ ლ.

¹³ სამხრეთი ფიქალიანი მთების, გ ი უ ლ.] ფიქალიანი მთების სამხრეთ, პ ა ლ.

ist. Doch erkennt man derselben eine Verwandschaft mit der Sprache des Distrikts Chuusag oder Auar, und der übrigen verschiedenen Sprachen der Lesgischen Distrikte, daher ich diese Distrikte mit zu Lesgia oder Lesgistan rechne¹.

Beyde Distrikte enthalten etwan 1000 Familien. Sie waren ehemals Unterthanen von Kacheti. und² vermutlich würde von hieraus das Christenthum unter ihnen verbreitert, von dem³ noch jetzt⁴ einige Kirchen nach und die großen Fasten beybehalten sind. Sie haben sich aber der kachetischen Herrschaft entledigt und sind auch nun keine Christen mehr, aber auch keine Muhamedaner und ganz ohne eine namentliche Religion. Mit den Georgianern leben sie friedlich und weiden ihre Schaaf im kachetischen Thal. Sie haben keine Fürsten, nur Aelteste und sind arme und unwissende Leute. Sie sind dem mächtigen Distrikt Anzug und Kabutsch⁶

In der Art tributbar, daß 2 Familien jährlich ein Schaaf geben. In beyden Distrikten sind Eisen- und Blei -erze, die auch in kleiner Menge verschmolzen werden. Sie sieden sich auch etwas Salpeter und

machen Schiespulver, wozu sie den Schwefel, für Waizen, den sie ziemlich reichlich bauen kaufen, ein handvoll Salpeter wird mit einem Pud Waizen bezahlt 8. Kochsalz haben sie von den Quellen bey Andi und geben ein gleiches Maas Waizen dafür.

Sie weben grobes Tuch und machen daraus Rökke. Für dieselben, Woilocken oder Filze und Schaafe erhandeln sie in Kacheti baumwollene Zeuge und andere Hausgeräte⁹. Sie sind überhaupt an Vieh und Gütern arm und Geld ist gar nicht unter ihnen¹⁰; auch sind sie äusserst unweisend.

Den Kopf scheeren sie ganz kal, auch den Bart und lassen nur den Stuzbart nach und tragen Müze mit breiten Aufschlage von Schaaffellen. Die Weiber tragen ein kleines Tuch um die Stirn und ein grosses Tuch über den Kopf; und in allen übrigen ist die Kleidung völlig die kumükisch-tatarische; und so ist sie auch in ganz Lesgia¹¹.

¹ Die Sprache rechne, G.] Dido und Unso reden die lesgische Sprache in einerley Dialekt, nicht so mit den übrigen Distrikten, die sich (ob man gleich ein und dieselbe Grundsprache nicht verkennen kann) nicht verstehen, P.

² von Kacheti, und, G.] Kachetiens, wovon, P.

³ würde von hieraus von dem < P.

⁴ ize<P.

⁵ arme- sind <P.

⁶ und Kabutsch <P.

⁷ und Blei-<P.

⁸ ein handvoll-bazalt <P.

⁹ Hausgeräte, G.] Bedürfnisse, P.

¹⁰ Geld-ihnen, G.] wissen von Gelde gar nichts, P.

¹¹ Den Kopf scheeren - ganz Lesgia <P.

მაინც შეიმჩნევა ნათესაობა ხუნძახის ანუ ავარის მხარის ენასთან და ლეკური მხარეების დანარჩენ განსხვავებულ ენებთან; ამიტომ ამ მხარეებს მე ვთვლი ლეკეთისად¹.

ორივე მხარე შეიცავს დაახლოებით 1000 ოჯახს. ისინი ძველად იყვნენ კახეთის ქვეშევრდომები და ძირითადად . აქედან გავრცელდა მათ შორის ქრისტიანობა, ის ნაშთადაც ჯერაც შემორჩენილი აქვთ რამდენიმე ეკლესია და დიდმარხვა. მაგრამ მათ განითავისუფლეს თავი კახეთის ბატონობისაგან და აღარ არიან ქრისტიანები, თუმცა არც მაჰმადიანები არიან და, საერთოდ, რელიგია არ აქვთ. ქართველებთან ისინი მშვიდ ურთიერთობაში არიან და მათი ცხვარი კახეთის დაბლობზე ბალახობს. მათ არ ჰყავთ თავადები, მხოლოდ მთავარი ჰყავთ და არიან ღარიბი და გაუნათლებელი ხალხი. ისინი⁴ ძლიერ მხარეს ანწუხს და ყაფუქს ხარკს უხდიან: 2 ოჯახი წლიურად ერთ ცხვარს იხდის.

ორივე მხარეში არის რკინის და ტყვიის⁶ მადნები, რომლებსაც მცირე რაოდენობით ადნობენ. ისინი ამზადებენ აგრეთვე ცოტა გვარჯილას და აკეთებენ თოფის წამალს, რისთვისაც ისინი გოგირდს ყიდულობენ ხორბალში გაცვლით, რასაც შედარებით მეტს სთესენ. ერთი მუჭა გვარჯილა ღირს ერთი ფუთი ხორბალი⁷. ანდის ბუდობებიდან (წყაროებიდან) მათ აქვთ საჭმელი მარილი, რასაც ცვლიან იგივე რაოდენობის ხორბალზე.

ისინი ქსოვენ უხეშ მაუდს და მისგან ამზადებენ ჩოხებს. ამას, ქეჩას და ცხვარს ისინი კახეთში ცვლიან ბამბის ქსოვილებზე და სხვა საოჯახო ნივთებზე⁸. მათ საერთოდ ცოტა ჰყავთ პირუტყვი და მამულითაც ღარიბები არიან; ფული საერთოდ არ აქვთ⁹. ამასთან უაღრესად უსწავლელნი (უმეცრები) არიან.

თმას ისინი მთლად იპარსავენ, ასევე წვერსაც, რომელსაც მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ; ატარებენ განიერნაირიან ქუდეbs ცხვრის ტყავისას. ქალებს შუბლზე წაკრული აქვთ პატარა თავსაკრავი, ხოლო თავზე დიდი თავსახვევი; სხვა ყველაფერშიც ტანსაცმელი მთლად იგივეა, რაც ყუმუხ-თათრებში; და ასევეა მთელ ლეკეთში¹⁰.

¹ ენა აკავშირებს – მე ვთვლი ლეკეთისად. გ ი უ ლ დიდოსა და უნსოში ლაპარაკობენ ლეკური ენის ერთსა და იმავე დიალექტზე. არა ისეთზე, როგორზედაც სხვა მხარეებში, რომლებსაც ერთმანეთის არ ესმით (თგმცა ადვილად შეიძლება იმის შეტყობა. რომ ერთსა და იმავე ძირეულ ენასთან გვაქვს საქმე). პ ა ლ.

² აქედან გავრცელდა – რის ნაშთადაც < პ ა ლ.

³ ჯერაც < პ ა ლ.

⁴ არიან ღარიბი და გაუნათლებელი ხალხი. ისინი < პ ა ლ.

⁵ და ყაფუკს < პ ა ლ.

⁶ და ტყვიის < პ ა ლ.

⁷ ერთი მუჟა – ფუთი ხორბალი < პ ა ლ.

⁸ საოჯახო ნივთებზე, გ ი უ ლ.] საჭირო საგნებზე. პ ა ლ.

⁹ საერთოდ არ აქვთ, გ ი უ ლ.] არ იციან, პ ა ლ.

¹⁰ თმას ისინი – მთელ ლეკეთში < პ ა ლ.

95

C. Den dritten lesgischen Dialekt redet man im

18. Distrikt Kabutsch. Ihm ist Kacheti in S. und Dido in W.

Unter seinen Dörfern, die an Bächen des Samura und deren Quellen, im südlichen Schiefergebürge stehen, sind die ansehnlichsten: Tl'adal, Kalak. Chudtschiga¹, Beschda², Chischareku³, Hant'la, Nehal⁴, Inuchi.

Von Gauas in Kacheti ist nach Kabutsch 2 Tagereisen nordlich, and⁵ von Kabutsch nach Chunsag über Anzug und Kahaisa⁶ 3 Tagereisen in NO.

Die Sprache weicht von der in Dido so stark ab, daß man sie für eine besondere halten möchte, doch findet man beym Untersuchen, daß sie ein lesgischer Dialekt ist, daher auch die Einwohner, die etwan 1000 Familien ausmachen, ob sie gleich ohne allen Bezug auf die übrigen Distrikte sind, für ächte Lesgier gehalten werden müsten. Was übrigens von der Regierung, von der Religion, von dem Handel, der Narung und Kleidung bei Dido gesagt ist, das gielt auch von diesem Distrikt⁷.

Ramas von der Nation Dido aus Kidir gab mir diese Nachrichten von Dido, Unso und Kabutsch, zugleich mit der Wörtersamlung dieser Sprachen, die in Kacheti noch mer bestätigt worden⁸.

D. Die vierte lesgische Mundart hat man im

19. Distrikt Andi. Er liegt an einem Koisu Flüschen und enthält etwan 800 Familien, die das Lesgische in einer ganz eignen Mundart reden.

Er ist dem Fürsten Eldaar⁹ in Jachsai oder Achsai untertan¹⁰, auch einige Dörfer dem Auar Chan Unterthan. Die Kontribution einer Familie besteht gewöhnlich in einem Schaaf.

Daselbst wird ein Schanchual zum Aelteste und Befelshaber von der

Nation gewalt¹¹.

Hierher gehörige Dörfer sind: Andi, das in eigener Sprache Kuanal heist¹², Hitlu¹³ Agatl', Hita Agatl'¹⁴, Rikuna, Goncha, Aschele, mit die-

¹ Chudtschiga, G.] Chudschiga, P.

² Beschda, G.] Beschide, P.

³ Chischareku, G.] Chischereku, P.

⁴ Nehal, G.] Netal, P.

⁵ Von Gauas-und, G.] Von Kabutsch bis Gauar in Kacheti sind 2 Tagerei-Sen, P.

⁶ Kahaisa. G.] Kaharsa, P.

⁷ Was übrigen-Distrikt G] Sie unterscheiden sich auch von den Didoern weder in Kleidung noch Verfassung und Haushaltung, kurz in nichts. P.

⁸ Ramas-bestätigt worden < P.

⁹ Eldaar < P.

¹⁰ Untertan < P.

¹¹ Daselbst-gewält< P.

¹² das in-heist, G.) oder Kuanal, P.

¹³ Hitlu < P.

¹⁴ Hita Agatl' < P.

96

C. მესამე ლეკური დიალექტს ლ ა პ ა რ ა კ ო ბ ე ნ :

18. ყ ა ფ უ ჭ ი ს მხარეში. მისგან კახეთი არის სამხრეთით, დიდო დასავლეთით. მისი სოფლებიდან, რომლებიც მდებარეობენ სამურის შენაკადებზე. სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ყველაზე მნიშვნელოვანია: თლადალი, ქალაქი, ხუჯიგა, ბემდა¹, ხიშარეკუ², პანთლა, ნეჰალი³. ჰინუხი.

გავაზიდან (კახეთშია) ყაფუჭამდე ჩრდილოეთისკენ არის 2 დღის სავალი გზა და ყაფუჭიდან ხუნძახამდე. ანწუხის და კაჰაისას - გავლით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, 3 დღის გზაა.

ენა იმდენად განსხვავდება დიდოურისგან, რომ ის შეიძლება მივიჩნიოთ ცალკე ენად, მაგრამ დაკვირვების შემდეგ ჩანს, რომ ის ლეკურის დიალექტია; ამიტომ მოსახლეობაც, რომელიც 1000 ოჯახს შეადგენს, თუმცა ყოველგვარი დამოკიდებულების გარეშე არის სხვა მხარეებთან, უნდა ჩაითვალოს ნამდვილ ლეკებად. სხვა დანარჩენი, რაც მმართველობის, რელიგიის, საქმიანობის, კვებისა და ჩაცმის შესახებ იყო დიდოელებთან ნათქვამი, შეიძლება ამ მხარეზეც გავიმეოროთ⁶.

დიდოელმა რამაზმა, კიდირიდან, მომცა მე ეს ცნობები დიდოს, უნძოს და ყაფუჭის შესახებ, რაც კახეთში [შეგროვებულ] ამ ენათა ლექსიკონებით კიდევ უფრო საფუძვლიანი გახდა⁷.

D. მეოთხე ლეკური დიალექტი არის

19. ა ნ დ ი ს მხარეში. ის მდებარეობს მდ. კოისუს შენაკადზე და შეიცავს დაახლოებით 800 ოჯახს, რომლებიც ლაპარაკობენ ლეკურად, სულ თავისებურ დიალექტზე.

ის ემორჩილება იასაის ან ახსაის მთავარს, ელდარს⁸, რამდენიმე სოფელი კი ავარხანს. ოჯახი ხარკად ჩვეულებრივ იხდის ერთ ცხვარს.

იქ ხალხის უფროსად და ბატონად შაუხუალს (შამხალს?) ირჩევენ⁹.

აქაური სოფლებია: ანდი, რომელსაც საკუთარ ენაზე ყვანალი ჰქვია¹⁰, ჰიტ-ლადათლე, ჰიტა ლადათლე 12. რიკუნა[ი], გუნხა, აშელი; ამათთან ენობრივ

¹ ბემდა, გ ი უ ლ.] ბემდე. პ ა ლ. (ბეჟტა – გ. გ.).

² ხიმარეკ უ გ ი უ ლ.] ხი შერეკუ. პ ა ლ.

³ ნეჰალი, გ ი უ ლ.] ნეტალი. პ ა ლ.

⁴ გავაზიდან – სავალი. და, გ ი უ ლ.] ყაფუჭიდან გაუარამდე (კახეთშია) არის ორი დღის სავალი, პ ა ლ.

⁵ კაჰაისას. გ ი უ ლ.] კაჰარსას. პ ა ლ.

⁶ სხვა დანარჩენი – მხარეზეც გავიმეორეთ. გ ი უ ლ.] ისინი დიდოელთაგან არც ჩაცმით განსხვავდებიან და არც წყობილებითა და ყოფაცხოვრებით, მოკლედ, არაფრით [არ განსხვავდებიან]. პ ა ლ.

⁷ დიდოელმა რამაზმა – საფუძვლიანი გახდა < პ ა ლ.

⁸ თავადს ელდარს, გ ი უ ლ.] თავადებს. პ ა ლ.

⁹ იქ – .რჩევენ < პ ა ლ.

¹⁰ რომელსაც – ჰქვია. გ ი უ ლ.] ანუ კუანალი, პ ა ლ.

¹¹ ჰიტლუ < პ ა ლ.

¹² ჰიტა ღადათლე < პ ა ლ.

7. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

97

sen durch die Sprache verbunden, aber übrigens abgesondert die Dörfer¹ Siloda und Bunoda. Das Dorf Burtuna zwischen Andi und Endre, naher zum Achtasch als Koisu. Und nahe an der Koisu das Dorf Kochidotl', daselbst eine Salz-Süderei, onweit Andi. Dörfer an den niedern Ostteile des Koisu Auerchens; Ubuch³, Obok, Teletla, Holotla⁴, Gogotle⁵ und Thlunuda⁶.

E. Der fünfte Dialekt wird in folgenden Distrikten geredet:

20. A k u s c h a , am Koisu. Er hat in Osten Jotemisch, wo man tatar. in W. Balkar, wo man lesgisch, in S. Kasikumuk, wo man eine besondere Mundart des lesgischen und in N. Gubden. wo man tatarisch redet. Ist volkreich und wird an 1000 Familien⁷ gerechnet. Man redet in demselben lesgisch. mit Zudakara und Balkara in einerley Mundart.

Er gehört theils dem Usmei oder Uzmei der Chaitaken, theils dem Schamchal in Tarku. Zu demselben gehören folgende Dörfer: 1. Butri 2. Hente 3. Kurki 4. Hsabala 5. Usischa 6. Mehalja 7. Mikhel S. Tetqualja 9. Merequalja 10. Zulkul 11. Keppala 12. Mechwala Schukty 13. Kantala 14. Uganata 15. Kulzur 16. Zulequara 17. Bulkar 18. Kalala 19. Zuhmili 20. Kuleetta 21. Dihbuke 22. Mulewka 23. Herok 24. Nikäh 25. Akkuscha 26. Mehin 27. Uschuscha 28. Gimisch. Rutul am Osen. Alle liegen an Quellen.

21. Der lesgische Distrikt K u b e s c h a oder G u b e s c h a auch am Koisu, weiter hinab gegen Tarku. Er wird an 1000 Familien gerechnet und ist dem Utzmei unterthänig.

In A k u s c h a und K u b e s c h a spricht man eine sehr abweichende in beyden aber gleiche Mundart des lesgischen⁸. Die Einwohner der 4 letzten Kreise sind alle Muhamedaner der sunnischen Secte.

In K u b e s c h a sind nicht nur Eisensteine, sondern auch Schmelzer und Schmiede, die sie veredeln können.

Er ist dem Usmei der Chaidaken und dem Schamchal in Tarku unterthan.

22. Distrikt Zudakara auch Zadäch. An der Ursprunge der Koisu¹⁰.

Dazu gehören: Kudalir. Maalir, Chilir. Salta, Kurota. Tl'unk, Hozatl.

¹ mit diesen - Dörfer < P.

² und < P.

³ Das Dorf Burtuna-Ubuch, G.] Burtuna: P.

⁴ Hoiotla < P.

⁵ Gogotle, G.] Gogol, P.

⁶ Thlunuda, G.] Tumuda, P.

⁷ 1000 Familien, P.) 10.000 Mann, G.

⁸ In Akuscha – lesgischen, P.] Den Distrikt Akuscha bewont ein Volk, das eine ser veränderte Dialekt der Lesgischen Sprache redet, mit der die Sprache in Kubescha überein komt, welches unter dem Uzmei stehet, G.

⁹ Zadäch, G.] Zadoch, P.

¹⁰ An der – Koisu, G. An Koisu hinab an einem besondern Arm. P.

კავშირშია. ხოლო სხვა მხრივ ცალკეა სოფლები¹ ზილოდა და² ბუნოდა. სოფელი ბურთუნაი ანდისა და ენდრეს შორის, უფრო ახლოს აკტაშთან ვიდრე კოისუსთან. და მის ახლოს კოისუზე სოფ. ქვანნიდათლი, სადაც მარილსახ-დელია ანდის სიახლოვეს. კოისუს დაბალ აღმოსავლეთ ნაპირზე შემდეგი სოფლებია ავარხანის კუთვნილი: უბუხი ობოხი, ტელეთლი, ჰოლოთლი⁴, გოგოთლი და თლუნუდან.

Е. მეხუთე დიალექტზე ლაპარაკობენ შემდეგ მხარეებში:

20. აკუშა. კოისუზე. აღმოსავლეთით მას აქვს ოტემიში, სადაც ლაპარაკობენ თათრულად: დასავლეთით ბალყარი, აქ ლაპარაკობენ ლეკურად; სამხრეთით ყაზიყუმუხი, სადაც ლეკურის განსაკუთრებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ და ჩრდილოეთით გუბდენი. სადაც თათრულად ლაპარაკობენ. ის ხალხმრავალია. იქ ცხოვრობს 1000 ოჯახი⁷. აქ ლაპარაკობენ ლეკურად, მსგავსად ცუდაკარისა და ბალყარისა.

ის ეკუთვნის ნაწილობრივ ნაიდაკთა უსმეის ან უცმეის, ნაწილობრივ კი შამხალს ტარკიში. აქ შედის შემდეგი სოფლები: 1. ბუთრი 2. ჰინტა 3. კურკი 3. საბალა 5. უსიშა 6. მეჰელთა 7. მიკიჰე 8. ტეტვალია(?) 9. მერეკვალია(?) 10. კულკული(?) 11. ჯუფფა 12. მეღვა(ლა), შუკტი 13. ხანკლა 14. ურგანა(ტა) 15. ხურცილი 16. ცულეყვანა. 17. ბალხარი 18. ქალიალი 19. კუნილი 20. კულეტალე 21. დიაბუკი 22. მულეგკი 23. ჰეროკი 24. ნიკეპი 25. აკუშა 36. მუჰი(ნი) 27. უმუშა 28. გიმიში, რუტული ოზენზე. ყველანი მდებარეობენ მდინარეებზე.

21. ლეკური მხარე კუბეშა ან გუბეშა (კუბაჩი – გ. გ.), აგრეთვე კოისუზე. ქვევით ტარკის პირდაპირ. იქ ითვლება 1000 ოჯახი. ემორჩილება უსმეის.

აკუშასა და კუბაჩში ლაპარაკობენ ძლიერ განსხვავებულ, მაგრამ ერთ-მანეთის მსგავს, დიალექტზე ლეკური ენისა⁸. უკანასკნელი 4 მხარის მოსახლეობა ყველა სუნის სექტის მაჰმადიანია.

კუბაჩში არა მარტო რკინაქვია, არამედ არიან აგრეთვე მდნობელნი და მჭედლები. რომელთაც რკინაქვის გამდიდრება იციათ.

ის ემორჩილება ხაიდაკთა უსმეის და ტარკის შამხალს.

22. მხარე წუდახარი. აგრეთვე წადენი⁹ კოისუს სათავეებზეა¹⁰. მას ეკუთვნიან: კუდალი(რი), მაალი(რი), ხილი(რი), სალტა, ქოროდა, თლუხი,

¹ ამათთან ენობრივ – სოფლები < პ ა ლ.

² და, < პ ა ლ.

³ სოფელი ბურთუნა – უბუხი. გ ი უ ლ.] ბურთუნა. პ ა ლ.

⁴ ჰოლოლოლი < პ ა ლ.

⁵ გოგოტლე. გ ი უ ლ.] გიგოლ. პ ა ლ.

⁶ თლუნუდა, გ ი უ ლ.] ტუმუდა, პ ა ლ.

⁷ 1000 ოჯახი, პ ა ლ.] 10.000 კაცი, გ ი უ ლ.

⁸ აკუმასა – ლეკური ენისა, პ ა ლ.] აკუმის მხარეში (ცხოვრობს ხალხი. ოპელიც ლაპა-რაკობს ლეკური ენის ძალზე განსხვავებულ დიალექტზე. რომელსაც ემოხვევა კუმეშას ენა და ემორჩილება უცმეის. გ ი უ ლ.

⁹ ცადები. გ ი უ ლ.] ცადონი. პ ა ლ.

¹⁰ კოისუს სათავეებზეა. გ ი უ ლ.] კოისუს ქვევით. ცალკე ტოტზე. პ ა ლ.

Mahometaner, frei, an 2000 Famil., daselbst alle Freitag Markt. In Zadäch selbst schöne Medschet. Folgende gehören zu Zudakara: Zuch (Tschuk). Tschuukche (Tschuklu), Tschечи, Kuhur, Salta, Kudali, Uris, Siurus, Kar-gabil, Kosuk¹. In diesen Diktrikt wird Wein und Obst, gewonnen. Er enthält auch Ueberbleibsel des ehemaligen Endre am Ufer des Koisu auf dem nordlichen Vorgebürge, etliche W. unter Kemira. Bey Endre ist ein warmes Schwefelbad, welches ich das Andreasbad nannte. Er hat auch Mineralien. Man redet hier lesgisch in einer sehr besondern Mundart, bey der man nur eben die Abstammung erkennt.

Die Einwohner sind sunnische Muhamedaner, haben schöne Metschen und werden an 100 Familien ² gerechnet. Dieser Distrikt ist bis auf einige Beweise der Oberherrschaft des Chans der Kasikumüken frey.

F. Die sechste lesgische Mundart, spricht man blos in dem großen

23. Lesgischen Distrikt Kasikumuch oder Kasikumüki³, nicht Chassu Kumüki⁴. Niedriger an dem Koisu, an dessen Ostseite in einiger Entfernung von demselben nach Osten wont an Quellen die Nation Kasikumuch⁵. Das Oberhaupt desselben heißt Kasikumuch⁶ Chan, welches jetzt Muhamet Chan und vor ihm Surchai Chan war. Die Nation Kasikumuch soll an 20000 Mann stark sein⁷.

Von der Kumüki des Gärbers die neben diesen Kasi Kumuch wonen sollen, weis man izt nichts. Vielleicht hat das eben izt angeführte Dorf Kuma hiezu Gelegenheit gegeben. Kumük werden izt die Tatare von Aksai. Endre, Kostek und Targu genant⁸.

Die Kasi Kumuch reden eine lesgische Dialekt, der ser von dem in Chunsag verschieden⁸.

Dörfer desselben sind: 1. Kular 2. Cholesme⁹ 3. Katschai 4. Kurkur¹⁰ 5. Schere 6. Tsankura¹¹ 7. Nitsaukura¹² 8. Chosrek¹³ 9. Akar 10. Huruk-

¹ Dazu gehören: – Kosuk<P.

² 2000 Familien, P.] 3000 Mann, G.

³ oder Kasikumüki < G.

⁴ Chassu Kumüki, G.] Chassu und Kumüki, P.

⁵ Niedriger-Kasikumuch, G.] Er liegt oben an einem Arm des Koisu. neben dem Distrikt Zudakara P.

⁶ Kasikumuch, G.] Kasikumük, P.

⁷ Die Nation – stark sein < P

⁸ Von der Kümüki – verschieden, G.] Die Einwohner sind nicht, wie der Nahme vermuthen lassen kann. Kumüken, sondern Lesgier, wie besonders die von der gemeinen lesgischen wenig abweichende Mundart und mehr audere Umstände zeigen. P.

⁹ Cholesme, G.] Chlesme, P.

¹⁰ Kurkur, G.] Kirkur, P.

¹¹ Tsaukura, G.] Tschaukura, P.

¹² Nitsaukura, G.] Nitsakura, P.

¹³ Chosrek, G.] Chosten, P.

პოცათლი, მაჰმადიანებია, თავისუფლები, 2000 ოჯახი. იქ ყოველ პარასკევს ბაზრობაა. თვით წადეხში მშვენიერი მეჩეთია. შემდეგი [სოფლები] ეკუთვნიან წუდანარს: წუხი (ჩონი), ჩუუკხე (ჩუკლუ), ჩონი, კუჭური, სალტა, კუდალი, ური(სი), ზიურ(უს)ი, გერგებელი, კოზუკი¹. ამ მხარეში არის ღვინო და ხილი. მასში შედის აგრეთვე ნაშთები ძველი ენდრესი, კოისუს ნაპირზე, ჩრდილო მთისწინეთზე, რამდენიმე ვერსზე კემირას ქვემოთ. ენდრესთან არის თბილი გოგირდის აბანო, რომელსაც დავარქვი „ანდრესაბადი“. აქ არის მინერალე-ბიც. აქ ლაპარაკობენ ლეკურად, მხოლოდ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტზე, რომლის მოსმენისას შეიძლება მისი წარმომავლობა შეიცნო.

მოსახლეობას შეადგენენ სუნის სექტის მაჰმადიანები. აქვთ მშვენიერი მეჩეთები; სულ არის 2000 ოჯახი². ეს მხარე თავისუფალია, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ყაზიყუმუხთა ხანის ბატონობის ზოგიერთ ნიშანს.

ფ. მეექვსე ლეკურ დიალექტზე ლაპარაკობენ მხოლოდ დიდ

23. ლეკურ მხარეში ყაზიყუმუხში ანუ ყაზიყუმუხში³, არა ხასუ კუმიკი“. უფრო დაბლა კოისუზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე მისგან ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისკენ, პატარა წყლებზე ცხოვრობს ხალხი ყაზიყუმუხის. მის მმართველს ჰქვია ყაზიყუმუხის ხანი; ახლა არის მუჰამეტ ხანი, ხოლო მის წინ იყო სურხაი ხანი. ყაზიყუმუხები უნდა იყვნენ 20.000 კაცის რაოდენობით⁷.

გერბერის კუმიკების შესახებ, რომლებიც ამ ყუმუხების ახლოს უნდა ცხოვრობდნენ, ამჟამად არაფერია ცნობილი. იქნებ ამასთან რაიმე კავშირშია დასახელებული სოფელი კუმა. კუმიკებად ახლა იწოდებიან აქსაის, ენდრეს, კოსტეკისა და ტარკის თათრები.

ყაზიყუმუხები ლაპარაკობენ ხუნძახურისგან ძალზე განსხვავებულ ლეკურ დიალექტზე⁸.

მისი სოფლებია: 1. კულარი 2. ხულეზმა⁹ 3. ყაჩაი 4. კურკური¹⁰. 5. შარა 6. ცოვკრა¹¹ 7. ნაცაუკურა¹² 8. ხოსრეკი¹³ 9. აკარი 10. ჰურუკული 11. უნჩუ-

¹ მას ეკუთვნიან: კუდალიოი – კოზუკი > პ ა ლ.

² 2000 ოჯახი. პ ა ლ.] 3000 კაცი, გ ი უ ლ დ.

³ ანუ ყაზიყუმ ხში<გ ი უ ლ. (ივ. ჯავახიშვილის ნომენკლატურით (გვ. 22): ღაზილუმუქი).

⁴ ხასუ კუმიკი, გ ი უ ლ.] ხასუ და კუმიკი, პ ა ლ.

⁵ უფრო დაბლა – ყაზიყუმუხი გ ი უ ლ.] ის ძვეს ზევით კოისუს ერთ ტოტზე, წუდა-ნაოის მხარის ახლოს, პ ა ლ.

⁶ ყაზიყუმუხის, გ ი უ ლ.] კაზიკუმუხის, პ ა ლ.

⁷ ყაზიყუმუხები უნდა იყვნენ – რაოდენობით < პ ა ლ.

⁸ გერბერის კუმიკების – ლეკურ დიალექტზე, გ ი უ ლ.] მოსახლეობა კუმიკები კი არ არის, როგორც სახელის მიხედვით შეიძლებოდა გვევარაუდა, არამედ ლეკები, როგორც ამას ამტკიცებს მათი დიალექტი, საერთო ლეკურისაგან მცირედ განსხვავებული და უფრო მეტად სხვა გარემოებებიც. პ ა ლ.

⁹ ხოლესმე, გ ი უ ლ.) ხესმე, პ ა ლ.

¹⁰ კურკური, გ ი უ ლ. კ.რკური, პ ა ლ.

¹¹ ძაუკრა, გ ი უ ლ.] ჩაუკურა, პ ა ლ. (თუ „შოვკრა“? – გ. გ.).

¹² ნძაუკურა, გ ი უ ლ.] ნიძაკურა, პ ა ლ.

¹³ ხოსრეკი. გ ი უ ლ.] ხოსტენი. პ ა ლ.

lar 11. Untschukat¹ 12. Schachua. Baitla, Chanak² und 13. Kuralu³, an welchen Ort aber auch der Chan in Ku b a Antheil hat. Dieser Distrikt hat, wie schon oben erwähnt worden, einen eignen Chan, der dem Auar Chan wenig weicht. Des 1773. herrschenden Muhamet Vater Surchai, war unter Peters des Großen persischen Feldzügen berühmt.

1. Kumbasa oder Kasikumuch 2. Hukal 3. Nitzanukra 4. Marki⁴ 5. Chot 6. Mukarki 7. Urimi 8. Kurki 9. Tğamakal⁵ 10. Balasmi 11. Kehertschi 12. Bichtimi 13. Schitul 14. Kanar⁶ 15. Uaraimi 16. Turtği⁷ 17. Schukun 18. Kubi 19. Kurkul 20. Kumi 21. Bäckekul 22. Tkämaschi 23. Käraimi 24. Kundimi 25. Käjächi 26. Jächuimi⁸ 27. Karaschi 28. Chuimi 29. Kunaimi⁹ 30. Kurul¹⁰ 31. Schunimi¹¹ 32. Durtzi¹² 33. Ekär 34. Ertschuti 35. Chur¹³ 36. Churakul 37. Kukun¹⁴ 38. Kän¹⁵ 39. Wichul 40. Pschischi¹⁶ 41. Tkaimi¹⁷ 42. Uätği¹⁸ 43. Köki 44. Techtschar 45. Zumbatul 46. Gul 47. Kusrechi 48. Schaukul 49. Hukur¹⁹ 50. Uschimi 51. Kubur²⁰ 52. Buchzanak 53. Dutschimi²¹ 54. Tkär 55. Chöleşun²² 56. Tschäranwaldi 57. Kurk 58. Jar²³ 59. Tschuschul 60. Hämiechi²⁴ 61. Zukul 62. Kunzukul 63. Dököl 64. Tkätluchalu²⁵, 64. Tkätluchalu 25, eine Festung 65. Ihreki 66. Mgrechi 67. Tlitschechi 68. Kurahi 69. Näkatschairalt²⁶ 70. Aschaimi 71. Käkvedi 72. Girchen²⁷ 73. Uşun²⁸ 74. Chäraği²⁹ 75. Tschurpi 76. Churgi 77. Usti 78. Kunki 79. Hanklagi 80. Kämeki³⁰ 81. Chuduzi 82. Kutschur 83. Tschukun 84. Mugrimi 85. Tschitimi 86. Kusrudi 87. Pschadaimi 88. Dusrechi 89. Schal 90. Erschi 91. Tschilaimi 92. Zuwadi 93. Kotschai 94. Schere 95. Tschaukura 96. Chosren 97. Akar 98. Hurukla 99. Unschurak 100. Schachua und Kurula. An letztern Ort hat auch der Chan in Kuba einigen Antheil. 101. Kābur eine Festung 102. Schangutai ein großes Dorf, etwan 12 Werst von Kasanisch in S. gehört mit seinem kleinen Distrikt den Fürsten Ali Sultan.

G. Ein siebenter Dialekt soll in dem zwischen Terkn und Derbent, am östlichen Fuße des Kaukasus gelegenen Distrikten geredet

¹ Untschukat, G.] Untschurak, P.

² Baitla, Chanak < P.

³ und 13. Kuralu, დედანში აქ არ სწერია.

⁴ Marki, G.] Matki, P.

⁵ Tğamakal, G.] Tschamakal. P.

⁶ Kanar, G.) Kamar, P.

⁷ Turtği, G. Turtschi, P.

⁸ Jächuimi, G.] Jachaimi, P.

⁹ Kunaimi, G.] Kimaimi, P.

¹⁰ Kurul, G.] Kurui, P.

¹¹ Schunimi, G.] Schummi, P.

¹² Durtzi, G.] Dartzi, P.

¹³ Chur, G.] Churti, P.

¹⁴ Kukun, G.] Kukuri, P.

¹⁵ Kän, G.] Kari. P.

¹⁶ Pschischi, G. Psihischi, P.

¹⁷ Tkaimi, G.] Tkaaimi, P.

¹⁸ Uäği, G.] Uärschi, P.

¹⁹ Hukur, G. Hukar, P.

²⁰ Kubur, G.] Kuber. P.

²¹ Dutschimi, G.] Dutschumi, P.

²² Chöleşun, G.] Chölesur. P.

²³ Iar, G.] lat, P.

²⁴ Hämiechi, G.] Harniechi, P.

²⁵ Tkätluchalu, G.] Tkätluchala, P.

²⁶ Näkatschairalt, G.] Nakatschsiral, P-

²⁷ Girchen, G.] Schirchen, P.

²⁸ Uşun, G.] Usim. P.

²⁹ Chäraği, G. Goroschi, P.

³⁰ Kämeki, G.] Karneki. P.

კატი¹ 12. შახუა, ბაიტლა, ხანაკი² და 13. კურალუ³ ამ სოფელზე კუბის ხანსაც აქვს წილი. ამ მხარეს, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, ჰყავს თავისი სანი, რომელიც ავარხანს მცირედ ჩამოუვარდება. 1773 წელს მმართველად

მყოფი მუჰამედის მამა, სურხაი, განთქმული იყო პეტრე დიდის სპარსელებთან ბრძოლების დროს.

1. კუმბასა ან ყაზიყუმუხი 2. ჰუკალი 3. ნაცაუკული 4. მარკი⁴ 5. ხოტი 6. მუკარ(კი) 7. ური(მი) 8. კურკი 9. შამხალი 10. ბალასუნი 11. კეჰარჩი 12. ბუხ-ტი(მი) 13. შიტული 14. კანარი⁵ 15. უარაი(მი) 16. ტურჩი 17. შუკუნი 18. კუბი 19. კურკლი 20. კუმი 21. ბახიკლუ 22. ყემაში 23. კარაი(მი) 24. კუნდი(მი) 25. კეი(ნი) 36. შეხოიმი⁶ 27. ხარაში 28. ხოიმი 29. კუნაი(მი) 30. კურული⁸ 31. შუნი(მი)⁹, 32. დურცი¹⁰ 33. ეკერი 34. ერჩუთი 35. ხური¹¹ 36. ხურუკული 37. კუკუნი¹² 38. კენი¹³ 39. ვიხლი 40. ფშიში¹⁴ 41. ყაიმი 42. უეჩი 43. კოკი 44. ტეხჩარი 45. სუმბატ(ულ)ი 46. გული 47. კუსრენი 48. შაუკული 49. ჰუკური¹⁵ 50. უშიმი 51. კუბური¹⁶ 52. ბუხცანაკი 53. დუჩი(მი)¹⁷ 54. ყერი 55. ხელუზმა¹⁸ 56. ჩერა(ნ)ვალ(დ)ი 57. კურკი 58. იარი¹⁹ 59. ჩიშილი 60. ჰემი-ეხი²⁰ 61. კუკული 62. კუნცუკული 63 დოკოლი. 64. ტკეტლუხალუ²¹, ციხე 65. იჰრეკი 66. მ[ი]გრეხი 67. თლიჩეხი 68. კურაჰი 69. ნეკაჩაირალტი²² 70. აშა-ი(მი) 71. კეკვედი 72. ჯირხენი²³ 73. უ[რ]სუნი²⁴ 74. ხერაჯი²⁵ 75. ჩურპი 76. ხურკი 77. უსტი 78. კუნკი 79. ჰანკლუგი 80. კემეკი²⁶ 81. ხუდუცი 82. კუჩური 82. ჩუკუნი 84. მუგრი(მი) 85. ჩიტმი 86. კუსრუდი 87. შადაიმი 88. დუსრეხი 89. შალი 90. ერში 91. ჩილაიში 92. ცუმადი 93. კოჩაგი 94. შარა 95. შოვკრა 96. ხოცრანი 97. აკარი 98. ჰურუკლა 99. უნშურაკი 100. შახვა და კურული. ამ უკანასკნელზე კუბის ხანსაც აქვს წილი ბატონობაში. 101. კე-ბური, ციხე. 102. ჯანგუტაი, დიდი სოფელი. დაახლოებით 12 ვერსზე ყაზა-ნიშიდან სამხრეთით; ის თავისი პატარა მხარით ეკუთვნის მთავარს ალი სულთანს.

G. მეშვიდე დიალექტზე უნდა ლაპარაკობდნენ ტარკის და დერ-ბენტს შორის, კავკასიის აღმოსავლეთ ძირას მდებარე მხარეებში, რომლებზეც

¹ უნჩუკატი. გ ი უ ლ.) უნჩურაკი. პ ა ლ.

² ბაიტლა. სანაკი < პ ა ლ.

³ „და 3. კურალუ“ – დედანში აქ არ სწერია.

⁴ მარკი, გ ი უ ლ.] მატკი, პ ა ლ.

⁵ კანარი. გ ი უ ლ.] კამარი. პ ა ლ. რ

⁶ იეხუიმი, გიულ.] იახაიმი, პ ა ლ.

⁷ კუნაიმი, გიულ.] კიმაიმი, პ ა ლ.

⁸ კურული, გ ი უ ლ.] კურუ. პ ა ლ.

⁹ შუნიმი, გ ი უ ლ.] შუმი. პ ა ლ.

¹⁰ დურცი, გ ი უ ლ.] დოცი. პ ა ლ.

¹¹ ხური, გ ი უ ლ.] სურტი. პალ.

¹² კუკუნი, გიულ.] კუკური. პალ.

¹³ კენი, გ ი უ ლ.] კარი. პ ა ლ.

¹⁴ ფშიში, გ ი უ ლ.] ფსიჰიში, პ ა ლ.

¹⁵ კუკური. გ ი უ ლ.] ჰუაი. პ ა ლ.

¹⁶ კუბური, გ ი უ ლ.] კუბეი, პ ა ლ.

¹⁷ დუჩიმი, გიულ.] დუჩუმი. პ ა ლ.

¹⁸ ხელუზუნი. გ ი უ ლ.] ხელესური. პ ა ლ.

¹⁹ იარი, გ ი უ ლ.] იატი. პ ა ლ.

²⁰ ჰემიეხი. გ ი უ ლ.] ჰარნიესი. პ ა ლ.

²¹ ტკეტლუხალუ. გ ი უ ლ.] ტ კ ე ტლუ-ხალა. პ ა ლ.

²² ნეკაჩაირალტი. გ ი უ ლ.] ნეკაჩაიდალი. პ ა ლ.

²³ ჯირხენი, გ ი უ ლ.] შიონენი. პ ა ლ.

²⁴ უზუნი, გ ი უ ლ.] უსიმი. პ ა ლ.

²⁵ ხერაჯი, გ ი უ ლ.] გოროში. პ ა ლ.

²⁶ კემეკი, გ ი უ ლ.] კარნეკი, პ ა ლ.

werden, wovon ich doch nichts Sicheres sagen kann, welches G m e l i n hätte thun können. Es sind die Distrikte:

24. Die Ch a i d a k und 25. Kar a c h a i d a k und die Dörfer am Flüsse Dasbach, gehören dem Utzmei, der in Barschle, nicht Baschlo, resi-dirt: die Sprache ist hier die tatarische, so wie auch in Tabassaran¹.

H. Die a c h t e Mundart redet man blos im

26. Distrikt Kur ä l e. Er gehört größtentheils dem F e t h - A l i Chan² von Ku b a.

Noch sind lesigische Distrikte, die eine dieser Mundart reden, ohne

დას იხ გნაუ სგნ კნნ, ღელე. ნელმლი:

27. M a c h š i l e r . ნიქ Mატსელერ³ ამ Kოისუ. Mან სჰაქტ იჰნ ან 500 Fამილენ⁴ სარქ. In დენ Dისტრიქტენ Zუდაკარა. Mატსჰილერ, Aკუსჰა აუნდ Gუბესჰა ადერ Kუბესჰა, ღირდ ეინე ბესოდერე Sპრახე გერედეტ, დერ მან აბერ დოქ ანმერქტ, დას სიე ვონ დერ Lესგისჰენ აბსტამმე. Dიე Eინჰჰენერ სინდ Sუნნიშე Mაჰომეტანერ⁵.

28. Tabassaran ჰატ სეინერ ეიგენენ Fურსტენ, დერ აბერ დენ Chan ვონ Cuba. დერ Fეთ-ალი Chan გენანნტ ღირდ, აუნტერჰან ისტ.

VIII. Tatarische Nationen

Im ostlichen Kaukasus trifft man dreierley tatarische Völker an, 1. Die Kumükischen 2. Terekemenischen oder Truchmenischen und 3. Die Nogaischen Tataren. Diese reden alle eine der Hauptsprachen des Kaukasus, die tatarische nemlich, aber in sehr verschiedenen, doch sich zur Noth verständlichen Mundarten. Mir scheint die Aehnlichkeit des türkischen, des terekemenischen, kumükischen und nogayisch-tatarischen Dialekts mit der Aehnlichkeit zwischen der italienischen, spanischen und portugisischen Sprache vergleichbar. Ich will nach der Reihe von diesen Stämmen reden, und nur vorher noch von den Kaspischen Flüssen, an welchen sie, so wie theils an der Küste selbst wohnen, was ich davon weis, der Verständlichkeit wegen der tatarischen Wohnsitze, kürzlich anführen. Die Beschaffenheit des ostlichen Abfalles des Kaukasus gegen die kaspische Küste und

¹ Die Chaidak – Tabassaran, G.] 24. Chaidak und 25. Tabassaran oder Kara Chaidak. Beyde des Usmei oder Uzmei Chan, der seinen Sitz in Barschle hat, und wovon einzele Dörfer dem Hussein Chan gehören. P.

² Feth-Ali Chan, P.] Fattali Chan, G.

³ Machšiler, nicht Matscheler, G.] Machsilei, nicht Matschilei, P.

⁴ Familien, P.] Mann, G.

⁵ In den Distrikten – Mahometaner <P.

104

მე ვერაფერს ვიტყვი დანამდვილებით; ეს გ მ ე ლ ი ნ ს შეეძლო გაეკეთებინა. აქაური მხარეებია:

24. ხ ა ი დ ა კ ი¹ და 25. ყ ა რ ა ხ ა ი დ ა კ ი და სოფლები მდინარე დარ-ბახზე ეკუთვნიან უცმეის, რომელიც ზის ბარშლეში, არა ბაშლო; ენა აქაც, როგორც ტაბასარანში, თათრულია².

ჰ. მერვე დიალექტზე ლაპარაკობენ მხოლოდ

26. კ უ რ ე ლ ე ს მხარეში. ის უმეტესად ეკუთვნის კუბის [ხანს] ფ ა თ ა ლ ი - ხ ა ნ ს.

არის კიდევ ლეკური მხარეები, რომლებიც ერთ-ერთ ამ დიალექტთაგანზე ლაპარაკობენ, მაგრამ მე ვერ ვიტყვი დანამდვილებით, თუ რომელზე. ეს მხარეებია, სახელდობრ:

27. მ ა ხ ს ი ლ ე რ ი. არა მაჩელერი³ კოისუზე. აქ ითვლება 500 ოჯახი⁴. წუდახარის, მახსილერის, აკუმას და გუბემას, ანუ კუბაჩის მხარეებში ლაპარაკობენ განსაკუთრებულ ენაზე, თუმცა შეიმჩნევა, რომ ისინი ლეკურისგან წარმოსდგებიან. მოსახლეობა სუნიტი მაჰმადიანები არიან⁵.

28. ტ ა ზ ა ს ა რ ა ნ ს ჰყავს საკუთარი ბატონი, რომელიც თუმცა ემორჩილება კუბის ხანს, ფათალი ხანად წოდებულს.

VIII. თათარი ხალხები

აღმოსავლეთ კავკასიაში გვხვდება სამი თათრული მოდგმა 1. ყუმუხები 2. ტერეკემენული¹ ან ტრუხმენული⁷ და 3. ნოღელი თათრები. ყველა ესენი ლაპარაკობენ კავკასიის ერთ-ერთ მთავარ ენაზე, სახელდობრ თათრულზე, მაგრამ ძლიერ განსხვავებულ დიალექტებზე, რომლებიც ძლივს ესმით. თურქულ, ტერეკემენული ყუმუხურ და ნოღაურ-თათრულ დიალექტებს შორის მსგავსებას ვადარებ მსგავსებას იტალიურს, ესპანურსა და პორტუგალურს შორის. მე რიგ-რიგობით ვილაპარაკებ ამ ტომებზე, ხოლო მანამდე კი კასპიის მდინარეებზე, რომლებზეც ისინი ცხოვრობენ, ისევე როგორც ნაწილობრივ ზღვის სანაპიროზეც [ცხოვრობენ. ყველაფერ ამაზე მოკლედ ვიტყვი რაც ვიცი, რათა უფრო ნათელი იყოს თათართა საბინადროების სურათი. თუ როგორია კავკასიის აღმოსავლეთი კალთები, რომელიც მდებარეობს კასპიის ზღვის სანაპიროს პირდაპირ და როგორია დასავლეთი ნაპირი, ეს

¹ ა. დირით „ყაიტაყი“ (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, გვ. 45).

² ხაიდაკი-ტაბასარანში თათრულია, გ ი უ ლ.] 24. ხაიდაკი და 25. ტაბასარანი ან ყარა ნაიდაკი. ორივე ეკუთვნის უსმეი ან უცმეი ჩანს, რომელსაც რეზიდენცია აქვს ბარშლემში; ამ მხარის ზოგი სოფელი ეკუთვნის ჰუსეინ ხანს. პ ა ლ.

³ მახსილერი, არა მაჩელერი, გ ი უ ლ.] მახსილელი. არა მაჩილელი. პ ა ლ.

⁴ 500 ოჯახი, პ ა ლ.] 500 კაცი, გ ი უ ლ.

⁵ ცუდაკარას, მახსილერის – მაჰმადიანები არიან < პ ა ლ.

⁶ ტერეკემენული=თარაქმას (გ. გ.).

⁷ ტრუხმენული=თურქმანულს (გ. გ.).

105

die Beschaffenheit der westlichen Küste selbst kennen wir aus des seel. G m e l i n s theuer erkauften Nachrichten.

Die in die See vom Terek zur Samura von W. nach S. einfallenden Fließchen sind:

1. Der A x a i, oder wie die Tataren ihn nennen Jachsai, fällt eigentlich in die linke des Tereks und ist im Tagebuch vorgekommen. An ihm sind verschiedene tatarische Wohnsitze.

2. Der K o i s u d. i. Schaaffluß ein ansehnlicher Fluß, der an der Nordseite der kaukasischen Alpen entspringt und bey Gelegenheit der les-gischen Distrikte, um seine obere Gegend oft genannt ist. Unten fließt das Fließchen A k t a s c h ihm zur linken und er selbst fällt mit 3 Armen K a s m a, A r a c h a n und S u l a k in die kaspische See. Am ersten steht Endreewa.

Er nimmt viele Bäche auf, an welchen, wie oben les-gische, also unten tatarische Wohnsitze stehen.

1724 stand die Festung Swätago Kresta mit Kasakenstanizen am Sulak; erstere ward 1730 geschleift und letztere damals an den Terek versetzt, wo sie jetzo die Stanizen, des terekischen-semeinischen Krieges-heeres (*terskoe semeinoe woisko*) ausmachen.

Am K o i s u bey Endreewa sind die warme Quellen, welche ich im Tagebuch das Andreasbad genannt habe.

3. Die Dörfer am Flusse Osen: Targu, Karabudagent, Boinak. Utä-nisch und der Distrikt Akuscha gehört dem Schamchal... An Osen liegen

von oben nach unter: Kasanisch, Miselemaanl, Kumuch, Kaptschigai und Chunterkale. Alles Tatare, so wie im Targu, nicht Tarku, Karabudagent, Boinak und Utämisch¹.

Der bent:

Im derbentschen Distrikt sind folgende Dörfer: 1. Artos 2. Giliar 3. Schawa 4. Mahesangent 5. Kitschikabur 6. Gaugwan 7. Garali 8. Kurki 9. Kalaisuar, nicht Kablassuur 10. Altipara 11. Miskinschal 12. Toguspara 13. Achti 14. Achtimähat und 15. Kurali.

4. Das Flößchen Ber e k e . Demselben südlich fallen 4 Bäche in die kaspische See, zwischen welchen warme Bergöl, und auch Kochsalzquellen sprudeln.

Tarku an der Küste.

5. Das Flößchen Bugan . Oben am demselben liegt der Lesgische Distrikt Akuscha.

¹ Die Dörfer- und Utämisch, G.] 3. Der Osen . Am demselben stehen lauter tatarische Dörfer, Osen, Targu, Karabudugent, Boinak, Utamisch, die alle dem Schamchal in Tarku zugehören; auch Kasanisch, Dschumgutei, Misselemaul. Koptschigai und Chunterale, die andre Herren haben. P.

106

ვიცით ჩვენ განსვენებული გმელი იწი მთელ მხელად მოპოვებული ცნობებით¹.

თერგიდან სამურისკენ, დასავლეთიდან სამხრეთისკენ, ზღვაში ჩამავალი მდინარეებია:

1. აქსაიან როგორც მას თათრები უწოდებენ იახსარი . ერთვის თერგს მარცხნიდან და აღნიშნულია დღიურში. მასზე არის თათართა სხვადასხვა საბინადრო ადგილები.

2. კოისუ, ე. ი. „ცხვრის წყალი“, დიდი მდინარე, რომელიც იწყება კავკასიის ალპების ჩრდილოეთ მხარეზე და რომელსაც ლეკური მხარეების აღწერის დროს, მის ზემო მიდამოებში, ხშირად ვახსენებდით. მის მარცხნივ ქვემოთ მიედინება პატარა მდ. აკტაში . ხოლო თვით ერთვის 3 ტოტით (კასმა, არახანი და სულაკი) კასპიის ზღვას. აკტაშზე დგას ენდრეევა².

ის იერთებს ბევრ მდინარეს, რომლებზეც ზევით ლეკური. ზოლო ქვევით თათრული საბინადრო ადგილებია.

1724 წ. სულაჰზე იდგა ციხე სვეტაგო კრესტა³ 5 კაზაკური სტანიციით: პირველი დააქციეს 1730 წ., სოლო უკანასკნელი მაშინ თერგზე გადაასახლეს; აქ ისინი ქმნიან თერგის-ოჯახთა სამხედრო რაზმების (Терское семейное войско) სტანიცებს.

კოისუზე. ენდრეევასთან არის თბილი წყაროები, რომლებსაც დღიურში ვუწოდებ „ანდრეასბადი“.

3. სოფლები მდ. ოზენზე ტარგუ, ყარაბუდახკენტი, ბოინაკი. უტემიში და მხარე აკუმა ეკუთვნის შამხალს. ოზენზე მდებარეობენ ზევიდან ქვემოთკენ: ყაზანიში, მუსელიმ აული, ყუმუხი. ყაფჩუგაი და ხუმტერკალე. ყველა თათრულია, როგორც ტარგუ (ტარკი?), არა ტარკუ, ყარაბუდახკენტი. ბოინაკი და უტემიში⁴.

დერბენტი:

დერბენტის მხარეში არის შემდეგი სოფლები: 1. არტოსი 2. გილიარი 3. შავა 4. მაჰესანგენტი 5. კიჩიკაბური 6. გაუგვანი 7. გორალი 8. კუოკი

9. კალაისუარი, არა კაბლასუური 10. ალთიფარა 11. მისკინჯალი 12. დოგუზ-
ფარა 13. ახტი 14. ანტიმეჰატი და 15. კურალი.

4. მდ. ბ ე რ ე კ ე [ი]. მის სამხრეთით კასპიის ზღვას ერთვის 4 მდინარე.
რომელთა შორისაც ამოდის თბილი ნავთობი და აგრეთვე საჭმელი მარილი.

ტ ა რ კ ი. სანაპიროზე.

5. მდინარე ბ უ გ ა ნ ი . ზემოთ, მასზე მდებარეობს ლეკური მხარე აკუმა.

¹ გ მ ე ლ ი ნ ი (უმცროსი) – გერმანელი მეცნიერი. რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის წევრი.
ექსპედიციის დროს (1774 წ.) ტყვედ იქნა წაყვანილი ყაიტაღის უცპიის ამიერ-ემზეს მიერ და
ტყვეობაში გარდაიცვალა. ამის შესახებ იხ. მ. პოლიევკტოვის სტატია ჟურნალში Известни
КИАИ, т. III, тоб., 1925 (გ. გ.).

² ე. ი. ანდრეევი.

³ ე. ი. СBToro peera.

⁴ სოფლები მდ. ოზენზე–უტებიში, გ ი უ ლ.] ოზენი. მასზე გაშენებულია სულ თათრული
სოფლები. ოზენი, ტარგუ, კარაბუდუგენტი, ბოინაკი. უტამიში, რომლებიც ეკუთვნიან ტარკუს
შამხალს; აგრეთვე ყაზანიში. ჯუმგუტეი, მისელემაული, ყოფიიგაი და ხუნტერალე. რომლებსაც
სხვა ბატონები ჰყავთ. პ ა ლ.

107

6. Das Flüschen I n s c h i k e . an welchem Utämisch steht.

7. Am Flüschen M o n a s , liegen die Distrikte Chaitak und Karachai-
tak vorzüglich.

8. Das Flüschen D a r b a c h .

9. Das Flüschen K u b a c h .

10. Das Flüschen G i r g e r i .

11. Der S a m u r a oder S a m u r , dieser mehr gennante Fluß entspringt
an der Südseite der kaukasischen Alpen und fließt in dem Thal zwischen
dem Fuß des Hauptgebürges und des südlichen Vorgebürgs zur kaspischen
See. Der Gebürggrücken zwischen den Quellen des Koisu und Samur
heißt T u r p i T a u .

Die kumükischen Tataren

Sie bewohnen, mit nogayschen Tatarn, den ostlichen Theil des nord-
lichen Vorgebürges bis ins Hauptgebürge, unten an der Sundscha, am Aksai
oder Jaksai, am untern Koisu. – Sie haben sehr viele kleine Herren. die nicht
nur nicht zusammen halten, sondern theils in großer Uneinigkeit leben, was
sie aber zusammen bindet, ist theils die von allen anerkannte Ober- und
Schutzberrschaft, vermöge der sie dieser Krone huldigen, noch nicht tri-
butbar sind, und Geiseln nach Kislar schikken müssen; noch mehr aber
macht sie die gleiche Mundart der tatarischen Sprache. so wie auch die
Gleichheit des Gemüths-Charakters, des körperlichen Ansehens und der
häuslichen Verfassung und Lebensart einander gleich. Sie treiben alle
Ackerbau und eine kleine Viehzucht. Ihre Getraidearten sind Waizen,
Gerste, Hirse, Haber und vorzüglich Reis, auch Baumwolle bauen sie ziem-
lich häufig, Seide aber meistens nur für eigene Bedürfnisse. Sie machen
aus der Fischerey mehr als die übrige Tatarn und erleichtern sich durch
den Fang der Stöhre und auderer Fische ihr Auskommen. Unter ihnen
wohnen viele Armenianer, in deren Händen der geringe Handel mit kumü-
kischen Producten und Bedürfnissen ist. Ihre Wohnungen und Dörfer
sind, wie die übrigen mehr beschriebenen kaukasischen, von leichten Fach-
werk mit geflochtenen Weiden.

Die vorzüglich kumükisch tatarischen Kreise, Herrschaften und Ortschaften sind:

B r a g u n oder richtiger B a r a g u n unten am Sundscha, welches jezt zweyen Fürsten gehört und auf dessen Boden das P e t e r s b a d angetroffen wird. Dieser Ort ist vorhin beschrieben und im Tagebuch oft vorgekommen, also meinen Lesern bekannt. Der jezige Fürst hieß K a t s c h u k .

E n d r e , rußisch A n d r e e w a D e r e w n a , am Oktasch der Koisu. wo ein warmes Bad, mein Andreasbad nehmlich ist, dessen auch oft vorher gedacht worden. Es gehört denen kumükisch tatarischen Fürsten T e m i r und J a c h s a i E l d a aus der Familie des Schamchal in Tarku.

108

6. მდ. ი ნ ჩ ხ ე ომელზეც უტემიში მდებარეობს.

7. მდ. მ ა ნ ა ს ზ ე მდებარეობენ უმთავრესად მხარეები ხაიდაკი და ყარა-ხაიდაკი.

8. მდ. დ ა რ ბახი.

9. მდ. კ უ ბ ა ს ი (=კურან – ჩაი გ. გ.).

10. მდ. გ ი რ გ ე რ ი (=გიულგერი-ჩაი – გ. გ.).

11. ს ა მ უ რ ა ა ნ ს ა მ უ რ ი : ეს ხშირად ნახსენები მდინარე იღებს სათავეს კავკასიის ალპების სამხრეთ მხარეში და მიედინება კასპიის ზღვისკენ მოქცეულ დაბლობზე. იმ ქედს, რომელიც კოისუს შენაკადებსა და სამურს შორის არის. ჰქვია ტ უ რ კ ი თ ა უ .

ყუმუხელი თათრები

ისინი, ნოღაელ თათრებთან ერთად. ცხოვრობენ ჩრდილოეთი მთიანეთის აღმოსავლეთ ნაწილში მთავარ ქედამდე. სუნჯის ქვემოთ, აკსაიზე ანუ იაქსაიზე, ქვემო კოისუზე. მათ ჰყავთ ძალიან ბევრი პატარა ბატონები. რომლებიც არა თუ ეთმანეთს მხარს არ უჭერენ. არამედ დიდი უთანხმოებაც აქვთ; მაგრამ რაც მათ ასე თუ ისე აერთებს, არის ნაწილობრივ ყველასგან აღიარებული მფარველობა, რის ძალითაც ისინი გვირგვინის ერთგულნი არიან, მაგრამ ხარკს არ იხდიან, ყიზლარში კი მძევლებს გზავნიან; მათ ურთიერთმსგავსებას ჰქმნის ის, რომ თათრული ენის ერთსა და იმავე დიალექტზე ლაპარაკობენ, ერთნაირი ჩვევა-ხასიათი აქვთ, ერთნაირი გარეგნობა და საყოფაცხოვრებო წესები. ისინი ეწევიან მემინდვრობას და ცოტა მესაქონლეობას. მათი მარცვლეულია ხორბალი, ქერი, ფეტვი და უმეტესად ბრინჯი, აგრეთვე აშენებენ ბამბას, ხოლო აბრეშუმს მეტწილად მხოლოდ საკუთარი საჭიროებისათვის. ისინი, სხვა თათრებთან შედარებით. მეტს თევზაობენ და იადვილებენ კვების საქმეს ზუთხისა და სხვა თევზების ჭერით. მათ შორის ბევრი სომეხი ცხოვრობს, რომელთა ხელშიც არის ვაჭრობის ნაწილი ყუმუხური პროდუქტებითა და საჭირო საგნებით. მათი საცხოვრებლები და სოფლები, ისევე როგორც სხვა ბევრჯერ აღწერილი კავკასიელებისა, არის მსუბუქი, დაწნული კედლებით¹.

უმთავრესი ყუმუხური-თათრული მხარეები, სამფლობელოები და ადგილებია:

ბ რ ა გ უ ნ ი ან სწორად ბ ა რ ა გ უ ნ ი . სუნჯაზე ქვემოთ, რომელიც დღეს ეკუთვნის 2 მთავარს და რომლის მიწაზეც პ ე ტ ე რ ს ბ ა დ ი გვხვდება. ეს ადგილი წინათ ავწერეთ და დღიურში ხშირად ვახსენებთ. ამიტომ ჩემი მკით-

ხველისათვის ნაცნობია. ახლანდელ მთავარს ჰქვია კ ა ჩ უ კ ი .

ე ნ დ რ ე , რუსულად ა ნ დ რ ე ე ვ ა დ ე რ ე ვ ნ ა . მდებარეობს კოისუს შენაკად აკტაზზე; აქვე არის თბილი აბანო, სახელდობრ, ჩემი ანდრეასბადი, რომელსაც ასე ხშირად ვიხსენიებდით. ის ეკუთვნის ყუმუხელ თათარ მთავრებს, თ ე მ ი რ ს და ი ა ხ ს ა ი ე ლ და ს ტარკის შამხალის გვარიდან.

¹ კედლებით. აქ გიულდენშტედტს შეცდომით უწერია Weiden, უნდა იყოს Wanden შდრ. ზემოთ (IV. პროვინცია ჩერქეზეთი): Fachwerk mit gefloelhtenen und beweissten Wänden.

109

K o s t e k , ein groß tatarisch Dorf am Koisu, 60 Werst von Kislar und etwan so weit von der kaspischen See, welches ich 1770 im Julius selbst besuchte. Auch dasselbe hat seinen eignen erblichen Fürsten, damals C h a n M u r s a aus der Familie des Schamchal in Tarku. Er bewies sich Rußland sehr ergeben, und war mit dem Range eines Kapitains beehrt und mit einem Gehalte von jährlich 100 Rbl. versehen. Dafür muste er auf das Betragen seiner Nachbarn aufmerksam seyn, und den rußischen Befehlshaber am Terek davon früh unterrichten, auch rußische Kuriere und Reisende bis Tarku oder Endre bedekken. Die Wohnung des Fürsten ist ein rußisches, auch ehemdem von den Russen erbauetes zwei Stockwerke hohes Haus von Blokwerk, aber alt und verfallen, daher er sich eine neue Wohnung von gebrochenen Kalksteinen, ganz im tatarischen Geschmack bauete.

T a r k u eine kleine kumükische Herrschaft, deren Gebieter Schamchal auch Schemehal genennet wird. der in Tarku selbst seinen Siz hat. Ebedem war der Schamchal Oberhaupt aller Kumüken und vieler lesgischer Distrikte. Peter der Große aber hat ihn unbedeutend gemacht. Er hat einige kumükische Dörfer und nur eine Art einer sehr streitigen Oberherrschaft in einigen lesgischen Distrikten. Der jezige hatte Rußland nicht gehuldigt, betrug sich aber friedlich.

Tarku selbst soll bis 1200 Häuser und Familien enthalten. In der Nähe von Tarku ist der große und reiche Salzsee T u r u l y , aus welchen sich die Unterthanen des Schamehal mit Salz versorgen.

K a s a n i s c h , ein großes Dorf am Flusse Osen der kaspischen See, hat auch seinen eignen Fürsten.

D s c h u n g u t e i ein großes Dorf am Osen, 12 Werst von Kasani[sch]; hat seinen eignen Fürsten. Der 1773 vorhandene hieß A l i S u l t a n , ein Verwandter des Schamehal in Tarku. Es viel ihm bisweilen ein, Streifzüge bis in die Gegend von Kislar zu machen.

Zu allen diesen kleinen verschiedenen Herrschaften gehören verschiedene Dörfer.

J a c h s a i oben am Axai. hat ebenfalls seinen eigenen Fürstling, dem auch 8 Dörfer nogayscher ziehender Tatarn gehören.

Nogaysche Tataren, an der kaspischen See

Zwischen den knmükischen Distrikten und Dörfern halten sich nogaysche Tatarn auf, die in Zelten herum ziehen und sich nach Dörfern (Aulni) rechnen. Sie unterscheiden sich nicht blos durch diese Verschie-

denheit der Lebensart, sondern noch mehr und hauptsächlich durch den bey ihnen gebräuchlichen Dialekt der tatarischen Sprache, welches der von der Haupthorde benannte Nogaysche ist. Von diesen Nogayern sind 8 Dorfschaften (*Aulh*) Unterthanen des Fürsten in Jachsai, 12 Dörfer gehören den Fürsten in Endre, und 24 Auli oder Dörfer dem Schamchal in Tarku.

110

კოსტეკი არის დიდი თათრული სოფელი კოისუზე. ყიზლარიდან 60 ვერსზე და თითქმის ასევე დამორებული კასპიის ზღვიდან: ის მე პირადად ვიხილე 1770 წ. ივლისში. ამასაც ჰყავს თავისი მემკვიდრეობითი ბატონი, იმჟამად ხანმურზა – ტარკის შამხალთა გვარიდან. ის რუსეთის ერთგული იყო და ჰქონდა კაპიტნის წოდება და ჯამაგირი. 100 მანეთი წელიწადში. ამიტომ მას თავისი მეზობლების საქმიანობისთვის ყური უნდა ეგდო და თერგზე მყოფ რუსეთის რწმუნებულებისთვის დროულად შეეტყობინებინა და აგრეთვე რუსი შიკრიკები და მოგზაურები ტარკიმდე ან ენდრემდე უნდა გაეცინა. მთავრის საცხოვრებელი სახლი არის რუსული. ძველთაგან რუსების მიერ ბლოკებისგან აშენებული ორსართულიანი მაღალი სახლი, მაგრამ ძველია და დაქცეული. ამიტომ ააშენეს ახალი შენობა მოტეხილი კირქვისგან, მთლად თათრულ ყაიდაზე.

ტარკი პატარა ყუმუხური სამფლობელოა. რომლის მბრძანებელსაც შამხალი, ასევე შემხალი ჰქვია და რომელსაც თვით ტარკიში აქვს საჯდომი.

წინათ შამხალი იყო განმგებელი ყველა ყუმუხური და ბევრი ლეკური მხარეებისა. პეტრე დიდმა კი იგი დააკნინა. მას აქვს რამდენიმე ყუმუხური სოფელი და მხოლოდ ერთგვარი, ძალიან სადავო ბატონობა ზოგიერთ ლეკურ მხარეებში. ახლანდელმა [შამხალმა] ერთგულების ფიცი არ მისცა რუსეთს, მაგრამ მშვიდობიანად იქცევა.

ტარკიში უნდა იყოს 1200-ამდე სახლი და ოჯახი, ტარკის ახლოს არის დიდი და მარილით მდიდარი ტბა, ტურული, რომლიდანაც შამხალის ქვეშევრდომები მარილით მარაგდებიან.

ყაზანიში. დიდი სოფელი კასპიის ზღვაში ჩამავალ მდინარე ოზენზე: მას ჰყავს თავისი მთავარი.

ჯანგუტეი. დიდი სოფელი ოზენზე, ყაზანიშიდან 12 ვერსზე, ჰყავს თავისი მმართველი. 1773 წ. მყოფ მთავარს ერქვა ალისული, ის ნათესავია ტარკის შამხალისა. მას ხანდახან აზრად მოსდიოდა თავდასხმა ეწარმოებინა თვით ყიზლარის მხარემდე.

ყველა ამ სხვადასხვა პატარა სამფლობელოს აქვს თავისი სოფლები.

იახსაი მდებარეობს ზემოთ აქაიზე; მასაც ჰყავს ასევე თავისი პატარა მთავარი, რომელსაც 8 ნოღაურ-თათრული სოფელი ეკუთვნის.

ნოღაელი თათრები, კასპიის ზღვაზე

ყუმუხურ მხარეებსა და სოფლებში ცხოვრობენ ნოღაელი თათრები, რომლებიც კარვებით მომთაბარეობენ და სოფლების (*აულები*) მიხედვით იწოდებიან. ისინი ერთმანეთისგან არა მარტო ყოფაცხოვრებით განსხვავდებიან, არამედ უფრო მეტად და უმთავრესად თათრული ენის მათში გავრცელებული დიალექტით, რომელსაც მთავარი ჯგუფის მიხედვით ნოღაური ჰქვია. ამ ნოღაელთაგან 8 სოფელი (*აული*) ემორჩილება იაქსაის მთავარს, 12 სოფელი

Von diesem waren diese Nogayen zahlreicher, aber unter Peter dem Gro-
Ben kamen etwan 1000 Familien unter Rußland, die jezo noch an der lin-
ken oder Nordseite des Tereks nomadisiren. Die noch unter den Kumüken
befindlichen rechnet man an 5000 Zelte oder Familien.

Die Nogayschen Tatarn am Kuban

Der Kuban fließt von seinem Ursprunge im Gebürge in Norden, und
wendet sich, wo er aus dem Gebürge kömmt in W. da er denn, in einer
bis 80 Werst breiten Thalfläche des Haupt- und Vorgebürges, seinen Lauf
in W. zum schwarzen und asowschen Meere fortsetzt. Von ihm und seinen
Flüssen wird noch manches im folgendem Tagebuche meiner Reise von
Mosdok nach Tscherkask vorkommen. Am Kuban, an und zwischen den Mün-
dungen der Flüsse Indschik und Arsa, ziehen die nogayschen Tatarn,
die K a s s a i A u l genennet und 8000 Familien stark geschäzet werden.
Ihr voriger Aeltester war Mursa A r s l a n B e g, der unter dem Nahmen
S o k ü r H a d s c h i, d. i. b l i n d e r P i l g r i m durch Partheygänger in den
Astrachanschen Steppen berühmt war, und im Jahr 1772. gestorben ist.
Der jezige Aelteste ist Islam.

Die Nogayen die Naurus Aul genennet und an 2000 Familien ge-
schäzet werden, wohnen um die Mündung des Laba in Häusern und be-
ständigen Dörfern. In beyden Horden halten sich einige Fürsten aus der
Familie der krimmischen Chane auf, die sich aus mancherley Ursachen
hieher begaben, von den Nogayen leben und manche Handel veranlassen.

Im vorigen Kriege betrugten sich beyde Horden gegen Rußland feind-
seelig, bis sie der General von Medem 1771 schlug, worauf sie huldig-
ten, Geisel gaben und noch jezo (1774) ruhig waren.

Die großen nogayschen Horden

J e d i s a n, J e d i s c h k u l, D s c h a m b ö i l u k und A k e r m e n oder
B e l o g o r o d besitzen die Gegend des Kubans von Laba bis zum schwar-
zen Meer. Dieses ist ihr alter Wohnsitz. den sie, als sie vor 2 Jahren vom
Bug und Dneper zogen und sich der rußischen Herrschaft wieder unter-
warfen, wieder angewiesen erhielten. Dieses sind die eigentlichen kubani-
schen Tataren. Sie hatten sich von Kuban nordlich über die Fläche des
Vorgebürges und in demselben entspringenden Flüssen Abbasch. Tschal-
basch, Gei, Schubur, Gagonlik, Dongusle, Dschilale, Ajule und Gegerlik
und dem Manitsch unter der Mündung des Gegerliks aus. Nur ein kleiner
Theil, besonders von der Horde Akermen, der in Dörfern zu leben gewohnt
ist, hat angefangen sich am Kuban anzubauen.

Der Kuban theilt sich etwan 1 Tagereise über der Mündung in ver-
schiedene Arme, an welchen einige befestigte Oerter liegen, die unter dem

ლები მრავალრიცხოვანნი იყვნენ, მაგრამ პეტრე დიდის დროს დაახლოებით 1000 ოჯახი გადავიდა რუსეთის ქვეშევრდომობაში და ახლაც თერგის მარცხენა ანუ ჩრდილოეთ მხარეზე მომთაბარეობენ. ჯერ კიდევ ყუმუხებს შორის მცხოვრებნი არიან 5000 კარავი ანუ ოჯახი.

ყუბანზე მყოფი ნოღაელი თათრები

ყუბანი თავისი სათავიდან მიედინება მთიანეთში ჩრდილოეთით და იქ, სადაც გამოდის მთიდან, უხვევს დასავლეთით მთავარი ქედისა და მთისწინეთის [შორის] 80 ვერსის სიგანის დაბლობში და განაგრძობს დინებას დასავლეთით, შავი და აზოვის ზღვებისკენ. მასსა და [მისი] შენაკადების შესახებ ვიტყვი დღიურში, მოზდოკიდან ჩერკასკში ჩემი მოგზაურობის აღწერისას. ყუბანზე, ინჯიკსა და არპაზე და მათ შესართავებს შორის, ცხოვრობენ ნოღაელი თათრები, რომლებსაც ჰქვიათ კ ა ს ა ი ა უ ლ ი და 8000 ოჯახზე მეტნი არიან. მათი ამასწინანდელი მთავარი იყო მ უ რ ზ ა ა რ ს ლ ა ნ ბ ე გ ი, რომელიც თავისი მომხრეების წყალობით ს ო კ ი უ რ ჰ ა ჯ ი ს, ე. ი. ბრმა პ ი ლ ი გ რ ი მ ი ს სახელით იყო ცნობილი ასტრახანის სტეპებში და 1772 წელს მოკვდა. ახლანდელი მთავარი არის ი ს ლ ა მ ი.

ნოღაელები, რომლებსაც ნ ა უ რ უ ზ ა უ ლ ს ეძახიან, შეადგენენ 2000 ოჯახს, ისინი ცხოვრობენ ლაბის შესართავთან სახლებში და მკვიდრ სოფლებში. ორივე ურდოში არიან მთავრები ყირიმის ხანთა გვარიდან, რომლებიც ზოგი მიზეზის გამო აქეთ წამოვიდნენ, ნოღაელებთან ირჩენენ თავს და მცირე ვაჭრობას მისდევენ.

წარსულ ომში ორივე ურდოელები მტრულად იქცეოდნენ რუსეთისადმი, სანამ ისინი გენერალმა მ ე დ ე მ ა 1771 წელს არ დაამარცხა, რის შემდეგაც ერთგულება შეჴიცეს, მძევლები მისცეს და ახლაც (1774) მშვიდად არიან.

დიდი ნოღაური ურდოები

ი ე დ ი ს ა ნ ი, ი ე დ ი შ კ უ ლ ი, ჯ ა მ ბ ო ი ლ უ კ ი და ა კ ე რ მ ე ნ ი ა ნ ბ ე - ლ ო გ ო რ ო დ ი მოიცავენ ყუბანს ლაბიდან შავ ზღვამდე. ეს არის მათი ძველი საცხოვრებელი, რომელიც მათ დაიკავეს 2 წლის წინათ, როცა ისინი ბუგიდან და დნეპრიდან გადმოვიდნენ და რუსეთის ბატონობა სცნეს. ესენი არიან საკუთრივ ყუბანის თათრები. ისინი მოდებული არიან ყუბანიდან ჩრდილოეთით მთიანეთის ზეგანზე და აქედან გამომავალ მდინარეების გასწვრივ (აბაში, ჩალბაში, გეი, შუბური, კაგალნიკი, დონგუზლე, ჯილალე, აიულე და ეგორლიკი, და მანიჩი ეგორლიკის შესართავს ქვემოთ). მხოლოდ პატარა ნაწილმა დაიწყო ყუბანზე დამკვიდრება, განსაკუთრებით აკერმენის ურდოდან; ესენი მიეჩვივნენ სოფლებში ცხოვრებას.

ყუბანი შესართავამდე ერთი დღის სავალზე რამდენიმე ტოტს ქმნის, რომლებზეც ზოგი გამაგრებული სოფელი მდებარეობს: ესენი ყირიმის ხანს

Tatarn, theils von Tscherkessen bewohnt wurden. Kopil, Taban oder Taman, Temruk, Atschukala und Chituk, die die Tatarn zusammen genommen, weil sie auf den Insuln des Kubans sind, Adale, d. i. Insulaner nennen.

Die terekemenischen oder truchmenischen Tataren

Ihr Dialekt der tatarischen Sprache ist beynahe völlig der türkische, daher sie von den beyden vorher angeführten tatarischen Völkerschaften leicht und sicher zu unterscheiden sind.

Sie nehmen den ostlichen Fuß des kaukasischen Gebürges, die westliche kaspische Seeküste um Boinak, Derbent und Utä misch ein und besitzen auch das ganze züdliche kaukasische Vorgebürge vom Alasan oder Kacheti bis zum kaspischen Meer. Ihre Distrikte daselbst sind: Kuba, Altipara, Tokuspara, Miskindschal, Chinakug. Krischbudach, Schamachie und ganz Schirwan, welche alle an dem *Feth*-Ali Chan einen gemeinschaftlichen Herrn haben, dessen Gebiet sich bis nach Sallian erstreckt. An die angeführten, gränzen folgende truchmenische Distrikte in Westen: Schaki, Kaballah. Agdasch¹ und Arasch, die wieder einen Beherrscher haben, welches jetzo der in der Stadt Nucha residirende *Husein* Chan, ein Sohn des *Hadschi Dschalabi* Ist². In den Distrikten Schäk, Kaballä und Agdasch und Karabag wird terekemenzisch gesprochen, so wie in Schirwan³. Letzterer hat sich unter dem persischen Schach Nadir von niedrigen Stande bis zur Chanswürde hinauf geschwungen und sich die genannten Distrikte unterworfen..

¹ Agdasch, G.] Agdotsch, P.

² Schaki – Dschalabi ist, P.] Husein Chan, ein gros Son des Hadgi galabi, Besizzer des Distrikts Schäk, Kaballa und Agdasch, residirt in Nuchu, G.

³ In den Distrikten – Schirwan <P.

და ნაწილობრივ თურქებს ემორჩილებიან და ნაწილობრივ თათრებით, ზოგანაც ჩერქეზებითაა დასახლებული სახელდობრ კოპილი, ტაბანი ან ტამანი, ტემრიუკი, აჩუკკალა და ხიტუკი, ამათ თათრები, ერთად ხიტუკი. აღებულს, ეძახიან ადალეს ე. ი. კუნძულზე მცხოვრებთ, რადგან ისინი ყუბანის კუნძულებზე ბინადრობენ.

ტერეკემენული¹ ან ტრუხმენული² თათრები

მათი თათრული ენის დიალექტი თითქმის მთლად თურქულია, ამდენად ის ადვილად და დაჯერებით შეიძლება გაირჩეს ორივე ზემოდასახელებული თათრული ხალხისაგან.

მათ უკავიათ კავკასიის ქედის აღმოსავლეთი ძირი, კასპიის დასავლეთი ნაპირი ბოინაკთან. დერბენტსა და უტემიშთან და სახლობენ კავკასიონის მთელ სამხრეთ კალთებზე, ალაზნიდან ან კახეთიდან კასპიის ზღვა-

მდე. მათი მხარეებია: კუზა, ალთიფარა, დოგუზფარა, მისინჯალი, ხინაკუგი კრიშბუდახი, შამახია და მთელი შირვანი, რომლებსაც ფათალი ხანის სახით ჰყავთ საერთო მმართველი, რომლის სამფლობელო სალი-ანამდეა გადაჭიმული. ზემოჩამოთვლილებს დასავლეთით ესაზღვრება შემდეგი ტრუხმენული³ მხარეები: შაქი, ყაზალა, აგდაში და არაში, რომლებსაც ასევე ჰყავთ მმართველი, რომელიც ამჟამად არის ნუხაში მჯდომი ჰუსეინ ხანი, ვაჟი აჯი ჩალაბისა⁴. შაქში, ყაზალასა და აგდაშში, ასევე ყარა-ბაღში ლაპარაკობენ თარაქამულად (ტერეკემენულად), ისევე, როგორც შირ-ვანში⁵. ამ უკანასკნელმა სპარსეთის შაჰის, ნადირის დროს დაბალი მდგომარეობიდან მიაღწია ხანობას და დასახელებული მხარეები დაიმორჩილა.

¹ თარაქამული.

² თურქმანული.

³ თურქმანული.

⁴ შაქი, ყაზალა – ჩალაბისა. პალ.] ჰუსეინ ხანი, უფროსი ვაჟი აჯი ჩალაბისა, მფლობელი მხარეების – შაქის, ყაზალასი და აგდაშის. ზის ნუხაში. გიულდ.

⁵ შაქში, ყაზალასა – შირვანში < პალ.

D. Anton Iohann Gldenstaedts
XLII Berichte *.
an die
Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
in St. Petersburg,
von der physikalischen Expedition
die
am 19/30 des Junius im Jahre 1768 anfang
und
am 24 März im Jahre 1775 sich endigt
4 April

ანტონ იოჰან გიულდენშტედტის
XLII მოხსენება
ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა
აკადემიისადმი სტ-პეტერბურგში
ფიზიკური ექსპედიციის შესახებ,
რომელიც დაიწყო 1768 წლის 19/30 ივნისს
და
დამთავრდა 1775 წლის 24 მარტს
4 აპრილს

* გიულდენშტედტის ეს მოხსენებები დაცულია არქივის ფ 3, ოპ. 33, № 5–6. თუ
რომელ გვერდებზეა დაცული ამ მოხსენებებიდან მოტანილი ამონაწერები. ეს მითითებულია
ტექსტების დასაწყისში მარცხენა არეზე.

XII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Kislar, den 27 März, 1770

л. 59-60

Ich verlies daher den 20-ten Februar Kislar und fur an dem nordlichen Ufer des Tereks 200 Werst westlich hinauf bis zur neuangelegten Vestung Mosdok. Hier ging ich über den Terek und hierauf gerade nach Süden zu, durch die kleine Kabarda, an 80 Werst, bis an den Fus des caucasischen Schneeberge, als an welchem Orte zwischen dem Ursprunge der Sunscha (*Сунжа*) und des Tereks, an dem kleinen Flus Kunbalei (*Кунблеи*) der in den Terek fällt, die erwente Nation wonet. Sie nennet sich Inguschzy (*пнуши*) oder Kystynsky (*кистински*). Sie ist eine freie Nation, die keine Fürsten, wie sonst fast alle in Gebürge wonende Völker, hat; sie wälen unter sich eine gewisse Anzal von Aeltesten. Bisher standen sie unter dem Schutze der Kabardinischen und Axaischen Fürsten. izt aber haben sie sich, durch die Vermittelung des hiesigen Commendanten, des H. Obristen von Neimptsch, der russischen Krone ergeben. Eine Sache, an der man schon lange vergebens gearbeitet hat. Man rechnet sie 5000 streitbare Mann stark. Sie treiben den Akkerbau und die Viehzucht und sind alle, nach dem hiesigen Gebrauche, bewafnete Leute. Sie scheinen tapfer und arbeitsam zu, zeyn. Sie wonen in kleinen Dörfern. deren jedes kaum aus 20 Häusern bestehet: es ist aber eines von dem andern nur wenige hundert Schritte entfernt, so daß man auf einem male eine ser grosse Menge übersehen kann. In iedem Dorfe ist ein steinerner vierekkigter Turm, in dem im Notfall die Weiben und Kinder sich versammeln, oben aber unter dem Dache die werhaften Männer stehen. Ihren bestimmten Wonplazz, der 80 Werst südlich von Mosdok abstehet, begränzet nach Norden die kleine Kabarda, nach Westen Ossetien, nach Osten die Tschetschenzen, nach Süden das Eisgebürge.

Ich finde von diesem Volke nirgend eine Nachricht. Es ist ser schwer vor ihrem Ursprunge etwas zu sagen, von dem die Aeltesten unter ihnen selbst nichts wissen. Bei Menschengedenken sind keine Veränderungen bei ihnen vorgegangen. Sie haben ihre eigene Sprache, die von der tartarischen so wol, als von allen übrigen der hiesigen Gegenden verschieden

XIII მოხსენება
ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში
ყიზლარი, 1770 წლის 27 მარტი

გვ. 59–60

...მე დავტოვე ყიზლარი 20 თებერვალს და თერგის ჩრდილო ნაპირით გავიარე 200 ვერსი დასავლეთისკენ ზევით, ახლად დაარსებულ ციხე მოზდოკამდე. აქ მე გავედი თერგზე და პირდაპირ სამხრეთისკენ, ყაზარდოზე გავლით, 80 ვერსი გავიარე კავკასიის თოვლიანი მთების ძირამდე. იმ ადგილამდე, სადაც, სუნჯისა და თერგის სათავეებს შორის და თერგის შენაკად პატარა მდინარე კუმბელიზე, ცხოვრობს ხსენებული ხალხი. ისინი თავის თავს ეძახიან ინგუშებს ან ქისტებს. ისინი თავისუფალი ხალხია: არ ჰყავთ ბატონები (თავადები), როგორც საერთოდ მთაში მცხოვრებ თითქმის ყველა ხალხებს: ისინი ირჩევენ თავისიანებისგან უფროსთა (Aeltesten) გარკვეულ რიცხვს. აქამდე ისინი ექვემდებარებოდნენ ყაზარდოსა და აქსაის მთავრებს, ახლა კი, აქაური კომენდანტის ბ-ნი პოლკოვნიკის ფონ ნეიმპჩის მეცადინეობით (შუამდგომლობით), რუსეთის ტახტის მფარველობაში შევიდნენ. ეს ის საქმეა, რომლისთვისაც უკვე დიდხანია უნაყოფოდ იღწვოდნენ. აქითვლიან 5000 მეომარს. ისინი ეწევიან მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას და, აქაური ჩვეულების მიხედვით. ყველანი შეიარაღებულნი არიან. ისინი მამაცნი და შრომისმოყვარენი ჩანან. ცხოვრობენ პატარა სოფლებში, რომლებიც [თითოეული] ოცზე ნაკლები სახლისაგან (კომლისაგან) შესდგებიან: [სოფლები] ერთმანეთისგან 100 ნაბიჯზე ნაკლები მანძილით არიან დაშორებული, ისე რომ ერთი თვალის გადავლებით [ერთდროულად] ძალზე ბევრი სოფლის დანახვა შეიძლება. ყოველ სოფელში არის ქვის ოთხკუთხა კოშკი, სადაც გაჭირვებისას ქალები და ბავშვები იკრიბებიან. ზემოთ კი, სახურავს ქვეშ დგანან შეიარაღებული კაცები. მათ მუდმივ ადგილსამყოფელს (საცხოვრებელს), რომელიც მოზდოკიდან 80 ვერსზეა სამხრეთით დაშორებული, ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება მცირე ყაზარდო, დასავლეთით ოსეთი, აღმოსავლეთით ჩეჩნები. სამხრეთით – ყინულიანი ქედი.

ამ ხალხის შესახებ მე ვერსად ვერ ვიპოვე ცნობები. ძალზე ძნელია რაიმეს თქმა მათი წარმომავლობის შესახებ, უფროსებმაც (მოხუცებმაც) კი თვითონ არაფერი იციან. ხალხის მახსოვრობაში არავითარი ცვლილება არ მომხდარა მათში (მათს ცხოვრებაში). მათ აქვთ თავისი საკუთარი ენა, რომელიც თათრულისგან (tartarisch), ისევე როგორც ყველა დანარჩენი აქაური მხარეე-

ist. Sie haben aber keine Schrift. Sie glauben nur einen Gott, den sie Da i l a nennen, und wissen sonst nichts von einen Heiligen oder in der Religion merkwürdigen Personen. Man findet dem ongeachtet Spuren des Christentums unter ihnen; denn am Sonntage der Christen ruhen sie von aller Arbeit. Sie üben aber weder an diesem Tage noch sonst jemals eine gottesdienstliche Handlung aus. Zweimal im Jare halten sie Fasten, nemlich um die izzige Zeit, die sie die grossen Fasten nennen und mitten im Sommer, die kleinen Fasten. Sie essen Schweinefleisch: die Vielweiberei

ist bei ihnen üblich. Sie wissen von gar keinen Religionsgebräuchen, weder bei der Geburt, noch bei dem Tode eines Menschen, noch bei der Bereuung der Sünden. Nur eine Handlung gehet bei ihnen vor, die den Anschein eines Opfers hat. Es werden nemlich zu gewissen Zeiten Schafe geschlachtet von einem besonders erwählten Manne, der ihr Priester zu seyn scheint; den nennen sie in ihrer Sprache *Z a n i n s t a g*. d. i. ein reiner Mensch. Dieser mus unverheiratet seyn und bei einer alten steinernen Kirche wonen, die tief im Gebürge befindlich seyn soll.

Der Schnee hinderte mich, diese zu besuchen, in der aus Stein gehauene Statuen. Inscriptionen und grosse in einem Keller gelegenen Bücher zu denen niemand izt sich nahen waget. unzutreffen seyn sollen. Hieraus wird man vielleicht das Licht erhalten können, das die grosse Einfalt dieser Leute selbst nicht aufzustekken vermag...

Л. 64

Hierauf denke ich mit einem nach Grusien abzufertigenden Commando durchs Gebürge nach Teflis zum Corps des Herren General Todleben zu gehen...

XIV Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Mosdok, den 26 Mai, 1770

Л. 65–66*

...Nur war ich in der ersten Tagen dieses Monats mit meinen Anstalten zur Reise nach Georgien fertig und würklich im Begriffen, diese anzutreten. Allein nie Nachrichten die von den innerlichen Unruhen zwischen dem H. Grafen Todleben, dem Czaren Herakleus, und denen Herren Obristlieutenanten Rateef und Tschoglokov, desgleichen von den Strei-

* 65 გვ-ზე აღწერილია სამზადისი საქართველოში წასასვლელად ცხენების შემზადება, ორი ჰუსარის აყვანა ცხენებისთვის და ა. შ.

ბის [ენებისგან] განსხვავდება; ამავე დროს მათ არა აქვთ დამწერლობა. მათ სწამთ მხოლოდ ერთი ღმერთი, რომელსაც *დაილას* უწოდებენ, თუმცა არ იციან არაფერი წმინდანების, ან რელიგიაში მნიშვნელოვანი პიროვნებების შესახებ. მათ შორის მოიძებნება ქრისტიანობის უცილობელი კვალი (ნიშნები); ქრისტიანების კვირადღეს ისინი ისვენებენ ყოველგვარი სამუშაოსაგან, თუმცა არც ამ დღეს. არც სხვა დროს (ოდესმე) არ ეწევიან ღვთისმსახურებას. წელიწადში ორჯერ აქვთ მარხვა. სახელდობრ, ეხლა. რომელსაც ისინი დიდმარხვას ეძახიან, და შუა ზაფხულში – პატარა მარხვა. ისინი ჭამენ ღორის ხორცს: მრავალცოლიანობა მათში მიღებულია (ჩვეულებრივი მოვლენაა). ისინი არ

ასრულებენ არავითარ რელიგიურ წესებს არც [ადამიანის] დაბადებისას, არც გარდაცვალებისას, არც ცოდვების მონანიებისას. მათ აქვთ მხოლოდ რაღაც მსგავსი მსხვერპლის შეწირვისა. სახელდობრ, გარკვეულ დროს ცხვრებს კლავს საგანგებოდ არჩეული მამაკაცი, რომელიც მათი მოძღვარი უნდა იყოს; თავიანთ ენაზე მას (ამ კაცს – გ. გ.) ეძახიან ც ა ნ ი ნ ს ტ ა გ - ს, ე. ი. სუფთა (წმინდა) კაცს. ის უცოლო უნდა იყოს და ცხოვრობდეს ქვის ძველ ეკლესიასთან, რომელიც ღრმად უნდა იყოს მთებში [შემალული].

თოვლმა შემიშალა ხელი მენახა ეს ეკლესია რომელშიც უნდა იყოს ქვის ქანდაკებები. წარწერები და სარდაფში შენახული დიდი წიგნები, რომელთა მიკარება ამჟამად არავის შეუძლია. ყოველივე ამის საშუალებით შეიძლებოდა ალბათ ახალი ცნობების შეძენა (სინათლის შეტანა), რაც ამ ხალხის დიდი უმეცრების (უცოდინარობის) გამო ვერ შევძელი შემეკრიბა.

გვ. 64

...მე ვფიქრობ აქედან (ქედის გავლით) თბილისისკენ გავყვე საქართველოში წასასვლელად მზადყოფ რაზმს (Commando), [რომელიც უნდა შეუერთდეს] ბ-ნ გენერალ ტოდლებენს...

XIV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

სტ-პეტერბურგში

მოზდოკი, 1770 წლის 26 მაისი

გვ. 65⁰⁶-66

...ამ თვის დასაწყისშივე (პირველსავე დღეებში) დავამთავრე სამზადისი საქართველოში გასამგზავრებლად და გადაწყვეტილი მქონდა დამეწყო [მგზავრობა]. მაგრამ მომივიდა ცნობები შინაური შფოთის შესახებ – ბ-ნ გრაფ ტოდლებენსა, მეფე ერეკლეს და ბ-ნ პოლკოვნიკ-ლეიტენანტების (პოდპოლკოვნიკების) რატევის და ჩოგლოკოვს შორის, ასევე [მესმა] ლეკების თავდა-

121

fereien der Lesgier, die bei dieser Gelegenheit auf dem georgianischen Wege verschiedene russische Couriers umgebracht und noch merere geplündert hatten, einliefen, geben mir die trüftigsten Bewegungsgründe an die Hand, meinen Plan zu aendern. Bei diesen zweideutigen Versessungen konnte ich nicht wissen und weis ich noch nicht, wie glücklich ich die Reise nach Georgien zurücklegen und wie willkommen ich daselbst seyn wurde... (შემდეგ უკან გაბრუნდა მედემის რაზმთან ერთად).

XVI Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 23 September. 1770

ლ. 72⁰⁶–73*

Nan hoffe ich, daß ich endlich in den letzten Tagen dieses Monats im Stande seyn werde. Kislar zu verlassen.. Ich werde durch die Kabardie nach Grusien langsam gehen, so daß ich etwan zu Ende des Novembers in Teflis eintreffen mögte. Auf dieser Reise werde ich noch Herbstpflanzen sammeln und mineralogische Obserwationen im Gebürge anstellen koennen...

XVII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der

Wissenschaften in St. Petersburg

d. d. Kislar, den 29 December, 1770

ლ. 74–74⁰⁶*

Die nach meiner im XVI-ten Berichte beschriebenen Krankheit nachgebliebenen Schwäche erlaubte mir nicht eher, als den 22-ten October von Kislar aufzubrechen. Ich verlies diesen Ort mit dem Vorsatze, meine Reise nach Georgien auszuführen. Den 28-ten kam ich in Mosdok an; und einige Tage nach mir traf daselbst ein aus Georgien von Todlebenschen Corps zurückkommendes Kommando ein. Es war an 90 Mann stark und unter diesen befanden sich mer als 10 Officiers und der bisher in Teflis als Resident gestandene H. Hofrat Fürst Muraviev. Der Aufzug dieser

* ამ ამონაწერს წინ უსწრებს ცნობა გიულდენშტედტის ავადმყოფობის შესახებ.

122

სხმების შესახებ, რომლებმაც ასეთ ვითარებაში საქართველოს გზაზე რამდენიმე რუსი „კურიერი“ დახოცეს და კიდევ უფრო მეტი გაძარცვეს. ამგვარმა ცნობებმა მაიძულეს შემეცვალა ჩემი გეგმა. ამ ორჭოფული (გაურკვეველი) მდგომარეობის გამო არ ვიცოდი და ჯერაც არ ვიცი, როგორ ვიმგზავრებ საქართველოსკენ და როგორ კეთილად ჩავალ მე იქ...

XVI მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი. 1770 წ. 23 სექტემბერი

გვ. 72⁰⁶–73*

ვიმედოვნებ, რომ ამ თვის დამლევს მაინც შემეძლება ყიზლარი დავტოვო. ყაზარდოს გავლით ნელა გავემართები საქართველოსკენ, რომ დაახლოებით ნოემბრის ბოლოს თბილისში ვიყო. ამ მგზავრობისას მე შევაგროვებ აგრეთვე შემოდგომის მცენარეებს და მოვახდენ მინერალოგიურ დაკვირვებებს მთებში...

XVII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
სტ-პეტერბურგში
ყიზლარი, 1770 წლის 29 დეკემბერი

გვ. 74-74^{06*}

XVI მოხსენებაში აღწერილი ჩემი ავადმყოფობის შემდეგ დარჩენილმა სისუსტემ ნება არ მომცა 22 ოქტომბერზე ადრე გავსულიყავი ყიზლარიდან. მე დავტოვე ეს ადგილი იმ განზრახვით, რომ ჩემი მოგზაურობა საქართველოსკენ წარმემართა. 28-ში მივედი მოზდოკში, სადაც რამდენიმე დღის შემდეგ შემხვდა საქართველოდან უკან მომავალი რაზმი ტოდლებენის კორპუსისა. რაზმი შესდგებოდა 90 კაცისაგან, მათ შორის იყო 10-ზე მეტი ოფიცერი და აქამდე თბილისში რეზიდენტად მყოფი ბ-ნი კარის მრჩეველი თავადი მურავიოვი¹. ამ ხალხის შესახედაობა ძალზე საბრალო იყო: ყველანი ფეხით მოდი-

¹ ესაა ცნობილი მოურავოვი (გ. გ.).

123

Männer war sehr kläglich; sie waren alle zu Fuß und nur mit Lumpen zur Not bedekket; denn die Ossetiner hatten sie im Gebürge bei den engen Passagen und bei den Brücken des Tereks angefallen, und nicht allein ihrer Pferde und Gewere, sondern auch aller übrigen Habseeligkeiten gänzlich beraubet. Der Verlust beträgt nach denen in der Kislarschen Kanzlei eingegebenen Berechnungen an 30.000 Rubel. Bei solchen Umständen und bei denen vom Fürsten Muraviev erhaltenen Nachrichten, daß noch bis zu seiner Abreise die Pest in Teflis wütete, hielt ich es fürs weislichste, meinen Vorsatz nach Georgien zu gehen, für izt gänzlich so lange aufzugeben, bis die Pest daselbst nachlassen und die Sicherheit des Weges wieder hergestellet seyn würde, wozu wie mir der H. General von Medem versicherte, gegen das Fröiar von ihm würden Anstalten vorgekeret werden,

Da alle meine Sachen und Sammlungen in Kislar nachgelassen waren, so blieb mir weiter nichts übrig, als mich wiederum nach diesen Ort zu begeben...*

XVIII Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Kislar, den 26 März, 1771

л. 84

Teils meine eigene Krankheit, teils die in Teflis bis in den November v. J. wütende Pest, teils die Streifereien der Lesgier und Ossetiner, die die engen nach Georgien führenden Passagen im Gebürge besetzt hatten, haben mich an der völligen Ausföhrung des vorigiärigen Reiseplans gehindert. Die an den Flüssen Terek, Kunbelei, Sundscha, Axai und Koisa

gelegenen Gegende, nebst dem nordöstlichen Teile des caucasischen Gebür-
ges habe ich im vorigen Jare untersucht, und in diesem Jare im Februar
habe ich die Provinz Ossetien besichtigt.

Mit dem Anfange des Aprils denke ich von Kislar wieder aufzubre-
chen, die an den Flüssen Malka, Baksan und Tschegem befindlichen Land-
schaften zu bereisen und im Mai über den westlichen Teil des caucasi-
schen Gebürges nach Emeretien an den Flus Rion zu gehen, diesen bis in
die Provinz Mingrelie oder Colchis und bis an seinen Ausflus ins schwar-
ze Meer zu verfolgen; von da aber mich dem Flusse Cyrus zu, nach der
georgianischen Hauptstadt Teflis zu wenden. Nach einigen in Teflis ge-
dauertem Aufenthalte, will ich mich nordöstlich der – Provinz Cachetien
zu keren: aus derselben über den östlichen Teil des caucasischen Gebür-

* შემდეგ მოდის თბილისი წყლების აღწერა: პეტერსბადი, ეკატერინბადი, პაულსბადი,
ანდრასბადი...

124

ოდნენ და გაჭირვების გამო მხოლოდ ძონძებით იყვნენ დაფარულნი; ეს
იმით იყო გამოწვეული, რომ მთის ვიწრო გასასვლელებში და თერგის ნიდე-
ბთან მათ თავს დაესხნენ ოსები და წაართვეს არა მარტო ცხენები და თოფები.
არამედ აგრეთვე ყველაფერი, რაც კი გააჩნდათ. ყიზლარის კანცელარიის გაან-
გარიშებით, დანაკარგი შეადგენდა 30.000 მანეთს. ასეთი გარემოებების გამო
და თავად მურავიოვის მიერ მოცემული ცნობის გამო, რომ ჯერ კიდევ მის
წამოსვლამდე თბილისში ჭირი მძვინვარებდა, მე მიზანშეწონილად ჩავთვალე
საქართველოში ჩემი მგზავრობის გეგმა ამჟამად მთლად გადამედო მანამ, სანამ
ჭირი იქ არ გაივლიდა და გზის უსაფრთხოება კვლავ აღდგენილი არ იქნე-
ბოდა; ბ-ნმა გენერალმა ფონ მედემმა კი აღმითქვა, რომ გაზაფხულზე ის [ამ
მიმართებით] მიიღებდა ზომებს.

რადგან მთელი ჩემი ნივთები და კოლექციები ყიზლარში მქონდა დატო-
ვებული, ამდენად იქ დაბრუნების მეტი მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა...

XVIII მ ო ხ ს ე ნ ე ბ ა

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

სტ-პეტერბურგში

ყიზლარი, 1771 წლის 26 მარტი

გვ. 84

ნაწილობრივ ჩემმა ავადმყოფობამ, ნაწილობრივ თბილისში გასული წლის
ნოემბრამდე მძვინვარე ჭირმა, ნაწილობრივ კი თავდასხმებმა ლეკებისა და ოსე-
ბისამ, რომელთაც ეკავათ საქართველოში შემავალი მთის ვიწრო გასასვლე-
ლები, ხელი შემიშალეს წარსული წლის სამოგზაურო გეგმის მთლიან შესრუ-

ლებაში. მდ. თერგზე, კუმბელიზე, სუნჯაზე, აქსაისა და კოისუზე მდებარე მიდამოები, კავკასიის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილის ჩათვლით, მე შარშან შევისწავლე (გამოვიკვლიე), ამ წლის თებერვალში კი დავათვალიერე პროვინცია ოსეთი.

ვფიქრობ აპრილის დასაწყისში კვლავ გავიდე ყიზლარიდან, რათა მოვი-
არო მდ. მალკაზე, ბაქსანსა და ჩეგემზე მდებარე მხარეები და მაისში, კავკა-
სიის ქედის დასავლეთი ნაწილის გადავლით, მივიდე მდ. რიონზე [მდებარე]
იმერეთში, გავყვე მას პროვინცია სამეგრელომდე ანუ კოლხეთამდე და შემ-
დეგ შავ ზღვაში მის შესართავამდე; იქიდან კი მდ. კიროსის (მტკვრის – გ. გ.)
[გაყოლებით] საქართველოს დედაქალაქ თბილისისკენ გავემართები. თბილისში
განზრახული შეჩერების შემდეგ, წავალ ჩრდილო-აღმოსავლეთით პროვინცია
კახეთში; იქიდან, კავკასიის ქედის აღმოსავლეთი ნაწილის გავლით, ავარიის
ხანის სამფლობელოში, ხოლო შემდეგ, თათრული სოფლის ანდრეევას გავ-

125

ges, durch das Land des Awarischen Chans und von da über das tatarische Dorf Andreewa nach Kislar zurückgehen, daselbst ich zu Ende des Jares einzutreffen und die weitere Verhaltungsbefehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften vor mir zu finden hoffe...

п. 85

Die an der Sundscha und an denen in derselben fallenden Flüssen so wol, als an der obern Kunbelei gelegene Gegend ist von mir der Distrikt Mitzdschegisia (*Митижешизия*) genannt worden, weil alle daselbst wonende Völker, die sonst mit den besondern Namen Tschetschenzen, Atachynzen, Aldinzen, Karabulaken, Galatschen, Inguschen u. s. w. belegt werden, darin übereinkommen, daß sie einerlei Sprache reden, die nur verschiedene Dialekte hat und bald von der mächtigsten Nation, die Tschetschenzische, bald allgemeiner, die Mitzdschegische heist, übrigens von allen andern verschieden ist. Wenn man nicht dies Mittel wählen will, diese finstern Gegenden in Distrikte und die Einwohner derselben in Völkerschaften einzuteilen; so wird ein jedes Dorf eine Provinz und das in demselben wonende Volk eine besondere Nation ausmachen müssen.

Zur Aufklärung der Völkergeschichte habe ich Wörterbücher der Mitzdschegischen und Ossetinischen Sprache verfertigt und die Sitten und Gebräuche der Völker beschrieben...

XXII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Duschet. den 25 September, 1771

Zu Ossetien, daselbst ich am 15-ten August den letzten Bericht an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften abzusenden die Ere gehat, habe ich mich bis zum 11. September aufgehalten; die herumliegenden Alpen, so viel mir möglich gewesen ist, untersucht und die bisherigen ossetinischen Nachrichten ergänzt. Von da bin ich endlich aller Hindernisse ongeachtet die ich im Wege gefunden nach Georgien gedrun-

gen, so daß ich mich izt in dem Mittelpunkte der Provinz Carduel befinde. Die Hauptstat Teflis ist nur nach eine[r] starke[n] Tagereise südlich von mir entfernt. Von Ossetien bis zu der Stat Duschet bin ich in der Gesellschaft der Ossetiner gereist, deren einige 100. der georgianische Zar Herakleus in seinen Sold gedungen hatte. Ihr Aeltester und Anführer, der im vorigen Bericht erwente Achmet, ist bis hieher unzertrenlich von mir gewesen.

126

ლით. დავბრუნდები ყიზლარში. სადაც მივალ წლის ბოლოს და. სადაც, ვიმედოვნებ, დამხვდება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის შემდგომი ინსტრუქცია...

გვ. 85

სუნჯაზე და მის შენაკადებზე. ასევე კუმბელიზე მდებარე მხარეს მე ვუწოდებ მიცჯეგიზია, რადგან ყველა იქ მცხოვრებ ხალხებს, რომელთაც თავისი განსაკუთრებული სახელები აქვთ – ჩეჩნები. ატახინელები, ალდინები, ყარაბულახები, გალაჩები, ინგუშები და ა. შ. აერთიანებს ის. რომ ისინი ერთსა და იმავე ენაზე ლაპარაკობენ, რომელსაც [ენას – გ. გ.] მხოლოდ განსხვავებული დიალექტები აქვს და ხან ყველაზე ძლიერი ხალხის მიხედვით ჩეჩნურს ეძახიან, ხან საერთოდ მიცჯეგურს: ერთი სიტყვით, ყველა სხვა ენისგან განსხვავებულია. თუ ამ მკაცრ მიდამოებს მხარეებად, ხოლო იქ მცხოვრებთ ხალხებად არ დავყოფდით, მაშინ ყოველი სოფელი წარმოგვიდგებოდა პროვინციად, ხოლო ამ სოფლის მცხოვრებნი გარკვეულ (განსხვავებულ) ხალხად.

ხალხთა ისტორიის განსამარტავად მე დავამზადე მიცჯეგური და ოსური ენების ლექსიკონები და აღვწერე ამ ხალხთა წეს-ჩვეულებანი¹...

XXII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

სტ-პეტერბურგში

დუშეთი, 1771 წლის 25 სექტემბერი

11 სექტემბრამდე დავრჩი ოსეთში, საიდანაც მე მქონდა ბედნიერება გამეგზავნა ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი უკანასკნელი მოხსენება 15 აგვისტოს; გარშემო მდებარე ალპები, რამდენადაც შემეძლო. მოვიარე და შევაკვეთე ის ცნობები. რაც აქამდე მქონდა ოსების შესახებ. აქედან, ყოველგვარი დაბრკოლებების მიუხედავად, რაც გზაზე შემემთხვა, გავემართე საქართველოსკენ: ასე რომ, ახლა ვიმყოფები პროვინცია ქართლის შუაგულში. დედაქალაქი თბილისი ჩემგან არის კარგი ერთი დღის სავალზე მოშორებული სამხრეთით. ოსეთიდან ქალაქ დუშეთამდე ვიმგზავრე ოსების საზოგადოებაში, რომელთაგან რამდენიმე 100 კაცი მეფე ერეკლემ თავისი

¹ სამწუხაროდ, ჩვენ ეს ცნობები არ გვინახავს და პალასის გამოცემასთან არ შეგვიდარებია – გ. გ.

Hieselbst hat er mich verlassen, und ist mit seinen Leuten nach Teflis gegangen, ich aber bin zurückgeblieben, um die fůrtreffliche Gegend von Duschet etwas genauer zu besehen. Mit dem Statthalter von Duschet, der izt auch für den Zaren Mannschaft samlet, werde ich hierauf nach Teflis mich begeben; und von da bin ich dem Zaren, dahin **er** gehen wird, zu folgen willens. Durch die Streifereien der Lesgier, die die Wege in Georgien höchst unsicher machen, bin ich zu dergleichen Vorsichtigkeit genōtigt, weil ich mich mit den 24. Mann Kosaken, die mich convoiiren, nicht überall hintrauen darf. Da ich also nicht nach meinem Gutdunken meine Reisen einrichten kann, so vergehet auch darüber mer Zeit, als sonst geschehen würde. Es wird daher wenigstens ein Jar erfordert, um die georgianischen Provinzen Cachetien, Carduel, Emeretien und Mingrelien ganz zu bereisen und die Naturgeschichte derselben in einigen Zusammenhange zu observiren. Ich bitte deswegen die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften mir die Erlaubnis zu erteilen, die Rückreise nach Kislar bis in den September des künftigen Jares verschieben zu dürfen. Von meinen gemachten Beobachtungen werde ich bis ich wiederum auf russischen Boden seyn werde, nach dem speciellen mir gegebenen Befele, nichts erwānen. Nur so viel versichere ich, daß ich izt viele Arbeit habe, und daß die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften künftig genugsamen Nützen davon ziehen wird, der ich mich und meine Expedition zur fortdaurenden Gnade und Gewogenheit empfele.

D. Güldenstaedt.

XXIII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Kareli am Kur, den 8 November, 1771

Den 9-ten October verlies ich die Gegend von Duschet, von da ich den lezten Bericht an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften einzusenden die Ere gehat. Der dortige Statthalter, der Fürst Koichosro Tscholokaschilli, rückete mit der aus seinem Distrikte zusammengezogenen Mannschaft, die etwan in 800. Mann bestand, nach Muchran und von da nach Zcheta, einem an der Mündung des Flusses Aragi, etwan 15. Werst oberhalb Teflis am Flusse Kur gelegenen und der Zarischen Begrābnisse wegen berūmten Kloster; und ich folgte in dieser sichere Gesellschaft. Hieselbst war der Sammelplazz, auf dem von allen Seiten

ჯარისთვის დაიქირავა. მათი მთავარი და მეთაური, წინა მოხსენებაში დასახელებული ახმეტი, აქამდე სულ ჩემთან იყო აჲკი მიმატოვა მან მე და თავისი ხალხით თბილისისკენ წავიდა. მე კი დავრჩი, რათა დუშეთის მშვე-

ნიერი მიდამოები უფრო ზედმიწევნით დამეთვალიერებინა. დუშეთის მმართველთან ერთად, რომელიც ახლა მეფისთვის აგროვებს რაზმს, გავემართე აქედან თბილისისკენ, ხოლო იქიდან ვიმედოვნებ გავყვე მეფეს, სადაც ის წავა. ლეკთა ყაჩაღობის გამო, რაც საქართველოში გზებს ძალიან სახიფათოს ხდის, მჭირდება. სიფრთხილე, რადგან ჩემი 24 კაზაკით, რომლებიც მე მახლდნენ. ყველგან წასვლა არ შემიძლია. რადგან მე ჩემი სურვილის მიხედვით არ შემიძლია მოგზაურობა, გავა ბევრი დრო, სანამ ეს შესრულდება. ამიტომ, სულ ცოტა ერთი წელი მჭირდება, რათა ქართული პროვინციები – კახეთი. ქართლი, იმერეთი და სამეგრელო მთლიანად მოვიარო და მათი აღწერილობა ერთ მთლიანობაში (ერთმანეთთან კავშირში) განვიხილო. ამიტომ მე ვთხოვ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას, რათა დამართოს ნება, ყიზლარში უკან დაბრუნება მომავალი წლის სექტემბრამდე გადავდო. [ჩემდამი] მოცემული საგანგებო ბრძანების (დავალების) თანახმად, ჩემს მიერ წარმოებული დაკვირვების შესახებ არაფერს ვიტყვი, სანამ კვლავ რუსეთის მიწაზე არ ვიქნები. გარწმუნებთ იმაში, რომ ძალიან ბევრი სამუშაო მაქვს შესასრულებელი და რომ მომავალში საკმაო გამოყენებას ნახავს მისგან ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია, რომლის წყალობა და კეთილი განწყობა არ გვაკლია არც მე და არც ჩემს ექსპედიციას. დოქტ. გიულდენშტედტი.

XXIII მ ო ხ ს ე ნება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

ს-ტ. პეტერბურგში

ქარელი (ძვეს მტკვარზე), 1771 წლის 8 ნოემბერი

9 ოქტომბერს მივატოვე დუშეთის მიდამოები, საიდანაც მქონდა პატივი გამომეგზავნა უკანასკნელი მოხსენება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი. იქაური მმართველი, თავადი ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, თავის მხარეში შეგროვილ რაზმთან ერთად, რომელიც დაახლოებით 800 კაცისგან შედგებოდა, დაბრუნდა მუხრანში, იქიდან კი მოვიდა მცხეთაში, რომელიც მდებარეობს მტკვარზე, არაგვის შესართავთან, თბილისს ზემოთ დაახლოებით 15 ვერსზე და სადაც არის მეფეთა სამარხებით ცნობილი მონასტერი; მე მოვეყვებოდი ამ საიმედო რაზმს. აქ (მცხეთაში – გ. გ.) იყო შეკრების ადგილი, სადაც მოდიოდნენ რაზმები ყველა მხრიდან – კახეთისა

aus den Provinzen Cachetien und Carduel die Truppen zusammenstießen. Der Zar selbst kam den 14-ten October aus Teflis an und ich hatte den 15-ten förmliche Audienz bei Ihr Zarischen Hoheit. Sie bezeigten grosse Zufriedenheit über meine Gegenwart und versicherten mich alles Beistandes. dessen ich bei meiner Expedition bedürftig seyn würde: den ich auch wirklich bisher aufs vollkommenste erfahren. Der Zar marschierte von Zeheta an 120. Werst den Kur aufwärts; und überfiel und plünderte den 26. October die Türkische Stadt Hertwis. Izt gehet die Mannschaft zum Teil auseinander und der Zar selbst begiebt sich nach Teflis zurück. Ich habe

auch diese Feldzüge dem Zaren gefolgt und gehe auch izt in dessen Swite nach Teflis, um daselbst den kurzen Winter zuzubringen und mich etwas in einem Quartier zu erholen, nachdem ich ein ganzes halbes Jar im Felde und unterm Zelte gelebet. Von da werde ich, so balde ich in einige Ordnung gekommen bin, der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften mit weitläufigern Nachrichten aufwarten; für izt ist auf dem unruhigen Marsche nur meine Hauptabsicht, eine Gelegenheit zu nuzzen um mich zum hochgeneigten und gnädigen Andenken untertänig zu empfehlen. D. Güldenstaedt.

XXIV Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Teflis, den 4-ten Januar, 1772

Von der Georgianischen am Flusse Kur gelegenen Stadt Kareli, daselbst ich den lezten Bericht abgefertigt, bin ich den 9-ten November aufgebrochen. Ich folgte von da Sr Hoheit, dem Zaren Herakleus, nach der Stadt Kzinwal und von da über Keltubani, Tschala, Muchran und Zeheta nach der Haupt- und Residenzstadt Teflis; daselbst ich den 14-ten November eintraf und die noch bis izt der Ort meines Aufenthaltes ist. Hieselbst genieße ich täglich von Sr Zarischen Hoheit den Schuzz, die Vorsorge und die Beförderung aller meiner Absichten, die ich schon im vorigen Berichte gerümet, mit einer Willfärigkeit, die eben nicht alle russische Expeditionen in Georgien erfahren und die man in Ansehung der meinigen, vielleicht mit einigem Grunde, für eine Folge der Dankbarkeit für die medicinischen Dienstleistungen, die ich der Zarischen Familie zu erweisen Gelegenheit habe, ansehen könnte.

130

და ქართლის პროვინციებიდან. თვით მეფე 14 ოქტომბერს მოვიდა თბილისიდან: 15 ოქტომბერს მის მეფურ უმაღლესობასთან მქონდა ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოსთქვა დიდი კმაყოფილება ჩემი აკყოფნის გამო და აღმითქვა, რომ შემიქმნიდა ყოველგვარ პირობებს, რაც ჩემი ექსპედიციისათვის დამჭირდებოდა: დღემდე მართლაც საუკეთესოდ ვსარგებლობ ამ შექმნილი პირობებით. მეფე გაემართა მცხეთიდან 120 ვერსზე მტკვრის აყობებით: 26 ოქტომბერს ის თავს დაესხა და მოარბია თურქული ქალაქი ხერთვისი. ამჟამად ეს ლაშქარი ნაწილობრივ დაიშალა: თვით მეფე კი თბილისისკენ გამობრუნდა. მეც გავყევი მეფეს ამ ლაშქრობაში და მასთან ერთად ვბრუნდები თბილისში, რათა იქ გავატარო მოკლე ზამთარი და ცოტა მაინც დავისვენო ბინაზე. მას შემდეგ, რაც მთელი ნახევარი წელი მინდორში და კარავში ვიცხოვრე. იქიდან, როგორც კი ერთგვარ წესრიგში მოვალ. მოვაწვდი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას ვრცელ ცნობებს;

ამჟამად მშფოთვარე (მოუსვენარი) მგზავრობის გამო ჩემს მთავარ მიზნად მიმაჩნია ვისარგებლო შემთვევით და უმორჩილესად ვითხოვო კითხილმოწყალე ყურადღება.
დოქტ. გიულდენშტედტი.

XXIV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

ს-ტ. პეტერბურგში

თბილისი, 1772 წლის 4 იანვარი

9 ნოემბერს გავედი მდ. მტკვარზე მდებარე ქართულ ქალაქ ქარელიდან, საიდანაც მე გამოვგზავნე უკანასკნელი მოხსენება. ქარელიდან მე გავყევი მის უმაღლესობას, მეფე ერეკლეს, ქალაქ ქრცხინვალისკენ და იქიდან კი ხელთუბნის ჭალის მუხრანისა და მცხეთის გავლით მთავარ და სატახტო ქალაქ თბილისისკენ, სადაც მივედი 14 ნოემბერს და ახლაც იგია ჩემი ადგილსამყოფელი. აქ ყოველდღე ვსარგებლობ მისი მეფური უმაღლესობის მფარველობით, წინასწარი ზრუნვით და მთელი ჩემი გეგმებისათვის ხელისშეწყობით, რის შესახებაც მე წინა მოხსენებაში გატყობინებდით: და ეს ხდებოდა ისეთი მზადყოფნით, რომელიც არც ერთ რუსული ექსპედიციას საქართველოში არ ჰქონია: შეიძლება ეს ხელისშეწყობა მე მქონდა ნაწილობრივ მეფის ოჯახისათვის გაწეული იმ სამკურნალო დახმარებისათვის მაღლობის სამაგიეროდ, რისი შემთხვევაც მე მომეცა.

131

Mir und zwölfen bei mir befindlichen Personen sind Quartiere in der Stadt angezeigt; die Pferde aber, so wol die zur Expedition gehören, als der Kosaken ihre, werden in nahe gelegenen Dörfern abwechselnd beisammen gehalten, weil in der Stadt so wol Stellung, als Fütter mangelte. Bei den Pferden habe ich 18. Mann Kosaken, einen Expeditions-Pferde Knecht und den Studenten Zriakovsky zur Aufsicht vertheilt. Man füttert in Georgien die Pferde an statt des Heues mit Stroh, und an statt des Habers mit Gersten. Stroh wird auf Zarischen Befehl in genugsamer Menge für alle Pferde geliefert; Gersten aber sparsam; daher ich allen Gersten, den der Zar giebt, unter die Kosaken Pferde verteilen lasse, damit sich diese, die theils durch die Märsche, theils durch das ungewonte Stroh-Fütter schlecht geworden, in etwas erholen mögen. Für die Expeditions-Pferde kaufe ich Gersten so viel, als nötig ist. Nicht allein die Pferde der Kosaken, sondern auch sie selbst werden von Sr Zarischen Hoheit hinlänglich mit Lebensmitteln versehen. Ohne diese Hülfe würden diese armen Leute, bei der langen Entfernung von Hause und bei der hiesigen Teuerung freilich grosse Not leiden, von der sie izt, zu meiner Freude nichts wissen.

Die Besichtigung der um Teflis herumliegenden Gegend, die Untersuchung, verschiedener Mineralien, die Sr Zarischen Hoheit aus entfernten

Gegenden herholen lassen, nebst der Beschreibung und Anatomie einiger vierfüssigen Tiere und Fische, die ebenfals auf Zarischen Befehle theils zu mir von andern Orten gebracht, theils von mir selbst in der Stadt gekauft werden, beschäftigen mich die Wintermonate hindurch.

So viel als ich aus einigen rüden Observationen schliesse, liegt Teflis in einerlei Meridian mit Mosdok, um 2. Grad südlicher und zwar zwischen den südlichen Vorgebürgen der Caucasischen Alpen, am südwestlichen Ufer des Flusses Kur, des Cyrus der Alten, auf einer schiefliegenden Fläche, mit der sich diese Vorgebürge dem Kur zu senken. Der Umfang der Stadt beträgt kaum 3 Werst; die Hauptstrassen sind kaum breiter als einen Faden, die meresten noch enger. Die Bauart ist höchst schlecht, aus Ziegeln und gerundeten Flüssteinen mit tonigtem Kalke. Die Häuser bestehen nur aus einem Parterre; sie sind kaum höher, als 15 Fus; die Dächer sind ganz horizontal, mit Ton beschüttet. Man rechnet 20.000 Einwohner, davon der grösste Teil in Armenern bestehet. Die Anzahl der Menschen ist in Proportion des Raumes zu gros; die Strassen sind zu enge; die Feuchtigkeiten, die von den Anhöhen, an denen die Häuser liegen hinunter fliessen, stoekken überall; die Todten werden gröstenteils in der Stadt begraben; die Excremente der Menschen und Tiere bleiben überall bei den Hausern liegen; es ist also notwendig, daß die Luft, bei dem sehr heissen, Klima, beständig mit faulen Dunften müsse angefüllt seyn; daher sind Dysenterien und bösertige Fieber fast endemische Krankheiten und Epidemien der Pest ereignen sich öfters, die im vorigen Winter an 4000 Menschen aufgerieben hat. Jenen Procataractischen Ursachen der Krank-

132

მე და ჩემთან მყოფ თორმეტ პიროვნებას ქალაქში მოგვცეს ბინები; ხოლო, როგორც ექსპედიციის, ისე კაზაკების ცხენებს კი ერთად ინახავდნენ [ხან ერთ, ხან მეორე ახლოს მდებარე სოფლებში რიგრიგობით, რადგან ქალაქში როგორც სადგომების, ისე საკვების ნაკლებობა იყო. ცხენებისთვის ყურისსაგდებად გამოყავი 18 კაზაკი, ერთი ექსპედიციის ცხენების მომვლელი და სტუდენტი ცოიაკოვსკი. საქართველოში ცხენებს კვებავენ თივის მაგივრად ჩალით და შვრიის მაგივრად ქერით. მეფის ბრძანებით ჩალა ყველა ცხენისთვის საკმაო რაოდენობით გამოყვეს, ქერი კი უფრო ნაკლები; ამიტომ მთელი ქერი, რაც მეფემ მოგვცა, გავუყავი კაზაკთა ცხენებს, რათა მათ ამით, რადგან ისინი დასუსტდნენ ნაწილობრივ გადასვლათა და ნაწილობრივ შეუჩვეველი ჩალის ჭამის გამო, ცოტა სული მოეთქვათ. ექსპედიციის ცხენებისთვის ვიყიდე იმდენი ქერი, რაც საჭირო იყო. არა მარტო კაზაკთა ცხენები, არამედ თვით კაზაკებიც მისი მეფური უმაღლესობის მიერ საკმაოდ იქნენ მომარაგებულნი საკვებით. ამ დახმარების გარეშე ეს საწყალი ხალხი, თავიანთი სახლებიდან ასეთი დაშორებისა და აქაური სიძვირის გამო, ჩავარდებოდნენ დიდ გაჭირვებაში, რაც მათ ახლა, ჩემდა სასიხარულოდ, არ განუცდიათ.

მთელი ზამთრის თვეები მოვანდომე თბილისის გარშემო მდებარე მიდამოების დათვალიერებას, სხვადასხვა მინერალების შესწავლას, რომლებიც მეფის ბრძანებით მოაქვთ შორის ადგილებიდან, აგრეთვე [მოვანდომე] აღწერასა და გამოკვლევას ზოგი ოთხფეხა ცხოველისა და თევზებისა. რომლებიც ნაწილობრივ მეფის განკარგულებით მოჰქონდათ სხვა ადგილებიდან ჩემთან, ნაწი-

ლობრივ კი მე თვით ვყიდულობდი ქალაქში.

რამდენადაც მე ზოგიერთი მოახლოებითი გამოთვლით ვფიქრობ, თბილისის მდებარეობს იმავე მერიდიანზე, როგორც მოზდოკი, 2 გრადუსით სამხრეთით. სახელდობრ, კავკასიის ალპების სამხრეთ მთისწინეთებს შუა, მდ. მტკვრის (მველების კიროსი) სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირზე, დაქანებულ ვაკეზე, რომელზეც ეს მთა ეშვება მტკვრისკენ. ქალაქის გარშემოწერილობა თითქმის 3 ვერსია; მთავარი ქუჩები ოდნავ განიერია საჟენზე, უმეტესობა კი უფრო ვიწროა. მშენებლობა უკიდურესად ცუდია. [სახლები] ნაგებია აგურებით, მრგვალი რიყის ქვით და თიხიანი კირით (დუღაბი – გ. გ). სახლები შედგება მხოლოდ ერთი სართულისგან: ისინი 15 ფუტზე ოდნავ მაღალია, სახურავები მთლად ჰორიზონტალურია და დაფარულია თიხით. თბილისში ითვლება 20.000 მცხოვრები, რომელთა უმრავლესობა სომხებია. მოსახლეობის რაოდენობა ფართობთან შეფარდებით გაცილებით დიდია; ქუჩები ძალზე ვიწროა. ყველგან გუბდება წყალი, რაც მოედინება მაღლობებიდან, რომლებზეც სახლები დგანან. მიცვალებულებს მეტ წილად ქალაქში მარხავენ; ხალხის და ცხოველების განავალი ყველგან სახლებთან არის; მაშასადამე, თითქოს გარდაუვალია (აუცილებელია), რომ ჰაერი აქაური ცხელი ჰავის გამო მუდმივად დამპალი სუნით იყოს გაჟღენთილი; ამიტომ ხშირად ჩნდება დიზენტერია და ავთვისებიანი ციება, ეს აქაურობისთვის დამახასიათებელი ავადმყოფობანი, ასევე ჭირის ეპიდემიებიც ხშირად იფეთქებენ ხოლმე, რამაც გასულ ზამთარს 4000 კაცი იმსხვერპლა. ავადმყოფობის მიზეზების თავიდან აცილე-

133

heiten remedirt in etwas der beständige Luftzug, der in den Wonzimmern ist, weil die Türen schlecht schliessend, die Fenster gros und nur mit Papier beklebt und die Camine offen sind. Und eben dieser Luftzug mindert die Hesligkeit der vorerwten Krankheiten, an denen sonst noch wenigere genesen würden.

Die Südlichen Caucasischen Vorgebürge bestehen so wie die nordlichen, aus Sandstein; sie sind aber weit höher, als die nordlichen, so daß an vielen Stellen auch das zweite Stratum, nemlich der Kalkstein anzutreffen ist. In der Nähe um Tefflis sind in diesen Sandsteingebürgen: Eisenstein, Alaunschiefer, Steinkolen, Selenit oder Glacies Maeciae und verschiedene Kalkspate: man findet auch Eisenvitriol und. Salcatharecticum und zwar letzteres gediegen, als ein Salgemoe, desgleichen Schwefelkiese.

Dichte an der Südwest-Seite der Stadt, etwan 100. Schritte von dem. südwestlichen Ufer des Kur befinden sich auch warme Quellen, die eingefast sind und von denen das Wasser in 5 Badestuben geleitet wird. Diese Bäder sind vollkommene Schwefelwasser; sie enthalten einen flüchtigen Schwefel in der Verbindung mit einem fixen mineralischen Laugensalze in der Form einer Schwefelleber. Nach der Erkältung verflieget der Schwefel; das Wasser verlieret alsdenn den Geruch und Geschmack der Schwefelleber, bleibt aber beständig cristall klar. Nach der Abdünftung erhält man ein mineralisches Laugensalz und ausserdem gar keine andere Salze noch Erden. Daher sezen diese Wässer in ihrem Abflusse auch gar keinen Topfstein ab. Diesen Punkt ausgenommen, gleichen sie im übrigen vollkommen deren natürlichen Bächern, die sich in den nordlichen cauca-

sischen Vorgebürgen befinden und die ich ehemals beschrieben. Die Einwohner von Teflis brauchen dieses natürliche warme Wasser bloß dazu, um ihren Körper und ihre Kleidungsstücke zu reinigen. Einen medicinal Gebrauch habe ich erst angefangen, und ich habe, so wie die Theorie vermuten läßt, bei der Gelbsucht, bei Steinschmerzen, bei der Gicht, bei dem Rheumatismus und bei steifen Gelenken, von diesem Badewasser, innerlich und ausserlich gebraucht, sehr gute Wirkung erfahren. Dies ist der Auszug meiner in der Nähe um Teflis gemachten mineralogischen Observationen.

Die Mineralien, die Sr Zarischen Hoheit aus entfernten Gegenden haben herholen lassen, bestehen in Bleiglanz. Zinkblende, Weisguldenerz, Gelbkupfererz und Kupferlasur. Sie verdienen alle Aufmerksamkeit, ich mag aber von ihnen nicht eher weitläufiger seyn, als bis ich die Gegenden selbst werde gesehen haben.

Von dem Dschairan (*жаиран*) der Perser und Türker, und von dem Schakal derselben haben die Zoologen bisher nur unvollständige Kenntnis. Beide Tiere sind um Teflis häufig; und ich habe beide genau beschrieben und anatomirt. Der persische Dschairan ist wol mit dem sibirischen, oder mit der *Capra campestris gutturosa* Gmelini ein und dasselbe Tier; und

134

ლებას ერთგვარად ხელს უწყობს მუდმივი მიმოქცევა ჰაერისა საცხოვრებელ ოთახში, რადგან კარები ცუდად იკეტება, ფანჯრები დიდია და ქაღალდითაა აკრული და ბუხარი კი გახსნილია. ჰაერის ასეთი მიმოქცევა ამცირებს დასახელებულ ავადმყოფობათა საშინელებას, რისგანაც, ეს რომ არა, უფრო ცოტანი მორჩებოდნენ.

სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა. შედგება ქვიშაქვისაგან. მაგრამ გაცილებით უფრო მაღალია, ვიდრე ჩრდილოეთის, ისე რომ ბევრ ადგილას მეორე ფენად კერძოდ კირქვა გვხვდება. თბილისის ახლოს, ირგვლივ, ამ ქვიშაქვიან მთებში არის რკინაქვა, შაბიანი ფიქალი, ქვანახშირი, სელენიტი (ანუ Glaucis Maeciae) და სხვადასხვა კირიანი შპატი; არის აგრეთვე რკინის აჯასპი (железные купорос) და Saleuthareti-um. უკანასკნელი სუფთა სახითაა, როგორც Salgemoe, ისევე როგორც გოგირდის ალმადანი *.

ზედ ქალაქის სამხრეთ დასავლეთ მხარეზე დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკვრის სამხრეთ-დასავლეთ ნაპირისგან. არის თბილი წყაროები, რომლებიც ერთადაა მოქცეული და რომელთა წყალი 5 აბანოს ოთახშია შეყვანილი. ეს აბანოები მთლად გოგირდიანი წყლისაა; ისინი შეიცავენ მქროლავ გოგირდს მყარ მინერალურ ტუტე მარილის ნაერთში გოგირდის ღვიძლის (серная ичечен) სახით. გაცივებისას გოგირდი ქრება; წყალი კარგავს გოგირდის ღვიძლის სუნს და გემოს და რჩება მუდამ გამჭვირვალე. აქროლების შემდეგ ვიდებთ მინერალურ ტუტე მარილს (щелочная соль), და ამის გარდა არავითარ [სხვა] მარილსა და ანდა მიწას. ამიტომ ეს წყლები თავის კალაპოტში არ სტოვებენ თიხაქვის (горшечный камень) დანალექს. თუ გამოვრიცხავთ ამ გარემოებას. ისინი მთლიანად ემსგავსებიან ბუნებრივ წყაროებს, რომლებიც არიან კავკასიის ჩრდილოეთ მთისწინეთში და რომლებიც მე წინათ აღვწერე. თბილისის მოსახლეობა ამ ბუნებრივ თბილ წყალს მხოლოდ ტანის დასაბანად და ტანისამოსის გასარეცხად იყენებს. მათი სამედიცინო გამოყენება პირველად მე შემოვიტანე და, რამდენადაც თეორია ნებას გვაძლევს, ვფიქრობთ,

რომ ამ წყლის როგორც შინაგანი. ისე გარეგანი გამოყენებით ძალიან კარგ შედეგს მივიღებთ სიყვითლის, კენჭის გავლის. რევმატიზმის, ნიკრისის და სახსრების დაავადებისას. ეს არის ჩემი დასკვნები. [მიღებული] თბილისის ახლოს ჩატარებული მინერალოგიური გამოკვლევების შედეგად.

მინერალები, რომლებიც მისმა მეფურმა უმაღლესობამ შორი მიდამოებიდან მოატანინა. იყო ტყვიის კრიალა. თუთიის მატყუარა. სილვანიტი, ვერცხლის მადანი, ყვითელი სპილენძი და სპილენძის ლაჟვარდი. ისინი ყურადღების ღირსი არიან, მაგრამ მე მათზე ვრცლად ვერას ვიტყვი. სანამ ამ მხარეებს თვით არ ვნახავ.

სპარსელებისა და თურქების ჯაირანზე და მათივე ტურაზე ზოოლოგებს აქამდე არ ჰქონდათ მთლიანი წარმოდგენა. ორივე ცხოველი თბილისის ირგვლივ ბევრია; მე ორივე ზუსტად აღვწერე და გამოვიკვლიე. სპარსული ჯაირანი არის იგივე ცხოველი, რაც ციმბირისა ან გმელინის ჯიხვი (*Capra cam-*

* ბუნდოვანი წინადადებაა. შეიძლება მისი რამდენიმე აზრით გადმოცემა.

135

beide sind sicher mit der Gazelle und dem *Kewel* des H. v. Büffons Varietaeten einer und derselben Gattung, der man am füglichsten den alten Namen: *Dorcas* beilegen kann. Und diese *Dorcas* kann so wenig in dem Genere *Caprae*, als in dem Genere *Cervi* bleiben; sie gehört zu dem Genere *Antilopis*, das der H. Professor Pallas, in seinen *Spicilegiis*, mit der ihm ganz eigenen Gründlichkeit bestimmt hat.

Der Schakal der Perser, der Tura der Georgianer, der *Lupus aureus* des Kaufers, der gemeiniglich so genante Jakhals ist ein Tier, der das Mittel hält, zwischen dem Wolfe und dem Fuchse. Indes ist die Anzal der innern und äussern Ähnlichkeiten mit dem Wolfe weit grösser, als mit dem Fuchse. Wäre der Wolf nicht selbst in diesen Gegenden noch anzutreffen, so müste man den Jakhals für eine von Clima hervorgebrachte Varietaet des Wolfes halten. Er ist aber sicher, genug ein Tier seiner eigenen Gattung. Er ist halb so gros, als der Wolf und unterscheidet sich mit dem ersten Anblikke durch ein braungelbes mit halbem schattirtes Haar. Unter dem Namen *Canis Tura* habe ich ihn weitläufig beschrieben.

Von Fischen hat mir der Kurflus drei neue Gattungen geliefert; sie gehören zu dem Genere *Cyprini*. Ich habe sie beschrieben unter folgenden Namen: *Cyprinus Capito*¹ Georgice: *Tschanari*. *Cyprinus Mursa*² – Georgice: *Murza*. *Cyprinus Fundulus*³ – Georgice: *Pitsch-chul*.

Zu den botanischen Arbeiten ist izt ein kurzer Stillstand, der aber hoffentlich balde aufhören wird. Noch in der Mitte des Decembers blüheten um Teflis *Teucrium Chamaepithys*. *Hyssopus officinalis*. *Polygonum frutescens*, *Lamium album*, *Consolida regalis*, und noch izt stehet vor meinem Fenster eine Malve, mit noch ziemlich frischen Laube. Nur in diesen Tagen ist etwas Schnee gefallen; sonst hatte man bisher noch keinen Frost verspüret.

Ich habe Hoffnung noch in diesem Monate Teflis verlassen zu können. Es heisst: Sr Zarischen Hoheit werden die Provinz Cachetien bereisen, dahin ich folgen werde. Dergleichen Gelegenheit mus ich nuzzen, weil ich mit

meiner kleinen Convoi allein mich nirgend hinwagen darf, da die Streifereien der Lesgier die Wege höchst gefährlich machten. Ich bin daher auch nicht im Stande, mein Reiseplan für dieses Jar einzusenden, weil ich nicht nach meinen Gutdünken reisen kann. Ich versichere nur dies, daß ich mir ausserst werde angelegen seyn lassen, von allen Georgianischen Provinzen so viel als möglich seyn wird zu besehen und im Herbst nach Mosdok zurück-zukeren.

Die Staatscontours Ukaze wegen Vermerung meines Gehalts und die Befehle von 14-ten des Julius v. J. sind die letzten Briefschaften die ich

¹ Cirris 4. radiis pinnae ani novem, pinnae dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato: dorso acato. – Magritudo tripedalis – Statura Cyprini Barbi.

² Cirris 4. radiis pinnae ani septem, pinnae dorsi omnibus inermibus et tertio

pestris gutturosa) და ორივე ნამდვილად არის ქურციკის ან ბუფონის კეველ-ის იგივე სახესხვაობა, რომელსაც მოსახერხებელია ძველი სახელი დორკასი მივა-კუთვნოთ. ეს დორკასი კი ისევე ნაკლებ ეკუთვნის ჯიხვის ოჯახს, როგორც ირმის ოჯახს; ის ეკუთვნის ანტილოპების ოჯახს, რომელიც ბ-ნმა პროფე-სორმა პალასმა თავის სპეციალურ ნაშრომში მისთვის ჩვეული საფუძვლიანო-ბით დაადგინა.

სპარსელების შაკალი. ქართველების ტურა, კაუფერის *Lupus aureus*, საერთოდ, ე. წ. იაკჰალს. არის ცხოველი, რომელიც საშუალოა მგელსა და მელას შორის. მაინც, როგორც შინაგანი, ისე გარეგანი მსგავსების ნიშნების რაოდენობა მგელთან უფრო მეტია. ვიდრე მელასთან. ამ მხარეებში მგელი რომ არ ყოფილიყო. ამ იაკჰალ-ს მივიჩნევდი ჰავისაგან დაჩიავებული მგლის სახესხვაობად. მაგრამ ის არის ნამდვილად გარკვეული სახის ცხოველი. ის არის მგლის ნახევარი სიდიდისა და, ერთი შეხედვით. მისგან განსხვავდება ნახევრად მოყავისფრო-ყვითელი ელფერის ბეწვით. მე ის ვრცლად აღვწერე „კანის ტურა“-ს სახელით.

თევზთაგან მტკვარში სამი ახალი სახეობა შევიძინე; ისინი ეკუთვნიან კობრის (Cyprini) გვარს. მე ისინი შემდეგი სახელების ქვეშ აღვწერე: Cyp-rinns - Capito – ქართულად ჭანარი; Cyprinus Mursa – ქართულად მურწა; Cyprinus Fundulns – ქართულად ფიჩხული.

ბოტანიკური სამუშაოები ახლა ცოტა შეჩერებულია (მიყუჩებულია) და მე ვიმედოვნებ, რომ ეს მდგომარეობა მალე დამთავრდება. დეკემბრის შუა რიცხვებში კიდევ ყვაოდა თბილისთან ჭარელა. უსუპი. მათიტელა. ბუჩქისა, ჯინჭრის დედა. სოსანი და ახლაც დგას ჩემი ფანჯრის წინ ბალბა, ჯერ კიდევ საკმაოდ ახალი ფოთლებით. მხოლოდ ამ დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი. აქამდე კი ყინვა არ გვიგრძნია.

მე იმედი მაქვს, რომ ამ თვეშივე დავტოვებ თბილისს. ამბობენ, რომ მისი მეფური უმაღლესობა გაემგზავრება კახეთში, სადაც მეც გავყვები. ასეთი შემთხვევა მე უნდა გამოვიყენო, რადგან ლეკთა თარეშის გამო გზები ძალზე სახიფათოა და მე ჩემი პატარა ამალით მარტო ვერსად გავბედავ წასვლას. ამიტომ მე არ შემიძლია ჩემი ამ წლის მოგზაურობის გეგმა გამოვგზავნო, რადგან შეუძლებელია ჩემი სურვილის მიხედვით მოგზაურობა. მხოლოდ გპირ-

დებით, რომ ძალზე ვეცდები, რათა ყველა ქართული პროვინცია, რამდენადაც შესაძლებელი იქნება. დავათვალიერო და შემოდგომაზე დავბრუნდე უკან მოზღოვში.

სახელმწიფო კანტორის ბრძანებულება ხელფასის მომატების შესახებ და გასული წლის 14 ივლისის თარიღით [გამოგზავნილი] ბრძანება არის უკანასკ-

postice basin versus serrato; dorso rotundato – Magritudo pedalis. – Habitus Cyprini Tincae–Statura lucii Esocis.

³ Cirris 2. radiis, pinnae ani novem; pinnae dorsalis, radio tertio postice serrato. – Magritudo pedalis – Statura Cyprini Nasi.

137

erhalten. Ich habe indes 5. Berichte eingeschikt. die noch unbeantwortet sind. Der gegenwärtige wird bei der Gelegenheit der Reise, die der Zarewitsch Leon, der zweite 18. jährige Son Sr Zarischen Hoheit, mit dem Patriarchen Antoni. einem Vetter des Zaren nach St. Petersburg antritt, nach Kislar befördert.

Ich habe die Ere der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften mich zur fortdaurenden Gnade und Gewogenheit zu empfehlen. D. Güldenstaedt.

XXV Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Wagari in Cachetien, den 29 Februar, 1772

Den 21-ten Februar verlies ich mein seit der Mitte des Novembers in Teflis gehaltenes Winterquartier, indem ich Sr Hoheit dem Zaren Herakleus nach Cachetien gefolget. So ser als ich auch gewünscht aus der Stadt eher aufzubrechen. so habe ich doch bis auf diese Gelegenheit warten müssen. One der Bedekung von fast 1000 Mann, die Sr Hoheit begleiten, darf man sich nicht aus Teflis wagen. wenn man nicht in Gefar laufen will, von den Lesgiern, die beständig um Teflis herumschwärmen, aufgefangen zu werden. Ein neuerlicher Vorfall hat mich noch vorsichtiger gemacht, als ich bisher gewesen. Der Charge d'affaires Ihro Kaiserlicher Majestaet, der Hern Gvarde Capitaine Lieutenant Iwan Laurentewitsch Lwov kam in **der** Mitte des Januars vom russischen Corps aus Emeretien. mit dem H. Obristen Alexei Andreewitsch Wolkov nach Teflis und hatte. das Unglück nur 7. Werst vor der Stadt von Lesgiern überfallen und verschiedener Pakpferde und Lente beräubet zu werden. Dergleichen Begebenheiten hört man in Georgien fast täglich. Ich füre dies Beispiel an, um meinen Vorsatz zu rechtfertigen, niemals anders, als in der Gesellschaft des Zaren, oder einer ser starken von ihm gegebenen Bedekung zu reisen. Durch diese Vorsicht hoffe ich so wol meine Person, als meine Schriften für welche die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, in den lezten vor einigen Tagen nur einige händigten Befelen vom 24-ten

October v. J. besorgt ist, in Sicherheit zu erhalten. Ich habe auch schon vorher in Ansehung dieses Punktes alle Vorsicht gebraucht. Die in Russland gemachten Observationen habe ich gröstenteils nebst verschiedenen Naturalien und zum Transport zu beschwerlichen Instrumenten und Büchern.

138

ნელი წერილობითი დოკუმენტები. რაც მე მივიღე. ამასობაში მე გამოვგზავნე ხუთი მოხსენება, რომლებზეც ჯერ პასუხი არ მომსვლია. ამას კი (მოხსენებას – გ. გ.) გამოვგზავნი ყიზლარში შემთხვევისთანავე. როცა უფლისწული ლეონი. მისი მეფური უმაღლესობის 18 წლის მეორე ვაჟი. მეფის ბიძაშვილ პატრიარქ ანტონისთან ერთად პეტერბურგში გამოემართება.

მაქვს პატივი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის წყალობის და კეთილგანწყობის მოიმედე დავშთე.

გიულდენშტედტი.

XXV მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას

ს.-ტ. პეტერბურგში

ვაქირიდან. კახეთშია (ალბათ მაღარო – გ. გ.). 1772 წლის 29 თებერვალი

21 თებერვალს დავტოვე ჩემი ზამთრის ბინა თბილისში. სადაც ვიმყოფებოდი ნოემბრის შუა რიცხვებიდან და მის უმაღლესობას – ერეკლე მეფეს გავყევი კახეთში. თუმცა ძლიერ მსურდა ადრეც გავსულიყავი ქალაქიდან. მაგრამ მაინც ამ შემთხვევამდე უნდა მომეცადა. რომ არ გვყოლოდა დამცველებად 1000 კაცი, რომლებიც მის უმაღლესობას ახლდა. არ შეიძლებოდა თბილისიდან გასვლის გახედვა. თუ არ გვინდოდა, რომ საფრთხეში გავბმულიყავით ლეკების გამოისობით. რომლებიც თბილისის მიდამოებში გამუდმებით დამრწიან, და მათ არ ჩავვარდნოდით ხელში. ახლახან მომხდარმა შემთხვევამ მე უფრო ფრთხილი გამხადა. ვიდრე აქამდე ვიყავი. მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებული ბ-ნი გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი (პორუჩიკი) ივანე ლავრენტის ძე ლვოვი ბ-ნ პოლკოვნიკ ალექსეი ანდრეის ძე ვოლკოვთან ერთად იანვრის შუა რიცხვებში მოდიოდა თბილისში იმერეთში მყოფ რუსული კორპუსიდან და შეემთხვა უბედურება – ქალაქიდან 7 ვერსზე თავს დაესხნენ ლეკები. მოსტაცეს ტვირთმზიდავი ცხენები და ხალხი გაუძარცვეს. ასეთივე შემთხვევები საქართველოში თითქმის ყოველდღე ხდება. მე ეს მაგალითი მოვიყვანე იმიტომ, რომ გავამართლო ჩემი გადაწყვეტილება. არასდროს სხვანაირად. თუ არა მეფის საზოგადოებაში. ან ძალიან ძლიერი. მისგან მოცემული დაცვის გარეშე არ ვიმოგზაურო. ამ სიფრთხილით მე ვიმედოვნებ უშიშრად დავიცვა როგორც ჩემი საკუთარი პიროვნება. ისე ჩემი ჩანაწერები, რომელთა გამოც სწუხს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია. რაც ჩანს უკანასკნელი წინა წლის 24 ოქტომბერს გაცემული ბრძანების მიხედვით, რომელიც რამდენიმე ხნის წინ მივიღე. მე მანამდე გავითვალისწინე ეს გარემოება და სიფრთხილე გამოვიჩინე. რუსეთში ჩატა-

in Kislar unter meinem Siegel bei dem Komendanten, den seel. H. Obristen v. Neimbtzsch zurückgelassen; nach dessen Tode der dortige H. Vicestabchirurgus Christ, auf mein Ersuchen, alles in seine Verwarung genommen. Die in Tscherkassien, Ossetien und Georgien im vorigen Jare niedergeschriebenen Observationen und gesammelten Naturalien habe ich izt unter der Aufsicht des Studenten Borissus Zriakovsky und dreier Kosaken in Teflis nachgelassen. Bei mir füre ich nur dasienige, das mir zur fernern Fortsezzung der Beobachtungen unentberlich ist. Zu mereren Sicherheit werde ich indes bedacht seyn, nach dem Befele der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Copien zu verfertigen und diese ins Archiv zu überschikken. Die uncopirten Original Manuscripte durch einen Expressen abzufertigen, kann ich nicht wagen, weil alsdem ein unglücklicher Vorfall nach eher, als bei mir zu befürchten ist. Für izt habe ich die Ere eine Abhandlung von zween bisher unbekannten Fischen, die von mir *Cyp-
rinus Mursa* und *Cyprinus Capoeta* genant worden, hiebei zu fügen, nebst den Figuren derselben. Ich bitte die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften zu prüfen, ob sie einen Plazz in den nächsten Commentarien verdiene.

Ich befinde mich izt etwan 75 bis 80 Werst ostlich von Teflis. onweit von dem westlichen Ufer des Alasans, in dem Cachetinischen Distrikte, der Kisichi genant wird. Dieser Distrikt macht die Grenze aller georgianischen Provinzen nach Südosten indem an der Ostseite des Alasans der Lesginische Distrikt Dschari (джари), gelegen ist. Karaagatsch, der ehemalige Sizz der cachetinischen Zare, ist etwan 15. Werst in OSO von hier, es ist izt wüste und Telawi ist die izzige Hauptstadt in Cachetien. Dahin werden Sr Hoheit aufbrechen, wenn nach einigen Tagen, die Unterhandlungen mit d(er)en feindlich gegen Georgien sich bezeigenden Lesgien in Dschari werden beigelegt seyn.

Seit der Mitte des Februars haben sich um Teflis und auf der Reise die Erstlinge der Flora gezeigt, nemlich: *Veronica agrestis*. *Bulborodium vernum*. *Crocus vernus*, *Lamium amplexicaule*, *Viola odorata*, *Fumaria bulbosa*. *Galanthas nivabis*. Soilla *amoena*, *ornithogalum*. *sysymbrium sophia*. *Betula anlus*, *Ulmus campestris*. *Populus alba*. *Viscum album*, *Buxus arborescens*, *Vinca minor*. *Cornus mas*. Mandeln, Pflaumen, Aprikosen und Pfirsichen sind schon seit 14 Tagen in voller Blüte. Aber Apfel, Birnen, Quitten, Mispeln, Wallnüsse, Granaten, Feigen, Castanien, Maulbeeren, Kirschen und Weinreben, die überall in Cachetien ser häufig sind haben ihre Knospen noch nicht eröffnet.

Durch einen Expressen, den Sr Zarischen Hoheit nach Kislar zum Zarewitsch abfertigen, erhalte ich für diesesmal die Gelegenheit, mich und meine Expedition der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur Gnade und Gewogenheit zu empfehlen.

კოლექციებთან ერთად. ძნელად გადასატანი ინსტრუმენტები და წიგნები ჩემ მიერ დასმული ბეჭდით დავტოვე ყიზლარში კომენდანტთან. აწ განსვენებულ ბ-ნ პოლკოვნიკ ნაიმზთან; ამის სიკვდილის შემდეგ, იქაურმა ვიცეშტაბჰირურგმა, ქრისტმა, ჩემი თხოვნით. ყველაფერი თავისთან შესანახად წაიღო. გასულ წელს ჩერქეზეთში. ოსეთსა და საქართველოში ჩაწერილი დაკვირვებები და შეკრებილი. კოლექციები დავტოვე თბილისში სტუდენტ ბორის ცრიაკოვსკისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ. თან წავიღე მხოლოდ ის, რაც ჩემი შემდგომი დაკვირვებების გაგრძელებისათვის აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენენ. უფრო მეტი უსაფრთხოებისთვის აგრეთვე გადავწყვიტე, ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ბრძანების მიხედვით, დავამზადო ასლები და გადავგზავნო ისინი არქივში. ვერ გავხედავ და შიკრიკს ვერ გამოვატან ხელნაწერის ასლგადაუღებელ ორიგინალებს, რადგან უბედური შემთხვევის გამო მასთან უფრო საშიშია, ვიდრე ჩემთან. ამავე დროს მაქვს ბედნიერება დავურთო *აქნარკვევი* ორ, აქამდე უცნობ თევზზე მათი სურათებით. რომელთაც მე ვუწოდე *Cyprinus fursa* და *Cyprinus Capoëta*. მე ვთხოვ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას. გამოიკვლიოს, თუ შეიძლება რომ მათ ადგილი დაეთმოს „მოამბის“ მორიგ ტომში¹.

ამჟამად მე ვიმყოფები თბილისიდან დაახლოებით 75–80 კერსზე აღმოსავლეთით, ალაზნის დასავლეთ ნაპირის ახლოს, კახეთის მხარეში, რომელსაც ქიზიყს უწოდებენ. ეს მხარე შეადგენს მთელი საქართველოს პროვინციების სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარს, სადაც ალაზნის აღმოსავლეთ მხარეს, მდებარეობს ლეკური მხარე ქარი. ყარაღაჯი. კახეთის მეფეების ძველი სატახტო ქალაქი, აქედან არის 15-ოდე კერსზე აღმოსავლეთით – სამხრეთ აღმოსავლეთით; ამჟამად ის დანგრეულია (გაჩანაგებულია) და თელავი წარმოადგენს კახეთის მთავარ ქალაქს. რამდენიმე დღეში იქით (თელავისკენ – გ. გ.) გაემართება მისი უმაღლესობა, როგორც კი დაამთავრებს მოლაპარაკებას საქართველოსადმი მტრულად განწყობილ ქარელ ლეკებთან.

თებერვლის შუა რიცხვებიდან თბილისის მიდამოებში და გზაზე [აქამდე] გამოჩნდნენ. მცენარეულის პირველი წარმომადგენლები, სახელდობრ: ჩაღანდარი, *Bulborodinum verum*, ზაფრანა, ჯინჭრის დედა. ია. შავთარა. თეთრყვავილა, *Soilla amoena*, ძაღლნიორა, გონგოლა, არყი, მურყანი. თელა, თეთრი ხვალო. ფითრი. ბზა, გველის სურო, შინდი. ნუში, ქლიავი. გარგარი და ატამი კი უკვე 14 დღეა რაც სრულ ყვავილობაში იყო. ხოლო ვაშლს, მსხალს, კომშს, ზღმარტოს, კაკალს. ბროწეულს, ლედვს, წაბლს, თუთას, ალუბალს და ვაზს, რაც კახეთში ყველგან ძალიან ბევრია, კვირტები ჯერ არ გაეშალათ.

შიკრიკის მეშვეობით, რომელიც მათმა მეფურმა უმაღლესობამ გაგზავნა ყიზლარში უფლისწულთან, მე და ჩემს ექსპედიციას შემთხვევა მოგვეცა [შევუთვალო] ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას, რომ მისი წყალობისა და კეთილგანწყობის მოიმედენი ვიქნებით.

გიულდენშტედტი.

¹ შავ ხელნაწერში აქ – გვ. 124–132 არის დამატება: *Cyprinus Cupieta et Cyprinus Mursa*; ავტორი გიულდენშტედტი (P. I, on. 100, № 3).

XXVI Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Muchran, den 24 Junius, 1772

Den letzten XXV-ten Bericht habe ich in März aus Cachetien an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften abzufertigen die Ehre gehabt. Nach der Zeit hat sich bis jetzt keine Beförderungs-Gelegenheit gezeigt, die ich hätte nützen, können, um wiederum pflichtmässig von mir und meiner Expedition Nachricht zu geben. Nun bin, ich bei dem nach Russland zurück marschirenden, zeither in Georgien befindlich gewesenen Corps, das jetzt der H. Generalmajor Suchotin commandirt, gegenwärtig und verabsäume nicht, einem von demselben abzusendendem Courier diesen Bericht mitzugeben, in dem ich, so wie in den vorhergehenden, nur kurz sein werde. theils weil die weitere instehende Reise, mir nicht Mühe genug übrig lässt, theils meine Instruction mir untersagt, bevor ich in die russischen Grenzen zurückgekehrt sein werde etwas Specielles zu melden.

Den ganzen März habe ich mit Sr Zarischen Hoheit in Cachetien zugebracht. Diese Provinz habe ich ganz besichtigt und genugsam vollständige geographische Kenntnis von derselben erhalten.

In Telau. in der Hauptstadt von Cachetien, bekam ich Nachricht, daß der zu Anfange des Februars aus Tiflis nach Kislar von mir expres abgeschickte Kosak, mit einer Cassa für die Expedition zurückgekommen und in Ananur sich aufhalte und weitere Befehle von mir erwarte, weil er, der Streifereien der Lesgier wegen. fürchte, mit denen 5. bei sich habenden Kosaken, nach Teflis aufzubrechen. Mir blieb daher weiter nichts übrig, als den Entschluß zu fassen, mich selbst mit ihm zu vereinigen, um aller Gefahr vorzubeugen. Sr Hoheit, der Zar Herakleus, traten den 1. April die Rückreise von Telau nach Tiflis an; und ich begab mich. mit der mir gegebenen Convoi von 100. Mann. über Achmeta und Tianeti. Gegenden, die ich vorher noch nicht gesehen hatte, von Telau nach Ananur; daselbst ich den 5. April eintraf und die von der Kislarischen Kanzlei mir überschickte Cassa in richtigen Empfang nahm.

In Ananur lies mich der Ksnis Eristav, der angesehenste und mächtigste Magnat in ganz Georgien, bitten. zu ihm, nach seinem Wonsitze Achalgori zu kommen, um ihm in seiner Krankheit beizustehen, darum mich auch Sr Hoheit, der Zar Herakleus, in einem mir überschickten Briefe, ersuchten. Ich fand kein Bedenken, hierin zu zuwilligen: theils weil ich bei dieser Gelegenheit eine unbesehene Gegend bereisen konnte; theils weil es nur höchst ratsam schien, die Gunst dieses Herren zu suchen. von der ich für die Expedition vielen Vorteil hoffete, den ich auch wirklich. nach dem glücklichen Erfolge meiner Bemühungen, erfahren, indem ich unter des-

ს-ტ. პეტერბურგში
მუხრანი. 1772 წლის 24 ივნისი

ბედნიერება მქონდა მარტში კახეთიდან ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისათვის გამოგზავნა უკანასკნელი მე-25 მოხსენება. ამ დროიდან დღემდე არ მქონია გამოგზავნის შემთხვევა. რათა კვლავ სათანადო ცნობები მომეწოდებინა ჩემსა და ექსპედიციის შესახებ. ამჟამად მე ვიმყოფები რუსეთისკენ უკან მომავალ კორპუსთან. რომელიც ეს ერთი ხანია საქართველოში იყო და რომელსაც ბ-ნი გენერალ-მაიორი სუხოტინი მეთაურობს; არ გავუშვებ ამ შემთხვევას. რათა გენერლის მიერ გამოგზავნილ შიკრიკს ეს მოხსენება არ გამოვატანო, რომელშიც მე. ისევე როგორც წინაში. მხოლოდ მოკლედ მოგახსენებთ. რადგან ნაწილობრივ შემდგომი მოგზაურობა არ მამლევს სამისო საშუალებას. ნაწილობრივ კი ჩემი ინსტრუქცია მიკრძალავს, რომ, სანამ რუსეთის საზღვრებში არ შევალ, რაიმე განსაკუთრებული გაცნობით.

მთელი მარტი გავატარე კახეთში მათ მეფურ უმაღლესობასთან. ეს პროვინცია მე სულ დავათვალიერე და მივიღე მასზე საკმაოდ მთლიანი გეოგრაფიული ცოდნა.

თელავში, კახეთის მთავარ ქალაქში, მივიღე ცნობა რომ თებერვლის დასაწყისში თბილისიდან ყიზლარში ჩემ მიერ სასწრაფოდ (შიკოიკად) გაგზავნილი კაზაკი. ექსპედიციისთვის საჭირო ფულით დაბრუნდა, ანანურში დადგა და უცდის ჩემს შემდგომ ბრძანებას, რადგან ლეკების ყაჩაღობის გამო შიშობს თბილისისკენ გაემართოს მასთან მყოფი ხუთი კაზაკით. ამიტომ მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა, რომ მიმეღო გადაწყვეტილება. მე თვით შევერთებოდი მას, რათა ყოველი შესაძლო საფრთხე თავიდან აგვეცილებინა. მათი უმაღლესობა ერეკლე მეფე პირველ აპრილს გაბრუნდა თელავიდან თბილისისკენ: მე კი. ჩემთვის გამოყოფილი 100-კაციანი ამალით. ახმეტასა და თიანეთზე გავლით (იმ მიდამოებზე. რომლებიც მე მანამდე არ მენახა), გავემართე თელავიდან ანანურისკენ: აქ მე 5 აპრილს მოვედი და საიმპერატორო კანცელარიისგან გადმოგზავნილი თანხა ჩავიბარე.

ანანურში ქსნის ერისთავმა, მთელ საქართველოში ყველაზე უფრო განთქმულმა (დიდმა) და ძლიერმა მაგნატმა (ბატონმა), მიმიპატიჟა თავისთან თავის რეზიდენცია ახალგორში, რათა დავხმარებოდი მას ავადმყოფობაში. რაზეც მთხოვდა მათი უმაღლესობა ერეკლე მეფეც ჩემთვის გამოგზავნილ წერილში. ზედმეტი იყო ფიქრი. რომ ამაზე უარი მეთქვა. ნაწილობრივ რადგან ამ გარემოებით შემძლებოდა დაუთვალიერებელი ადგილების შემოვლა, ნაწილობრივ კი სასარგებლოდ ჩანდა დამემსახურებინა ამ ბატონის წყალობა, საიდანაც ბევრ სარგებელს მოველოდი, რაც მე მართლაც მივიღე ჩემი მოქმედების შედეგად; მე მისივე საიმედო ამალით დავათვალიერე სხვადასხვა მხა-

143

selben sicheren Geleite verschiedene Kreisen bisher angestellt habe und noch anstellen werde, die sonst wol hätten unterbleiben müssen.

Den 5. Mai traf ich, unter der Bedeckung des Ksnis Eristavs. von Achalgori über Muchran und Mzcheta in Teflis ein, mit dem Vorsatze, die von Tiflis an 60 Werst südlich gelegenen turkomannischen oder terekemenzischen Provinzen, die dem Zaren Herakleus untertan sind. zu bereisen. Sr Zarischen Hoheit versicherten mir. nächstens Selbst dahin aufzubrechen

und mich mitzunehmen. Dies ward von einem Tage zum andern aufgeschoben; endlich ward ich. auf mein wiederholtes Anliegen, in der Gesellschaft des Ksnis Eristavs. dahin den 23. Mai abgefertigt; von da ich den 2-ten Junius wieder nach Teflis zurückkam. Diese Reise hätte ich gar gerne bis Gandscha und Eriwan fortgesetzt, von welchen Stätten ich nur zwo Tagesreisen entfernt gewesen, wenn bei unserer nicht ser starken Bedekung. nicht zu viel zu befürchten gewesen wäre.

Den 20. Junius habe ich endlich Tiflis, in der Meinung nie wieder zurückzukehren, verlassen und bin wiederum in der Begleitung des Ksnis Eristavs heute nach Muchran gekommen. Von hier will ich morgen nach Achalgori aufbrechen; daselbst den grösten Teil meiner Sachen, unter der Aufsicht des Studenten Krascheninnikovs und dreier Kosaken nachlassen; und von da nach Imeretien mich begeben, bis zu dessen Grenze der Ksnis Eristav mich führen wird. Daselbst will ich die dem Zaren Salomon gehörigen Provinzen besehen und eiligst wieder nach Achalgori zurückzukommen und noch das Corps einzuholen trachten, weil nach dessen Abzüge. das Herumziehen in den hiesigen Gegenden noch vielmal unsicherer als bisher seien wird.

Im August hoffe ich mit Zuversicht in Mosdok einzutreffen; so wie ich dazu in allen meinen vorhergehenden Berichten schon den Plan gemacht. So bald als ich die russische Grenzen wieder erreicht, werde ich mit einem geographischen Plan. der von mir bereiseten Gegenden und mit speciellen Nachrichten aufwarten. Indes scheint es mir doch, bei den izt veränderten Staatsumständen, nötig zu sein folgendes hinzuzufügen.

Nach der mir von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur Georgianischen Reise gegebenen Instruction, habe ich auf die Mineralien anfänglich nicht anders, als nur heimlich Achtung gehat und die Pflanzen- und Tier-Geschichte allezeit als den Hauptendzwek meiner Reise ausgegeben. Da ich aber mit dem Zaren Herakleus in Unterhandlungen kam, hat er mir deutlich zu erkennen gegeben, daß Er die Untersuchung der Erze, für die Hauptabsicht meiner Gegenwart in Georgien halte, daher Er auch diese bei aller Gelegenheit von mir gefordert und nicht allein einige Stellen, an denen Erze vorkommen, mich hat besehen lassen, sondern auch Proben und Schmelz-Processen von mir verlangt hat. Und ich habe aufgehört, mich hierüber zu wundern, nachdem der Charge d'affaires Ihro Kaiserlicher Maiestaet, der H. Gvarde Capitaine Lwov, mir ein von

რეზი და კვლავ დავათვალიერებ. რასაც მე სხვა პირობებში ვერ განვახორციელებდი.

5 მაისს ქსნის ერისთავის ამალით მუხრანისა და მცხეთის გავლით. ახალგორიდან თბილისში მოვედი, იმ განზრახვით. რომ შემომეწყო ერეკლე მეფის კუთვნილი თურქომანული ანუ თერეკემენული პროვინციები, რომლებიც მდებარეობენ თბილისიდან 60 კერსზე, სამხრეთით. მათი მეფური უმაღლესობა დამპირდა, რომ ახლო ხანებში თვით წავიდოდა იქით და მეც თან წამიყვანდა. მაგრამ ეს დღიდან დღემდე იდებოდა; ბოლოს ჩემი განმეორებითი თხოვნის შემდეგ, 23 მაისს, ქსნის ერისთავის თანხლებით გამგზავნეს (გამიშვეს) იქით. იქიდან 2 ივნისს დავბრუნდი კვლავ თბილისში. ამ მოგზაურობას მე

დიდი სიამოვნებით გავაგრძელებდი განჯამდე და ერევნამდე, რომლებისგანაც მე მხოლოდ ორი დღის სავალზე ვიყავი დაშორებული, რომ საშიში არ ყოფილიყო ჩვენი არც თუ ისე ძლიერი ამაღლის გამო.

20 ივნისს საბოლოოდ დავტოვე თბილისი იმ აზრით, რომ იქ აღარ დავბრუნდებოდი და კვლავ ქსნის ერისთავის თანხლებით დღეს მოვედი მუხრანში. აქედან მე ხვალ გავემართები ახალგორში; იქ დავტოვებ ჩემი ბარგის უმეტეს ნაწილს სტუდენტ კრაშენინიკოვისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ და წავალ იმერეთში, რომლის საზღვრებამდეც ქსნის ერისთავი გამომყვება (გამაცილებს). იქ მე დავათვალიერებ სოლომონ მეფის კუთვნილ პროვინციებს და სასწრაფოდ დავბრუნდები ახალგორში და ვეცდები დავეწიო კორპუსს, რადგან მათი გასვლის შემდეგ აქაურ ადგილებში მიმოსვლა უფრო მეტად საფრთხიანი იქნება, ვიდრე აქამდე.

დიდი იმედი მაქვს, რომ აგვისტოში მივალ მოზდოკში. როგორც უკვე დავგეგმე ყველა ჩემს წინა მოხსენებებში. როგორც კი კვლავ მივაღწევ რუსეთის საზღვრებს, მოგაწვდით ჩემ მიერ შემოვლილი მხარეების გეოგრაფიულ გეგმას და სპეციალურ ცნობებს. ამასობაში კი, ამჟამად შეცვლილი სახელმწიფო მდგომარეობის გამო, საჭიროდ მიმაჩნია შემდეგი დავამატო.

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მოცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალვით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად. ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიაჩნია, ამიტომ ის ამაში ყოველთვის მიწყობდა ხელს და არა მარტო დამათვალიერებინა ზოგი ადგილები, სადაც საბადოებია, არამედ მოითხოვდა ჩემგან გამომეკვლია და დნობის პროცესი ჩამეტარებინა. მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-ნმა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა გამაცნო წერილი, გამოგზავნილი მისი ბრწყინვალეების ბ-ნ გრაფ პანინისაგან ერეკლე

Sr Erlauchten. dem H. Grafen Panin. im Januar des 1770-ten Jares. an den Zaren Herakleus gerichtetes Schreiben bekant gemacht, in dem des H. Grafen Erlauchten mich dem Zaren Herakleus empfielet und demselben meldet. daß ich auf Ihro Kaiserlichen Maiestaet Befele nach Georgien abgefertigt sei. um, so wie Sr Zarischen Hoheit gewünscht. Mineralien zu suchen und zu bearbeiten. Zu dem ersten habe ich bisher alle Bereitwilligkeit bezeigt; das zweite aber habe ich beständig von mir abgelenet, zu folge der akademischen Instruction. Ich habe dagegen allezeit gegen Sr Zarischen Hoheit behauptet, daß ich fürs erste nur geschickt sei, um zu sehen, welcherlei Mineralien und Metalle es in den Provinzen des Zaren Herakleus gäbe und ob sie in Ansehung der Gute und der Menge bauwürdig wären, ob zum Bergbau erforderliche Materialien in der Nähe wären und wie die Lage des Orts, an dem Erze vorkommen, in Ansehung der benachbarten fremden Völker beschaffen wäre: und wenn ich hierauf von

allen diesem Bericht abgestattet, so wäre es als dem erst Zeit. daß russische Bergleute nach Georgien kömen. wenn Sr Zarischen Hoheit es wünschsen und Ihro Kaiserlichen Maiestaet es zu genemigen geruhen würden.

Dies ist mein gegen den Zaren Herakleus geäußertes Betragen; von deren in dessen Lande befindlichen von mir gesehenen Erzen ich folgende Vorläufige Nachricht geben will. Die nordlichen Vorgebürge der araratischen Alpen die zunächst an die südlichen Vorgebürge der caucasischen Alpen stossen, sind ser erzhaltig. Eisen, das theils als Blutstein, theils als Eisenglimmer in mächtigen Gängen vorkömt, auch öftens mit Zink vermischt, als Blende sich zeigt; und Kupfer, das gemeiniglich in der Gestalt von Kupfergrün und Kupferblau in Gängen, die an einen Faden mächtig sind, angetroffen wird, ist in denselben ser häufig. In einem Gange bei Achatala ist den Kupfergrün, auch Kupferfalerz, das silberhaltig zu seien scheint. beigemischt. Bei dem wüsten Dorfe Dambulut, in dem den(en) Fürsten Orbelianov oder Kaplanov gehörigen Districte Somchiti, ist ein einen Faden mächtiger Gang von Bleiglanz mit Weisgülden. Kupferlasur und Kupferkies. Dieser leztern Gang und die herumliegende Gegend, da in der Nähe von 10. Werste viele Eisen- und Kupfer-Gänge vorkommen, verdient die mereste Aufmerksamkeit. Ich habe alle diese Gänge nur da, wo sie zu Tage ausgehen, oder höchstens in einer Teufe von 2. bis 3. Faden gesehen, und ich vermute, daß sie in mererer Teufe edlen werden mögten. Dies habe ich auch Sr Zarischen Hoheit, auf getanenes Anfragen, gesagt; aber auch zugleich zu erkennen gegeben, daß die Lage dieser Oerter nicht ser vorteilhaft sei, da die ganze herumliegende Gegend an 50. Werst im Umkreise wüste und die türkischen Vestungen Achalkalaka, Azkwer und Chertwis nur eine Tagereise in Westen, von dort entfernt sind. In Osten sind die Tataren des Distrikts Bortschalo und Baidar, die dem Zaren untértan sind, die nächsten und an 50. Werst abstehend. Sr Zarischen Hoheit erboten sich herauf so gleich diesem Übel abzuhelfen,

146

მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც ბ-ნი გრაფის ბრწყინვალემა ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა. როგორც მათ მეფურ უმაღლესობას სურდა, მეძებნა და დამემუშავებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის სრულ მზადყოფნას ვამჟღავნებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე, მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირიქით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ვნახო. თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება ერეკლე მეფის პროვინციებში და ღირს თუ არა მათი დამუშავება მათი ხარისხის და რაოდენობის გათვალისწინებით: არის თუ არა სამთო საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა, სადაც მადანი მოიპოვება, მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით (თვალსაზრისით); და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას გავგზავნიდი. შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მადაროელები მოსულიყვნენ საქართველოში. თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოისურვებდა და თუ მათი იმპერატორობის უდიდებულესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა.

ასე მოვიქცევი მე ერეკლე მეფის მიმართ; მის ქვეყანაში არსებულ, ჩემს მიერ ნახულ მადანთა შესახებ მე ჯერჯერობით. შემდეგ ცნობას მოგაწვდით. არარატის ალპების ჩრდილოეთი მთისწინეთი, რომელიც, უპირველეს ყოვლისა, კავკასიის ალპების სამხრეთ მთისწინეთს ეხება, ძალიან ბევრ მადანს შეიცავს. აქ არის რკინა, რაც ხან წითელი რკინა-ქვის, ხან რკინის ქარსის სახით გვხვდება მძლავრ მარღვებში, ასევე ხშირად თუთიასთან შერეული გვხვდება მატყუარას სახით; აქ ძალიან ხშირია სპილენძი, რაც საერთოდ სპილენძის მწვანის და სპილენძის ლურჯის სახით გვხვდება ერთი საჟენის სიმძლავრის მარღვებში. ახტალასთან, ერთ-ერთ მარღვში ერთმანეთში არეული არის სპილენძის მწვანე, ასევე სპილენძის მქრქალი მადანი, რომელიც ვერცხლის შემცველი უნდა იყოს. განადგურებულ სოფელ დამბ(უ)ლუტთან, რომელიც მდებარეობს თავად ორბელიანოვის ან ყაფლანოვის კუთვნილ სომხითში. არის ერთი საჟენი სიმძლავრის მარღვი ტყვიის კრიალასი (ვერცხლით). სპილენძის ლაჟვარდსა და სპილენძის ალმადანთან ერთად. ეს უკანასკნელი მარღვი და გარშემომდებარე ადგილები, რომლებიც 10 ვერსის მანძილზე ბევრ რკინის და სპილენძის მარღვებს შეიცავენ, იმსახურებენ ყველაზე მეტ ყურადღებას. ყველა ეს მარღვი დავათვალიერე იქ, სადაც ისინი გაშიშვლებულად მოჩანან, ან უმეტესად 2-3 საჟენ სიღრმეზე მდებარეობენ და, მე ვფიქრობ, რომ ისინი უფრო მეტ სიღრმეზე უნდა მდიდრდებოდნენ. ეს მე მოვახსენე მის მეფურ უმაღლესობასაც მის შეკითხვაზე: მაგრამ ამასთან გავაგებინე, რომ ამ ადგილთა მდებარეობა არ არის ძალიან ხელსაყრელი, რადგან მთელი გარემომო მიდამო 50 ვერსზე გაუდაბურებულია და მათგან თურქული ციხეები ახალქალაქი, აწყვერი და ხერთვისი მხოლოდ ერთი დღის სავალზეა დასავლეთით მოშორებული. აღმოსავლეთით ყველაზე ახლოს არიან ბორჩალოს და ბაიდაურის მხარეთა თათრები, რომლებიც მეფეს ემორჩილებიან და 50. ვერსზე ცხოვრობენ. მისმა მეფურმა უმაღლესობამ იკისრა ამ საქმის მოგვარება (გამო-

nemlich in dieser Gegend eine Vestung zu erbauen und Dörfer dahin zu versezzen, wenn Ihro Kaiserlichen Maiestaet geruhen würden, hieher Bergleute zu senden; und baten mich, dies gehörigen Ortes anzuzeigen. Dies habe ich nun getan; ich mus aber auch hinzusezzen, daß russische Bergleute, unter dem Schuzze der Georgianer allein, nicht sicher seien werden, sondern daß wenigstens an 1000 Mann russischer Truppen zu ihrer Bedekung erfordert werden. Wenn es nun geschehen sollen., daß nach dem Abzuge des Kaiserlichen Corps, aus Staatsursachen wieder russische Truppen nach Georgien versendet werden sollten, wie der Zar Herakleus von Thro Kaiserlichen Maiestaet zu bitten willens ist; so würde es vielleicht möglich seien, daß das sibirische Bergcommando. das unter der Aufsicht des H. Markscheiders (...) sich an 2. Jaren in Kislar one alle Arbeit, aufhält, nach Georgien versendet würde und einen Bergbau anfinge. Und dies scheint ratsamer zu seien, als dasselbe nach Kurtat in Ossetien abzulassen, da daselbst die Unsicherheit noch grösser ist und die Einwoner selbst noch ungesitteter sind, obgleich das Commando deswegen vom Berg-Collegio nach Kislar geschickt ist. Alles dieses will ich nächstens aus Mosdok mit Planen und speciellen Nachrichten, die one Plan nicht verständlich sind. erläutern und erforderlichen Falls dem Kislarischen Berg-Commando, wenn dessen Versendung beliebt werden sollen, alle nötigen Nachrichten mitteilen.

Ich will diesem Berichte, noch einen Vorschlag der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur Begrüssung hinzufügen, der meine weitere Reise betrifft. Nach meiner Zurückkunft nach Mosdok werde ich suchen den Herbst hindurch, noch einige Gegenden des nordlichen Fusses des caucasischen Gebürges zu besehen, so wie es die Umstände erlauben werden, die ich von dem daselbst commandirenden H. General v. Medem und von den dortigen Comendanten erfahren werde. Inzwischen sehe ich Befehl von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften entgegen, durch die ich die Erlaubnis zu erhalten wünsche, in Mosdok oder Kislar zu überwintern; und in Frölinge von Mosdok durch die Kuban nach der Meerfuge und über dieselbe nach der Crim zu reisen; diese zu besichtigen; und von da auf der Landseite nach Kiew mich zu begeben; und von da im Herbst des künftigen Jares nach St. Petersburg zurückzukehren.

Sollte die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften diese Reise nach der Crim, die zur Ergänzung meiner bisherigen caucasischen Observation von grossen Nuzzen seien mus, billigen; so bitte ich eine Senats Ukase an die dortigen Befelshaber, oder dergleichen eine aus dem Collegio der auswärtigen Affairen deswegen zu bewürken und mir zeitig nach Kislar zuzuhanden.

Die Jaresrechnung der Expedition lege ich hiebei; und mit dieser mus ich die Attestate der Expeditionsofficianten verbinden. Von dem Studenten S o k o l o v und dem Ausstopfer T o r b e j e w habe ich einen zu Ende des März

148

სწორება), სახელდობრ: თქვა, რომ ის ამ მხარეში ააშენებდა ციხეს და ამას-
თან სოფლებს გადმოასახლებდა, თუ მათი იმპერატორობის უდიდებულესობა
ინებებდა აქ მალაროს მუშების გამოგზავნას; და მოხოვდა ეს ადგილები
მენახა. ისინი მე ვნახე; მაგრამ ამასთანავე უნდა დავსძინო, რომ რუს მაღა-
როელებს მარტო ქართველთა დაცვა ვერ უშველის; მათი დაცვისათვის, სულ
მცირე, რუსული რაზმის 1000 კაცი მაინც არის საჭირო. ქვეყნის ინტერესების
გამო (საქვეყნო მიზეზებით) საიმპერატორო კორპუსის საქართველოდან წასვ-
ლის შემდეგ, თუ კვლავ იქნება გამოგზავნილი რუსული რაზმები (როგორც
მოითხოვს ამას ერეკლე მეფე მათი იმპერატორობის უდიდებულესობისაგან),
მაშინ ალბათ შესაძლებელი იქნება. რათა ციმბირის მაღაროელთა რაზმი,
რომელიც ბ-ნ მარკუეიდერის * მეთვალყურეობის ქვეშ უკვე ორი წელია რაც
ყიზლარში უსაქმოდ არის. გამოგზავნილ იქნას საქართველოში და სამთო
სამუშაოები დაიწყოს. ეს ჩემის აზრით, უფრო მისაღებია, ვიდრე ის, რომ
ისინი ოსეთში ქურთაში გაიგზავნონ, რადგან იქ საფრთხე უფრო მეტია და
თვით მოსახლეობაც უფრო ცუდი ზნისაა, თუმცა რაზმი ამიტომ გაიგზავნა
ყიზლარში სამთო კოლეგიის მიერ. ყველაფერ ამას მე უახლოეს ხანებში გან-
ვმარტავ გეგმებითა და საგანგებო ცნობებით, რაც გეგმებს გარეშე გაუგება-
რია, და საჭირო შემთხვევაში, ყველა აუცილებელ ცნობებს მოზდოკიდან
მივაწვდი საიმპერატორო სამთო რაზმს. თუ კი მათ გაგზავნას მოისურვებენ
(საჭიროდ ჩათვლიან).

ამ მოხსენებას მე მოკრძალებით დავურთავ ბრწყინვალე საიმპერატორო
მეცნიერებათა აკადემიისადმი წინადადებას. რომელიც ეხება ჩემს შემდგომ
მოგზაურობას. მოზდოკში ჩემი უკანდაბრუნების შემდეგ, შემოდგომაზე ვეც-

დები დავათვალიერო კავკასიის მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირის ზოგი ადგილები. რამდენადაც ამაში გარემოება შემიწყობს ხელს, რის შესახებაც მე იქაურ მთავარსარდალ ბ-ნ გენერალ მედემისგან და იქაური კომენდანტისგან შევიტყობ. ამასობაში მე ველოდები ბრძანებებს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიიდან, რომლებითაც მსურს მივიღო ნებართვა, რათა ზამთარი გავატარო მოზდოკში ან ყიზლარში; გაზაფხულზე კი ვიმოგზაურო მოზდოკიდან ყუბანზე გასვლით ზღვის სრუტისკენ და მასზე გადასვლით ყირიმში; დავათვალიერო ის და იქიდან ხმელეთით კიევისკენ გავემართო; ხოლო იქიდან მომავალი წლის შემოდგომაზე დავბრუნდე ს-ტ. პეტერბურგში.

თუ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია მოიწონებს მოგზაურობას ყირიმში. რაც ძალიან სასარგებლო იქნება როგორც დამატება კავკასიური დაკვირვებების აღწერისა. მაშინ ვითხოვ მე სენატის „უკაზს“ იქაური მმართველებისადმი, ან ამგვარი რამ გასცეს საგარეო საქმეთა კოლეგიამ და მე დროულად გამომიგზავნოს ყიზლარში.

ამას მე ვურთავ ექსპედიციის წლიურ ანგარიშს და ამასვე უნდა დავუკავშირო ექსპედიციის წევრთა დახასიათებაც. სტუდენტი სოკოლოვისა და მეფიტულე ტოზევისგან მივიღე მარტის ბოლოს გამოგზავნილი მოხსენ-

* გვარი გაურკვევლად სწერია დედანში.

149

abgelassenen Bericht erhalten, in dem sie mir melden, daß sie den Winter über in Astrachan zugebracht haben, und izt gesund sind. Übrigens beziehet sich der Student Sokolov auf seine vorhergehenden Berichte, in denen er mir von dem, das er im Sommer des vorigen 1771-ten Jares berichtet, Nachricht gegeben, die ich aber bis izt noch nicht erhalten. Daher ich auch für dieses Jar ihm eine Instruction zuschikken können; sondern ihn an H. Professor Gmelin, der izt vermutlich in Astrachan seien wird. verwiesen habe. Der Student Belajev hat zwar in seinem Fleisse nicht nachgelassen; ein neidischer, zänkischer und tückischer Charakter entwickelt sich aber immer mer mit den Jaren bei ihm; daher bei der Expedition mancherlei Händel entstehen, die mich zur Bestrafung genötigt haben. Der Student Krascheninnikov hat sich merklich gebessert und ist fleissiger und weniger leichtsinnig geworden. Der Student Zriakovsky fart fort den Müssigang und die seiner natürlichen Einfalt begehet er öfters Handlungen, die Anfälle einer Manie verraten. Der Zeichner Beloi ist ordentlicher, als vorher und bezeigt besonders im Samlen der Naturalien, ob es gleich nicht seine Pflicht, grossen Eifer; daher ich ihm von dem iärlichen Praemio von 20. Rubel die Hälfte zuerkant. und die zweite Hälfte unter die Studenten Belajev und Krascheninnikov geteilt habe.

Endlich will diesen Bericht mit der guten Nachricht schliessen, daß von allen traurigen Begebenheiten die sich täglich um und neben mir in Georgien zutragen, bisher noch keine meine Expedition betroffen, und daß alle schwere Krankheiten, an denen den März und April hindurch alle Officianten der Expedition und zwei drittel der 30. bei mir befindlichen Kosaken danieder gelegen, sich glücklich geendet und keinen Menschen mir ent-

rissen haben. Ich selbst bin vor 14. Tagen an einem Tertianfieber das mich einige Wochen geplaget, wieder genesen; so daß für izt bei der ganzen Expedition alles in ser gutem Stande ist.

Ich bitte die Vorsicht um die Fortdauer dieses Glüks und die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften um die Fortsezzung der bisherigen Gewogenheit, die mich und alle Expeditionsglieder zur Ertragung aller asiatischen Beschwerden stark und mutig macht.

D. Güldenstaedt.

XXVII Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Sechartali in Radscha, den 3. August. 1772

Am 24-ten Junius habe ich meinen lezten Bericht an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, aus dem Lager des H. Genera-

150

ნება, რომელშიც მაცნობებენ, რომ ზამთარი გაატარეს ასტრახანში და ამჟამად ჯანმრთელად არიან. სტუდენტი სოკოლოვი აგრეთვე მატყობინებს თავის წინა მოხსენებების შესახებ, რომლებშიც ის მე მაწვდიდა ცნობებს იმაზე, რაც მან გასული, 1771 წლის ზაფხულში გააკეთა: ეს [მოხსენებები] მე ჯერ არ მიმიღია. ამიტომ მე მას (სოკოლოვს – გ. გ.) ამ წლისთვის ინსტრუქციებს ვერ გავუზღავნი: სამაგიეროდ მე მას ვურჩიე ბ-ნ პროფესორ გმელინთან მისვლა, რომელიც ალბათ ასტრახანში უნდა იყოს. სტუდენტ ბელ[ი]აევის მუყაითობა არ შეუწელებია. მაგრამ ყოველ წელს იზრდება მასში შურიანობა, ხდება უფრო ბუზღუნა და ვერაგი; ამიტომ ექსპედიციაში ხანდახან განხეთქილება ჩამოვარდება ხოლმე, რაც მე მაძულებს მივმართო ხოლმე დასჯას. სტუდენტი კრაშენინი კოვი შესამჩნევად გამოსწორდა და უფრო ბეჯითია და ნაკლებ ქარაფშუტა. სტუდენტი ცოიაკოვსკი განაგრძობს უსაქმურობას და თავისი გულუბრყვილობით (უჭკუობით, სულელობით) ხშირად ისე იქცევა, თითქოს სიგიჟემ მოუარაო. მხატვარი ბელოტი უფრო წესიერია, ვიდრე ადრე იყო და, თუმცა მისი მოვალეობა არ არის, მაინც დიდ სიბეჯითეს იჩენს კოლექციების შეგროვებაში; ამიტომ მას წლიური პრემიიდან, რაც 20 მანეთს შეადგენს, დავუნიშნე ნახევარი, ხოლო მეორე ნახევარი გავუყავი სტუდენტებს ბელიაევსა და კრაშენინიკოვს.

დასასრულ, ამ მოხსენებას დავამთავრებ კარგი ცნობით, რომ ყველა სამწუხარო შემთხვევა, რაც ყოველდღე ხდებოდა საქართველოში ჩვენს გვერდით და გარშემო, აქამდე ჩემს ექსპედიციას არ შეხებია და რომ მძიმე ავადმყოფობებს, რომლითაც მარტსა და აპრილში ექსპედიციის ყველა წევრი და ჩემთან მყოფი 30 კაზაკის ორი მესამედი დაავადდა, კეთილი ბოლო ჰქონდათ და არც ერთი კაცი არ დამკარგვია. მე თვით 14 დღის წინ მოვრჩი ციებისგან, რაც რამდენიმე კვირის განმავლობაში მაწვალებდა: ამგვარად. ახლა მთელი ექსპედიცია კარგ მდგომარეობაშია.

მე ვნატრულობ, რომ ეს ბედნიერება გაგრძელდეს და ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას ვთხოვ, რათა ძველებური კეთილგანწყობა გააგრძელოს, რაც მე და ყველა ჩემს ექსპედიციის წევრებს ძალას და სიმბნევებს გვმატებს აზიური სიძნელეების გადატანაში.
გიულდენშტედტი.

XXVII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

ს-ტ. პეტერბურგში

სხარტალიდან (რაჭაშია), 1772 წლის 3 აგვისტო

მე მქონდა ბედნიერება 24 ივნისს გამომეგზავნა უკანასკნელი მოხსენება ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი ბ-ნ გენერალ სუხო-

151

len Suchotin bei Muchran in Cartuli. abzulassen die Ere gehat. Von da bin ich unter dem sichern Geleite des schon ehemals erwenten und gelobten Ksnis Eristaws den Ksani Flus an 40. Werst aufwärts nach Norden bis an die Gegend der südlichen mittlern caucasischen Alpen gereist zu dem demselben gehörigen Kloster Largwi. Dasselbst, als an einem ser sichern Orte, lies ich den Studenten Krascheninnikov mit einem Exeditionsperde-Knechte und zween Kosaken zurück, und übergab ihnen den grösten Teil der Bagage zur Verwarung und einige kranke Pferde zur Pflege. Mit meinem übrigen Gefolge brach ich selbst den 1. Julius von da auf: reisete an 30. Werste westlich auf dem Rücken der mittlern Alpen: und lies mich darauf in die Kluft hinab, durch die der Batara Liachwi d. i.. der kleinen Liachwi fliest. An diesem reisete ich an 30. Werst hinunter oder südlich, die georgianische Vestungen Adseriskewi, Belote und Eredwi vorbei und wandte von da mich zur Vestung Kzchinwal, die am didi Liachwi, d. i. an grossen Liachwi gelegen ist. Von da bin ich wieder an 35. Werst nordlich in die höhern Alpen gereist teils den didi Liachwi, teils den in dessen westliche fallenden Flus Paza aufwärts. durch den osetinischen Distrikt Dschawis-Cheoba oder Dschaukom. der dem Zaren Herakleus untertan ist. Hiemit verlies ich das Gebiet desselben. gieng an 30 Werst westlich wiederum auf dem Rücken der mittleren Alpen, und erreichte am 7-ten Julius das zu dem Distrikt Radscha (*Раджа*) gehörige Dorf Zedis, womit ich in das Gebiet des Immeretinischen Zaren Solomon getreten war. Ich gab demselben von da von meiner Ankunft Nachricht und Er schickete mir. nach der Ihm ganz eigenen und auf-richtigen Zuneigung gegen alle russische Expeditionen, den Zarewitsch Alexander, seinen einzigen etwan 10. iärigen Son, entgegen.

Am 18-ten Julius hatte ich die Ere Sr Zarischen Hoheit Selbst in Sechartali aufzuwarten, daselbst auf dem Rücken der mittlern Alpen Sommer-Hoflager gehalten wird, an der südostliche des Rions, einige Werste unterhalb der Vestung Minda, die einige Land-Charten enthalten. Ich verabredete allhier meine in den Landen Sr Zarischen Hoheit anzustellenden Reisen und begab mich des folgenden Tages wieder auf den Weg den Rion

aufwärts, bis ins Schneegebürge, bis zu dem Dorfe Chebi. dem gegenüber an der Nordseite des Schneegebürges in Sturdugor ich im vorigen Jare um eben diese Zeit gewesen war. Nachdem ich in 14. Tagen den von georgianischen Christen bewonten Distrikt Radscha durchkreuzet: bin ich wiederum nach Sechartali zum Zaren zurückgekert, um meine weitere Reise nach Imereti zu veranstalten. Nach der Hauptstadt Kutais oder Kotatis brache ich morgen auf. Ich bin noch immer des festen Vorsatzes in diesem Monate nach Cartuli und von da nach Oseti und Mosdok zurückzukeren.

Weitläuftiger mag ich in diesem Berichte nicht seien, weil ich ihn mit einer gar zu unsichern Gelegenheit abfertige. Ich will ihn daher schließen mit der Nachricht von dem allgemeinen Wolstande der Expedition,

152

ტინის ბანაკიდან მუხრანიდან, [რომელიც არის] ქართლში. იქიდან უკვე წინათ ნახსენებ და ნაქებ ქსნის ერისთავის სანდო ამალით ავეყვით მდ. ქსანს 40 ვერსზე ჩრდილოეთისაკენ კავკასიის ალპების შუა ნაწილის სამხრეთ კალთებამდე და მივედიტ მის კუთვნილ ლარგვისის მონასტერში. აქ, როგორც მაღიან საიმედო ადგილას, დავტოვე სტუდენტი კრაშენინიკოვი ექსპედიციის ცხენების მომვლელთან და ორ კაზაკთან ერთად და დავუტოვე მათ ბარგის უდიდესი ნაწილი შესანახად და რამდენიმე ავადმყოფი ცხენი მოსავლელად. დანარჩენი ამალით 1 ივლისს გავემართე მე იქიდან: გავიარე 30 ვერსი დასავლეთით შუა ალპების თხემზე და დავეშვი ხეობაში, რომელშიც პატარა ლიახვი მიედინება. მას დავყევი 30 ვერსის მანძილზე ქვევით ან სამხრეთით. გავიარე ქართული ციხეები აწრისხევი. ბელოთი და ერედვი და იქიდან გავუხვიე ეცხინვალის ციხისკენ, რომელიც დიდ ლიახვზე ძევს. იქიდან ვიმგზავრე კვლავ მაღალ ალპებისკენ ჩრდილოეთით 35 ვერსია ხან დიდი ლიახვის, ხან მასში დასავლეთიდან ჩამავალი მდინარე ფაწას აყოლებით ოსურ მხარე ჯავის-ხეობაში ანუ ჯაუკომში. რომელიც მეფე ერეკლეს ემორჩილება. აქ მე დავტოვე მისი (ქართლის მეფის — გ. გ.) სამფლობელოები. გავემართე 30 ვერსზე დასავლეთით (კვლავ შუა ალპების თხემით) და მივაღწიე 7 ივლისს რაჭაში შემავალ სოფელ წედისს. ამდენად შევედი იმერეთის მეფის, სოლომონის, სამფლობელოში. აქედან მას შევატყობინე ჩემი ჩასვლის შესახებ; მანაც ყველა რუსული ექსპედიციებისადმი მისთვის ჩვეული გულდია დამოკიდებულებით. გამომიგზავნა უფლისწული ალექსანდრე, თავისი ერთადერთი 10 წლის ვაჟი.

18 ივლისს მქონდა პატივი მის მეფურ უმაღლესობას ვხლებოდი სხარტალში: აქ შუა ალპების თხემზე. რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. არის მეფის საზაფხულო ბანაკი: რამდენიმე ვერსზე ქვემოთ არის ციხე მინდა, რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. აქ მე მოველაპარაკე მის მეფურ უმაღლესობას მის ქვეყანაში განზრახული მოგზაურობის შესახებ და მეორე დღესვე გავუდექი გზას რიონის აყოლებით თოვლიან მთებამდე, სოფ. ლებამდე, რომლის საწინააღმდეგო მხარეზეც (თოვლიანი ქედის გადაღმა) მდებარე სტარდიგორში ვიყავი შარშან ამ დროს. მას შემდეგ, რაც 14 დღეში ქართველი ქრისტიანებით დასახლებული მხარე რაჭა მოვიარე, კვლავ სხარტალში დავბრუნდი მეფესთან. რათა მოვმზადებულიყავი (მეზრუნა) ჩემი შემდეგი მოგზაუ-

რობისთვის იმერეთში. დედაქალაქ ქუთაისში ან ქოთათისში ხვალ მივდივარ. მე ისევ მტკიცედ მაქვს გადაწყვეტილი, რომ ამ თვეში გადავიდე ქართლში და იქიდან ოსეთის გავლით მოზდოკში დავბრუნდე.

დაწვრილებით ამ მოხსენებაში ვერაფერს გეტყვით, რადგან მე მას არც-
თუ ისე სანდო პირობებში ვგზავნი. დავამთავრებ იმის შეტყობინებით, რომ
მთელი ექსპედიცია თავს კარგად გრძნობს, რომლისთვისაც (ექსპედიციის-

153

für die ich so wol, als für mich von der Erlauchten Kaiserlichen Aka-
demie der Wissenschaften eine fernere Beschüzzung und Gewogenheit
erbitte.

D. Güldenstaedt.

XXVIII Bericht

an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Kislar, den 20. November, 1772

Den 5-ten August verlies ich mit dem Kloster und bischoflichen Sizzo
Nikortzminda, den ganzen zu Imereti gehörigen Distrikt Radscha, den ich
bis zu den Grenzen der Distrikte Basianeti, Swaneti und Letschkum ganz
besehen hatte. Ich begab mich von da zu dem Distrikte Okriba und ins
niedern Imereti, dessen Hauptstat Kutais oder Kotatis ich am 10-ten August
erreichte; und bereisete darauf die Grenzen von Mingrelia und Guria. Die
nahe Nachbarschaft der Türken in Poti und die bekannten Gesinnungen des
Landesherren dieser Provinzen hinderten mich, ins Innern derselben mich
zu begeben und von da wie ich wünschte, durch Abchaseti, oder Abasgia
der Kaiser Konstantins, und über Kuban meinen Rückweg nach Mosdok zu
nemen. Ich samlete indes hier Nachrichten zur Erläuterung der Geographie
und Völkergeschichte dieser Gegenden; und durchkreuzete hierauf den ostli-
chen Teil von Imereti, der Argweti und Semukwakana genant zu werden pflegt.

Den 9-ten September kam ich bei der Imeretischen ostlichen Grenz-
vestung Tschcheri an: und am 11-ten verlies ich dieselbe und Imereti, und
erreichte noch selbigen Tages, durch einen ser forcirten Marsch, Suram,
die westliche Grenzvestung in Tschida Kartweli. oder in dem mittlern
Georgien, in dem Gebiete des Zaren Erekle. Unter einer Bedekung von
300. Immeretinern, die der Zar Solomon mir mitgab, legte ich glücklich
diesen ser gefährlichen Weg zurück, auf dem von Lesgiern, die denselben.
fast beständig besezen, der Obrister Tutschey und verschiedene andern
kleine russische Kommando aufgehoben worden. Von Suram reisete ich
über Dirbi nach Krzchinwal; und von da, auf eben dem Wege, den ich im
27-ten Berichte beschrieben, zu dem am Flusse Ksani gelegnem kloster
Largwi, daselbst ich den 16-ten September ankam. Hier fand ich den von
mir zurückgelassenen Studenten Krascheninnikov mit den übrigen Leuten
gesund und alle Sachen im guten Stande. Nur die ausgestopften Tiere kon-

ten in einer kleinen und feuchten Wohnung für dem Verderben nicht gerettet werden, und ein krank nachgelassenes Pferd war ganz unbrauchbar geworden.

154

თვის – გ. გ.) მე, ისევე როგორც ჩემთვის. ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისგან შემდგომ მფარველობასა და კეთილგანწყობას ვთხოვლობ.
გიულდენშტედტი.

XXVIII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
ს-ტ. პეტერბურგში
ყიზლარი. 1772 წლის 20 ნოემბერი

5 აგვისტოს ეპისკოპოსის საჯდომ ნიკორწმინდის მონასტერთან ერთად დავტოვე რაჭა, რომელიც მთლიანად იმერეთს ეკუთვნის და რომელიც ბასიანეთის, სვანეთისა და ლეჩხუმის საზღვრებამდე სულ მოვიარე. იქიდან გავემართე (მხარე) ოკრიბაში და ქვემო იმერეთში, რომლის დედაქალაქ ქუთაისში ანუ ქოთათისში მივედი 10 აგვისტოს: აქედან მოვიარე სამეგრელოსა და გურიის საზღვრები. თურქების ახლო მეზობლობამ ფოთში და ამ პროვინციების მმართველების ცნობილმა განწყობამ ხელი შემიშალეს მემოგზაურა ამ მხარეებში და იქიდან. დავბრუნებულიყავი მოზდოკში. როგორც განზრახული მქონდა, აფხაზეთის, ანუ იმპერატორ კონსტანტინეს აბაზგიის გავლითა და ყუბანზე გადასვლით. მე მაინც შევაგრძევე აქცნობები ამ მხარეთა გეოგრაფიისა და ხალხთა ისტორიის შესასწავლად: აქედან მოვიარე იმერეთის აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელსაც საერთოდ აოგვეთს და ზემოქვეყანას უწოდებენ.

9 სექტემბერს მივედი იმერეთის აღმოსავლეთის სასაზღვრო ციხეში, ჩხერში; 11 ში კი დავტოვე ისიცა და იმერეთიც და იმავე დღეს ძალიან ფოროსირებული მარშით მივედი სურამში, შიდა ქართლის (ანუ შუა ქართლის)¹ დასავლეთის სასაზღვრო ციხეში, ერეკლე მეფის სამფლობელოში. 300 იმერელის დაცვით, რომლებიც სოლომონ მეფემ გამომაყოლა, მშვიდობით გავიარე ეს ძალზე სახიფათო გზა, სადაც მუდამ ჩასაფრებულები არიან ლეკები, რომლებმაც პოლკოვნიკი ტუტჩევი და აგრეთვე სხვადასხვა პატარა რუსული დაზმები გაანადგურეს (ხელთ იგდეს): სურამიდან დირბის გავლით ქრცხინვალში [მივედი]: იქიდან კი, იმავე გზით, რომელიც მე XXVII მოხსენებაში აღვწერე, 16 სექტემბერს მივედი მდ. ქსანზე მდებარე ლარგვისის მონასტერში. აქ ჯანმრთელად დამხვდნენ ჩემ მიერ დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი და დანარჩენი ხალხი და ყველა ნივთებიც კარგ მდგომარეობაში [აღმოჩნდა]. დაზიანებას მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ვერ გადარჩნენ პატარა და ნესტიან ბინაში; ერთი ავადმყოფი ცხენიც მთლად გამოუსადეგარი შექმნილიყო.

¹ Georgien აქ ქართლს გულისხმობს და არა საქართველოს (გ. გ.).

Auf den höchstbeschwerlichen gebürgigten und kotigen Wegen in Rad-scha und Imereti, daselbst gute Weide nur ser selten ist, waren viele Ex-peditionspferde eingebust worden und dieienigen, die ich noch mit hieher brachte, waren ganz abgemattet. Den Menschen felete es nicht weniger an Kräften. Von einigen 30. Personen, die bei mir waren, blieben nur 6. ge-sund: die übrigen alle würden teils mit Wechselfiebern, teils mit kräzar-tigen unausstehlig iukkenden Ausschlagen und mit ser schmerzenden Blut-geschwären befallen; ich selbst wurde mit allen diesen Zufällen geplaget, die natürliche Folgen sind der ser heissen und beständig feuchten Luft. der man in Imereti ausgesetzt ist. Ich sahe mich daher genötigt, zwo Wo-chen hier bei dem Kloster Largwi zu verbleiben; während welcher Zeit Menschen und Pferde in einer kühlen und trokkenen Alpenluft und bei hin-länglichen Narungsmitteln, mit denen der öfters gerünte Fürst, Ksnis Eristaw Dawid, beide versorgte, sich merklich erholten. Auch ich fand einige Besserung bei einem in der Nähe befindlichen Schwefelwasser, das ich täglich als ein Bad brauchte.

Hierauf verliessen wir am 1-ten October das Kloster Largwi, mit dem Vorsazze, one fernere Aufenthalt nach Mosdok zu gehen. Drei Tage gieng unser Weg auch ungehindert fort über Lomisa. Mleti, durch die Distrikte Guda und Kewi, bis zu dem lezten am Terek gelegenen grusinischen Dorfe Stepantziminda, welches der Sizz des Kasbek. eines grusinischen Edelmanes, der diesen vom Zaren Erekle erhaltenen Titel fñrt und über diese Grenzdörfer die Aufsicht hat. Von hieraus bis zu dem Dorfe Tschim. Des Osetinischen Distrikts Tagata oder Tagauri, mus man fünfmal den Terek passiren, über den izt gar keine Brücken vorhanden waren. Die drei oberen besorgen die Grusiner des Distrikts Kewi; die beiden niedern die Osetiner des Distrikts Tagata. Mit den Grusinern ward ich eins, das sie für 60. Rubel, die ich deponiren muste, die drei Brücken erbauen woll-ten, welches auch Tages darauf geschahe.

Zu den Osetinern nach Tschim schickete ich Boten zu Füsse, mit dem Antrage, daß auch sie die beiden Brücken für 40. Rubel erbauen mög-ten. Von inen kamen darauf Abgeordnete zu mir, die mir sagten, daß sie bei dem Brückenbau zwar schon beschäftigt wären, aber 80. Rubel für die Arbeit begereten, die ich izt auszalen mögte. Mir blieb weiter nichts übrig, als auch hierin zu willigen; ich forderte aber, daß sie vorher, nach dem Landesgebrauche, eine ansenliche Person aus irer Familie als Geissel. unter der Bewachung meiner Kosaken, hier bei dem Kasbek zurücklassen sollten, bis ich ire Brücken und iren Distrikt sicher passirt wäre. Dies schlugen sie ab; und ich ward hiedurch bewogen, eine vorläufige Nach-richt, daß sie eine übele Absicht mit mir vorhätten, für gewis zu halten. Ich lies hierauf genauer nachforschen und erfur mit völliger Gewisheit, daß die Osetiner aus Tschim und den Benachbarten zu Tagata gehörigen Dörfern an 300. Mann stark bei den Brücken sich versamlet hätten und

ცხენი დავარდა და ისინი, რომლებიც მე აქ თან მოვიყვანე, უკვე მთლად ძალაგამოღებული იყვნენ. არც ხალხი იყო ნაკლებ დაქანცული. 30 კაციდან, რომლებიც ჩემთან იყვნენ, მხოლოდ 6 იყო ჯანმრთელად; დანარჩენები ყველა ზოგი ციებით დაავადებულიყო, ზოგს ძირმაგარა გასჩენოდა. აუტანლად ექვევებოდათ და ძალზე სდიოდათ სისხლი: მეც თვითონ ყველა ამით ვიტანჯებოდი, რაც ბუნებრივი შედეგი იყო იმერეთის ცხელი და მუდამ ნოტიო ჰაერისა. ამიტომ მე საჭიროდ ვცანი აქ, ლარგვისის მონასტერში ორი კვირა დავრჩენილიყავით; ამ ხნის განმავლობაში ხალხმა და ცხენებმა შესამჩნევად დაისვენეს გრილ და მშრალ ალპურ ჰაერზე და საკმაო საკვებიც ჰქონდათ, რითაც ხშირად ნაქები თავადი, ქსნის ერისთავი დავითი, ორივეს ხალხსა და ცხენებს გ. გ.) ამარაგებდა. მეც გარკვეული უკეთესობა შემეტყო ახლოს მყოფ გოგირდის წყლის მემკვობით, რომელშიც ყოველდღე აბაზანას ვღებულობდი.

შემდეგ, 1 ოქტომბერს დავტოვეთ. ლარგვისის მონასტერი იმ გადაწყვეტილებით, რომ მეტი არსად გავჩერებულიყავით და ისე ჩავსულიყავით მოზდოკში. 3 დღე მივდიოდით დაუბრკოლებლად – ლომისაზე, მღეთზე, გუდა[მაცარ]ზე და ხევზე გავლით – თერგზე მდებარე უკანასკნელ ქართულ სოფელ სტეფანწმინდამდე, რომელიც არის ადგილსამყოფელი ყაზბეგისა, ქართველი აზნაურისა, რომელსაც ერეკლე მეფისგან აქვს ეს ტიტული ნაბოძები და განაგებს ამ სასაზღვრო სოფლებს. აქედან ოსური მხარის ტაგატას ან თავაურის სოფელ ჩიმაძე ხუთჯერ გავედით თერგზე, რომელზედაც ახლა არც ერთი ხიდი არ იყო. სამ ზემოთ [მდებარე ხიდს] ხევსურეთის ქართველები დარაჯობენ; ორ ქვემოთ კი თავაურელი ოსები. ქართველებს შევუთანხმდი, რომ ისინი სამ ხიდს გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა მათთვის; [მათ ეს] ერთ დღეში შეასრულეს კიდეც.

ოსებსაც ჩიშში ფეხით გავუგზავნე კაცი იმ წინადადებით, რომ მათაც ორივე ხიდი გაედოთ 40 მანეთად. მათგან ჩემთან მოვიდნენ წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ, თუმცა ხიდების შენება უკვე დაიწყეს, მაგრამ 80 მანეთი სურდათ სამუშაოსთვის. რაც ახლავე უნდა ჩამეთვალა. მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა, გარდა იმისა, რომ ამაზე დავთანხმებულიყავი; მხოლოდ მოვთხოვე, რომ აქაური ჩვეულების მიხედვით ერთ-ერთი გვარიდან მოეცათ მძევლად ჩემი კაზაკების მეთვალყურეობაში ვინმე წარჩინებული პირი, რომელიც დარჩებოდა აქ, ყაზბეგთან, სანამ მე უხიფათოდ გავივლიდი ხიდებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს; ამან კი მე მაიძულა შემემოწმებინა წინასწარი ცნობები. რომ მათ ჩემს მიმართ ბოროტი განზრახვა ჰქონდათ. აქედან მე მოვახდინე ზუსტი დაზვერვა და გავიგე დანამდვილებით, რომ ჩიმიდან და მის მეზობლად მდებარე თავაურის სოფლებიდან ოსები 300-კაციანი რაზმით ჩასაფრებულან ხიდებთან და ჩემს გამარცვას ლამობდნენ. მას შემდეგ რაც ამ მხარეების მძევლები ყიზლარში გარდაიცვალნენ და ყველა რუსული

mich auszuplündern willens wären. Nachdem die Geisseln dieses Distrikts in Kislar gestorben und alle russische Truppen aus Georgien und aus diesem Distrikte zurückgezogen. so glaubten sie zu diesen Räubereien wiederum freie Hände zu haben, die sie zu Anfange des grusinischen Feldzuges an verschiedene russische Kommando, die öfters weit stärker als das mei-

nige waren, Vielmalen ausgeübet hatten.

In dieser gefährlichen Verfassung muste ich mich entschliessen. Vorstellungen meiner Not nach Mosdok und Kislar zu die dortigen Kommandanten zu schicken und um Mannschaft zu meiner Erretung zu bitten. Am 9-ten October fertigte ich meinen Boten durch Umwege, die nur zu Fusse zu passiren waren, von Stepantzminda nach Anguscht oder Tugush ab. zu denen daselbst befindlichen russischen Missionairen, die sie weiter hieher nach Mosdok schaffeten. Ich nam mir vor die Entscheidung meines Schiksaales in Stepantzminda bei dem Kasbek zu erwarten. Hier waren wir zwar ziemlich sicher; im übrigen aber musten Menschen und Pferde viele Not erfahren. Die Teurung derer nur notdürftig zu erhaltenden Lebensmittel für Menschen und Pferde, die mich nötigte für die 30. bei mir befindlichen Kosaken auf Expeditionskosten zu sorgen: die Kälte, die an diesem zwischen den höchsten Schneegebürgen gelegenem Orte, (an deren Fusse. am Flussette des Tereks das Barometer nur auf 223, Zoll pariser Maases zu stehen pflegte:) schon stark und durch den Mangel warmer Stuben und Ställe sehr empfindlich ward; und ein heftiges Catharrhalfieber, das mich befiel, machten uns dieser Aufenthalt, der einen ganzen Monat hindurch wärete, höchst unangenehm.

Endlich erhielten wir die erfreuliche Nachricht, daß der H. Major von Krüdner. Chef eines leichten Feldkommando, mit 600 Mann und 2. Kanonen im Anmarsch sei. Sr Excellenz, der H. Generalmajor und Ritter von Medem hatte, nach der gnädigen Vorsorge, die Er schon öfters vorher für meine Expedition bezeigt, diese Truppen von seinem Corps detaschirt, da die Kommandanten die Unmöglichkeit mir aus den Garnisonen beizustehen demselben vorgestellt hatten. Bei der Annäherung dieses Detaschements entfernten sich alle Übelgesinneten, die nur Onmächtige zu berauben, aber nicht mit Helden zu kriegern mutig sind, von den engen Wegen und Brücken, die sie bisher hatten besetzt gehalten. Ich brach am 2-ten November von Stepantzminda auf und traf, unter der Begleitung von 200. Mann, die der H. Major mir entgegen geschickt hatte, wolbehalten in dem Lager desselben bei Tschim ein. Nachdem er hier wiederum Geisseln in die Stelle deren in Kislar verstorbenen, genommen hatte, sezzeten wir unsern Weg nach Mosdok fort, daselbst wir den 7-ten November glücklich eintrafen. Izt in den sicheren russischen Grenzen, steigen in meinem Herzen heisse Empfindungen der Dankbarkeit auf; ein der Vorsicht schuldiges Opfer, die mich mit mächtigem Arme unter den Gefahren, die mich in anderthalb Jaren ausser den Grenzen täglich umgaben, geleitet und in die-

158

რაზმები საქართველოდან და ამ მხარეებიდან უკან იქნენ გაწვეულნი. მათ იფიქრეს, რომ კვლავ გაეხსნათ ხელები ყაჩაღობისათვის, რასაც ისინი ბევრჯერ ახდენდნენ ქართული კამპანიის დასაწყისში სხვადასხვა რუსულ რაზმებზე, რომლებიც ხშირად გაცილებით ძლიერნი იყვნენ ვიდრე ჩემი [რაზმები].

ასეთ სახიფათო მდგომარეობაში უნდა გადამეწყვიტა, რომ ჩემი გასაჭირის შესახებ გამეგზავნა განცხადება მოზდოკსა და ყიზლარში იქაური კომენ-

დანტებისთვის და გამომეთხოვა რაზმი ჩემ გადასარჩენად. 9 ოქტომბერს გავგზავნე კაცი მოვლილი გზით, სადაც მხოლოდ ფეხით შეიძლებოდა გასვლა, სტეფანწმინდადან ანგუმტში ან ტუგუშში, იქ მყოფ რუს მისიონერებთან. რომლებიც შემდეგ მოზდოკში გაგზავნიდნენ მას. მე გადავწყვიტე ჩემი ბედისთვის დამეცადა სტეფანწმინდაში ყაზბეგთან. თუმცა აქ უზიფათოდ ვიყავით, მაგრამ მაინც სხვა მხრივ ხალხი და ცხენები განიცდიდნენ დიდ გაჭირვებას. ხალხისა და ცხენებისთვის ძნელად საშოვარი საკვების სიმცირე მაიმულებდა მე, რომ მეზრუნა ექსპედიციის ხარჯებიდან იმ 30 კაზაკის შენახვაზე, რომლებიც ჩემთან იყვნენ: ძალზე საგრძნობი იყო მძაფრი სიცივეც ამ ადგილზე, რომელიც მდებარეობს უმაღლეს თოვლიან მთებს შორის (რომელთა ძირას, მდინარე თერგის კალაპოტთან ბარომეტრი უჩვენებდა $22\frac{3}{4}$ დიუიმს პარიზული ერთეულით) და თბილი საცხოვრებლებისა და საჯინიბოების ნაკლებობაც: თანაც ციებამაც ძლიერ შემომიტია, – ყოველივე ამან ჩვენი იქ ყოფნა, რაც ერთ თვეს გაგრძელდა, უაღრესად უსიამოვნო გახადა.

ბოლოს მივიღეთ სასიამოვნო ცნობა, რომ ბ-ნი მაიორი კრიუდნერი, მსუბუქი საველე რაზმის მეთაური, 600 კაცითა და 2 ქვემეხით გვიახლოვდებოდა. მისმა აღმატებულებამ, ბ-ნმა გენერალ-მაიორმა და კავალერმა მედემმა მოწყალე ზრუნვით, რასაც ის ადრეც ხშირად ამჟღავნებდა ჩემი ექსპედიციის მიმართ, ეს რაზმები თავისი კორპუსიდან გამოგზავნა, რადგან კომენდანტებმა ვერ შესძლეს [თავისი] გარნიზონიდან ასეთი დახმარების გაწევა. ამ რაზმის მოახლოებასთან ერთად ყველა ბოროტგანმზრახი, რომლებსაც შესწევთ გაბედულება მხოლოდ უძლურები გამარცვონ და არა გმირებთან იბრძოლონ. გაშორდნენ ვიწრო გზებსა და ხიდებს, რომლებთანაც ისინი აქამდე ჩასაფრებულები იყვნენ. 2 ნოემბერს გავედი სტეფანწმინდიდან და 200 კაცის დაცვით, რომლებიც ბ-ნმა მაიორმა ჩემ შესახვედრად გამოგზავნა, მშვიდობით მივედი მის ბანაკში, ჩიმში. მას შემდეგ რაც მან (მაიორმა – გ. გ.) ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად [ამათ] კვლავ გამოართვა მძევლები. განვაგრძეთ გზა მოზდოკისკენ, სადაც მშვიდობით ჩავედით 7 ნოემბერს. ახლა, რუსეთის უზიფათო საზღვრებში, ჩემს გულში მადლიერების თბილმა გრძნობებმა დაი-სადგურა; [დასაფასებელი იყო]. მსხვერპლის გაღება იმ წინდახედულობისთვის (ზრუნვისთვის), რომელიც მძლავრი ხელით მიცავდა მე იმ სიფათებისაგან, ყოველდღიურად რომ მემუქრებოდა წლინახევრის განმავლობაში [მშობლიურ] საზღვრებს გარეთ. თუ მე შევძელი მსოფლიოს ამ მონაკვეთის ბუნების და

159

selben zurückgeführt hat. Eine Kenntnis der Natur und der Völker dieses Himmelstrichs, die beide der Welt gleich unbekant sind, zur Ere des Schöpfers, zum Rum der Monarchin, zum Vorteil der Akademie, zum Wachstum der Wissenschaften zu verbreiten und gemeinnützig zu machen, wird mein tätiger Dank seien.

Von Mosdok sezzete ich meinen Weg nach Kislar fort. daselbst ich den 18-ten November ankam. Hier werde ich die Verhaltungsbefele von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, wegen der in 26-ten Berichte vorgeschlagenen Reisen erwarten, und inzwischen die in Georgien gesamleten Beobachtungen in Ordnung bringen und weiter ausarbeiten; aber mit den Nachrichten, die zur Erläuterung derer im 26-ten Berichte angeführten Mineralien gehören, nächstens aufwarten...¹

XXIX Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
in St. Petersburg
d. d. Kislar, den 15. Januar, 1773

Gegenwärtig habe ich die **Ere** der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften einen Gründnis von dem mittleren Teile des Kaukasischen Gebürges vorzulegen, durch den ich das einige, was ich in verschiedenen Berichten und besonders in dem 26-ten von den Erzhaltigen Gegen- den gemeldet, deutlich machen will. In vier dergleichen Karten stelle ich das ganze kaukasische Gebürge vom caspischen bis zum schwarzen Meere vor, die ich, nach geendigter Reise, teils mit einer genugsam vollständigen politischen Geographie und dazu gehörigen Völkergeschichte, teils mit merkwürdigen und zalreichen Fragmenten einer physikalischen und so genanten unterirdischen Geographie erklären will. Vor igt will ich so wol von den politischen, als von der physikalischen Geographie des igt vorgestellten Teiles des kaukasischen Gebürges nur so viel anführen, als in Ansehung des diesmaligen Endzwekes, der blos die Erze betrict, nötig ist, wenn ich vorher etwas, das die Einrichtung meiner Karten überhaupt angehet, werde angemerkt haben.

Ich bin von der gewoniglichen Methode die Berge einzele in Profil vorzustellen und dadurch eine aneinander hängende Kette von Bergen zu bilden, abgegangen und habe die Vorstellung des Gebürges im Grundnis,

¹ დარჩენილ ერთ გვერდზე არაფერია საყურადღებო.

ხალხების შესწავლა (რაც სამყაროსთვის ერთნაირად უცნობია). გამჩენის პატივისთვის. დედოფლის სახელისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ. მეცნიერების ზრდის, გაფართოებისა და საყოველთაოდ გამოსადეგრობისთვის, –აი ეს იქნება ჩემი სამაგიერო მადლობა.

მოზდოკიდან გავემართე ყიზლარისკენ, სადაც მივედი 18 ნოემბერს. აქ დავუცდი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისაგან [გამოგზავნილ საინსტრუქციო ბრძანებებს ჩემს 26-ე მოხსენებაში წარდგენილ მოგზაურობის გეგმის] თაობაზე. ხოლო ამასობაში წესრიგში მოვიყვანე და გადავამუშავე საქართველოში შეკრებილ მასალებს; ხოლო ცნობებს, რაც 26-ე მოხსენებაში შეტანილ მინერალების განმარტებას შეეხება, შემდეგისთვის გადავდე...¹.

გიულდენშტედტი.

ამჟამად მაქვს პატივი ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას წარვუდგინო კავკასიის მთიანეთის (ქედის) შუა ნაწილის გეგმა, რომლის მეშვეობითაც მინდა ნათელი გავხადო ის, რაც მე სხვადასხვა მოხსენებებში. და განსაკუთრებით კი 26-ში, საბადოების შემცველი მხარეების შესახებ ვთქვი. ოთხ ამგვარ რუკაზე წარმოვადგინე მთელი კავკასიის მთიანეთი (ქედი) კასპიის ზღვიდან შავ ზღვამდე, რასაც მე მგზავრობის დასრულების შემდეგ განვმარტავ, თუ საკმაოდ მთლიანი პოლიტიკური გეოგრაფიითა და მასთან ერთად ხალხთა ისტორიით, თუ ფიზიკური და ე. წ. მიწისქვეშა გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი და მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტებით. ახლა მე კავკასიის მთიანეთის ამჟამად წარმოდგენილი მხარის როგორც პოლიტიკურს, აგრეთვე ფიზიკურ გეოგრაფიას შევეხები იმდენად. რამდენადაც საჭიროა ახლანდელი საბოლოო მიზნისათვის (მიზანი კი მხოლოდ მადნებს გულისხმობს) და აღვნიშნავ, თუ მე წინდაწინვე შევამჩნევ რამეს, რაც საზოგადოდ ჩემი რუკების შედგენას შეეხება.

მე გადავუხვია ჩვეულებრივ მეთოდს, რომ მთები ცალკე პროფილში წარმომედგინა და ამით შემედგინა ერთმანეთს გადაბმული ჯაჭვი მთებისა: ვამჯობინე ქედის წარმოდგენა მომეცა გეგმაში, ან უფრო სწორად რომ

¹ ამ მოხსენებაში შემდეგ საყურადღებო არაფერია საქართველოს შესახებ.

oder richtiger zu sagen, à vue d'oiseau, vorgezogen, weil man nur allein durch diese den Ursprung und Gang der Flüsse und besonders die Lage der einzelnen Oerter und die Gränzen deren von den Bergen eingeschlossenen Täler richtig und deutlich ausdrücken kann. Die schattigen dunkeln Stellen zeigen immer den Fus des Gebürges, die lichten die Höhen an.. Ich hätte gewünscht, daß ich an Statt der Farben Linien hätte gebrauchen können, da man durch die engern oder weitem Nebeneinandersezzung derselben und dadurch verursachten tiefen oder lichten Schatten, nicht allein die Verschiedenheit in der Höhe der Berge ziemlich klar, sondern auch durch die Richtung derselben theils den Grad wie steil ein Berg sei, theils wie ein Berg aus dem andern hervorsteigen, sehr deutlich zeigen kann. Allein um diesen Grad der Vollkommenheit meinen Karten zu geben, habe ich nicht eine genugsame Menge einzelner Observationen aller und ieder Gegenden.

Ich theile das kaukasische Gebürge in das mittlere Hauptgebürge und in zwei Vorgebürge ein. die demselben von beiden Seiten der Länge nach parallel laufen. Das nordliche Vorgebürge ist an den höchsten Stellen an 30. Werst breit; ein tonigtes Tal, das an 20. bis 25. Werst breit ist, scheidet den südlichen Fus dieses nordlichen Vorgebürges von dem nordlichen Fuse des Hauptgebürges; und der nordliche Fus desselben läuft in die tonigte Ebene aus, die sich bis zum Don und zur Wolga erstreckt.

An verschiedenen Stellen ist dies nordliche Vorgebürge nach der nordlichen Ebene sich begebenden Flüsse unterbrochen, so daß man öfters, da wo viele dergleichen Flüsse nahe beieinander gehen, gar keine Spuren des

Vorgebürges findet, wie bei dem Durchbruche der Malka, des Baksans und Tereks. Es bestehet dies nordliche Vorgebürge aus grauem Sandstein, der bald mer, bald weniger mit einer tonigten fruchtbaren Erde bedekt ist. Die höchsten Höhen desselben sind gleichförmig, eben, one hervorragende Spitzen, und gemeinlich mit Eichen und Buchen besezt. Selten ist dasselbe so hoch, daß auch der Kalkstein, der das zweite Stratum ausmacht, darauf vorkommt: ich weis nur einen einzigen Fall, nemlich zwischen den Kuma Flüssen auf dem so genannten Beschtau. Man findet in demselben Schwefelkiese, Schwefel, warme und kalte Schwefelwasser, Bergoel, Kuchsalzquellen, mineralisch Laugensalz, Bittersalz, Alaun- und Vitriolderden und Seleniten, und ausser dergleichen Salzen und Inflammabilien und einigen Eisensteinen, keine Metalle.

Das kaukasische Hauptgebürge neme ich, nach Anleitung verschiedener Observationen, 70. Werst breit an. Die Nordseite desselben ist, so wie auch bei vielen andern Gebürgen schon beobachtet worden, viel steiler, als die Südseite, weil die Grundlinie, von der höchsten Höhe hinunter gelassen perpendiculaire bis zum südlichen Fusse, fast noch einmal so lang ist, als dieienige bis zum nordlichen Fusse. Es bestehet dies Hauptgebürge aus

162

კოქკათ, à vue d'oiseuil, რადგან მხოლოდ ამ გზით შეიძლება სწორად და ნათლად აისახოს მდინარეთა სათავენი და დინება, განსაკუთრებით ზოგი ადგილების მდებარეობა და მთებით შემორკალული დაბლობების საზღვრები. ჩრდილიანი ბნელი (მუქი) ადგილები ყოველთვის გამოხატავენ ქედის ძირს, ნათელი კი მწვერვალებს. მე ვამჯობინე, რომ ფერების მაგივრად ხაზები მეხმარა რადგან მათი ერთმანეთისგან მეტ-ნაკლები დაშორებით და ამით გამოწვეული ღრმა (მუქი) ან ნათელი ჩრდილებით საკმაოდ ნათელი იქნება არა მარტო სხვაობა მთების სიმაღლისა, არამედ ძალზე ნათლად გამოჩნდება მათი მიმართულებით ნაწილობრივ მთის დაქანების კუთხე, ნაწილობრივ კი ის, თუ როგორ აღიმართება ერთი მთა - მეორეზე; ხოლო დასრულებული სახე რომ მივცე ჩემს რუკას. ამისთვის არ მაქვს ყველა და თითოეულ მხარეზე ცალკე დაკვირვებების საკმაო რაოდენობა.

მე ვყოფ კავკასიის ქედს შუა მთავარ ქედად და ორ გვერდით ქედად (მთისწინეთად), რომლებიც მას ორივე მხარეზე სიგრძეზე პარალელურად მისდევენ. ჩრდილოეთი გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) ყველაზე მაღალ ადგილას 30 ვერსის სიგანისაა: თიხიანი დაბლობი, რომელიც 20-25 ვერსის სიგანისაა. გამოყოფს ამ ჩრდილო გვერდითი ქედის (მთისწინეთის) სამხრეთ ძირს მთავარი ქედის ჩრდილო ძირისაგან; ხოლო [გვერდითი ქედის ჩრდილოეთი ძირი გადადის თიხიან დაბლობში, რომელიც გადაჭიმულია დონამდე და ვოლგამდე.

სხვადასხვა ადგილას ეს ჩრდილოეთის გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) ჩრდილოეთ დაბლობისკენ მიმავალი მდინარეებითაა დასერილი, ისე რომ ხშირად იქ, სადაც ბევრი ამგვარი მდინარე ერთმანეთის ახლოს მიედინება, არ მოიძებნება მთისწინეთის არავითარი კვალი, როგორც [მაგალითად] მაღკის, ბაქსანის და თერგის გამოსვლის ადგილებში. ეს ჩრდილოეთის გვერდითი ქედი (მთისწინეთი) შედგება რუხი ქვიშაქვისაგან, რომელიც ხან მეტად, ხან ნაკ-

ლებ არის დაფარული თიხიანი ნოყიერი მიწით. მისი ყველაზე მაღალი მწვერვალები ერთნაირია, ყოველგვარი გამოშვერილი წვერის გარეშე და, საერთოდ, დაფარულია მუხითა და წიფელით. იშვიათადაა ეს ქედი ისე მაღალი, რომ მასზე შეგვხვდეს კირქვაც, რომელიც ქმნის მეორე ფენას. მე მხოლოდ ერთი გამონაკლისი [შემთხვევა] ვიცი, სახელდობრ, კუმას შენაკადებს შორის, ე. წ. ბეშთაუზე. აქ არის გოგირდის ალმადანი, გოგირდი, თბილი და ცივი გოგირდის წყლები, ნავთის და საჭმელი მარილის წყაროები, მინერალური ტუტე მარილი, მწარე მარილი, შაბიანი მიწა და სელენიტი; ამ მარილების, აალებადი ნივთიერებების და ცოტაოდენი რკინა-ქვის გარდა არავითარი ლითონები [არ მოიპოვება].

სხვადასხვა დაკვირვებათა ჩვენების მიხედვით კავკასიის მთავარი ქედი მიმაჩნია 70 ვერსის სიგანისად. მისი ჩრდილოეთი მხარე, როგორც ეს შემწეული იყო ბევრ სხვა ქედებთან, გაცილებით ციცაბოა, ვიდრე სამხრეთის მხარე, რადგან მთავარი ხაზი (ფუძე) ყველაზე მაღალი მწვერვალიდან ქვემოთ დაშვებული პერპენდიკულარიდან (სიმაღლიდან) სამხრეთ ძირამდე, თითქმის ორჯერ მეტია იმაზე, რამდენიც არის ის (ფუძე – გ. გ.) ჩრდილოეთ ძირამდე.

163

dreierlei Steinarten, die nicht so wol über einander als neben einander und der Länge nach parallel liegen, wenigstens nur auf diese Art sichtbar sind.

Der nordliche Fus, bis etwan 15. Werst ins Gebürge hinein, bestehet aus Kalkstein, der bald gröber, bald feiner und marmorartig ist, fast allezeit von weisgelblicher Farbe; und diesen Teil des Gebürges nenne ich das *Jugum Subalpinum Calcareum Septentrionale*. Es ist ziemlich eben. merenteils mit tonigter Erde und mit ser dikkem Buchengehölze und einigen andern Baumarten besezt. Selten zeigen sich an dem Fusse desselben einige Salz-Quellen und zu Erzen findet man gar keine Anleitung.

Auf diesem Kalksteine folgt weiter südlich, unmittelbar mit demselben zusammenhangend, der schwarze Tafelschiefer, etwan in der Breite von 5. bis 7. Werst. Die Höhe desselben übertrift schon weit dieienige des Kalksteins und es ragen aus demselben überall hohe spizzige, ganz kale Felsen hervor, zwischen deren tiefen Klüften schon an vielen Stellen beständig Schnee und Eis liegt; deswegen habe ich diesen Teil das *Jugum alpinum Schistosum Septentrionale* genant. An dem Fuse desselben in den Klüften der Flüsse findet man die den kalten Erdstrichen eigenen Baumarten, als Fichten, Wacholder und Birken, und diese nur in kleiner Anzal. Die mittlere[n] Höhen sind mit Alpenpflanzen besezt, die fürtreffliche Weide und schönes Heu geben. In diesem Schiefer, besonders da wo er mit dem Kalkstein zusammenhängt, giebt es viele mit Spat und Quarz ausgefüllte Gänge, die die gewöniglichen Metall-Mütter sind und die auch hier in verschiedenen Stellen Bleiglanze, die öftens Silberhaltig sind, auch mit Weis-Güldenerz vermengt getroffen werden und Kupfer-Kiese, auch Schwefel-Kiese und Arsenikal-Kiese enthalten.

Auf diesen Schiefer weiter südlich folgt ein Granit oder Felsstein, der gemeiniglich von grünlicher mit weis gesprenkelter Farbe ist. bald dunkeler und grauliche, bald lichter und seladonfarben. Diese Steinart macht, in der Breite von 5. Wersten, den höchsten Rücken des kankasi-

schen Gebürge, der fast ganz felsigt und nicht mit lokkeren Erde und vergänglichten Pflanzen, sondern mit derbem Eise und ewigem Schnee bedekt ist; aus diesen Ursachen fñrt derselbe bei mir den Namen: *Jugum glaciale graniticum*. Von hier senket sich das Gebürge nach Norden und Süden. Von der Nordseite habe ich schon geredt und von der Südseite gielt fast eben das, was ich von der Nordseite gesagt.

Neben dem Granit folgt nach Süden wieder der schwarze Tafelschiefer, oder das *Jugum alpinum Schistosum australe*, nur daß er hier an 10. Werst breit ist; und alsdenn bis zum südlichen Füsse des Hauptgebürges. wieder der Kalkstein, in der Breite von 30. und einigen Wersten, der das *Jugum Subalpinum calcareum australe* aus macht. In dem Jugo *schistoso australi* sind Schwefelkiese, die einzeln, nicht in Gängen, in dem festesten Schiefer sizzen ser häufig, desgleichen auch fñrtrefliche martialische und

164

ეს მთავარი ქედი შედგება სამნაირი ქანისაგან, რომლებიც არა იმდენად ერთმანეთზე, რამდენადაც ერთმანეთის გვერდით და სიგრძეზე პარალელურად მდებარეობენ; ყოველ შემთხვევაში მხოლოდ ამ სახით ჩანან.

ჩრდილოეთი ძირი, დაახლოებით 15 ვერსზე ქედის სიღრმეში, შედგება კირქვისაგან, რომელიც ხან უხეშია, ხან კიდეც თხელი და მარმარილოსებრი; იგი თითქმის ყოველთვის თეთრ-მოყვითალო ფერისაა: ქედის ამ ნაწილს ვუწოდებთ *Jugum subalpinum calcareum septentrionale*-ს. სწორედ ისაა საკმაოდ დაფარული უმეტესად თიხიანი ნიადაგით, ძალიან ხშირი წიფელის ტყითა და სხვა ხის ჯიშებით. იშვიათად გვხვდება მის ძირას მარილის წყაროები, ხოლო მადნებზე არავითარი მინიშნება არ არის.

ამ კირქვას შემდეგ სამხრეთით მოსდევს უშუალოდ მასზე წაბმული შავი სახურავი ფიქალი, დაახლოებით 5–7 ვერსის სიგანისა. მისი სიმაღლე კირქვიანისას ძალზე აღემატება და მასზე ყველგან აწვდილნი არიან მაღალი, წვეტიანი, მთლად შიშველი კლდეები, რომლებს შორისაც ღრმა ხევეებში (ნაპრალეებში) უკვე ბევრ ადგილას მუდამ თოვლი და ყინული ძევს; ამიტომ ქედის ამ ნაწილს დავარქვთ *Jugum alpinum selhistosum septentrionale* (ალპური ფიქალიანი ქედი ჩრდილოეთისა). მის ძირას, მდინარეთა ხევეებში, ცივი სარტყელისთვის (მხარეებისთვის) დამახასიათებელი მცენარეები გვხვდება, როგორიცაა ნაძვი. ღვია და არყი, და ესენიც მხოლოდ მცირე რაოდენობით. შუა სიმაღლეები დაფარულია ალპური მცენარეებით, რაც მშვენიერ სამოვარს და თივას იძლევა. ამ ფიქალში. განსაკუთრებით იქ, სადაც ის კირქვასთან ერთდება. არის ბევრი მარღვი სავსე შპატითა და კვარცით, რომლებიც ჩვეულებრივ მეტალის წარმომშობნი (დედაქანები) არიან და რომლებიც აქ სხვადასხვა ადგილებში შეიცავენ ხშირად ვერცხლის შემცველ ტყვიის კრიალას; ის გვხვდება აგრეთვე ვერცხლა მადანთან არეული. აქვეა სპილენძის ალმადანი. აგრეთვე გოგირდისა და დარიშხანის ალმადანი.

ამ ფიქალს შემდეგ სამხრეთით მოსდევს გრანიტი ან კლდექვა, რომელიც საერთოდ მომწვანო, თეთრად დაწინწკლული ფერისა არის, ხან მუქი და რუხი, ხან ღია და მკრთალი ფერისაა. ეს ქანი ქმნის 5 ვერსის სიგანის კავკასიის ქედის ყველაზე მაღალ ზურგს. რომელიც თითქმის მთლად კლდოვანია, არ არის ფხვიერი და არც მცენარეული საფარი აქვს, არამედ მაგარი ყინულითა და მუდმივი თოვლითაა დაფარული; ამის გამო მე მას ვეძახი: *Jugum glaciale graitien*-ს (გრანიტის ყინულოვან ქედს). აქედან ქედი ეშვება ჩრდი-

ლოეთისაკენ და სამხრეთისკენ. ჩრდილოეთი მხარის შესახებ მე უკვე ვილაპარაკე: სამხრეთის შესახებ თითქმის მთლად იგივეს თქმა შეიძლება, რაც ჩრდილოეთისაზე.

გრანიტს სამხრეთისკენ კვლავ შავი სახურავი ფიქალი მოსდევს. ანუ *Jugnalpinum schistosum australe* (ალპური ფიქალიანი ქედი სამხრეთისა), მხოლოდ ის აქ 10 ვერსის სიგანისაა; ხოლო შემდეგ მთავარი ქედის სამხრეთ ძირამდე კვლავ კირქვაა, სიგანით 30 და მეტი ვერსისა, რომელიც შეადგენს *Jugutsubalpinum calcareum australe*-ს (სამხრეთის სუბალპურ კირქვიან ქედს). *Jugo selhistoso australi*-ში (სამხრეთის ფიქალიან ქედში) არის გოგირდის ალმადანი, რომელიც მოიპოვება არა ძარღვებში, არამედ ხშირად ცალცალკე

165

dreierlei Steinarten, die nicht so wol über einander als neben einander und der Länge nach parallel liegen, wenigstens nur auf diese Art sichtbar sind.

Der nordliche Fus, bis etwan 15. Werst ins Gebürge hinein, bestehet aus Kalkstein, der bald gröber, bald feiner und marmorartig ist, fast allezeit von weisgelblicher Farbe; und diesen Teil des Gebürges nenne ich das *Jugum Subalpinum Calcareum Septentrionale*. Es ist ziemlich eben, merenteils mit tonigter Erde und mit ser dikkem Buchengehölze und einigen andern Baumarten besetzt. Selten zeigen sich an dem Fusse desselben einige Salz-Quellen und zu Erzen findet man gar keine Anleitung.

Auf diesem Kalksteine folgt weiter südlich, unmittelbar mit demselben zusammenhangend, der schwarze Tafelschiefer, etwan in der Breite Von 5. bis 7. Werst. Die Höhe desselben übertrifft schon weit diejenige des Kalksteins und es ragen aus demselben überall hohe spizzige, ganz kale Felsen hervor. zwischen deren tiefen Klüften schon an vielen Stellen beständig Schnee und Eis liegt; deswegen habe ich diesen Teil das *Jugum alpinum Schistosum Septentrionale* genant. Au dem Fuse desselben in den Klüften der Flüsse findet man die den kalten Erdstrichen eigenen Baumarten, als Fichten, Wacholder und Birken, und diese nur in kleiner Anzal. Die mittlere[n] Höhen sind mit Alpenpflanzen besetzt, die fürtrefliche Weide und schönes Heu geben. In diesem Schiefer, besonders da wo er mit dem Kalkstein zusammenhängt, giebt es viele mit Spat und Quarz ausgefüllete Gänge, die die gewöniglichen Metall-Mütter sind und die auch hier in verschiedenen Stellen Bleiglanze, die öftens Silberhaltig sind, auch mit Weis-Güldenerz vermengt getroffen werden und Kupfer-Kiese, auch Schwefel-Kiese und Arsenikal-Kiese enthalten.

Auf diesen Schiefer weiter südlich folgt ein Granit oder Felsstein. der gemeiniglich von grünlicher mit weis gesprenkelter Farbe ist. bald dunkeler und grauliche, bald lichter und seladonfarben. Diese Steinart macht, in der Breite von 5. Wersten, den höchsten Rücken des kaukasischen Gebürges, der fast ganz felsigt und nicht mit lokkeren Erde und vergänglichten Pflanzen, sondern mit derbem Eise und ewigem Schnee bedekt ist; aus diesen Ursachen fürt derselbe bei mir den Namen: *Jugum glaciale graniticum*. Von hier senket sich das Gebürge nach Norden und Süden. Von der Nordseite habe ich schon geredt und von der Südseite gielt fast eben das, was ich von der Nordseite gesagt.

Neben dem Granit folgt nach Süden wieder der schwarze Tafelschiefer, oder das *Jugum alpinum* Schistosum australe, nur daß er hier an 10. Werst breit ist; und alsdenn bis zum südlichen Füsse des Hauptgebürges. wieder der Kalkstein, in der Breite von 30. und einigen Wersten, der das *Jugum Subalpinum calcareum australe* aus macht. In dem Jugo *schistoso australi* sind Schwefelkiese, die einzeln, nicht in Gängen, in dem festesten Schiefer sizzen ser häufig, desgleichen auch fürtreffliche martialische und

164

ეს მთავარი ქედი შედგება სამხაირი ქანისაგან, რომლებიც არა იმდენად ერთმანეთზე. რამდენადაც ერთმანეთის გვერდით და სიგრძეზე პარალელურად მდებარეობენ; ყოველ შემთხვევაში მხოლოდ ამ სახით ჩანან.

ჩრდილოეთი ძირი. დაახლოებით 15 ვერსზე ქედის სიღრმეში, შედგება კირქვისაგან, რომელიც ხან უხეშია, ხან კიდევ თხელი და მარმარილოსებრი; იგი თითქმის ყოველთვის თეთრ-მოყვითალო ფერისაა: ქედის ამ ნაწილს ვუწოდებთ *Jugum subalpinum calcareum septentionale*-ს. სწორედ ისაა საკმაოდ დაფარული უმეტესად თიხიანი ნიადაგით, ძალიან ხშირი წიფელის ტყითა და სხვა ხის ჯიშებით. იშვიათად გვხვდება მის ძირას მარილის წყაროები, ხოლო მადნებზე არავითარი მინიშნება არ არის.

ამ კირქვას. შემდეგ სამხრეთით მოსდევს უშუალოდ მასზე წაბმული შავი სახურავი ფიქალი, დაახლოებით 5 – 7 ვერსის სიგანისა. მისი სიმაღლე კირქვიანისას ძალზე აღემატება და მასზე ყველგან აწვდილნი არიან მაღალი, წვეტიანი, მთლად შიშველი კლდეები. რომლებს შორისაც ღრმა ხევებში (ნაპრალებში) უკვე ბევრ ადგილას მუდამ თოვლი და ყინული ძევს; ამიტომ ქედის ამ ნაწილს დავარქვით *Jugum alpinum selhistosum septentionale* (ალპური ფიქალიანი ქედი ჩრდილოეთისა). მის ძირას, მდინარეთა ხევებში, ცივი სარტყელისთვის (მხარეებისთვის) დამახასიათებელი მცენარეები გვხვდება, როგორიცაა ნაძვი. ღვია და არყი. და ესენიც მხოლოდ მცირე რაოდენობით. შუა სიმაღლეები დაფარულია ალპური მცენარეებით, რაც მშვენიერ საძოვარს და თივას იძლევა. ამ ფიქალში. განსაკუთრებით იქ, სადაც ის კირქვასთან ერთდება, არის ბევრი ძარღვი სავსე შპატითა და კვარცით, რომლებიც ჩვეულებრივ მეტალის წარმომშობნი (დედაქანები) არიან და რომლებიც აქ სხვადასხვა ადგილებში შეიცავენ ხშირად ვერცხლის შემცველ ტყვიის კრიალას; ის გვხვდება აგრეთვე ვერცხლა მადანთან არეული. აქვეა სპილენძის ალმადანი. აგრეთვე გოგირდისა და დარიშხანის ალმადანი.

ამ ფიქალს შემდეგ სამხრეთით მისდევს გრანიტი ან კლდექვა, რომელიც საერთოდ მომწვანო. თეთრად დაწინწკლული ფერისა არის, ხან მუქი და რუხი, ხან ღია და მკრთალი ფერისაა. ეს ქანი ქმნის 5 ვერსის სიგანის კავკასიის ქედის ყველაზე მაღალ ზურგს. რომელიც თითქმის მთლად კლდოვანია, არ არის ფხვიერი და არც მცენარეული საფარი აქვს, არამედ მაგარი ყინულითა და მუდმივი თოვლითაა დაფარული: ამის გამო მე მას ვეძახი: *Jugum glaciale granitieu*-ს (გრანიტის ყინულოვან ქედს). აქედან ქედი ეშვება ჩრდილოეთისაკენ და სამხრეთისკენ. ჩრდილოეთი მხარის შესახებ მე უკვე ვილაპარაკე: სამხრეთის შესახებ თითქმის მთლად იგივეს თქმა შეიძლება, რაც ჩრდილოეთისაზე.

გრანიტს სამხრეთისკენ კვლავ შავი სახურავი ფიქალი მოსდევს. ანუ *Jugum alpinum selhistosum australe* (ალპური ფიქალიანი ქედი სამხრეთისა), მხოლოდ ის აქ 10 ვერსის სიგანისაა; ხოლო შემდეგ მთავარი ქედის სამხრეთ

ძირამდე კვლავ კირქვაა, სიგანით 30 და მეტი ვერსისა, რომელიც შეადგენს *Jugutsubalpinum caleareum australe*-ს (სამხრეთის სუბალპურ კირქვიან ქედს). *Jugo schistoso australi*-ში (სამხრეთის ფიქალიან ქედში) არის გოგირდის ალმადანი, რომელიც მოიპოვება არა მარღვებში, არამედ ხშირად ცალცალკე

165

alkalische Gesundbrunnen. Kalkspat und Quarz Gänge sind eben auch in demselben vielfältig, aber ser selten erzhaltig anzutreffen. Der Kalkstein in dem Jugo *calcareo australi* ist selten so rein, als im *Jugo septentrionali*; er ist gemeiniglich durch eine mannigfaltige Verbindung mit andere[n] Erde und Steinarten in ein sogenantes Saxum verwandelt. Nicht selten findet man in demselben ware Kiesel-Gänge und Eisensteine und in Ausgehenden desselben zeigen sich auch, wie wol ser selten, warme und kalte Schwefelwasser, Salz-Quellen, Bergoel und Rauschgelb.

Von dem südlichen Fusse des kaukasischen Hauptgebürges, scheidet wiederum ein an 25. bis 30. Werst breites tonigtes Tal, den nordlichen. Fus des südlich[en] Vorgebürges.

Es wird aber dies südliche Tal durch zwei *transversale* Juga unterbrochen, die das Hauptgebürge mit dem südlichen Vorgebürge verbinden und die daher entstehen, weil in diesen Gegenden, die das Mittel des ganzen Gebürges einnehmen, das Hauptgebürge sowol, als das Vorgebürge am höchsten so daß sie, um sich zu senken, so eine lange Grundlinie brauchen, daß kein Tal zwischen denenselben übrig bleiben kann, sondern die Füse zusammenstossen müssen. Es ist ein ieder an 40. Werste breit und das Tal, das zwischen diesen liegt, ist da, wo es am längsten 80. Werste lang. Von dem ostlichen Fuse des ostlichen *Jugi transversi* erstreckt sich darauf das Tal zwischen dem Hauptgebürge und südlichen Vorgebürge ununterbrochen fort bis zum caspischen Meer, in dem die Flüsse Alasan und Samur den Gang haben. Und von dem westlichen Fuse des westlichen *Jugi transversi* geht das Tal zwischen dem Hauptgebürge und dem südlichen Vorgebürge, in dem der Rion seinen Lauf, bis zum schwarzen Meer fort.

Das südliche kaukasische Vorgebürge ist an 40. bis 45. Werst breit. Es bestehet, eben wie das nordliche Vorgebürge, aus Sandsteine, über dem aber fast überall auf den Höhen der Kalkstein lieget, weil es fast allgemein viel höher, als das nordliche Vorgebürge ist. Ich nenne es daher das *Promontorium australe cotaceo-calcareum*. In der Gegend, da der Kur und Jor Flus und wiederum, da der Alasan durch dasselbe durchsezzen, ist es am niedrigsten. Am höchsten ist es in der Gegend, da der Flus Kur zuerst durch dasselbe sezt, bis ongefär an der Mündung des Didi Liachwi. Von dem südlichen Fuse des südlichen kaukasischen Vorgebürges denet sich eine schmale, etwan an 15. bis 20. Werst breite Ebene aus, die balde eingeshrenkt wird durch den nordlichen Fus des nordlichen Vorgebürges der araratischen Alpen, oder durch das *Promontorium septentrionale araticum, cotaceo-calcareum*. Die nordliche Hälfte dieses araratischen Vorgebürges vom Fuse bis zur höchsten Höhe, stelle ich auf meiner Karte vor. Es bestehet dies nordliche araratische Vorgebürge auch aus Sandstein, über

ზის უმაგრეს ფიქალებში; ასევე [არის] მშვენიერი მარტიალური (მჟავე) და ტუტე სამკურნალო წყაროები. კირიანი შპატის და კვარცის ძარღვები აქ ასევე ხშირია, მაგრამ ისინი იშვიათადაა მადნის შემცველი. კირქვა „სამხრეთის კირქვიან ქედში“ იშვიათადაა ისე სუფთა, როგორც „ჩრდილოეთის ქედში“; სხვა მიწისა და ქვის სახეებთან მრავალმხრივ შეერთებაში იგი გადაქცეულა ე. წ. Saxum-ად. არც თუ იშვიათად გვხვდება იქ ნამდვილი კაჟის (ალმადანის?) ძარღვები და რკინაქვა, და მათ გამოიშვლებებში, თუმცა ძალზე იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება თბილი და ცივი გოგირდის წყალი, მარილიანი წყაროები, ნავთობი და ყვითელი გოგირდიანი დარიშხანი (აურიპეგმენტი).

25–30 ვერსის სიგანის თიხიანი დაბლობი გამოყოფს კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთი ძირიდან სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს.

ხოლო ეს სამხრეთის დაბლობი გადაკვეთილია ორი განივი (გამკვეთი) ქედით, რომლებიც მთავარ ქედს აერთებენ სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლებიც აქედან აღიმართებიან, რადგან ამ მხარეებში, რომლებსაც მთელი ქედის შუა ნაწილი უკავიათ, მთავარი ქედი, ისევე როგორც გვერდითი ქედი (მთისწინეთი), ყველაზე მაღალი არიან, ისე რომ ისინი. იმისთვის, რომ ერთმანეთისკენ დაეშვნენ. საჭიროებენ ისეთ გრძელ ფუძეს (მთავარ ხაზს), რომ მათ შორის არავითარი დაბლობი არ შეიძლება დარჩეს, რადგან ძირები ერთმანეთს უნდა ებჯინებოდეს. თითოეული 40 ვერსის სიგანისაა და დაბლობი, რომელიც მათ შორისაა. იქ [სადაც ყველაზე დიდი სიგრძე აქვს] არის 80 ვერსის სიგრძის. აღმოსავლეთის განივი (გამკვეთი) ქედის აღმოსავლეთ ძირიდან გადაჭიმულია დაბლობი მთავარ ქედსა და სამხრეთ გვერდით ქედს (მთისწინეთს) შორის უწყვეტლად კასპიის ზღვამდე, რომელზეც ალაზანი და სამური მიედინებიან. ხოლო დასავლეთის გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირიდან მიემართება დაბლობი მთავარ ქედსა და სამხრეთ გვერდით ქედს (მთისწინეთს) შორის შავ ზღვამდე, რომელზეც მიედინება რიონი.

სამხრეთი კავკასიის მთისწინეთი არის 40–45 ვერსის სიგანისა. ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთის მთისწინეთი, შედგება ქვიშაქვისაგან, რომელზეც (ქვიშაქვის ქანებზე — გ. გ.), მწვერვალებზე. თითქმის ყველგან კირქვა ძევს. რადგან ის (სამხრეთი მთისწინეთი — გ. გ.) საერთოდ ბევრად უფრო მაღალია. ვიდრე ჩრდილოეთის მთისწინეთი. ამიტომ მე მას ვუწოდებ Promontorium-aust-rule cotaceo-calcareum-ს (სამხრეთის კირქვიან მთისწინეთს). ის ყველაზე დაბალია იმ მხარეში, სადაც მტკვარი და იორი მიედინება, და კიდევ იქ, სადაც ალაზანი მიედინება მასზე. ყველაზე მაღალი არის იმ ადგილას, სადაც მტკვარი პირველად შედის მასში, დაახლოებით დიდი ლიახვის შესართავამდე. კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთი ძირიდან გადაჭიმულია ვიწრო, დაახლოებით 15–20 ვერსი სიგანის დაბლობი, რომელიც შემოსაზღვრულია არარატის ალპების ჩრდილოეთის მთისწინეთის ჩრდილოეთი ძირით, ან Promontorium septentrionale araraticum, cotaceo-calcareum-ით (ჩრდილოეთის არარატული კირქვიანი მთისწინეთით). არარატის ამ მთისწინეთის ჩრდილოეთი ნახევარი, ძირიდან უმაღლეს მწვერვალამდე, აღნიშნული მაქვს ჩემს რუკაზე. არარატის ეს ჩრდილოეთი მთისწინეთიც შედგება ქვიშაქვისაგან, რომელზეც

arten, so wol auf dem nordlichen araratischen, als auf dem südlichen kaukasischen Vorgebürge ser selten rein, sondern fast allezeit. theils unter sich, theils mit andern Erd- und Steinarten, als mit Spaten, Quarzen, Glimmer, Schörl und dergleichen vermischt und machen öfters ser sonderbare Saxa, die ich in einer kunftigen genauern Nachricht weitläuftiger beschreiben will. Es sind diese Vorgebürge auf dem Rücken eben und one hervorragende Spitzen, überall mit der fruchtbarsten Erde, theils mit Wiesen, aber öfterer mit dem stärksten Gehölze besetzt, das an dem Füsse in Buchen und Eichen, auf den Höhen in Tannen und Fichten vorzüglich bestehet.

Verschiedene Saize und Inflammabilien sind wiederum in diesen Vorgebürgen besonders häufig; sie sind aber auch vorzüglich metallhaltig, und man trifft in denenselben Eisenstein, Blutstein und Eisenglimmer, Kupfergrün. Kupferblau. Gelbkupfererz. Falkupfererz, Schwefelkiese, Zinkblenden und Bleiglanze, die theils an sich silberhaltig, theils mit Weisguldenerz vermischt sind.

Hiemit will ich die vorläufige[n] Nachricht[e] von der physikalischen Geographie des kaukasischen Gebürges beschließen, one etwas von den Flüssen hinzuzusetzen, weil dasienige, was man izt von diesen zu wissen nötig hat. genugsam aus der Karte selbst erhellet.

-Ich wende mich daher zu der politischen Geographie des kaukasischen Gebürges. Auf diese so wol, als auf Völkergeschichte derer verschiedenen Nationen, die dasselbe und die benachbarten Gegenden bewonen, habe ich die genaueste Aufmerksamkeit, selbst mit Hintersezzung mancher physikalischen Geschäfte, verwendet, weil mir diese von der äussersten Wichtigkeit geschiennen. Und man wird mir hierin Beifall geben, da Russland seit drei Jahrhunderten mit diesen Ländern und Völkern zu tun hat, von deren doch blos ein Teil und dieser nur allein dem Namen nach, der noch dazu gemeiniglich ganz verstümmelt worden, bisher bekannt ist. Gegenwärtig werde ich mich nur blos auf meine Karte einschränken.

Auf derselben nimt das nordliche kaukasische Vorgebürge und das zwischen diesem Vorgebürge und dem nordlichen Füsse des Hauptgebürges, von der Westseite der Sundscha bis zum Flusse Kuma gelegene Tal. derienige Teil der Tscherkessischen Nation ein, deren Distrikte Kabarda genant. Es macht der Flus Argudan und. unter dessen Mündung, der Terek selbst die Gränze zwischen der kleinen und grossen Kabarda. In diesen Distrikten wonet der angesehenste und stärkste Teil der Tscherkessischen Nation, deren verschiedene andere Distrikte das ganze Tal, zwischen dem nordlichen Füsse des Hauptgebürges und dem Kuban Flus, bis zum schwarzen Meere einnehmen. Es sind in diesen Distrikten keine Vestungen. Man lebt in grossen Dörfern, die man öfters verändert. Es sind in denenselben ser viele Fürsten und noch mer Edelleute, denen der übrige

იშვიათადაა სუფთა; ისინი თითქმის ყოველთვის შერეულია ხან ერთმანეთთან, ხან მიწის და ქვის სხვა სახეებთან, როგორიცაა შპატი, კვარცი, ქარსი, შერ-ლი და მისთანანი და ხშირად ქმნიან ძალზე საკვირველ (განსაკუთრებულ) Saxa-ს, რასაც მე მომავალ დაწვრილებით ცნობებში უფრო ვრცლად აღვწერ. ამ მთის-წინეთის თხემი სწორია და არ აქვს აწვდილი წვერები. ყველგან შეიცავს ნოყიერ ნიადაგას, ხან საძოვრებით, მაგრამ უფრო მეტად უხშირესი ტყით დაფარულს: ტყეები მთის ძირას წარმოდგენილია წიფელით და მუხით. მწვერ-ვალებზე კი უმეტესად ნაძვით და სოჭით (ფიჭვით).

სხვადასხვა მარილები და აალებადი ნივთიერებანი განსაკუთრებით ხშირია ამ მთისწინებში: მაგრამ ისინი (მთისწინები – გ. გ.) უმეტესად ლითონებს შეი-ცავენ; მათში გვხვდება რკინაქვა, წითელი რკინაქვა და რკინის ქარსი, სპი-ლენძის მწვანე. სპილენძის ლურჯი, სპილენძის ყვითელი და სპილენძის მქრქალი მადანი. გოგირდის ალმადანი, თუთიის მატყუარა და ტყვიის კრიალა, რომე-ლიც (ტყვიის კრიალა გ. გ.) ხან თვით შეიცავს ვერცხლს, ხან ვერცხლა მადანთან არის შერეული.

ამით დავამთავრებ წინასწარ ცნობებს კავკასიის მთიანეთის (ქედის) ფიზიკურ გეოგრაფიაზე, ისე რომ არაფერს ჩავუმატებ მდინარეთა შესახებ, რადგან ის, რაც ამჟამად საჭიროა მათი (მდინარეთა – გ. გ.) ცოდნისათვის, საკმაოდ კარგად ჩანს თვით რუკაზე.

ამის შემდეგ მე გადავალ კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკურ გეოგრა-ფიაზე. ისევე, როგორც კავკასიის სხვადასხვა ხალხების ისტორიას, რომლე-ბიც ცხოვრობენ იქ და მის მეზობელ მხარეებში, ამასაც დიდი ყურადღება მივაქციე: ამის გულისთვის ზოგი ფიზიკური მხარე ყურადღების გარეშე დავ-ტოვე, რადგან ეს (პოლიტიკური გეოგრაფია და ისტორია – გ. გ.) მე მიმაჩნდა უაღრესად მნიშვნელოვნად. ამას მე მომიწონებენ, რადგან რუსეთი 3 საუკუნის მანძილზე ურთიერთობაშია ამ ქვეყნებთან და ხალხებთან. რომელთაგან მხო-ლოდ ერთი ნაწილია ცნობილი. ისიც მხოლოდ სახელით და ესეც საერთოდ მოლად დამახინჯებულად. ამჟამად მე ჩემი რუკით შემოვიფარგლები.

მასზე (რუკაზე – გ. გ.) ჩრდილოეთი კავკასიის მთისწინეთი და ამ მთის-წინეთსა და მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირს შორის მოთავსებული, მდ. სუნ-ჯას დასავლეთ ნაპირას მდ. კუმამდე მდებარე დაბლობი, უკავია ჩ ე რ ქ ე ზ ი ხალხის იმ ნაწილს, რომელთა მხარეებსაც ყ ა ბ ა რ დ ო ეწოდება. საზღვარს მცირე და დიდ ყაზარდოს შორის ქმნიან მდ. არგუდანი და მის შესართავს ქვემოთ თვით თერგი. ამ მხარეებში ცხოვრობს ყველაზე მნიშვნელოვანი და ძლიერი ნაწილი ჩერქეზი ხალხისა, რომლის სხვადასხვა მხარეებს უჭირავთ მთელი დაბლობი მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირსა და მდ. ყუბანს შორის შავ ზღვამდე. ამ მხარეებში არ არის ციხეები. ცხოვრობენ დიდ სოფ-ლებში, რომლებსაც ხშირად იცვლიან. აქ მრავლად არიან თავადები და უფრო მეტი კი აზნაურები, რომელთა ქვეშევრდომები არიან დანარჩენები, რომლე-

Teil, den die Bauren aus machen, untertan und zinsbar ist. Sie leben in einer republikanischen, aber höchst irregulären Form, unter einander. Die kleine Kabarda hält nicht mit der grossen zusammen, aber beide beken- nen sich durch einen Eid für Untertanen des russischen Reiches, zu des- sen Beglaubigung aus den vornemsten und angesehensten Familien Geisseln in Kislar gehalten werden. Die Sprache der Tscherkessischen Nation ist

eine eigene, mit der, ausser derienigen, die in der angränzenden Provinz Abasa oder Abchaseti geredet wird, keine andern bekante einige Verwandtschaft hat. Man findet unter den Tscherkessen Spuren des griechischen Christentums, das teils in ältere[n] Zeiten die Georgier, teils in neuern die Russen einzuführen gesucht haben. Gegenwärtig bekennen sich die Fürsten und Edelleute zur mahometanischen Religion; der gemeine Mann aber lebt one alle Religion.

An dem ostlichsten Teile der kleinen Kabarda gränzt die Provinz Kistetia oder Kistia, oder die Nation Kisti, die den Flus Sundscha und alle in dieselbe fallende Flüsse so wol in der nordlichen Hälfte des Hauptgebürges als in dem zwischen demselben und dem nordlichen Vorgebürge gelegenen Tale einnimmt. Kisti ist die Benennung, die die Georgier dieser Nation geben, die sich durch eine eigene Sprache von den Benachbarten ganz unterscheidet. Es hält die Nation nicht mit einander zusammen und kaum sind merere Distrikte, als die welche an einem und demselben Flusse gelegen, enig unter sich. Ausser in dem Distrikte Tschetschen sind keine Fürsten unter denselben. Ein ieder lebt und herrscht für sich. Ein den Jaren nach alter und dabei reicher Mann, der die stärkste Verwandtschaft hat, ist der angesehenste unter inen, dem die andere, so viel sie wollen, gehorchen. Die Distrikte W a p i, A n g u s c h t, G a l g a i und K a r a - b u l a k sind an Rusland durch Eide und Geisseln, als Untertanen seit wenig Jaren verpflichtet, die sonst den Tscherkessischen Fürsten aus der grossen und kleinen Kabarda und den tatarischen Fürsten aus Jachsai oder Axai zinsbar waren, welche auch izt noch viele Ansprüche auf sie machen. In den ältern Zeiten war diese ganze Nation den Georgischen Zaren untertan.

An dem westlichsten Teile der kleinen Kabarda und an der Westseite der Provinz Kistetia, gränzt die Provinz Osetia, oder die Osische Nation. die die Georgier Oseti und Osi nennen. Diese nimt nicht allein die ganze nordliche Seite des Hauptgebürges, zwischen den Flüssen Terek und Lesken, sondern auch zum Teil die südliche Seite an den Flüssen Aragi. Ksani.- Batara Liachwi, Didi Liachwi, die zum Kur fliessen und am Dschedscho, der zum Rion fließt, ein. Ehemals war die ganze Nation, die keinen ansentlichen Adel unter sich hat, den Georgischen Zaren und deren Fürsten untertan. Der nordliche an denen in den Terek fallenden Flüssen wonende Teil hat diese Herrschaft schon längst abgelenet; und die Kabardinischen Fürsten massen sich izt zum Teil einiger Herrschaft über denselben an, dessen einzelne Distrikte gar nicht mit einander zusammen halten, sondern

ბიც გლეხებს წარმოადგენენ, და ესენი მათ გადასახადსაც უხდიან. მათ აქვთ რესპუბლიკური, მაგრამ ძალზე მოუწესრიგებელი ფორმა (წყობა). მცირე ყაბარდო დიდთან არაა გაერთიანებული, მაგრამ ორივენი ცნობენ რუსეთის იმპერიის უზენაესობას ფიციტ. ოის განსამტკიცებლადაც ყველაზე მნიშვნელოვანი და ძლიერი ოჯახებიდან მძევლები არიან წაყვანილნი ყიზლარში. ჩერქეზებს საკუთარი ენა აქვთ და მას არაფრით არ ენათესავენ არც ერთი ცნობილი ენა, გარდა იმ ენისა, რომელსაც ლაპარაკობენ მოსაზღვრე კუთხეში. აბაზაში ანუ აფხაზეთში. ჩერქეზებში ჩანს კვალი ბერძნული ქრისტიანობისა, რომელსაც ნაწილობრივ ძველ დროში ავრცელებდნენ ქართველები, ნაწილობრივ კი ჩვენს.

დროში ცდილობდნენ რუსები მის შეტანას; ამჟამად თავადები და აზნაურები მაჰმადიანურ რელიგიას აღიარებენ: რიგითი ხალხი კი ცხოვრობს ყოველგვარი რელიგიის გარეშე.

მცირე ყაზარდოს ყველაზე აღმოსავლეთ ნაწილს ესაზღვრება პროვინცია ქისტეთი ანუ ქისტია, ანუ ქისტი ხალხი, რომელსაც უჭირავს მდ. სუნჯა და ყველა მასში ჩამავალი მდინარე; ის მდებარეობს ოგორც მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ნახევარში. ისე მასა და ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის არსებულ დაბლობზე. ქისტი არის ის სახელწოდება, რასაც ქართველები ამ ხალხს ეძახიან; ისინი მეზობელთაგან მთლად განსხვავდებიან თავისი საკუთარი ენით. ხალხი თანხმობით არ ცხოვრობს: ძლივს მოიძებნება ისეთი მხარეები, რომლებიც ერთ და იმავე მდინარეზე მდებარეობენ და ერთმანეთში ერთობა ჰქონდეთ. ჩეჩნეთის მხარის გარდა არსად არა ჰყავთ თავადები. ყველა ცხოვრობს და განაგებს თავისთვის. ხნით მოხუცებული და ამასთან მდიდარი კაცი, რომელსაც ჰყავს ძლიერი ნათესაობა, ყველაზე მნიშვნელოვანია (წარმოჩენილია) მათ შორის, და მას ემორჩილებიან სხვები, სანამდეც მათ სურთ. მხარეები ვაკი, ანგუშტი, ღალღაი და ყარაბულახი. ეს მცირე ხანია, რაც რუსეთს დაემორჩილნენ ფიცით და მძევლებით; ადრე კი უხდიდნენ გადასახადს. ჩერქეზ მთავრებს დიდი და მცირე ყაზარდოდან და თათარ თავადებს იახსაიდან ან აქსაიდან, რომლებიც ახლაც დიდ უფლებებს აცხადებენ მათზე. ძველად მთელი ეს ხალხი ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებს.

მცირე ყაზარდოს დასავლეთ ნაწილს და ქისტეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ოსეთი, ანუ ოსი ხალხი, რომლებსაც ქართველები ოსეთს და ოსი-ს ეძახიან. მას უკავია არა მარტო მთელი ჩრდილოეთი მხარე მთავარი ქედისა, მდ. თერგსა და ლესკენს შორის, არამედ ნაწილობრივ სამხრეთი მხარეც მდ. არაგვზე, ქსანზე, პატარა ლიახვზე და დიდ ლიახვზე, რომლებიც მტკვარში ჩაედინებიან და ჯეჯოზე, რომელიც რიონს ერთვის. ძველად მთელი ხალხი, რომელსაც არ ჰყავს წარჩინებული აზნაური, ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებსა და მათ თავადებს. ჩრდილოეთით, თერგში ჩამავალ მდინარეებზე მცხოვრები ნაწილი [ამ ხალხისა] უკვე დიდი ხანია, რაც ამ ბატონობისგან განთავისუფლდა და ყაზარდოელი თავადები თითქოს კიდევ ცდილობენ გაბატონდნენ ამ ნაწილში, რომლის ცალკეული მხარეები სულ არ

gemeinlich in der offenbarsten Feindschaft leben. In den Distrikten Tagaur, Kurtat, Walagir und Nar sind in den letzten 20. Jaren viele von russischen Missionairen zu griechischen Christen getauft, die sich daher auch für Russland Untertanen bekennen. Der südliche Teil der Nation stehet noch gegenwärtig unter der georgischen Oberherrschaft. Die Distrikte Truso und Guda gehörten der fürstlichen Familie der Aragis Eristawe und nach deren Verstossung igt dem Kartwelische[n] und Kachetischen Zaren Erekle; die an den Flüssen Ksani und Batara Liachwi und der an des Didi Liachwi obern Teile gelegene Distrikt Magrandwaleti sind untertan der fürstlichen Familie der Ksnis Eristawe; die übrigen am Didi Liachwi gelegenen Distrikte sind eigen der fürstlichen Familie Matschabeli; und endlich der am Dschedscho gelegene Distrikt Dwaleti gehört der fürstlichen Familie der Radschis Eristawe und nach deren Ver-

stossung ist er ein unmittelbares Eigentum des Imeretischen Zaren Salomon, auf den aber der Zar Erekle noch alte Praetension hat oder haben will. Die Sprache der osischen Nation ist eine besondere, die mit den nächst angrenzenden zwar gar keine Verwandschaft hat, der man aber ser gut anmerken kann. daß sie von der eigentlichen persischen Sprache abstammen müsse. In dem Distrikte D u g o r oder D i g i r wird ein Dialekt geredet, der von der in den übrigen Distrikten gebräuchlichen Sprache in vielem verschieden ist.

An der grossen Kabarda und an der Westseite von Osetia gränzt die Provinz Basiania. die an der Nord-Seite des Hauptgebürges. vom Flusse Argudan bis zum Flusse Kuban gelegen ist. Ausser denen auf der Karte angeführten Distrikten M a l k a r oder B a l k a r. B i s i n g e. C h u l a m, Tschegem oder Dschiki. und Baksan. gehört dazu noch der an den Ursprüngen des Flusses Kuban gelegene Distrikt K a r a t s c h a i oder Karadschiki. Die Georgier verstehen unter Basiani vorzüglich den stärkern Distrikt Malkar. daher ich daraus den Provinzial Namen gemacht. Das in diesen Distrikten wonende Volk redet den nogaischen Dialekt der tatarischen Sprache. Ehemals war es den Georgischen Zaren untertan: izt ist es in kleine Haufen zerteilt. die den angesehensten unter den Fürsten der grossen Kabarda zinsbar sind. In Ansehung der Religion gielt von den Basianen so wol. als von den Osiern und Kisten dasienige. was von den Tscherkessen gesagt ist; doch ist bei diesen die mahometanische Religion noch weit weniger bekannt. als bei den Tscherkessen; sie leben gröstenteils one alle Religion. wissen aber auch nicht von irgend einer Abgötterei. Diese drei izt genau bestimmten und von einander ganz verschiedenen Nationen, die die Nordseite des kaukasischen Hauptgebürges bewonen. werden gemeinlich von den Russen mit dem ganz unbestimten Namen G o r s k y -oder Tawlinzy belegt, welches beides. jenes in der russischen dieses in der tatarischen Sprache: Gebürgigte bedeutet.

An diesen drei Provinzen gränzen in Süden die G e o r g i e r der Europäer, oder G r u s i n i e r der Russen. die sich selbst K a r t w e l e r nennen.

172

არიან ერთმანეთთან ერთობაში, ის კი არა, აშკარა მტრობაც კი აქვთ. თაგაურის, ქურთათის, ვალაგირის და ნარის მხარეებში უკანასკნელი 20 წლის განმავლობაში ბევრნი (ოსები – გ. გ.) რუსი მისიონერების მიერ ბერძნულ ქრისტიანებად მოინათლნენ და ისინი ამიტომ რუსეთის ქვეშევრდომებად თვლიან თავს. სამხრეთი ნაწილი [ამ] ხალხისა ამჟამადაც ქართველთა ბატონობის ქვეშაა. მხარეები თ რ უ ს ო და დ უ და ეკუთვნოდნენ არაგვის ერისთავის თავადურ გვარს და მისი დამცირების (დამხოვის) შემდეგ. ეკუთვნიან ქართლისა და კახეთის მეფეს. ერეკლეს; მდ. ქსანზე, პატარა ლიახვზე და დიდი ლიახვის ზემო წელზე მდებარე მხარე მ ა ღ რ ა ნ - დ ვ ა ს ლ ე თ ი ემორჩილება ქსნის ერისთავთა თავადურ გვარს; დანარჩენები – დიდ ლიახვზე მდებარე მხარეები არის თავად მაჩაბელის საკუთრება; და ბოლოს, ჯეჯოზე მდებარე მხარე დ ვ ა ლ ე თ ი ეკუთვნოდა რაჭის ერისთავის თავადურ გვარს, ხოლო მისი დამხოვის შემდეგ არის უშუალო საკუთრება იმერეთი-მეფის სოლომონისა; ერეკლე მეფესაც აქვს მასზე ძველი პრეტენზია, ან ყოველ შემთხვევაში სურს რომ ჰქონდეს. ოსი ხალხის ენა განსაკუთრებულია. მას სხვა მოსაზღვრე ენებთან თითქმის არავითარი ნათესაობა არ აქვს, მაგრამ მშვენივ-

რად შეიმჩნევა, რომ მას საკუთრივ სპარსული ენისგან აქვს წარმომავლობა. დუგორის ანუ დიგორის მხარეში ლაპარაკობენ ისეთ დიალექტზე, რომელიც სხვა მხარეებში გავრცელებული ენებისაგან ბევრად განსხვავებულია.

დიდ ყაზარდოსა და ოსეთის დასავლეთ მხარეს ესაზღვრება პროვინცია ბასიანი, რომელიც ძვეს მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე, მდ. არგუ-დან დანადან მდ. ყუბანამდე. გარდა რუკაზე აღნიშნული მხარეებისა – მაღყარის ანუ მაღყარისა, ბიზინგის, ხულამის, ჩეგემის ანუ ჯიქისა და ბაქსანისა, აქ არის აგრეთვე მდ. ყუბანის სათავესთან მდებარე მხარე ყარაჩაი ანუ ყარაჯიქი. ქართველებს ბასიანის ქვეშ ესმით უმეტესად ყველაზე ძლიერი მხარე მაღყარი, ამიტომ აქედან გავაკეთე პროვინციის სახელი. ამ მხარეებში მცხოვრები ხალხი ლაპარაკობს თათრული ენის ნოღაურ დიალექტზე. ძველად ის ემორჩილებოდა საქართველოს მეფეებს; ამჟამად ის დაყოფილია პატარა ჯგუფებად (ოჯახებად), რომლებიც გადასახადს უხდიან დიდი ყაზარდოს ყველაზე მნიშვნელოვან თავადებს. რაც შეეხება რელიგიას, ბასიანელებზე, ისევე როგორც ოსებზე და ქისტებზე. იგივე შეიძლება ითქვას, რაც ჩერქეზებზე, მაინც აქ მაჰმადიანური რელიგია გაცილებით ნაკლებადაა მიღებული. ვიდრე ჩერქეზებში: ისინი უმეტესად ყოველი რელიგიის გარეშე ცხოვრობენ, არ იციან კერპთაყვანისმცემლობაც. ეს სამი, ახლა ზუსტად აღნიშნული და ერთმანეთისგან მთლად განსხვავებული ხალხი, რომლებსაც უკავიათ კავკასიის მთავარი ქედის ჩრდილო მხარე იწოდებიან რუსებისგან სრულიად გაურკვეველი სახელით გორსკი ან ტავლინცი; ამათგან პირველი რუსულად, ხოლო მეორე თათრულად ნიშნავს „მთიელებს“.

ამ სამ პროვინციას სამხრეთით ესაზღვრებიან. გეორგიელები (ევროპულად), ანუ გრუზინები (რუსულად), რომლებიც თავის თავს ქართველებს (Kartweler) უწოდებენ. ქისტეთს ესაზღვრება ქართული პროვინცია

173

An Kistetia gränzt die georgische Provinz K a c h e t i ; an Oseti die georgische Provinz T s c h i n a K a r t w e l i oder das Mittlere oder innere Kartuel oder Georgien: an Basiania die georgische Provinz I m e r e t i .

Die Provinz Kacheti nimmt den südlichen Fus des kaukasischen Hauptgebürges. das zwischen diesem Fus und dem südlichen Vorgebürge gelegenen Tal und das südliche Vorgebürge selbst ein, längst dem Jor und Alasan und denen in diesen fallenden Flüssen, die selbst in den Kur sich ergiessen. Etwan noch 80. Werst ostlicher von Telawi, die die izzige Hauptstadt und Residenz in Kacheti ist, erstekket sich diese Provinz, daselbst sie in Osten mit dem Lesgischen Distrikte T s c h a r , in Nordost mit den Lesgischen Distrikten D i d o , K a b u t s c h und A n z u g , und in Südost mit den türkomanischen dem Hussein Chan gehörigen Distrikten S c h ä k und K a b a l l a h . und in Süden mit dem Gebiete des gleichfals türkomanischen Chans von Gandscha gränzet. Der georgische Distrikt Tuscheti. oder das Volk Tuschi, das mit zu Kacheti gerechnet wird und in der Gegend des Ursprungs des Alasans gelegen ist. bestehet aus Georgiern, die mit Kisten vermischt sind. Der in dem Tale längst dem Alasan gelegene Teil von Kacheti ist noch izt ser bevölkert und enthält viele Dörfer und mit viereckigten Ringmauern umgebene Vestungen; der übrige Teil ist

wüste. Nachdem seit den letzten drei Jahrhunderten die georgischen Provinzen unter verschiedene Beherrscher verteilt worden, hat Kacheti auch fast allezeit seinen eigenen Beherrscher gehabt, aus der alten Zarischen Familie der Bagradioni, der bald independent war, gemeinlich aber vom Persischen Schah abhing. Bei dem izzigen persischen Interregnum ist der Zar von Kacheti, der izt Erekle, des Zaren Taimuras Son ist, wiederum in Ansehung Persiens independent, aber durch die neuesten Verträge mit Rusland vereinigt. Die angränzenden vorerwähnten Lesgischen Distrikte waren auch ehemals dem Besizer von Kacheti untertan; izt sind sie independent.

Die georgische Provinz Tschina Kartweli, das ist, das mittlere oder Innere Karduel nimt den südlichen Teil des Hauptgebürges, das zwischen demselben und dem südlichen Vorgebürge gelegene Tal, welches in Westen und Osten von den transversallen Jugis, die das Hauptgebürge mit dem Vorgebürge verbinden, eingeschlossen wird, und die Nordseite des südlichen Vorgebürges ein, längst dem Kur, in demienigen Teile desselben, den die Mündungen der Flüsse Suramula und Aragi einschliessen. Diese Provinz wird auch sonst schlechtweg: Kartweli und von den Europäern Karduel genant, weil sie gleichsam die Hauptprovinz ist, die die Türken Gurdskie und die Perser Gurgistan nennen. Es ist diese Provinz ehemals ausserordentlich bewont gewesen; izt aber sind sehr viele Vestungen und noch mehrere Dörfer wüste, die in den altern Zeiten in den zwei letzten Jahrhunderten die Perser und Türken, in den neuesten die Lesgier zerstört haben. Gori ist die Hauptstadt in mittlern Kartuel und nachst dem, ist Krzehinwali der angesehenste Ort. Und Mzcheta ist das vor-

174

კახეთისთვის – ქართული პროვინცია შინა ქართლი, რაც ნიშნავს შუა ან შიდა ქართლს ან საქართველოს; ბასიანიას ესაზღვრება ქართული პროვინცია იმერეთი.

კახეთს უკავია კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთი ძირი, ამ ძირსა და სამხრეთის მთისწინეთს შორის მდებარე დაბლობი და თვით სამხრეთის მთისწინეთი, იორისა და ალაზნის და მათში ჩამავალი მდინარეების გაყოლებით (ესენი კი თვით მტკვარს ერთვის). ეს პროვინცია თელავიდან 80 კერსამდეა აღმოსავლეთით გადაჭიმული. [ხოლო თელავი არის კახეთის ახლანდელი მთავარი ქალაქი და რეზიდენცია; აღმოსავლეთით კახეთს ესაზღვრება ლეკური მხარე ქარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ლეკების მხარეები დიღო, ყაფუჭი და ანჭუხი და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჰუსეინ ხანის კუთვნილი თურქმანული მხარეები შაქი და ყაზალა; სამხრეთით კი ესაზღვრება განჯის თურქმანელი ხანის სამფლობელოებს. ქართული მხარე თუშეთი, ან თუში ხალხი, რომელიც კახეთს მიეკუთვნება და რომელიც მდებარეობს ალაზნის სათავეებთან, შედგება ქართველებისგან, რომლებიც ქისტებთან არიან შერეული. ალაზნის გაყოლებით ველზე მდებარე ნაწილი კახეთისა ახლაც ძალზე დასახლებულია და შეიცავს ბევრ სოფელს და სწორკუთხა გალავანშემორტყმულ ციხეებს; დანარჩენი ნაწილი გავერანებულია. მას შემდეგ, რაც უკანასკნელი სამი საუკუნის განმავლობაში ქართული პროვინციები სხვადასხვა მმართველთა შორის გაიყო (დანაწილდა), კახეთსაც თითქმის მთელი ამ ხნის განმავლობაში საკუთარი მზრძანებელი ჰყავდა ბაგრატიონთა ძველი მეფური გვარიდან, რომელიც ზოგჯერ დამოუკიდებელი იყო, მაგრამ საერთოდ სპარსეთის შაჰს

ემორჩილებოდა. ამჟამად, სპარსეთის უმეფობის ხანაში, კახეთის ახლანდელი მეფე ერეკლე, თეიმურაზ მეფის შვილი, კვლავ დამოუკიდებელია სპარსეთისა-კან, მაგრამ ახლახან დადებული ხელშეკრულებებით ის რუსეთთან არის კავშირში. ზემო დასახელებული მოსაზღვრე ლეკური მხარეები ასევე ძველად კახეთის მმართველს ემორჩილებოდნენ: ახლა კი დამოუკიდებელნი არიან.

ქართულ პროვინციას ში ნ ა ქ ა რ თ ლ ს, ე. ი. შუა ანუ შიდა ქართლს, უჭირავს მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილი. ამ ქედსა და სამხრეთ მთისწინეთს შორის მოთავსებული დაბლობი, რომელიც დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან მოქცეულია მთავარი ქედისა და მთისწინეთის შემაერთებელ გადამკვეთ ქედებს შორის, და სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მდ. მტკვრის გაყოლებით, მისი ის ნაწილი, რომელსაც სურამულას და არაგვის შესართავები შემოსაზღვრავენ. ამ პროვინციას აგრეთვე მარტივად ქართლი (Kartweli) და ევროპელთაგან *კარდუელი* ეწოდება, რადგან ის ამავე დროს მთავარი პროვინცია არის; მას თურქები *გურჯი*-ს. ხოლო სპარსელები *გურჯისტან*-ს უწოდებენ. ეს პროვინცია ძველად განსაკუთრებულად მჭიდროდ იყო დასახლებული, ამჟამად კი ძალიან ბევრი ციხე და უფრო მეტი სოფელი არის განადგურებული, რაც ძველად, ბოლო ორი საუკუნის მანძილზე, თურქებმა და სპარსელებმა, ხოლო უკანასკნელ დროს კი ლეკებმა გააჩანაგეს. შიდა ქართლის მთავარი ქალაქია *გ ო რ ი* და მის მახლობლად მნიშვნელოვანი ადგილია (დაბაა) *ქ რ ც ხ ი ნ ვ ა ლ ი*. *მ ც ხ ე თ ა* კი არის ყველაზე

175

nehmste Kloster und der bestimmte Sitz des Patriarchen von Kartuel und Kacheti.

Auf dem Mittlern Kartuel folgt am Kur. unter der Mündung des Aragi, das Untern Kartuel, oder Kwemo Kartweli, dem in Süden der Flus Nachatir die Gränzen setzt. Diese Provinz nimt ein den südlichen Teil des südlichen Vorgebürges, der dem mittlern Kartuel entgegen gesetzt ist. *T i f l i s*, oder eigentlich in der Landessprache: Tbilis Kalaki, das ist: warme Stadt, ist die Hauptstadt dieser Provinz und des ganzen Landes und die zarische Residenz, die übrigens fast ganz verwüstet und verlassen, nur 6. kleine Vestungen ausgenommen, die alle auf der Karte angezeigt sind. Das auf der Höhe gelegene und daher küle *K o d s c h o r i* diente ehemals zum Sommeraufenthalt der Zarischen Familie, und das in niedrigen warmen Tale am Kur gelegene *N a g e b i* war das Winterlager, weil daselbst die Kälte weit geringer ist, als in dem zwischen den Bergen eingeschlossenem Teflis. Das Mittlere und Untere Kartuel haben allezeit unter einer Herrschaft gestanden, die in den leztern zwei Jarhunderten merenteils die Türken, öftens auch die Perser eiusezzeten, doch gemeiniglich aus einer besondere[n] Linie der alten zarischen Familie. In den leztern Zeiten aber sind diese beide Provinzen an die Kachetische Zarische Linie gekommen, aus der auch der gegenwärtige Zar Erekle ist, der mit Kacheti auch diese beide Provinzen besitzt. da inzwischen, die noch übrigen Nachkömmlinge der Kartnelischen Zarischen Linie in Rusland und Persien zerstreuet, als Privatpersonen leben.

Oberhalb dem Mittlern oder Inneren Kartuel liegt an den Ursprungen des Flusses Kur oder Mtkwari und einiger in denselben fallenden Flusse.

an der Südseite des südlichen kaukasischen und an der Nordseite des nördlichen Araratischen Vorgebürges, die Provinz *S e m o K a r t w e l i*, oder das Obern Kartuel. Diese ist seit zwei Jahrhunderten beständig in türkischen Händen, daselbst ein Pascha oder Stathalter, der gemeiniglich aus einer der alten fürstlichen Georgischen Familien genommen wird, der Regierung vorstehet. Er hat in der Hauptstadt *A c h a l z i c h e* seinen Sizz und unter demselben stehen auch die übrigen den Türken gehörigen georgischen Distrikte, die an dem ins schwarze Meer fallenden Flusse Tschoruch gelegen sind und die ehemals einen Teil der Provinz Guria aus machten.

I m e r e t i ist dieienige georgische Provinz, die an dem Flusse Rion und an allen in denselben fallenden Flüssen, bis zur Mündung des Flusses Tzcheni-Tzchali, die von der Mündung der Kwirila etwan noch 30. Werst nach Westen entfernt ist, gelegen ist; und die Südseite des Hauptgebürges, die Nordseite des südlichen kaukasischen Vorgebürges, den zwischen diesen gelegenen Tal und die Westseite des westlichen Transversallen Jugi einnimmt. Hierauf folgt an der Nordseite des südlichen Vorgebürges und an dessen westlichen zum schwarzen Meere sich senkende Fuse die letzte georgische Provinz Guria; gerade in Westen in dem Tale und an dem südli-

176

მნიშვნელოვანი მონასტერი და ქართლისა და კახეთის პატრიარქის უცვლელი (მუდმივი) საჯდომი.

შიდა ქართლს მტკვარზე, არაგვის შესართავს ქვემოთ, მოსდევს ქვემო ქართლი, რომლის სამხრეთ საზღვარს მდ. ნახატირი¹ შეადგენს. ამ პროვინცია სუჭირავს სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთი ნაწილი, რომელიც შიდა ქართლის პირდაპირ ძევს. თბილისი, ანდა აქაური გამოთქმით *თბილისი ქალაქი*, ე. ი. თბილი ქალაქი. არის ამ პროვინციისა და მთელი ქვეყნის დედაქალაქი და მეფის რეზიდენცია: დანარჩენი [ქალაქები] თითქმის მთლიანად განადგურებულია და მიტოვებული, გარდა ექვსი პატარა ციხისა, რომლებიც რუკაზეა აღნიშნული. მალღა მთაში მდებარე (და ამიტომ გრილი) კოჯორი ძველად მეფის ოჯახის საზაფხულო სადგომი იყო, ხოლო დაბალ თბილ დაბლობში მტკვარზე მდებარე ნაგები იყო საზამთრო სადგომი, რადგან იქსიცივე გაცილებით ნაკლებია, ვიდრე მთებს შორის მოქცეულ თბილისში. შიდა და ქვემო ქართლი ყოველთვის ერთი მმართველის ხელქვეით იყვნენ: მას უკანასკნელი ორი საუკუნის მანძილზე უმეტესად თურქები და ხშირად სპარსელები წიშნავდნენ, თუმცა კი ძველი სამეფო გვარის გარკვეული შტოდან. უკანასკნელ ხანებში ეს ორივე პროვინცია გადავიდა კახეთის სამეფო შტოს ხელში, საიდანაც ეხლანდელი მეფე ერეკლე არის, რომელიც ამ ორ პროვინციას კახეთთან ერთად მართავს, მაშინ როცა ქართლის მეფეთა შტოს დანარჩენი შთამომავლები რუსეთსა და სპარსეთში არიან გაბნეულები და ცხოვრობენ როგორც კერძო პირები.

შიდა ქართლს ზემოთ, მდ. მტკვრისა და მასში ჩამავალი მდინარეების სათავეებთან, კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ მხარეზე და არარატის ჩრდილო მთისწინეთის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარეობს პროვინცია ზემო ქართლი ორი საუკუნის განმავლობაში ის სულ თურქთა ხელში არის; აქ მმართველს წარმოადგენს ფაშა ან ნაცვალი, რომელიც საერთოდ ძველი ქართული თავადური გვარიდან ინიშნება. მას საჯდომი აქვს მთავარ ქალაქში,

ახალციხეში; მის ხელქვეით არის აგრეთვე თურქეთის კუთვნილი სხვა ქართული მხარეებიც, რომლებიც მდებარეობენ შავ ზღვაში ჩამდინარე ჭოროხზე და რომლებიც ძველად – შეადგენდნენ პროვინცია გურიის ერთ ნაწილს.

იმერეთი არის ის ქართული პროვინცია, რომელიც მდებარეობს მდ. რიონზე და ყველა მასში ჩამავალ მდინარეებზე, მდ. ცხენისწყლის შესართავამდე, რომელიც ყვირილის შესართავიდან დაახლოებით 30 ვერსითაა მოშორებული დასავლეთით; [იმერეთს] უჭირავს მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილიც, კავკასიის სამხრეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, ამათ შორის მოთავსებული დაბლობი და დასავლეთის გადამკვეთი (განივი) ქედის დასავლეთი მხარე. ამას მოსდევს უკანასკნელი ქართული პროვინცია გურია; [რომელიც მდებარეობს] სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ მხარეზე და მის დასავლეთის ძირზე, რომელიც შავ ზღვამდე ეშვება; პირდაპირ დასავლეთით, დაბლობზე

¹ ნახიდური.

12. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

177

chen und westlichen, zum schwarzen Meere sich senkenden Fuse des Hauptgebürges die georgische Provinz *Mingrelia*; und in Nordseite in dem *jugo alpino schistoso australi* die georgische Provinz *Swanetia*, die das Volk Swani oder Soni bewont.

Imereti ist noch bis izt ser bevölkert. obgleich es von den Türken seit einigen Jahrhunderten viele Plagen erfahren, denen es untertan gewesen.

Es ist indes doch gemeiniglich die Verwaltung der Herrschaft bei der Imeretischen Linie der alten Zarischen Familie Bagrationi geblieben, die indessen eingeschränkt gewesen, bis izt in dem gegenwärtigen Kriege, durch den mächtigen Beistand der Russischen Waffen, die Türken aus Imereti ganz und gar vertrieben und der Zar Solomon. des Zaren Alexanders Son, der wirkliche Besizzer von Imereti geworden ist. Nur den Distrikt *Letschkum*, der von ieher zu Imereti gehört hat, besitzt der Imeretische Zar Solomon nicht, sondern der mingrelische Dadian, Kazia. *Kutais* oder *Kotatis* ist die Hauptstadt in Imereti, die aber izt ganz verwüstet ist; und *Gelati* ist das Hauptkloster und der Sizz des Patriarchen von Imereti und Guria..

Die Landesherren in Mingrelia und Guria, die den Titel *Dadian* und *Gurieli* führen, sind nur aus fürstlichen. nicht aus der zarischen Familie. Izt halten sie es mer mit den Türken, als mit dem Imeretischen Zaren, deren Vasallen sie ehemals waren. Die Provinz Swanetia, die ehemals auch dem Imeretischen Zaren gehörte, ist izt gröstenteils ganz frei und one Oberhaupt; nur der Dadian masset sich einiger Herrschaft an, in deren zu nächst an Letschkum gränzenden Oertern.

Nun ist noch übrig, daß ich von der Provinz *Somchitia* rede. Diese bestand gröstenteils aus Armenern, unter denen nur wenige Georgier waren, und sie war vielleicht ehemals ein wirklicher Teil von Armenien; daher auch der georgische Name führt, weil *Somech* in der georgischen Sprache Armenier bedeutet. Es nimt diese Provinz die Nordseite des nördlichen Araratischen Vorgebürges, zwischen den Flüssen Ksia oder Nacha-

tir und Achistafa ein. An derselben gränzt in Westen das den Türken zuständige Obere Kartuel; in Südseite der türkomanische, den Türken zuständige Distrikt K a r s , in Süden der izt turkomanische, ehemals armenische Distrikt Eriwan, der izt seinen eigenen Chan hat; und in Osten der turkomanische Distrikt der Stadt G a n d s c h a . die auch einen eigenen Chan hat, der ehemals, wie der von Eriwan zu Persien gehörte und über die izt der Zar Erekle sich einige Gewalt anmasset. Es ist Somchiti seit einigen Jarhundertn ein Eigentum der Zare von Kartuel und die georgische fürstliche Familie Kaplanov oder Orbelianov hatte ansenliche Güter daselbst. Izt ist der westliche, an Ober Kartuel gränzende Teil ganz wüste; und den ostlichen Teil bewonen Turkomanische Tatarn in fünf Distrikten, die die

178

და მთავარი ქედის სამხრეთით და დასავლეთით შავი ზღვისკენ დაშვებულ კალთებზე არის ქართული პროვინცია ს ა მ ე გ რ ე ლ ო ; ჩრდილოეთით, Jug alpine schistoso australi-ში, არის ქართული პროვინცია ს ვ ა ნ ე თ ი , სადაც სახლობს სვანი ანუ სონი ხალხი.

იმერეთი ახლაც ძალზე დასახლებულია. თუმცა ბევრი ტანჯვა გამოიარა თურქთაგან, რომელთა მორჩილებაშიც ისინი იყვნენ რამდენიმე საუკუნის მანძილზე.

იმერეთში მმართველობა მაინც ბაგრატიონთა სამეფო გვარის იმერული შტოს ხელში დარჩა: ისინი შევიწროებულნი იყვნენ, სანამ ეხლანდელ ომში რუსეთის იარაღის მძლავრი დახმარებით იმერეთიდან მთლად არ გააძევეს თურქები და სოლომონ მეფე, მეფე ალექსანდრეს ვაჟი, არ გახდა ნამდვილი მმართველი იმერეთისა. მხოლოდ მხარე ლ ე ჩ ხ უ მ ი . რომელიც ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა. აღარ აქვს იმერეთის მეფეს სოლომონს, არამედ უჭირავს სამეგრელოს დადიანს, კაციას ქუთაისი , ანუ ქოთათისი არის იმერეთის დედაქალაქი, რომელიც ახლა მთლად აოხრებულია; გ ე ლ ა თ კი არის მთავარი მონასტერი და იმერეთისა და გურიის პატრიარქის საჯდომი.

სამეგრელოსა და გურიის მთავრები (მმართველები), რომლებიც ატარებენ დ ა დ ი ა ნ ი ს ა და გ უ რ ი ე ლ ი ს ტიტულს, წარმოსდგებიან არა მეფური გვარიდან, არამედ თავადურიდან. ახლა ისინი უფრო მეტად თურქებთან არიან კავშირში, ვიდრე იმერეთის მეფესთან, რომლის ვასალებიც იყვნენ წინათ. პროვინცია სვანეთი, რომელიც ძველად ასევე იმერეთის მეფეს ეკუთვნოდა, ამჟამად უმეტეს წილად მთლად თავისუფალია და არ ჰყავს ბატონი; მხოლოდ დადიანი ჩემულობს ერთგვარ ბატონობას სვანეთის ზოგიერთ, ლეჩხუმის მოსაზღვრე მხარეებზე.

ახლა ისღა დამრჩა, რომ ვილაპარაკო სომხეთის შესახებ. ეს უმეტესწილად შედგება სომხებისგან, რომელთა შორის ცოტა ქართველებიც არიან და ის ალბათ ძველად იყო სომხეთის ნამდვილი ნაწილი; აქედან წარმოსდგება ქართული სახელიც, რადგან „სომეხ“ ქართულ ენაზე სომეხს (არმენიელს) ნიშნავს. ამ პროვინციას უკავია არარატის ჩრდილოეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთი მხარე, მდ. ქციას ანუ ნახატირსა და აღსტავას შორის, დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქეთს დაქვემდებარებული ზემო ქართლი; სამხრეთ[დასავლეთ]ისკენ [ესაზღვრება] თურქმანული, თურქების კუთვნილი მხარე ყ ა რ ს ი: სამხრეთით – ამჟამად თურქ(მან)ული, ძველად სომხური მხარე ერეკ ა ნ ი , რომელსაც ახლა თავისი საკუთარი ხანი ჰყავს: აღმოსავლეთით [ესა-

ზღვრება] თურქმანული მხარე ქალაქ განჯისა, რომელსაც ასევე თავისი საკუთარი ხანი ყავს; წინათ კი ისიც [განჯის მხარე], ისევე, როგორც ერევნის მხარე. სპარსელებს ეკუთვნოდა და ამჟამად ერეკლე მეფე ავრცელებს მასზე თავის ერთგვარ უფლებას. სომხითი რამდენიმე საუკუნეა რაც წარმოადგენს ქართლის მეფის საკუთრებას და ქართველ თავადურ გვარს ყაფლანოვს ანუ ორბელიანოვსაც აქვს იქ დიდძალი მამულები. ახლა მისი დასავლეთი ნაწილი, რომელიც ზემო ქართლს ესაზღვრება, მთლად განადგურებულია, აღმო-

¹ ნახიდური.

Karte anzeigt. Unter dieser sind einige Armenier noch zerstreut. Diese sind allesamt, so wie die alten Bewohner, dem Zaren von Kartuel und namentlich izt dem Zaren Erekle untertan.

In allen denen izt angeführten georgischen Provinzen, in Kacheti, in Ober-, Mittel- und Nieder-Kartuel, in Imereti und in Guria wird die georgische oder grusinische Sprache geredet, gleichförmig, mit geringen Abweichungen; aber in Mingrelia und Swaneti werden zwei ser verschiedene Dialekte geredet, denen man es doch offenbar ansieht, daß sie von der georgischen Sprache entstanden. Die Mingrelische Sprache komt der reinen georgischen näher, als die Swanetische. Die Religion in den georgischen Provinzen ist die griechisch-christliche. In denen im hohen Gebürge gelegenen Distrikten, als in Tuscheti, Pschawi, Kewsureti, Kewi und Swaneti ist sie fast ganz verfallen und die Einwoner leben one alle Religion und Religionsübungen. Nur das Halten der grossen Fasten und die Enthaltung von der Arbeit am Sonntage sind hier, so wie in Kisteti, Oseti und Basiania die einzigen Überbleibsel der nie tief eingewürzelt gewesenen griechisch-christlichen Religion. In dem den Türken gehörigen Ober-Kartuel ist die christliche Religion fast ganz von der mahometanische verdrängt.

Nach diesem Auszuge, den ich aus der politischen Geographie und Völkergeschichte des auf dem izt übersendeten Plane vorgestellten Teiles des kaukasischen Gebürges, gemacht habe, will ich dasienige, was mir von einigen Erzhaltigen Gegenden desselben bekant geworden, anführen.

1. In dem Distrikte Galgai der Provinz Kisteti, an dem Flusse Asai, sind in der Gegend zwischen den Dörfern Asai und Cheirechi, an der Ostseite des Flusses an 4. verschiedenen Stellen, die einige Werste unter einander abstehen, teils Gänge, teils Trümen, die an den Seiten der Kluft des Flusbettes zu Tage ausgehen, einige Fus mächtig sind, im Schiefer, mit Quarz und Spat ausgefüllt, die Bleiglanze, die gemeiniglich etwas silberhaltig sind, und Kupferkiese enthalten.

2. In dem georgischen Distrikt Kewi, an der Ostseite des Tereks, bei Stepanzminda ist im Schiefer ser häufig einzelner kubischer Markasit und in Quarz und Bergeristall-Klüften Kies angefliegen; und einige Werst niedriger, der alter Vestung Dariella gegenüber, sind Bleiglanz Gänge.

3. In dem osetischen Distrikte Kurtat am Flusse Pog ist zwischen

demselben und dem in dessen Westseite fallenden Bache Tschitschi in der Nähe einer alten Vestung silberhaltiger Bleiglanz; ferner niedriger an dem vom Dorfe Tschimeti nach des Pogs Westseite fließenden Bache an beiden Seiten sind wiederum an zwei Stellen Gänge, die silberhaltigen Bleiglanz and Kies enthalten; desgleichen an dem vom Dorfe Tscharkau fließenden.

180

სავლეთ ნაწილში კი ხუთ მხარეში ცხოვრობენ თურქმანი თათრები, რაც რუკაზეა აღნიშნული. ამათ შორის სომხებიც არიან გაბნეული. ყველა ესენი ერთად, ისევე როგორც ძველი მოსახლეები, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ახლა, კერძოდ, ერეკლე მეფეს.

ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ქართულ პროვინციაში – კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე ერთნაირად, უმნიშვნელო განსხვავებით; ხოლო სამეგრელოსა და სვანეთში ლაპარაკობენ ორ ძალზე განსხვავებულ დიალექტზე, მაგრამ ნათლად ჩანს, რომ ისინი წარმოსდგებიან ქართული ენისგან. მეგრული ენა უფრო უახლოვდება წმინდა ქართულს, ვიდრე სვანური რელიგია ქართულ პროვინციებში არის ბერძნულ-ქრისტიანული. მაღალ მთებში მდებარე მხარეებში, როგორცაა თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი, ხევი და სვანეთი. ის თითქმის მთლად გავრდნილია და მოსახლეობა ცხოვრობს ყოველგვარი რელიგიისა და რელიგიური ქმედების გარეშე. მხოლოდ დიდმარხვა და კვირაობით სამუშაოზე გაუსვლელობა აქ, ისევე როგორც ქისტეთში, ოსეთსა და ბასიან(ია)ში, არის ერთადერთი ნაშთი ბერძნულ-ქრისტიანული რელიგიისა, რომელიც [იქ] არასოდეს ღრმად ფესვგადგმული არ ყოფილა. თურქეთის მფლობელობაში მყოფ ზემო ქართლში ქრისტიანული რელიგია თითქმის მთლად არის განდევნილი მაჰმადიანურისგან.

ამ ამონაწერის შემდეგ (რომელიც მე გავაკეთე კავკასიის ქედის ნაწილის მიხედვით, რაც გამოგზავნილ გეგმაშია მოცემული), სადაც პოლიტიკური გეოგრაფია და ხალხთა ისტორია არის გადმოცემული, ვიტყვი კავკასიის ქედის მადნების შემცველ ზოგიერთ მხარეთა შესახებ, რომლებიც ჩემთვის ცნობილი გახდა.

1. ქისტეთის პროვინციის დ ა ლ დ ა ი ს (დლიღვი – გ. გ.) მხარეში, მდ. ასა-(ი)ზე, სოფლების ასაისა და ხაირახს შორის, მდინარის აღმოსავლეთ მხარეზე, ოთხ სხვადასხვა ადგილას, რომლებიც ერთმანეთისგან რამდენიმე ვერსით არიან დაშორებული, არის ზოგან მადნის ძარღვები, ზოგან ძარღვის განშტოებები, რომლებიც მდინარის კალაპოტის ხევის კედლებზე ჩანან და არიან რამდენიმე ფუტი სიმძლავრის; [არიან] კვარციან და შპატიან ფიქლებში და შეიცავენ ტყვიის კრიალას (რომელიც საერთოდ ცოტა ვერცხლის შემცველია) და სპილენძის აღმადანს.

2. ქართულ მხარე ხევ-ში (Kewi), თერგის აღმოსავლეთ მხარეს, სტეფან-წმინდასთან, ფიქალში ხშირად არის კუბისებრი მარკაზიტი, კვარცში ანდა მთის ბროლიან ნაპრალებში კი – აღმადანი; რამდენიმე ვერსით ქვემოთ, ძველი ციხის დარიალის პირდაპირ არის ტყვიის კრიალას ძარღვები.

3. ოსურ მხარე, ქ უ რ თ ა თ შ ი მდ. პოგზე, მასსა და მასში დასავლეთი მხრიდან ჩამავალ მდ. ჩიჯის შორის, ძველი ციხის ახლოს, არის ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა; მოშორებით ქვევით, სოფ. ჩიმიტიდან პოგის დასავლეთით მიმავალ მდინარეზე, ორივე მხარეზე, ორ ადგილას კვლავ არის ძარღვები ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალასი და აღმადანისა; ასევე, სოფ. ძუარ-

und in die Ostseite des Pogs fallenden Bache sind an zwo Stellen dergleichen Gänge. Die Gangart ist hier Quarz: die Bergart Schiefer.

4. In dem osetischen Distrikte Walagir an der Ostseite des Flusses Aredon zeigen sich wiederum silberhaltige Bleiglanze; und

5. In dem osetischen Distrikte Dugor, neben dem Dorfe Uakatza. findet man eben dergleichen. Der Silbergehalt ist in allen diesen Bleiglanzen wenig beträchtlich: es kann aber gar wol geschehen, daß sich diese Erze in mererer Tiefe veredlen, da die bisherigen Proben nur mit dem zu Tage ausgehenden Erze, gemacht sind. Holz ist gemeiniglich am 10. Werst von diesen erzhaltigen Gegenden entlegen, die in dem kalen felsigten nordlichen Schiefergebürge vorkommen.

6. In dem georgischen Distrikte K a r t s c h o c h am Flusse Ksani ist in einer fetten tonigten Erde, die eine Kluft zwischen dem Kalksteine anfüllt, Kupferblau eingesprengt.

7. In dem georgischen Distrikte R a d s c h a zwischen den Flüssen Dschedscho und Rion, kurz oberhalb der Mündung des erstern, sind in der Nähe des Dorfes Zedis Eisensteine und Modererz, die ser gutes Eisen geben und in deren Nähe Holz genug ist, und höher am Rion in der Gegend des Dorfes Chebi giebt es viele Schwefelkiese und Arsenikalkiese.

8. In der Provinz S w a n e t i , an der Gränze des Distrikts Letschkum, on weit von Dorfe Laschchet, an dem Flusse Tzcheni Tzchali ist ser derbes und schönes Gelbkupfererz. Und theils grobwürstlicher Bleiglanz, theils straliger Bleiglanz, der nächst dem mit Schwefel mineralisirten Blei, auch Spiesglas und Silber hält; man mus es zu dem Strigerz des Kronstetts rechnen; und deren Gangart ist Quarz.

9. In dem georgischen Distrikte O k r i b a in Imereti, zwischen den Flüssen Tzchalzitela und Lechadari sind Arsenikalkiese einzeln im Tone ser häufig, besonders bei Sarati.

10. In dem südlichen Vorgebürge in der Kluft des Flusses Chani, in Imereti, vermute ich Erze, weil dieser Flus vielen Quarz- und Schörl- und Kies-Conglomerate mit sich führt.

11. In der Gegend von W a c h a n i , auf der Gränze zwischen Imereti, und Ober- und Mittel-Kartuel soll Bleiglanz gefunden werden; desgleichen

12. Zwischen den Flüssen Psi und Prone in der Gegend des Dorfes S a g i n a , in der Provinz Mittel-Kartuel Bleiglanz und Kies.

13. Oberhalb Tiflis, an der Westseite des Kur, in der Gegend des Baches Weriskewi sind schieferige Eisensteine und Alaunschiefer in mächtigen Flözzen. Die nun folgenden Erzhaltigen Stellen befinden sich alle auf dem nordlichen araratischen Vorgebürge, in der Provinz Somchiti, als

14. Am Flusse Dschogasi in der Nähe des Dorfes K u n e n n a sind Blutstein und körniges Kupfergrün unter einander vermischt.

15. An dem Bache Indscha, einige Werste oberhalb dem wüsten Dorfe K u l p i sind viele Eisensteine und in dreien Trummen Pechblende und

ადგილას არის იმნაირივე ძარღვები. ძარღვის ქანები აქ არის კვარცი; შემცველი ქანები კი ფიქალია.

4. ვ ა ლ ა გ ი რ შ ი, ოსურ მხარეში, მდინარე არდონის აღმოსავლეთ მხარეზე არის კვლავ ვერცხლის შემცველი ტყვიის კრიალა; და

5. ოსური მხარე დ ი გ ო რ შ ი. სოფ. ვაკაც(ას)თან მოიპოვება იგივე. ვერცხლის შემცველობა ყველგან ამ ტყვიის კრიალაში ნაკლებ მნიშვნელოვანია; მაგრამ სავსებით შესაძლებელია, რომ ეს მადანი სიღრმეში მდიდრდება, რადგან აქამდე ჩატარებული გამოკვლევა მხოლოდ გაშიშვლებებს (ნაჩენ ძარღვებს) ეხებოდა. ხე-ტყე საერთოდ ამ მადნიანი მიდამოდან 10 ვერსზეა მოშორებული, რაც შიშველ კლდოვან ჩრდილოეთის ფიქალიან ქედზე გვხვდება.

6. ქართულ მხარე ქარჩოხში მდ. ქსანზე, მსუქანი თიხიანი ნიადაგით დაფარულ ხეობაში, კირქვებს შორის გვხვდება სპილენძის ლურჯი.

7. ქართულ მხარე რ ა ჭ ა შ ი. მდ. ჯეჯოსა და რიონს შორის, უკეთ, პირველის შესართავის ზემოთ, სოფ. წედისის ახლოს არის რკინაქვა და ჭაობის მადანი, რაც ძალიან კარგ რკინას იძლევა და რომლის ახლოსაც საკმაო ხე-ტყე არის; ზემოთ რიონზე, სოფ. ღების მიდამოებში ბევრგან გვხვდება გოგირდისა და დარიშხანის აღმადანი.

8. პროვინცია ს ვ ა ნ ე თ შ ი, რომელიც ლეჩხუმის მოსაზღვრედ მდებარეობს, სოფ. ლაშხეთის ახლოს, მდ. ცხენისწყალზე, არის ძალიან მაგარი და კარგი [ხარისხის] სპილენძის ყვითელი მადანი. ზოგან გვხვდება უხეში ტყვიის კრიალა, ზოგან კი მბრწყინავი ტყვიის კრიალა, რომელიც. გოგირდით მინერალიზებული ტყვიის გარდა, თვითნაბად ანთიმონიტსა და ვერცხლს შეიცავს: ის უნდა მიეკუთვნოს კრონშტეტის მადანს; მისი ძარღვის ქანებია კვარცი.

9. ქართულ მხარე ო კ რ ი ბ ა შ ი, იმერეთში, მდინარეების წყალწითელასა და ლეხადარს შორის. განსაკუთრებით ზარათთან, თიხაში ხშირად გვხვდება დარიშხანოვანი აღმადანი.

10. სამხრეთ მთისწინეთში, მდ. ხ ა ნ ი ს ხეობაში, იმერეთში, ვფიქრობ, რომ არის მადნები, რადგან ამ მდინარეს მრავლად მოაქვს კვარცის, შერლისა და აღმადანის კონგლომერატები (ნაგორები ქვები).

11. ვ ა ხ ა ნ ი ს მიდამოებში, საზღვარზე იმერეთსა და ზემო და შიდა ქართლს შორის, უნდა იყოს ტყვიის კრიალა: ასევე

12. მდ. ფცის და ფრონეს შორის, სოფ. ძაღინას მიდამოებში. შიდა ქართლის პროვინციაში [მოიპოვება] ტყვიის კრიალა და აღმადანი.

13. თბილისის ზემოთ, მტკვრის დასავლეთ მხარეზე, მდ. ვ ე რ ი ს ხ ე ვ ი ს მიდამოებში მძლავრ ფენებში არის ფიქლებრივი რკინაქვა და შაბიანი ფიქალი. შემდეგი მადნიანი ადგილები ყველა არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთშია, პროვინცია სომხითში, როგორც:

14. მდ. ჯოღაზზე, სოფ. კუნენ(ას)თან წითელი რკინაქვა და მარცვლოვანი სპილენძის მწვანე ერთმანეთშია შერეული.

15. მდ. ინჯაზე, დანგრეულ სოფელ ყულფიდან რამდენიმე ვერსით ზემოთ ბევრი რკინაქვაა და სამ პატარა ძარღვში არის კუპრის მატყუარა და რკინის

16. Von dem erwtenen wüsten Dorfe Kulpi an 8. Werst in Süden ist auf der Höhe des Gebürges in mächtigen verschiedenen Trummen Kupfergrün. Kupferblau und Kupferlebererz, das unter einander und mit Eisen Spiegelerz und cubischen Schörl vermischt ist. Die Bergart ist ein grauer oder rötlicher mit Quarz gemischter Sandstein.

17. In der Nähe des wüsten Dorfes Wardisobani, an einem kleinen, in des Indscha Nordseite fallenden Bache, ist an der Südostseite desselben ein an 6. Fus mächtiger Gang, der an beiden Seiten an 2. Fus Eisenglimmer und in der Mitte zwischen diesem an 2. Fus Kupfergrün hält. Die Gangart ist Quarz, der im Kupfergrün häufiger, im Eisenglimmer weniger ist, die Saalbänder sind tonigt; die Bergart ist ein weisser mit Kalkerde vermischter Sandstein. Diesen Gängen gegenüber, an der Nordwestseite desselben Baches sind mächtige Trummen von Eisenhaltigen Sandsteinen, denen derber Eisenglimmer und Kies eingesprengt ist; und einige Werst westlich, oberhalb dem Ursprunge dieses Baches findet man wieder Eisenglimmer und Eisenspiegelerz im kalkigen Sandsteine.

18. An der Westseite des Flusses Tebete. etwan 3. Werst unterhalb der Mündung des Baches Bading ist guter Eisenstein mit Kies.

19. Einige Werst von der Westseite des Flusses Tebete entfernt, nahe an der Nordseite eines kleinen in die Nordseite des Baches Bading fallenden Baches, dem alten Kloster und der Hauptkirche von Achta gerade in Nordnordost gegenüber und kaum 400. Schritte in gerader Linie von demselben entfernt, aber an 60 Faden Höher, stehet an der Mitte des nicht ser jähnen Berges ein Trum zu Tage aus, der an einem Faden mächtig ist und Kupfergrün. Kupferblau. Eisenspiegelerz und derben Blutstein vermischt enthält; und etwan eine Werst von hier westlich und einige Faden höher. von dem Kloster gerade in Nordnordwest ist ein an einen Faden mächtiger Gang, der Kupfergrün und silberhaltiges Kupfer-Falerz enthält; und einige Schritte nordlich neben demselben ist ein Gang von Blutstein. Die Gangart ist hier Quarz: die Bergart ein weisser, quarziger Sandstein.

20. An der Ostseite des Flusses Poladauri. in der Nähe der wüsten Vestung Sa ch u n d a r i , und an der Westseite desselben Flusses, etwan drei Werst westlich von der wüsten Festung Bolnisi sind einige Faden mächtige Gänge, die Kupfergrün und Eisenstein vermischt enthalten. deren Gangart Quarz und Bergart Sandstein ist.

21. Von dem Flusse Maschawere an 8. Werst südlich, an der Westseite des kleinen in derselben fallenden Baches Dambulutiskewi, ist in der Nähe des wüsten Ortes Dambulut, ein einen Faden mächtiger Gang, der

ქარსი ერთდროულად: მის მარჯვის ქანებს შეადგენს კვარცი, ხოლო შემცველ ქანებს კი ფხვიერი რუხი ქვიშაქვა; მათი ნაჩენი 3 ფუტის სიმძლავრისაა.

16. ხსენებულ აოხრებულ სოფელ ყულფიდან 8 კერსზე სამხრეთით, ქედის თხემზე სხვადასხვა მძლავრ მარღვებში არის სპილენძის მწვანე, სპილენძის ლურჯი და სპილენძის ჭრელი მადანი, რაც არეულია ერთმანეთში

და რკინის კრიალასთან და კუბისებრ შერლთან. ქანები არის კვარცნარევი რუხი ან მოწითალო ქვიშაქვა.

17. განადგურებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს, მდ. ინჯაში ჩრდილოეთი მხრიდან ჩამავალ პატარა მდინარეზე, ამის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე, არის 6 ფუტი სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შეიცავს ორივე მხარეს 2 ფუტზე რკინის ქარსს, ხოლო შუაში 2 ფუტზე სპილენძის მწვანეს. ძარღვის ქანი კვარცია, რომელიც სპილენძის მწვანესთან ხშირად, რკინის ქარსთან კი ნაკლებად, ზალბანდები თიხიანია: შემცველი ქანი არის თეთრი, კირიან მიწასთან შერეული ქვიშაქვა. ამ ძარღვების პირდაპირ, იმავე მდინარის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე, არის მძლავრი ნაჩენები რკინისშემცველი ქვიშაქვისა, სადაც ერთმანეთშია შერეული რკინის ქარსი და ალმადანი; რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით. ამ მდინარის სათავის ზემოთ, კირიან ქვიშაქვაში კვლავ გვხვდება რკინის ქარსი და რკინის კრიალა.

18. მდინარე დებედას დასავლეთ მხარეზე, 3 ვერსით ქვემოთ მდ. ბადინგის შესართავიდან არის კარგი (ხარისხის) რკინაქვა ალმადანით.

19. მდ. დებედას დასავლეთით, რამდენიმე ვერსის მოშორებით, მდ. ბადინგში ჩრდილოეთიდან ჩამავალი პატარა მდინარის ჩრდილოეთ მხარეს, ახტალის ძველი მონასტრისა და მთავარი ეკლესიის ზუსტად ჩრდილო – ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მისგან 400-ოდე ნაბიჯზე პირდაპირი ხაზით, მხოლოდ 60 სიყენით მაღლა. არც თუ ძალიან ციცაბო მთის შუა ადგილას არის გაშიშვლება, რომელიც ერთი საყენი სიმძლავრისაა და შეიცავს სპილენძის მწვანეს. სპილენძის ლურჯს. რკინის კრიალასა და უხეშ წითელ რკინაქვას ერთმანეთში არეულს; აქედან დასავლეთით დაახლოებით ერთ ვერსზე და რამდენიმე საყენით ზევით. მონასტრიდან პირდაპირ ჩრდილო – ჩრდილო-დასავლეთით არის ერთი საყენი სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შეიცავს სპილენძის მწვანეს და ვერცხლის შემცველი სპილენძის მქრქალ მადანს; რამდენიმე ნაბიჯის მოშორებით. ამისგან ჩრდილოეთით არის წითელი რკინაქვის ძარღვი. ძარღვის ქანი აკვარცია, შემცველი ქანი კი მოთეთრო კვარციათი ქვიშაქვაა.

20. მდინარე ფოლადაურის აღმოსავლეთ მხარეზე დანგრეული ციხის სახუნდარას ახლოს და იმავე მდინარის დასავლეთ მხარეზე, დანგრეული ციხის ბოლნისის დასავლეთით სამიოდე ვერსზე არის რამდენიმე საყენის სიმძლავრის ძარღვები, რომლებიც შეიცავენ ერთმანეთში შერეულ სპილენძის მწვანესა და რკინაქვას; მათი ძარღვის ქანი კვარცია, ხოლო შემცველი ქანი კი ქვიშაქვაა.

21. მდინარე მაშავერას სამხრეთით 8 ვერსზე, მასში ჩამავალი პატარა მდინარის დამბლუტისხევის დასავლეთით, დანგრეული დაბის დამბლუტის ახლოს არის ერთი საყენის სიმძლავრის ძარღვი, რომელიც შედგება უხეშ-

185

aus grobspiesigten Bleiglanze bestehet, mit dem etwas Weisgüldenerz und Kupferlasur und viel Kupferkies und Schwefelkies vermischet ist. Die Gangart ist Quarz: die Bergart ein weisser kalkiger Sandstein.

22. In dem Distrikte T a s c h i r i , besonders in der Nähe des Ortes Balukaja, sollen viele Kupfererze seien.

Bei allen diesen izt von № 14 bis 22 angeführten. in der Provinz Somchitia gelegenen Erzhaltigen Gegenden, ist Holzung genug zum Bau

und Schmelzen. Daß Kupfer, Eisen, Blei und Zink hier in Menge und mit Vorteil kann geschmolzen werden, ist ausgemacht, so lange als man noch nicht in grosse Teufen gehen und einen kostbaren unterirdischen Bau anlegen darf. Der Silbergehalt ist an allen den angeführten Stellen sehr geringe, wenigstens so viel man jetzt an denen zu Tage ausgehenden Gängen und Trummen siehet. Daß diese in mererer Teufe zu neuen werde, ist zwar wahrscheinlich; es bleibt aber bei dem allen, wie allezeit bei dem Bergbau. ungewis, ob die Ausbeute so gross werden mögte, daß nach der Bestreitung der Kosten, die der unterirdische Bau und die Anstalten zur Sicherheit gegen die feindlichen Nachbarn erfordern werden. doch noch ein Gewinn übrig bleibe.

Hiemit will ich meine vorläufigen Nachrichten von dem auf dem hiebei folgenden Plane vorgestellten Teile des kaukasischen Gebürges beschliessen.

In Kislar erwarte ich jetzt mit Verlangen die weitere Verhaltungsbefehle der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, besonders wegen der Krimmische Reise.

Der Student Borissus Zriakovsky ist am letzten December nach einem langwierigen Lager an der Wassersucht verstorben. Seine Nachlassenschaft beträgt Einhundert Rubel, nach Abzug der Begräbnis Kosten, die ich in meiner Verwahrung habe und die nach seinen letzten Willen unter seinen drei Brüdern. Fedoty, Kusma und Fedor Zriakovsky geteilt werden sollen; die ich denselben bei meiner Zurückkunft nach St. Petersburg auszahlen will, wenn etwan die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften nicht eine andere Anstalt zu treffen willens seien sollte.

Für die übrigen Glieder meiner Expedition und für mich erbitte ich von der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften eine fort-daurende Gnade und Gewogenheit.

D. Güldenstaedt.

186

წვეტიანი ტყვიის კრიალასაგან, რომელთანაც შერეულია ცოტა ვერცხლის მქრქალი მადანი და სპილენძის ლაჟვარდი, ხოლო ბევრი სპილენძისა და გოგირდის ალმადანი. მარღვის ქანები კვარცია: შემცველი ქანები კი არის თეთრი კირიანი ქვიშაქვა.

22. ტ ა შ ი რ ი ს მხარეში. განსაკუთრებით ბალახაურის(?) ახლოს, სპილენძის მადანი დიდი რაოდენობით უნდა იყოს.

ყოველივე ამასთან ერთად (ამჟამად ჩამოთვლილი № 14-დან 22-მდე), სომხითში მდებარე მადნიან მიდამოებში საკმაო ხეტყეა დამუშავებისა და დნობისათვის. რომ სპილენძი, რკინა. ტყვია და თუთია აქ საკმაო რაოდენობით და სარფიანად შეიძლება გამოიღნოს. ეს ეჭვს არ იწვევს, მანამ, სანამ ჯერ კიდევ დიდ სიღრმეზე არ ჩასულან და ძვირად ღირებული მიწისქვეშა სამუშაოები არ დაწყებულა. ვერცხლის შემცველობა ყველა ჩამოთვლილ ადგილებში მაღზე მცირეა, რამდენადაც ეს ჩანს ახლა გაშიშვლებებში. რომ ის (ვერცხლის შემცველობა – გ. გ.) სიღრმისკენ მდიდრდება, თუმცა უდავოა, მაგრამ

მაინც, როგორც საერთოდ ხდება სამთო საქმეში. არაა ნათელი, იქნება თუ არა იმდენი მარაგი ამოღებული, რაც ამოღების შემდეგ დაფარავს ყველა ხარჯებს [გაწეულს] მიწისქვეშა სამუშაოებზე და [აგრეთვე] უშიშროების უზრუნველსაყოფად მტრულად განწყობილ მეზობელთა მიმართ და, ამას გარდა, იქნება თუ არა კიდევ სარგებლიანი.

ამით მე დავამთავრებ წინასწარ ცნობებს ამ გეგმით მოცემულ კავკასიის მთიანეთის ნაწილის შესახებ.

ყიზლარში მე მოუთმენლად ველოდები შემდგომ განმკარგულებელ ბრძანებებს ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისგან, განსაკუთრებით ყირიმში მოგზაურობის შესახებ.

სტუდენტი ბორის ცოიაკოვსკი ხანგრძლივი წოლის შემდეგ გარდაიცვალა წყალმანკისაგან დეკემბრის უკანასკნელ რიცხვებში. დამარხვის ხარჯების გამოკლებით. მისი მემკვიდრეობა შეადგენს 100 მანეთს, რასაც მე ვინახავ და მისი უკანასკნელი თხოვნის მიხედვით მის სამ ძმას ფედოტს, კუზმასა და თევდორე ცრიაკოვსკებს უნდა გავუნაწილო; მე მათ გადავცემ ფულს ს-ტ. პეტერბურგში ჩემი დაბრუნების შემდეგ, თუ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემია არ მოისურვებს სხვა მითითება მომცეს.

ჩემი ექსპედიციის დანარჩენი წევრებისა და ჩემთვის ვთხოვ ბოწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას შეუწელებელ მოწყალებასა და კეთილგანწყობას...

გიულდენშტედტი.

187

XXX Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Kislar, den 10. März, 1773

Das Duplikat der Verhaltungsbefele der Erlauchten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, meine Krimische Reise betreffend, habe ich am 14-ten Februar in Kislar erhalten: die Originale aber sind mir bis izt noch nicht zu Händen gekommen. Inzwischen habe ich zu dieser Reise so gleich Anstalten gemacht, und von dem Kislarischen Kommendanten die nötigen Convoi gefordert. Diese aber ist mir so wol von demselben, als auch vom H. General von Medem, für izt gänzlich abgesagt, weil die Unruhen der Kabardiner nicht erlauben, die Gränze am Terek von Leuten zu entblößen. Und beide haben mir geraten, mit dieser Reise noch Anstand zu nehmen, bis die Kabardiner wieder ruhig seien würden, one dem ich, auch bei der stärksten Convoi, immer vieler Gefär ausgesetzt seien würde. Diesem Rate zu folgen gebiet mir die Notwendigkeit und Klugkeit.

Nach dem akademischen Befele werde ich nun zwar nicht längst dem Kuban Flus nach Taman und von da über der Meerfuge nach der Krim, sondern nach Asov gehen. Um aber nach Asov zu kommen, werde ich dem weitläuftigen und von unsern Expeditionen schon öfters gemachten Wege

über Astrachan und Zarizin, den Weg durch die Steppe von Mosdok nach Asov vorziehen, um diese noch nicht bereisete und in mancher Betrachtung merkwürdige Gegend zu besehen.

Bei meinem Kislarschen Winteraufenthalte habe ich mir angelegen sein lassen, die mir noch felenden Nachrichten von den Kaukasischen Völkern und Gegenden zu ergänzen. Von der Provinz Lesgistan oder Lesgia feleten mir noch die meresten. Ich schickete daher den Studenten Krascheninnikov in den letzten Tagen des Februars von Kislar nach Tarku, um daselbst Nachrichten von den Völkern und Sprachen zu samlen. Er kam aber nach zehen Tagen gröstenteils unverrichteter Sachen zurück, weil der Schamchal, der dies zu hören bekam, seinen Untertanen befahl, sich mit denen izt in Tarku gegenwärtig[en] Russen gar nicht einzulassen. Indes habe ich doch durch vieles anderweitiges Nachforschen, die Geschichte der Provinz Lesgia in ein genugsames Licht gesetzt.

Es nimmt die Provinz Lesgia das ganze ostliche drittel des Kaukasischen Hauptgebürges ein: an der Nordseite, an dem Koisu und an denen in denselben fallenden Flüssen; an der Südseite, an dem Samur und an denen zu demselben gehenden Flüssen. Ich habe acht verschiedene Dialekte kennen gelernt, die in denen verschiedenen Distrikten dieser Provinz geredet werden, die mit keiner der übrigen mir bekannten asiatischen Sprachen, wol aber unter sich Verwandschaft zeigen. doch so ser unter

188

XXX მოხსენება
ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას
ს-ტ. პეტერბურგში
ყიზლარი, 1773 წლის 10 მარტი

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ინსტრუქციის დუბლიკატი, რაც ეხება ჩემს მოგზაურობას ყირიმში, მივიღე ყიზლარში 14 თებერვალს; ორიგინალი (დედანი) კი ჯერ არ მაქვს ხელთ. ამასობაში მე მაშინვე შევუდექი ამ მოგზაურობისთვის მზადებას და ყიზლარის კომენდანტს მოვთხოვე სათანადო დაცვა. მაგრამ ამაზე მან ამჯერად ისეთივე მტკიცე უარი მითხრა, როგორც ბ-ნმა გენერალმა ფონ მედემმა, რადგან ყაზარდოელთა მღელვარება ნებას არ იძლეოდა გახსნილიყო ხალხისთვის საზღვრები თერგზე. ორივემ მირჩიეს გადამედო მგზავრობა, სანამ ყაზარდოელები კვლავ დაწყნარდებოდნენ, რის გარეშეც მე ყოველთვის ბევრი საფრთხის წინაშე ვიქნებოდი, რაც არ უნდა დიდი დაცვა მყოლოდა. ამ რჩევას მიკარნახებდა აგრეთვე აუცილებლობა და კეთილგონიერება.

აკადემიის ბრძანების მიხედვით, თუმცა მე მდ. ყუბანის გაყოლებით ტამანისკენ და იქიდან სრუტის გავლით ყირიმში არ წავალ, მაგრამ აზოვისკენ [მაინც გავემართები]. აზოვში მისასვლელად კი მე მომიხდება გრძელი გზის არჩევა – ასტრახანისა და ცარიცინის გავლით, რომლითაც ჩვენმა ექსპედიციამ ადრეც იარა, – გზა სტეპის გავლით – მოზდოკიდან აზოვამდე, რათა ეს, ჯერ კიდევ მოუვლელი და ზოგი მოსაზრებით საინტერესო, მხარე დავათვალიერო.

ყიზლარში გატარებული ზამთარი გამოვიყენე, რათა ზოგიერთი კავკა-

სიელი ხალხისა და მხარეების შესახებ ცნობები შემევსო. ყველაზე მეტად მაკლდა [ცნობები] ლეკეთის პროვინციის შესახებ. ამიტომ თებერვლის უკანასკნელ დღეებში გავგზავნე სტუდენტი კრამენინიკოვი ყიზლარიდან ტარკიში, რათა იქ შეეკრიბა ცნობები ხალხებისა და ენების შესახებ. მაგრამ ათი დღის შემდეგ ის დაბრუნდა ისე, რომ თითქმის არაფერი შეუსრულებია, რადგან შამხალმა, როცა შეიტყო ამის შესახებ, უბრძანა თავის ქვეშევრდომებს ტარკიში იმ დროს მყოფ რუსებთან არავითარი კავშირი არ დაეჭირათ. მაინც ბევრი სხვა ძიებით (მცდელობით), მე საკმაო შუქი შევიტანე ლეკების პროვინციის ისტორიაში.

პროვინცია ლ ე კ ე თ ს უჭირავს კავკასიის მთავარი ქედის მთელი აღმოსავლეთი მესამედი ნაწილი; ჩრდილოეთით მდ. კოისუსა და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, სამხრეთით – სამურსა და მის შენაკადებზე [ძევს]. მე გავეცანი რვა სხვადასხვა დიალექტს, რომლებზეც ლაპარაკობენ ამ პროვინციის სხვადასხვა მხარეებში და რომლებიც არც ერთ ჩემთვის ცნობილ აზიურ ენას არ ენათესავებიან; თუმცა ერთმანეთს შორის მათ ემჩნევათ ერთგვარი ნათე-

189

einander abweichen, daß man sie für fast eben so vielen ganz verschiedenen Sprachen halten könnte.

Der erste lesbische Dialekt wird geredet in dem Distrikt A u a r , der in der Landessprache Chunsag genannt wird; desgleichen in den Distrikten Käseruk, Idatle. Mukratle. Onsokul. Arakan, Burtuna und Gumbet. die alle am Koisu und an Flüssen die in dessen Westseite fallen, gelegen sind; und ferner eben derselbe in den Distrikten Anzug, Tebel. Tumurgi. Achti. Rutul und Tschar. die am Samur liegen und an Kachetia gränzen. Dieser Dialekt erstreckt sich am weitläufigsten.

Der zweite Dialekt ist eigen dem kleinen Distrikt D i d o oder Didö-eti: und der dritte dem gleichfals kleinen Distrikte K a b u t s c h . die beide an den Ursprungen des Samur gelegen und an Kachetia gränzen; und der vierte dem noch kleinen, kaum 800 Familien starken Distrikte A n d i , der einen kleinen in des Koisu Westseite fallenden Flus einnimt und mit den tatarisch-kumükischen Dörfern Aksai und Endre gränzet.

Den fünften Dialekt findet man in dem grossen Distrikt K a s i k u - m u c h , den Gärber Chassi Kumuki nennt, der an denen in des Koisu Ostseite fallenden Flüssen gelegen ist.

Der sechste Dialekt wird angetroffen in den Distrikten A k u s c h a , K u b e s c h a und Z u d a k a r a , die kleine Flüsse einnehmen, welche theils zur Ostseite des Koisu. theils unmittelbar zum Kaspischen Meere fließen.

Der siebente Dialekt soll in denen zwischen Tarku und Derbent am ostlichen Fusse des Kaukasischen Hauptgebürges gelegenen Distrikten C h a i d a k , K a r a C h a i d a k und T a b a s s a r a n ; und der achte in dem um des Samur Mündung gelegenen Distrikte K u r ä l a gefunden werden. von denen ich doch nicht genugsam bestimmte Nachricht habe erhalten können, die aber vermutlich H. Professor Gmelin uns geben wird.

Die meresten dieser Distrikte in Lesgia sind independent und one Oberhaupter. Jedes Dorf schlegt einige Aeltesten zu erwälen, deren die andere, so weit sie wollen, folgen. Zu dem Distrikte A u a r ist ein eigener Landesherr, der angesehenste in ganz Lesgia ist. Er wird von den Türken und Persern: Anar Chan; von den Russen: Auarskoi Chan; von den Georgiern: Chunsagis Batoni. d. i. Herr von Chunsag, und in der Landessprache: M u z a l betittelt. Ausser dem Distrikt Auar oder Chunsag, sind diesem Chan noch die Distrikte Idatle, Mükratle und Onsokul, doch eben nicht in grossen Strenge, untertan. In dem Distrikte Kasikumuch ist auch ein eigener Landesherr, der den Titel Kasikümuch Chan führt und der dem Anar Chan fast gleich ist; der izzige heist: M a h a m e und sein Vater hies: S u r c h a i, der bei dem persischen Feldzuge des Kaisers Peters des Grossen berümt war. Über die benachbarten Distrikte Käseruk, Zudakara und

190

საოზა. მაინც იმდენად განსხვავდებიან ერთმანეთისგან, რომ შეიძლებოდა ჩაგვეთვალა თითქმის ისევე სრულებით განსხვავებულ მრავალ ენებად.

პირველი ლეკური დიალექტი იხმარება ა ვ ა რ ის მხარეში, რომელსაც ადგილობრივ ენაზე ხ უ ნ ძ ა ხ ი ეწოდება; მსგავს [დიალექტზე ლაპარაკობენ] მხარეები: კეზერუკი. ჰიდათლი. მუკრათლი, ონსოქოლო, არაკანი. ბურთუნა(ი) და გუმბეთი, რომლებიც მდებარეობენ მდ. კოისუზე და მის დასავლეთის შენაკადებზე; შემდეგ, თითქმის იგივე [დიალექტზე საუბრობენ] მხარეები: ანწუხი, თებელი, ტუმურგი. ახტი, რუთული და ჭარი, რომლებიც მდებარეობენ სამურზე და ესაზღვრებიან კახეთს. ეს დიალექტი ყველაზე ფართოდაა გავრცელებული.

მეორე დიალექტი არის პატარა მხარის დ ი დ ო ს ანუ დ ი დ ო ე თ ი ს კუთვნილება; მესამე დიალექტი – ასევე პატარა მხარის ყ ა ფ უ ჭ ი ს : ორივე მხარე მდ. სამურის სათავეებთან მდებარეობენ და კახეთს ესაზღვრებიან. მეოთხე [დიალექტზე] კიდევ უფრო პატარა. არც კი 800-მდე ოჯახით დასახლებული მხარე ა ნ დ ი ლაპარაკობს, რომელიც ძვეს კოისუში დასავლეთის მხრიდან ჩამავალ მდინარეზე და თათრულ-ყუმუხურ სოფლებს აქსაის და ენდრეს ესაზღვრება.

მეხუთე დიალექტი გვხვდება დიდ მხარე ყ ა ზ ი ყ უ მ უ ხ შ ი, რომელსაც გერბერი უწოდებს ხასი კუმუკის, რომელიც მოიცავს ყოისუს აღმოსავლეთ შენაკადებს.

მექვსე დიალექტი გვხვდება მხარეებში ა კ უ შ ა - ში. კ უ ბ ა ჩ -ში და წ უ დ ა ნ ა რ (ა) - ში, რომლებიც მოიცავენ პატარა მდინარეებს – ნაწილობრივ კოისუს აღმოსავლეთ შენაკადებს, ნაწილობრივ უშუალოდ კასპიის ზღვაში ჩამავალთ.

მეშვიდე დიალექტი უნდა იყოს კავკასიის მთავარი ქედის აღმოსავლეთ ძიოას, ტარკისა და დერბენტს შორის მდებარე მხარეებში: ხ ა ი დ ა კ შ ი, ყ ა რ ა ხ ა ი დ ა კ - სა და ტ ა ბ ა ს ა რ ა ნ შ ი ; მერვე [დიალექტი] კი – მდ. სამურის შესართავის მიდამოებში მდებარე მხარე კ უ რ ე ლ ა შ ი . ამათ შესახებ მე საკმაოდ ზუსტი (გარკვეული) ცნობები ჯერ ვერ მივიღე, რასაც ალბათ ბ-ნი პროფესორი გმელინი მოგვაწვდის.

ლეკეთის ამ მხარეთა უმეტესობა დამოუკიდებელია და არ ჰყავს მბრძანებელი. ყველა სოფელი ირჩევს უფროსს (უზუცესს), რომელსაც დანარჩენები ემორჩილებიან (უჯერებენ) მანამ, სანამ სურთ. ა ვ ა რ ის მხარეს ჰყავს საკუთარი

ბატონი, რომელიც ყველაზე გავლენიანია მთელი ლეკეთში. მას თურქები და სპარსელები უწოდებენ ავარ ხანს; რუსები – ავარსკოი ხანს; ქართველები – Chunsagis - Batoni. ე. ი. ხუნძახის მბრძანებელს. ადგილობრივ ენაზე მას უწოდებენ მ უ ც ა ა ლ ს გარდა ავარისა ანუ ხუნძახისა, ამ ხანს ემორჩილებიან აგრეთვე მხარეები – ჰიდათლი, მუკრათლი და ონსოქოლო, თუმცა მორჩილება გ. გ.] არც თუ ისე მკაცრია. მხარე ყ ა ზ ი ყ უ მ უ ხ ს ჰყავს საკუთარი მბრძანებელი, რომელიც ატარებს ყაზიყუმუხის ხანის ტიტულს და რომელიც თითქმის ეტოლება ავარის ხანს; ამჟამინდელს [ხანს] ჰქვია მ ა ჰ ა მ ე [დ ი], ხოლო მის მამას ერქვა ს უ რ ხ ა ი, რომელიც ცნობილი იყო იმპერატორ პეტრე დიდის დროინდელ სპარსეთში ლაშქრობისას. მეზობელ კეზერუკის, წუდახარის და

191

Kuräle übt auch dieser Fürst einige Herrschaft aus; doch gehört Kuräle gröstenteils dem Chane von Kuba oder dem izzigen Fattali Chan. Über die Distrikte Akuscha und Kubescha masset sich der Schamchal in Tarku einige Gewalt an. Die Distrikte Ch a i d a k und K a r a Ch a i d a k haben einen eigenen Fürsten; und der Distrikt Tabassaran hat zwar auch seinen eigenen Fürsten, der aber dem Chan von Kuba. Fattali Chan genannt. untertan. Der Distrikt Gumbet stehet unter den Fürsten von Tschetschen und der Distrikte Andi unter den Fürsten von Aksai und Endre. Die Distrikte Dido, Kabutsch, Anzug, Tebel und Tschar waren ehemals den Zaren von Kachetien untertan; izt aber haben sie die Herrschaft gänzlich abgelent und sind independent. Und in diesen Distrikten war auch die griechisch-christliche Religion von den Georgiern eingeführt, von der noch izt, einige Spuren übrig sind. In den übrigen Distrikten von Lesgia ist izt die Sunnisch-Mahometanische Religion ausgebreitet und herrschend.

Die Einwoner dieser verschiedenen Distrikte von Lesgia sind es, die. in diesem Jarhunderte besonders, Kachetia und das mittlere und untere-Kartuel verheeret haben, und die noch izt beständig daselbst herumschwärmen, teils aus eigenem Triebe, teils von dem türkischen Pascha in Achal-ziche, in der den Türken gehörigen Hauptstadt von Ober Kartuel, hiezu ermuntert und besoldet. So höre ich, daß noch izt der Auarcban mit einiger Mannschaft in dem Distrikte Tschar an den Gränzen von Kachetien stehen solle. Unmittelbar gegen die Russischen Gränzen am Terek beweiset weder der Auar Chan, noch der Kasikumuch Chan die geringste Feindseeligkeit; Hinlassen es sich vielmer alle angelegen seien, durch öftern Briefwechsel mit dem Kommendanten in Kislar ein gutes Vernemen zu unterhalten.

Das diesem von den Lesgiern besezten Teile des kaukasischen Hauptgebürges entgegengesetzte ostliche Ende des nordlichen Vorgebürges bewohnen teils kumükische (nicht kalmükische), teils nogaische Tatarn. Die kumükischen Tatarn findet man in Bragun an der Mündung der Sundscha; in Aksai oder Jachsai, oberhalb der Mündung des Flusses gleiches Namens: in Endre, gemeiniglich Andreewa-derewna von den Russen genannt, am kleinen Flusse Aktasch gelegen; in Kostek am Flusse Koisu und in einigen zwischen diesen gelegenen kleinern Dörfern. In diesen behaupten verschiedene tatarische Fürstliche Familien die Herrschaft, die sich für Untertanen von Russland bekennen und deren Geisseln in Kislar gehalten werden. Kasanisch und Dschungutei sind auch dergleichen Kumükisch-tatari-

sche Dörfer, am Flusse Osen gelegen, der aus der nordöstlichen Huke des Hauptgebürges komt. Diese haben eigenen Fürsten, die manchmal nach der Gegend von Kislar streifen. Tarku, an der nordöstlichen Huke des Hauptgebürges gelegen, ist auch ein kumükisch-tatarischer Ort, in dem der regierende Fürst den Titel Schemchal führt. Ehemals hatte er die Herrschaft über alle kumükische Tatarn und über einen grossen Teil von Lesgia. Izt ist er, seit den Zeiten Peters des Grossen, ganz onmächtig und ausser in

192

კურელეს მხარეებზე ამ ბატონს აქვს გარკვეული ძალაუფლება; თუმცა კურელე უმეტესწილად ეკუთვნის კუბის ხანს, ამჟამად ფათალი ხანს. აკუმასა და კუბა-ჩის მხარეებზე ტარკის შამხალი ერთგვარ უფლებებს ამჟღავნებს. მხარეებს – ხ ა ი დ ა კ ს ა და ყ ა რ ა ხ ა ი დ ა კ ს ჰყავთ თავისი საკუთარი ბატონები; მხარე ტაბასარანს თუმცა საკუთარი ბატონი ჰყავს, მაგრამ ის ემორჩილება კუბის ხანს – ფათალი ხანს. მხარე გ უ მ ბ ე თ ი ჩეჩნების ბატონს ემორჩილება, ხოლო მხარე ა ნ დ ი – აქსაისა და ენდრეს მმართველს. მხარეები – დიდო, ყაფუჭი, ანწუხი, თებელი და ჯარი უწინ კახეთის მეფეებს ემორჩილებოდნენ; ამჟამად კი მათ მთლიანად განითავისუფლეს თავი და დამოუკიდებლობა აქვთ. ამ მხარეებში საქართველოდან გავრცელებულ იქნა აგრეთვე ბერძნულ-ქრისტიანული რელიგია, რისი კვალი (ზოგი ნაშთები) ჯერაც შემორჩენილია. ლეკეთის დანარჩენ მხარეებში ამჟამად გავრცელებულია და გაბატონებული სუნიტურ-მაჰმადიანური რელიგია.

ლეკეთის ამ სხვადასხვა მხარეების მოსახლეობაა სწორედ, რომლებმაც, განსაკუთრებით ამ საუკუნეში, ააოხრეს კახეთი და შიდა და ქვემო ქართლი და რომლებიც ახლაც გამუდმებით დაძრწიან იქ, ხან საკუთარი სურვილით, ხან თურქი ფაშას (რომელიც ზის ახალციხეში, თურქეთის ხელში მყოფ ზემო ქართლის მთავარ ქალაქში) წაქეზებით და დაქირავებით. ასე მაგალითად, მე გავიგე, რომ ჯერაც ავარის ხანი გარკვეული რაზმით დგას ჭარის მხარეში კახეთის საზღვართან. უშუალოდ რუსეთის საზღვრების მიმართ არც ავარის ხანი და არც ყიზიყუმუხის ხანი არ იჩენენ მცირე მტრობასაც კი; პირიქით, ყველანი ცდილობენ, რათა ხშირი მიწერმოწერით. ყიზლარის კომენდანტთან კარგი ურთიერთობა ჰქონდეთ.

ლეკების მიერ დასახლებული კავკასიის მთავარი ქედის ნაწილის საპირისპირო აღმოსავლეთი ბოლო ჩრდილოეთი მთისწინეთისა უკავიათ ნაწილობრივ ყ უ მ უ ხ ე ლ (არა ყალმუხელ), ნაწილობრივ ნ ო ლ ა ე ლ თ ა თ რ ე ბ ს . ყუმუხელი თათრები გვხვდებიან ბრაგუნში სუნჯის შესართავთან, აქსაიში ანუ იახსაიში, ამავე სახელის მდინარის შესართავს ზევით, ენდრეში ანუ ანდრეევა დერეფნიაში, როგორც მას რუსები უწოდებენ, რომელიც ძვეს პატარა მდინარე აკტაშზე; [გვხვდებიან] კოსტეკში მდ. კოისუზე და ზოგიერთ, მათ შორის მდებარე სოფლებში. მათთან ბატონობს სხვადასხვა (რამდენიმე) თათრული თავადური გვარი, რომლებიც თავს რუსეთის ქვეშევრდომებად თვლიან და რომელთა მძევლებიც ყიზლარში იმყოფებიან. ყაზანიში და ჯანგუტეი ისეთივე ყუმუხურ-თათრული სოფლებია და მდებარეობენ მდ. ოზენზე, რომელიც მოედინება მთავარი ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კალთიდან. ამათ ჰყავთ საკუთარი მმართველები, რომლებიც ხანდახან თარეშობენ ყიზლარის მიდამოებში. ტარკი, რომელიც ძვეს მთავარი ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კალთაზე, არის

აგრეთვე ყუმუხურ-თათრული პუნქტი (Ort), რომლის მმართველიც ატარებს შამხალის ტიტულს. უწინ ის ბატონობდა ყველა ყუმუხელ თათრებზე და ლეკეთის დიდ ნაწილზე. ამჟამად, პეტრე დიდის დროიდან მოკიდებული, მ თლად უძღურია და, გარდა ტარკის სიახლოვეს მდებარე ყუმუხური და

einigen in der Nähe von Tarku gelegenen kumükischen und lesgischen Dörfern, hat er weiter nichts zu sagen. Und auch dieser Besize wird dem izzigen Schemchal von einem seiner Verwandten in Kasanisch streitig gemacht. An Rusland ist er zwar nicht durch Eid und Geis(s)el(n) für izt verbunden. doch bezeigt er sich ruhig und friedfertig.

Zwischen diesen kumäkisch-tatarischen Distrikten. halten sich einige nogaische Tatarn auch, die in Zelten herumziehen und deren etwan 5000 Familien seien mögen. Von diesen sind acht Aule oder Dorfschaften den Fürsten in Aksai; zwölf den Fürsten in Endre und vier und zwanzig dem Schemchal in Tarku untertan und zinsbar. Ein Teil dieser Nogaier ward zu Zeiten des Kaisers Peters des Grossen unter russische Botmässigkeit gebracht. unter der er sich auch izt befindet. Dieser ist an 1000 Familien stark und ziehet an der Nordseite des Tereks zwischen Kislar und dem Kaspischen Meere herum.

Auf die kumükischen Tataren folgen die T e r e k e m e n s c h e n oder T r u e h m e n s c h e n Tatarn, die einen etwas verschiedenen Dialekt reden, der mit dem Türkischen fast ganz übereinkomt. Diese nemen die caspische Meers-Küste und den ostlichen Fus des kaukasischen Hauptgebürges in Boinak. Utämisch und Derbent ein und besezen auch das ganze südliche kaukasische Vorgebürge, das zwischen dem Flusse Alasan, oder zwischen Kacheti und dem caspischen Meere gelegen. daselbst sie die Distrikte Cuba. Altypara, Tokuspara, Miskindschal, Chinalug. Krisch, Buduch. Schamachie und ganz Schirwan ausmachen. welche alle einen Landesherren haben, der der Fattali Chan ist, dessen Gebiet noch bis Sallian sich erstreckt. Und an diese Gränzen in Westen die gleichfals Truchmenschen Distrikte Schäki. Kaballah, Agdasch und Arasch, die wiederum einen eigenen Landesherren haben, der in der Stadt Nuchi residirt und izt der Hussein Chan ist. ein Son des Hadschi Dschalabi, der sich ans einen niedrigen Stande zu Nadirs Schahs Zeiten zur Chanswürde schwang und nach dessen Tode zum Herren in diesen Distrikten aufwarf.

Dies ist nun auszugsweise eine Samlung von Nachrichten, die man mit derenienigen, die ich in meinem vorhergehenden Berichte gegeben, verbinden mus, um die Geschichte der kaukasischen Völker der gegenwärtigen Zeit im Zusammenfange zu haben, dazu ich das felende, von den Völkern, die den nordwestlichen Teil des Kaukasischen Gebürges bewonen, noch künftig hinzufügen werde.

Die im Zukunft an mich gerichteten Verhaltensbefele wünsche ich in Asov vor mir zu finden, der ich mich und meine Expedition der Erlaubten Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zur fortdaurenden Gnade und Gewogenheit empfele.

D. Güldenstaedt

ლეკური სოფლებისა, მას სხვა არაფერზე ხელი არ მიუწვდება. და ამ სამფლობელოსაც ახლანდელ შამხალს ეცილება ერთ-ერთი მისი ნათესავი ყაზანიშში. რუსეთთან თუმცა არც ფიცით და არც მძევლებით არაა ის დაკავშირებული, მაინც მისდამი ამჟღავნებს სიწყნარეს და მშვიდობიანობას.

ამ ყუმუხელი თათრების მხარეებში ცხოვრობენ აგრეთვე ნოღაელი თათრები, რომლებიც კარვებით მომთაბარეობენ და რომლებიც უნდა შეადგენდნენ 5000-მდე ოჯახს. ამათგან რვა აული ანუ სოფელი ემორჩილება და გადასახადს უხდის აქსაის მმართველებს, თორმეტი – ენდრეს მმართველებს, ოცდაოთხი ტარკის შამხალს. ნოღაელი თათრების ერთი ნაწილი იმპერატორ პეტრე დიდის დროს რუსეთის მფარველობაში შევიდა: ამ მფარველობაში ახლაც იმყოფება. ისინი შეადგენენ 1000 ოჯახს და მომთაბარეობენ თერგის ჩრდილოეთ მხარეში, ყიზლარსა და კასპიის ზღვას შორის.

ყუმუხელ თათრებს მოსდევენ თ ა რ ა ქ ა მ ა (ტერეკემენული) ანუ თ უ რ ქ მ ა ნ ი (ტრუხმენული) თათრები. ისინი ოდნავ განსხვავებულ დიალექტზე ლაპარაკობენ, რომელიც თითქმის მთლად უახლოვდება (ემთხვევა) თურქულს. ისინი ცხოვრობენ კასპიის ზღვის ნაპირზე და კავკასიის მთავარი ქედის აღმოსავლეთ ძირას ბოინაკში, უტემიშში და დერბენტში და აგრეთვე უკავიათ კავკასიის მთელი სამხრეთი მთისწინეთი, რომელიც მდებარეობს მდ. ალაზანსა, ანდა კახეთსა და კასპიის ზღვას შორის; აქ ისინი ქმნიან მხარეებს კუბას, ალთიფარას. დოგუზფარას. მისკინჯალს. ხინალუგს, კრიშს. ბუდუხს, შამახიას და მთელ შირვანს: ყველა ამათ ჰყავთ მმართველი, ფათალი ხანი, რომლის სამფლობელოც გადაჭიმულია სალიანამდე. ამათ დასავლეთიდან ესაზღვრება ასევე თ უ რ ქ მ ა ნ უ ლ ი (ტრუხმანული) მხარეები შაქი, ყაბალა, აღდაში და არაში, რომელთაც აგრეთვე საკუთარი მმართველი ჰყავთ, რომელიც ქალაქ ნუხაში ზის, ამჟამად ჰუსეინ ხანია. ვაჟი ჰაჯი ჩალაბისა. რომელიც ნადირ-შაჰის დროს აღზევდა დაბალი მდგომარეობიდან (წოდებიდან) ხანის პატივამდე და რომლის (შაჰის – გ. გ.) სიკვდილის შემდეგ თავი გამოაცხადა ამ მხარის მბრძანებლად.

ასეთია ამონაწერების (შემოკლებული) სახით მოცემული ცნობები, რაც უნდა შეუკავშირდეს ჩემ მიერ წინა მოხსენებაში მოცემულს. რათა ერთ მთლიანობაში გვქონდეს [წარმოდგენილი] კავკასიის თანამედროვე ხალხების ისტორია: ამას მე მომავალში დავურთავ კავკასიის ქედის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მცხოვრები ხალხების შესახებ ცნობებს, რაც ახლა მაკლია.

ჩემდამი განკუთვნილი მომავალი ინსტრუქცია მინდა დამხვდეს აზოვში, რითაც მე და ჩემს ექსპედიციას ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის შემდგომი წყალობა და კეთილგანწყობა მოგვეცემა¹.

გიულდენშტედტი.

¹ ამ მოხსენების შემდეგ ჩადებულია ჩრდ. კავკასიის ნაწილის რუკა – გ. გ.

XXXI Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Mosdok, den 20 Mai, 1773

л. 151⁶–152

Während meines Aufenthaltes in Georgien habe ich daselbst das Manuscript einer georgischen Chronik ausfündig gemacht und für 30. Rubel für die Akademische Bibliothek gekauft. In Kislar habe ich gesorgt, daß dasselbe ins russische übersezt werde, damit sich der grusinische Archimandrit Porphyry mit dem Studenten Belajev beschäftigt und das erste Viertel geendigt hat, womit meine Abreise abzubrechen nötigte. Da es mir indes doch für die Geschichte nützlich zu seien scheint, wenn das Werk ganz übersezt würde, ob es gleich ein ser fabelhaftes Ansehen hat, so habe ich mit dem Archimandriten beratschlaget, wie die Fortsezzung der Übersetzung möglich zu machen sei, weil der Archimandrit nicht genugsam russisch versteht, um richtig zu schreiben und weil der Student Belajev nicht genugsam grusinisch versteht, um richtig zu übersezzen. Er hat sich anerbotten, wenn ich nach St. Petersburg zurückzukommen seien würde, auch dahin von Kislar zu kommen daselbst er sich bei seinem Vater, dem grusinischen Zarewitsch und russisch kaiserlichen Obristlieutenant Alexander Jasseivitsch aufhält, nur bittet er, daß die Erlauchte Kaiserliche Akademie der Wissenschaften zu dieser Reise die Erlaubnis bei dem heiligen Synod bewürken und mir zuschikken wolle.

Ausser dieser Übersetzung erbietet er sich auch, eine Grammatik und ein Lexicon der grusinischen Sprache zu schreiben und andere Übersetzungen aus dem Russischen ins Grusinische zu verfertigen und zum Drükke zu übergeben, die in Grusien guten Abgang finden könnten. Ich erwarte darüber Verhaltungsbefele...

XXXII Bericht
an die Erlauchte Kaiserliche Akademie der
Wissenschaften in St. Petersburg
d. d. Tscherkask, den 29-ten Julius, 1773

л. 158

...Von der tscherkessischen Nation habe ich izt ganz vollständige Nachrichten gesamlet. Die Türken und Tatare nennen sie: Tscherkes; die Georgier: Tscherkesiani; die Russen: Tschirkassi; und die Ossier: Kasach, welches vielleicht auch zu Kaiser Constantins Zeiten der Name derselben war;

გვ. 151^ა–152

საქართველოში ყოფნის დროს მე შემხვდა ხელნაწერი ქართული ქრონიკა, რომელიც ვიყიდე 30 მანეთად აკადემიის ბიბლიოთეკისთვის. ყიზლარში ვიზრუნე, რათა ის რუსულად გადათარგმნილიყო; ამ საქმეს ხელი მოჰკიდეს ქართველმა არქიმანდრიტმა პორფირიმ სტუდენტი ბელ[ი]აიევთან ერთად და დაამთავრეს პირველი მეოთხედი, ამის გამო ჩემი გამგზავრების გადადება მომიხდა. ამასთან, რადგან მე ვფიქრობ, რომ მთელი ნაშრომის თარგმნა საჭირო იქნება ისტორიისათვის (თუმცა მას ამავე დროს ძალზე ლეგენდარული სახეც აქვს) ამიტომ მე და არქიმანდრიტმა მოვითათბირეთ, თუ როგორ გაგვეგრძელებინა თარგმნა, რადგან არქიმანდრიტმა არ იცოდა საკმაოდ რუსული, რომ სწორად დაეწერა, ხოლო სტუდენტს ბელ[ი]აევს საკმარისად არ ესმოდა ქართული, რათა მართებულად ეთარგმნა. მან (არქიმანდრიტმა – გ. გ.) აღმითქვა (გამოთქვა სურვილი), როცა მე პეტერბურგში დავბრუნდებოდი, ისიც ჩამოვიდოდა იქ ყიზლარიდან, სადაც (პეტერბურგში — გ. გ.) ის იცხოვრებს თავის მამასთან, ქართველ უფლისწულთან და რუსეთის იმპერიის პოლკოვნიკ-ლეიტენანტთან (პოდპოლკოვნიკთან) ალექსანდრე იასეს ძესთან; მხოლოდ მთხოვა მან, რომ ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიამ ამ მგზავრობისთვის ნებართვა გამოითხოვოს წმინდა სინოდისაგან და მე გამომიგზავნოს.

გარდა ამ თარგმანისა, მან აღმითქვა დაწეროს ქართული ენის გრამატიკა და ლექსიკონი და დაამზადოს სხვა თარგმანები რუსულიდან ქართულად და გადასცეს დასაბეჭდად, რასაც საქართველოში კარგი გასავალი ექნება. ყოველივე ამის გამო მე ველი ინსტრუქციებს...

XXXII მოხსენება

ბრწყინვალე საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი

სტ-პეტერბურგში

ჩერკასკი, 1773 წლის 29 ივლისი

გვ. 158

...ჩერქეზი ხალხის შესახებ ახლა მე სავსებით სრული ცნობები შეგვკრიბე. თურქები და თათრები მათ უწოდებენ – ჩერქეზ-ს; ქართველები – ჩერქეზიანი-ს; რუსები – ჩირკასი-ს; ოსები – ყაზახ-ს, რაც ალბათ იმპერატორ კონსტანტი-

sie selbst aber nennen sich: Adige. Die kleine und grosse Kabarda sind die stärksten und angesehensten Distrikte dieser Provinz Tscherkesia; den übrigen Teil machen aus die Distrikte Beslen an der Laba; Temirgoi, Mamschach und Adimei an der Schagwascha: Abasch an den Flüssen Pschaha, Chuasch, Chotups und Tschochups; Bsheduch (Bocedyrs) an dem Flusse Kislar-ketken; Hatukai und Bschana (бжана) an den Flüssen Karakoban und Agaisu. Diese Flüsse, die alle in den Kuban fallen, nemen diese tscherkessischen Distrikte an der Nordseite des kaukasischen Hauptgebürges und an dessen Füsse bis zu seiner norderostlichen

zum schwarzen Meere sich senkenden Huke ein. Die Sprache, die in diesen Distrikten geredet wird, ist eine ganz besondere asiatische Sprache, die mit der Kabardinischen, einige geringe Abweichungen ausgenommen, völlig dieselbe ist. Es bekante sich ehemals diese ganze tscherkessische Nation zu der griechisch-christlichen Religion, die von den Georgiern, nachher auch zu des Zaren Iwan Wasiliewitsch Zeiten von den Russen eingeführt worden. Izt sind nur noch die geringen Spuren davon übrig, die ehemals schon bei den übrigen kaukasischen Völkern angeführt sind. Die mahometanische Religion ist bis izt nur von den Vornemsten angenommen und Medscheten und Mula findet man noch nirgend. Die Kabarda erkennt unmittelbar die russische Oberherrschaft. Über die übrigen tscherkessischen Distrikte suchen die Türken durch einen Seraskier, der in Kopil zu seien pflegt, einiges Ansehen zu behaupten.

л. 159–160^ю

...Mit der Tscherkessischen Nation ist durch die Sprache, die indes doch sehr abweichend und den Tscherkessen unverständlich ist, verwandt die Provinz Abasa, welches die türkische, tatarische und tscherkessische Benennung derselben ist, die von den Georgiern: Abchaseti und von der Nation selbst: Absur genannt wird; und eben diese ist Awchasia der neuern Geographen und scheint Abasgia des Kaiser Constantins zu seien. Ehemals nam diese Nation blos den westlichen, zum schwarzen Meere sich senkenden Teil des kaukasischen Hauptgebürges ein, an Flüssen, die unmittelbar zum schwarzen Meere gehen, zwischen dem Kuban und Enguri, der sie von Mingrelia scheidet. Der größte Teil der Nation wont auch noch in dieser Gegend und macht die Distrikte Chirpisi, Tschadschi (Чажы), Sads, Aibga und Achschipse aus, die die Tscherkessen unter dem gemeinschaftlichen Namen: *Kuschhaschip* d. i. Transmontaner begreifen. Über diese herrschen die Türken durch einen in der am schwarzen Meere gelegenen Vestung Sokumkala befindlichen Pascha, der aus der fürstlichen abchasischen Familie Mudawia gewält wird. Der vorlezte hies Abai; daher nannten die Georgier den diesen Abai untergebenen Distrikt, nach der georgischen Sprache eigenen Construction: Sabai und daraus ist die Nation Sabaizy entstanden, die man in dem russischen Atlasse findet. Auf diese Distrikte, die den südwestlichen Teil von Abchasia ansimachen, folgen in

198

ნეს დროსაც იყო მათი სახელი: ხოლო თვითონ, თავიანთ თავს ეძახიან – ადიღე-ს. ჩერქეზეთის პროვინციის ყველაზე ძლიერი და მნიშვნელოვანი მხარეებია მცირე და დიდი ყაზარდო დანარჩენი მხარეებია: ბესლენი მდ. ლაბაზე; თემირგოი, მამხეგი და ადიმეი – შჰაგვაშაზე; აბაძეხი მდ. ფშაპაზე, ხუაშზე, ხოთუფსზე და ჩოხუფსზე; ბჟედუხი – მდ. ყიზლარ კეტკენზე; ჰატუკაი და ბჟანა მდ. ყარაყუბანსა და აღაისზე. ეს მდინარეები, რომლებიც (ყველანი) ყუბანს ერთვის, მოიცავენ ჩერქეზულ მხარეებს კავკასიის მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე და მის ძირას მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთის, შავ ზღვამდე დაშვებულ კალთებამდე (Huke). ენა, რომელიც იხმარება ამ მხარეებში, არის საკვებით განსაკუთრებული აზიური ენა, რომელიც, მცირე გამონაკლისის გარდა. მთლიანად იგივეა, რაც ყაზარდოული. ძველად მთელი ჩერქეზი ხალხი აღიარებდა ბერძნულ-ქრისტიანულ რელი-

გიას, რაც ქართველების, ხოლო შემდეგ კი აგრეთვე მეფე ივანე ვასილის ძის დროს რუსების მიერ იყო შეტანილი. ამჟამად კი მხოლოდ მისი ნაშთებიღაა შემორჩენილი, რაც უკვე ზევით იყო ნათქვამი სხვა კავკასიელი ხალხების აღწერისას. მაჰმადიანობა ჯერაც მხოლოდ წარჩინებულებს აქვთ მიღებული. ხოლო მეჩეთები და მოლები არსად არ გვხვდებიან. ყაზარდო აღიარებს უშუალოდ რუსულ უზენაესობას. დანარჩენ ჩერქეზულ მხარეებზე კი თურქები ცდილობენ დაამკვიდრონ ზედამხედველობა კოპილში მყოფი სერასკირის მეშვეობით.

გვ. 159–160^ა

...თუმცა ძლიერ განსხვავდება და ჩერქეზთათვის გაუგებარია, მაგრამ ჩერქეზ ხალხს ენის მხრივ ენათესავება პროვინცია აზაზა; ეს არის მისი თურქული, თათრული და ჩერქეზული სახელწოდება, ხოლო ქართველთაგან იწოდება: აფხაზეთი, და თვით ხალხისგან კი აფსურად. ეს არის აფხაზია ახალი გეოგრაფებისა და უნდა იყოს აზაზგია იმპერატორ კონსტანტინესი. ძველთაგან ამ ხალხს ეჭირა მხოლოდ დასავლეთი, შავი ზღვისაკენ დაშვებული ნაწილი კავკასიის მთავარი ქედისა მდინარეებზე, რომლებიც უშუალოდ ერთ-ვიან შავ ზღვას, [ტერიტორია] ყუბანსა და ენგურს შორის, რომელიც (ენგური – გ. გ.) მას სამეგრელოსგან გამოჰყოფს. ხალხის მეტი ნაწილი ჯერაც ამ ადგილებში ცხოვრობს და ქმნიან მხარეებს ხირფისი, სადში, სამი, აიზგა და ახშიფსე, რომელთაც ჩერქეზები საერთო სახელით: კუშჰაშიკ, ე. ი. მთისგადაღმელნი, აერთიანებენ. ამათზე ბატონობენ თურქები შავი ზღვის პირას მდებარე სიმაგრე სოხუმკალაში მჯდომ ფაშის მეშვეობით, რომელსაც ირჩევენ აფხაზეთის თავადთა გვარიდან, მუდავია-დან. უკანასკნელის წინ [რომ ფაშა იყო,] ერქვა აზაი; ამიტომ უწოდებენ ქართველები ამ აზაის კუთვნილ მხარეს, ქართული ენისათვის დამახასიათებელი კონსტრუქციის მიხედვით, საზაის, და აქედან წარმოსდგა ხალხის [სახელიც] საზაიცო, რაც გვხვდება რუსულ, ატლასში. ამ მხარეს, რომელიც შეადგენს აფხაზეთის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს, მოსდევს ჩრდილო-დასავლეთით მხარეები: ტუბი, უბიხი,

199

Nordwest die Distrikte T u b i , U b u c h , S c h a s c h i und S c h a p s i c h oder Schapso, die mit dem Tscherkessischen Distrikte Bschanu und Hatukai gränzen, und über die die Türken in der am schwarzen Meere gelegenen Vestung Sotschukkala Aufseher halten, denen sie indes wenig gehorchen. Die Sprache dieser nordwestlichen Distrikte ist von der in den südwestlichen Distrikten gebrauchlichen merklich verschieden. Ein dritter kleiner Teil der Nation ist derienige, der in dem vorigen Jarhunderte nach der Nordseite des Gebürges gezogen ist, daselbst er igt, zwischen den Tscherkessischen Distrikten Kabarda und Beslen, die Flüsse Kuma, den obern Teil des Kubans und die in dem Kuban fallenden Flüsse Indschik und Uarp oder Arpa einnimmt und die Distrikte Kisilbek, Tam, Schegrai, B a - r e k a i , B a s c h i l b a i , S i d i und Alte Kesek, d. i. Sechs Stükke von sechs der vornemsten Familien also genant, ausmacht. Die Fürsten der grossen Kabarda halten diese sich untertan und zinsbar, weil sie an dieselben ire vorigen Wonplätze, nachdem sie selbst ostlicher zum Terek hin-

gezogen, abgetreten haben. Ire ehemaligen Fürsten aus den Familien Muda-wia und Scharscha, die noch izt die angesehensten in dem südlichen Abchasien sind, suchen gleichfals das alte Recht zu behaupten; und die Fürsten des Tscherkessischen angränzenden Distrikts Beslen machen auch verschiedene Ansprüche an diese Nordseite Abchasier, daher sie in einer beständigen Unruhe und Bedrängnis leben. Zu Anfange des izzigen Krieges im Jare 1769. wurden auch viele derer zu Alte Kesek gehörigen, an des Kubans obern Teile im Gebürge gelegenen Dörfer, durch das Corps des H. Generalen v. Medem verheeret, weil sie sich feindlich bezeigten. Die Sprache dieser [ist in] nordlichen Distrikten gebräuchlichen übereinkommend. Nur der Tscherkessischen, sonst keiner andere[n] mir bekanten Sprache ist die abchasische ähnlich. In Ansehung der Religion gielt von Abchasia eben das, was von Tscherkessia gesagt ist. Doch scheint es, daß sie in Abchasia tiefer eingewurzelt gewesen. Bedia, Dranda und Mokwi waren Bischofssitze und Bitschwinta war der Sizz eines Patriarchen, der in der Folge der Patriarch von Imereti selbst war. An diesen Oertern stehen noch izt gute steinerne Kirchen; und die Abchasier halten noch izt unter sich einen Mann, der unverheiratet und von ungescholtenen Wandel seien mus, der besonders nach der grossen Fasten die Einseegnung des Fleisches verrichtet, und diesen nennen sie: *Kaltakas*, welches von dem verstümmelten georgischen Patriarchen Titel: Katolikos herrürt. In den ältesten Zeiten hatte Abchasia seinen eigenen Landesherren, der vermutlich auch die Provinz Kasachia oder izzige Tscherkessia besas und dem in der georgischen Chronik der Titel: Abchasetis Mepe, das ist *Abchasiae Rex* gegeben wird. Nachher kam das ganze Land an die georgischen Regenten, die den Titel: Kartwelissa da Abchasetissa Mepe, d. i. *Georgiae et Abchasiae Rex* füreten. Nach der Teilung des georgischen Reiches kam diese Provinz an Imereti, von dem sie in der Folge ganz abtrünnig geworden und one Landesherren geblieben.

200

შაში და შაფსული ანუ შაფსო, რომლებიც ესაზღვრებიან ჩერქეზულ მხარეებს ბჟანას და ჰატუკაის და რომელთა ზედამხედველებიც თურქებს შავ ზღვაზე მდებარე სიმაგრე სუჯუკ-ყალაში ჰყავთ, თუმცა ამათ ისინი ნაკლებ ემორჩილებიან. ამ ჩრდილო-დასავლეთის მხარეებში გავრცელებული ენა შესამჩნევად განსხვავდება სამხრეთ-დასავლეთისაში ხმარებულისაგან. მესამე პატარა ნაწილი ხალხისა არის ის, რომელიც გასულ საუკუნეში მთიანეთის (ქედის) ჩრდილოეთით დასახლდა, ამიტომ ისინი ამჟამად სახლობენ ჩერქეზულ მხარეებს ყაბარდოსა და ბესლენს შორის. რაც მოიცავს მდ. კუმას, ყუბანის ზემო წელს და ყუბანში ჩამავალ მდინარეებს, ინჯიკსა და უარპს ანუ არპას; მათ აქვთ მხარეები ყიზილბეკი, ტამი, შეგრაი, ბაროყაი, ბაშილბაი, სიდი და ჰქმნიან ალთი ქესეკს, ე. ი. 6 ნაწილი, რადგანაც სახელები ჰქვიათ ექვსი ყველაზე ცნობილი გვარის მიხედვით. დიდი ყაბარდოს თავადებს ესენი მორჩილებაში ჰყავთ და გადასახადს ახდევინებენ, რადგან ამათ (ყაბარდოელებმა – გ. გ.) თავისი ძველი საცხოვრებლები მათ დაუთმეს. მას შემდეგ რაც თვით აღმოსავლეთით თურგისკენ გადმოვიდნენ. მათი (ამ აფხაზთა გ. გ.) ძველი თავადები მუდავიასა და შარშას გვარიდან, რომლებიც ახლაც ყველაზე ძლიერნი არიან სამხრეთ აფხაზეთში, ცდილობენ თავისი ძველი უფლება დაამკვიდრონ აქაც. [ამათი] მოსაზღვრე ჩერქეზეთის მხარის, ბესლენის, თავადები აფხაზეთის

ჩრდილოეთ მხარეზე ზოგ უფლებას აცხადებენ, ამიტომ ისინი ცხოვრობენ გამუდმებულ შფოთსა და თავდასხმებში. ამ ომის დასაწყისში. 1769 წელს, ალთი კეზეკის კუთვნილი. მდ. ყუბანის ზემო წელზე მთებში მდებარე ბევრი სოფელი დარბეულ იქნა ბ-ნ გენერალ მედემის კორპუსის მიერ, რადგან ისინი მტრულად იქცეოდნენ. ამათი ენა ემსგავსება ჩრდილოეთ მხარეებში გავრცელებულს. ხოლო ჩერქეზულს არც ერთი სხვა ჩემთვის ცნობილი ენა არ ემსგავსება, გარდა აფხაზურისა. რაც შეეხება რელიგიას, აფხაზეთის შესახებ შეიძლება ითქვას იგივე, რაც ჩერქეზეთის შესახებ. თუმცა აფხაზეთში უფრო ღრმად უნდა ჰქონდეს [რელიგიას ფესვები გადგმული. ბეღია, დრანდა და მოქვი იყვნენ ეპისკოპოსის საჯდომები, ხოლო ბიჭვინთა იყო ადგილსამყოფელი პატრიარქისა, რომელიც შემდეგ თვით იყო იმერეთის პატრიარქი. ამ ადგილებში დღესაც დგას ქვის კარგი ეკლესიები; აფხაზებს ჰყავთ ერთი კაცი, რომელსაც არ ჰყავს ცოლი და უნდა ეწეოდეს უმწიკვლო ცხოვრებას; მას ძირითადად ევალება დიდმარხვის შემდეგ ხორცი აკურთხოს და მას უწოდებენ ისინი: კალტაკას, რაც წარმოადგენს პატრიარქის ქართული ტიტულის „კათოლიკოსის“ დამახინჯებას. ძველ დროში აფხაზეთს ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი, რომელსაც, ჩანს, აგრეთვე პროვინცია ყაზახია ან ახლანდელი ჩერქეზეთი ეკავა და რომელსაც ქართულ ქრონიკაში ჰქონდა მიცემული ტიტული აფხაზეთის მეფისა. ამის შემდეგ მთელი ქვეყანა გადავიდა საქართველოს მმართველების ხელში, რომლებიც ატარებდნენ ტიტულს: მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა. საქართველოს სამეფოს გაყოფის შემდეგ, ეს პროვინცია გადავიდა იმერეთის ხელში. რომლისგანაც ის შემდგომში მთლიანად გამოიყო და დარჩა უმმართველოდ.

201

პ. 160^ა–161^ა

Um die Geschichte derer die kaukasischen Gegenden bewohnenden Völker vollständig zu machen, ist nun noch übrig, daß ich von den Nogaischen Tataren und von den russischen Kasaken, die am Kuban leben, rede. Der Kuban Flus, nachdem er neben der Kuma von Süden nach Norden aus dem Hauptgebürge herausgetreten, wendet sich nach Westen und nimmt in dem an 50 Werst breiten Tale, das der nordliche Fus des Hauptgebürges und der südliche Fus des nordlichen Vorgebürges einschliet, seinen Gang zum schwarzen Meere. An demselben ziehen in der Gegend zwischen und um den Mündungen der Flüsse Indschik (*Инджикъ*) und Uarp, dieienigen nogaischen Tatare herum, die K a s s a i Aul genant werden und die an 8000 Familien stark sind. Der Älteste derselben war der Mursa Arslanbek, oder der unter dem Namen: Sokur Hadschi, d. i. blinder Pilgrim, auf der Astrachanischen Steppe berühmte Partiegänger, der im vorigen Jare gestorben, dagegen der izzige Älteste der Mursa Islam, des Musa Son ist. In der Gegend der Mündung der Laba wonet eine am 2000 Familien starke nogaische Horde in Dörfern und Häusern, die Naurus Aul genant wird. Beide diese Horden haben in diesem Kriege gegen die russischen Gränzen feindlich agirt. Aber in Herbste im Jare 1771. schlug sie der H. General v. Medem, darauf sie an Rusland den Huldigungseid leisteten, Geis(s)el(n) gaben und bis izt geruhig sind. Auser diesen beiden Horden halten sich einige Tatarische Fürsten auf, die aus der Krimisch-Chanische[n] Familie, vor da sie verschie

dener Umstände wegen zu Anfange dieses Jarhunderts hieher geflüchtet sind. Sie führen den Titel: Sultan und nären sich von diesen Nogaiern, bei denen sie zu vielerlei Handeln Gelegenheit geben.

Die übrigen Teil[e] des Kuban Flusses von der Mündung der Laba bis zum schwarzen Meere besetzen izt die grossen nogaischen Horden J e d i - s a n , J e d i s c h k u l , D s c h a m b e i l u k u n d A k k e r m e n o d e r B e l o g o - r o d , die seit zwei Jaren nachdem sie der russischen Herrschaft sich unterworfen, vom Dnieper und Bug wieder in diese Gegenden, die sie ehemals bewonet, versetzt sind und diese machen eigentlich die K u b a n i s c h e Tatarei aus. Sie namen aber nicht allein das Tal am Kuban Flus ein, sondern auch das längst dem Kuban sich ausdenende flache nordliche Vorgebürge und die von dessen Nordseite entspringenden Flüsse Akbasch, Tschalbasch, Ge. Schübür, Gogonlik, Dongusle, Dschilule, Ajule und Gegerlik und den Manitsch, unterhalb der Mündung des Gegerlik, an denen sie mit iren Zelten herumziehen. Nur ein kleiner Teil, besonders von der Horde Akkermen, die in Dörfern zu leben gewont ist, hat angefangen, sich am Kuban an verschiedenen Orten anzubauen.

Etwan eine Tagereise oberhalb seiner Mündung, teilt sich der Kuban in verschiedene Arme, an denen einige bevestigte Oerter liegen, die unter dem Krimmischen Chane standen und teils von Tatarn, teils von Tscherkessen bewont sind, nemlich Kopil. Taban oder Taman, Temruk, Atschu-

202

გვ. 151^ა–152^ბ

რათა კავკასიის ხალხების ისტორია სრული გახდეს, დარჩა სათქმელი მხოლოდ ნოღაელ თათრებსა და რუს კაზაკებზე, რომლებიც ყუბანზე ცხოვრობენ. მდინარე ყუბანი. მას შემდეგ რაც ის მდ. კუმას ახლოს (სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით გამოდის მთავარი ქედიდან. უხვევს დასავლეთისკენ და 50 ვერსის სიგანის დაბლობით. რომელიც მოთავსებულია მთავარი ქედის ჩრდილოეთ ძირსა და ჩრდილოეთის მთისწინეთის სამხრეთის ძირს შორის, მიემართება შავი ზღვისაკენ. მასზე (ყუბანზე – გ. გ.). მდ. ინჯიკისა და უარპის შესართავებთან და მათ შორის მოთავსებულ მიდამოში მომთაბარეობენ ის ნოღაელი თათრები. რომლებსაც ჰქვიათ კ ა ს ა ი ა უ ლ ი და შეადგენენ 8000 ოჯახს. მათი უფროსი (Älteste) იყო მურზა არსლანბეკი, (ანდა სოკიურ ჰაჯის, ე. ი. ბრმა პილიგრიმის სახელით ცნობილი ასტრახანის სტეპებში მოხეტიალე Partiegänger), რომელიც გასულ წელს მოკვდა. ხოლო მის მაგივრად ამჟამად უფროსია მურზა ისლამი, მუ[რ]ზას ვაჟი. ლაბას შესართავის მიდამოებში ცხოვრობს 2000 ოჯახისგან შემდგარი ნოღაური ურდო სოფლებსა და სახლებში, რომელსაც უწოდებენ ნ ა უ რ უ ზ ა უ ლ ს . ორივე ეს ურდო ამ ომში მოქმედებდა რუსეთის საზღვრების სამტროდ. მაგრამ 1771 წლის შემოდგომაზე ისინი დაამარცხა ბ-ნმა გენერალმა ფონ მედემმა, ამიტომ მათ რუსეთს დაუდეს ერთგულების ფიცი, მისცეს მძევლები და ჯერაც მშვიდად არიან. ამ ორი ურდოს გარდა ცხოვრობენ ზოგი თათარი თავადები, რომლებიც არიან ყირიმის ხანის გვარიდან და სხვადასხვა მიზეზების გამო ამ საუკუნის დასაწყისში იქიდან აქეთ გამოიქცნენ. ისინი ატარებენ სულთანის ტიტულს და თავს ირჩენენ ამ ნოღაელთა ხარჯზე, რომლებთანაც მათ აქვთ საშუალება სხვადასხვა სახის ურთიერთობა იქონიონ.

მდ. ყუბანის დანარჩენი ნაწილი, მდ. ლაბას შესართავიდან შავ ზღვამდე,

ამჟამად უკავიათ დიდ ნოღაური ურდოებს – იედი სანს, იედიშკულს, ჯამბოილუკს და აკერმენს ანუ ბელგოროდს, რომლებიც, ეს ორი წელია. მას შემდეგ რაც რუსეთს დაემორჩილნენ, დნეპრიდან და ბუგიდან კვლავ ამ მხარეებში გადმოსახლდნენ, სადაც ისინი ძველად ცხოვრობდნენ; ისინი შეადგენენ ჩვეულებრივ ყუბანელთათრებს. მათ უკავიათ არა მარტო ყუბანის დაბლობი, არამედ ყუბანის გასწვრივ დაშვებული დაბალი ჩრდილოეთის მთისწინეთი და მისი ჩრდილოეთი მხრიდან მომავალი მდინარეები: აკბაში ჩალბაში. გე, შუბური, კაგალნიკი დონდუზლე, ჯილულე, აიულე, ეგორლიკი და მანიჩი – ეგორლიკის შესართავს ქვევით, რომელთა [მიდამოებშიც] ისინი თავიანთი კარვებით მომთაბარებენ. მხოლოდ ერთმა პატარა ნაწილმა, ძირითადად აკერმენის ურდოსი, რომელიც მიეჩვია სოფლებში ცხოვრებას, დაიწყო დამკვიდრება ყუბანზე, სხვადასხვა ადგილებში.

თავისი შესართავის ზემოთ, დაახლ. ერთი დღის სავალზე, ყუბანი იყოფა რამდენიმე ტოტად, რომლებზეც რამდენიმე გამაგრებული პუნქტი ძევს. ისინი ემორჩილებიან ყირიმის ხანს და დასახლებული არიან ნაწილობრივ თათრებით, ნაწილობრივ ჩერქეზებით. ესენი არიან. სახელდობრ, კოპილი, ტაბანი

203

kala und Chituk; diese begreifen die Tatarn, weil sie auf Inseln, die die Arme des Kubans machen. gelegen, unter dem gemeinschaftlichen Namen: A d a l e d. i. Insulaner...¹

л. 164⁶⁶

Um meine Reise von Mosdok nach Tscherkask recht gemeinnützig zu machen, habe ich zwei und zwanzig Oerter bemerkt und auf dem Plane mit hinzugefügten Nummern angezeigt, an denen Kolonien angelegt werden könnten. Die Oerter sind an 20 bis 30 Werst von einander abstehend....²

л. 166⁶⁶–166⁶⁶–167

Aus den Donischen und Wolgischen Kasaken können leicht 2200 Familien genommen werden, die zu 100 Familien in iedem derer zwei und zwanzig Oerter verteilt, den Stamm dieser Kolonien ausmachen würden. Jeder Ort könnte mit einem viereckigten Erdwalle und mit 4. Kanonen versehen werden...

Bei diesen Oerten... konnte die Anzal der Einwoner vermeret werden durch Nogaier, die in Häusern zu leben gewont sind... Auch halte ich es leicht tunlich, aus dem am Terek gelegenen georgischen Distrikte Kewi und aus denen an den Flüssen Aragi und Liachwi gelegenen Distrikten Grusiner oder Georgier herauszuziehen und bei diesen Kolonien zu ver-sezzen...³

л. 167

Der Nuzze dieser zwischen Mosdok und Tscherkask anzulegenden 22 Kolenien wird in folgendem bestehen:...

¹ ამას მოსდევს რუსული სტანიცების აღწერა, შემდეგ კუმა-ყუბანის მიდამოს აღწერა.

² შემდეგ ჩამოთვლილია, თუ ომელი პუნქტი სად ძევს, რა შეიძლება მოყვანილ იქნას, როგორია ბუნება...

³ საჭიროდ მიიჩნევს ყალმუხების გადმოყვანასაც (გ. გ.).

ანუ ტამანი, ტემრიუკი, აჩუკალა და ხიტუკი; მათ თათრები საერთო სახელით – ა დ ა ლ ე, ე. ი. კუნძულის მოსახლენი, აერთიანებენ, რადგან ისინი მდებარეობენ კუნძულებზე, რომლებსაც ყუბანის ტოტები ჰქმნიან...

გვ. 164^ა

რათა ჩემი მგზავრობა მოზდოკიდან ჩერკასკამდე ნამდვილად სასარგებლო გაეხადო, მე ჩავინიშნე ოცდაორი პუნქტი და სათანადო ნომრებით აღვნიშნე გეგმაზე. აქ შეიძლება კოლონიათა დაარსება. ეს პუნქტები ერთმანეთისგან 20–30 ვერსით არიან დაშორებული...

გვ. 166–166^ა –167

დონელი და ვოლგელ კაზაკთაგან ადვილად შეიძლება 2200 ოჯახის გადმოყვანა, რომლებიც დასახლებიან 22 ადგილას; ას-ასი ოჯახი თითოეულ ადგილას. ისინი შექმნიან ამ კოლონიათა საფუძველს. ყოველი პუნქტი შეიძლება ოთხკუთხა მიწაყრილით და 4 ქვემეხით იქნეს გამაგრებული...

ამ ადგილების მოსახლეობის რიცხვი შეიძლება გაიზარდოს იმ ნოღაელთა მეშვეობით (ხარჯზე), რომლებიც შეჩვეული არიან ბინადარ ცხოვრებას... ასევე ადვილშესაძლებლად მიმაჩნია თერგზე მდებარე ქართულ მხარე ხ ე ვ ი დ ა ნ და ა რ ა გ ვ ს ა და ლ ი ა ხ ვ ზ ე მ დ ე ბ ა რ ე მ ხ ა რ ე ბ ი დ ა ნ ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა გა დ მ ო ყ ვ ა ნ ა (ხაზგასმა ჩვენია – გ. გ.) და ამ კოლონიებში დასახლება...

გვ. 167

მოზდოკსა და თერგს შორის 22 კოლონიის დაარსება სასარგებლო იქნება შემდეგის გამო: ¹...

¹ ჩამოთვლილია, რომ შეიქმნება ერთი მთლიანი საზღვარი აზოვიდან კასპიის ზღვამდე; მარილი, რასაც ყაზარდოელები და ყალმუხები იღებენ ტბებში და ვაჭრობენ, გადავა რუსეთის ხელში; ასევე სამოვრები ცხვრებისა და ცხენებისთვის; გზები დაცული იქნება კავასიელთა თავდასხმებისგან და ა. შ. ...

VON DEN IN DEN KUBAN FALLENDEN FLÜSSEN *

In des Kuban Flusses Ostseite fallen in der Ordnung von Osten nach Westen folgende kleine Flüsse: 1) Koiden, 2) Dschechanes (*Жеханесь*), 3) Dschegota (*Жеюта*); an dessen Ostseite eine steinerne weidliche Riesen-Natur lieget, die Elter Katsch (*Елтеркачъ*) genant wird; 4) Utschkul (*Учкулъ*), welches in der tatarischen Sprache: drei Bauren bedentet; 5) Kalmursadschilgase (*Калмурса жиласе*); 6) Mara, an dem das zu dem Distrikt Altekesek Abasa gehörige Dorfe Klitschk (КЛИЧКЪ)¹ gelegen. – Hierauf folgt 9) der Flus Kuban selbst, den die Abasiner: Kubin, und die Tscherkessen Psidsche (*Псиже*), d. i. Wasser altes, nennen. An dessen Ursprüngen ist der zu Basiania gehörige tatarische Distrikt Karadschai (*Карадосай*) gelegen: und diesen westlich der abasaische Distrikt Schtschaina (*Шшауна*), und noch höher im Gebürge, an Swaneti gränzend, der abasaische Distrikt Chirpiskit (*Хирпискитъ*)². Und am Fus des Gebürges, ist da der Kuban aus demselben heraustritt, das zu Altkesek gehörig Dorf Ketscheje (*Кечене*), und gegenüber eine alte steinerne Kirche.

Nun die in des Kubans West- und Südwest-Seite fallenden Flüsse. wieder in der Ordnung von O. nach W. fortgehend. 10) Teberde, an den das abasinische Dorf, Tramkt³, gelegen; 11) Schauna (*Шшауна*); 12) Kardanich, an dem das abasinische Dorf, Laukt gelegen: 15) Chsauut (*Хсаутта*), der in die Ostseite des Flusses Kitschi Indschik fällt und an den die abasinische Dörfer Aslankt und Dudarnkwakt gelegen; 16) Maruch, der auch in die Ostseite des Kitschi Indschik fällt und an dem das abasinische Dorf Biberkt gelegen. – Dieses Dorf nebst den schon angeführten Dörfern Dudarnkwakt, Aslankt. Laukt, Tramkt, Ketscheje, Klitschk und das Dorf Dschentemirkt (*Жентемирктъ*) das an der Kuma der Russen, den die Tatarn

* P. I, on. 100, № 12, л. 1-6^{од},

¹ აქვე გვერდზეა მოწერილი: daselbst der First Islam und seine nogaische Unter-

tane, der Horde Mursa-Bek aaul.

² „und noch höher – Хиррискить“ – გადახაზულია სხვა ფერის მელნით, გიულდენ-შტედტის ხელით.

³ აქვე გვერდზეა ჩამატებული: und zwischen dem und dem Kuban viele steinerne Kreuze.

206

ყუბანის შენარაღების შესახებ *

მდინარე ყუბანს აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით, მიმდევრობით, აღმოსავლეთის მხრიდან ერთვიან შემდეგი პატარა მდინარეები:

1) კოიდენი; 2) ჯეხანესი; 3) ჯეგოთა, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე იშლება ქვის მკაცრი დიდებული ბუნება (weidliche Riesen-Natur), რომელსაც ეძახიან ე ლ ტ ე რ კ ა ჩ ი -ს; 4) უჩქული, რაც თათრულ ენაზე სამ გლესს (მონას) ნიშნავს; 5) კალმურზა-ჯილგასი; 6) მარა, რომელზეც დევს მხარე ალთი-ქესე აბაზას კუთვნილი სოფელი ყლიჩქთ-ი¹. – ამას მოსდევს 9) თვით მდ. ყუბანი, რომელსაც აბაზინელები ყუბინს, ხოლო ჩერქეზები ფსიჟს, ე. ი. ძველ წყალს ეძახიან. მის სათავეებთან არის ბასიანეთის კუთვნილი თათრული მხარე ყ ა რ ა ჩ ა ი მის დასავლეთით. აბაზაური მხარე შჩაინა და უფრო ზევით მთაში. სვანეთის მოსაზღვრე აბაზაური მხარე ხ რ ი ფ ს ქ ი თ ი². ქედის ძირში, იქ სადაც ყუბანი ამ ქედიდან გამოდის. არის ალთი-ქესეკის კუთვნილი სოფელი ქეჩება და მის მოპირდაპირე მხარეზე ქვის ძველი ეკლესია.

ახლა [დავასახელოთ] ყუბანის დასავლეთის და სამხრეთ-დასავლეთის შენაკადები. ასევე რიგის მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ: 10) თე-ბერდა. რომელზეც ძევს აბაზინური სოფელი ტრამქთი³; 11) შაუნა; 12) კარ-დანხი. მასზე აბაზინური სოფელია – ლ ა უ ქ თ ი: 15) ხსაუთი, რომელიც აღმოსავლეთიდან ერთვის მდ. კიჩი ინჯიკს და რომელზეც მდებარეობენ აბა-ზინური სოფლები ასლანქთი და დუდარუყვაქთი; 16) მარუხი, რომელიც აგრეთვე აღმოსავლეთიდან ერთვის კიჩი ინჯიკს და მასზე აბაზინური სოფელი ბ ი ბ ე რ [დ] ქ თ ი ძევს. – ეს სოფელი, აგრეთვე უკვე ხსენებული სოფლები: დუდარუყვაქთი, ასლანქთი ლუქთი, ქეჩეთა, ყლიჩქთი და სოფ. ჯანთემირქთი, რომელიც ძევს. რუსების მიერ კუმა-დ წოდებულ [მდინარეზე] (რომელსაც თათ-

* რადგან ამ თავში უხვი ცნობებია დაცული ჩრდილო კავკასიის ხალხთა პოლიტიკური გეოგრაფიის შესახებ. ამდენად ისიც მოვათავსეთ აკადემიისადმი გაგზავნილ მოხსენებათა რიგში – გ. გ.

¹ აქვე გვერდზეა მიწერილი: აქ [არიან] თავადი ისლამი და მისი ნოღაელი ქვეშევრდომები, მურზაბეკაულის ურდოდან.

² „და უფრო ზევით-ხრიფსქითი“ – გადახაზულია სხვა ფერის მელნით, გიულდენშტედტის სახელით.

³ აქვე გვერდზეა ჩამატებული: „მასა და ყუბანს შორის ბევრია ქვის ჯვრები“.

207

Ulu Kum, die Tscherkessen Gum Ischgo und die Abasiner Gum du, d. i. die grosse Kuma, nennen, gelegen und das Dorf Babukt, das am Balk, der Tscherkessen, oder an der Malka der Russen, bei dem Austritt aus dem Gebürge gelegen, machen den Distrikt aus, den die Tscherkessen und Tarn: A l t e K e s e k , d. i. Sechs Stükke oder Teile und die Einwoner selbst T a p a n t a , nennen. Man pflegt auch den Distrikt Altekesek A b a s a zu nennen, weil diese Familien, so wie die vorher unter No 9 angeführten in

Schtschaina und Chirpiskit, aus der Provinz Abasa von der Küste des schwarzen Meeres hieher gezogen sein sollen. Ire Sprache ist daher auch die Abasinische, die von der Tscherkessische[n] ganz verschieden, doch offenbar mit derselben eine Mutter haben mus. Es ist izt dieser ganze Distrikt den Fürsten der grossen Kabarda untertan und zinsbar, und besonders die an der Malka und Kuma gelegene[n] Dörfer sind mit den Kabardinern so vermischt, daß fast die Abasinische Sprache von der tscherkessischen verdrängt ist.

17) Der Flus Kitschi Indschik, oder Dschenschik (*Кичи Инжукъ* oder *Женшикъ*) der Tatarn: Indschik tzuk (*Инджикъ трукъ*) der Abasiner.

18) Der grosse Flus Ulu Indschik, der Tatarn; Indschik Ischho (*Инжикъ ишю*) der Tscherkessen, und (*Пнжикъ ду*) Indschik du, der Abasiner. Dieser Flus macht die westliche Gränze des Distrikts Altekesek.

19) Der Bach Inal, der in die Ostseite des folgenden fällt.

20) Der grosse Flus Uarp (*уарпъ*), der dortige Völker, den die Busen Arpa zu nennen pflegen, an den im Gebürge der Abasinische Distrikt Psilbaripsch (*Псилбарипшъ*), den die Tataren Baschilbai nennen, gelegen; der an 1000 Familien stark ist, welche den Fürsten der grossen Kabarda untertan sind und zu 2 (თუ „9“ – გ. გ.) Schaaf iärlicher Tribut geben. Höher im Gebürge in der Gegend der Ursprunge des Uarp ist der Abasinische Distrikt Kachkat (*Кажкатъ*) gelegen.

21) Der Bach Kitschi Gegena, der Tatarn, und Gegena tzuk (*Гена тцукъ*) der Tscherkessen.

22) Der Bach Ulu Gegena der Tatarn, oder Gegena Ischgo der Tscherkessen. (*გვერდზე ჩამატებულია: Der Bach Gups, der unter Chods in der Laba Ostseite fällt, an den das abasinische Dorf Barakai gelegen).

23) Der Bach Chods (Ходза). (*გვერდზე ჩამატებულია: an dem das abasinische Dorf Schegraia).

24) Der Bach Kitschi Laba, der Tatarn, und Laba tzuk, der Tscherkessen, d. i. die kleine Laba.

24) Der grosse Flus Ulu Laba, der Tatarn, Laba Ischgo, der Tscherkessen, an dem im Gebürge der Tscherkessische Distrikt Beslen (*Безлен*); gelegen und an den in der Ebene Kubanische Tatarn in Häusern wohnen, mit denen in dem izzigen Kriege der General v. Medem zu tun gehat und die im Jare 1771 geschlagen wurden und sich für Russische Untertanen angaben.

რები ულუ კუმს, ჩერქეზები გუმ იშგოს და აბაზინელები გუმ დუ-ს, ესე იგი დიდ კუმას ეძახიან) და სოფელი ბაბუქთი — ჩერქეზების ბაღყ-ზე, ანდა – რუსების მაღკაზე მდებარე, იქ, სადაც ეს მდინარე მთიდან გამოდის, [ეს სოფ-ლები] ჰქმნიან მხარეს, რომელსაც ჩერქეზები და თათრები ეძახიან ა ლ თ ი ქ ე ს ე კ ს, ე. ი. ექვს ნაწილს ანდა ცალს და თვით მცხოვრებნი ტ ა პ ა ნ ტ ა ს უწოდებენ. ზოგჯერ მხარე ალთი-ქესეკს ა ბ ა ზ ა ს ა ც უწოდებენ, რადგან ეს ოჯახები, როგორც ზევით № 9-ად ხსენებულ შჩაინასა და ხრიფსქითში, პროვინცია აბაზადან, შავი ზღვის ნაპირებიდან უნდა იყვნენ აქ გადმოსულნი. ამიტომ მათი ენა არის აბაზინური, რომელიც ჩერქეზულისგან მთლად გან-სხვავდება, თუმცა უდავოდ მასთან ერთად საერთო ფუძე უნდა ჰქონდეს.

ამჟამად მთელი ეს მხარე ემორჩილება და გადასახადს უხდის დიდი ყაზარდოს მმართველს და განსაკუთრებით მალკასა და კუმაზე მდებარე სოფლები ისეა შერეული ყაზარდოელებთან, რომ აბაზინური ენა თითქმის განდევნილია ჩერქეზულისგან.

17) მდ. კიჩი ინჯიკი. ანუ ჯენჯი, როგორც მას თათრები ეძახიან; *ინჯიკ* წუკ-აბაზელებისა.

18) დიდი მდინარე ულუ ინჯიკი, თათრების; ინჯიკ იშგო – ჩერქეზების და ინჯიკ დუ – აბაზინელების. ეს მდინარე ქმნის მხარე ალთი-ქესეკის დასავლეთ საზღვარს.

19) მდ. ინალი, რომელიც შემდგომს აღმოსავლეთიდან უერთდება.

20) დიდი მდინარე უარპი [=ურუფი], როგორც მას ადგილობრივი მცხოვრებნი ეძახიან, რუსები კი არპა-ს უწოდებენ; მასზე მთებში არის აბაზინური მხარე ფ ს ი ლ ბ ა რ ი ფ შ ი, რომელსაც თათრები ბ ა შ ი ლ ბ ა ი ს უწოდებენ; აქ ცხოვრობს 1000 ოჯახი; ისინი ემორჩილებიან დიდი ყაზარდოს მთავარს და წლიურად 2 (თუ 9-ს ?) ცხვარს აძლევენ. უფრო ზევით მთებში, უარპის სათავის მიდამოებში არის აბაზინური მხარე ქ ი ა ხ ქ ი თ ი .

21) მდინარე კიჩი გეგენა. თათრებისა: გეგენა წუკ – ჩერქეზებისა.

22) მდ. ულუ გეგენა, თათრებისა, ან გეგენა იშგო ჩერქეზებისა (*გვერდზე ჩამატებულია: მდ. გუფსი, რომელიც ხოდის ქვემოთ ერთვის ლაბას აღმოსავლეთიდან; მასზე ძვეს აბაზინური სოფელი ბარაყაი).

23) მდ. ხოძი (*გვერდზე ჩამატებულია: მასზე ძვეს აბაზინური სოფელი შეგრაია).

24) მდ. კიჩი ლაბა თათრებისა; ლაბა წუკ – ჩერქეზებისა; ნიშნავს პატარა ლაბას.

24) დიდი მდინარე ულულაბა – თათრებისა; ლაბა იშგო – ჩერქეზებისა; მასზე მთებში მდებარეობს ჩერქეზული მხარე ბ ე ს ლ ე ნ ი, ხოლო დაბლობზე ყუბანელი თათრები სახლებში ცხოვრობენ, რომლებთანაც ამ ომში გენერალ ფონ მედემს საქმე ჰქონდა; ისინი 1771 წელს დამარცხდნენ და რუსეთს დაემორჩილნენ.

In dieser Westseite fallen die Bäche

25) Psfir, und Blansu (*Бланзы*). (*აქვე გვერდზე ჩამატებულია: und Amdurk, an dem die abasinische[n] Dörfer Tam und Kisilbek gelegen).

26) Der Bach Schochreg, an dem die Kubansche Tatarn, die Na w - r u s genant werden, wonen.

27) Der grosse Flus Sch'hagwascha, an dem im niedern Gebürge und am Fus desselben der grosse tscherkessische Distrikt T e m i r g o i gelegen, und höher im Gebürge der kleine tscherkessische Distrikt M a m s c h a c h (*Мамшახъ*) und dem Distrikte Mamschach gegenüber in W. liegt an einem kleinen in den Sch'hagwascha fallenden Flus, der Abasinische Distrikt Bach, der an 300 Famil. stark. Noch höher im Gebürge ist der abasinische Distrikt Sabai, gelegen.

28) Der Flus Kutschups (Kyuynca). der in die Westseite des Sch'hag-

wascha fällt, an dem das Dorf Kanshughabla gelegen, welches zu dem tscherkessischen Distrikte Abasech (46acera) gehört, deren der Älteste Hadschi (*L'adocu*) heist.

29) Der grosse Flus Pschaha (*Пшара*), an dem niedriger als das vorhergehende, das zu Abasech gehörige Dorf Dschanketahabla, gelegen, welches sich an 5 Werst an der Ostseite und an 20 Werst an der Westseite erstreckt, weil die Familien einzele im Walde wohnen, deren Ältester Arslanbeg Chirsishukor (*Хирсисгукорь*). Hierauf folgt weiter (* აქ გვერდზე არის მინაწერი: I der Ebene an Pselhaha ist das tseherkessische zu Temirgoi gehörige grosse Dorf Adimei gelegen). Westlich das zu Abasech gehörige Dorf Dauurhabla, und noch weiter Etegihabla, die beide an kleinen Flüssen gelegen, die teils zum Pschaha, teils zum Kuban fliessen; in ienem ist Ältester Dauur Bagurzug, in diesem Hadchuchahapash.

21) Der Flus Sadschi (*Cancu*), der in die Ostseite des folgenden fällt und an dem das Abasechische Dorf Sadschi Kokusch, gelegen.

22) Der grosse Flus Chuadsch (*Хуаж*), an dem liegt in der Ebene der tscherkessische Distrikt Bdscheduch (*бжедуч*); im mittleren Gebürge das Abasechische Dorf Kantschughabla und im höchsten Gebürge der abasinische Distrikt Schapsuch Kokusch, d. i. abasaisch ober Schapsuch.

Noch höher im Gebürge dem Ursprunge des Chuadsch entgegengesetzt soll ostlich der abasaische Distrikt Tubi, und von dem nach W. durch ein kleines Jugen geschieden der abasaische Distrikt Ubuch. gelegen sein. Diese und die vorher angeführte abasaische Distrikte Sabai und Kachkat. scheinen mir, so viel ich einige Angaben schliessen kann, nicht an den in den Kuban fallenden Flüssen, sondern hinter deren südlich, also wol am Kapety. der seine eigene Mündung zum schwarzen Meere hat, gelegen zu seien.

23) Der kleine Flus Chotups, an den der abasechische Distrikt Beschuchhabla gelegen, deren Ältester Kostanucha und Pschukui.

210

მას დასავლეთიდან უერთდებიან მდინარეები:

25) ფსფირი და ბლანსუ (*აქ გვერდზე ჩამატებულია: და ამდურყი, რო- მეღზეც მდებარეობენ აბაზინური სოფლები ტამი და ყიზილბეკი).

26) მდ. შონრეგი, რომელზეც ცხოვრობენ ნაკრუზად წოდებული ყუბანელი თათრები.

27) დიდი მდინარე შვაგვამა, რომელზეც დაბალ მთიანეთში და მის მირას მდებარეობს დიდი ჩერქეზული მხარე თემირგოი, ხოლო ზევით მთაში პატარა ჩერქეზული მხარე მამხეგი; ამ მხარის პირდაპირ კი დასავლეთით, შვაგვამას პატარა შენაკადზე ძვეს აბაზინური მხარე ბად-ი, სადაც ცხოვრობს 300 ოჯახი. კიდევ უფრო მაღლა მთებში არის აბაზინური მხარე საბაი.

28) მდინარე კუჩუფსი, რომელიც დასავლეთიდან ერთვის შვაგვამას. მასზე არის სოფელი კანშუგაბლა. რომელიც ეკუთვნის ჩერქეზულ მხარე აბამქეს, რომლის მმართველსაც პაჯი ჰქვია.

29) დიდი მდინარე ფშაჰა. მასზე, წინათ დასახელებულზე უფრო დაბლა, ძვეს

აბაძეხის [მხარის] სოფელი ჯანკეტაჰაბლა, რომელიც გადაჭიმულია 5 ვერსზე აღმოსავლეთით და 20 ვერსზე დასავლეთით. რადგან მისი ოჯახები სათითაოდ დაფანტულად ცხოვრობენ ტყეში. მათი უფროსია ა რ ს ლ ა ნ ბ ე გ ხ ი რ ს ი ს - ჰ უ ყ ო (რ) ი. შემდეგ მოსდევს (*აჟ გვერდზე არის მინაწერი: ფშაჰას დაბლობზე არის თემირგოის [მხარის] კუთვნილი ჩერქეზული დიდი სოფელი ადიმეი): დასავლეთით [ძევს] აბაძეხის [მხარის] სოფელი დაურჰაბლა და კიდევ შემდეგ ეთეგი აბლა. ორივენი მდებარეობენ პატარა მდინარეებზე, რომელთაგან ზოგი ფშაჰას. ზოგიც ყუბანს ერთვის; პირველში უფროსია დ ა უ რ ბ ა გ უ რ - ს უ ყ ი , მეორეში ჰ ა დ ხ უ ხ ა ჰ ა ფ ა შ ი .

21) ¹ მდ. სადში, რომელიც მომდევნოს აღმოსავლეთიდან ერთვის. მასზე შევს აბაძეხური სოფელი საჯი კოკუში.

22) დიდი მდინარე ხუაჯი, რომლის დაბლობზეც მდებარეობს დიდი ჩერქეზული მხარე ბ ჟ ე დ უ ხ ი შუა მთებში – აბაძეხური სოფელი კანჩუგ-ჰაბლა, ხოლო სულ მაღლა მთებში [მდებარეობს] აბაზინური მხარე შ ა ფ ს უ ლ კ ო კ უ შ ი . ე. ი. აბაზურად „ზემო შაფსული“.

კიდევ უფრო ზევით მთებში, ხუაჯის სათავეების საპირისპიროდ. აღმოსავლეთით უნდა იყოს აბაზური მხარე ტ უ ბ ი , მისგან დასავლეთით კი – პატარა ქედით გამოყოფილი უნდა იყოს აბაზური მხარე უ ბ ი ხ ი ეს და ზემოთ ნახსენები აბაზური მხარეები საბაი და ქიანქითი, ჩემის აზრით (რამდენადაც ზოგიერთი მონაცემები მამლევენ საშუალებას ვიფიქრო), უნდა მდებარეობდნენ არა ყუბანის შენაკადებზე, არამედ მათ ქვემოთ სამხრეთისკენ, სახელდობრ, კ ა პ ე ტ ზ ე , რომელიც უშუალოდ ერთვის შავ ზღვას.

23) პატარა მდინარე ხოთუფსი, რომელზეც მდებარეობს აბაძეხური მხარე ბ ე შ უ ხ ჰ ა ბ ლ ა , მისი უფროსები [არიან] კ ო ს ტ ა ნ უ ყ უ ა და ფ შ უ ყ უ ა .

¹ დედნის მიხედვით ვერ გავარკვეით, თუ რის საფუძველზე მოსდევს No 29-ს No 21. (გ. გ.).

24) Der grosse Flus Pschochups, an dem im Gebürge der abasechische Distrikt E d e g i h a b l a , und am Fusse des Gebürges die abasinische Distrikte Chirp is , und in der Ebene der tscherk. Distrikt H a t u k a i , gelegen.

25) Der kleine Flus Saschi (Зашхи), an den der abasechische Distrikt N a j u c h a h a b l a liegt.

26) Der Flus Chursa (Хурса), an dem in der Ebene der Tscherkessische Distrikt Bdschana (Бжана), im niedern Gebürge der abasaische Distrikt Chursa, und im hohen Gebürge der abasaische Distrikt S c h a p - s u c h A c h e , d. i. Nieder Schapsuch gelegen, der c o n t r a c t e auch Schagache, auch Achsepsch genant wird, auch Schapsich und Schapso; sollte dies vielleicht die Apsili Constantini oder vielmer die Sapaxi, seien; sie wonen ehemals nordlicher am Fus des Gebürges und nahe am schwarzen Meere; von da sie sich nur neuerlich um den krimische Herrschaft zu entgehen...

Von hier bis zu den kleinen am schwarzen Meere gelegene Stadt Sotschuk Kala (зочукъ кала), 4 Stunden nach W. daselbst ein Hafen und eine 4. ekkigte Ringmauer, die etwas 100 Hauser einschliet, die Bewoner Abasiner.

Onweit der Mündung der Chursa teilet sich der Kuban in 2 Arme, der eine zum Asovischen Meere, der andere zum schwarzen Meere gehet; in dem Teilungswinkel ist die Vestung K o p i l gelegen, deren Einwoner

auch Tscherkessen sind, nebst einigen Tatarn. Dies ist gemeinigl. der Sizz eines von Crimmischen Chan bestellten Seraskiers, der diese verschiedene izt beschriebene tscherkessische und abasaische Völker der Pforte zugetan erhält, und von manchen auch Abgaben an Vieh und Menschen einnimt.

.....

Von Kopil nach O. ist Bğeduch anderthalb und Temirgoi drei Tagreisen, nach N. W. ist Taban oder Taman an der Meerenge auf 3 Tagreisen, dahin der Weg auf den Insel[n] geht, die die Arme des Kubans machen, und die Mintana genent wird (*აქ გვერდზე ჩამატებაა: und die Bewoner dieser Insel werden von den Tatarn Adalé und davon von den Russen Adalinzy genant, die ist: Insulaner, von Ada, eine Insel).

In Taman sowol, als in Temruk, das die Abasiner Turk nennen, so viele Tscherkessen, wenig Tatarn. Die, so wie alle die übrige izt angeführte und tscherkessisch genante Distrikte, den Temirgoischen Dialekt der tscherkessischen Sprache und den, der von dem Kabardinischen merklich unterscheiden(?).

Man mus daher die ganze Provinz am Fus des Caucasischen Gebürges von der Mündung des Kuban, bis zu der Mündung der Malka in N. und bis zu dem in die Sundscha fallenden Bache Narsan in S. T s c h e r k e s s i a nennen; Tscherkes oder Tscherges nenen die Tatare diese Nation; die Georgier nennen sie Tscherkasiani; die Osetier nenen sie Kasach, wel-

212

24) დიდი მდინარე ფშოხუფსი; მასზე, მთებში ძევს აბამეხური მხარე ე დ ი გ ი ჰ ა ზ ლ ა, ხოლო ქედის ძირას – აბაზინური მხარე ხ ი რ ფ ი ს ი ; დაბლობზე კი – ჩერქეზული მხარე ჰ ა ტ უ კ ა ი .

25) პატარა მდ. ზაში. მასზე არის აბამეხური მხარე ნ ა ი უ ხ ა ჰ ა ზ ლ ა .

26) მდ. ხურსა, რომლის დაბლობზეც მდებარეობს ჩერქეზული მხარე ბ ჟ ა ნ ა, დაბალ მთებში აბაზაური მხარე ხ უ რ ს ა, ხოლო მაღალ მთებში აბაზაური მხარე შ ა ფ ს უ ლ ა ხ ე, ე. ი. დაბალი შაფსული; მას შემოკლებით აგრეთვე ჰქვია მაგახე, ასევე ახსეფშ, ან შაფსიდ და შაფსო; ეს უნდა იყოს კონსტანტინეს აფსილები, ან უფრო მეტად საპაქსები; უწინ ისინი ცხოვრობდნენ უფრო ჩრდილოეთით, ქედის ძირას და შავი ზღვის ახლოს; იქიდან ისინი სულ ახლახან გაეცალნენ ყირიმის ბატონობას...

ამჟამად, აქედან შავ ზღვაზე მდებარე პატარა ქალაქ სუჯუკ-ყალამდე 4 საათის [სავალია] დასავლეთით; აქ არის ნავსადგური და ოთხკუთხა კედელი, რომელიც მოიცავს 100-მდე სახლს; მოსახლეობა აბაზინელებია.

ხურსას შესართავიდან ახლოს ყუბანი იყოფა ორ ტოტად, რომელთაგან ერთი აზოვის ზღვისკენ, ხოლო მეორე შავი ზღვისკენ მიედინება; გაყოფის (განტოტვის) ადგილას დგას ციხე კ ო პ ი ლ ი, რომლის მცხოვრებთაც შეადგენენ აგრეთვე ჩერქეზები ზოგ თათრებთან ერთად. ჩვეულებრივ ეს არის საჯდომი ყირიმის ხანის მიერ დანიშნული სერასკირისა, რომელსაც ამჟამად აღწერილი სხვადასხვა ჩერქეზული და აბაზაური ხალხები პორტას ერთგულებაში ჰყავს, ხოლო ზოგისგან იღებს ხარკს საქონლის და ხალხის სახით¹.

.....

კოპილიდან აღმოსავლეთით არის ბჟედუხი ერთნახევარ, ხოლო თემირ-გოი სამი დღის სავალზე, ჩრდილო-დასავლეთით კი არის ტ ა ბ ა ნ ი , ანუ ტ ა მ ა ნ ი ზღვის სრუტესთან, 3 დღის სავალზე, იქითკენ გზა მიდის კუნძუ-ლებზე, რომელსაც ყუზანის ტოტები ჰქმნიან და ეწოდებათ მინტანა (* აქვე გვერდზე ჩამატებაა: ამ კუნძულის მცხოვრებნი თათრების მიერ იწოდებიან ადალე-დ, რუსებისგან კი ამის მიხედვით ადალინცი-დ: ეს ნიშნავს კუნძულე-ლებს [სიტყვა] ა დ ა-დან ე. ი. კუნძული).

ტამანში, როგორც ტემრიუკში, რომელსაც აბაზინელები თურყ-ს ეძახიან, ასევე ბევრი ჩერქეზები და ცოტა თათრები [ცხოვრობენ. როგორც ყველა დანარჩენები, ახლა ჩამოთვლილი და ჩერქეზულად წოდებული მხარეები [ლაპა-რაკოზენ] ჩერქეზული ენის თემირგოულ დიალექტზე, რომელიც საგრძნობლად განსხვავდება ყაზარდოულისაგან.

ამიტომ მთელ პროვინციას კავკასიის ქედის ძირში [მდებარეს], (ყუზანის შესართავიდან მალკას შესართავამდე ჩრდილოეთით და სუნჯას შენაკად ნარ-ზანამდე სამხრეთით) ჩ ე რ ქ ე ზ ე თ ი უნდა ეწოდოს; ამ ხალხს თათრები ეძა-ხიან „ჩერკეს“-ს ან „ჩერგეს“-ს, ქართველები – „ჩერქეზიანი“-ს, ოსები „ყაზახ“-ს,

¹ შემდეგ მოსდევს აქ მცხოვრები „ნეკრასოველი კაზაკების“ სამი სტანიცის აღწერა. ჩვენ მას ვტოვებთ (გ. გ.).

ches vielleicht auch zu K. Constantins Zeiten bei den Griechen ir Name war. der diese Gegend Kasachia benannt; und sie selbst nennen sich in irer Sprache Adige.

An den westlichsten Teil dieser Provinz Tscherkessia gränzt in Süden. im Gebürge liegend, und weit nach S. längst der Meerküste sich bis Mingrelia ausdänend, die etwas durch die Sprache verwand[t]e Provinz Abasa der Tataren und Tscherkessen, die in der Landessprache A b s n e (*Абсне*).. bei den Georgiern A b e h a s e t i heist, und die wol A b a s g i a des K. Constantins seien mag, an deren statt einige neuere Charte Awchasia haben und. Awehasia minor oder *Малая Абаса* der Russen die man in einigen Karte an der Kuma findet, füret von den von angeführten, hieher von den Tscherkessen versezte Abasaische Dörfern her, die Altekesek genant werden. Abchasebi einiger Landkarten ist der georgische Plural von Abchasi, ein Abaser. Papageti und Alaleti, die offenbar von Papagi und Alani des Kaisers herkam, sind noch izt bei den Georgiern bekante Benennunge[n], die nach irer Sage. einige Distrikte von Abchaseti zukommen sollen, von den ich aber nie etwas bestimmtes habe erfahren können. Der auf den Landkarten einzufürende Name dieser Provinz könnte Abasa oder Abchasetia seien, welches letzter besser scheint, da Abchaseti schon eine in den Georgischen Chroniken vorkom mende Benennung ist. Man sehe meine Nachrichte im übrigen. die (die) bei Mingrelia von Abchaseti angebracht.

Der izt unter dem Namen A b a s e c h bekannte Distrikt, der an den Flüssen Kutschups, Pschaha, Huadsch, Chotups und Saschi. gelegen und dessen Dörfer ich vorher bei diesen Flüssen angeführt, mus der Sprache wegen mer zu Tscherkessia, als zu Abchasetia gezählt worden.

Abchasetia hatte in alten Zeiten seinen eigener Beherrscher und stand nachher lange unter den Georgischen Zaren, die sich Abchasetissa und

Kartwelissa Mepe nanten; unter deren Regierung ward auch zur griechisch-christl. Religion das Volk bekeret, so daß so gar in Bytschwinta ein Patriarch war und an verschiedenen Orten Erzbischöfe, als in Mokwi, Dranda und dergl. Nachdem das Volk die georgische Herrschaft ganz von sich abgelenkt, ist auch die christl. Religion in ganzl. Verfall bei ihnen, so wie in Basiania, Osetia und Kistetia gekommen. Das Halten der Grossen Fasten, das Schweinfleischessen, die Feier des Sontages und die Überbleibsel einiger Kirchen, sind indes noch die Spuren davon, daß die ähnliche Zeichen des Kristentums, die man bei den Tscherkessen findet: dazu noch die Steinkreuze, die man aus Grabmale an der Kuma und am obern Kuban findet, gehören, auch von den Georgier herrinnen ist warscheinlich, wozu auch, besonders in der Kabarda, die Russen zu Zeiten des Zaren Iwan Wasiliewitsch magen Gelegenheit gegeben haben, welches besonders in Ansehung der bei Tatartuh befind[1.] Kirche zu vermuten. Izt leben beide diese zahlreiche Nation[en] fast ganz one Herren und one Religion und sind in kleine Partien zerteilt, die sich selbst unter einander aufreiben.

214

როგორც ალბათ ასევე ერქვა მას ბერძნებთან იმპ. კონსტანტინეს დროს. რომელიც ამ მხარეს ყაზახიას ეძახის თავის თავს კი, თავიანთ ენაზე „ადილე“-ს უწოდებენ.

პროვინცია ჩერქეზეთის დასავლეთ ნაწილს სამხრეთიდან ესაზღვრება მთაში მდებარე და სამხრეთით ზღვის სანაპიროს გასწვრივ სამეგრელომდე გადაჭიმული და ენით ცოტათი მონათესავე პროვინცია აზაზა (როგორც მას თათრები და ჩერქეზები ეძახიან), ადგილობრივ ენაზე კი აფსნეს, ხოლო ქართველები აფხაზეთს უწოდებენ. ეს უნდა იყოს იმპ. კონსტანტინეს აზაზგია (რომლის მაგივრადაც ზოგიერთ ახალ რუკაზე აფხაზია სწერია), ანდა მცირე აფხაზია ანუ Мала Азия რუსებისა, რაც ზოგ რუკაზე მდ. კუმაზეა აღნიშნული და ჰქვია ჩერქეზების მიერ აქ გადმოსახლებულ აზაზურ სოფლებს, რომლებიც ალთიქესეკი-ს სახელითაა ცნობილი. ზოგი რუკის აფხაზები არის ქართული მრავლობითი „აფხაზი“-სა, ე. ი. აზაზელისა. პაპაგეთი და ალალეთი, რაც ცხადად იმპერატორის [კონსტანტინეს] პაპაგისა და ალანისგან მომდინარეობს, ახლაც ცნობილი სახელწოდებებია ქართველებში. რომლებიც, მათი გადმოცემის მიხედვით, აფხაზთა ზოგი მხარის მიხედვით უნდა წარმოსდგებოდეს, რის შესახებაც მე გარკვევით ვერაფერი შევიტყვე. რუკებზე შესატანი სახელი ამ პროვინციისა უნდა ყოფილიყო აზაზა ან აფხაზეთი, რომელთაგან უკანასკნელი უკეთესად მეჩვენება, რადგან სახელწოდება აფხაზეთი ჯერ კიდევ ქართულ ქრონიკებში გვხვდება. დანარჩენი ცნობების ნახვა იქ შეიძლება, სადაც სამეგრელოსთან ერთად აფხაზებზეა ლაპარაკი.

ამჟამად აზამეხის სახელით ცნობილი მხარე, რომელიც მდებარეობს მდინარეებზე - კურუმუსზე, ფშაჰაზე. ჰუაჯზე, ხოთუმუსზე და ზაშზე და რომლის სოფლებიც ზევით დავასახელე ამ მდინარეთა [ჩამოთვლისას], ენის მიხედვით უფრო მეტად ჩერქეზეთს უნდა მიეკუთვნოს, ვიდრე აფხაზეთს.

ძველად აფხაზეთს ჰყავდა საკუთარი მმართველი და მას შემდეგ დიდხანს ემორჩილებოდა ქართველ მეფეებს, რომლებიც თავის თავს „აფხაზეთისა და ქართლის მეფეს“ უწოდებდნენ; მათი მმართველობის დროსვე მოიქცა ხალხი ბერძნულ-ქრისტიანულ რელიგიაზე, ისე რომ ბიჭვინთაშიც კი იჯდა პატრიარქი, ხოლო სხვადასხვა ადგილებში მთავარეპისკოპოსები, როგორც მაგ.: მოქვში, დრანდაში და სხვაგან. მას შემდეგ, რაც ხალხი მთლიანად გამო-

ვიდა საქართველოს მორჩილებიდან, აგრეთვე ქრისტიანული რელიგიაც მთლად გაქრა მათ შორის, ისე როგორც ბასიანეთში, ოსეთსა და ქისტეთში. თუმცა დიდმარხვა, ღორის ხორცის ჭამა. კვირა დღეს უქმობა და ზოგი ეკლესიის ნანგრევები ჯერ კიდევ არიან ნაშთები ქრისტიანობისა, ისევე როგორც ჩერქეზეთში. მსგავსი ნიშანი ქრისტიანობისა არის ქვის ჯვრები საფლავებზე (მდ. კუმასა და ყუბანის ზემო დინებაზე). ესეც ქართველთა მიერ უნდა იყოს შეტანილი, სადაც აგრეთვე (ძირითადად ყაბარდოში) რუსებმა მეფე ივანე ვასილის ძის დროს ამის საშუალება შექმნეს, რასაც გვაფიქრებინებს თათართა ბატონობის ხანაშიც იქ მყოფი ეკლესიები. ახლა ეს ორივე მრავალრიცხოვანი ხალხი ცხოვრობს თითქმის უბატონოდ და რელიგიის გარეშე და დაყოფილი არიან პატარა ჯგუფებად, რომლებიც ერთმანეთს ექიმაებიან.

215

Die Sprache beider Nation[en] ist von den benachbarten und andern bekannten ganz verschieden; unter sich aber vergleichen, siehet man das die abasaische oder abchasetische Sprache mit der Tscherkessische[n] Ähnlichkeit und folglich eine Abstammung habe. Die Tscherkessische Nation ist in allen gesitteter, als die abchasetische; die Tscherkessen leben in grossen Dörfer[n], in Häuser[n] zusammen, ziehen aber ofte von einem Orte zum andern nach 5 oder 10 Jaren über; wen sie die ausgemergelte Felder und verbrante Wälder dazu nötigen. Die Abasetier leben in einzelnen Familien im Walde zerstreut, wie in Mingrelia und Imeretia. Die Tscherkessen bauen nur allein Hirsen; die Abasetier nur Gomi, welches sie H a s c h a s e und P o k o s c h nennen: nur im hohen gebürgigten Orten wird etwas Sommerwaizen und Gersten gesäet. Die Kleidung ist bei beiden Nation[en] gleich; nur tragen die Abasetier die Rökke kurzer, und die nahe an Mingrelia stossen tragen auch Imeretische Mützen.

Die Armenier treiben unter diesen Nationen Handel; zu den Tscherkessen und zu den nordl. Teile des Abasetier bringen sie grobe russische Leinwand, Saffian und Krimmische baumwollene und seidene Zeuge und tauschen sie um gegen Honig, Wachs, Fuchse, Morder. Grobe-Tuchrokke und Filzmäntel, davon sie (wen) irer 4 Stükke nach der Krim, die letzten 2 besonders nach Kislar und zum Don furen. Der Buxbaum ist in der Abasa ser häufig, den die Türken zur See abholen (*გვერდზე მიწერილია: Der südliche Teil von Abchasetia hat mer mit Mingrelia Gemeinschaft).

Von der Provinz Basiania

An dem nordlichen Teile der kaukasischen Alpen, zwischen den Flüssen Argudan oder Arguan und Kuban wont eine Nation, die offenbar von den Nogaischen Tatarn abstammt und sich vermutlich, um sich gegen Verfolgungen der Nachbarn zu retten, in diese festen Oerter im Gebürge begeben hat. Die Sprache, die der nogaische. Dialekt der tatarischen ist, giebt hievon den gewissesten Beweis; daß diese aber eine angenommene seien sollte ist deswegen nicht worscheinlich, weil die benachbarten, alle ganz verschieden sind, dahin die tscherkessische, die abasinische, die Sonische, die georgische und die osetische gehören.

– Es wird diese Nation in 6. Distrikte eingeteilt. Der erste Distrikt

heist bei der Nation: M a l k a r ; bei den Tscherkessen: B a l k a r und bei den Georgiern: B a s i a n i . Hievon wont der kleinste Teil an dem Flusse Arguan oder Argudan, und der gröste an dem Flusse Tscherek. Die nächsten Nachbarn in O. sind Dugoren am Uruch; in S. das Dorf Chebi des Distrikts Radscha; und in N. der Teil der grossen Kabarda, der K a s c h - k a t a u genant wird. Es soll diese Distrikt an 1000 Familien stark seien, die in verschieden[en] kleine[n] Dörfern verteilt sind, unter denen die vornehmsten:

216

ორივე ხალხის ენა მეზობელთაგან და სხვა ცნობილ ენათაგან სავსებით განსხვავებულია; თუმცა ერთმანეთისგანაც გამოირჩევიან, მაინც ჩანს, რომ აბაზაურს ანუ აფხაზურ ენას აქვს მსგავსება ჩერქეზულთან და, ამდენად აქვთ ერთი წარმომავლობა. ჩერქეზი ხალხი ყოველმხრივ უფრო შეგნებულია, ვიდრე აფხაზები; ჩერქეზები ცხოვრობენ დიდ სოფლებში, კომლებად, მაგრამ ხშირად, 5—10 წელში ერთხელ, გადადიან ადგილიდან ადგილზე, როცა ისინი იძულებული ხდებიან მიატოვონ გამოფიტული ველები და გადამწვარი ტყეები. აფხაზები ცხოვრობენ ტყეში ცალკე ოჯახებად გაბნეულნი, როგორც სამეგრელოში და იმერეთში. ჩერქეზებს მოჰყავთ მხოლოდ ფეტვი; აფხაზებს კი – ღომი. რასაც ისინი უწოდებენ ჰ ა შ ა ს ე ს და პ ო კ ო შ -ს(?); მხოლოდ მაღალმთიან ადგილებში თესენ მცირე რაოდენობით საგაზაფხულო ხორბალს და ქერს. ჩასაცმელი ორივე ხალხს ერთნაირი აქვს; მხოლოდ აფხაზები ატარებენ უფრო მოკლე ჩოხებს. სამეგრელოსთან ახლო მცხოვრებნი კი – აგრეთვე იმერულ ქუდეებს.

ამ ხალხში ვაჭრობას ეწევიან სომხები: ჩერქეზებისა და ჩრდილოეთ ნაწილის აფხაზებისთვის მათ მოაქვთ უხეში რუსული ტილო, ს ა ფ ი ა ნ ი და ყირიმული ბამბის და აბრეშუმის ქსოვილები და ცვლიან მას თაფლზე, ცვილზე, მელიებზე, კვერნაზე, უხეშ მაუდის ჩოხებზე და ბეწვის ქურქებზე; ოთხი პირველი ყირიმში მიაქვთ, ორი უკანასკნელი კი უმეტესად ყიზლარში და დონზე. ბზის ხე – აბაზაში ძალზე ხშირია, რომელიც თურქებს ზღვით გააქვთ. (*გვერდზე მიწერილია: აფხაზეთის სამხრეთ ნაწილს მეგრელებთან უფრო მეტი საერთო აქვს).

პროვინცია ბასიანიის შესახებ

კავკასიის ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე, მდინარეებს არგუდანსა ანუ არგუანს და ყუბანს შორის, ცხოვრობს ხალხი, რომელიც აშკარად ნოღაელი თათრებისგანაა წარმომდგარი და როგორც ჩანს, ამ მთებით დაცულ ადგილებში მოვიდნენ, რათა თავი ეხსნათ მეზობელთა დევნისაგან ენა, რომელიც არის თათრულის ნოღაური დიალექტი, იძლევა ამის უტყუარ საბუთს. უამისოდ კი გაუგებარი იქნებოდა, რადგან მეზობლები ყველანი სულ სხვა [ენაზე ლაპარაკობენ] და ეკუთვნიან ჩერქეზულ, აბაზინურ, სვანურ, ქართულსა და ოსურს.

– ეს ხალხი 6 მხარედ იყოფა. პირველ მხარეს ამ ხალხში ჰქვია მ ა ლ - ყ ა რ ი, ჩერქეზებთან – ბ ა ლ ყ ა რ ი, ქართველებთან – ბ ა ს ი ა ნ ი. ამათი მცირე ნაწილი ცხოვრობს მდინარე არგუანზე ანუ არგუდანზე, უმეტესობა კი – მდ. ჩერეკზე. აღმოსავლეთით ემეზობლებიან დ ი გ ო რ ე ბ ი მდ. ურუხზე, სამხ-

რეთით რაჭის სოფელი ღები, ჩრდილოეთით დიდი ყაზარდოს ნაწილი, რომელსაც კ ა შ კ ა თ ა უ ეწოდება. ამ მხარეში 1000 ოჯახი უნდა ცხოვრობდეს. რომლებიც სხვადასხვა პატარა სოფლებში არიან დანაწილებულნი. ამათგან

217

Ischkanta. Schauarda, Churdaira, Gobjarta, Adschalga, Mochaula oder Muchol, und Ulu Malkar heissen.

In diesem Distrikt ist eine fürstliche Familie, die von der Nation B a - s i a t genant, von den Kabardinern dafür erkant und mit den Kabardinischen Fürsten daher verschwägert ist. Hievon scheinen die Georgier die Benennung für die ganze Nation: Basiani und des Distrikts Basianeti genommen zu haben. Die daher auch ich für den Provinzial-Namen alle-dieser Distrikte anneme.

Der 2-te Distrikt, der an Malkar gränzt, heist B i s i n g e , und der 3-te C h o l a m ; ieder wird an 100 Familien stark gerechnet, die weiter in keinen besondern Dörfern leben; sie liegen an kleinen westlichen Flüssen. die in den Tscherek fallen.

Der 4-te Distrikt ist T s c h e g e m . Er nimt im Gebürge den ganzen Flus gleiches Namens ein. der in der Ebene der grossen Kabarda, in den Baksan sich ergiest. Man hält demselben 360. Familien stark, die in 10. Dörfern zerteilt leben; das niedrigste und Hauptdorf heist: Ulu Elt; darauf folgen den Flus aufwärts: Mimala, Tobeningil, Berdebi. Atsche. Tscheget, Kam, Orsundak, Bulungu und Gerlige oder Dscherlige; und an den äussersten Ursprüngen des Tschegem liegt ein Vorwerk oder Chuter, das zur Schaafzucht dient, genant: Ustoschirt.

Gebräuchliche Mannsnamen in Tschegem sind: Ali, Mahamet, Musa, Murtasali, Dewlet, Chamsa, Schauloch, Kelemet, Baimursa; und sonst andere bei den Tataren gemeine Namen.

In der Vorrede eines Cathechismi, das in Berlin gedruckt, behauptet man. daß vor einigen 100 Jaren, einige der Bömischen oder Marischen Brüder, um den katholischen Verfolgungen zu entgehen, nach dem kaukasischen Gebürge geflüchtet und zu Anfange dieses Jarhunderts von Berlin aus Lerer gefordert hätten. Da um die Bömer sich selbst: Z e c h e n nennen, und der Name Tschegem diesem nahe komt und man Spuren des Christentums bei dieser Nation findet, so hat man sie für diese Bömische Brüder halten wollen. Es ist aber dies ganz unworscheinlich. Tschegem komt nicht von Zechen, sd (=sondern, გ. გ.) von Zichia Constantini und Dschiki Georgianern; die Spur des Christentums welches die vorzügliche ist, bestehet in den Fasten, die nicht von den Bömischen Brüder herrinen kam, sd ganz naturl. von den griechisch-Georgian. Bömische Brüder wurden gewis die bömische Sprache beibehalten oder eine der nächste[n] angenommen haben, nicht aber die tatarische, die dieser Nation ursprünzl. eigen.

Der 5-te Distrikt ist; Bachsan. in dem Gebürge am Flusse Bachsan gelegen, der in den Malk sich ergiest und an dem in der Ebene, vom Fus des Gebürges an die Dörfer der grossen Kabarda gelegen. Er wird 200. Familien stark gerechnet, die zusammen nur ein Dorf ausmachen².

¹ დედანში სწერია „Caehetisni“.

² Der 5-te – ausmaehen, გიულდენშტედტს ჯვარედინად აქვს გადაშლილი.

ყველაზე მნიშვნელოვანია: იშკანტა. შაუარდა, ხურდაირა, გობიართა, აჯალგა. მოხაულა ანუ მუხოლი და ულუმალკარი.

ამ მხარეში არის თავადური გვარი, რომელსაც ხალხი ბ ა ს ი ა თ ს უწოდებს. მათ სცნობენ ყაზარდოელი ბატონები და დამოყვრებულნიც არიან მათთან. ვფიქრობ, აქედან უნდა ჰქონდეთ აღებული ქართველებს მთელი ხალხისთვის სახელწოდება – ბასიანი და მხარისა – ბასიანეთი. მეც ამიტომ ავირჩიე ის მთელი აქაური მხარეების პროვინციულ სახელად.

მეორე მხარე, რომელიც მალყარს ემეზობლება. არის ბ ი ზ ი ნ გ ე, მესამე – ხ ო ლ ა მ ი ორივეში 100–100 ოჯახია. რომლებიც არ ცხოვრობენ განსაკუთრებულ სოფლებში: ისინი ჩერეკში დასავლეთიდან ჩამავალ პატარა მდინარეებზე ცხოვრობენ.

მეოთხე მხარე არის ჩ ე გ ე მ ი . მთებში ის მოიცავს იმავე სახელის მდინარეს, რომელიც დიდი ყაზარდოს დაბლობზე ბაქსანს უერთდება. აქ ითვლიან 360 ოჯახს, რომლებიც 10 სოფელში ცხოვრობენ; ყველაზე დაბალი და მთავარი სოფელია ულუ ელტი; შემდეგ მოდიან. მდინარის აყოლებით: მიმალა. ტობენინჯილი. ბერდები. აჩი. ჩეგემი, კამი, ორსუნდაკი, ბულუნგუ და ჯერლიგე; ხოლო ჩეგემის ყველაზე განაპირა სათავეებში ძვეს სოფელი ანუ ხუტორი უსტომირტი (ურუსტორ-შხიტ?), რომელიც მეცხვარეობისთვისაა გამოყენებული.

ჩეგემში გავრცელებული კაცის სახელებია: ალი, მაჰამეტი. მუსა, მურთაზალი, დევლეთი. ხამსა, შაულოხი. კელემეტი, ბაიმურზა და სხვა, თათრებში მიღებული, სახელებიც.

ბერლინში დაბეჭდილი კატეხიზმების წინასიტყვაობაში ამტკიცებენ, რომ რამდენიმე საუკუნის წინათ. რამდენიმე ბ ო ჰ ე მ ე ლ ი ანუ მ ა რ ი ე ლ ი ძმა, რომლებიც გაექცნენ კათოლიკურ დევნას, მოვიდნენ კავკასიის მთებში და ამ საუკუნის დასაწყისისთვის ბერლინიდან მასწავლებლები მოითხოვეს. რადგან თვით ბ ო ჰ ე მ ე ლ ე ბ ი თავიანთ თავს „ც ე ხ ე ნ ე ბ ს“ უწოდებენ და სახელი ჩეგემი ამას უახლოვდება (ემსგავსება) და ამასთან ქრისტიანობის ნაშთებიც მოიძებნება ამ ხალხში. ამიტომ მათ [ჩეგემს? – გ. გ.] ამ ბოჰემელ ძმებად მიიჩნევენ. მაგრამ ეს ყველაფერი სრულიად დაუჯერებელია. ჩეგემი წარმოსდგება არა ცეხენი-დან, არამედ კონსტანტინეს ც ი ხ ი ა დ ა ნ და ქართველების ჯ ი ქ ი დ ა ნ ქრისტიანობის მნიშვნელოვანი კვალი წარმოგვიდგება მარხვის სახით, რაც შემოვიდა არა ბოჰემელი ძმების მეშვეობით, არამედ მართლმადიდებლური საქართველოდან. ბოჰემელი ძმები შეინარჩუნებდნენ უთუოდ ბოჰემურ ენას, (ანდა ერთ-ერთი ამის მონათესავე ენა ექნებოდათ *), და არა თათრული, რაზეც ეს ხალხი იმთავითვე ლაპარაკობს.

მეხუთე მხარე არის ბ ა ქ ს ა ნ ი : ის ძვეს მთებში მდ. ბაქსანზე, რომელიც ერთვის მალკას და რომლის ველზეც, დაწყებული ქედის ძირიდან დიდი ყაზარდოს სოფლები მდებარეობენ. აქ ითვლება 200 ოჯახი, რომლებიც ერთად აღებული მხოლოდ ერთ სოფელს ქმნიან¹.

* დედანში აქ გაურკვევლად სწერია.

¹ „მეხუთე მხარე—ჰქმნიან“. გიულდენშტედტს ჯვარედინად აქვს გადაშლილი.

Der 6-te¹ Distrikt heist: *Karatschai* in der Landessprache und bei den Tscherkessen; *Karschaga* und *Karschageti*, auch *Kara Dğiki* (*Kara dschiki*) bei den Georgiern; und es scheint, daß hierauf der Distrikt: *Caraciotis* einiger Landkarten dentet. Dagegen nennen die Georgier den Distrikt *Tschegem* schlechtweg: *Dschiki* (Джикки). Dieses kommt nun nahe dem Distrikt: *Zichia* der Kaisers *Constantins*, von dem vielleicht dies der Rest ist, der sich aus der Ebene, die das Volk zur Zeit des Kaisers bewonte, in das nächste Gebürge zurückgezogen hat. – *Karatschai* wird 200. Familien stark gerechnet, die an den Ursprungen des Flusses *Kuban* wonen, und mit denen der abasinische Distrikt *Baschilbai* oder *Psilbaripsch* zunächst in W. und der Distrikt *Swaneti* in S. gränzet. In O. sind dessen Nachbarn die am *Bachschan* wonenden *Kabardiner*, von denen sie aber durch ein langes Gebürge, das *Tshalpak* heist geschieden werden, aus dem die Flüsse *Malk* und *Kum* entspringen, und auf dem die *Kabardiner* vorzüglich im Sommer das Vieh halten und weiden.

Diese izt beschriebene Nation ist ehemals den Georgischen Regenten untertan gewesen, und von diesen ist die christlich-griechische Religion unter derselben verbreitet worden; davon noch izt das Halten der grossen Fasten, die Feier des Sontags und das Schweinefleisch-Essen und einige Kirchen die Überbleibsel sind. Eine dergleichen Kirche, die etwan 3. Faden lang, findet man am *Tschegem* bei dem Dorfe *Uluelt*. *Kindbetterinnen* pflegen Gelübde zu tun, bei dieser Kirche ein Stük Vieh zu schlachten und feierlich zu verzehren, dabei sonst weiter keine gottesdienstliche Handlungen, so wie auch überhaupt nicht, verrichtet werden. Man weis aber auch von keiner Abgötterei. Man glaubt allgemein nur einen einigen Gott, den Schöpfer und Geber alles Guten. Die Vornemsten, die besonders mit den *Kabardinern* in Verwandtschaft stehen, bekennen sich seit den neuesten Zeiten zur mahometanischen Religion; doch sind keine *Medscheten* und *Mula* unter denselben. Mit den georgischen Regenten stehen sie izt in keiner Verbündung, da diese izt zu onmächtig und die Zugänge aus *Radscha* und *Swaneti* zu schwer sind, indem man an 2. bis 3. Tagreisen zwischen den höchsten, ganz unbewonten Schneegebürgen zu machen hat, um von iener Provinz zu *Malkar* und von dieser zu *Tschegem* und *Karatschai* zu kommen. Die *Malkaren* gehen indes doch noch nach *Radscha*, auf den wöchentlichen *Freitags-Markt* in *Oni*, dahin sie ihre Waaren, die in *Burken*, *Woiloken* und *Tschekmens* bestehen, gegen baumwollene Zeuge und Eiseninstrumente handeln.

Mit den *Kabardinern* stehen aber diese Völker izt in genauer Verbindung und sind denselben zinsbar; die von *Balkar*, *Bisingè* und *Cholam*, derienigen Partie die am *Tscherek* wont und *Kaschkatau* genant wird; die von *Tschegem*, und *Karatschai*, derienigen Partie, die am *Baksan* wont und zwar dem angesehensten der Fürsten unter denselben, ie wie sie es unter

¹ Der 6-te – გიულდენშტედტს გადაკეთებული აქვს Der 5-te-დ.

უნდა იყოს ალბათ ზოგიერთ რუქებზე მხარე კარაციოტის-ი (Caraciotis) აღნიშნული. ამიტომ (პირიქით) ეძახიან ქართველები მხარე ჩეგემს მარტივად „ჯიქის“. ეს კი უახლოვდება იმპ. კონსტანტინეს მხარე ციხიას, რომლის ნაშთებიც ახლა ისინი უნდა იყვნენ. ისინი [ალბათ] დაბლობიდან, სადაც ეს ხალხი იმპერატორის დროს სახლობდა, შემდგომში უკან ამოვიდნენ მთებში. ყარაჩაიში ითვლიად 200 ოჯახს, რომლებიც ცხოვრობენ მდ. ყუბანის სათავეებთან და რომელსაც ახლოს ესაზღვრებიან დასავლეთიდან აბასინური მხარე ბაშილბაი ანუ ფსილბარიფში. ხოლო სამხრეთიდან სვანეთი. აღმოსავლეთით მისი მეზობლები არიან ბაქსანზე მცხოვრები ყაბარდოელები, რომელთაგან გამოყოფილნი არიან ჩალკად წოდებული გრძელი ქედით, რომელზეც სათავეს იღებენ მდინარეები მალკა და კუმა და სადაც (რომელზეც) ყაბარდოელები, მეტწილად ზაფხულში, საქონელს ინახავენ და ამოკვებენ.

ამჟამად აღწერილი ხალხი უწინ ქართველთა მბრძანებლებს ემორჩილებოდა; [სწორედ] ამათგან გავრცელდა მათ შორის ქრისტიანულ-ბერძნული რელიგია, რომლისგანაც ჯერაც შემორჩა დიდმარხვა, კვირა დღეს უქმობა, ღორის ხორცის ჭამა და ზოგიერთი ეკლესიის ნანგრევები. ერთი ამ ეკლესიათაგანი. დაახლოებით 3 საუკუნი სიგრძისა, არის ჩეგემზე მდებარე სოფელ ულუელთში. მშობიარენი აღთქმას დებენ, რომ ამ ეკლესიასთან საქონელს დაკლავენ და საზეიმოდ შექაძმენ; თუმცა, ამასთან. არავითარი ღვთისმსახურება არ სრულდება და საერთოდ სხვაც არაფერი. არ იციან აგრეთვე კერპთაყვანისმცემლობა. საერთოდ ხალხს სწამს მხოლოდ ერთი ღმერთი – ყოველივე კარგის შემქმნელი და მიმცემი. წარჩინებულებმა, რომლებიც ძირითადად ყაბარდოელებთან არიან ნათესაურ კავშირში. უკანასკნელ ხანებში მაჰმადიანობა მიიღეს; თუმცა მათ შორის არც მეჩეთებია და არც მოლები [ჰყავთ]. ქართველ მეფესთან ახლა მათ არავითარი კავშირი არ აქვთ, რადგან ისინი (ქართველი მეფეები – გ. გ.) ამჟამად ძალზე სუსტები არიან და აგრეთვე გადმოსასვლელები რაჭიდან და სვანეთიდან ძალზე მძიმეა (მათი საშუალებით შეიძლება 2-3 დღეში უმაღლესი და დაუსახლებელი თოვლიანი ქედებით გადმოსვლა), რომ მათ ამ პროვინციებიდან მალყარში და აქედან კი ჩეგემსა და ყარაჩაიში შეეძლოთ მოსვლა. მალყარელები კი მაინც დადიან რაჭაში, ონის ყოველკვირეულ ბაზრობაზე, სადაც თავისი საქონელი – ქურქები, ქეჩები და ჩექმები მიაქვთ და ცვლიან ბამბის ქსოვილებსა და რკინის იარაღებზე.

ყაბარდოელებთან კი ეს ხალხები ამჟამად ახლო ურთიერთობაში არიან და მათ უხდიან გადასახადს. ბალყარები, ბიზინგელები და ხოლამელები იმ ყაბარდოულ პარტიას [ემორჩილებიან], რომლებიც ჩერეკზე ცხოვრობენ და იწოდებიან კაშკათად; ჩეგემელები და ყარაჩაელები კი – ბაქსანზე მცხოვრებთ [ემორჩილებიან], სახელდობრ, მათ შორის უწარჩინებულეს თავადს ამჟა-

¹ „მე-6“ გიულდენშტედტს გადაკეთებული აქვს „მე-5“-დ.

sich ab machen; für izt die Balkar dem Dschanbulat, Kaituk und Bekmursa, die Tschegem dem Moisoost des Mahomet Kurgokin Sone; die Karatschai dem ältesten den Jaren nach, dem Chamursa izt. im Jare 73. nachdem Kasai gestorben. Die Abgaben bestehen gemeinigl. in ein Schaaf von jeder Familie. Es müssen diese Völker notwendig gegen die

weit mächtigern Kabardiner sich unterwerfen. Bei lang anhaltenden Winter treiben sie das Vieh dahin; bei Miswachs holen sie Hirse von da, und allezeit nemen sie aus der Kabarda russisches Salz, das sie gegen Wolle, Woi-loken. Burken und Tschekmens eintauschen und von denen sie auch so wol, als von den Mosdokischen und Kislarischen zu inen reisenden Armenen Leinwand. baumwollene Zeuge und Saffiane, gegen diese Waaren und gegen Marder- und Fuchsbälge eintauschen.

In der Gegend des vorerwtenen Chutors Ustoschirt am Tschegem soll in Adern gediegene Schwefel gefunden werden, dem die Bären nachgraben sollen; mit den sie handeln und noch Schiespulver machen. In der Gegend des Ursprunges des Tschegems soll auch Bleierz sein, daher sie einen Berg: Korga Schin Tau, d. i. Bleiberg nennen, der nahe am Schneegebürge gelegen, das sie Kara Tau, d. i. das schwarze Gebürge, wegen des schwarzen Schiefers. nennen. Sie schmelzen aber kein Blei.

[რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში]¹

– A'i 1768. im Decbr. gieng der Lieutenant Fabulov als Abgesandter des Hofes zu den Zaren Solomon und Erekle: er machte den Weg den Aredon aufwärts über Nar und den Didi Liachwi hinunter bis Krzchinwal; von da gieng er durch den Distrikt Dğaukom nach Radğa zu dem Zaren Solomon, der eben bei Zessi stand, und mit dem Radğis Eristaw, der in der Vestung Minda sich gesezt hatte, pharmuzirte. Nach einem 5-tägigen Aufenthalte ward Fabulov wieder nach Krzchinwal abgefertigt und gieng nach Tiflis zum Zaren Erekle, daselbst er anfänglich ins Geheim leben musste, weil eben auch ein türkischer Gesandte von Achalziche gegenwärtig war. Nachdem er mer als 2 Monate in Tiflis sich aufgehalten, gieng er wieder längst den Aragi und Terek nach Mosdok zurück, daselbst er im Mai 1769. eintraf.

¹ P. 1, оп. 100, №19, лл. 15--20.

მად ბაღყარებს ჰყავთ ჯამბულატი, კაიტუკი და ბეკმურზა, ჩეგემს – მოისოსტი, ვაჟი მაჰომეტ კურგოკინისა; ყარაჩაელებს კი ახლა, 1773 წელს, ჰყავთ. მთავრად – ხამურზა, გარდაცვლილ კასაის შემდეგ. გადასახადი ჩვეულებრივ შეადგენს ერთ ცხვარს ოჯახზე. ეს ხალხები უეჭველად უნდა ემორჩილებოდნენ გაცილებით ძლიერ ყაზარდოელებს: ხანგრძლივი ზამთრის გამო მათ საქონელი ჰყავთ იქ [ყაზარდოში – გ. გ.]: მოუსავლობის დროს იქიდანვე მოაქვთ ფეტვი და ყოველთვის შოულობენ ყაზარდოში რუსულ მარილს, რომელსაც ისინი ცვლიან ბამბაზე, ქეჩაზე, ქურქებზე და ჩექმებზე და ამათ კი, მოზდოკელ და ყიზლარელ მათთან მოგზაურ სომხებს უცვლიან – ტილოზე,

ბამბის ქსოვილებზე, საფიანზე; აგრეთვე უცვლიან კვერნის და მელიის ბეწვს (ტყავს).

ზემოთ ნახსენები ხუტორის, ჩეგემზე მდებარე უ ს ტ ო შ ი რ ტ ი ს (ურუს-ტორ-შხიტი?), მიდამოებში, მარღვებში უნდა პოულობდნენ თვითნაბად გოგირდს, რომელსაც ურნალის კუტით თხრიან. ამით ისინი ვაჭრობენ და აგრეთვე თოფის წამალსაც აკეთებენ. ჩეგემის სათავეებთან კი უნდა იყოს აგრეთვე ტყვიის მადანი. რის გამოც ისინი მთას ეძახიან კ ო რ ე გ ა შ ი ნ თ ა უ -ს (ყარგაშილი-თაუ?), ე. ი. ტყვიის მთას, რომელიც თოვლიანი ქედის ახლოს ძევს; ამას კი ისინი ყ ა რ ა თ ა უ -ს, ე. ი. შავ მთას უწოდებენ შავი ფიქალის გამო. მაგრამ ტყვიას ისინი არ ადნობენ.

[რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა თურქეთთან ომის პერიოდში]*

1768 წლის დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი¹, როგორც კარის ელჩი წავიდა სოლომონ და ერეკლე მეფეებთან: მისი გზა მიდიოდა არდონის აყო-ლებით. გაიარა ნარი და დიდ ლიახზე დაშვებით ქრცხინვალამდე [მივიდა]; აქედან კი მხარე ჯაუკომის გავლით გაემართა რაჭისკენ სოლომონთან, რომელიც წესში იდგა და მინდას ციხეში მყოფ რაჭის ერისთავს ეომებოდა. 8 დღის გაჩერების შემდეგ ფაბულოვი კვლავ გაემართა ქრცხინვალისკენ და წავიდა თბილისში ერეკლე მეფესთან. რადგან ამ დროს იქ იმყოფებოდა ახალციხიდან გამოგზავნილი თურქი ელჩი. ამიტომ მას თავდაპირველად ფარულად უნდა ეცხოვრა. თბილისში ორი თვის ყოფნის შემდეგ ის კვლავ აჰყვა არაგვსა და თერგს მოზდოკისკენ, სადაც 1769 წლის მაისში დაბრუნდა.

* გიულდენშტედტს ამ მოკლე მიმოხილვითი წერილისთვის სათაური არ მიუცია. აქ წარმოდგენილი სათაური ჩვენ გვეკუთვნის. რადგან შეეფერება „მიმოხილვის“ შინაარსს. მართალია, ეს „მიმოხილვა“ არ წარმოადგენს მოხსენებას აკადემიისადმი. მაგრამ საჭიროდ ვცანით მისი ამ ადგილას მოთავსება (გ. გ.).

¹ ხვაბულოვი (იგივე ქობულაშვილი) – გ. გ.

Von da brachte er nach St. P-burg die Nachricht von der Freude des Zaren Solomon, über den versprochenen russischen Beistand gegen die ihn unterdrückenden Türken, und von der Bereitwilligkeit des Zaren Erekle gegen den allgemeinen Christen-Feind gemeinschaftliche Sache zu machen, in der Hoffnung die Provinz Dğawacheti und die Stadt Achalziche zu recuperiren.

Im Jare 68. erbat sich der Zar Solomon den erwenten Beistand durch den nach St. P-b. abgesandten Metropolity Abaschiser; welcher ihn zu versprechen man kein Bedenken trug, da sich eben zu der Zeit der Krieg mit den Türken entwickelte. Daher geschahe es, daß man dem Fabulov, erst nach Imereti zu gehen befohlen hatte, und nachdem auch mit dem Zaren Erekle, um den Türken von dieser Seite desto schädlicher zu werden, in Unterhandlungen sich einzulassen und auch ihm izt die Russische Hülfe zu versprechen, die schon öfters seine Vorfaren vergebens gesucht hatten.

– Nach der Zurückkunft des Fabulovs ward so gleich im Junius a~i 1769 der Graf Todleben als General Major abgefertigt, um als Chef eines russischen Corps in Georgien zu agiren. Im August marschirte er mit etwan

300. Mann, die teils Cosaken, teils Dragoner und Husaren waren und mit einigen Feldstücken von Mosdok ab, nach dem Distrikte Kewi. Am Terek bei Kobi in diesen Distrikte, auf der kleinen Ebene, die *Ados mindori* von den Georgianern genant wird, kam ihm der Zar Erekle entgegen. Von da gieng der Graf mit dem Zaren nach Tiflis und Krzchinwal, dahin auch der Zar Solomon kam. Inzwischen war es schon spät im Herbste, so daß keine Operationen angefangen werden konnten. Da das Geschütze, das den Grafen nachgeschickt werden sollte, zu lange ausblieb, so gieng er selbst im December wieder nach Mosdok zurück und besorgte diesen Transport.

Den 1. März a'i 1770 brach der Obristlieutenant Schoglikow, der als Volonteur commandirt war, mit einer Compagnie Husaren und 2 Feldstücken von Mosdok auf und begab sich zum Grafen nach Krzchinwal, daselbst Winter-Quartiere gehalten waren. Mit ihm gieng der Gvardelieutenant Lwow, der dem Zaren Erekle den Andreas Orden, der sehr reich mit Brillanten geriert war, und dem Grafen eine Casse von 50.000 Rubel in Golde überbrachte. Sobald als der Graf diese Verstärkung erhalten, eröffnete er mit dem Zaren Erekle den Feldzug in April, der etwan an 4.000 Mann bei sich halte. Sie marschirten gegen die an dem Kur gelegene türkische Vestung Azfer. Nachdem der Graf die Haupt-Absicht erreicht und den Zaren Erekle wirklich zum Streite mit den Türken gebracht hatte und weiter gegen die Vestung mit den bei sich habenden Feldstücken nichts unternehmen konnte, so zog er sich nach Krzchinwal zurück unter dem Vorwande des mangelnden Proviantes, der auch wirklich zu felen anfieng.

Der Zar Erekle legte diese wolbedächtige Retirade dem Grafen zum Verbrechen aus und beschuldigte ihn, daß er durch Türkische Geschenke

¹ აქ ადგილია დატოვებული დედანში, ალბათ აბაშიძის სახელის ჩასამატებლად – გ. გ.

აქედან მან სტ.-პეტერბურგში ჩამოიტანა ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით მის მტანჯველ თურქთა წინააღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ – ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს.

1768 წელს სოლომონ მეფემ სტ.-პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ [მაქსიმე] აბაშიძის საშუალებით გამოითხოვა აღნიშნული დახმარება. რის აღთქმაზეც არც უყოყმანიათ. რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა. ამით იყო გამოწვეული, რომ ფაბულოვი იქნა გაგზავნილი ჯერ იმერეთში, ხოლო შემდეგ ერეკლე მეფესთან, რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უშედეგოდ ეძებდნენ.

ფაბულოვის უკან დაბრუნებისთანავე, 1769 წლის ივნისში საქართველოში სამოქმედოდ გაიგზავნა გენერალ-მაიორი გრაფი ტოდლებენი, როგორც რუსული კორპუსის მეთაური. აგვისტოში ის 300 კაციანი რაზმით, რომელიც შესდგებოდა ნაწილობრივ კაზაკების, ნაწილობრივ დრაგუნებისა და ჰუსარებისაგან, და რამდენიმე ზარბაზნით გაემართა მოზდოკიდან ხევისკენ. ამ მზა-

რეში თერგზე კობთან, პატარა ველზე, რომელსაც ქართველები ადოსმინ-დოს უწოდებენ შეხვდა მას ერეკლე მეფე. აქედან გრაფი მეფესთან ერთად წავიდა თბილისში და ქრცხინვალში, სადაც სოლომონ მეფეც მივიდა. ამა-სობაში უკვე გვიანი შემოდგომა იყო და არავითარი ოპერაციის დაწყება არ შეიძლებოდა. რადგან ქვემეხები, რაც გრაფისთვის უნდა გადმოეზავნათ, საკ-მაოდ დიდხანს შეყოვნდნენ, ამიტომ იგი დეკემბერში თვით გაბრუნდა მოზ-დოკში და უზრუნველყო მათი გადმოზიდვა.

1770 წლის 1 მარტს პოლკოვნიკ-ლეიტენანტი (პოდპოლკოვნიკი) შოგლი-კოვი, რომელიც მოხალისედ იქნა მოვლინებული, ჰუსართა ერთი რაზმითა და 2 ქვემეხით მოუვიდა გრაფს მოზდოკიდან ქრცხინვალში, სადაც ზამთრის სადგომი ჰქონდათ. შოგლიკოვთან ერთად წავიდა გვარდიის ლეიტენანტი ლვოვი, რომელმაც ერეკლე მეფეს წაუღო ბრილიანტებით მდიდრულად შემკული ანდრიას ორდენი, ხოლო გრაფს 50.000 მანეთი ფულად. როგორც კი გრაფმა ეს გაძლიერება მიიღო, ერეკლე მეფესთან ერთად, რომელსაც 4000 კაცი ჰყავდა, აპრილში დაიწყო საომარი მოქმედება. მათ გაილაშქრეს მტკვარზე მდებარე თურქულ ციხე აწყვერის წინააღმდეგ. მას შემდეგ, რაც გრაფმა მთა-ვარ მიზანს მიაღწია — ერეკლე მეფე ნამდვილად ჩააბა თურქებთან ბრძო-ლაში, და ციხეს კი თავის განკარგულებაში მყოფი ქვემეხებით ვერა ავნო, წავიდა უკან ქრცხინვალისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო; სურსათმა მართლაც დაიწყო შემოღება.

ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ღალატი და აბრალებდა მას, რომ თურქეთის საჩუქრებმა ჩაადენინეს

15. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

225

hiez zu sei bewogen worden. Dieser Beschuldigung stimmten der Obristlieut. Schoglikov und der Charge d'affaires, der Hofrat Murawiev, der mit dem Grafen zugleich nach Georgien geschickt war, bei und gaben dem Obrist- lieutenant Rateev hievon Nachricht. Dieser war mit einer Schwadron Husa- ren, mit 4. Einhörnern und mit 4. Feldstücken, im April im Anmarsch, um von Mosdok zum Grafen zu stossen. Er folgte dieser Nachricht und begieng die Torheit, den wiederholten Befelen des Grafen sich zu wiedersezzen und mit seine[m] Commando zum Zaren Erekle nach Tiflis zu gehen. Der Graf lies hierauf ein Manifest ausgehen und bot für den Kopf des Rateevs leben- dig 1000. und todt 500. Rubel, der endlich zu Ende des Maies selbst mit seinem Commando sich bei dem Grafen einfand.

Alle diese 3. Männer, die an dieser Unruhe Ursache waren, schikkete der Graf einen nach dem anderen unter Arrest nach Rusland zu weiteren Beur- teilung. Da während dieser Unruhen auch so gar die Couriere des Grafen auf Zarische Befel aufgehalten wurden, so zog der Graf von Krzehinwal nach Ananur sich zurück, um die Passage nach Rusland. frei zu halten. Und hier war es, da auch der Obrister Klawer mit dem an 2000. Mann starken Tomsschen Infanterie Regimente, das in Zarizin überwintert hatte und von da gerade nach Mosdok marschirt war, im Junius 1770. zum Gra- fen sties.

Nun hatte der Graf das für ihn beheimte Corps zusammen, das etwas an 3000. Mann stark war; die erwenten Unruhe[n] waren beigelegt; Zar Erekle versprach gegen die Türken in Dğawacheti zu agiren; der Graf lies in die

ihm gehörigen Vestungen Ananur, Muchran, Krzchinwal und Suram kleine Besatzungen nach; und rückte mit dem Corps im Julius über Abis und Beretisa nach Imereti. Bis zu Ende des Augusts hatte er schon die von Türken besetzte Vestungen Scherapan, Bagdad und Kutais eingenommen; ganze Imereti von Türken gereinigt; und dem Zaren Solomon sein ganzes Land restituirt. Im Herbste marschirte er noch nach Poti, mit dem Zaren Solomon, der an 3000. Mann bei sich hatte, und mit dem mingrelische[n] Dadian und mit dem Fürsten von Guria, die Beide mit den russischen Truppen gegen die Türken zu agiren sich verpflichtet hatten. Der Graf stand an 3. Monaten unverrichteter Sachen vor Poti und muste endlich im Januar 1771. da ein starker succurs von Trapezunt sich neherete und das grobe Ge... inge verschossen war nach Kutais zurückgehen. Unzufrieden über den schlechten Ausgang dieses Unternehmens, der der Uneinigkeit der hülffleistenden Mächte zugeschrieben wurde, bat der Graf um seine Zurückbereisung. Der General Major Suchotin ward zu seiner Ablösung commandirt. Er gieng zu im April 1771. von Kislar mit etwa 300. Mann Infanteristen und Kosaken ab; verabredete in Tiflis mit dem Zaren Erekle die Operation für dies Jar; und übernahm im Mai das Commando von Grafen über das Corps, das seit dem Anfange des Jares beständig bei Kutais stand. In der Mitte des Junius passirte der Graf Mosdok und gieng nach St. Petersburg.

226

ეს საქმე. ამ ბრალდებას შეუერთდნენ პოლკოვნიკ-ლეიტენანტი (პოდპოლკოვნიკი) შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული, კარის მრჩეველი მურავიოვი (მოურავოვი – გ. გ.), რომელიც გრაფთან ერთად იყო გამოგზავნილი საქართველოში, და პოლკოვნიკ-ლეიტენანტ (პოდპოლკოვნიკ) რატეევს აცნობეს ამის შესახებ. ეს უკანასკნელი აპრილში გზაში იმყოფებოდა ჰუსართა ერთი ესკადრონით, ოთხი მეზუკით და 4 ქვემეხით და აპირებდა მოზდოკიდან გრაფს შეერთებოდა. ეს ცნობა რომ მიიღო, მან ჩაიდინა სისულელე. როცა წინააღმდეგობა გაუწია გრაფის ხელმეორე ბრძანებას და თავისი რაზმით ერეკლე მეფესთან წავიდა თბილისში. ამის გამო გრაფმა გამოსცა მანიფესტი და იძლეოდა ცოცხალ რატეევში 1000, ხოლო მკვდარში 500 მანეთს; [რატეევი] ბოლოს, მაისის დამლევს, თვით მივიდა თავისი რაზმით გრაფთან.

ყველა ეს სამი პიროვნება, რომლებიც ამ შფოთის მიზეზები იყვნენ, გრაფმა ერთი ერთმანეთის მიყოლებით გაგზავნა დაპატიმრებულნი რუსეთში შემდგომ გასასამართლებლად. რადგან ამ არეულობის დროს გრაფის შიკრიკი მეფის ერეკლეს – გ. გ.) ბრძანებით დააკავეს, ამიტომ გრაფი გაბრუნდა ქრცხინვალიდან ანანურში, რათა რუსეთისკენ გასასვლელი გზა თავისუფალი ჰქონოდა. და აქ იყო. მას რომ 1770 წლის ივნისში შეუერთდა პოლკოვნიკი კლავერი 2000 კაციანი ტომსკის ქვეითი პოლკით, რომელმაც ზამთარი ცარცინში გაატარა და იქიდან პირდაპირ მოზდოკისკენ წამოსულიყო.

ახლა გრაფს გაერთიანებული ჰყავდა მისთვის გამოყოფილი კორპუსი, რაც 3000 კაცს შეადგენდა: ზემოდასახელებული შფოთი დაწყნარდა. ერეკლე მეფე დაპირდა თურქების წინააღმდეგ ემოქმედა ჯავახეთში; გრაფმა თავის ხელში მყოფ ანანურის, მუხრანის, ქრცხინვალისა და სურამის ციხეებში პატარა რაზმები დასტოვა და კორპუსით ივლისში, აბისსა და ბერეთისაზე გავლით, გადავიდა იმერეთში. აგვისტოს ბოლომდე მან უკვე აიღო თურქების მიერ დაკავებული ციხეები შორაპანი, ბაღდადი და ქუთაისი, გასწმინდა

მთელი იმერეთი თურქთაგან და აღუდგინა სოლომონ მეფეს მთელი მისი ქვეყანა. შემოდგომაზე ის ფოთისკენაც გაემართა; მასთან ერთად იყვნენ მეფე სოლომონი, რომელსაც თავისი 3000 კაცი ჰყავდა, სამეგრელოს დადიანი და გურიის თავადი ორივემ (დადიანმა და თავადმა – გ. გ.) იკისრეს რუსულ რაზმებთან ერთად თურქების წინააღმდეგ მოქმედება. გრაფი ფოთთან 3 თვე ისე იდგა, რომ არაფერი გაუკეთებია და საბოლოოდ, 1771 წლის იანვარში, იძულებული იქნა ქუთაისში გაბრუნებულიყო, რადგან ტრაპეზუნტიდან ძლიერი დახმარება ახლოვდებოდა და საკმაო ნაწილიც დაკარგული ჰყავდა (?)¹. გრაფი უკმაყოფილო იყო ამ წამოწყების ცუდი შედეგით, რასაც მიაწერდა დამხმარე ძალების არაერთსულოვნობას და მოითხოვა თავისი უკან გაწვევა. მის შესაცვლელად მოვლინებულ იქნა გენერალ-მაიორი სუხოტინი. ის გაემართა ყიზლარიდან 1771 წლის აპრილში დაახლოებით 300 ქვეითით და კაზაკებით; თბილისში მოითათბირა ერეკლე მეფესთან ამ წლის ოპერაციების შესახებ და მასში გადაიბარა მთავარსარდლობა კორპუსისა, რომელიც წლის დასაწყისიდან სულ ქუთაისში იდგა. ივნისის შუა რიცხვებში გრაფმა მოზდოკი გაიარა და გაემართა სტ-პეტერბურგისკენ.

¹ აქ დედანში გაურკვევლად სწერია.

Zu Anfange des Augusts 1771. marschirte der General Suchotin wieder von Kutais nach Poti; er stand aber kaum 5. Tage unter der Vestung, so war er zusamt dem ganzen Corps erkranket, und sehe sich genötigt, da kaum 100. Mann noch gesund waren abzuziehen.

In der Mitte des Septembers trafen wieder in Kutais ein. – Zar Solomon dekkete mit einige[n] 1000. Mann die Passage von Achalziche nach Bagdad.

– Zar Erekle hatte versprochen den ganzen Sommer und Herbste hindurch 9000. Mann im Felde zu halten; dagegen waren es nur 3000. Mann. mit den er im August nach Trialeti zog, die er one sich den Türken zu nähern, nach 4. Wochen wieder auseinander lies. In October wurde endlich wiederum eben so viel Truppen von ihm zusammen gezogen, von denen die türkische Vestung Chertys überfallen und geplündert, aber nicht eingenommen wurde, darauf alle sogleich wieder nach Hause zogen, nachdem sie kaum 3. Wochen im Felde gestanden.

– Vom Dadian und Gurriel erfur man auch mit ziemlicher Gewisheit.. daß sie mer türkisch als russisch gesinnet wären.

– Und unter allen diesen 4. Fürsten war keine Harmonie möglich zu machen, durch die doch nur allein dem Feinde beträchtlicher Schade hätte geschehen müssen. Da also der Hof sahe, daß bei diese[n] Umstände[n] nie ein grosser Vorteil durch ein kleines Corps in Georgien über den Feind würde erlangt werden koennen; so ward im Februar 1772. in St. P-burg beschlossen, dasselbe zurückzuziehen.

– Im März kam die Orde zum Abmarsch an den G-M. Suchotiu, der zu Anfange des Mai von Kutais aufbrach und über Beretisa, Abis und Krzchinwal nach Muchran marschirte. Von Muchran gieng er nach Tiflis zum Abschiede zum Zare.

Am 25. Junius marschirte das Corps aus dem Lager von Muchran nach Ananur und von da den Aragi aufwärts nach Guda; von da nach Kobi am

Terek und den Terek hinunter über Stepantzminda, Tschim und Jaurgoi nach Gelaxan und Mosdok, daselbst man zu Ende des Julius eintraf; und zu Ende des August ward der Marsch gerade durch die Steppe nach Zari-zin angetreten, daselbst das Corps auseinander gelassen und zerteilt worden ist.

– An die Zaren Solomon und Erekle kamen Rescripte der Kaiserin, daß sie fortfahren sollten gegen den gemeinschaftlichen Feind zu agiren und daß ihrer Provinzen, so wol als der übrigen Teile des russischen Reiches in die künftige Friedenstractaten sollte gedacht werden. Aber an den Dadian und Gurriel erfolgte nichts. Alle diese 4. Fürsten haben die Acten in denen sie sich zum Kriege gegen die Türken und zur Tren gegen Rusland verpflichtet, nicht so wol als Bundsgenosse, als vielmer als Vassalen unterschrieben. Im Januar 1772. schickete der Zar Erekle wirklich seine[n] zweiten Son Leon und sein[en] Vetter, den Patriarchen Anton nach Rusland, um der Kaise-

228

1771 წლის აგვისტოს პირველ ოცივებში გენერალმა სუხოტინმა ცუთაისიდან ფოთისკენ გაილაშქრა ის 8 დღეც არ მდგარა ციხესთან, რომ თავის მთელ კორპუსთან ერთად დაავადდა და საჭიროდ სცნო უკან წასულიყო, რადგან 100 კაციღა ძლივს გადარჩენოდა ჯანმრთელი.

სექტემბრის შუა რიცხვებში ისევ ცუთაისში შეიყარნენ. – სოლომონ მეფემ 1000-მდე კაცით გადაკეტა გასასვლელი გზა ახალციხიდან ბაღდადისკენ.

ერეკლე მეფე დაჰპირდა, რომ მთელი ზაფხულისა და შემოდგომის განმავლობაში 9000 კაცით იქნებოდა ბანაკად; ამის მაგივრად, აგვისტოში მხოლოდ 3000 კაცით გადავიდა თრიალეთში და, თურქებთან მიახლოებამდე, 4 კვირის შემდეგ კვლავ დაშალა ლაშქარი. ბოლოს მან ოქტომბერში კვლავ ამდენივე ლაშქარი შეკრიბა, დაესხა თურქებს ხერთვისში და დაარბია, მაგრამ არ აიღო, აქედან ყველა [მოლაშქრეები – გ. გ.] კვლავ ისევ სახლებში გაუშვა: მას შემდეგ სულ 3 კვირა იდგნენ ბანაკად.

– დადიანის და გურიელის შესახებ უტყუარად გაირკვა, რომ ისინი უფრო თურქების მხარეზე იყვნენ, ვიდრე რუსებისა.

– ყველა ამ 4 მთავარს შორის არ იყო თანხმობა; მხოლოდ თანხმობის მეშვეობით შეიძლებოდა მნიშვნელოვანი ზიანის მიყენება მტრისათვის. – რადგან პეტერბურგის სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა გამო საქართველოში პატარა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წლის თებერვალში დაადგინეს – კორპუსი უკან გაეწვიათ.

მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა გენერალ-მაიორ სუხოტინს, რომელიც მაისის დასაწყისში ცუთაისიდან გამოვიდა და ბერეთისაზე. აბისზე და ქრცხინვალზე გავლით მუხრანისკენ წავიდა. მუხრანიდან ის გაემართა ბილისისკენ, რათა მეფეს გამოსთხოვებოდა.

25 ივნისს კორპუსი მუხრანის ბანაკიდან ანანურისკენ დაიძრა, ხოლო იქიდან არაგვის აყოლებით გუდასკენ; იქიდან [წავიდნენ] კობისკენ თერგზე და თერგზე დაშვებით, მის გადაღმა სტეფანწმინდის, ჩიმისა და ზაურგოის გავლით გელაქსანისა და მოზდოკისკენ, სადაც ივლისის ბოლოს მივიდნენ;

აგვისტოს ბოლოს დაიწყო მსვლელობა სტეპების გავლით პირდაპირ ცარიცინისკენ, სადაც კორპუსი გაუშვეს და დაშალეს.

– მეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის მომართვა (რესკრიპტები), რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებულ იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი [ასეთი რამ] არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც მათ უნდა ებრძოლათ თურქთა წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას, მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები. 1772 წელს ერეკლე მეფემ მართლაც გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი, ლეონი, და თავისი ბიძაშვილი,

229

rin seine Länder ganz zum Eigentum anzubieten und Truppen für sich zu erbitten, da das schon gegenwärtige Corps beständig in Imereti bleiben konnte. Da aber schon der Abzug desselben beschlossen war, so wurde[n] auch diese Abgesandte[n] bis auf weitere Befehle in Astrachan aufgehalten.

– Nach dem Abzuge des Corps ist (und) noch der H. Gvarde Capitaine-Lieutenant Lwov, als Charge d'affaires zurückgeblieben, welchem Amte er schon seit der Arretirung des Murawievs vorsteht.

– Die schlimmen Wege in Gebürge haben diese georgianische Feldzüge dem Soldaten sehr beschwerlich und den Transport der Amunition der Crone sehr kostbar gemacht.

– Das sehr warme und feuchte Klima in Imereti und Mingrelia, in dem der Soldat 2 Jahre lang beständig im Felde gelebet, und der Überfluß an Früchten, die unreif und unmässig genossen wurden, sind die Ursachen zu vielen Krankheiten geworden, die den grössern Teil des Corps aufgerieben haben.

B e r i c h t

An die bey der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften verordnete
Comission¹

Ich habe während meines Aufenthaltes in Georgien eine in georgianischer Sprache geschriebene Chronik angeschafft; welche die neueste Geschichte von Georgien von der Mitte des vorigen Jahrhunderts bis in die Mitte des jetzigen enthält. Dies Mspt. (Manuscript – გ. გ.) ist 37 Hefte stark und jedes Heft besteht aus acht Quartblättern. Um die Nachrichten von Georgien, die ich in meiner Reisebeschreibung geben will, desto vollständiger zu machen, ist eine Übersetzung dieses Mspt. nothwendig gewesen. Ihr Hochgebl. der Herr Director des Ak. d. W. St. Ptrg. Domaschnev haben auf meine mündliche Vorstellung darin gewilligste, daß dies Manuscript ins russische übersetzt und für jedes Heft zweyen Rubel, also für das ganze Mspt. 74 R. bezahlt werden. Der H. Lieutenant Warvolomey Savorsiminsey und der H. Registrator Petr Grigoriev haben die Übersetzung besorget und jetzt vollen-

det. Ich bitte daher, daß die bey d. K. A. d. W. verordnete Comis. diese erwehnten beiden Übersetzern von mir mit Bewilligung des H. Directors accordirte Summe von 74 R. an mich wolle auszahlen lassen, dagegen ich von ihnen die Quittung über die von mir geschehene Bezahlung übergeben werde, das Georgianische Original sowol, als die russische Übersetzung werde ich alsdenn der Bibliothek der K. A. d. W. übergeben wen ich die für meine Reisebeschreibung nöthigen Auszüge werde gemacht haben.
der 29 März 74

¹ P. I, on. 100, №19. л. 26.

230

პატრიარქი ანტონი რუსეთში, რათა იმპერატორისთვის თავისი ქვეყნები საკუთრებად (მფარველობაში) მიერთმიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და რათა იმჟამად იქ მყოფი [რუსული] რაზმები მუდამ იმერეთში დაეტოვებინათ. რადგან მათი [რაზმების] გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე შეყოვნდნენ ასტრახანში.

– კორპუსის გასვლის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლვოვი კვლავ დასტოვეს როგორც საქმეთა რწმუნებული და ამ თანამდებობას ის ასრულებს მურავიოვის [მოურავოვის – გ. გ.] დაპატიმრების შემდეგ.

– მთებში ცუდი გზების გამო ჯარისკაცებს ძალზე გაუჭირდათ საქართველოს ეს ლაშქრობა. ხოლო ამუნიციის გადაზიდვა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა.

– იმერეთისა და სამეგრელოს ძალიან თბილი და ნესტიანი ჰავა, რომელშიც ჯარისკაცებს მოუხდათ 2 წლის განმავლობაში ველზე ცხოვრება, და ხილის სიჭარბე, – რომელსაც მკუხესა და უზომოდ სჭამდნენ, გახდა მიზეზი მრავალი ავადმყოფობისა, რომლებმაც კორპუსის დიდი ნაწილი იმსხვერპლა.

მოხსენება¹

საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიასთან დანიშნულ
კომისიისადმი

საქართველოში ჩემი ყოფნისას მე შევიძინე ქართულ ენაზე დაწერილი მატრიანე, რომელიც შეიცავს საქართველოს უახლეს ისტორიას გასული საუკუნის შუა წლებიდან ამ საუკუნის შუა წლებამდე. ეს ხელნაწერი შედგება 37 რვეულისაგან და თითო რვეული თავის მხრივ რვა მეოთხედ ფურცლისაგან. ცნობები საქართველოს შესახებ, რომელთა მოცემასაც მე ვაპირებ ჩემს აღწერაში, უფრო სრული რომ გავხადო, საჭიროა ამ ხელნაწერის თარგმნა. მისმა უმაღლესობამ ბ-ნმა დირექტორმა სტ-პეტერბურგის აკადემიისამ დომამწვემა, თანხმობა განაცხადა ჩემს ზეპირ წინადადებაზე, რომ ეს ხელნაწერი რუსულად თარგმნილიყო და თითო რვეულისთვის 2 მანეთი, ე. ი. მთელი ხელნაწერისთვის 74 მანეთი გადახდილიყო. ბ-ნმა ლეიტენანტმა ბართლომე სავორსიმინცევმა და ბ-ნმა რეგისტრატორმა პეტრე გრიგორიევმა თარგმანის საქმე უზრუნველყვეს და ახლა დაამთავრეს, ამიტომ მე ვთხოვ საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებულ კომისიას: ამ ხსენებულ ორივე მთარგმნელს ჩემგან, და ბ-ნი დირექტორის თანხმობით, გადაეცეს ჩემთვის გამოყოფილი

74 მანეთი, სამაგიეროდ მე მათ ჩამოვართმევ ხელწერილს ჩემს მიერ გადაცემული ფულის შესახებ. ქართულ დედანს, ისევე როგორც რუსულ თარგმანს შემდეგ გადავცემ საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკას, როცა მე შევასრულებ ჩემი აღწერისთვის საჭირო ამონაწერებს.

1774² წლის 29 მარტი.

¹ P. 1, ou. 100, No 19, გვ. 26.
² დედანში გაურკვევლად წერია თარიღი, შეიძლება წაკითხულ იქნეს აგრეთვე როგორც 1772 წელი (გ. გ.).

Verzeichn is
der Einnamen und Ausgaben
der
vierten physikalischen Expedition.
in dem vierten Jare, nemlich;
vom 1-ten Junius des 1771-ten Jares bis
zum 31-ten Mai des 1772-ten Jares
gefűrt
vom d. Gűldenstaedt
als Vorgesetzten derselben.
Tiflis, den 4. Junius, 1772¹

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop
1771 Mai 29	Die Ausgaben der drei vorhergehenden Jare, nemlich vom Mai des 1768-ten bis zum Mai des 1771-ten Jares, betrug nach der am 29 mai 1771. an die Kaiserl. Akademie der Wissenschaften nach St. Petersburg eingeschikten Rechnung: siebentaushend, neunhundert und acht Rubel und sechs und sechzig Kop	7908	66
Junius 1	Hiezu ist nun noch in dem vierten Jare, nemlich vom 1. Junius des 1771-ten bis zum 31. Mai des 1772-ten Jares hinzugekommen, wie folget: Meine Staats Cantoirs Gage fűr das verflossene Tertial vom 1. Februar bis zum 31. Mai 1771.		

¹ ეს არის საერთო სათაური მეოთხე ოვეულისა და არის დაწერილი ცალკე გვერდზე, არქივის ნუმერაციით გვ. 74. ამას მოსდევს იგივე სათაური რუსულად (გვ. 75-ზე) და შემდეგ რუსულად წარმოებული იგივე ხარჯთაღრიცხვის რვეული.

ჩვენ ამოვიღეთ გიულდენშტედტის მიერ გერმანულ ენაზე წარმოებული რვეული (გვ. 91-დან). რუსული სათაური შემდეგია: Четвертая роспись /приходам и расходам/ четвертой физической экспедиции /в четвертом году, то есть:/ июня от 1 числа 1771 года /по 31 число (ман) 1772 года/ от /Доктора Гильденштедта./ Тифлис 4-го июня 1771 г. (დახრილი ხაზებით აღვნიშნავთ სტრიქონის დამთავრებას დედანში – გ. გ.). ხარჯთაღრიცხვის რვეული დაცულია არქივის Ф. 3, по 3 ,№ 4.

მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის
შემოსავლისა * და დანახარჯების
ს ი ა
მეოთხე წელიწადს, სახელდობრ:
1771 წლის 1 ივნისიდან
1772 წლის 31 მაისამდე,
წარმოებული
დოქტ. გიულდენშტედტის, როგორც
ექსპედიციის ხელმძღვანელის მიერ.
თბილისი, 1771 წ. 4 ივნისი

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
1771 მაისის 29	გასული სამი წლის დანახაოჯი, კერძოდ 1768 წლის მაისიდან 1771 წლის მაისამდე, შეად- გენდა (1771 წ. 29 მაისს საიმპერატორო მეცნიე- რებათა აკადემიისადმი გაგზავნილი ანგარიშის მიხედვით) 7908 მანეთსა და 66 კაპიკს	7908	66
1 ივნისი	ამასთანავე მეოთხე წელს, სახელდობრ, 1771 წლის 1 ივნისიდან 1772 წლის 31 მაისამდე, ემატება შემდეგი: ჩემი ხელფასი სახელმწიფო კანტორიდან (წარ- სული ოთხი თვისა, 1771 წლის 1 თებერვლიდან		

* შემოსავლის სია ჩვენ გამოვტოვეთ, რადგან იქ საყურადღებო მასალა არ არის, მხო-
ლოდ ვტოვებთ ამ წლების შემოსავლის შეჯამებას:

Zwölftausend und drei und siebenzig Rubel und fünf und siebenzig Kopeken,
ist die sämtliche Summe der Einnamen bei der vierten physikalische[n] Expedition,
vom Mai des 1768-ten bis zum Mai des 1772-ten Jares; bescheiniget zu Tiflis den
31-ten Mai im 1772. Jare, von d. Gildenstaedt. (თორმეტი ათას სამოცდაცამეტი მანეთი
და სამოცდათხუთმეტი კაპიკი არის მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის შემოსავლის ჯამი 1768
წლის მაისიდან 1772 წლის მაისამდე, დამოწმებული თბილისში 1772 წლის 31 მაისს დოქტ. გიულ-
დენშტედტის მიერ).

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.

	aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	
Junius 1	Meine akademische Gage für das Tertial vom 1.Junius bis zum 30. September 1771 zum voraus		
	aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig	120	
– „ –	denen 4. Studenten, Sokolov, Belajew, Kra- scheninnikov und Zriakovsky, ihre doppelte Gage für den Junius, iedem zu 12. Rubl. ausgezalt, also zusammen acht und vierzig Rubel..	48	
– „ –	dem Zeichner Beloi seine doppelte Gage für den Junius des 1771. Jares ausgezalt mit zwölf Rubel	12	
– „ –	dem Jaeger seine Gage für den Junins gege- ben mit sechs Rubel, sechs und sechzig Kopeken	6	66
– „ –	dem Jaeger, als Ausstopfer, seine monatliche Gage für den Junius gegeben mit drei Rubel	3	
– „ –	denen beiden Pferde-Knechten der Expedition ihre Gage für den Junius gegeben mit zwölf Rubel	12 ¹	
Junius 22	dem Dworainin Iwan Antonov, der Dollme- tscher der Expedition ist, fiel sein Reitpferd unterwegens um; und da er selbst kein Geld hatte, so sahe ich mich genötigt, auf Kasten der Expedition für ihn anzuschaffen, dafür ich bezalt zwanzig Rubel	20 ¹	
	 für ein Pferd, in die Stelle eines den 10-ten September umgefallenen, bezalt zwanzig Rubel	20	
1771 Oct. 23 31	für 42. grusinische Kot, oder 84 Pud Gersten, die die 19. zur Expedition gehörige Pferde in der letzten Hälfte des Octobers aufgefressen, à fünf- zig Kopeken iro ein Kot, ein und zwanzig Rubel	21	
Novemb. 10	für 30. Faden Strikke, aus Pferdehaaren ge- wunden zum binden der Pakpferde bezalt drei Rubel	3	
14	für 19. aus Pferdehaaren gewehete Türben, oder Füttersäkke, à dreissig Kopeken, bezalt fünf Rubel, siebenzig Kopeken	5	70

¹ აქ გიულდენშტედტი გადადის რა ახალ გვერდზე, აჯამებს დანახარჯს (8230 მან. 32 კაპ.)
² რადგან საქართველოს არ ეხებოდა, ამიტომ მცირე რამ გამოვტოვეთ ოქტომბრამდე.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
	31 მაისამდე) აღებული სალაროდან არის 120		

	მანეთი	120	
1 ივნისი	ჩემი აკადემიური ხელფასი ოთხი თვისა 1771 წლის 1 ივნისიდან 30 სექტემბრამდე სალა- როდან წინასწარ აღებული შეადგენს ასოც მანეთს	120	
- „ -	4 სტუდენტს - სოკოლოვს ბელ[ი]აევს, კრა- შენენიკოვსა და ცრიაკოვსკის მათი ორმაგი ხელ- ფასი ივნისისა, თითოს თორმეტი მანეთი მიეცა, ამრიგად სულ ორმოცდარვა მანეთი	40	
- „ -	მხატვარ ბელოის, ორმაგი ხელფასი 1771 წლის ივნისისა მიეცა თორმეტი მანეთის რაოდენობით	12	
- „ -	ეგერს მიეცა ივნისის ხელფასი ექვსი მანეთის და სამოცდაექვსი კაპიკის რაოდენობით	6	66
- „ -	ეგერს, როგორც მეფიტულეს, ივნისის თვი- ური ხელფასი მიეცა სამი მანეთის რაოდენობით	3	
- „ -	ექსპედიციის ცხენების ორივე მომვლელს ივნი- სის ხელფასი მიეცათ თორმეტი მანეთი	12	
	ჯამი	8230	32
22 ივნისი	აზნაური ივანე ანტონოვს, რომელიც ექსპე- დიციის თარჯიმანი იყო, გზაში ცხენი დაუვარდა; რადგან მას თვით არ ჰქონდა ფული, მე საჭიროდ ვცანი ექსპედიციის სალაროდან მეყიდა მისთვის ცხენი. რაშიც ოცი მანეთი გადავიხადე	20	
1771 ოქტომბ.23	10 სექტემბერს დავარდნილი ცხენის მაგივ- რად ნაყიდ ახალში მივეცი ოცი მანეთი	20	
31 [ოქტ.]	42 ქართულ კოდ, ანუ 84 ფუთ ქერში, რაც ექსპედიციის 19-მა ცხენმა ოქტომბრის მეორე ნახევარში შეჭამა, გადავიხადე ორმოცდაათი კაპიკი თითო კოდში, ე. ი. ოცდაერთი მანეთი	21	
10 ნოემბერი	ცხენის ძუისგან დაგრეხილ 30 საჟენ თოვში, ნოემბერი ტვირთშიდი ცხენების შესაბამელად გადავიხადე სამი მანეთი	3	
14	19 ცხენისთვის, ცხენის ძუისგან გამზადებულ თოფრაკებში, გადავიხადე ხუთი მანეთი და სამოც- დაათი კაპიკი, თითოში ოცდაათი კაპიკი	5	70

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
Novemb. 14	für zween aus Pferdehaaren gewehete Tschet- wert Säcke zum Gersten, drei Rubel, fünf und siebenzig Kop.	3	75

23	an einem Lesgier, der mir ein Vocabularium seiner Sprache dictirt, bezahlt zwei Rubel	2	
24	für 4. Fische, die die Georgianer: G e l a k - nur nennen und die ich unter dem Namen: <i>Salmo Hucho</i> beschrieben, bezahlt einen Rubel und zwanzig Kopeken.	1	20
28	für 10. Fische, die die Georgianer: Pitschschul nennen, und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Fundulus</i> beschrieben, bezahlt vierzig Kopeken	—	40
— „ —	für 6 Stof starken Brantwein, zum aufbewahren der Fische und Tiere, in Teflis bezahlt drei Rubel	3	
30	für 6 Fische, die die Georgianer: Tschanari nennen und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Capito</i> beschrieben, bezahlt dreissig Kopeken	—	30
— „ —	für fünf und achtzig und einen halben grusinischen Kot oder 171 Pud Gersten, welche den November hindurch unter die neunzehn Expeditionspferde verfüttert worden, à fünfzig Kop. iro ein Kot bezahlt zwei und vierzig Rubel, fünf und siebenzig Kopeken	42	75 ¹
Decemb. 6	Für 10. Fische, die die Georgianer: Mursa nennen, und die ich unter dem Namen: <i>Cyprinus Mursa</i> beschrieben, in Teflis bezahlt dreissig Kopeken	—	30
13	für einen Lachs in Teflis bezahlt achtzig Kopeken	—	80
15	für 4. Tschanari oder <i>Cyprinus Capito</i> bezahlt vier und zwanzig Kopeken.	—	24
16	für eine <i>Lacerta Stincus</i> in Teflis bezahlt zwei Rubel, fünfzig Kop	2	50

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა, რაც იგივეა, როგორც ზემოთ მოყვანილი.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
14 ნოემბერი	ორ, ცხენის ძუისგან დამზადებულ მეოთხედ ტომარაში ქერისთვის, სამი მანეთი და სამოცდათხუთმეტი კაპიკი	3	75
23	ერთ ლეკს, რომელმაც მიკარნახა (ჩამაწერინა) თავისი ენის მოკლე ლექსიკონი. მივეცი ორი მანეთი	2	
24	4 თევზში, რომელსაც ქართველები გ ე ლ ა -		

	ქ ნ უ რ ს ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Salmo Huelho-ს სახელით. გადავიხადე ერთი მანეთი და ოცი კაპიკი	1	20
28	ათ თევზში, რომელსაც ქართველები ფ ი ჩ - ხ უ ლ ს ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Fundulns-ის სახელით, მივეცი ორმოცი კაპიკი	–	40
– „ –	6 შტოფი (Stof) მაგარ არაყში, თევზებისა და ცხოველების შესანახად. თბილისში გადავიხადე სამი მანეთი	3	
30	6 თევზში, რომელსაც ქართველები ეძახიან ჭ ა - ნ ა რ ს, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Capito-ს სახელით, მივეცი ოცდაათი კაპიკი	–	30
– „ –	ოთხმოცდახუთ-ნახევარ ქართულ კოდში, ანუ 171 ფუთ ქერში, რომელიც შეჭამა ნოემბრის განმავლობაში ექსპედიციის 19 ცხენმა, გადავიხადე კოდში ორმოცდაათი კაპიკი, სულ ორმოცდაორი მანეთი და სამოცდათხუთმეტი კაპიკი	42	75
6 დეკემბერი	10 თევზში, რომელსაც ქართველები მ უ ო - წ ა ს ეძახიან, ხოლო მე აღვწერე Cyprinus Mursa-ს სახელით, თბილისში მივეცი ოცდაათი კაპიკი	–	30
13	ერთ ორაგულში თბილისში მივეცი ოთხმოცი კაპიკი	–	80
15	4 ჭანარში ანუ Cyprinus Capito-ში გადავიხადე ოცდაოთხი კაპიკი	–	24
16	Lacerta Stincus-ში (ხვლიკი?) თბილისში მივეცი ორი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	2	50

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
1771 Decemb.	für einen Dschairan, oder Capra <i>Dorcas</i> Linn an die Jaeger, die mir auf Befel des Zaren Herakleus ihn überbracht, bezahlt einen Rubel . .	1	
20 23	Obermal für einen Dschairan bezahlt einen Rubel	1	
31	da die Expeditions-Pferde, bei dem Stroh- fütter, das in Georgien gebräuchlich ist, ser mager wurden; so habe ich mich genötigt gese- hen, die Quantitaet der Gersten zu vermeren, so daß den December hindurch, unter die 19. Expe- ditions-Pferde, Einhundert und vierzehn Kot, oder		

	228 Pud Gersten verfüttert sind; dafür à fünfzig Kopeken iro Kot, bezahlt sieben und fünfzig Rubel	57 ¹	
1772	Für ein Reh, <i>Cervus Capreolus</i> , das mir auf Befehl des Zaren Heraklens überbracht. an die		
Januar	Jaeger bezahlt einen Rubel	1	
2	für ein wildes Schwein, das mir auf Befehl des Zaren in Teflis überbracht, an die Jaeger		
4	bezahlt einen Rubel	1	
6	für eine Gemse, <i>Capra Rupicapra</i> , die mir auf Befehl des Zaren überbracht, an die Jaeger		
	bezahlt einen Rubel und fünfzig Kopeken	1	50
20	für zween neue Sättel mit allem Zubehör zehen Rubel und fünfzig Kopeken	10	50
– „ –	für vier neue Zäume zween Rubl	2	
– „ –	für Ausbesserung der Riemen und Schnallen am sechzehen Sättel, acht Rubel	8	
26	für zwei Zelte von Woiloken ein und zwanzig Rubel	21	
28	für einen <i>Cyprinus Capito</i> oder Tschanari der Georgianer dreissig Kopeken	–	30
29	für einen Siluens <i>Glenis</i> oder Wels fünf und fünfzig Kop	–	55
31	für 114 Kot oder 228 Pud Gersten, die die 19. Expeditionsperde den Januar hindurch verzert		

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
1771 წ.	მონადირეებს ჯეირანში ანუ Capra Doreas Lin.-ში, რომელიც მათ მეფე ერეკლეს ბრძანებით მომიყვანეს, მივეცი ერთი მანეთი	1	
დეკემბერი	23 კვლავ ჯეირანში გადავიხადე ერთი მანეთი .	1	
31	რადგან ექსპედიციის ცხენები, საქართველოში ხმარებული (მიღებული) თივის ჭამის გამო ძალზე გახდნენ. ამიტომ საჭიროდ დავინახე, რომ ქერის რაოდენობა გამეზარდა. ასე რომ დეკემბრის განმავლობაში ექსპედიციის 19 ცხენზე დაიხარჯა 114 კოდი ანუ, 228 ფუთი ქერი; ამაში გადავიხადე ორმოცდაჩვიდმეტი მანეთი, კოდი ორმოცდაათ კაპიკად	57	

1772. იანვრის	ერთ შველში (Cervus Capreolus), რომელიც ერეკლე მეფის ბრძანებით მომიყვანეს, მონადი- რეებს მივეცი მანეთი	1	
2			
4	გარეულ ღორში, რომელიც მეფის ბრძანე- ბით თბილისში მომიყვანეს, მონადირეებს გადავუ- ხადე მანეთი	1	
6	ერთ ქურციკში (Capra Rupicapra), რომე- ლიც მეფის ბრძანებით მომიყვანეს, მონადირეებს მივეცი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი . . .	1	50
20	ორ ახალ უნაგირში თავისი მოწყობილობით [გადავიხადე] ათი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	10	50
– „ –	ოთხ ახალ ლაგაშში ორი მანეთი [მივეცი]. .	2	
– „ –	16 უნაგირზე ღვედებისა და მოსართავების შეკეთებაში – რვა მანეთი	8	
26	ქეჩის ორ კარავში – ოცდაერთი მანეთი . . .		
28	ქართველების ერთ ჭანარში (Cyprinus Ca- pito) – ოცდაათი კაპიკი	21	
29	ერთ ლოქოში – ორმოცდათხუთმეტი კაპიკი .	–	30
		–	55
31	114 ქოდ, ანუ 228 ფუტ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 19 ცხენის მიერ იქნა შეჭმული იანვ- რის განმავლობაში, კოდში [გადავიხადე] ორმოცი		

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
	à vierzig Kop. pro Kot, fünf und vierzig Rubel, sechzig Kopeken	45	60 ¹
Febr. 1	Da ich, wie aus der Vergleichung der bishe- rigen Ausgaben und Einnamen erhellet, schon an Sechshundert Rubel für die Expedition in Aus- lage bin und der Charge d'affaires Ihro Kaiser- lichen Maiestaet der H. Gwarde Capitaine-Lieu- tenant Lwov, durch den ich aus der Kriegskassa von dem in Imeretien stehenden und das dorti- gen Corps commandirenden H. Generalmajoren Suchotin Geld für die Expedition begeret, mir eine abschlägige Antwort am 18. Januar nach Tiflis mitgebracht; so sahe ich mich in die Not- wendigkeit versetzt, von Tiflis einen expressen Kosaken nach Kislar zur Commendanten Kanzel- lei, um Geld für die Expedition zu bringen, abzu- fertigen. Für diesen nam ich zur Begleitung und Führung bis zu denen in Tschim stehenden russi- schen Posten, des Kasbeks Son, Gabriel Tzobi- kaja an für zehen Rubel	10	

– „ –	da wegen des izt ser häufigen Schnees keine Pferde übers Gebürge geführt werden koennen; so konnte der vorerwente Expreſſe auch keine Pferde von der Expedition mitnemen, ſondern dieſe müſſen unterwegs gemietet werden. Zwei Pferde, eines für den Expreſſen, das andere für den Fűr, koſten von Tiflis biſ zu dem erſten ruſſiſchen Poſten in Tſchim zehen Rubel	10	
	hierauf für ein Pferd für den Expreſſen allein von Tſchim biſ Kiſlar, an 300 Werſt gerechnet, einen Rubel und fünfzig Kopeken	1	50
6	für ein Fell des <i>Canis Hyaenae</i> einen Rubel	1	
14	für einen kupfernen Krug von zween Eimer um darin verſchiedene Tiere und Fiſche in Wein-Geiſt aufzubewaren, in Tiflis bezahlt fünf Rubel	5	
– „ –	dazu zween Eimer Wein-Geiſt für vier Rubel	4	

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
[1772] თებერვალი 1	კაპიკი, სულ ორმოცდახუთი მანეთი და სამოცი კაპიკი როგორც დანახარჯებისა და შემოსავლის განსხვავებამ გამოარკვია, ექსპედიციის დანაზოგი შეადგენდა ექვსას მანეთს; რადგან მათი იმპერატორობის უდიდებულესობის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ბ-ნმა ლვოვმა (რომლის მეშვეობითაც იმერეთში მდგარ და იქ მყოფ კორპუსის სარდალს ბ-ნ გენერალ-მაიორ სუხოტინს ექსპედიციისთვის მოვთხოვე ფული სამხედრო სალაროდან, რაზეც) უარი ჩამომიტანა 18 იანვარს თბილისში, ამიტომ მე საჭიროდ ვცანი თბილისიდან სასწრაფოდ გამეგზავნა ყიზლარში კომენდანტის კანცელარიაში კაზაკი, რათა ექსპედიციისთვის ფული წამოეღო. ჩიმში მდგარ რუსულ პოსტამდე მის გამყოლად და მეგზურად აყვანილ ყაზბეგის ვაჟს გაბრიელ წოზიკაია-ს ათი მანეთი მივეცი	45	60
– „ –	ახლანდელი ხშირი თოვის გამო ცხენს არ შეეძლო მთაზე გადასვლა, ამიტომ ზემოთ ნახსენებ შიკრიკს არ შეეძლო ექსპედიციის ცხენის წაყვანა, არამედ ისინი უნდა ექირავებინა გზაში. ორი ცხენი. ერთი შიკრიკს, მეორე გამყოლს, თბი-	10	

	ლოსიდან პირველ რუსულ პოსტამდე ჩიმში, დაჯდა ათი მანეთი	10	
6	ამის შემდეგ ერთ ცხენში მარტო შიკრიკი-სათვის ჩიმიდან ყიზლარამდე, რაც 300 ვერსს შეადგენს, [გადავიხადე] ერთი მანეთი და ორმოც-დაათი კაპიკი	1	50
14	Canis - Hyaenae-ს ტყავში ერთი მანეთი [მივეცი]	1	
– „ –	სპილენძის ორვედრიან თუნგში (Krug), რომ-ლითაც უნდა შენახულიყო სხვადასხვა ცხოველები და თევზები ღვინის სპირტში, თბილისში გადავი-ხადე ხუთი მანეთი	5	
– „ –	ამასთან ორი ვედრო ღვინის სპირტი ოთხ მანეთად [ვიყიდე].	4	

16. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

241

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
17	An einen Georgianer, der mir ein Barometer, auf mein Verlangen, vom H. Christ aus Kislar nach Tiflis überbracht, für den Transport bezahlt drei Rubel	3	
18	für zween Kasten, zum Aufbewahren verschiedener Naturalien in Tiflis bezahlt drei Rubel	3	
– „ –	für Wolle, diese einzupakken fünfzig Kop.	–	50
20	für den Beschlag der 19. Expeditionspferde an den Vorderfüssen, sechs Rubel, siebenzig Kop.	6	70
21	für einen Zarischen Jesaul, der drei Monate hindurch die Expeditionspferde auf den Dörfern um Tiflis herumgeführt und Stallung und Fütterung besorgt, zur Vergeltung zu verschiedenen malen in dieser Zeit gegeben fünf Rubel..	5	
– „ –	An einen andern Zarischen Jesaul, der seit der Mitte des Octobers bei der Expedition zuge- teilt gewesen, und Quartiere und alle Bedürf- nisse der Expedition besorgt, während diesen vier Monaten zu verschiedenen malen verzalten mit zwanzig Rubel	20	
29	für 114 Kot oder 228 Pud Gersten, die die 19. Expeditionspferde den Februar hindurch ver- zeret à vierzig Kopeken pro Kot, bezahlt fünf und vierzig Rubel, sechzig Kopeken	45	60 ¹
März 31	für 102 Kot Gersten, die die 17 Expeditions- pferde, deren zwei zu Anfange dieses Monats in Cachetien verworfen werden musten, den März		

April	hindurch verzert, bezahlt vierzig Rubel, achtzig Kop.	40	80 ²
5	An des Kasbeks Son Gabriel, der den am 1. Februar aus Teflis abgefertigten Expressen wiederum aus Ossetien nach Ananur zurückbe- gleitet und mir in Telau in Cachetien Nachricht gegeben, bezahlt fünfzehn Rubel.	15	
5	Heute erhielt ich durch den am 1. Februar abgefertigten und nun mit der, unterm heutigen		

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირები.
² აქაც ჯამაგირების ჩამოთვლაა გამოტოვებული.

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
17	ქართველს, რომელმაც ჩემი თხოვნით ჩამო- მიტანა ბარომეტრი ყიზლარიდან თბილისში ზ ნ ქრისტისგან, მისი გადმოტანისთვის სამი მანეთი მივეცი	3	
18	ორ ყუთში, სხვადასხვა კოლექციების შესანა- ხად, თბილისში გადავიხადე სამი მანეთი	3	
– „ –	მატყლში. ამათ შესაფუთად, ორმოცდაათი კაპიკი	–	50
20	ექსპედიციის 19 ცხენის წინა ფეხების დასა- ჭედად მივეცი ექვსი მანეთი და სამოცდაათი კაპიკი	6	70
21	მეფის იასაულს, რომელიც სამი თვის განმავ- ლობაში ექსპედიციის ცხენებს თბილისის გარშემო სოფლებში ატარებდა და ზრუნავდა მათ სადგო- მებსა და საკვებზე, საზღაურად რამდენჯერმე ამ ხნის განმავლობაში მივეცი [სულ] ხუთი მანეთი.	5	
– „ –	მეფის მეორე იასაულს, რომელიც ოქტომბ- რის შუა რიცხვებიდან ექსპედიციასთან იმყოფე- ბოდა და ბინებზე და ექსპედიციის ყველა საჭი- როებებზე ზრუნავდა, ამ ოთხი თვის განმავლო- ბაში სხვადასხვა დროს მივეცი ოცი მანეთი.	20	
29	114 კოდ, ანუ 228 ფუთ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 19-მა ცხენმა თებერვლის განმავლო- ბაში შეჭამა, გადავიხადე ორმოცდახუთი მანეთი და სამოცი კაპიკი, კოდში ორმოცი კაპიკი	45	60
მარტის	102 კოდ ქერში, რომელიც ექსპედიციის 17		

31	ცხენმა (რომელთაგან 2 კახეთში დავარდა ამ თვის დასაწყისში) მარტის განმავლობაში შეჭამა, გადა- ვიხადე ორმოცი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	40	80
აპრილის 5	ყაზბეგის ვაჟმა გაბრიელმა, რომელიც 1 თე- ბერვალს თბილისიდან გაგზავნილ შიკრიკს კვლავ გამოჰყვა ოსეთიდან ანანურში და თელავში მე ცნობა მომიტანა, მივეცი თხუთმეტი მანეთი	15	
5	1 თებერვალს გაგზავნილმა შიკრიკმა დღეს მომიტანა ბ-ნ ვიცე-შტაბ-ქირურგის ქრისტისგან		

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
	Dato, in der Einname angeführten Cassa, wieder zurückkommenden Expressen, von dem H. Vice-Staabs-Chirurgus Christ aus Kislar, von denen ihm ausgezalten und unterm 26. Junius vorigen Jares in der Ausgabe eingerückten 150. Gage ein- hundert und fünfzig Rubeln, folgende Berechnung: für zweien Eimer Wein-Geist zum Aufbewa- ren einiger in Kislar zurückgelassener Tiere . . . für 2 Pf. Siegellak 6 für 2 Ries Weispapier 2 40 für 20 Pf. Schiespulver 3 20 für 3 Pf. <i>Corticis Peruviani</i> 3 80 für 1 Pf. <i>Padicis rhei</i> 8 64 für 3 Pf. <i>Nitro depurati</i> 1 92 für 3 Pf. <i>Salis Catharitici</i> – 75 für 4 Pf. <i>Cremoris Tartari</i> 2 88 für 2 lederne Sachen diese Sachen und das Geld einzupaken 1 92 für 2 Pferde, eines für den Expressen, das andere zum Pakken, vierzig Rubel 3 die bei der Expedition, die im März ver- worfenen 2 Pferde ersezzen und die Anzal von 19. Pferden wiederergänzen 40		
		77	87
5 Apr.	für den Beschlag der vorerwenten in Kis- lar gekauften 2 Pferde 1 20 für 2. Sättel nebst Zäumen und allem Zu- behör 11 50 für Futter auf 40 Tage à 10. Kop. 4 An den Expressen, um die Ossetiner bei Kobi fürs Übertragen der Pakke und Überschaf-		

fen der Pferde zu bezalen	6	
für Privat-Ausgaben für mich neun und vierzig Rubel, drei und vierzig Kopeken . .	49	43
die ich daher in die Expeditions Cassa restituiere und unterm heutigen Dato in der Einname einrücke. Auf diese Art sind also die am 26. Junius vorigen Jares in den Ausgaben angeführte		

244

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
	ყიზლარიდან მისთვის გამოტანებული და წარსული წლის ხარჯების დავთარში 26 ივნისის თარიღით შეტანილი დანახარჯი ასორმოდათი მანეთი, რაც დღევანდელი თარიღითაა შემოსავალში შეტანილი: ორ ვედრო ღვინის სპირტში, ყიზლარში დატოვებული ზოგი ცხოველის შესანახად 2 ფუნტ ლუქში 2 დასტა თეთრ ქაღალდში 20 ფუნტ თოფის წამალში 3 ფუნტ Corticis Peruviani-ში 1 ფუნტ Padicis rhei-ში 3 ფუნტ გაწმენდილ გვარჯილაში 3 ფუნტ Salis Catharitie-ში 4 ფუნტ ღვინის მარილში 2 ტყავის მოწყობილობაში, ამ ნივთების და ფულის გასახვევად 2 ცხენში, ერთი შიკრიკისათვის, მეორე სატვირთოდ, ორმოცი მანეთი (ექსპედიციის დროს მარტში დავარდნილი 2 ცხენის შესაცვლელად, რათა ცხენების რიცხვი კვლავ 19 გამხდარიყო) . . .	6 2 3 3 8 1 — 2 1 3 40	40 20 80 64 92 75 88 92
აპრილის 15	ზემოთ ნახსენებ, ყიზლარში ნაყიდი 2 ცხენის დასაჭედად 2 უნაგირში, ლაგამებით და მთელი მოსართავებით საჭმელში 40 დღისთვის, თითო [დღისა] ათ კაპიკად შიკრიკს, რომელსაც ოსებისთვის უნდა მიეცა კოზში ტვირთის გადატანისა და ცხენების გადაყვანისათვის პირადი ხარჯებისთვის ჩემთვის ორმოცდა-	77 1 11 4 6 49	87 20 50 43

Rubel habe ich deren Studenten Belajev und Krascheninnikov iedem zu fünf Rubel, und dem Zeichner Beloi zu zehen Rubel, für sein fleis-siges Insekten-Samlen zuerkant; daher ich an-füre zwanzig Rubel	20	

S. E. C. Summa Rubel. 11347 79¹

...Den 11. September 1771. an den Ossetischen Aeltesten Achmet Ilaalu, der mich nach Georgien begleiten sollte, bei dem Aufbruche von Tschim gegeben, 80 Arschin Leinwand; 1 Rasiermesser: 1. kleine und 2. grosse Scheeren und 6. Paar Teetassen.

Den 3. März 1772. an 2 Lesgier aus Tschar, die mich von ihrer Sprache und Dörfern unterrichtet, 32. Arschin Leinwand; 2 Spiegel; 2. kleine Messer; und 2. grosse Scheeren.

Den 23. März, 1772. an 2. Lesgier aus Chunsag und Kahaisa, die mir ebenfals von ihrer Sprache und Nation Nachricht gegeben, 32. Arschin Leinwand; 2 Spiegel und 2. Rasiermesser.

Den 25. März 1772. an einen Lesgier aus Dido, der mir von seiner und den Kabutschen Sprache Nachricht gegeben, und seine Dörfe genant, 16. Arschin Leinwand; 2 Spiegel: 2 kleine Messer: 1. feiner Scheere und 1. Rasiermesser.

Den 28. März 1772. an 2 Tuschi, die mir von ihrer Sprache und Dörfer Nachrichten gegeben, 16 Arschin Leinwand; 2 Spiegel und 1. kleines Messer.

Den 15. April 1772. an einen Ossetiner aus Tschimur, der mir von seinen und den benachbarten Dörfer Nachricht gegeben, 2. Spiegel; 1. kleines Messer; 1 Rasiermesser und 1. grosse Scheere... (პ. 105)².

¹ ამას მოსდევს, თუ გზაზე ვინ ოითი დაასაჩუქრა (ჩერქეზები. ყაზარდოელები და ა. შ. 1. 1. 108—105). იხ. ტექსტი ამავე გვერდზე.

² შემდეგ მოდის მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის ოვეული. ასევე გერმანულ და რუსულ ცალეზად. სულ 106—135 გვ-ზე. აქედან გერმანულს უჭირავს პ. პ. 107 – 121, რუსულს დანარჩენი. ჩვენ ამოვწერეთ გერმანული ტექსტი, რაც საქართველოს შეეხება – პ. პ. 106 – 115-ზე. (იხ. შემდეგი გვერდიდან).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
31	წლიური პრემიიდან, რაც ოც მანეთს შეადგენს, სტუდენტებს ბელაევს და კრაშენინიკოვს თითოს ხუთი მანეთი მიეცეც, მხატვარ ბელოს კი მწერების ბეჯითი შეგროვებისათვის – ათი მანეთი; ამიტომ აქ შევიტან ოც მანეთს	20	

...1771 წლის 11 სექტემბერს ოსეთის მთავარს ახმედ ილაალუს, რომელიც მე უნდა გამყოლოდა საქართველოსკენ, ჩიმიდან გასვლის წინ მივეცი 30 არშინი ტილო, ერთი სამართებელი, ერთი პატარა და 2 დიდი მაკრატელი და 6 წყვილი ჩაის ფინჯანი.

1772 წლის 3 მარტს 2 ჭარელ ლეკს, რომლებმაც მათი ენისა და სოფლების შესახებ ცნობები მომაწოდეს, [მივეცი] 32 არშინი ტილო, 2 სარკე, 2 პატარა დანა და 2 დიდი მაკრატელი.

1772 წლის 23 მარტს 2 ხუნძახელ და კაპაისაელ ლეკს, რომლებმაც თავისი ენისა და ხალხის შესახებ ცნობები მომცეს. [ვაჩუქე] 32 არშინი ტილო, 2 სარკე და 2 საპარსი სამართებელი.

1772 წლის 25 მარტს დიდოელ ლეკს, რომელმაც ცნობები მომაწოდა თავისი და ყაფუჭის ენისა და ხალხის შესახებ და თავიანთი სოფლები ჩამომითვალა. [მივეცი] 16 არშინი ტილო, 2 სარკე, 2 პატარა დანა, 1 პატარა მაკრატელი და 1 სამართებელი.

1772 წლის 28 მაისს 2 თუშს, რომლებმაც მაცნობეს მათი ენისა და სოფლების შესახებ, [მივეცი] 16 არშინი ტილო, 2 სარკე და 1 პატარა დანა.

1772 წლის 15 აპრილს ერთ ოსს ჩიმურიდან, რომელმაც თავის და მეზობელ სოფლებზე ცნობები მომაწოდა, [მივეცი] 2 სარკე, 1 პატარა დანა. 1 სამართებელი და 1 დიდი მაკრატელი... (დასახ. ფონდის გვ. 105).

Fünfte Jaresrechnung
der
vierten physikalischen Expedition,
vom 1. Julius des 1772-ten Jares
bis
zum 31. Mai des 1773-ten Jares
geführt
von dem Vorgesetzten derselben
D. Güldenstaedt¹

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
1772	Bei dem Schlusse der vierten Jaresrechnung oder am 31. Mai des 1772. Jares betrug die Ausgabe der Expedition eilftausend, dreihundert, sieben und vierzig Rubel, neun und siebenzig Kopcken	11347	79
Junius 1	In dem folgenden fünften Expeditions-Jare sind noch hinzugekommen folgende Ausgaben: Meine Staatscontours Gage für das verflossene Tertial vom 1. Februar dieses 1772-ten Jares bis zum 31. Mai aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	
– „ –	Meine akademische Gage für das Tertial vom 1. Junius bis zum 30. September dieses 1772-ten Jares aus der Cassa genommen mit einhundert und zwanzig Rubel	120	

¹ ეს არის მეხუთე რვეულის საერთო სათაური და სწერია ცალკე გვერდზე (არქივის ნუმერაციით გვ. 106). იგივე სათაური რუსულ რვეულს – Патого года /счёты/ четвертой физической экспедиции /с 1-го июля 1772 по 31 число мая 1773 года/ ведённый /Д. Гильденстетом начальником/ оной экспедиции. (დახრილი ხაზებით ვუტიეთბთ, რომ დედანში სტრიქონი აქ თავდება გ. გ.).

მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის
მეხუთე წლის ხარჯთაღრიცხვა
1772 წლის 1 ივლისიდან
1773 წლის 31 მაისამდე.
წარმოებული
მისი (ექსპედიციის) ხელმძღვანელის,
დოქტ. გიულდენშტედტის მიერ *

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
1772	მეოთხე წლის ხარჯთაღრიცხვის დამთავრე- ბისას, ე. ი. 1772 წლის 31 მაისს ექსპედიციის დანახარჯები შეადგენდა თერთმეტათას სამას- ორმოცდაშვიდ მანეთსა და სამოცდაცხრამეტ კაპიკს	11.347	79
ივნისის 1	მომდევნო, ექსპედიციის მეხუთე წელს კიდევ შემდეგი ხარჯები დაემატა: ჩემი სახელმწიფო კანტორის ხელფასი გასული ოთხი თვისა, 1772 წლის 1 თებერვლიდან 31 მაი- სამდე, სალაროდან აღებული [შეადგენს] ასოც მანეთს	120	
– „–	ჩემი აკადემიური ხელფასი ოთხი თვისა, ამ, 1772 წლის 1 ივნისიდან 30 სექტემბრამდე, სალა- როდან აღებული [შეადგენს] ასოც მანეთს	120	

* შემოსავლის სია ჩვენ აქაც გამოვტოვეთ, მხოლოდ ვურთავთ ამ წლების შემოსავლის
შეჯამებას:
Es ist also bis zum Ende des fünften Jarganges der vierter physikalischen
Exped., oder bis zum 31. Mai des 1773-ten Jares der Einnamen Summe 15.537 Rub.
38 Kop. (ამრიგად, მეოთხე ფიზიკური ექსპედიციის მეხუთე წლის ბოლოსთვის, ანუ 1773 წლის
31 მაისამდე შემოსავალი შეადგენს 15.537 მან. და 38 კაპ.).

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.

Junius 1	deren vier Studenten Sokolov, Belajev, Kra- scheninnikov und Zriakovsky die doppelten Gagen für den Junius des 1772 ten Jares gegeben, iedem mit zwölf Rubel, also acht und vierzig Rubel	48	
– „ –	dem Zeichner Beloi seine doppelte Gage für den Junius des 1772-ten Jares gezalt mit zwölf Rubel.	12	
– „ –	dem Jaeger seinen Gage für den Junius aus- gezalt mit Sechs Rubel, sechs und sechzig Kopeken	6	66
– „ –	dem Jaeger als zweeten Ausstopfer seine Gage für den Junius ausgezalt mit drei Rubel	3	
– „ –	denen beiden Pferde-Knechten der Expedi- tion die Gagen für den Junius ausgezalt mit zwölf Rubel	12 ¹	
– „ –	Denen fünf bei der Expedition seit dem Mai vorigen Jares befindlichen Kosaken der Kislari- schen Terskaja Woiska und denen im April die- ses Jares hinzugekommenen fünf Kosaken, deren drei zur <i>Grebenskaja</i> und zwei zur <i>Semeinaja</i> <i>Terskaja Woiska</i> gehören, der höchsten Notdurft wegen die Gagen auf ein Tertial ausgezalt, iedem zu vier Rubel, also den zehen Kosaken zusam- men vierzig Rubel	40	
9	Für ein Pferd in die Stelle eines am 26. Mai umgefallenen zwanzig Rubel.	20	
– „ –	für den Beschlag der neunzehen Expeditions- pferde an allen vier Füßen, zu sechzig Kope- ken, in Tiflis bezalt eilf Rubel, vierzig Kopeken	11	40
– „ –	für Ausbesserung der Sättel und Zäume sechs Rubel, siebenzig Kopeken.	6	70
– „ –	für neunzehen Kuppeln, um den Pferden in der Weide anzulegen, in Tiflis bezalt einen Rubel neunzig Kop.	1	90

¹ გიულდენშტედტი გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს თანხას (11.669 მან., 45 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ივნისის 1	4 სტუდენტისათვის (სოკოლოვი, ბელ[ი]აევი, კრაშენინიკოვი და ცრიაკოვსკი) 1772 წლის		

	ივნისში მიცემული ორმაგი ხელფასი, თითოს		
– „ –	თორმეტი მანეთი, სულ ორმოცდარვა მანეთი .	48	
	მხატვარ ბელოის ორმაგი ხელფასი (1772 წლის		
	ივნისისა) არის თორმეტი მანეთი	12	
– „ –	ეგერს მიეცა ივნისის ხელფასი ექვსი მანეთი და		
	სამოცდაექვსი კაპიკი	6	66
– „ –	ეგერს, როგორც მეორე მეფიტულეს, მიეცა		
	ივნისის ხელფასი სამი მანეთის რაოდენობით . .	3	
– „ –	ექსპედიციის ცხენების ორივე მომვლელს ივნი-		
	სის ხელფასი მიეცათ თორმეტი მანეთის ოდე-		
	ნობით	12	
ჯ ა მ ი	11. 669 45		
– „ –	5 კაზაკს, რომლებიც გასული წლის მაისი-		
	დან იმყოფებიან ექსპედიციაში ყიზლარის „ტერ-		
	სკაია ვოისკადან“ და ამა წლის აპრილში მოსულ		
	5 კაზაკს, რომელთაგან სამი „გრებენსკაიას“ და		
	ორი „სემეინაია ტერსკაია ვოისკას“ ეკუთვნიან,		
	რადგან დიდ გაჭირვებას განიცდიდნენ, მივეცი		
	ოთხი თვის ხელფასი, თითოს ოთხი მანეთი, ე. ი.		
	სულ 10 კაზაკს ორმოცი მანეთი	40	
– „ –	ეს თანხა ყიზლარის კომენდანტის კანცელა-		
	რიამ, ყიზლარში ჩემი დაბრუნებისთანავე, ექსპე-		
	დიციის სალაროში უნდა შეიტანოს.		
9	26 მაისს დავარდნილის ნაცვლად [შეძენილ]		
	ცხენში მივეცი ოცი მანეთი	20	
– „ –	ექსპედიციის 19 ცხენის ყველა ფეხების დაჭედ-		
	ვაში სამოც კაპიკად, თბილისში გადავიხადე თერ-		
	თმეტი მანეთი და ორმოცი კაპიკი	11	40
– „ –	უნაგირებისა და ლაგამების შეკეთებაში [გადა-		
	ვიხადე] ექვსი მანეთი და სამოცდაათი კაპიკი . . .	6	70
– „ –	სამოვარზე [გაშვებულ] ცხენებზე დასადებ 19		
	დასაბმელში თბილისში გადავიხადე მანეთი და		
	ოთხმოცდაათი კაპიკი	1	90

253

Datum	Ausgaben	Rubl.	Kop.
Junius 9	für zwei Kasten zum Aufbewahren der in Georgien gesammelten Naturalien zwei Rubel, vierzig Kopeken.	2	40

– „ –	für vierzehn Seile aus Pferdehaaren ver- fertigt zum binden der Pakpferde zwei Rubel achtzig Kopeken	2	80 ¹
13	für zwei Eimer frischer Brantwein zum Auf- bewaren einigen Tiere und Fische vier Rubel	4	
15	An den Kaiserlichen Charge d'affaires in Georgien. H. Gvarde Capitaine-Lieutenant Lwov. auf sein Verlangen aus der Expeditions-Cassa ausgezahlt einhundert und fünfzig Rubel . . . welche Summe die Kislarische Komendan- ten Kanzellei von desselben Gage wieder in die Expeditions-Cassa restituiren wird.	150	
16	Nachdem alle Pakpferde der Kosaken, die ich bisher mit zum Fortbringen der Expeditions- Bagage genutzt hatte, umgefallen und die Expe- ditions-Pferde selbst bei der Hitze ser matt zu werden anfiengen; so sahe ich mich genötigt zu dem bevorstehenden völligen Aufbruche von Tif- lis und zur Fortsezzung der weiteren Reise nach Imeretien, die Anzal der Pferde, deren bisher bei der Expedition neunzehn waren, mit sieben zu vermeren, für die ich in Tiflis bezahlt ein- hundert und sechs und dreissig Rub.	136	
– „ –	für sieben Sättel und Zäume mit übrigen Zubehör in Tiflis bezahlt fünf und dreissig Rubel	35	
– „ –	für sieben Kuppeln, denen nun hinzugekom- menen Pferden in der Weide anzulegen in Tif- lis bezahlt siebenzig Kopeken		70 ²
16	für den Beschlag dieser sieben Pferde in Tiflis bezahlt vier Rubel, zwanzig Kopeken .	4	20
– „ –	für 26. Hufeisen zum Vorrat auf der Reise in Tiflis bezahlt drei Rubel und neunzig Kop . .	3	90
– „ –	für sieben Woiloken zum Bedekken der Pak- pferde in Teflis bezahlt sechs Rubel, dreissig Kop.	6	30

¹ გიულდენშტედტი გადადის შემდეგ გვერდზე და აჯამებს თანხას (11754 მან., 65 კაპ.).

² გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12,080 მან., 35 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ივნისის 9	ორ ყუთში, საქართველოში შეგროვებული კოლექციების შესანახად, ორი მანეთი და ორმოცი კაპიკი [მივეცი]	2	40
– „ –	ცხენის ძუისგან დამზადებულ 14 თოკში ტვირთმზიდავ ცხენების შესაბმელად - ორი მანეთი		

	და ოთხმოცი კაპიკი	2	40
ჯ ა მ ი	11.754 65		
ივნისის	ორ ვედრო ახალ არაყში, ზოგიერთი ცხოვე-		
13	ლებისა და თევზის შესანახად, ოთხი მანეთი . . .	4	
15	საიმპერატორო საქმეთა რწმუნებულს საქართ-		
	ველოში, ბ-ნ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტს ლვოვს		
	მისი თხოვნით მიეცა ექსპედიციის სალაროდან	150	
	ასორმოცდაათი მანეთი; ამ თანხას ყიზლარის საკო-		
	მენდანტო კანცელარია მისი ჯამაგირიდან უკანვე		
	შეიტანს ექსპედიციის სალაროში.		
16	მას შემდეგ, რაც კაზაკების სატვირთო ცხე-		
	ნები გამოვიყენე ექსპედიციის ბარგის გადასატა-		
	ნად და დავარდნენ, ხოლო ექსპედიციის ცხენები		
	კი სივხის გამო ძალზე დაუძლურდნენ, საჭიროდ		
	მივიჩნიე თბილისიდან ჩემი საბოლოოდ გასვლისა		
	და იმერეთში ჩემი მოგზაურობის შემდგომი გაგრ-		
	ძელებისათვის ცხენების რიცხვი, რომლებიც ექსპე-		
	დიციას ცხრამეტი ჰყავდა, შვიდით გამეზარდა;		
	ამ ცხენებში თბილისში გადავიხადე ასოცდათექვს-	136	
	მეტი მანეთი		
- „ -	შვიდ უნაგირსა და აღვირში თავისი აკაზმუ-		
	ლობით თბილისში მივეცი ოცდათხუთმეტი მანეთი	35	
	შვიდი დასაბმელში, ახლად შეძენილი ცხენე-		
	ბისთვის სამოვარზე დასადებად, თბილისში გადა-		
	ვიხადე სამოცდაათი კაპიკი	-	70

ჯ ა მ ი	12.080 30		
ივნისის	ამ შვიდი ცხენის დასაჭედად თბილისში გადა-		
16	ვიხადე ოთხი მანეთი და ოცი კაპიკი	4	20
- „ -	მგზავრობისათვის მომარაგებულ 26 ნალში		
	თბილისში მივეცი სამი მანეთი და ოთხმოცდაათი		
	კაპიკი	3	90
- „ -	შვიდ ქეჩაში, სატვირთო ცხენების დასაფარავად		
	თბილისში მივეცი ექვსი მანეთი და ოცდაათი კაპიკი	6	30

255

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
Junius 24	Bei meiner Abreise von Tiflis dem seit dem 21. Februar auf allen Reisen bei mir gewesenen und alle Bedürfnisse der Expedition besorgenden Jesaul des Zaren Herakleus zum Gratial gege- ben vier und zwanzig Rubel	24	

– „ –	An des Kasbeks Tzobikajä Son Gabriel, der drei Monate bei der Expedition als gelernter georgianischer Dollmetscher mir gedient, gegeben dreissig Rubel.	30	
28	In Teflis für das Manuscript einer georgischen Chronik bezahlt dreissig Rubel.	30	
– „ –	für 50. Pfund Schiespulver nicht allein für den Jaeger, sondern auch zum Austeilen an meine Convoi in Tiflis bezahlt zwölf Rubel, fünfzig Kop.	12	50
– „ –	für 50. Pfund Blei zum Austeilen an meine Convoi in Tiflis bezahlt sieben Rubel, fünfzig Kop.	7	50
– „ –	für die Haut eines Leoparden des Büffons der in dem Distrikte Bortschalo erlegt in Tiflis bezahlt neun Rubel	9 ¹	
29	In Tiflis an einen Lesgier aus dem Distrikte Auar für verschiedene Nachrichten zwei Rubel, zwanzig Kop.	2	20 ²
Julius 1	Dem Kislarischen Kosaken Dworänin Iwan Antonov der seit einem Jare bei der Expedition als Dollmetscher in der tatarischen und Tscherkesischen Sprache dienet, zu seinem geringen iärlichen Gehalte von zwölf Rubel, ein Gratial gegeben von zwanzig Rubl.	20	
4	für zwei Expressen, die ich von Krzchinwal nach Imereti zum Zaren Solomon mit Briefen geschickt, in deren ich demselben meine Reise nach Imereti gemeldet, bezahlt sechs Rubel . . .	6	
– „ –	In Krzchinwal für acht und vierzig Hufeisen bezahlt neun Rubel, sechzig Kopeken. .	9	60 ²

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12,106 მან., 75 კაპ.).

² გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

³ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს თანხას (12,327 მან., 23 კაპ.).

256

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ივნისის 24	თბილისიდან ჩემი გამგზავრების წინ, ერეკლე მეფის იასაულს, რომელიც 21 თებერვლიდან ყოველი მოგზაურობისას ჩემთან იყო და ექსპედიციის ყველა საჭიროებებზე ზრუნავდა, ჯილდოს სახით მივეცი ოცდაოთხი მანეთი	24	
24	ყ ა ზ ბ ე გ ც ო ბ ი კ ა ი ა ს ვ ა ჟ ს, გ ა ბ რ ი ე ლ ს, რომელიც სამი თვის განმავლობაში ექსპედიციასთან იყო, როგორც სწავლული თარჯიმანი და მე მემსახურებოდა, მივეცი ოცდაათი მანეთი . . .	30	

28	თბილისში ქართული ქრონიკის ხელნაწერში მივეცი ოცდაათი მანეთი	30	
- „ -	50 გირვანქა თოფის წამალში, არა მარტო იეგერებისთვის, არამედ ჩემი ამაღლისთვისაც დასარიგებლად, თბილისში მივეცი თორმეტი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	12	50
- „ -	50 გირვანქა ტყვიაში. ჩემი ამაღლისთვის დასარიგებლად, თბილისში მივეცი შვიდი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი		
	ბიუფონის [მიერ აღწერილ] ბორჩალოს მხარეში მოკლულ ლეოპარდის ტყავში, თბილისში მივეცი ცხრა მანეთი	7	50
29		9	

ჯ ა მ ი . . .

. 12. 207 75			
29	თბილისში ავარელ ლეკს, რომელმაც მომწოდა სხვადასხვა ცნობები. გადავუხადე ორი მანეთი და ოცი კაპიკი	2	20
ივლისის 1	ციხლარელ კაზაკს, აზნაური ივანე ანტონოვს, რომელიც ერთი წელია ექსპედიციის თარჯიმანი იყო თათრული და ჩერქეზული ენებისა, რადგან მას მცირე წლიური შემოსავალი ჰქონდა – თორმეტი მანეთის ოდენობით, ჯილდოდ მივეცი ოცი მანეთი	20	
4	ორ შიკრიკს, რომლებიც ქრცხინვალიდან იმერეთში გავაგზავნე სოლომონ მეფისთვის წერილების გადასაცემად, რომელშიც ვატყობინებდი ჩემი მოგზაურობის შესახებ იმერეთში, მივეცი ექვსი მან.	6	
- „ -	ქრცხინვალში 48 ნალში გადავიხადე ცხრა მანეთი და სამოცი კაპიკი	9	60

ჯ ა მ ი 12.207 23

17. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II. 257

Datum	A u s g a b e n	Rubl..	Kop
Julius 7	An vier ossetinischen Aeltesten des Distrikts Dschaukom, die mich von Krzchinwal bis Zedis gefürt, bezahlt zehn Rubel.	10	
8	In Oni für hundert Hufeisen bezahlt neun Rubel.	9	
17	An den Befelshaber in der Vestung Minda für den dortigen Aufenthalt gegeben ein Stük Tuch am Wert von neun Rubel	9	
23	An zween Fürsten, die auf Befel des Zaren		

	Solomon von Zehartali bis Utsera mich geführt an Kleinigkeiten gegeben acht Rubel.	8	
25	In dem Dorfe Chebi unter die Aeltesten und an den Hauptwirt an Kleinigkeiten gegeben vier Rubl., fünfzig Kop.	4	50
28	dem Befelshaber von Seglewi für die Begleitung nach Chebi an Kleinigkeiten gegeben fünf Rub.	5	
– „ –	einem Wegweiser, der mich nach der Höhe von Seglewi geführt, gegeben einen Rubel fünfzig Kop.	1	50
30	An zween grebenskische Kosaken, die seit vielen Jaren in Grusien leben, und die ich als Dollmetscher in der Grusinischen und Ossetinischen Sprache angenommen, für der Monat Julius bezahlt vierzehn Rub.	14	
Angust ¹ 1			
3	Für einen Boten von Zehartali nach Krzchinwal an H. Lwov mit dem 27-ten Rapport bezahlt sechs Rubel	6	
10	An den Zarischen Hofbedinten den Fürsten Z e r e t e l y der seit dem 19. Julius in Imeretien mich begleitet an verschiedenen Sachen gegeben zehen Rubel	10	
13	In Kutais für fünfzig Hufeisen bezahlt zehen Rub	10	
16	In Choni zwei abgemattete Pferde vertauscht und zugegeben achtzehn Rubel	18	

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ივლისის			
7	ჯაუკომის მხარის ოთხ ოს მთავარს, რომლებმაც ქრცხინვალიდან წედისამდე მიმიყვანეს. მივეცი ათი მანეთი	10	
8	ონში 100 ნალში მივეცი ცხრა მანეთი	9	
17	მინდას ციხის უფროსს, იქ ჩვენი გაჩერების გამო, მივეცი ერთი თოფი მაუდი ცხრა მანეთის ღირებულებისა	9	
23	ორ თავადს, რომლებიც სოლომონ მეფის ბრძანებით სხარტალიდან უწერამდე გამყვნენ, რვა მანეთი მივეცი წვრილმანების სახით	8	

25	სოფელ ღებში მთავარსა და მთავარ მასპინძელს წვრილმანების სახით მივეცი ოთხი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	4	50
28	ძეგლევის მმართველს, რომელიც ღებში გამყვა, წვრილმანების სახით მივეცი ხუთი მანეთი	5	
– „ –	მეგზურს, რომელმაც მე ძეგლევის მწვერვა- ლებისკენ წამიყვანა, მივეცი მანეთი და ორმოცდა- ათი კაპიკი	1	50
30	ორ გრებენსკელ კაზაკს, რომლებიც უკვე ბევრი წელია რაც საქართველოში ცხოვრობენ და რომლებიც მე ავიყვანე ქართული და ოსური ენე- ბის თარჯიმნად, ივლისის თვისთვის მივეცი თოთხ- მეტი მანეთი	14	
აგვისტოს 3	სხარტალიდან ქრცხინვალში ბ-ნ ლვოვთან მე-27 მოხსენებით გაგზავნილ შიკრიკს მივეცი ექვსი მანეთი	6	
10	მეფის კარის მსახურს თავად წ ე რ ე თ ე ლ ს, რომელიც 19 ივლისიდან მე მახლდა იმერეთში, სხვადასხვა ნივთებით მივეცი ათი მანეთი	10	
13	ქუთაისში 50 ნალში გადავიხადე ათი მანეთი	10	
16	ხონში ორი უძლური ცხენის გამოცვლა და- მიჯდა თვრამეტი მანეთი	18	

259

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
August 16	An einen Mingrelier in Choni für verschie- dene Nachrichten von der Sprache und den Dör- fern von Mingrelien gegeben drei Rubel.	3	
24	In Amagleba in Imeretien zwei Pferde umge- tauscht mit der Zugabe von siebenzehnen Rubel	17	
31	An zween Hofbedinte des Zaren Solomon, die seit dem 3. August in Imeretien mich be- gleitet, an verschiedenen Sachen gegeben sech- zehnen Rubel.	16 ¹	
August 31	An einen Aeltesten aus der Provinz Swaneti für verschiedene Nachrichten von der Sprache und Geographie des Landes gegeben fünf Rubel	5	
– „ –	für ein Pferd in die Stelle eines umgefaile- nen in Imeretien bezahlt fünf und zwanzig Rubel	25	
– „ –	An die zween Kosaken, die auch den August		

September ²	hindurch als Dollmetscher in der grusinischen und ossetinischen Sprache mir gedient, für diesen gezalt vierzehen Rubel	14	
1			
10	Dem zarischen Hofbedienten dem Fürsten Zeretely für die Begleitung auf der Reise in Imeretien an Kleinigkeiten gegeben zehen Rubel	10 ³	
11	An den Anführer der Convoi von Tzcheri in Imeretien nach Suram in Grusien an Kleinigkeiten gegeben vier Rubel	4	
13	Denen bei mir befindlichen Kosaken auf die Gage, die die Kislarische Komendanten Kanzlei der Expeditions-Cassa ersezzen mus, ausgezalt zwanzig Rubel.	20	
– „ –	für sechzig Hufeisen in Krzehinwal bezalt zwölf Rubel	12	
16	An einen Eristavschen Jeşaul, der während meiner Imeretischen Reise die Bedürfnisse derer in dem Kloster Largwi zurückgelassenen Leute besorgt, gegeben fünf Rubel.	5	

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (12,549 მან., 89 კაპ.)
² ვტოვებთ ჯამაგირების ჩამოთვლას.
³ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახაოჯს (12,685 მან. და 55 კაპ.).

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
აგვისტოს	ერთ მეგრელს ხონში სამეგრელოს ენისა და სოფლების შესახებ სხვადასხვა ცნობების მოწოდე- ბისთვის მივეცი სამი მანეთი	3	
16	ამაღლებაში, იმერეთში, ორი ცხენის გამო- ცვლაში დავუმატე ჩვიდმეტი მანეთი	17	
24	სოლომონ მეფის ორ კარის მსახურს, რომ- ლებიც 3 აგვისტოდან მე მახლდნენ იმერეთში, სხვადასხვა წივთების სახით მივეცი თექვსმეტი მანეთი	16	
31			

ჯამი	12549	89	

აგვისტოს	სვანეთის ერთ მამასახლისს ქვეყნის ენისა და გეოგრაფიის შესახებ სხვადასხვა ცნობების მოწო- დებისათვის მივეცი ხუთი მანეთი	5	
31	იმერეთში დავარდნილი ცხენის მაგივრად		
– „ –			

სექტემბერი 1 10	შეძენილ ახალში ოცდახუთი მანეთი მივეცი ორ კაზაკს, რომლებიც აგვისტოს განმავლო- ბაში მემსახურებოდნენ, როგორც ქართული და ოსური ენის თარჯიმნები. მივეცი თოთხმეტი მანეთი	25 14	
			
			
	მეფის კარის მსახურს, თავად წერეთელს, რო- მელიც იმერეთში მოგზაურობისას თან მახლდა, წვრილმანების სახით მივეცი ათი მანეთი	10	

ჯ ა მ ი.		12685	55
11 13	ჩხერიდან (იმერეთში) სურამამდე (ქართლში) დაცვის მეთაურს წვრილმანების სახით მივეცი ოთხი მანეთი	4	
– „ – 16	ჩემთან მყოფ კაზაკებს იმ თანხიდან, რომელ- საც ყიზლარის საკომენდანტო კანცელარია ექსპე- დიციის სალაროს აუნაზღაურებს, მივეცი ოცი მანეთი	20	
	60 ნალში ქრცხინვალში მივეცი თორმეტი მანეთი	12	
	ერისთავის იასაულს, რომელიც იმერეთში ჩემი მოგზაურობისას ლარგვისში დატოვებულ ხალხზე ზრუნავდა, მივეცი ხუთი მანეთი	5	

261

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
September 20	In Largwi für vier Pferde in die Stelle derer in Imereti umgefallenen bezahlt sechs und siebenzig Rubel	76	
– „ – 30	desgleichen ein unbräuchbar gewordenes Pferd umgetauscht und zugegeben vierzehn Rubel. . . denen beiden Kosaken, die mir auch diesen Monat hindurch als ossetinische Dollmetscher gedint bezahlt vierzehn Rubel.	14 14	
October ¹ 1	 An einen Eristavschen Jesaul, der 14. Tage hindurch die Expeditions-Pferde mit Fourage versehen, gegeben vier Rubel	4	
2	für einen Wegweiser bezahlt einen Rubel	1	
– „ –	In Mleti für Heu und Haber für die 26. Expe- ditions-Pferde bezahlt zwei Rubel, achtzig Kopeken	2	80
– „ –	In Mleti für Nachtuquartier bezahlt sechzig Kopeken	–	60

3	für einen Wegweiser bezahlt achtzig Kopeken	–	80
– „ –	In Kobi für Heu und Haber bezahlt zwei Rubel, neunzig kop.	2	90
– „ –	In Kobi für Nachtquartier bezahlt sechzig Kopeken.	–	
4	für einen Wegweiser bezahlt einen Rubel	1 ²	
5	für Brodt für die dreissig bei mir befindlichen Kosaken, der höchsten Notdurst wegen; bezahlt sechs Rubel.	6	
– „ –	für drei über den Terek Flus zu erbauende Brükken an die Einwoner in Stepantzminda bezahlt sechzig Rubel.	60	
– „ –	für einen Boten von Stepantzminda nach Tschim gezalt einen Rubel, zwanzig Kop.	1	20
– „ –	In Stepantzminda für Heu und Haber für gestern und heute bezahlt fünf Rubel. achtzig Kopeken	5	80
6	desgleichen auf zwei Tage Heu und Haber für fünf Rubel, neunzig Kopeken	5	90

¹ გამოვტოვეთ ჯამაგირების ჩამოთვლა.
² გიულდენშტედტი გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (13165 მან., 93 კაპ.).

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
სექტემბრ. 20	ლარგვისში 4 ცხენში, იმერეთში დავარდნილთა ნაცვლად რომ შევიძინე, მივეცი სამოცდათექვსმეტი მანეთი	76	
– „ –	ასევე შევცვალე ერთი გამოუსადეგარი ცხენი და დავუმატე თოთხმეტი მანეთი	14	
30	ორ კაზაკს, რომლებიც ამ თვეშიც მემსახუ- რებოდნენ როგორც ოსურის თარჯიმნები, გადა- ვუხადე თოთხმეტი მანეთი	14	
ოქტომბ. 1	ერისთავის იასაულს, რომელიც 14 დღის გან- მავლობაში ამარაგებდა საკვებით ექსპედიციის ცხენებს, მივეცი ოთხი მანეთი	4	
2	მეგზურს მივეცი ერთი მანეთი	1	
– „ –	მლეთში ექსპედიციის 26 ცხენის თივასა და შვრიაში გადავიხადე ორი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	2	80
– „ –	მლეთში ღამის სადგომში გადავიხადე სამოცი კაპიკი	–	60 80
3	მეგზურს მივეცი ოთხმოცი კაპიკი	–	
– „ –	კობში თივასა და შვრიაში გადავიხადე ორი		

	მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	2	90
– „ –	კობში ღამის სადგომში მივეცი სამოცი კაპიკი	–	60
4	მეგზურს მივეცი ერთი მანეთი	1	
ჯამი			
13165	93		
5	ჩემთან მეოფ 30 კაზაკისთვის პურში, ძლიერი გაჭირვების გამო. მივეცი ექვსი მანეთი	6	
– „ –	სტეფანწმინდის მცხოვრებთ, რომლებმაც გას- დეს მდ. თერგზე 3 ხიდი, მივეცი სამოცი მანეთი	60	
– „ –	შიკრიკს, სტეფანწმინდიდან ჩიმში [გაგზავ- ნილს], მივეცი მანეთი და ოცი კაპიკი	1	20
– „ –	სტეფანწმინდაში თივასა და შვრიაში გუმინ- დელისა და დღეისთვის მივეცი ხუთი მანეთი და ოთხმოცი კაპიკი	5	80
6	ასევე, 2 დღის თივასა და შვრიაში, ხუთი მანეთი და ოთხმოცდაათი კაპიკი	5	90

363

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
October	An die Abgeordneten aus dem Ossetinischen		
7	Dorfe Tschim mit denen ich des Brücken-Baues wegen gehandelt. für den zu mir gemachten Weg bezalt einen Rubel, sechzig Kopeken	1	60
8	für Heu und Haber auf zehen Tage für die Expeditions-Pferde in Stepantziminda bezalt fünf und zwanzig Rubel		
9	für Brodt, das ich unter die dreissig bei mir befindlichen Kosaken der höchsten Not wegen ausgeteilt, bezalt sechs Rub.	25	
– „ –	für zwei Fürer, die meine nach Mosdok geschikten Expressen aus Stepantzminda nach Ingusch begleitet, bezalt acht Rubel	6	
– „ –	diesen Expressen zum fortkommen bis Mos- dok und Kislar Reisegeld gegeben neun Rubel	8	
13	für Brodt, das ich unter die dreissig bei mir befindlichen Kosaken in Stepantziminda ausgeteilt. bezalt sechs Rubel.	9 ¹	
– „ –	In des Kasbeks Hause in Stepantzminda an Kleinigkeiten für Quartier gezalt zwölf Rubel,	6	

	zwanzig Kopeken	12	20
14	In Stepantzminda für einen Steinbok bezahlt einen Rubel, fünfzig Kopeken	1	50
17	für Brodt für die Kosaken bezahlt sechs Rubel.	6	
18	für Heu und Haber für fünf Tage bezahlt in Stepantzminda dreizehen Rubel	13	
21	für Brodt für die Kosaken bezahlt sechs Rubel.	6	
23	für Heu und Haber auf fünf Tage in Stepan- tzminda bezahlt dreizehen Rubel, vierzig Kopeken	13	40
25	für Brodt für die Kosaken bezahlt sechs Rubel	6	
28	für Heu und Haber auf vier Tage in Ste- pantzminda bezahlt zehen Rubel	10	
29	für Brodt für die Kosaken bezahlt sechs Rubel	6	

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს თანხას (13.294 მან.. 43 კაპ.).

რიცხვი	და ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კოპ.
ოქტომბრ.	ოსურ სოფელ ჩიმის წარმოგზავნილს, რომელ- საც ვევაჭრე ხიდის აგების თაობაზე, ჩემამდე გამოვლილ გზისთვის მივეცი მანეთი და სამოცი კაპიკი	1	60
8	ექსპედიციის ცხენების 10 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში გადავიხადე ოცდახუთი მანეთი	25	
9	პურში, რომელიც დიდი გაჭირვების გამო ჩემთან მყოფ კაზაკს გავუნაწილე, მივეცი ექვსი მანეთი	6	
– „ –	ორ მძღოლს, რომლებმაც მოზდოკში გაგზავ- ნილი ჩემი შიკრიკები სტეფანწმინდიდან ინგუ- შ[ეთ]ამდე მიაცილეს, მივეცი რვა მანეთი	8	
9	ამ შიკრიკებს მოზდოკსა და ყიზლარში მისა- სვლელად მივეცი სამგზავრო ფული ცხრა მანეთი	9	
ჯ ა მ ი		13294	43
13	პურში, რომელიც მე გავუნაწილე სტეფან- წმინდაში ჩემთან მყოფ 30 კაზაკს, მივეცი ექვსი მანეთი	6	
– „ –	ყაზბეგის სახლში, სტეფანწმინდაში, ბინისა- თვის წვრილმანების სახით მივეცი თორმეტი მანეთი და ოცი კაპიკი	12	20

14	სტეფანწმინდაში ჯიხვში მივეცი მანეთი და ორმოცდაათი კაპიკი	1	50
17	კაზაკებისთვის პურში გადავიხადე ექვსი მა- ნეთი	6	
18	5 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში მივეცი ცამეტი მანეთი	13	
21	კაზაკებისთვის პურში მივეცი ექვსი მანეთი .	6	
23	5 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინ- დაში გადავიხადე ცამეტი მანეთი და ორმოცი კაპიკი	13	
25	კაზაკებისთვის პურში მივეცი ექვსი მანეთი	6	
28	4 დღის თივასა და შვრიაში სტეფანწმინდაში მივეცი ათი მანეთი	10	
29	კაზაკებისთვის პურში გადავიხადე ექვსი მა- ნეთი	6	

265

Datum	A u s g a b e n	Rubl.	Kop.
October	In Stepantzminda für Mocherlon für zwan-		
29	zig Hufeisen bezahlt einen Rubel	1	
– „ –	für ein Pferd in die Stelle eines umgefal-		
31	lenen in Stepantzminda bezahlt achtzehn Rubel	18 ¹	
	An den Kasbek in Stepantzminda bei mei-		
	nen hiesigen vier wochentlichen Aufenthalte, dazu		
	mich die Furcht für die Ossetier und die Erwar-		
	tung der Convoi von Mosdok nötigte, für Quar-		
	tier und andere Dienste, die zur Bequämlichkeit		
	und Sicherheit der Expedition abzielten, zu ver-		
	schiedenen malen teils an Sachen, teils an Gelde		
	gegeben zwei und dreissig Rubel	32 ²	

d. d. Kislar d. 16 Mai 1771.
Zur Georgianische[n] und Bergreise
mitgenommene Kleinigkeiten
zum Verschenken und Bezalen

1. 1100 bunte grosse gläserne Korallen, tatarisch Ulu Myntschak, russisch Pranisky à 1 1/2, Cop. für 10 St.
2. 7 Pfd. feine bunte Korallen, russisch Bysir, tatarisch Uak Myn-tschak. à 1. Cop. für 2 fa. à 40 Cop. für Pfd.
3. 400 Myntschak zu Ohrgehänge. à 1 Cop. für 4 St.
4. 1/2 Pfd., verschiedene Pflokseide à 5. Cop. 1...
5. 4 Zerky ach (?) Silberfaden à 1 1/2, Rubl. à 1 Cop. 1 Arsch.
6. 700 Zerky Myschur à 1 1/2, Rubl. für 100. à 1 1/2 Cop für St.
7. 17 Ganz kleine Spiegel à 10. Cop. für St.

- 8. 4 Scheer lederne grossere Spiegel à 20. Cop. für St.
- 9. 2000 grosse Nadeln à 1. Cop. für 10 St.
- 10. 2000 feine Nadeln à 1 Cop. für 15 St.
- 11. 44 Fingerhut à 2. Cop. für St.
- 12. 30 Ringe à 1 Cop...

¹ გადადის ახალ გვერდზე და აჯამებს დანახარჯს (13.393 მან.. 53 კაპ.).
² აქ თავდება გიულდენშტედტის მიერ საქართველოში წარმოებული ხარჯთაღრიცხვა.
შემდეგ მოდის ჩრდ. კავკასიაში და რუსეთში დანახარჯი ფინანსების თვლა, რაც გამოვტოვეთ.
³ P. I, on. 100, No 2, l. 107.

რიცხვი	დ ა ნ ა ხ ა რ ჯ ე ბ ი	მან.	კაპ.
ოქტომბრ. 29 – „ –	სტეფანწმინდაში 20 ნალის ლურსმნისათვის მივეცი მანეთი დავარდნილის მაგიერ [შეძენილ] ცხენში სტე- ფანწმინდაში გადავიხადე თვრამეტი მანეთი . .	1 18	
	ჯ ა მ ი	13. 393	53
31	ყაზბეგს სტეფანწმინდაში ოთხი კვირის განმავ- ლობაში ჩემი იქ ყოფნის გამო, რაც მაიძულა ოსების შიშმა და დაცვის ცდამ, ბინისა და სხვა მომსახურე- ბისთვის, რაც გაწეული იყო ექსპედიციის მუშაობის ხელისშესაწყობად და უშიშროებისთვის, სხვადასხვა დროს ხან ნივთებით, ხან ფულად მივეცი ოცდა- თორმეტი მანეთი	32	

ყიზლარი, 1771 წლის 16 მაისი.
საქართველოსა და მთაში მოგზაურობისთვის წამოღებული
წერილმანები საჩუქრებისა და
ხარჯების გასასტუმრებლად¹

- 1. 1100 მინის ჭრელი დიდი მარჯანი, თათრულად ულუ მინჩაკ, რუსუ-
ლად „პრიანიჩკი“, ათი ცალი 1,5 კაპიკი.
- 2. 7 ფუნტი წვრილი ჭრელი მარჯანი, რუსულად „ბუსი“, თათრულად
უაკ მინჩაქ, ორი ასხმა – 1 კაპიკი, ფუნტობით – თითო 40 კაპიკი.
- 3. 400 მინჩაკი საყურებისათვის, 4 ცალი 1 კაპიკად.
- 4. 1/2 ფუნტი სხვადასხვა აბრეშუმის თოფი, თითო(?) 5 კაპიკად².
- 5. 4 ცერკი ახ(?) ვერცხლის ძაფები, თითო 1,5 მანეთად. 1 არშინი
1 კაპიკად.
- 6. 700 ცერკი მიშურ(?) 1,5 მანეთად ყოველი 100 ცალი. თითო ცალი –
1,5 კაპიკი.
- 7. 17 სულ პატარა სარკე, თითო 10 კაპიკად.
- 8. 4 საკრეჭი ტყავის დიდი სარკე, თითო 20 კაპიკი.

9. 2000 დიდი ნემსი, 10 ცალი 1 კაპიკი.
10. 2000 წვრილი ნემსი, 15 ცალი 1 კაპიკი.
11. 44 სათითე, თითო 2 კაპიკად.
12. 30 ბეჭედი, თითო 1 კაპიკად.

¹ P. 1, ош. 100, № 2, გვ. 107.

² დედანში გაურკვევლად სწერია.

267

13. 2 Pfd. von den Wurzeln Tabalac.
14. 14 Pfd. Santal Holz 20 Cop....
15. 28 Stalknopfe zu Poiesse à 3. Cop.
16. 13 grosse Scheere à 12 Cop.
17. 5 kleine grobe Scheere à 8 Cop. für St.
18. 6 ganz kleine feine Scheere à 30 Cop.
19. 10 Feuerstule à 5 Cop.
20. 3 Schleifstein à 30 Cop.
21. 6 Zanburste – à 5 Cop.
22. 5 feine Käme à 10 Cop.
23. 9 ordinaire Einschlag-Messer à 10 Cop.
24. 15 feine Messer à 15 Kop.
25. Ein Bestek mit 6 Scheer-Messern à 60 Cop.. Scheer, Kam, Zan-
burst und Scheere.
26. Ein Bestek mit 2 Scheer-Messern. Kam, Zanburst und Scheere.
27. 3 alte Scheermesser à 35. Cop.
28. 10 Tschetwert Laken von verschiedener Farbe zu 10. tatarische
Müzzen à 80 Cop.
29. 2 seidene Tücher à 40 Cop.
30. 20 Hemde von gestreifter Leinwand à 6. Cop. Ars.: à 8. Ars.
für Hemd.
31. 20 Arschin roth gedrückte Leinwand à 22 Cop. für Arsch..
32. 74 Hemde von Leinwand à 4 1/2 Cop. für Arsch.
33. 201 Arsch. Leinwand in ganzen à 4 1/2, Cop. für Arsch.
34. 310 Arsch. Leinwand à 5 1/2 Cop. für Arsch.
35. 2 Compasse mit Sonnenuren à 5 Rubl. für St.
36. 1 der dergl. à 7 Rubl.
37. 4 Hüte à 2 1/2, Rubl. für Stük.
38. 9 rote Juften à 80 Cop.
39. 1 dutzen Theetasse 5 Rub.
40. 29 Arschin unächte Tressen à 9 Cop.
41. 86 Arschin Leinwand à 4 1/2, Cop.

-
13. 2 ფუნტი ტაბალაკის ფესვები.
 14. 12 ფუნტი სანდალის ხე, 20 კაპიკად...
 15. 28 ფოლადის დილი ქაშრისთვის, თითო 3 კაპიკად.
 16. 13 დიდი მაკრატელი, თითო 12 კაპიკად.
 17. 5 პატარა უხეში მაკრატელი, თითო 8 კაპიკად.

18. 6 სულ პატარა თხელი მაკრატელი, თითო 30 კაპიკად.
 19. 10 კვესი. თითო 5 კაპიკად.
 20. 3 (სალესი) ქვა. თითო 30 კაპიკად.
 21. 6 კბილის ჩოთქი. თითო 5 კაპიკად.
 22. 5. წმინდა სავარცხელი, თითო 10 კაპიკად.
 23. 9 ჩვეულებრივი დასაკეცი დანა, თითო 10 კაპიკად.
 24. 15 პატარა დანა. თითო 15 კაპიკად.
 25. ერთი მოწყობილობა 6. სამართებლით, (თითო 60 კაპიკად.) მაკრატ-ლით, სავარცხლით, კბილის ჩოთქით.
 26. ერთი მოწყობილობა 2 სამართებლით, სავარცხლით, კბილის ჩოთ-ქით და მაკრატლით.
 27. 3 ძველი სამართებელი. თითო 35 კაპიკად.
 28. 10 ჩეტვერტი ტილო სხვადასხვა ფერებისა 10 თათრული დოლბან-დისთვის. თითო 80 კაპიკად.
 29. 2 აბრეშუმის ხელსახოცი, თითო 40 კაპიკი.
 30. 20 პერანგი. ზოლიანი. ტილოსგან. 6 კაპიკი არშინი; 8 არშინი პერან-გისთვის.
 31. 20 არშინი წითლად შეღებილი ტილო, თითო არშინი 22 კაპიკი.
 32. 74 პერანგი ტილოსი, არშინი 4.5 კაპიკად.
 33. 201 არშინი ტილო, (სულ) არშინი 4,5 კაპიკი.
 34. 310 არშინი ტილო, არშინი 5,5 კაპიკად.
 35. 2 კომპასი მზის საათით, თითო 5 მანეთი.
 36. 1 იმისივე მსგავსი (კომპასი გ. გ.) 7 მანეთად.
 37. 4 ქუდი, თითო 2.5 მანეთი.
 38. 9 წითელი იუხტი, თითო 80 კაპიკად.
 39. 1 დუჟინი ჩაის ჭიქა, 5 მანეთად.
 40. 29 არშინი არანამდვილი სირმა, თითო 9 კაპიკად.
 41. 86 არშინი ტილო, თითო 4,5 კაპიკი.
-

**Catalogus aegrotantium quibus Teflisii
consilium medicum dedi**

dies	nomen	qualitas	sexus	aetas	morbus	eventus
XI. 15	Ioan Aualis- schillo	Princeps; auli- Cus	mas.	50	Otalgia haemor- rhoid.	sanatus
17	-	Persa; Cantor.	mas	60	Phthisis pul- monis	levatus
20	Antoni	Patriarcha	mas	60	Spasmi hypoch. et purp.	—
21	Georgi Ami- raschillo	Nobilis Cache- tin	mas.	30	Melancholia aso- lis ictu	sanatus
22	Mustaf	Chani Bort- schal. fil	mas.	40	Cataracta inci- piens	—
„	—	Armenus; mer- cator	mas.	30	Scirrhus palpe- brarum super	
„	Nikarton	Armenus; Fac- tor. Pr.	mas.	1	Diarrhoea cum vomitu	sanatus
26	Georgi Kazi- schillo	Sacerdos Geor- gin.	mas.	60	Exesypelas phle- gmatores bra- chii	sanatus
27	Heracleus	Serenissimus	mas.	50	Odontalgia Scor- butica	
28	Marina					
XII. 1	Mose Argu- tauli	Armenus; merc.	mas.	6	Nephritis Sabu- losa	
2	Georgi	Zarewitsch	mas.	1	Deliquium an- cini	mortuus
„	Parsadan Je- wangelov	Armenus	mas.	50	Rhevmatismus Chron.	
3	—	—	fem.	30	Hystericum ma- lum	
5	Kaplan	Diwanbeg prim.	mas.	60	Cataracta inc.	

270

ავადმყოფთა სია, რომელთაც თბილისში
ჩავუტარე სამედიცინო დახმარება

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვა- ნება	ავადმყოფობა	შედეგი
XI. 15	იოანე ავა- ლიშვილი	დიდებული: კარისა	მამრ.	50	ყურის ტკივილი სისხლის დენით	განი- კურნა

17	–	სპარსელი;	მამრ.	60	ფილტვების ჭლეტი	გამო-
20	ანტონი	მომღერალი	მამრ.	60	ფერდქვეშა სპაზმები	კეთდა
21	გიორგიამი.	პატრიარქი	მამრ.	30	წითელი გამონა-	–
22	რაშვილი	კახელი წარ-	მამრ.	40	ყარით	მორჩა
22	მუსტაფა	ჩინებული	მამრ.	40	მელანქოლია...	–
„	–	ბორჩალოს	მამრ.	30	დაწყებითი კატა-	–
„	ნიკარტონი	ხანის შვილი	მამრ.	30	რაქტა [=ბროლის	მორჩა
26	გიორგი	სომეხი: ვაჭა-	მამრ.	1	შემღვრევა]	მორჩა
27	კაციშვილი	რი	მამრ.	60	მაგარი სიმსივნე	–
27	ერეკლე	სომეხი; ოსტა-	მამრ.	50	ზემო ქუთუთოზე	მორჩა
28	მარინა	ტი პირველი	მამრ.	30	ფაღარათი პირღე-	–
XII. 1	მოსე არღუ-	მღვდელი ქარ-	მამრ.	50	ბინებით	მორჩა
2	გეგლე	თველი	მამრ.	50	სკორბუტული	–
2	ფარსადანი	მბრძანებელი	მამრ.	50	(цын-готный)	–
3	–	(უპირველესი)	მამრ.	50	კბილის	–
5	ყაფლანი[...]	მარინა	მდედრ.	30	ტკივილი	–
		სასახლის კა-	მამრ.	6	30 ქრონიკული რევ-	–
		რის მოახლე	მამრ.	6	მატიზმი	–
		სომეხი; ვაჭა-	მამრ.	6	თირკმლების	–
		რი	მამრ.	6	ანთება	–
		მეფის წული	მამრ.	1	ქვიშის გავლით	–
		სომეხი	მამრ.	50	უქონლობა	–
		–	მამრ.	50	ქრონიკული რევმა-	–
		–	მდედრ.	30	ტიზმი	–
		პირველი მდი-	მამრ.	60	ისტერია	–
		ვანბეგი	მამრ.	60	დაწყებითი კატა-	–
			მამრ.	60	რაქტა	–

dies	nomen	qualitas	sexus	aetas	morbus	eventus
XII. 5	–	Chani Gandscha fil.	mas.	20	Dolor inguinis rech.	sanatus
„	Xambach Lo- minoschillo	–	fem.	50	Phthisis pulm.	
6	–	–	fem.	40	Hysteralgia	
„	–	–	fem.	30	Rheumatismus	
8	Jasse Ossi- schillo	Secretarius chani...	mas.	45	Scorbutus	
„	Eius frater	Sacerdos	mas.	30	Phthisis	
„	Eius filius		mas.	10	Taeniae	
9	Anna	Chani...?	fem.	50	Epilepsia et Me-	levata

10	–	Armenus	mas.	4	lancholia	
„		Sacerdos	fem.	25	Ascites	mort.
11	Tinatin	Armena	fem.	40	Partus difficilis	
14	–	nob. Georg.	fem.	25	Anasarca	
					Adsectus gravi-	levata
					ditaty	
15	–	Georg. Chani	mas.	60	Phthisis pul-	
		fam.			mon.	
„	–	Princeps auli-	fem.	25	Icterus	sanata
		cus				
16	–	eius filius	mas.	1	Facies ambusta	sanat.
17	–	Chani famulus	mas.	50	Icterus	
19	Papa	Armenus	mas.	55	Dysuria vener.	
20	Ossip	Armenus	mas.	30	Contractura fe-	
					moris	
„	–	Georg. nobil.	mas.	36	Inflamatio tes-	levata
					ticus	
22	Petre Gabri-	uxor	fem.	30	Leucophlegma-	
	lischillo				tia	
„	–	nob. georg.	mas.	55	ulcus fistul. ad	
23					costas	
	Hadschi Bort	schallo et	mas.	30	Impotentia vi-	
	Schamchalle				rilis	

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვანება	ავადმყოფობა	შედეგი
XII. 5	–	განჯის ხანის ვაჟი	მამრ.	20	საზარდულის ტკივილი	მორჩა
„	ქსამბას ლომინოშვილი	–	მდედრ.	50	ფილტვების ჭლექი	
6	–	–	მდედრ.	40	ჰისტერალგია [საშვილოსნოს ნერვის ტკივილი]	
„	–	–	მდედრ.	30	რევმატიზმი	
8	იასე ოსეშვილი	მდივანი მმარ-	მამრ.	45	სკორბუტი (цинга)	
„	მისი ძმა	თველისა	მამრ.	30	ჭლექი	
„	მისი ვაჟი	მღვდელი	მამრ.	10	ლენტისებრი მუცლის ჭიები	
9	ანა	მმართველის.	მდედრ.	50	ეპილეფსია და მელანქოლია	გამოკეთდა
10	–	სომეხი	მამრ.	4	კანის წყალმანკი	მოკვდა
„	–	მღვდლის [ცოლი?]	მდედრ.	25	მძიმე მშობიარობა	
11	თინათინი		მდედრ.	40	მუცლის წყალმანკი,	

14	–	სომეხი	მდედრ.	25	ასციტი ორსულობის გარ- თულება ფილტვების ჭლექი	გამო- კეთდა
15	–	ქართველი წარჩინებული		60		
„	–	ქართველი მმართველის მსახური	მდედრ.	25	სიყვითლე	მორჩა
„	–	დიდებული კარისა მისი ვაჟი	მამრ.	1	პირისახის სიდამ- წვრე	მორჩა
17	–		მამრ.	50	სიყვითლე	
19	პაპა	მმართველის მსახური სომეხი	მამრ.	55	შარდდენის მოშლა (ვენერიული)	
20	ოსევა	სომეხი	მამრ.	30	ბარძაყის კუნთის შე- ზღუდვა, დაკრუნ- ჩხვა, კონტრაქტურა	მომჯო- ბინდა
„	–	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	35	სათესლე ჯირკვლის ანთება	
22	პეტრე გაბ- რილიშვი- ლის	მეუღლე	მდედრ.	30	ლევკოფლეგმატია	
„	–	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	55	წყლული ნეკნების არეში	
23	ჰაჯი ბორ შამხალის	ჩალოსი და	მამრ.	30	მამაკაცის უძლურე- ბა, იმპოტენცია	

18. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

273

dies	nomen	qualitas	suxes	aetus	morbus	eventus
XII.23	Daredjan	Serenissimi uxor	fem.	30	Inflamatio duc- tus lacrymalis	sanata
24	Anachanum	Serenissimi mat.	fem.	60	Pleuritis	sanata
24	Maria	Serenissimi filia	[fem.]	18	Asthma Hyste- ricum	
„	Wasilei	Sacerdotis fra- ter	mas.	40	Melancholia	
„	Isai	Armenus	mas.	40	Febris quartena	levatus
24	Stepan	Armenus	mas.	25	Febris...	sanatus
„	–Kaplani- schillo	Princeps Georg.	mas.	55	Spasmi haemor- rhoidalis	sanatus
„	Tinatin	Nob. Georg.	fem.	45	Haemorrhagia haemorrhoid.	sanata
30	David Eris-	Princeps Georg.	mas.	56	Spasmi Hypoch.	

Jan. 3	taw Tinatin Golo- blaschillo		fem.	45	Vomitus	sanata
5	—	serenissimi nep- ta	fem.	4	Parotis	
6	Ketauan	sereniss. filii vidua	fem.	25	Obstructio men- sium	levata
13	?	?	fem.	30	Febris quotidi- ana	sanata
„	—	—	fem.	13	Rheumatismus cath.	sanata
14	—	—	—	—	Partus difficilis	mort.
„	—	seren. matris fam.	fem.	30	Rheumatismus cath.	sanata
17	Papua Endro- nikaschillo	Kisichi Maurof	mas.	60	Febris maligna	mort.
20	Alexei Wol- koff	Polkovnik	mas.	30	Malum ischiati- cum	
„	—	serenis. fem.	fem.	60	Rheumatismus cath.	sanata
„	—	anc.				
„		seren. matris	fem.	35	Rheumatismus	sanata
„	Rscheschod- sky	Cornet	m.	30	Febris quartana	

274

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვა- ნება	ავადმყოფობა	შედეგი
XII. 23	დარეჯანი	მეფის მეუღლე	მდედრ.	30	ცრემლსადინარის ანთება	მორჩა
24	ანახანუმ	მეფის დედა(?)	მდედრ.	60	პლევრიტი	მორჩა
„	მარია	მეფის ქალი- შვილი	მდედრ.	18	ისტერიული ასტმა	
„	ვასილი	მღვდლის ძმა	მამრ.	40	მელანქოლია	გამო-
„	ისაი	სომეხი	მამრ.	40	ცხელება (ოთხ დღე- ში ერთხელ)	კეთდა
„	სტეფანე	სომეხი	მამრ.	25	ცხელება...	მორჩა
„	ყაფლანი- შვილი	ქართველი დიდებული	მამრ.	55	ჰემოროიდული კრუნჩხვები	მორჩა
„	თინათინი	ქართველი წარჩინებული	მდედრ.	45	ჰემოროიდული სისხლდენა	მორჩა
30	დავით ერისთავი	ქართველი დიდებული	მამრ.	56	ფერდქვეში სპაზ- მები	
იანვარი	თინათინ		მდედრ.	45	პირღებინება	მორჩა.
3	გოლოზლა- შვილი					
5	—	მეფის შვილი- შვილი	მდედრ.	4	ყბაყურა	

6	ქეთევანი	მეფის შვილის ქვრივი(?)	მდედრ.	25	თვიურის მოშლა	მომჯო- ბინდა
13	?	(?)	მდედრ.	30	ყოველდღიური ცხელება	მორჩა
”	—	—	მდედრ.	13	რევმატიზმი	მორჩა
14	—	—	—	—	მძიმე მშობიარობა	მოკვდა
”	—	მეფის დედის მსახური	მდედრ.	30	რევმატიზმი	მორჩა
17	პაპუა ენდ- რონიკა- შვილი	ქიზიყის მოუ- რავი	მამრ.	60	ავთვისებიანი ცხე- ლება	მოკვდა
20	ალექსეი ვოლკოვი	პოლკოვნიკი	მამრ.	30	იშიასი	
”	—	დედოფლის მოახლე	მდედრ.	60	რევმატიზმი	მორჩა
”	—	მეფის დედის [მოახლე]	მდედრ.	35	რევმატიზმი	მორჩა
”	რუემოდსკი	კორნეტი	მამრ.	30	ცხელება (ოთხ დღე- ში ერთხელ)	

275

dies.	nomen	qualitas	sexus	aetus	morbus	eventus.
Jan. 20	Sergei	Interpres Lvow	mas.	30	Febris cathar- rhus	sanatus
”	—	famulus Lwow	m.	30	Pleuritis	
21	Iwan Lwoy	Capitaine-lieu- tenant	m.	30	Ophthalmia	sanatus
23	—	Ser. matris fam.	fem.	30	Hysteralgia	
”	—	Eskagobasch	mas.	22 ¹	Cacochymia	sanatus
Feb. 3	Kaplanov	Primi Georg.	fem.	30	Adsectus gravi- ditatis	
	—	nob. Georg.	masc.	14	Febris maligna	
	—	Presbyter Georg.	mas.	45	Incontinentia urinae	
	—	Georg.	mas.	40	Malum ischiati- cum	

¹ რიცხვ 22-ში წინა 2 წაშლილია და ძნელად ამოსაკითხი.

დღეები	სახელები	წოდება	სქესი	წლოვა- ნება	ავადმყოფობა	შედეგი
იანვ. 20	სერგეი	ლვოვის თარ- ჯიშანი	მამრ.	30	ცხელება (კატა- რული)	მორჩა
„	—	ლვოვის მსა- ხური	მამრ.	30	პლევრიტი	
21	ივანე	კაპიტან-ლეი- ტენანტი	მამრ.	30	ოფთალმია, თვა- ლის ანთება	მორჩა
23	—	მეფის დედის მოახლე	მდედრ.	30	ჰისტერალგია	
„	—	ემიკაღაბაში	მამრ.	22	კაკოხიმია	მორჩა
თებ. 3	ყაფლანოვი	უწარჩინებუ- ლესი ქართ- ველი	მდედრ.	30	ორსულობის გარ- თულება	
„	—	ქართველი წარჩინებული	მამრ.	14	ავთვისებიანი ცხე- ლება	
„	—	ქართველი ხუცესი	მამრ.	45	შარდის შეუკავებ- ლობა	
„	—	ქართველი	მამრ.	40	იშმისი	

Thiere und Pflanzen des Caucasus *
(კავკასიაში გავრცელებული ცხოველები და მცენარეები)

Was mir aus dem Thierreich nach und nach aufsties, habe ich von Zeit zu Zeit im Tagebuch angezeigt.

Hier nenne ich nur einige der georgianischen Namen wegen¹.

Lepus timidus Kurtitel კურდღელი.

Cervus Elaphus Irem ირემი.

Mus longipes. L. თაგვი, ვირთაგვა, ზაზუნა(?).

Capra Ibex nennen die Tuschi Dschiqua ჯიხვი (თუშები უწოდებენ ჯიხვს).

Erinaceus europaeus Tsgati ზღარბი.

Bufo Gambio გომბიო.

Cicadae variae Tschitschia ჭიჭინა?
(= *Libellula quadrimaculata* – გ. გ.)

Aves

Hirundines Marzgali მერცხალი.

Haematopus Ostralegus Artsiw არწივი?)

Pelecanus onocrotalus Artschak ვარხვი.

Silurus Glanis Satch ლოქო, ღლავი
(და არა „ზუთხი“ – გ. გ.).

Rana temporaria Bakaki ბაკაყი.

Scorpio terrestris Mendi მორიელი
(„მენდიო“ ნიშნავს ვეშაპის მსგავს თევზს; შდო. რ. ერისთავის დასახ. ლექსიკონი).

* * *

Mit den bereits im Tagebuch angeführten Pflanzen fand ich auf den bereits Strichen der verschiedenen Provinzen Georgiens nach und nach folgende Pflanzen, bey welchen ich überhaupt anmerke, daß die allermeisten, wegen der ziemlichen Gleichheit des Klimats und des Bodens, der fast nur mit flachen Höhen, deren schrägen Abfalle, trocknen Ebenen, theils mit, theils ohne Waldung, mit fast allgemeiner thonigter Oberfläche und wenig kultivirt, also bey nicht sehr mannigfaltiger Abwechselung der Standplätze, ziemlich allgemein angetroffen werden².

* თუ როგორაა განმარტებული ტექსტის ლათინური სახელწოდებები. ამის შესახებ იხ. შესავალი.

¹ ცხოველთა სამყაროს [რომელი წარმომადგენელიც] მხედებოდა გზა და გზა, აღვნიშნავდი დროდადრო დღიურში.

აქ მე დავასახელებ მხოლოდ ზოგიერთს, მათი ქართული სახელების გამო.

² დღიურში უკვე აღნიშნული მცენარეების გარდა, საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში მოვლილ ზოლებში გზა და გზა შემხვდა შემდეგი მცენარეები (ამასთანავე, უნდა გავაკეთო ზოგადი შენიშვნა, რომ მათი უმეტესობა თითქმის ყველგან გვხვდება. ამის მიზეზია საკმაოდ იგივეობა ჰავისა და ნიადაგის (მიწის), რომელიც თითქმის მხოლოდ ზეგანია და რომლის

1772. im Febr. fand ich von Teflis bis zum Allasan auf dem Vorgebirge blühend: (1772 წლის თებერვალში თბილისიდან ალაზნამდე მთისწინეთზე შემხვდა ყვავილობაში [მყოფი მცენარეები])

Veronica agrestis.

Vinca minor გველის სურო.

Bulbocodium vernum.
 Crocus vernus ზაფრანა.
 Lamium_amplexitaule ჭინჭრის დედა.
 Viola odorata ია.
 Fumaria bulbosa შავთარა.
 Galanthus nivalis თეთრყვავილა.
 Scilla amoena ცისტვალა.
 Betula alnus არყი, მურყანი.
 Ulmus campestris თელა.
 Populus alba თეთრი ხვალა.
 Viscum album auf Populus und Car-
 pinus ფითრი ვერხვზე და რცხი-
 ლაზე.
 Buxus arboreseens ბზა.
 Iberis nudicaulis.
 Iris pumila ქონდარა ზამზახი.

Ornithogalum luteum ძაღლნიორა.
 Hypecoum pendulum ყვავისხმალა.
 Sisymbrium Sophia გონგოლა.
 Hyacinthus racemosus სუმბული.
 Primula_aeaulis ფურისულა.
 Tussilago Farfara ვირისტერფა.
 Corylus avellana ჩვეულებრივი თხილი.
 Potentilla vernu მარწყვა-ბალახი(?)
 Leontodon Taraxacum ლომისკბილა,
 ბურბუმელა.
 Cornus mas შინდი.
 Amygdalus communis ჩვეულებრივი
 ნუში.
 Prunus domestica ქლიავი.
 – Armeniaca გარგარი, ჯეოამი.

Im Anfang Merz (მარტის დასაწყისში)

Pyrus communis პანტა.
 Cydonia კომში.
 Granatus ბროწეული.
 Ficus carica ლელვი.
 Fagus Castanea წიფელი, წაბლი.
 Vitis vinifera ჩვეულებრივი ვაზი.
 Ranunculus ficaria ჩაწყობილა ბაია.
 Lamium album ჯინჭრისდედა.
 Glechoma hederacea ოშოშა.
 Scilla bifolia ცისტვალა.
 Ornithogalum uniflorum ძაღლნიორა.
 Asplenium Ceterach. გვიმრუჭა(?)
 Adiantum Capil. veneris ვენერას
 თმა.
 Euphorbia helioscopia რძიანა.
 Mespilus communis ზღმარტლი.

Iuglans Regsa კაკლის ხე.
 Thlaspi Bursa ქუთქუთა.
 Geranium romanum ნემსიწვერა.
 Scrophularia canina შავწამალა(?).
 Ornithogalum comosum ძაღლნიორა.
 Ulmus pumila თელა.
 Betula Alnus არყი, მურყანი.
 Populus tremula ვერხვი.
 Asplenium Adianthu nigrum გვიმ-
 რუჭა.
 vila tricolor აჟუჟუნა, სამფერა ია.
 Lithospermum arvense ქვათესლა.
 Iungermannia epiphylla
 Iris caucasica et georgica კავკასიური
 და ქართული ზამზახი.

(ზეგნის – გ. გ.) დამრეცი კალთები, მშრალი ველები, ხან არის და ხან კი არა ტყით დაფარული; რომლის ზედაპირიც თითქმის ყველგან თიხიანია და მცირედ დამუშავებული. ერთი სიტყვით, ადგილთა მრავალფეროვნობის საკმაოდ უქონლობის გამო, [თითქმის ყველგან შეგვხვდა მცენარეთა უმეტესობა].

Bis zur Mitte des Merzes (მარტის შუა რიცხვებამდე)

Rubus fruticosus რუსული მაცვალა.
 Rosa canina ასკილი.
 Sambucus ebulus ანწლი.
 Rhamnus Paliurus შავჯაგა, ძეძვი.
 Prunus spinosa კვრინჭი.
 Astragalus Tragacantha გლერძი.

Hedera _ au Carpinus Bet. სურო კავ-
 კასიურ რცხილაზე.
 Quercus Robur. ყუნწიანი მუხა.
 Carpinus Betulus კავკასიური რცხილა.
 Fagus sylvatica ევროპული წიფელი.
 Crataegus Oxyacantha კუნელი.

Amygdalus persica სპარსული ნუში.	Pyrus Malus პანტა ვაშლი (მაჟალო ვაშლი).
Dentaria pentaphyllos	Anemone caerulea ფრინტა.
Erysimum Alliaria ნივრის დედა(?).	Vicia lutea ცერცველა.
Simphytum Consolida ლაშქარა. სო- სანი.	Pyrus Malus პანტა ვაშლი.
Ajnga pyramidalis პირწმინდა.	Diospyros Lotus ჩვეულებრივი ხურმა.
	Valantia Cruciata

In der letzten Hilfte des Merzes (მარტის ბოლო ნახევარში):

Lathraea Squamaria ჩაწყობილა.	Erysium Alliaria ნივრის
Cynoglossum vulgare ძაღლისენა.	დედა(?). Anemone alb ფრინტა.
Borago officinalis	

Im Aussehlagen waren begriffen: (იშლებოდნენ)

Sambucus nigra et Ebulus დიდგულა. ანწლი.	Osmunda Strutiopteris შავი გვიმრა(?)
Evonymus quadrigonus ჭანჭყატა.	Lupuli Humuli turiones erschienen სვია ჩნდებოდა.

Imostliehen Vorgebirge am Alasan_im Gehilze (ალაზანზე,
აღმოსავლეთ მთისწინეთში ბუჩქად):

Cornus mas შინდი.	Serophnlaria ennina შავწამალა.
Rhus Cotinus თრიმლი.	Tragopogon orientale ფამფარა.
Rhamnus Palinrus et saxatilis შავ- ჯაგა. ბეძვი.	Thluspi_arvense ქუთქუთა.
Iasminum humile ჟასმინი.	Dietamnus Fraxinella იფნურა, იფანი.
Ficus Carica ლეღვი.	Sedum majus კლდისდუმა (მსუქანა).
Vinca minor გველის სურო.	Polium album
Ajuga repens პირწმინდა.	Helleborus viridis. ხარისძირა.
Asplenium Rutamnraria უჭურველი.	Dentaria enneaphyllos
Hyacinthus botryoides _ major სუმ- ბული.	Carlamine pratensis ტყის წიწმატი.
	Ornithogalum comosum ძაღლნიორა.

Nicht bliihend: (არ იყო ყვავილობაში)

Inula Helenium კულმუხო.	Hyosciamus niger ლენცოფა.
Dipsacns laciniatus გოქშო.	Primula veris ფურისულა.

280

Petasites alba ბუერა.	Viola tricolor სამფერა ია.
Cyclamen europaeum ევროპული ყო- ჩივარდა.	Fragaria vesca მარწყვი.
Polypodium officinale კლდის ძირ- ტკბილა.	Orchis Hall. 1279 ჯადვარი.
	Pteris nudicaulis ტაბელა.

In April am Ksani (აპრილში ქსანზე):

Ranunculus polyanthemus ბაია.	Thlaspi arvense ქუთქუთა.

Lycopsis arvensis შავჩოხა.
Staphylea pinnatisida ჩვეულებრივი
 ჯონჯოლი.
Cytisus hirsutus ტყის ცოცხი.
Ligustrum vulgare კვიდო.
Hippophae Rhamnoides ქაცვი.
Potentilla verna მარწყვა-ბალახი.
Viola elata ია.
Lithospermum purpureum კაკბის სა-
 კენკელა.
Aristolochia quadriflora ძირმწარა.
Poconia officinalis
Ajuga reptans პირწმინდა.
Cornus sanguinea შინდი.
Salvia verticillata დაჯირა.
Echium vulgare ჩვეულებრივი ძირ-
 წითელა.
Urtica urens et dioica ჯინჭარი.
Plantago media. მრავალმარღვა.
Artemisia Absinthium აბზინდა.
Rumex aquatica
Acer eumpestre ჩვეულებრივი ნეკერ-
 ჩხალი.
Daphne Mezereum მაჯალვერი.
Cneorum tricoccon

Rhododendron Caucasicum დეკა.
Lonicera Caprifolium ჯიქა.
Allium ursinum ღანძილი.
Polygonum multiflorum მატიტელა.
Euphorbia helioscopia რძიანა.
Teucrium Chamaepithys კუტი-ბალახი.
Berberis vulgaris ჩვეულებრივი კოწა-
 ხური.
Alsine media
Coehlearia Draba პირშუმბა, ქუდუნა.
Convallaria majalis multiflora შრო-
 შანა.
Achillea millefolium ფარსმანდუკი.
Cichorium Intybus ვარდკაჭაჭა.
Mentha arvensis პიტნა.
Anemone pulsatilla ფრინტა.
Alchemilla vulgaris მარმუჭი.
Orchis militans ჯადვარი.
Ophrys insectifera ფუტკრის-დედა.
Adonis aestivalis ცხვირისატეხელა.
Fraxinus excelsior იფანი.
Ulmus campestris et pumila თელა.
Crataeg. torminalis კუნელი.
Pyrus Pyraister პანტა (მსხალი).
Rhus Cotinus თრიმლი.

Am Flußbett: (მდინარის კალაპოტთან (პირთან))

Salix alba წნორი.
Betula Alnus არყი, მურყანი.
Populus tremula et nigra ვერხვი,
 ოფი.
Hippophae Rhamnoides ქაცვი.
Polium album
Thymus Serpyllum ურელი.

Sium Falcaria ძირშაქარა. კოფრ-
 ჩხილა.
Cerastium viscosum წიწილკურა.
Elaeagnus angustifolia ქალაფშატა,
 ბალის ფშატი.
Ophrys Nidus Avis ფუტკრის-დედა.
Rumex Acetosa

281

Asparagus officinalis - ბალის სატა-
 ცური.
Tragopogon pratense ფამფარა.
Vicia sepium ცერცველა.
Anchusa officinalis პატარძალა.
Papaver Rhoeas et Argemone ყაყაჩო.
Simphytum offic. ლაშქარა.
Myosotis scorpioides კესანე, ცისანა.
Lycopsis arvensis შავჩოხა.
Bromus tectorum ბანის შვრიელა.
Hordeum murinum თაგვიყანა (ქერი)

Jasminum luteum ჟასმინი.
Linum catharticum სელი.
Hedysarum Onobrychis კრიალოსანა,
 ესპარცეტი.
Rhamnus saxatilis ხეჭრელი, ხეშავი.
 – *Paliurus* ძეძვი, შავჯაგა.
Juniperus Sabina კაზაკური ღვია.
Ephedra monostachya ეფედრა.
Spiraea erenata გრავლა.
Verbascum phoeniceum ქერიფელა.
Vinca minor გველის სური.

Senecio Iacobaeus თავყვითელა.
 Hieracium umbellatum ხარხუყა.
 Viola tricolor სამფერა ია.
 Veronica multisida
 Fumaria officinalis შავთარა.
 Salsola vermiculata ყარღანი(?).
 Absinthium ponticum
 Chrysocome villosa
 Lepidium perfoliatum წიწმატი.
 Dietamnus albus იფნურა.

Echium italicum ძირწითელა.
 Reseda odorata ბალის რეზედა.
 Scutellaria orientalis მუზარადა.
 Orobanche major კელაპტარა.
 Lathraea phelipe ჩაწყობილა პირი-
 მზე.
 Celsia orientalis
 Polygala vulgaris წიწინაური(?)
 Seseli pumilum
 Cynoglossum deembens ძაღლის ენა.

May am Kur bey Teflis: (მაისი, მტკვარზე თბილისთან)

Iasminum fruticans ჟასმინი.
 Pyrus Caucasi პანტა (მსხალი).
 Lathyrus aphaea ყანის მატკვარცანა.
 Colutea arborescens ფუჭფუჭა.
 Achillea tomentosa ფარსმანდუკი.
 Phlomis Herba venti ჯინჭარა.
 – laciniata.
 – Tuberosa.
 Vicia bythyica ცერცველა.
 Lychnis dioica
 Iuniperus communis ღვია.

Phleum pratense ტიმოთელა, ტიმო-
 თის ბალახი.
 Dactylis glomerata სათითურა.
 Valeriana otticinalis კატაბალახა, ვა-
 ლერიანა.
 Spiraea Filipendula გრაკლა, ქაფურა.
 Sedum Telephium maximum ფუნ-
 თუშა, კლდისდუმა(?).
 Peganum Harmala მარიამსაკმელა.
 Polygonum aviculare ჩვეულებრივი
 მათიტელა.
 Malya rotundifol. ბალბა.

Am Ksia und Fuß des Araratishen Vorgebürges:
 (ქციაზე და არარატის მთისწინეთის ძირას)

Morus alba et nigra თუთა და ხარ-
 თუთა.
 Tamarix gallica იაღლუნა.
 Salsolae variae ყარღანი, კალია(?).

Atriplices variae თათაბო(?).
 Atripl. Pendunculata თათაბო(?).
 Chenopod. maritimum ნაცარქათამა.
 Sophora alopecuroides მაწაქი.

282

Capparis spinosa კაპარი.
 Zygophyllum fabago ორყურა.
 Viburnum lantana უზანი.

Acer platanoides ლეკა.
 Tilia europaea ცაცხვი ევროპული

May-Pflanzen_an Ksiu (მაისის მცენარეები ქციაზე):

Lonicera caerulea G. Akaki წერწა(?).
 Jasminum frutescens - Iasminum ჟას-
 მინი.
 Rosa Eglanteria ვარდი.
 Agrimonia eupatorium ბირკავა.
 Aristolochia hirta ძირმწარა.

Phleum pratense ტიმოთელა, ტიმო-
 თის ბალახი.
 Ornithogalum narbonense ძაღლ-
 ნიორა.
 Origanum vulgare თავშავა.
 Alcea ficifolia
 Malya ereeta Balba ბალბა.

Rhamnus cathartiens ხეშავი.	Hedysarum Onobrychis კრიალოსანა.
Convolvulus terrestris ხვართქლა(?).	ესპარცეტი.
Orchis pyramidalis ჯადვარი(?).	Rhinanthus orientalis ხრიალა.
Aegilops_cylindrica ეგილოფსი.	Anthirrhinum Cymbalaria დევის-
Seutellaria orientalis მუზარადა.	პირა(?).
Teerium orientale კუტი-ბალახი(?).	Impatiens oli tangere უკადრისა.
– Chamaedrys ჭარელა.	Smyrnum perfoliatum
– Chamaepithys	Asclepias nigra
Valeriana Locusta კატაბალახა, ვალე-	Delphinium Ajacis სოსანი, დეზურა.
რიანა.	Stachys sylvatica ყვანჩალა.
Polygala vulgaris წიწინაური(?).	Melampyrum caerul. სანთელა.
Salvia remorosa სალბი(?).	Orelhis coriophora ჯადვარი(?).
– verticillata დაჯირა.	– bifolia
– glutinosa შალამანდილი.	Melica nutans
Turritis glabra	Hieracium umbellatum ხარწყა(?).
Physalis Alkekengi	Pedicularis eomosa სატილია.
Bryonia vulg. <i>Leschum</i> ლემურა.	Trifolium purpureum სამყურა.
Bupleūrim rotundifolium ქვაპურა.	– pratense წითელი სამყურა.
Gladiolus imbricatus ხმალა.	

Am Ksia und Liachwi im Jugo subalpino (ქციასა და ლიახვზე მთისწინეთში):

Azalea pontica იელი	Astrantiae ვარსკვლავა.
Rhododendron ponticum შქერი.	Rrhinanthus vulgaris ხრიალა.
Sorbus aucuparia Tschuani ცირცელი.	Alchemilla vulgaris მარმუჭი.
Betula alba Arki არაყი	Clinopodium grandiflorum
Ribes rubra <i>Modi Chor.</i> წითელი	Prunella alba et caerul.
მოცხარი.	Lilinn Martagon შროშანი.
Polygonum bistorta დვალურა.	Comarum palistre წყლის მარწყვა-
Veratrum nigrum. Aputorati აუდ-	ბალახი.
რაკი-შხამა.	Tormentilla erect..

283

Geuuu rivale ნიგვზისძირა(?).	Lolium temulentum <i>Gwarseli</i> ღვარ-
Polygonum Bistorta დვალურა.	ძლი.
Garex Cyperoides ისლი.	Secale creticum am Wegen häufig
Eriophor polystachion წყლის ბამბა.	ქვაკი. გზებზე ხშირად გვხვდება.

Amn Rion din Imeretien. Julius (რიონზე და იმერეთში ივლისში):

Rhus coriaria Tutubo თუთუბო.	Fraxinus excelsior <i>Ipni</i> იაფნი.
– Cotinus თრიმლი.	Populus nigra <i>Schney</i> ოგი.
Quercus Robur Muca ყუნწიანი მუხა.	– trennl: W erchi ვერხვი.
Capinus Betulus Kirtsgilli ევროპული	Rosa canina Wandii obzomo.
რცხილა.	Hyssopus off. უსუპი.
Betula Alnus <i>Murkani</i> არყი, მურ-	Cornus mas, Tsendy შინდი.

ყანი.
Crataegus Oxyacantha კუნელი.
Juniperus communis *Guha* ღვია.
Cytisus hirsutis ტყის ცოცხი(?).

Salix alba Trip წნორი (და არა ტი-
რიფი).
Hippophaë. Rhamnoiles ქაცვი.

Bliilend: (ყვავილობაში)

Anagallis arvensis საპონელა.
Lysimachia Ephemerum ხახვთესლა(?)
Gentiana Centaurium Assistawa *Ba-*
tar ნაღველა, ასისთავა.
Cichorium Intybus *Warkal-Scacha*
ვარდკაჭაჭა.
Datura Sirammonium ლემა.
Onopordon acanthium ბრტყელეკალა.
Cynosuris geniculatus თივაქერა. თავ-
ქოჩორა(?).
Mentha sylvestris ტყის პიტნა.
Lycopus vulgaris
Primula veris Purist ფურისულა.
Pinus sylvestris Dschatguso ფიჭვი
ჩვეულებრივი.
– Abies Urheli სოჭი (და არა
ურთხელი).
Eryngium amethysteu ლურჯი ნარი.
Echinops Ritro თავკომბალა.
Prenanthes muralis
Digitalis lutea ფუტკარა.
Lolium perenne ინგლისური კოინდარი.
Viburnum opuli var. baccis compres-
sis Usani ძახველი (უზანი არის –
viburnum lantana გ. გ.)

Portulaca oleraceu დანდური.
Plhiladelphus coronaria უცვეთელა,
ხრეკოლა.
Chaetaegus tormialis კუნელი. კნაპა.
Circinalis Gled
'Tilia europ. Zack ცაცხვი.
Cornus saguinea *Tschudasola* შინდ-
ანწლა.
Acer campestre et platanoïdes ნეკერ-
ჩხალი და ლეკა.
Nymphaea lutea Lilipu დუმფარა,
ლოტოსი (ლილუფარა = თეთრი
დუმფარა – გ. გ.).
Prunella officinalis
Galium luteum
Alchemilla vulgaris მარმუჭი.
Verbena officinalis ცოცხანა.
Lythrum virgatum ცოცხმაგარა.
Gentiana cruciata ნაღველა. ჩან-
თიანი(?).
Lysimachia vulgaris ხახვთესლა.
Xeranthemum annuum ოქროცოცხა.
Melica utans
Cynosurus cristatus თივაქერა.
Euphrasia officinalis კორდისკბილა.
Epilobium hirsutum წყალნაწყენი.

284

Grandiflorum
Heracleum Panaces დივი, ქარქვეტა(?)
Synpaitun offieinule ლაშქარა, ქალ-
შავა(?)
Taxus baccata ურთხელი.
Ilex Aquifolium *Tschori* ზაძგი, ჭყორი.
Crataegus torminalis *Tamoeli* კუნელი.
Pyrus Pyraister მსხალი, ბერყენა, პანტა?
Lonicera Caprifolium ჯიქა.
Cistus Helianthem საკმელა, მზის-
უმზირა.
Polygala vulgaris, ფამფარა, რძიანა,
წიწინაური.

Viburnum acerifolium
Acer Pseudoplatanus — მთის ნეკერ-
ჩხალი.
Azalea pontica იელი.
Vaecinium Arctostaphylu _ მაღალი
მოცვი, კავკასიური მოცვი. Buxus
sempervirens Bs ბუზა. Rhamnus
alpinus ხეშავი, ხეჭრელი,
შავჯაგა.
Lilium Martago შროშანი. Convallaria
verticillata შროშანა,
სვინტრი(?)

Melampyrum aeruleum სანთელა.
 Clinopodium vulgare
 Daucus mauritaniens სტაფილო, ფე-
 რისცვალა(?)
 Telerium Chamaekrys ჭარელა.
 Salvia verticillata დაჯირა.
 Pyroia secunda მსხალიჭა(?)
 Gentiana Asclepiales ნაღველა(?)
 Fagus sylvatica Cipuli წიფელი.
 Crataegus Aria კუნელი.
 Prunus lusitanica ტყემალი, ქლიავი(?)

Polygonum Bistortu დვალურა.
 Myosotis scorpioides კესანე, ცისანა.
 Astrantia major ვარსკვლავა.
 Centaurea ochroleuca _ alp. ცხვარა
 Trifolium ochroleucum, magnum bod-
 ყურა (ცხვრის).
 Cherophyllum sylvestre ყინტორა.
 Caleirana offic.
 Clinopodium grandiflorum vulgare
 Veronica gadensis ჩაღანდარი(?)
 Ranunculus acris ყანის ბაია.
 (Geranium grandiflorum ნემსიწვერა.

Den 21. Jul[i]us (21 ივლისს):

Crataegus Aria კუნელი.
 Viburnum Lantana უზანი.
 Salix caprea მდგნალი.
 Iuniperus communis ღვია.
 Leonurus cardiaca შავბალახა.
 Urtica dioica ჯინჭარი.
 Tlhlaspi_Bursa Chatschasora ქუთქუთა
 (ხევსურულად საჭიჭორა – გ. გ.).
 Galeopsis 'Tetrahit. თავცეცხლა.
 Veronica Beceubugu ჩაღანდარი(?)
 Prunus lusitanica ტყემალი, ქლიავი.
 Rhododendron ponticum შქერი.
 Vaccinium Vitis idaea წითელი მოცვი.
 Myrtillus მოცვი.
 Ophrys cordata Sautla Zamala ფუტ-
 კრის დედა(?)

Oxalis Acetosella Dshakt - მჟაველა
 (იმერულად ჯღამანა? – გ. გ.).
 Spiraea Arnicus გრაკლა, მეკენძალა.
 Saxifraga rotundifolia ფხიჯა, ჩაგირი(?)
 Cerinthe minor ჭახრაკაული.
 Rhianthus Elephas var. B. ხრიალა.
 Orehis pyramidata alba ჯადვარი.
 Orehis coryophoru ჯადვარი(?)
 Staehys sylvatica ყვანჩალა.
 Mentha sylvestris ტყის პიტნა.
 Convolvulus sepium ხვართქლა.
 Ononis spinosa ფშნის ეკალი.
 Althaea offic. სამკურნალო ტუხტი.
 Trifolium Melilothus Karis სამყურა,
 დიძო.
 Arctium, Lappa T'schunga ოროვანდი.
 Xanthium spinosum ცეცხლეკალა.

285

Hyoscyamus niger Nelzopa ლენცოფა.
 Daucus Carota სტაფილო.
 Eupatorium cannabinum Pirka ვარდ-
 კანაფა.
 Clenatis Flamula კატაბარდა, უსურ-
 ვაზი.
 Solanum dulcamara. ხებალახა.

Hieracium umbellatum ხარნუყა.
 Hedera Helix Sura სურო ჩვეულებ-
 რივი.
 Rhamnus Frangula ხეჭრელი.
 Paeonia offic. Iorda Salomi იორდა-
 სალამი.
 Paris quadrifolia ხარისთვალა.

Am Seihneeberge (თოვლიან მთაში):

Sagina
 Cymbalaria
 Hypericum orientale კრაზანა.
 Azalea pontica იელი.

Caltha palustris დიდ-ბაია, კყანტა.
 Trollius უძოვარა.
 Tormentilla erecta
 Salix ტირიფი.

Ruscus parasit. თაგვისარა.
Rhododendron pont. შქერი.
Pyrola magna მსხალიჭა.
Swe[rtia perennis გაბლუარა(?)
Pedicularis rubra სატილია.

Veronica spicat ჩაღანდარი(?)
Anemone alba ფრინტა.
Stellaria magna ჟუნჟრუკი.
Galium longiflorum ენდრონიკა.
Alehemilla მარმუჭი.

August-bey S'chartali (აგვისტოში სხარტალთან):

Alisa Plantaga წყლის მრავალმარღვა.
Ranunculus Linguo ბაია(?)
Menyanthes trifol. წყლის სამყურა.
Seirpus წაბლი წყლისა.
Fagus Castanea Zubi წიფელი, წაბლი.
Rhododend. caucasicum დეკა.
Vaccinium reto-Staphyllos მაღალი
მოცვი, კავკასიური მოცვი.
Diospyros Lotus Chumbu ხურმა.
Polygonum Persicaria ბოსტნის წა-
ლიკა.

Leonurus Cardiaca შავბალახა.
Clathrus cancellatus
Pteris aquilina ჩადუნა.
Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი,
ლომი(?)
– siliformut ქვრიმა. ფეტვი,
ლომი(?)
– Crus galli ბურჩხა.
Iuneus vulgaris ჭილი.
Eupatorium cannabium ვარდკანაფა.

Bey Kutaisien 12. August (ქუთაისთან 12 აგვისტოს):

Ruseus aculeatus თაგვისარა.
Datura stramonium ლემა.
Malva erecta sylvestr ბალბა.
Verbena offic. ცოცხანა.
Polygon. Persica maculat. *Pittsminda*
ბოსტნის წალიკა.
– aviculare მატიტელა.
Sida - Abutilon –, შვია.
Ballote nigra ძაღლის პიტნა.

Rumex aquaticus ღოღოშმაგა, მჟაუნა?
Sigesbeckia orientalis ბირკალუა.
Mentha Julegium Kalaitia პიტნა.
Eryngium amethystinum ლურჯი ნარი.
Cyperus fuscus მიწისნუში(?)
Oxalis corniculata მჟაველა.
Cucurbita lagenuria გოგრა.
Hedera Helix სურო ჩვეულებრივი.

286

An allen Mauer häufig (ყველა კედლებზე ხშირია):

Xanthium spinosum ცეცხლეკალა.
Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი, ლომი(?)
Grus galli ბურჩხა.

Laurus nobilis *Tapri* დაფნა,
Azalea pontica იელი.
Rhododendron ponticum შქერი.

In Imeretien in August (აგვისტოში იმერეთში):

Daphne რძიანა, მაჯალვერი.
Nex Aquifolium ბაბგი.
– aculeatus Sirgis Ekali ბიბგი(?)
Smilax exesus ეკალიჭი.
Vaccinium Arctostaphylos domomo მაღალი

Urtica dioica ჯინჭარი.
Panicum viride ქვრიმა, ფეტვი, ლომი(?)
Prunus usitanica ქლიავი, ტყემალი.
Ruscus Hypophyllum ძმერხლი.
Prenanthes muralis

მოცვი, კავკასიური მოცვი.
 Philadelphus coronarius უცვეთელა.
 Colchicum autumnale უცუნა, სათოვ-
 ლია(?)
 Buxus sempervirens ბზა.
 Sorbus torminalis Imer. Datwis თა-
 მელი (იმერულადაა დათვიმსხალა).
 Mespilus communis ზღმარტლი, ჩიტის
 ვაშლა(?)
 Datisea cannabina დათვის კანაფი.
 Sigesbeckia orientalis ბირკალუა.
 Rhamnus ulmoides *Spo* ხეშავა. შავ-
 ჯაგა(?)
 Fragaria vesca *Martsgy* მარწყვი.
 Origanum heracleoticum თავშავა
 (დივი?).
 – vulgare თავშავა.
 Verbena officinalis ცოცხანა.

Sida Abutilon–, შვია.
 Solanum nigrum ძალფურმენა.
 Verbascum Thapsus გულბანდი, საროს
 ყვავილი.
 Alcea ficifolia
 Hibiscus ხეტუხტი, კენაფი(?)
 Erigeron acre ცხენისკუდა.
 Eryngium amethysteum ლურჯი ნარი.
 Teucrium hireanicum კუტიბალახი,
 ჭარელა(?)
 Thalictrum flavum სამატლე, მაყარა(?)
 Agrimonia eupatoria ბირკავა.
 Artemisia vulgaris *Warlž kapapa*
 მამულა.
 Anthirrhinum Linaria დევისპირა.
 სელიჭა.
 Plantago media მრავალძარღვა.
 Ophrys spiralis ფუტკრის დედა(?)
 Hedera Helix G. Sure. სურო.

Im Sept. am Tscherimela der Kwirila oder dem Queergebürge
 (სექტემბერში ყვირილას შენაკად ჩხერიმელაზე ან გამკვეთ ქედზე):

Carpinus Betulus Slo რცხილა ევრო-
 პული.
 Pinus sylvestris ფიჭვი.
 – picea_Pitschy ფიჭვი.
 Betula Alnus *Sylohur* არყი, მურ-
 ყანი.
 Corylus Avelana *Tschylly* თხილი.
 Popul. tremula ვერხვი.
 Azalea pontica იელი.

Typha augustifol Bumbulia ჩიტის-
 ყურმენა, ლაქაში (ლეჩხუმურად –
 ბუმბუსა).
 Lithosperm. offic. Pete კაკბის საკენ-
 კელა.
 Rubia tinctoru Endro ენდრო.
 Convallaria Polygonatum Suritry
 სვინტრი.

287

Echium vulgare Mauchwali ლურჯი
 ძირწითელა, ლაშქარა.
 Equisetum sylvat. Tiwaksar შვიტა,
 ჯორის კუდა.
 Pulmonaria offic. Tschis-chere ორფერი
 (ჭიმქერი).
 Rhododendron pont. შქერი.
 Pex Aquifolium G. Tschori ბიბგი,
 ჩხერი.
 Cornus sanguinea შინდი.
 Viscum album Pitri ფითრი.
 Dictamnus Fraxinella Enea ოფნურა,
 ოფანი.
 Marrubium album Porcts Buluchi

Inula Heleniurn Kulmucha კულმუხო.
 Juniperus Sabina Giilcaki Guwa
 ღვია.
 Platanus orientalis Tschkada ჭადარი.
 Populus alba *Tetri Weri* თეთრი
 ხვალა.
 Ulmus campestris Telsa თელა.
 Arundo phragmites Ldesami ლერ-
 წამი.
 Lemna minor Otch ლემნა, წყლის
 პერი, ოთხყურა.
 Colchicum autumnale Utzum უცუნა.
 Verbascum Thapsus Pirbumba ქერი-
 ფელა (არა პირბამბა – გ. გ.).

ფოლორცის ბალახი.
 Tussilago farfara Beru ვირისტერფა.
 – Petasites Yhis Buera ვირის
 ბუერა.
 Sambucus niger Tigulu დიდგულა.
 – Ebulus Antsely ანწლი.
 Vitis - Tinifera - Wuti ვაზი ჩვეულებ-
 რივი
 Polypodium vulgare Gmiri ძორტკბი-
 ლა, კილამურა.
 Tragopogon orientale *Pampaa* ფამ-
 Rinanthus Elephus ხრიალა.
 ფარა.
 Ornithogalum luteum *Zaglisnora*
 ძაღლნიორა.
 Vicia sepium_Zireuela. ცერცველა.
 Arabis Thaliana Kaduna
 Anemone Pulsatilla Zalita¹ ფრინტა,
 მედგარი.
 Chelidonium majus Gareuli *Kara-*
dscho ქრისტესისხლა.
 Dipsaeus laciniatus Didi Nuri გოქშო.
 Artemisia Absinthium Absinda აბ-
 ზინდა.
 Cyperus fuscus Toplach თობალახი?
 Asarum europaeum Esarum ხარის-
 ჩლიქა(?)
 Crocus sativus Sapravi ზაფრანა.

¹ წალიკა = ბაია = Ranunculus.

Stellana nemorum Armutschi sanjo (?)
 Cynoglossum off. Saglis En ძალ-
 ლის ენა.
 Smilax aspera Katabola ეკალიქი(?)
 – laevis Chvartlalu ხვართელა(?)
 Humulus Lupulus *Suwa* სვია.
 Lonieera alpina ჯიქა, ცხრატყავა(?)
 Pyrus Pyraister პანტა (მსხალი).
 Malus sylrutica მაჟალო ვაშლი, ტყის
 ვაშლი.
 Geum rivale ნიგვზისძირა ?
 – urbanum ნიგვზისძირა.
 Carex_Pseulo-Cyperii ისლი. მიწის-
 ნუში(?)
 Symphitum majus ლაშქარა.
 Rubus idaeus ჟოლო.
 Cistus - Helianthemis საკმელა, მზეს-
 უმზირა(?).
 Clinopodium grandiflorum.
 Stachys alpina დედაფუტკარა(?)
 – sylvatica ყვანჩალა.
 – germanica.
 Lamium album ჯინჭრის-დედა.
 Mentha sylvestris ტყის პიტნა. S
 piraea sorbifolia გრაკლა.
 Acer Platanoides ლეკა.

Acer - Pseudoplatanus მთის ბოკვი,
 მთის ნეკერჩხალი.
 – campestris ჩვეულებრივი ნეკერ-
 ჩხალი.
 Achillea Ptarmica ფარსმანდუკი.
 Centaurea oehrolenen ცხვარა.
 Ligustrum vulgare *Kuda* კვიდო.
 Evonymus europaeus *Tschkan-schanda*
 ჭანჭყატა. კიდობანა.
 Morus alba *Kurtula*. თუთა (არა ხარ-
 თუთა – გ. გ.).
 Asparagus officinalis *Satusuri* ბაღის
 სატაცური.
 Plantago media *Merewal Tschargwa*¹
 მრავალძარღვა.
 Sonehus asper ღიქა.

Daphne pontica მელიქაური.
 Anthemis Goila გვირილა (ერ.).
 ირაგა.
 Anchusa Bususiani Bolochi პატარ-
 ძალა(?)
 Circea major თეთრძირა.
 Anagallis arvensis საპონელა.
 Echinops Ritro თაბკომბალა.
 Prenanthes muralis.
 Lysimachia Ephemerun ხახვთესლა(?)
 Angelica sylr. Gimu ღიმა (ერ.), ანგე-
 ლოზა.
 Borago offic. Saro.
 Cuscuta europaea Abreschuma ეგრო-
 პული აბრეშუმა.
 Polypodium Filix mas. *Tschaduna*

Leontodon Taraxaeum ლომისკბილა,
ბურბუშელა.
Orobanehe major *Santela* სანთელა
(ერ.). კელაპტარა.
Stapliylea pinata Zameti ჯონჯოლი.
Nymphaea alba ad Duschet თეთრი
დუმფარა დუმეთთან.
Clematis vitalba კატაბარდა.

ძირტკბილა(?)
Onicus oleraceus *Alisartschuli*.
Rhamnus infectorius Ches *Schawi*
ხეშავი.
Phyllirea(?) *Kunkkruchela* ხურტკმელი,
Prunus sylvestris *Kqinsch-che* კვრი-
ნჩხი.
Juneus Tschilo ჭილი.

¹Tschargwa - შეცდომით სწერია Sonchus asper-თან.
19. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

[გიულდენშტედტს მოცემული აქვს (P. I, op. 100, № 20, л. 72-92)
აგრეთვე საქართველოს (კერძოდ, ძირითადად იმერეთის) გეოგრაფიულ თუ
საკუთარ სახელთა, ასევე ზოგ ტერმინთა მოკლე საძიებელი, რაც პალასს თავის
გამოცემაში არ შეუტანია. სულ არის 241 სიტყვა. ისინი ანბანზეა (პირველ
ასოზე) დალაგებული]*.

A

1. Artschil; nom. hom. (არჩილი, კაცის სახელი).
2. Argweti; distr. Imer. (არგვეთი, იმერეთის მხარე).
3. Awilaschwilebi; vic. Im. (ავალი-შვილები, სოფ. იმერეთში).
4. Achalziche; east. (ახალციხე, ციხე-სიმაგრე).
5. Alexander; nom. hom. (ალექსანდრე, კაცის სახელი).
6. Abaschisi; famil. (Sabaschio, distr. Im.) (აბაშიძე, გვარი. სააბაშიო, იმერეთის მხარე).
7. Agiaschwili famil. (აგიაშვილი, გვარი).
8. Asnauri; tituly. (აზნაური, წოდება).
9. Abasi; moneta (აბაზი, მონეტა).
10. Adeli; mesura (ადლი, საზომი).
11. Abehaseti; provin. (აფხაზეთი, პროვინცია).
12. Anakopia; urbs. Abch. (ანაკოფია. აფხაზეთის ქალაქი).
13. Alaleti; distr. Abch. (ალაღეთი, აფხაზეთის მხარე).
14. Alisubani; vie. Im (ალისუბანი, იმერეთის მხარე).

B

1. Biga; flum. Imer. (ბუჯა, მდ. იმერეთში).
2. Bačiti; vic. Ime. (ბაჯითი, სოფ. იმერეთში).
3. Bğinewi; vic. Imer. (ბჟინევი, სოფ.
8. Budga; fl. Im (ბუჯა, მდ. იმერეთში).
9. Bori; vie. Ime. (ბორი, სოფ. იმერეთში).
10. Bedia; vie. In (ბედია, სოფ.

- იმერეთში).
4. Boslebi; vie. Imer. (ბოსლევნი, სოფ. იმერეთში).
5. Bagrationi; Famil. (ბაგრატიონი, გვარი).
6. Bagrad; nom. hom¹. (ბაგრადი, კაცის სახელი).
7. Batman; pondus (ბათმანი, საწონი).

- იმერეთში).
11. Bedieli; tit. epis. (ბედიელი, ეპისკოპოსის ტიტული).
12. Bitschwinta; urbs Abekh. (ბიჭვინთა, ქალაქი აფხაზეთში).
13. Basiani; natio caucas. (ბასიანი, კავკასიელი ხალხი).
14. Beglewi; vie. Im. (ბელღევი, სოფ. იმერეთში).

* ჩვენ მიერ შედგენილ სამიუზეუმში ქვემოთ ჩამოთვლილი სახელები გამოვტოვეთ – გ. გ.

¹ აქ დედანში ქართული ასოებით მიწერილია „ბაგრატ“.

290

C

1. Crui; distr. Imer. (ხრამი, იმერეთის მხარე).
2. Calipeauri; vic. Imer. (ხალიფაური, სოფ. იმერ.).
3. Cheidsi; Famil. (ხეიძე, გვარი).

4. Choni; vicus Im. (ხონი, სოფ. იმერეთში).
5. Chidari; iter. (ხიდარი, ასევე).
6. Chreiti; iter. (ხრეითი, ასევე).

D

1. Dgiatura fluu. Tr. (ჭიათურა, მდ. იმერ.).
2. Dörutschla; fl. 1. (ჯრუჭულა, მდ. იმერ.).
3. Dumala; fl. Imer. (დუმალა, მდ. იმერ.).
4. Drutsciui; mouast. (ჯრუჭი, მონასტერი).
5. Dunta; vicus Imer. (დუნთა, სოფ. იმერ.).
6. Durewi; vic. Im. (დურევი, სოფ. იმერ.).
7. Dukruti; vie Im. შუქრუთი, სოფ. იმერ.).
8. Darbaisebi; vic. Im. (დარბაიძეები, სოფ. იმერ.).
9. Dğalaaorta; iter. (ჯალაურთა ასევე).
10. Dğokaweti; ire. (ჯოყოვეთი, ასევე).

11. Dargweti; iter. (დარგვეთი, ასევე).
12. Dadian; titulus (დადიანი, ტიტული).
13. Daparisi Famil. (ჯაფარიძე, გვარი).
14. Diğewase; Famil. (ჯიჯავაძე, გვარი).
15. Doki mensura (დოქი, სარწყავი).
16. Dranda; vic. Abekias. (დრანდა, აფხაზეთის სოფელი).
17. Drandeli; tit. epise. (დრანდელი, ეპისკოპოსის ტიტული).
18. Diki; popul. (ჯიქი, ხალხი).
19. Dčiketi; distr. Abekh. (ჯიქეთი, აფხაზეთის მხარე).
20. Delikaauri; vie. Im. (დილიკაური, სოფ. იმერ.).

E

1. Eovie. Ter. (ეთო, სოფ. იმერეთში).

2. Episcoposi; tit. (ეპისკოპოსი, ტიტული)

G

1. Gorisa: vit. line. (გორისა, სოფ. იმერეთში).
2. iudaeli: vit. Iu. (გუდაელი? სოფ. იმერ.).
3. (Godora: vjt. I. (ღოდორა, სოფ. იმერ.).
4. Golisi; iter. (გოლისი, ასევე).
5. Gwine; vie. In. (მღვიმე, სოფ. იმერ.).
6. Georgi: nom. hom¹. (გიორგი, კაცის სახელი).
7. Guria; provi. (გურია, პროვინცია).
8. Gurieli: titulus. (გურიელი, ტიტული).
9. Gabuashwili; Famil. (გაბ(უ)აშვილი, გვარი).
10. Gormaehwili; vie. In. (გორმახვილი, სოფ. იმერ).

¹ აქ დედანში ქართული ასოებით მიწერილია „გიორგი“.

291

Ġ

1. (Gargwenauli; vie. Im¹. (გარგვენაული, სოფ. იმერ.).

I

1. Iswara; fl. Imer. (ისვარა, მდ. იმ.).
2. Izkisi; vie. Imer. (იკისი, სოფ. იმ.).
3. Itauara; vie. Im. ² (იტაუარა? სოფ. იმერ.).
5. Imazminda; vie. Im. (ივანწმინდა, სოფ. იმერ.).
6. Itchwisi; vie. Im. (ითხვისი, სოფ. იმერ.).
7. Imereti; regn. (იმერეთი, სამეფო).
8. Iosep; nom- hon. (იოსები. კაცის სახელი).
9. Iaschwili; famil. (იაშვილი, გვარი).
10. Ilemi; vic. I. (ილემი, სოფ. იმ.).
11. Iremi; animal. (ირემი, ცხოველი).
12. Isriza; vie. Inm. (ისრიჯა? სოფ. იმ.).
13. Isreti; iter. (ისრიტი. ასევე).

K

1. Kwirila; fl. Im³. (ყვირილა, მდ. იმ.).
2. Kazehura; fl. Im. (კაცხურა, მდ. იმერ.).
3. Kachi; monast. Imer.⁴ (კაცხი, მონასტერი, იმერ.).
5. Kaloata; vie. Im. (კალვათა, სოფ. იმერ.).
6. Koreti; vie. m. (ქორეთი, სოფ. იმერ.).
7. Kweta Beretisa; vie. Im. (ქვედა ბერეთისა, სოფ. იმერ.).
8. Kolbaauri, iter, (კორბოული, ასევე).
9. Kartweli; reg. (ქართლი, სამეფო).
10. Kipiani; famil. (ყიფიანი, გვარი)
11. Kwinechisi; famil. . (კვინიხიძე, გვარი).
12. Kumschi; moneta (კუმში, მონეტა).
13. Kacheti: provin. (კახეთი, პროვინცია).
14. Ksani; podus (ქსანი, სარწყული).
15. Ksani; fl. (ქსანი, მდინარე).
16. Koka: nensura (კოკა. სითხის სარწყმული).
17. Kutateli; tit. (ქუთათელი, ტიტული).
18. Kutais; urbs. (ქუთაისი, ქალაქი).
19. Kotatis: eadem (ქოთათისი, იგივეა).
20. Kinoti; vie. Im. (კინოთი, სოფ. იმერ.).
21. Ku...hi⁵: iter. (კუ...ჰი. ასევე).
22. ...eti⁶; vic. Im. (...ეთი, სოფ. იმ.).
23. Kwara; east. (ყვარა, ციხე).
24. Kazaria; provin. (ქაცარია. პროვინცია).
25. Kwachtschiri: vic. I. (კვახჭირი. სოფ. იმერ.).
26. Kwaziche: vie Im. (ქვაცხიხე, სოფ. იმერ.).

L

1. Lordkipanisi; fan. (ლორთქიფა-ნიძე, გვარი).
2. Litra; pondus (ლიტრა, წონის ერთეული).
3. Letschkum distr. (ლეჩხუმი, მხარე).
4. Losiatchewi; distr. (ლო[მ]სიათხევი მხარე).

¹ ასო H-ზე დედანში დატოვებულია შეუვსებელი ერთი გვერდი.

² ამას მე-4 ნომრად მოსდევს „Isvara“, რომელც ერთხელ უკვე იყო აღნიშნული.

³ ამის გასწვრივ დედანში წერია „Konstantin, კონსტანტინე“.

⁴ ამას მოსდევს მე-4 ნომრად უკვე ზემოთ აღნიშნული „Kuzchura“.

⁵⁻⁶ დედანში გაურკვევლად წერია.

292

M

1. Merdgewi; vi. Im (მერჯევი, სოფ. იმერ.).
2. Merewi; vie. Im. (მერევი, სოფ. იმ.).
3. Mordsgweti; vic. Im. (მორძგვეთი, სოფ. იმერ.).
4. Moidanache; cast. Im. (მოიდანახეციხე იმერ.).
5. Mardieti; vie. I. (მანდაეთი, სოფ. იმერეთში).
6. Metseheheturi; vic Im. (მეჩხეთური, სოფ. იმერ.).
7. Mlitsehi; vic. I. ((მ)ლიჩი, სოფ. იმერ.).
8. Mozwi; iter. (მოძვი, ასევე).
9. Mamuka; non. hom. (მამუკა, კაცის სახელი).
10. Mikelasi; fau. (მიქელაძე, გვარი).
11. Mes-elbe famil. (მესხი; გვარი).
12. Mingrelia; provin (სამეგრელო, პროვინცია).
13. Martschil: moneta (მარჩილი, მონეტა).
14. Metropolite; tit. (მიტროპოლიტი, ტიტული).
15. Muchura; vie. Im. (მუხურა, სოფ. იმერ.).
16. Mogwi; vie. Abch. (მოქვი, სოფ. აფხაზეთში).
17. Mogweli; tit. epis (მოქველი, ეპისკოპოსის ტიტული).
18. Martatubani; yi. Im. (მარტოთუბანი, სოფ. იმერ.).
19. Mudčireti; vic. Im (მუჯირეთი, სოფ. იმერ.).
20. Matschetauri; iter.¹ (მაჩიტაური, ასევე).

N

1. Nigoseti; vrit. Iul. (ნიგოზეთი, სოფ. იმერ.)
2. Nawarseti; ike. (ნავარძეთი, ასევე).
3. Nikortzminda; monast. (ნიკორწმინდა, მონასტერი).
4. Nikortzmindeli; it. epis. (ნიკორწმინდელი, ეპისკ. ტიტული).
5. Nikopsis; urbs. Abelh. (ნიკოფსისი, ქალაქი აფხაზეთში).
6. Nagarewi; vie. Im (ნაღარევი, სოფ. იმერ.).

O

1. Orguli; vit. Im. (ორღული, სოფ. იმ.).
2. Odischi; distr. (ოდიში, მხარე).

P

1. Perewisa; vit. In. (პერევისა, სოფ. იმერ.).
6. Puti; vic. In. (ფუთი, სოფ. იმერ.).

- იმერ.).
2. Patriarcha; it. (პატრიარქი, ტიტული).
3. Pinesischwili: famil. (ფინეზიშვილი, გვარი).
4. Pari; moneta (ფარი, მონეტა).
5. Puli: moneta (ფული, მონეტა).
7. Ptszaehli: dist. (მთის სახლი, მხარე).
8. Padalauri; vie. Im. (პადალაური, სოფ. იმერ.).
9. Poti; east. (ფოთი, ციხე-სიმაგრე).
10. Papagi; natio abehas. (პაპაგი, აფხაზეთის ხალხი).

¹ დედანში აქ ფანქრით მიწერილი არის: Mingrelier – მეგრელი – Megreli.

293

R

1. Rkwia; vie. I. (რკვია, სოფ. იმ.).
2. Rgani; iter. (რგანი, ასევე).
3. Radga; dist. (რაჭა, მხარე).
4. Ralgis Eristaw; tit. (რაჭის ერისთავი, ტიტული).
5. RadgisEristawali; famil. (რაჭის ერისთავნი, გვარი).
6. Ruli(?) moneta (რული(?) მონეტა).
7. Rion; flum. (რიონი, მდინარე).
8. Rupoti; vie, Im. (რუფოთი, სოფ. იმ.).

S

1. Seukwa Kana; list. I. (ზემო-ქვეყანა, იმერეთის მხარე).
2. Sirula, flum. Im. (ძირულა, მდ. იმ.).
3. Schuscha; flum. Im. (შუშა, მდ. იმერ.).
4. Szlachischewi; flm. [m. (საძა-ლისხევი, მდ. იმერ.).
5. Sareki; vic. Im. (სარეკი, სოფ. იმ.).
6. Satschchere; vie. Im (საჩხერე, სოფ. იმერ.).
7. Schalauri; vie. Im (შალაური, სოფ. იმერ.).
8. Sawane; vie. Im. (სავანე, სოფ. იმ.).
9. Sairehe; vie. Im. (საირხე, სოფ. იმ.).
10. Skindori; vie. Im. (სკინდორი, სოფ. იმერ.).
11. Sweri; cast. Im. (სვერი, ციხე იმ.).
12. Seta Beretisa; vic. Im. (ზედა ბერეთისა, სოფ. იმერ.).
13. SekweZa; vie. Im. (საკეცია?, სოფ. იმერ.).
14. Sodi; vie. Im. (ზოდი, სოფ. იმ.).
15. Solomon; nom. hom. (სოლომონი, კაცის სახელი).
16. Sabaschio; dist. (საბაშიო, მხარე).
17. Sarmamudi: moneta (სარმამიდი, მონეტა).
18. Susa; flu. Im. (ზუსა, მდ. იმ.).
19. Sasano; vie. I. (საზანო, სოფ. იმ.).
20. Slauri; vie. Im. (ძლოური, სოფ. იმერ.).
21. Scherapan; eust. (შორაპანი, ციხე).
22. Sewrula; flum. Im (ძევრულა, მდ. იმერ.).
23. Sadgawaeho; (distr (საჯავახო, მხარე).
24. Skande; task. Im (სკანდე ციხე იმერ.).
25. Schaupawara; ast. Im (შაუპო-ვარა, ციხე იმერ.).
26. Satschino; dist. Im. (საჩინო, იმერეთის მხარე).
27. Seristo; dist. (საერისთაო, მხარე).
28. Sakara; vie. Im (საქარა, სოფ. იმერ.).
29. Sehalaburn; fl. Im (ხოლაბურა, მდ. იმერ.).
30. Simoneti; vie. In. (სიმონეთი, სოფ. იმერ.).
31. Sewri; east. I. (ძევრი, ციხე იმ.).
32. Skande; vie. Im (სკანდე, სოფ. იმერ.).
33. Soreti; iter. (სორეთი, ასევე).
34. Sakurtse (საკურწე. [სოფ. იმერ.]).

T

1. Tselhichura; fl. im. (ჩიხ[ა]ურა, მდ. იმერ.).
2. Tscherimela; fl. Im. ჩხერიმელა, მდ. იმერ.).
3. Tschicha; vie. Im. ¹ (ჩიხა, სოფ. იმ.).
5. Ttchula; vie. I. (ჭალა, სოფ. იმ.).
6. Tzchami; vie. Im. (ცხამი, სოფ. იმერ.).
7. Tscharatchewi; vic. Im. (ჩართხევი, სოფ. იმერ.).

¹ ამას მე-4 ნომრად მოსდევს უკვე აღნიშნული „Tsehichra“.

294

8. s. Tschorwila; vie. I. (ჭორვილა, სოფ. იმერ.).
9. Tschiluani; vic. Im. (ჭილოვანი, სოფ. იმერ.).
10. Twaloeti; vie. Im (თვალუეთი, სოფ. იმერ.).
11. Tzchalschawi; vic. Im (წყალშავი, სოფ. იმერ.).
12. Tabagrebi; vic. Im. (თაბაგრები, სოფ. იმერ.).
13. Taimuras; nom. hom. (თეიმურაზი, კაცის სახელი).
14. Tauati; titul. (თავადი, წოდება).
15. Tscheidsi; famil. (ჩ[ს]ეიძე, გვარი).
16. Tschauri; moneta (შაური, მონეტა).
17. Tbiliskalaki; urbs. (თბილისქალაქი, ქალაქი).
18. Tscharek, podus. (ჩარეკი, წონის ერთეული).
19. Tawar Episkoposi; titul. (მთავარეპისკოპოსი, ტიტული).
20. Tzeheni Tschali; flum. (ცხენისწყალი, მდინარე).
21. Tauasa; vie. Im. (თავასა, სოფ. იმ.).
22. Tzchra Skaro; vie. Im. (ცხრაწყარო, სოფ. იმერ.).
23. Tabakini; vie. Im (ტაბაკინი, სოფ. იმერ.).
24. Tschichilauri; vi. Im. (ჩხირაული, სოფ. იმერ.).
25. Truini; iter. (თვრინი, ასევე).
26. Tschischura; fl. (ჩიხურა, მდინარე).
27. Tschalzitela; fl. (წყალწითელა, მდინარე).
28. Tschehari; vic. Im. (ჩხარი, სოფ. იმერ.).
29. Tchilta skaro; vie. Im. (თხილთაწყარო, სოფ. იმერ.).
30. Tedğola; vic. Im (თერჯოლა, სოფ. იმერ.).
31. Tschalatehe; iter. (ჭალატყე, ასევე).
32. Tusi; iter. (თუზი, ასევე).
33. Tzchilati; iter. ([რ]ცხილათი. ასევე).

U

1. Usachelo; vie. In. (უსახელო, სოფ. იმერ.).
2. Uarise; vie. Inn. (ვარძია, სოფ. იმერ.).

V

1. Vankiti; vie. Im. ([ლ]ვანკითი, სოფ. იმერ.).
2. Vardigora; iter. (ვარდიგორა, ასევე).
3. Vatgawi; iter. (ვაჭევი, ასევე).

Z

1. Zona; vicus osetiity (წონა, ოსური სოფელი).
2. Zisopeli; vi. Imer. (წინსოფელი, სოფ. იმერ.).
3. Zehrnkweti; vie. In. (ცხრუკვეთი, სოფ. იმერ.).
4. Zereteli; prin. Im (წერეთელი,
7. Zulukisi; tamil. (წულუკიძე, გვარი).
8. Zireteli; famil. (წერეთელი, გვარი).
9. Zalaporeti; vie. Im. (წყალაფორეთი, სოფ. იმერ.).
10. Zewa; iter. (წევა, ასევე).
11. Zichori; vic. Im. (ციხორი [ჩინორი?] სოფ. იმერ.).

- იმერელი დიდებული). 12. Ziploaki; iter. (წიფლაკავე, ასევე).
 5. Zezki; east. Im. (ცეცქი, ციხე იმ.). 13. Zueharela; vie. Im. (წუხარელა?
 6. Zirkwali; vie. Im. (წირქვალი. სოფ. სოფ. იმერ.).
 იმერ.).

[სხვადასხვა მასალები გიულდენშტედტის არქივიდან]*

[მომართვა ყიზლარის კომენდანტისა სხვადასხვა ხეობათა
 მმართველებისადმი გიულდენშტედტის მოგზაურობის თაობაზე]
 (P. I, оп. 100. № 4. л. 22)

პატივცემულნო უფალნო ვოლაგირის ჯეობის სტარშინანო უმაღლესის
 მის იმპერატორობის დიდებულებისა ჩემის ყ~დ ავლუ/სტის მონარხინის ს~დ
 რუსეთის კელმწიფის ბრძანებით, წარმოგზავნილი/ არის საიმპერატოროს აკა-
 დემიის სასწავლოთაგან. მომატებისათვის ბუნებითისა ამბისა/, [უფალი დოკ-
 ტორი ღილდენშტეტ] და შეტყობისათვის. თქვენს ადგილებში როგორნი საუკ-
 ხოლნი მკეცნი ფრინველნი/ ბალახის ძირნი და ბალახნი სასარგებლონი არიან
 და თქვენც მისის იმპერატო/რობის დიდებულების ერთგულნი ხართ, ამისთვის
 გამოცხადებულს დოკტორს/ ხსენებულთ ნივთთ ძებნაში, რომელსაც თავის
 საკუთარტ კაცთ მოაკრეფინებს, არა/ თუ უნდა დაუშალოთ. არამედ თქვენის
 მჭრიდამ ყოველი შემწეობა უყავითა/ და მისცემდეთ ხოლმე კარგთა სარწმუ-
 ნოთა და საიდუმლოთა წინამძღვართა, და გაუფთხილდით ამ უფალს დოკ-
 ტორს ყოველს საქმეში რომე ვნება არა შეემთხვას რა, რომლისათვის თქვენცა
 ამისგან დაუგდებელი იქნებით და ესეც/ გადიგდის. თქვენს სამსახურს. როდე-
 საც საქმემ მოიტანოს და კავკასიის მთა/ში წავიდეს. იმ დროსაც ნუ დააგ-
 დებთ იმ ადგილამდინ კარგნი და საგანგე/ბონი წინამძღვარნი გაატანეთ, რომ-
 ლითაცა გამოაჩენთ უკეთესს ერთგუ/ლობას და ამისთვის ღირს იქმნებით
 უმაღლესს მისის იმპერატორო/ბის მონარხებრივს მოწყალებას. ხოლო შემდგო-
 მად ამისა მოიმედე ვარ მე რომ/ არ დააგდებთ და რაც თქვენგან შეიძლება
 შემწეობას უზამთ, და ვგივარ მე/ თქვენ და მომართ პატივით და კეთილის
 მწადნელობით.

მის იმპერატორობის დიდებულების ს~დ რუსეთის თვით მპყრობე/ლის
 ჩემის ყ~დ მოწყალის კელმწიფის პოლკოვნიკი და ყიზლარის კამენ/ დანტი;

ჩლო წელიწადს
 აგვისტოს დღესა¹

* რამდენიმე მომართვა, ზოგიერთი წერილი და წერწერები გადმოღებული ამა თუ იმ
 ძეგლიდან. ქართული ანბანი და ორიოდ გრამატიკული ნიმუში.

¹ რუსულ ცალში კი – „31 Auryer“ ზუსტად იგივე შინაარსის მომართვები გამოუგ-
 ზავენა კომენდანტმა ქართულად: ინგუშის ხეობის (გვ. 24), ნარის ხეობის (26 გვ.), ძაჭის ხეობის
 (28 გვ.), თავაურის ხეობის (გვ. 30), ჩიმის ხეობის (გვ. 32) სტარშინებს დიდი ყაზარდოს და
 მცირე ყაზარდოსას კი – სპარსულად. (დახრილი ხაზებით აღვნიშნავთ სტრიქონების დამთავ-
 რებას დედანში – გ. გ.).

ჩემდა მომართ მოწყალევე ჯელმწიფევე;

ყ^ნდ უმაღლესითა ნებითა მის იმპერატორობის დიდებულებისა/ ყ^ნდ აგვის-
ტოს მონარხინისა სრულიად რუსეთის ყოვლად მოწყალის/ ჩემის ჯელმწიფი-
სათა. წარმოგზავნილი საიმპერატოროს აკადემიის სასწავლოთაგან./ მომატე-
ბისათვისა ბუნებისთისა მიმართ ისტორიისა. მეცნიერი და განსწავლული/
კაცი. უფალი დოქტორი ანტონ ღილდენშტენტ, უვრცევლესისათვის/ სარგე-
ბელის. და მიმთხვევის, რომელთამე ცხოველთა, ოთხფეტა და მფრი/წველთა,
რომელნიცა როსიის იმპერიაში, და სხვათა მეზობელთა ადგი/ლთა არ იმყო-
ვებიან. და წარმატებისადმი მედიცინისა (ესე იგი სა/მკურნალოსა ჯელოვნე-
ბისა) ძიებისათვის სასარგებლოთა ბალახთა, და ბალახის/ ძირთა. წარმოივ-
ლინა ძალისაებრ მის იმპერატორობის დიდებულებისა/ უმაღლესისა ბრძანე-
ბისა. აქაურთა მეზობელთა, როსიის მკერობელობისა/ მიმართ ადგილთა, ყაბარ-
თოს. და სხვათა მთისა სამფლობელოთა, ქართლსა,/ და იმერეთსა, ამაზედ
თქვენის უგანათლებულესობის დამარწმუნებელი/ ვითხოვ. უფალი იგი დოკ-
ტორი წარმოგზავნილი, ნებისაებრ მის/ იმპერატორობის დიდებულებისა,
განმრავლებისათვის ბუნებისთისა ისტო/რიისა და მედიცინისა, ვითარცა სასწავ-
ლოთა ნათესავისათვის კაცისა, ყ^ნდ სასარგებლოთა, არათუ თავისუფლათ
განუტეოთ, და რწმუნებულსა/ შინა მისდა თანა მდებისა, ვითარ იგი ყოველსა
კაცსა საკუთარ სარგებელად/ მსახურებას, და ბევრისა ებრ მის იმპერატორო-
ბის დიდებულებისა მი/მართ თქვენის ერთგულობის შესაძლებელი შეწევნა
უყოთ. რომლი/სათვის იგი მარადის ნაცვალ მიცემისა თანა მდები არის, ხოლო
უფა/ლს მას ღილდენშტენტს, სხვასა შინა საჭიროება არა აქვს რა,/ არამედ
მხოლოდ ესე რათა სცნას, ვითარნი არიან ქვეყანას შინა უცხონი/ მკეცნი, და
მფრინველნი, ბალახნი, და ბალახის ძირნი სასარგებლონი,/ რომელთაცა იგი
მისწუთების თავისის კაცებითა, არა თუ არამედ სცეთ/ რამე დაყენება არა-
მედ თქვენთაცა კაცთა უბძანოთ რომე შემწეობა/ უყონ, და რათა მას გზათა
ზედა ვნება არა შეეხოს რა ვითხოვ/ უბრძანოთ ადგილითი ადგილად გაცი-
ლება საიმედოთა წინამძღვართა,/ და ესე ვითარსა სამსახურსა ყ^ნდ მოწყალე
ჩემი დიდი ჯელმწიფე კეთი/ლად ინებებს მიღებად. ამისთვის რომე ამ ნივთე-
ბისათვის უეჭველად/ უმაღლესითა ნებითა მისითა წარმოგზავნილი არის, რომ-
ლისათვის თქვენის უგანათლებულესობისაგან უთუოდ მოიმედე ვარ ხშირად

* P. I, or. 100, No 4, 1. 38. (დახრილი ხაზებით აღვნიშნავთ სტრიქონის დასრულებას
დედანში – გ. გ.).

ამ დროს ყიზლარის კომენდანტი იყო პოლკოვნიკი ივანე დავითის ძე ნეიმჩი. იგი
კომენდანტია. 1770–1771 წწ. (იხ. П. Г. Бутков, Материалы для и о вой истории Кавказа,
ч. I, СПб, 1869, стр. 527, 530). ამ მომართვას ბოლოში რუსულად კიდევ აქვს ხელმოწერა
Иван Неймч(евъ).

297

ხსენებულის/ მაღალ მეცნიერის უფალი დოქტორის ღილდენშტენტის ყოველის
კეთილად მიღებისა, და ვგიე ჩემის განსხვავებულითა და ყ^ნდ სრულითა. პატი-
ვისცემითა;/

თქვენის უგანათლებულესობისა
ჩემდა მომართ მოწყალის ჯელმწიფისა
ყ^ნდ დამორჩილებულესი მოსამსახურე.

აგვისტოს 31 რიცხვსა

ჩლო წელსა,
ყიზლართ.

Р. I. оп. 100, № 5. л. 274

Светлейший царь

Милостливейший Государь.

Три письма, которые ваша Светлость, 3, 5 и 6-го чисел марта ко мне писать изволили, мне только ныне в Ахалгоре у Его Сиятельства Кенис Еристава Давида все вместе препоручены. С охотою моею по приказанию вашему в половине бы марта в Имеретию прибыл, еслиб в должное время получил письма. А ныне по прошествии осьми недель уповаю да и усердно желаю что ваша Светлость уже и без меня между тем временем от болезни Свободились, заключая, что уже не более меня призывать изволите. Если же не, в его не дай бог, о том известить меня покорнейше прошу в том случае я, по высочайшему Ея Императорского Величества Всероссийской Государыни соизволению, начать путь мой по Эмеретии не замедлю. Между тем принять меня в милость вашей Светлости нижайше прошу; и с достоинной моей покорностию остаюсь; вашей Царской Светлости Милостивейшаго моего Государя.

в Ахалгоре

Апрель 30 дня
1772 года

покорнейший Слуга
Докт. Ант. Гилд.¹

¹ პირველ გვერდზე მინაწერი აქვს:
Светлейшему Эмеретинскому Царю
Соломону Александровичу.
Милостивейшему Государю.

მეორე გვერდზე კი არის ამ წერილის თარგმანი ქართულად საკმაოდ უზნო ხელით და გამოუცდელი მთარგმნელის მიერ შესრულებული:
უგანათლებლეს მეფეს
ჩაემა და მომართ მოწყალე ჯემაწიფეს.
სამი წიგანი. თქვენის ჰუგანათლესობისაგანა სამას
ხუთს და ესქს: მარტს გამოგზავნილი. მე დაღეს

298

[სოლომონის ორი წერილი გიულდენშტედტთან]

P. I, оп. 100, № 5, л. 269-270

[გარედან წერილზე] Erhalten den 27 Jul. 1772. Bei Chebi von Zare Solomon
ბატონს. დობტურს. მი (მიღებული ღებში 1772 წ. 27 ივლისს მეფე

ერთვას: სოლომონისგან)

ქ. ჩვენს. საყვარელს. მეგობარს: ბა

ტონს. დობტურს:

მერმე. მას. მოგახსენებთ. ამდენს. ხა

ნს. თქვენი. კარგად. ყოფნის. ამბავი. რა

ტომ. არა. გვაცოდინეთ რა. როგორ ბძ

ანდებით. ისეთ გვაცნობეთ. სხვაც. არის:

[მეორე გვერდზე] და. ფეხი. ვიტკინე. მუხლში. დიად მტ

კივა. ვიღრძვე. და. ამისი. წამალი გამ
ამიგზავნე: თუ. ჩემი. თავი. გინდა
იმერეთის. მეფე. სო
ლომონ:

P. I, оп. 100, № 5, л. 271–272

[გარედან წერილზე]

ბატონს. დოხტურს. მ

იერთვას. რომელიც. იმ

ყოფება: ახლა: თბილის.

ქალაქს:

Vom Zaren Solomon erhalten in Achalgori d. 30.

April 72.

(მიღებული ახალგორში მეფე სოლომონისგან

30 აპრილს 72 წ.)

მის. სიმაღლეს. ბატონს: დოხტურს.

მოგახსენებთ:

ახალგორს ქასნის ერისთავამა დავით მიბმა

თქვენი ბაძანება მარტის ნახევარს იყო, იმერეთს და უნდა

გახლებდაი მე დიად. მასუროდა თუ რომ და. რომე თქვენი წ-

იგანი მამასლოდა.

ახალა რვა კავირა წავიდა მე მაგონია ღთის მოწყალებითა ახა-

ლა კარგად ბრძანდა /ეზოდაეთ თქვენი უგანათლებულესობა

თუ რომ ისევა შეუძლოთ იყოთ მიბაძანეთ მე მალ-

ე გაიხლებით. იმერეთს როგორც ბაძანება მაქს რუსეთის

ყოვალადა მოწყალის კემწიფისაგან

უგანათლებულს მეფეს

ჩემადა მომართ კემაწიფეს

მათი მოსამსახურე

დოხტური

დაოკთოო. ანტონ გილდაენ-

შეთე. *

ახალგორი

აპრილს : კი

ჩლობ.

* გვერდზე მინაწერი აქვს: მის უგანათლებულეს: იმერეთის მეფეს
სოლომონს ალექსანდრეს. ძესა. ჩემადა
მომართ მოწყალეს კემაწიფეს.

299

ამას. მოგახსენებთ: რომ: და: მჭი

ვან: ვართ: თქვენის: აქ: ჩვენ

თან: მოსვლას. ამაზედ: გაწყინეთ:

თავი: მოგელით. თქვენის. კეთ

თილის. გუნებისაგან: ადრიანათ:

გაისაჯოთ. და. მობძანდეთ: ჩვენ

თან. და თუ. მცა: თქვენ გაი

რჯებით. ჩვენის. გულისთვის. და.

ჩვენთან. მობძანდებით. ჩვენც. მად

რილეს. გამყოფებთ: ბატონო:

აღიწერა. მარ

ტის. 3: /იმერეთის მეფე./ სოლომონ:

[მეორე გვერდზე]

[რილეს]

[თბილისი, სომხური ეკლესიის კარს ზემოთ- მოთავსებული წარწერა)]

ქ: ღ~თის სიყუარულისათჳს შენდობით მამიხსენეთ ცოდვილი ტერ აფრია/
მოღწინისა აღიწერა ენკენისთვის ი/ ქ~კს უნთ.

[თბილისი, სომხური საყდრის ჩრდილო კარს ზემოთ²
(მოთავსებული წარწერა)]

ქ: ჩვენ ზოჰარაბანთ პეტროსამ ვაშენეთ ესე წმინდა გიორგის საყდა/რი
სახსენიბლათ სულისა ჩვენის და დედ მამის მელქიას და დუნია/ ჯავარი
ვინც წაიკითხოთ შენდობა გვიბძანეთ ქოსეფ. ქ~კს. უმა.

(პ. 49) [თელავი. აღმოსავლეთისკენ მიმართული ციხის კარიბჭის
ზემოთჲ მოთავსებული წარწერა)]

ქ: დიდება ღ~თსა სრულმყოფელსა/ ყოველთსა სრულიქმნა ზღუე ესე ქვით-
კიროვანი მეუფებასა ჩვენ ზედა/ ქრისტესსა და მეფობასა ზე ამაღლებუ/-
ლისა კახთა მეფისა თეიმურაზ მართალ მადიდებლისა ძისა საქართვე-
ლოს მეფის ერეკლესა და დედოფლობასა/ დედოფლისა თამარ კეთილ
მორ/წმუნისა ასულისა ქართველთა მეფის/ ვახტანგისა და ძისა მათისა
უფლის/ სულისა ბატონის შვილის ერეკლეს/ ზე ბაგრატოვანთას მრავალ-
ჟამიერ/ ყოს ღ~თნ ცხოვრება მათი ჩვენ/ მათ მიერ წარჩინებულმან თავად-
მან/ კახეთისამან დედოფლისა თამარის მიერ/ აღზრდილმან გვარად ვან-

¹ Teflisii ~ Super portula Armenoi monasterii/ dieti.

² Teflisii Supra septentrionales portas Arme/ni Templi dieti.

³ Telauji. Supra portas orientem versus jacentis/ Castelli.

300

ვახისამან/ ბაზიერთუხუცის ძემან თვით ბაზი/ერთუხუცესმან ზაალ და
ძმამან ჩვენ/მან ვახუსტიმ აღვაშენეთ და სრულ ვყა/ვთ ზღუდე ესე და
სახლ სანით გან/ვაშენეთ და სამყოფად ჩვენ და შევმზადეთ/ ადიდოს
ღთნ მეფობა მათი. და აწ/ თქვენცა გევედრებით მხილველთა ამის/ ნაშ-
რომისათა და აღმომკითხველთა მე/ დღისა ამის შენდობით მოგვიცსენებ/-
დეთ ნაშრომისა ამისთვის და ღ~თნ/ თქვენცა გლირს გყოთ წყალობასა/
თვის ამინ. ივლის 15 ქ~კს ულა. ამინ. (=1743. გ. გ.).

(მეორე გვერდზე): [თელავი, სამხედრო კოშკზე მოთავსებული წარწერა),
რომელიც მდებარეობს დასავლეთი ციხის ტაძართან¹]

ქ: წყალობითა ღ~თისათა ჩვენ მეფეთ/მეფემან პატრონმან თეიმურაზ და/
ძემან ჩვენმან კახთ მეფემ პატრონმან ერეკლემ ქვახ შირს თანა ალიხან
ზე/ გავიმარჯვეთ და მისი თოფხანა ჩვენ და/გარჩა ეს სარბაზანი იქიდან
მავიტანეთ. / მარტის ე. ქრისტეს აქეთ ჩღნ. /ქ: ~კს: ულწ* [= 1750, გ. გ.]

Declinationes georgianae**

(ქართული ბრუნება)

1. Mama *Pater* [მამა]2. Mse – *Sol.* [მზე]

Singular	Plural.	Sing.	Plur.
Nom. Mama	Nom. Mamebi	Nom. Mse	Nom. Msebi
Gen. Mamis	(Mamani)	Gen. Msis	(Mseni)
(Mamisa)	Gen. Mamebisa	(Msesa)	Gen. Msebisa
Dat. Mamasa	Dat. Mamebsa	Dat. Msesa	Dat. Msebsa
Acc. Mama	Acc. Mamebi	Acc. Mse	Acc. Msebi
Voc. Mamao	(Mamani)	Voc. Mseo	(Mseni)
Abl. Mamisagan	Voc. Mamebo	Abl. Msisagan	Voc. Msebo
	(Mamano)		(Mseno)
	Abl. Mamebisagan		Abl. Msebisagan

¹ Telauji ~ in tormento bellico ad Tempium occi/dentalis castelli deposito.

* მოტანილ წარწერათა გარდა გიულდენშტედტს დაცული აქვს კიდევ რამდენიმე: 1) ანა-ნუოის ეკლესიის სამხრეთი კედლის ვრცელი წარწერა; 2) არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიმშერ ჩოლოყაშვილის საფლავის ქვის წარწერა იმავე ეკლესიიდან; 3) გიორგი ერისთავის საფლავის ქვის წარწერა; 4) ანანურის ძველი ეკლესიის მოკლე წარწერა. ჩვენ ეს წარწერები აღარ გავიმეორეთ, რადგან ისინი შეტანილია ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში (იხ. „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“. ტ. I, თბ. 1962, გვ. 270–27). ასევე არ გავიმეორეთ თბილისის სიონის და ანჩისხატის საყდრის წარწერები (იხ. იქვე, გვ. 85–89. 91) და ბრავალძალის წმ. გიორგის ეკლესიის შესასვლელის წარწერა (იხ. იქვე, გვ. 118–119).

სამწუხაროდ ვერ ვაქვეყნებთ გრემის საფლავის ჯვარისა და ვანქის ეკლესიის სომხურ წარწერებს, რომელთა ამოკითხვაც გაგვიჭირდა (გ. გ.).

** დაცულია არქივის P. I. or. 100, No 20, l. 55.

1	ა	a	a	Andre	25	ქ	k	κ	kali; tschka-
2	ბ	b	б	Batoni					rad.
3	გ	g	г	Gabriel	26	ღ	ğ	г	gori; sus
4	დ	d	д	Deda	27	ყ	q	х	quri; tzqali.
5	ე	e	е	Ena	28	შ	sch	ш	schwili
6	ვ	v	в	Vaschli: media inter u et w.	29	ჩ	tsch	ч	tschemi
7	ს	s.	с.	Seti	30	ც	z.	ц	zcheni
8	ჲ	h	г	herodes	31	ძ	ts	тс	tsagli
9	თ	th.	θ	Thamar ut θ Graecorum	32	წ	tz	тц	tziteli
					33	ჭ	schtech	щ	schtschame [შჭამე]
10	ი	i	и	La; iris	34	ხ	ch.	х.	chuthi
11	კ	q	к	qazi; qverzeni	35	ჯ	k	х	keli; korzi
12	ლ	l	л	Ludi	36	ჯ	dsch	дж	dschami
13	მ	m	м	Me	37	ჰ	h'	х	h'aos; suh'udi-
14	ნ	n	н	nadiri	38	ჱ	hoe	roe	partirala excla-
15	ი	j	й	Justinan					mationis: nun
16	ო	o	о	Oseti					quam iui syl-
17	პ	p	п	Puri: panis					a ha rum com-
18	ჟ	sčh	ж	Sčhami: ut gal- lorum j.					positiom*.
19	რ	r	р	ruseti					
20	ს	s	з	šah'ati nt gall					
21	ტ	t	т	tachti					
22	უ	u	у	upali					
23	ვ	w	в	ukwve; ane etiam ut u diphton- gus germano- rum.					
24	ფ	p	п	Puri; vacca					

Nota. v signum indicat: litteram germanis, latinis et russis solito leniorem. palato allilendo; signum autem, litteram solito asperiorem, faucibus articulando proenunciandam esse *.

* ეს ანბანი დაცულია არქივის P. I, оп. 100, № 20, л. 58. გარდა ამისა, ამავე ფონდში დაცულია გვ. 158–161 ქართული ანბანი (მხედრულით და ხუცურით) დაწერილი კარგი ხელით; მიწერილი აქვთ რიცხვითი მნიშვნელობები, გამოთქმები და ასოთა სახელები (ანი, ბანი, განი და ა. შ.).

165 გვ-ზე არის ქართულ-სომხური შედარებითი ანბანი.

** დედანში მოტანილი) და (. ნიშნები შევცვალეთ ტექნიკური მიზეზების გამო – გ. გ.

Wörtersammlung
zur Vergleichung der
im Caucasus gangbaren
Sprachen

კავკასიაში ხმარებული
ენების შედარებითი
სიტყვათა კონები

1. Georgianische Mundarten¹
(ქართველური ენები)

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
Deus	бог	Gott	Gmert	Gorunti	Gerbet	ღმერთი
Dominus	господин	Herr	Upali. Batoni	–	Psne	ბატონი
ego	Я	Ich	Me	Ma	Mi	მე
mihi	мне	Mir	Me	–	–	მე
me	меня	Mich	Me	–	–	მე
meus	мой	Mein	Tschemi	Tsch chimi	–	ჩემი
meus bos	мой бык	–	Tschemi chari	Tsch chimi chodschi	–	ჩემი ხარი
mea vacca	Моя корова	–	tschemi phuri	tschchimi kobali	–	ჩემი ძროხა (ფური)
tu	ты	Du	Schen	Si	Si	შენ
te	тебя	Dich	Schena	–	–	შენ
tibi	тебе	Dir	Schena	–	–	შენ
tuus	твой	Dein	Schenni	Tskani	–	შენი
tuus bos	твой бык	–	schenni chari	tskani cho- dschi	–	შენი ხარი შენი ფური
tua vacca	Твоя корова	–	schenni puri	–	–	
ille	он	Er	Is	Itina		ის
nos	мы	Wir	Tschuen	Tsch chini	Alle	ჩვენ
Vos	вы	Ihr	Tkuen	Tkwa	Nai	თქვენ
illi	они	Sie	Issini	–	Sgai	ისინი
se	себя	–	tauistin	–	–	თავისთავს
sibi	себе	–	tauistin	–	–	თავისთვის
suus	свой	Sein	Ta'wisi	–	–	თავისი
nobis	нам	Uns	Tschuen	–	–	ჩვენ
nos ace.	нас	–	tschuen	–	–	ჩვენ
noster	наш	Unser	Tschueni	–	–	ჩვენ
vobis	вам	–	tkuen	–	–	თქვენ
vester	Ваш	Euer	Tkueni	–	–	თქვენი
quis	кто	Wer	Win	–	–	ვინ?
cuius	чей	Wessen	Wisi	Win Mischi	– –	ვისი

¹ გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ამ პატარა ლექსიკონის შემდეგი დაყოფა: ლათინურ-რუსულ-ქართულ-მეგრულ-აფხაზურ-სვანური. ამათგან აფხაზურის გრაფაში არც ერთი სიტყვა არ შეუტანია. რაც შეეხება პალასს, მან თავის გამოცემაში ლათინურ-რუსულის მაგიერ აიღო მათი შესატყვისი გერმანული სიტყვები (ეს ეხება სხვა ენების ლექსიკონებსაც). ჩვენ ვაერთებთ ამ ორ ლექსიკონს და მოგვყავს ზემდეგი დაყოფა: ლათ.ნ რ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სვანური. ამასთან ვუმატებთ სიტყვათა ქართულ მნიშვნელობასაც. მხოლოდ არა გიულდენშტედტისეული წაკითხვით (გ. გ.).

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
cui quem quo huc illuc diu	кому кого кем сюда туда Давно	Wem Wen – Hieher Dorthin Vor- längst	Wisa Wistis wisit Ak Ikit Didichania	– – – Asch Meu Brelichani	– – – – –	ვის ვის ვისით აქეთ იქით დიდიხანია
– proper longin- que	недавно близко далеко	Neulich Nahe Fern	Zota chania Achlau Schors	Smachani Cholos Schorts	– – –	ცოტახანია ახლოს შორს
quid imo non apud apud me post	что Да нет у у меня после	Was? Ja Nein – – Hinter	Ra Ho Ara – – Masukan	Mugoko Ko War – – –	– – – – – –	რა? ჰო არა – – შემდეგ, მას უკან
post me	после меня	–	tschem sukan	–	–	ჩემს შემდეგ
ante ante me	прежде прежде меня	Vorne –	Uzin tschems uzin sukan	– –	– –	უწინ.] ჩემზე წინ (ადრე)
propter propter me	для для меня	Wegen –	Tis ¹ tschem tis	– –	– –	-თვის ჩემთვის
pro pro pecu- nia	За - за деньги	Für Für Geld Eins Zwey Drei Vier Fünf Sechs Sieben Acht Neun Zehn Eilf	It ² Tetrit Erti Ori Sami Otchi Chuti Ekusi Schüdi Rwa Zehra Ati Tert medi	– – Arti dschiri (ჯირი) ³ Sumi Antchi Chut ⁴ Amschi Skwiti Rua Tschchora Witi Witarti	– – Eschgu Jeru Semi Worschtche Wochuscht Usgwa Ischgwid Ara Tschchara Jescht Jescheschgu etc. ⁵	–ით ფულით ერთი ორი სამი ოთხი ხუთი ექვსი შვიდი რვა ცხრა ათი თერთმეტი

¹ Tis=თვის.⁴ Chuti < G.

² It=ით

⁵ etc < P.

³ dschiri (жири), G.] shiri, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
		Zwölf Dreyzehn	Tor medi Tsam medi	Witosumi ete ²	Jescht jeru ¹ Jeschtsemi ³	თორმეტი ცამეტი
		Vierzehn	Totch medi	Witoantchi ⁴	Jeschtworscht cho ⁵	თოთხმეტი
		Fünfzehn	Tehut medi	Witochuti ⁶	Jeschtwo- Chuscht ⁷	თხუთმეტი
		Sechszehn Siebenzehn Achtzehn Neunzehn	Tekus medi Tschüd medi Trwa medi Tzehra medi ts'chra medi	u. s. w. ⁸ – – –	u. S. W. ⁹ – – –	თექვსმეტი ჩვიდმეტი თვრამეტი
		Zwanzig Ein und zwanzig Zwei und zwanzig Neun und zwanzig Dreissig Ein und dreissig Vierzig	Ootzi Ootz da erti Ootz da ori Ootzdets'chra Ootzda-ati Ootzde tert- medi Ormoodzi	Etschi Etschidaarti Etschida- dschiri Etschida- tschchora Etsch da witi Etsch da witarti Dscharne- tschi	Jer-escht Jerescht-esch- gu Jeresept jeru Semesch Semeseht esch- ga Worschtch- esch	ცხრამეტი ოცი ოცდაერთი ოცდაორი ოცდაცხრა ოცდაათი ოცდათერთმეტი ორმოცი
		Ein und vierzig Fünfzig	Ormoodz da erti Ormoodzdati	– Dscharne- tschdawiti	Worschtch- eschteschgu Wochusht- esch	ორმოცდაერთი ორმოცდაათი
		51	Ormoodzda- tertmedi	–	Wochusht- eschteschgu	ორმოცდათერთ- მეტი
		Sechzig 61	Samootzi Samootzdaerti	Sumenetschi –	Usgwescht Usgwescht- eschgu	სამოცი სამოცდაერთი
		Siebenzig	Samootz dati	Sumenetsch- dawiti	Ischgwidescht	სამოცდაათი
		71	Samootzdatert- meoi	–	Isclgwideschlht- eschgu	სამოცდათერთ- მეტი
		Achtzig	Otchmootzi	Antchine- tschi	Arescht	ოთხმოცი

		81	Otchmootzda- erti	–	Areshteschgu	ოთხმოცდაერთი

¹ Jescht jeru<G.
² etc P.
³ Ieschtsemi <G.

⁴ witoantchi<G.
⁵ Ieschtworschteho<G.
⁶ witochuti <G.

⁷ leschtwochuscht <G.
⁸ u. s. w. <G.
⁹ u. s. w. <G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
		Neunzig	Otchmootz-	Antchine-	Tschchar- Escht	ოთხმოცდა- ათი
		91	Otchmootz- datertmedi	tschdawiti	Tschchar- eschteschgu	ოთხმოცდა- თერთმეტი
		Hundert	Assi	Oschi	Aschir	ასი
		Zweyhun- dert				
		Dreyhundert	Sam assi	Sum oschi	Sem-aschir	სამასი
		Tausend	Atassi	Wit oschi	Jescht-aschir	ათასი
homo	человек	Mensch	Kadzi	Kodschi	Mare	ადამიანი
gens	народ	Volk	Chalchi	Margali	Chwai mare	ხალხი
pater	отец	Vater	Mamma	Muma	Mu	მამა
avus	дед	Großvater	Papa	Papa	–	პაპა
proavus	продед	Urgroßvater	Papis mam- ma	–	–	პაპის მამა
mater	мать	Mutter	Daeda	Dida	Di	დედა
frater	брат	Bruder	Tsma	Dschima	Muchbe	ძმა
soror	сестра	Schwester	Da	Datschkim	Datschur	და
filius	сын	Sohn	Schüllli	Skua	Jesag	ვაჟიშვილი
filia	дочь	Tochter	Kali	Osuri	Surag	ქალიშვილი
nepos	внук	Enkel	Schüllli	–	–	შვილიშვილი (ვაჟი)
neptis	внучка	Enkelin	Schüllis Kali	–	–	შვილიშვილი (გოგო)
infans	младенец	Kind	Kmazili	Boschi	Bobsch	ბავშვი
vir	муж	Mann	Kazi	Kodschi	–	მამაკაცი
puer	мальчик	Knabe	Bidschau ¹	–	Tschkinta	ბიჭი
senex	старик	Greiß	Beri kazi	Tschini Kod- schi	Medtschi mare	მოხუცი კაცი
anus	старуха	Alt Weib	Beberi	Badidi	Medschi su- rag	მო უცი ქალი
maritus	муж	Ehemann	Kmari	Komodschi	Tschasch	ქმარი
uxor	жена	Ehefrau	Zoli	Tschili	Jechu	ცოლი
femina	женщина	Weib	Daedakazi	Osuri	Surag	დედაკაცი,

meretrix	налож- ница	Beyschläfe- rin	Kachba	–	–	ქალი კახპა
virgo	Девѳца	Jungfer	Kali	Osuri	Surag ²	ქალწული
capillus	волос	Haar	Tma	Tma	Patu	თმა
barba	борода	Bart	Zueri	Primuli	Uere	წვერი
frons	лоб	Stirn	Schubli	Kua	Nikba	შუბლი
oculus	глаз	Auge	Tuali	Toli	Te	თვალი
nasus	нос	Nase	Zchwiri	Tschchindi	Iepchna	ცხვირი

¹ Bidschau, P.J Bidğau, G. ² Surag < P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
auris	ухо	Ohr	Kuri	Udschi ¹	Schdim	ყური
os	рот	Mund	Piri	Pidschi ²	Uschku	პირი
labium	губа	Lippe	Laschi	Ledschgi	Pil	ტუზი
dens	зуб	Zahn	Kbili	Kibiri	Schdik	კბილი
lingua	Язык	Zunge	Ena	Nina	Nin	ენა
caput	голова	Kopf	Tawi	Dudi	Tchum	თავი
collum	шея	Hals	Kiseri	–	Kinschch	ყელი. კისერი
humerus	плечо	Schulter	Pchari	Chudschi ³	Mekcher	მხარი
manus	рука	Hand	Cheli	Che	Schi	ხელი
digitus	налец	Finger	Titi	Kiti	Pchuje	თითი
unguis	ноготь	Nagel	ph-tsch-chi- li	Birtsga	Tz'cha	ფრჩხილი
femur	бедра	Lende	Thetsuebi	Tschchescha	Makuschdak	თედოები, ბარძაყი
crus	голень	Schienbein	Muchlebi	Zirgwi	Tskei	კანჭი. წვივი
pes	нога	Fuß	Pheqhi, pechi ⁴	Kutschchi	Tschischch	ფეხი
genu	Колено	Knie	Muqhli	Burguli	Guei	მუხლი
mamma	Титька	Brüste	Tsutsu	Tsutsu ⁵	Jus	ძუძუ
penis	Х...	–	kle	choli	kwem	კაცის ასო
vulva	П...а	–	m-i	tschuri	but ⁶	ქალის ასო
cutis	кожа	Haut	Tqhawi	Tchebi	Kan	ტყავი
caro	мясо	Fleisch	Qhorzi	Khorzi ⁷	Jechu	ხორცი
os	кость	Knochen	Tsuali	Tsuali ⁸	Tschishu ⁹	ძვალი
sanguis	кровь	Blut	Sis'chli	Sis'cheli	Jemesk	სისხლი
pinguedo	жир	Fett	Koni ¹⁰	Koni	Kon	ქონი
cerebrum	мозг	Gehirn	Twini	Tueni	Twei	ტვინი
cor	сердце	Herz	Guli	Guli	Gu	გული
urina	моча	Harn	Sali	Nusa	–	შარდი
faeces	кал	–	ts'gneri ¹¹	–	–	განავალი

sudor	пот	Schweiß	Opli	Upu	Op	ოფლი
canis	собака	Hund	Tsagli	Dschogori ¹²	Sheg ¹³	ძაღლი
felis	кошка	Kaze	Kata	Katu	Zizu	კატა
bos	бык	Ochs	Qhari	Chodschi ¹⁴	Kan	ხარი
vacca	корова	Kuh	Phuri	Kobali	Pur	ძროხა
suuqe	лошадь	Pferd	Zcheni	Zcheni ¹⁵	Tschash ¹⁶	ცხენი
asinus	осёл	Esel	Wiri	Girin	Tzewi	ვირი

¹ Udschi, P.] Udği, G.

² Pidschi, P.] Piği, G.

³ Chudschi, P.J Chudği, G.

⁴ Pechi < P.

⁵ Tsutsu <G.

⁶ Penis-but <P.

⁷ Khorzi <G.

⁸ Khorzi <G.

⁹ Tschishu, P.] Tğiğu, G.

¹⁰ Koni < G.

¹¹ faeces-ts'gneri <P.

¹² Dğogori, G.

¹³ Sheg, P.J Geg, G.

¹⁴ Chodği, G.

¹⁵ Zcheni <G.

¹⁶ Tschag, G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
mulus	лошак	Maulthier	Dshori ¹	Dschori ²	Wil	ჯორი
ovis	овца	Schaaf	Zehwari	Tschchuri	Goiak	ცხვარი
capra	коза	Ziege	Tcha	Tcha ³	Dakal	თხა
caper	козёл	Bock	Zikani	Kazari	Piku	ვაცი
aries	баран	Widder	Erkemali	Erdschi ⁴	Gizar	ერკემალი
agnus	ягнено к	Lam	Batkani	Kiribi	Negescht	ბატკანი
sus	свинья	Schwein	Ghori	Gedschi ⁵	Cham	ღორი
cervus	олень	Hirsch	Iremi	Iremi ⁶	Irem	ირემი
camelu s	верблюд	Kamel	Aklemi	Aklemi ⁷	Aklem	აქლემი
gallus	петух	Hahn	Mammali	Mumuli	Kwitsch	მამალი
gallina	курица	Huhn	Katami	Kotomi	Katai	ქათამი
gallopava	индейка	Kalkhun	Indauri ka- tami	Ardsa Ko- tomi	Indaur-katai	ინდაური
anser	гусь	Gans	Bati	Gorgonschi ⁸	Bata	ბატი
anas	утка	Ente	Ichwi	Ts-chali- Schinschi ⁹	Mauits	იხვი
triticum	пшеница	Waizen	Chorbali	Chorbali ¹⁰	Dier	ხორბალი
hordeum	ячмень	Gersten	Keri	Keri ¹¹	Ker	ქერი
milium	просо	Hirsen	Petui	Tschkidi	Petu	ფეტვი
panicum	борч	Fuchs- schwanz	Gomi	Gomi ¹²	Scham	ღომი
avena	овёс	Haber	Schrüwa	—	—	შვრია
mays	—	Mays	Simidi	Simidi ¹³	Simind	სიმინდი
tabakum	табак	Taback	Tambaku	Tutun	Tutun	თამბაქო
—	Сорочин- ское шшено	Reiß	Brinshi ¹⁴	Orysa	Brinsch ¹⁵	ბრინჯი
gossypium	хлопчатая бумага	Baum- woll	Bambag	Bambe	Bambai	ბამბა
aqua	вода	Wasser	Tzchali	Tzchari	Witz	წყალი

cerevisia	пиво	Bier	Ludi	Ludi ¹⁶	Sura	ლუდი
vinum	чихურ(?)	Wein	Gwino	Gwini	Gwinei	ღვინო
vinum adus- tum	вино	Brant wein	Arak	Rachi	Arak	არაყი
lac recens	свежее мо- локо	Milch	Rtse	Wscha ¹⁷	Irdsche ¹⁸	რძე
lac coagu- latum	кислое мо- локо	Gesäuer te Milch	Madsoni	Madsoni ¹⁹	Madson	მაწონი
mel	мёд	Honig	Tapli	Topul	Tu	თაფლი

¹ Dğori, G.
² Dschori<G.
³ Tcha
⁴ Erdği, G.
⁵ Gedği, G.

⁶ Irem <G.
⁷ Aklemi<G.
⁸ Gorgongi, G.
⁹ Ts-chali-schingi, G.
¹⁰ Chorbali<G.

¹¹ Keri<G.
¹² Gomi<G.
¹³ Simidi<G.
¹⁴ Bringi, G.
¹⁵ Bring, G.

¹⁶ Ludi<G.
¹⁷ Wğa, G.
¹⁸ Irdğe, G.
¹⁹ Madsoni<G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
cera	воск	Wachs	Tsminda santeli	Santeli	Shid ¹	ცვილი
opis hydromel	пчела питейной мёд	Biene Meth	Putkari Tapli-tzkali	S'cha —	Gob —	ფუტკარი მეთი
panis butyrum caseus ovum piscis avis	хлеб масло сыр яйцо рыба птица	Brod Butter Käse Ey Fisch Vogel	Puri Erbo Kueli Kuerzchi Tewsi Prinvaeli	Tschkomi Erbo Kwali Markweli Tschchomi Prinuli ²	Dier Erbo Tasch Gikre Kalmach Mepel	პური კარაქი ყველი კვერცნი თევზი ჩიტი ფრინველი
penna farina linteum lana sericum	перо мука Холст шерсть шелк	Feder Mehl Leinwand Wolle Seide	Pta Pkuli Tilo Matkli Abreschum mi	Gola Kiri Portscha Motkori Abreschumi ³	Gale Pek Sgur Matkel Abreschum	ფრთა ფქვილი ტილო მატყელი აბრეშუმი
corium pannus	кожа сукно	Leder Laken	Samagi Maudi, Tschali	Zaga Takalati	Samok Osar, Tska- lati	ტყავი მაუდი
indusium femoralia vestis	сукно портки одежда	Hemd Beinkleider Kleid	Perangi Nipchawi Tanisaumosi	Osarc Kurta —	Patan Arschui Wereku	პერანგი ნიფხავი ტანისა- მოსი
pileus calceus	шапка сапог	Hut Schuh	Kudi Tschekma	Kudi ⁴ Tschekma ⁵	Paku Tschekma	ქუდი ჩექმა

culter	нож	Messer	Dana	Chami	Jetschg	დანა
cochlear	ложка	Löffel	Kosi	Kosi ⁶	Kis	კოვზი
falx	коса	Sichel	Zeli	Zeli ⁷	Mortschi	ცელი
foenum	сено	Heu	Tiwa	Tipi	Tschem	თივა
aratrum	плуг	Pflug	Gutani	Ogapa	Gutan	გუთანი
gladius	сабля	Schwerd	Chmali	Lekuri	Chmal	ხმალი
sclopetum	ружьё	Büchse oder Schießge- wehr	Topi	Topi ⁸	Top	თოფი
ignis	огонь	Feuer	Zezechli	Datschche	Jemesk	ცეცხლი
arbor	Дерево	Baum	Tqe, ut. tke	Tka	Tzcheka	ხე
lignum	Дерево	Holz	Sche-scha	Dischcha	Sek	შეშა
fomes fra- gilis	трут	Zunder- schwamm	Abedi	Abedi ⁹	Abed	აბედი

¹ Gid, G.

² Prinuli<G.

³ Abreschumi<G.

⁴ Kudi<G

⁵ Tschekma<G.

⁶ Kosi<G.

⁷ Zeli<G.

⁸ Topi<G.

⁹ Abedi<G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
pulvis pyr.	порох	Schießpul- ver	Zamali	Zamali ¹	Shak ²	თოფის წამალი
silex	кремень	Feuerstein	Tali	Kaschi ³	Kasch	კაჟი
sal	соль	Salz	Marili	Shumi ⁴	Gim	მარილი
chalybs	сталь	Stahl	Poladi	Poladi ⁵	Polad	ფოლადი
ferrum	железо	Eisen	Rkina	Kina	Beresch	რკინა
plumbum	свинец	Bley	Tküe	Tkue ⁶	Tkui	ტყვია
stannum	олово	Zink	Kala	Kale	Kalai	კალა
cuprum	красная медь	Kupfer	Spilensi	Linshi ⁷	Spilens	სპილენძი
aurichalcum	жёлтая медь	Messing	Tidbaeri	Tidbäri ⁸	Tudber	თითბერი
sulphur	сера	Schwefel	Gogirdi	Zulzuba	Gogird	გოგირდი
nitrum	селитра	Salpeter	Gordschila ⁹	Gordschila ¹⁰	Shak ¹¹	გვარჯილა
srgentum	серебро	Sibler	Werzchli	Kwartsch- chili	Werzchle	ვერცხლი
aurum	Золото	Gold	Okro	Mokro	Oker	ოქრო
pecunia	деньги	Geld	Tetri	Para	Para	ფული
terra	земля	Erde	Miza	Dicha	Gim	მიწა
argilla	глина	Thon	Ticha	Ticha ¹²	Gim	თისა
arena	песок	Sand	Chumi	Chumi	Chum ¹³	ქვიშა
calx	известь	Kalk	Kiri	Kiri ¹⁴	Kir	კირი
lapis	камень	Stein	Kwa	Kua	Kwa	ქვა

scaturigo fluvius via ager	источник река Дорога поле	Quell Strom Weg Akker	Tzkaro Bdinare Gsa Mindori	Zurgili Bdinare ¹⁵ Schara Mindori ¹⁶	Jits Gangalits Schuku Mindor	წყარო მდინარე გზა მინდორი ყანა
pratium mons glacies nix pluvia tonitrum fulgus sol luna dies	луг гора лёд снег дождь гром молния солнце месяц День	Wiese Berg Eis Schnee Regen Donner Blitz Sonne Mond Tag	Satibi Klde, Mta Kinuli Towli Tzüma Kuchili Elwa Mse Mtuare Dge	Tipi Kirde Ini Teri Tschima Gurgin Wali Bscha ¹³ Tuta Ga	Jare Kodschi ¹⁷ Kwarem Mus Utschga JichanaT Elwai Mish ¹⁹ Deschdui Antkwesk	მდელო მთა ყინული თოვლი წვიმა ქუხილი ელვა მზე მთვარე დღე

¹ Zamali<G.

² Gak, G.

³ Kaği, G.

⁴ Gumi, G.

⁵ Poladi<G.

⁶ Tkue<G.

⁷ Linği, G.

⁸ Tidbäri, G.

⁹ Gordğila, G.

¹⁰ Gordschila<G.

¹¹ Gak, G.

¹² Ticha<G.

¹³ Chumi Chum<G.

¹⁴ Kiri<G.

¹⁵ Bdinare<G.

¹⁶ Mindori<G.

¹⁷ Kodğ, G.

¹⁸ Bğa, G.

¹⁹ Miğ, G.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
stellae	звёзды	Sterne	Marskulawi	Muruts	Leet	ვარსკვ- ლავი
nox	ночь	Nacht	Game	Seri	Isgiadeg	ღამე
meridies	полдень	Mittag	Schuadage	Gonge	Gadi	შუადღე
hodie	–	Heute	Dges	Ga	Gaad	დღეს
heri	–	Gestern	Guschin	Goga	Michar	გუშინ
cras	–	Morgen	Chual	Tschume	–	ხვალ
dies solli*	воскре- сенье	–	küre	dschaschga	mischjiadeg	კვირა
– lunse	понеделъ- ник	–	orschabati	tutaschga	doschdisch	ორშაბათი
– martis	вторник	–	samschabati	tachaschga	tachosch	სამშაბათი
– mercurii	среда	–	otchscharbati	ğumaschga	ğumasch	ოთხშა- ბათი
– jovis	четвер- ток	–	chutschabati	tschaschga	tzaasch	ხუთშა- ბათი
– veneris	пятница	–	paraskewi	obischga	obisch	პარასკევი
– saturni	суббота	–	Schabati	Sabatoni	Sabtim	შაბათი
hebdomas	неделя	Woche	Kuire	Dschaschga	Naksi	კვირა

mensis	месяц	Monat	Twe	Tuta	Twai	თვე
Januarius**	Генварь	–	1. Ianwari	–	Ianwari	იანვარი
Februarius	Февраль	–	2. Teberwali	–	Teberwali	თებერ- ვალი
Martius	Март	–	3. Marti	–	Marti	მარტი
Aprilis	Апрель	–	4. Aprili	–	Aprili	აპრილი
Mains	Май	–	5. Maisi	–	Maisi	მაისი
Junius	Июнь	–	6. Tiba-twe	Iwanoba	Iwanobis- twai	ივნისი
Julius	Июль	–	7. Mkatatwe	Kwerkwe	Kwirikobis twai	ივლისი
Augustus	Август	–	8. Maria mo- bistwe	Argusto	Mariobis twai	აგვისტო
September	Сентябрь	–	9. Enkenis Twe	Ekenia	Ekenistwai	სექტემ- ბერი
October	Октябрь	–	10. Gwüno- bis twe	Gumatuta	Zipobis twai	ოქტომ- ბერი
November	Ноябрь	–	11. Georgo- bis twe	Gergeba tuta	Georgobis twai	ნოემბერი
December	Декабрь	–	12. Christi- schobis twe	Kise tuta	Chrischobis twai	დეკემბერი
annus	год	Jahr	Tzelitzadi	Zanamozana	Sai	წელიწადი
isiunium	пост	–	Marchwa	Pitschwan	iltschar ¹	მარხვა

*–** კვირის დღეებისა და თვეების ჩამოთვლა პალასს გამოუტოვებია.
¹ Scinium-iltschar <P.

[Lateinisch] (ლათინური)	[Russisch] (რუსული)	[Deutsch] (გერმანული)	Kartuelisch (ქართული)	Mingrelisch (მეგრული)	Suanisch (სვანური)	
ver	весна	Frühling	Gasapchuli	Gasapchuli	Gosapchuli ¹	გაზაფ- ხული
aestas	лето	Sommer	Sapchuli	Sapchuli	Sapchuli ²	ზაფხული
autumnus	осень	Herbst	Schamod- goma	Schamod- goma	Schamod- goma ³	შემოდ- გომა
hyems	зима	Winter	Samtari	Samtari	Samtari ⁴	ზამთარი
somnum	сон	Schlaf	Dsili	Luri	Luri ⁵	ძილი
vigilia	бдение	Wachen	Gidsili	–	–	ღვიძილი
morbus	болезнь	Krankheit	Satkiwari	–	–	ავადმყო- ვობა
sanitas	здравие	Gesundheit	Zits-zo- s'chle	–	–	ჯანმრთე- ლობა
frigus	стужа	Kälte	Zizie	Zizie	Zizie ⁶	სიცივე
calor	теплота	Wärme	Tbila	Tbila	Tbila ⁷	სითბო
quies	покой	Ruhe	Gansueneba	–	–	სიმშვილი

amicus	друг	Freund	Megobari	–	–	მეგობარი
inimicus	недруг	Feind	Mteri	–	–	მტერი
fames	голод	Hunger	Schimschili	–	–	სიმშობილი
sitis	жажда	Durst	Mskur-ewili	–	–	წყურვილი
albus	белый	Weiß	Tetri	Tsche	Tetune	თეთრი
niger	чёрный	Schwarz	Schawi	Schamb	Meschche	შავი
ruber	красный	Roth	Tziteli	Tschita	Zerni	წითელი
viridis	зелёный	Grün	Mtzuane	Mtzuane ⁸	Tzuan	მწვანე
caeruleus	синий	Blau	Lurdschi ⁹	Lurdsch ¹⁰	Jurdsch ¹¹	ლურჯი
luteus	жёлтый	Gelb	Kwiteli	Kwiteli ¹²	Kwitai	ყვითელი
parvus	малый	Klein	Batara	Sima	Katon	პატარა
magnus	великий	Groß	Didi	Didi ¹³	Gangai	დიდი
durus	твёрдый	Hart	Magari	Magari ¹⁴	Bekgi	მაგარი
mollis	мягкий	Weich	Rbili	Lubu	Menschge	რბილი
asper	шерохо- ватый	Weich	Abursche- Luli ¹⁵	–	–	რბილი- ანი
laevis	гладкий	Glatt	Galesili	–	–	სწორი, გლუვი, პრიალა
dulcis	сладкий	Süß	Tkbili	–	Mutschjuchi	ტკბილი
amarus	горький	Bitter	Mtzare	Kolo	Maulni	მწარე
acidus	кислый	Sauer	Mschawe ¹⁶	Mschau ¹⁷	Mischau ¹⁸	მჟავე
gravis	тяжёлый	Schwer	Mtsime	Moka	Kwami	მძიმე

¹ Gasapchuli-Gosapchuli<G.

² Sapchuli-Sapchuli<G.

³ Schamodgoma-Schamodgoma<G.

⁴ Samtari-Samtari

⁵ Luri<G.

⁶ Zizie-Zizie <G.

⁷ Tbila-Tbila<G.

⁸ Mtzuane<G.

⁹ Lurdgi, G.

¹⁰ Lurdsch<G.

¹¹ Jurdg. G.

¹² Kwiteli<G.

¹³ Didi<G.

¹⁴ Magari<G.

¹⁵ Aburğeluli, G.

¹⁶ Mğawe, G.

¹⁷ Mschau<G.

¹⁸ Miğau G.

[Lateinisch]	[Russisch]	[Deutsch]	Kartnelisch	Mingrelisch	Suanisch	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ქართული)	(მეგრული)	(სვანური)	
levis	лёгкий	Leicht.	Suhuki	Lek in	Asch selii	მსუბუქი
pulcher deformis	пригожий непри- годный	Schön Ungestalt	Lamasi Awi	Skuami übado	Musguen Jek	ლამაზი უმწო
timid us	боязли- вый	Furchtsam	Mschischari	Sehkurin	Makajuar	მშიშარა
calidns	тёплый	Warm	Thbili	Tubti	Tebdi	თბილი
frigidus	студеный	Kalt	Ziwa	ltgili	Mitsgi	ცივი, გრილი
altus	высокий	Hoch	Magali	—	Kowitchi	მაღალი

liumilis	низкий	Niedrig	Dabali	—	Damhai	ღრმა
profundus	глубокий	Tief	Girma	Ormo	Tsehakw	ღრმა
bonus	добрый	Gut	Kargi	Dschiri ¹	Eser	კარგი
malus	худый	Böse	Pinti	Moglach	Clioia	ავი, ცუდი
flere	плакать	Weinen	Tirili	—	—	ტირილი
ridere	смеяться	Lachen	Zizili	—	—	სიცილი
amare	любить	Lieben	Zikwarnli	—	—	სიყვარული
oqui	говорить	Reden	Laparaki	—	—	ლაპარაკი
oeciderc	убить	—	mofkla	—	—	მოკვლა
mori	умереть	Sterben	Maukudeba	—	—	სიკვდილი,
				—	—	კვდომა
mortuus	умерший	—	gudari			მკვდარი
vivere	жить	Lehen	Zizots'ehle	—	—	ცხოვრება
aegrotare	болеть	—	awautopolui	—	—	ავადმყოფობ
edere	есть	Essen	Satschnuieli	—	—	ჭამა
bibere	пить	Trinken	Sasmaeli	—	—	სმა
dare	дать	Geben	Mamets	—	—	მიღმა
peterc	просить	—	ft'ehove	—	—	თხოვნა
sumere	брать	Nehmen	Gamowartü	—	—	გამორთმევა
videre	видеть	Sehen	Cliedau	—	—	ხედვა
aiulire	слышать	Hören	Gaigone	—	—	სმენა
ire	11 TTH	Gehen	Zasla	—	—	წასვლა
equitare	ехать	lleiten	Zehe ni ²	—	—	ცხენით წა-
			zasla	—	—	სვლა
mittere	послать	—	gaksavna	—	—	გაგზავნა
cxpectare	ожидать	—	moodsda	—	—	მოცდა
punire	наказать	—	dgarima	—	—	დასჯა

2. Lesginische und damit verwandte Mundarten*:

(ლეკური და მისი მონათესავე ენები)

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dsclmr	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნმახური)	(დიდოური)	
Deus	бог	Gott	Bedschet	[Bedschet]	Bedschas ¹	[Bedschet]	დმერთი
Dominus	господни	Herr	Chaan	Chaana	[Chaana]	Auarax ²	ბაჭონი
Ego	я	Ich	Dun	[Dun]	[Dun]	Di	მე
meus	мой	mein	Dür	Dürab	Dürbugu	Dae	ჩემი
meus bos	мой бык	—	dür os	Dürab ots	—	Dae is	ჩეხი ხარი
mea vacca	моя корова	—	dür akä	dtirab akä	—	dae ata ³	ჩემი ძროხა
Tu	ты	Du	mun	[mun]	[mun]	mi	შენ
tuus	твой	Dein	Dur	Dural)	Dur *	Daebi ⁵	შენი
tuus bos	твой бык	—	dur os	durab ots	—	daebi is	შენი ხარი
tua vacca	твоя корова	—	dur akä	durab akä	—	daebi ata ⁶	შენი ძროხა
ille	он	er	Hadab	[Hadab]	dow ⁷	Dgo ⁸	ის
vos	мы	wir	Niğ ⁹	[nish]	nislie ¹⁰	Eli	ჩვენ
TOS	вы	Ihr	Muğ ¹¹	[mush]	nusch ¹²	Megi ¹³	თქვენ
li	они	sie	Hadal	D"a 1	Doll ¹⁴	gedwi ¹⁵	ისინი

* გიულდენშტედტის დედანში მოცემულია ლათინურ-რუსული შესატყვისები ნაცვლად გერმანულისა, რომელიც პალასს აქვს; ჩვენ ორივე შევერთეთ. ამასთან, კვადრატულ ფრჩხილებში ვათავსებთ ისეთ სიტყვებს, რაც გიულდენშტედტის დედანში არ არის, ან იმათ ადგილას დეფიციცია, ხოლო პალასს კი შეუვსია.

¹ Bedschet, P.

⁴ Durah, P.

⁷ Hadab, P.

¹⁰ nisli, P.

¹³ Mushi. P.

² Auarek, P.

⁵ Däbi, P.

⁸ Dscho, P.

¹¹ mush, P.

¹⁴ I)al, P.

³ meus bos–dae atà <P.

⁶ tuus bos – daebi atà<P

⁹ nish, P.

¹² mush, P.

¹⁵ Shctthvi, P.

[Latieinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dscliar	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
sc	себя	sich	Jene	genè ¹	—	—	თავისთავს
suns	свой	sein	Jcinel	genelab ²	Schendil, dilno ²	—	თავისი
suus bos	спой бик	—	jenel os	—	—	—	თავისი ხარი
sua vacca	своя корона	—	Jenel akä ⁴	—	—	—	თავისი ძროხა
noster	наш	unser	neğer ⁶	neğerab ¹¹	nedsher ⁶	—	ჩვენი
vobis	ваш	Euch	Muğer ⁸	[musherab]	[moshorab]	—	თქვენ
vester	ваш	—	innrer	moğorab	nusher ⁹	—	თქვენი
quis	кто	wer	Schu	Schemun	Schumuu	Schebiol	ვინ?
cuius	чей	wessen	Ch'il	Chilabi	Kisainun	Tlhus	ვისი
cui	кому	wem	chil	ch ibi	[Chibi]	—	ვის
quem	кого	wen	Hauh'li	ChisLssi	—	—	ვის
hue	сюда	Hieher	STab	Echiab	Ani	To	აქეთ
illuc	туда	Dorthin	Daba	Dabai	Duwechun	Elagor	იქეთ
diu	давно	Längst	Ameramech ¹⁰	[AmerauichJ]	Emeneclnvu	C'homiol'	დიდიხანია
nupcr	недавно	neulich	Dahamech	Tinamech ¹¹	Dahabugu ¹²	Taniol'	ცოტახანია
longinque	далеко	Fern	Riğad ¹³	[Ridshad]	Ridkad ¹⁴	maeki ¹⁵	შორს
prope	близко	nahe	Hangi ¹⁶	Heğe ¹⁷	Aagar	Igo	ახლოს
quid	что	was?	Schib	Schebugu	Sehiblii (hilio) ¹⁸	Schebiol'	რა?
imo	Да	Ja	E	Ei	Hlik (asstu) ¹⁹	Tscho	ჰო
non	нет	nein	Guru	Hodsehab	Hodschos (hetschon)	Anu	არა
post	после	Hinterher	Makasak	ui aka	[maka]	—	შემდეგ, უკან
ante	прежде	Vorher	Zebe	[Zebe]	[Zebe]	—	უწინ
propter	для	—	ti	ti ²¹	—	—	-თვის

- ¹ Shone, P. ⁵ Neslier, P. ⁹ vestei–nusher < P. ¹³ Ridshad, P. ¹⁷ Heshe, P. ²¹ Propter-ti < P.
- ² Shenelab, P. ⁶ nesherab, P. ¹⁰ Ameramich, P. ¹⁴ Ridkat, P. ¹⁸ (hihe) < P.
- ³ Schenelau, P. ⁷ nesherau, P. ¹¹ Tinamacli, P. ¹⁵ Mäki, P. ¹⁹ (asstu) < P.
- ⁴ suits bos–jonel akà < P. ⁸ muslier, P. ¹² Dahabuga, P. ¹⁶ Hanshi, P. ²⁰ (hetschon) < P.

316

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dschar	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწეხური)	(ქარული)	(ხუნდახური)	(დიდოური)	
		Eins	zo	[ZO]	Zo	Zis	ერთი
		Zwey	kigo	[Kigo]	Kigo	Kceno	ორი
		Drey	Tawgo	Ghabgo	Schabgo (chljabgo) ¹	Šonno ²	სამი
		Vier	uchgo	[Uchgo]	Unkugo ³	Uiuo	ოთხი
		Fünf	Schugo	[Schugo]	Schugo	Senno ⁴	ხუთი
		Sechs	Antligo ⁶	Anchigo	Antl'go (antl'ko) ⁶	Isno ⁷	ექვსი
		Sieben	Antel go	[Antelgo]	Antl'go ⁸	At'Ino	შვიდი
		Acht	Mitl'go	Mikgo	Mittl'go	Bit'Ino	რვა
		Neun	Itschgo	[Itschgo]	Itschgo	Otschino ⁹	ცხრა
		Zehn	Antsgo	[Antsgo]	Anzgo ¹⁰	Ozino	ათი
		Eilf	Anzila-sogo ¹¹	Anzilazo	Anziljü-zo ¹²	Ziozi	თერთმეტი
		Zwölf	anzila-kigo	[Anzila-kigo]	Anziljü-kigo ¹³	Kaiozi	თორმეტი
		13	anzila tawgo	Anzila chabgo	Anzilga chljabgo	Soiozi	ცამეტი
		14	anzila uchgo	—	—	Uiozi	თოთხმეტი
		15	anzila schugo	—	—	Seozi	თხუთმეტი

	16	anzila antl'go	Anzila anligo	Anzila antl'go	Isozi	თექვსმეტი
	17	anzila antohgo	—	—	At'l'ozi	ჩვიდმეტი
	18	anzila mit'l'go	Anzila iuikgo	Anzila mitl'go	Bit'l'ozi	თვრამეტი
	19	anzila itschgo	—	—	Etsch'ozi ¹⁴	ცხრამეტი
	zwanzig	Chogo	Chogo	Kojo ¹⁵	Ku	ოცი

¹ (chljabgo)<P.

² Sonno, P.

³ Uchgo, P.

⁴ Senno, P.

⁵ Ant'l'go. P.

⁶ (antl'ko)<P.

⁷ Isno.

⁸ Antclgo, P.

⁹ Otschin. P.

¹⁰ Antsgo, P.

¹¹ Anziia-sogo, P.

¹² Anzila-zo. P..

¹³ Anzila-kigo. P.

¹⁴ 13—et.sch'ozi<P.

¹⁵ Chogo, P

317

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dscluir	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ჭარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
		Ein und zwanzig	Chola Sogo ¹	Chola zo	Kolo zo ²	Kunozis	ოცდაერთი
		22	Chola kigo	—		Kuno kaeno	ოცდაორი
		29	Chola itschgo	—		Kuno otschino ³	ოცდ ცხრა
		dreissig	Tobergo	Chola-ansgo	[Chola-antsgo]	Kunozino	ოცდაათი
		Ein und dreissig	Teberelda-Sogo	Chola anzila zo	[Chola anzila Zo]	Kunoziozi	ოცდათერთმეტი
		Vierzig	Kichogo	[Kichogo]	[Kichogo]	Kaeuoku ⁴	ორმოცი
		Ein und vierzig	Kicielda Sogo ⁵	Kichoelda zo	[Kichoelda zo]	Kaenokunozis ⁶	ორმოცდაერთი

	Fünzig	Kiclielda antsgo	[Kichoelda antsgo]	[Kichoelda ant-	Kaenokuno-	ორმოცდაათი
	Ein u. fünf	Kiclielda anzila Sogo*	Kiclielda anzila zo ⁹	sgo]	zino ⁷	
	zig			—	Kaeno kuno	ორმოცდათერთ-
	Sechzig	Taw-chogo	Clializul-chogo	Taw-chogo	Sonnoku ¹¹	სამოცი
	61	Tawchogelda Sogo	Chahchoelda zo	—	Sonno kunozist ¹²	სამოცდაერთი
	Siehenzig	Tawchogelda antsgo	Chabchoelda antsgo ¹³	[Chahchoelda	Sonnokunozino ¹⁴	სამოცდაათი
				zo]		
	71	Tawchogelda anzila Sogo	Chahchoelda anzila zo	—	Sonnoku ziozi ¹⁵	სამოცდათერთ-
						მეტი
	Achtzig	Uch chogo	Cchzul chogo	[Uchziil chogo]	Uinoku	ოთხმოცი
	81	Uch chogelda Sogo	Cchzulchogo zo	—	Uino kunozis ¹⁶	ოთხმოცდაერთი

¹ Chola sogo, P.

² Chola-zo, P.

³ 22–kuno otschiuo<P.

⁴ Känoku, P.

⁵ Kiclielda sogo. P.

⁶ Känokunozis, P.

⁷ Känokunozino, P.

⁸ Sogo, P.

⁹ Kiclielda anzila zo<P.

¹⁰ Känokunoziozi, P.

¹¹ Sonnoku, P.

¹² 61–Sonno kuozis<P.

¹³ Chahchoelda zo, P.

¹⁴ Sonnokunozino, P.

¹⁵ 71–Sonnoku ziozi<P.

¹⁶ 81–Uino kunozis<P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	I. Von Anzug	2. Dsehar	3. Cbunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ჭარული)	(ხუნმახური)	(დიდლოური)	
		Neunzig	Uch chogelda	Uchzul choelda	lUehzul clmrgozo]	l'inokimozino	ოთხმოცდაათი
		91	antsgo Uch chogelda	antsgo ¹ —	—	Uinukun oziozi ²	ოთხმოცდა-
		Hundert	anzila Sogo N'usgo	(N'usgo]	[Nusgo]	Bisehon	თერთმეტი
		200	Kinusgo	—	—	Kaeuobischo	ასი
		300	Tabnusgo	Chnbinusgo	—	Sonnobischo ³	ორასი
		Tausend	ASargo ⁴	[Asargo]	[Asargo]	Ozinobisclion	სამასი
liuuio	человек	Mensch	Bahardsb	Tschi ⁵	Zozi, genat ⁶	Tsehekwi	ათასი
gens	народ	Volk	Jemeraudshi	Gamahaä ⁷	—	Os	ადამიანი
pater	отец	Vater	Dedö	[Dede]	Dadi	Obio	ხალხი
avus	Дед	Großvater	Haedede ⁸	Haeroemen ⁹	Kudacniim ¹⁰	Etschio	მამა
proavus	нродсд	Urgroßvater	Haededel dede ¹¹	Haeromen zallo Dede ¹²	—	—	პაპა
mater	мать	Mutter	Ebei	[Ebel]	Ewel	Ennin	პაპის მამა
frater	брат	Bruder	Uats	[Uats]	Waas (uaz) ¹³	Glutschessio	დედა
soror	сестра	Schwester	Hiats	[Hiats]	Jas (jaz) ¹⁴	Akiessio	ძმა
filius	сын	Sohn	Timir	Chimir	Timir	Uschi	და
filia	дочь	Tochter	Jas	[Jas]	Jäss ¹⁵	Kid	ვაჟიშვილი
							ქალიშვილი

infans	младеиец	Kind	Ti mir	Chimir	[Timir]	Takui usclii ¹⁶	ბავშვი
puer	мальчик	Knabe	Uassa	[Uassa]	Wass ¹⁷	Uschi	ბიჭი
vir	муж	Mann	Tsclii	[Tsclii]	Bahardsch	—	მამაკაცი

¹ Uchzul chorgozo, P.

² 91–uiuokunoziozi< P.

³ 200–Sonnobischonc<P.

⁴ Asargo, P.

⁵ Bebardsh oder Tsclii-, P.

⁶ Zozi, genat<P.

⁷ Shamahad, P.

⁸ Hüdede, P.

⁹ Häroemen, P.

¹⁰ Kudämim, P.

¹¹ Hödedel dede, P.

¹² Häro meiizallc dede, P.

¹³ Waos, P,

¹⁴ Jas, P.

¹⁵ Jas, P.

¹⁶ Takwiusehi, P.

¹⁷ Was, P.

319

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	I. Von Anzug	2. Dsehar	3. Cbunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ჭარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
senex	старик	Greiß	Herautschi	[Herautschi]	—	Etschru tschekwi	მოხუცი კაცი
anus	старуха	Alt Weib	Hera ädam	Herau tschaba	Herau	Etschru ganabi	მოხუცი ქალი
maritus	муж	Ehemann	Bichintschi	Ĝenelau tschi ¹	Bichintschi	Tschediu	ქმარი
uxor	жена	Ehefrau	Tschuğo ²	Genelau tschaba ³	Tschuğa ⁴	Dae baru	ცოლი
foemina	женщина	Weib	Tschuğo ⁵	Rutschaba	Tschuğu ⁶	Ganabi	დედეკაცი, ქალი
virgo	Девница	Jungfer	Jasse	[Jasse]	[Jasse]	Kid	ქალწული
meretrix	блядь	Hure	Jehuli tschuğo ⁷	—	—	—	კახვა
capillus	волос	Haar	Sab ⁸	[Sab]	Gelal, haljal ⁹	Kodi	თმა

barba	борода	Bart	Meječ ¹⁰	[Mejesh]	Mesch ¹¹	Mescholga	წვერი
frons	лоб	Stirn	Nodo	[Nodo']	[Nodo']	Tlokwa	შუბლი
oculus	глаз	Auge	Beer	[Beer]	Ber ¹²	Orürabi	თვალი
nasus	нос	Nase	Chumug	Muschusch	Chomag	Mali	ცხვირი
auris	ухо	Ohr	In	Een	En ¹³	Aheabi	ყური
os	рот	Mund	Kaal	[Kaal]	Kal ¹⁴	Haku	პირი
labium	губа	Lippe	Kuèt	Kutal	Kutwi	Hut	ტუზი
dens	зуб	Zahn	Sibi ¹⁵	[Sibi]	Zabi	Kizu	კბილი
lingua	язык	Zunge	Maats	[Mats]	Maz ¹⁶	Mets	ენა
caput	голова	Kopf	Betèr	Bekèr	Betèr	Tkin	თავი
collum	шея	Hals	Gubur	Gabur	Gabur	Mètsch	ყელი, კისერი
humerus	плечо	Schulter	Buhun	Getsch	Gesch	Hiro	მხარი
manus	рука	Hand	Kuêr	Ker	Kwer (kumur) ¹⁷	Retla	ხელი

¹ Shenelautschi, P.

² Teehusho, P.

³ Shenelautsehaba. P.

⁴ Tschuslia, P.

⁵ Tschuslio, P.

⁶ T«chushu, P.

⁷ Jehulii-tschusho, P.

⁸ Sub, P.

⁹ Gal*], haljal < P

¹⁰ Mejsh. P.

¹¹ Mejesh. P.

¹² Beer, P.

¹³ In, P.

¹⁴ Kaal, P.

¹⁵ Sibi, P.

¹⁶ Mats, P.

¹⁷ (Kumur)< P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dschar	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწეხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
digitus	палец	Finder	Nâts	Gilisch	Killsch (kelcscli) ¹	Baschibi	თითი
ungvis	ноготь	Nagel	Maat	Maach	Matl	Motl'ugi	ფრჩხილი
femur	бедрa	Lende	Maatsch	Maatscho	[Maatsch]	Och	თეძოები
crus	голень	Bein	Maho	[Maho]	[Maho]	Komtschu	წვივი
pes	нога	Fuß	Pog	[Pog]	Heteh ²	Rori	ფეხი
genu	колeно	Knie	Naku	Guga	Naku	Eknoku	მუხლი
mamma	титька	Brüste	Keek	Chudü	Kaka (keke) ³	Kiki	ძუძუ
penis	мужский детород	—	Beker	—	—	Bilu	მამაკაცის ასო
vulva	ный удь женский детород-	—	mis	—	—	Beti ⁴	ქალის ასო
	ный удь						
cutis	кожа	Haut	Cheg	Kech	Zoko	Bik	ტყავი
caro	мясо	Fleisch	Hân	[Han]	Chjan ⁵	Retl	ხორცი
os	кость	Knochen	Radla	Rekka	Radla, rat'lah ⁶	Tlusa	ძვალი
sangvis	кровь	Blut	Bi	[Bi]	Bi, pih ⁷	E	სისხლი
pinguedo	жир	Fett	Tati	[Tati]	—	Ritl'	ქონი
cerebrum	Мозг	Gehirn	Adamuclm	Adalmâhu ⁸	Korts	Ata	ტვინი
cor	сердце	Herz	Rak	[Rak]	[Rak]	Roko	გული

urina	моча	Urin	Kusch	[Kusch]	[Kusch]	—	შარდი
sudor	пот	SchweiB	Eet	Eiki	Heet	Igodi	ოფლი
canis	собака	Hund	Rog	He	Hue	Gwai	ძაღლი
felis	кошка	Katze	Getu	Pishik	Geto	Keto	კატა
bos	бык	Ochs	Os	Ots	Ots	Is	ხარი

¹ (Keleseh) < P.

² Pog. P.

³ (Keke) < P.

⁴ Penis–beti < P.

⁵ Hau. P.

⁶ Radle, P.

⁷ Pih < P.

⁸ Adalmoliu, P.

321

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Von Anzug	2. Dscliar	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
vacea	корова	Ruh	Aka	[Aka]	Aka	Ata	ძროხა
vitulus	телёнок	Kalb	Betsche	[Betsche]	[Betsche]	Meschi	ხბო
equus	лошадь	Pferd	Tschu	[Tschu]	Tscho	Tschu	ცხენი
asinus	осёл	Esel	Hama	[Hama]	[Haina]	Amoi	ვირი
mulus	лошак	Maulthier	Urtsem	Ertsem	Urtsen	Rworetzeni	ჯორი
ovis	овца	Schaaf	Eü	[Eu]	[Eu]	Bet'l'	ცხვარი
aries	баран	Widder	Deon	Kü	[Kü]	Mitli ¹	ერკემალი

capra	коза	Ziege	Ze	[Ze]	[Ze]	Tschan ²	თხა
caper	козёл	Bock	Teng ³	Ring ⁴	Teng ⁵	Zeki ⁶	კაცი
agnus	ягненок	Lam	Hoh	Keër	Thlehel	Tkeli	ბატკანი, კრავი
sus	свиньи	Schwein	Boton	Buchon	Boton	Betlo	ღორი
cervus	олень	Hirsch	Ridğ ⁷	Tschaan	Gitutsch	Shid ⁸	
camelus	верблюд	Kameel	Uarania	Dewa	Warani	Omokwilo	აქლემი
gallus	петух	Hahn	Heleko	Helko	Heleko	Onotsch	მამალი
gallina	курица	Huhn	Anako	Anko	Angkoh ⁹	Akaeonotsch ¹⁰	ქათამი
anser	гусь	Gans	Tschaha-Hing ¹¹	Raas	[Kaas]	Kochgo	ბატი
anas	утка	Ente	[Urdak]	Urdak	Ruklul anko	—	იხვი
tritium	пшеница	Waizen	Rodclii	Rochi	Roodl'	Kikioat	ხორბალი
hordeum	ячмень	Gerste	Dok	[Dok]	[Dok]	Maka	ქერი
milium	просо	Hirsen	Mutsch	[Mutsch]	[Mutsch]	Mteo	ფეტვი
avena	овёс	Haber	Ugu	Ugü	Nilia	—	შვრია
mays	—	Mays	Bagdad	Pinda bugda	Zoroto roodl'	—	სიმინდი
tabacum	табак	Taback	Tambak	Tambuku	Tamako ¹²	Tamaku	თამბაქო

¹ Tschän, P.

² Zeki, P.

³ Tensh, P.

⁴ Kinsh, P.

⁵ Tensh, P.

⁶ Mitli, P.

⁷ Ridsh, P.

⁸ Shid, P.

⁹ Anako, P.

¹⁰ Akäonotsch, P.

¹¹ Tschaha-Hinsh. P.

¹² Tamoko, P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწებური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
oriza	пшено	Reiß	Bring ¹	Brins	Pering ²	Pirangi ³	ბრინჯი
gossipium	хлопчатая бумага	Baumwoll	Pabag	Banipug	Otokas	Bamba	ბამბა
aqua	вода	Wasser	Htlim	Chim	Htlini. tl'i ⁴	Htli	წყალი
cerevissia	Пиво	Bier	Tschaa	[Tschaa]	Busa	—	ლუდი
vinum	вино	Wein	Dğa ⁵	Tschachir	Dğa ⁶	—	ღვინო
vinu adustum	чихир	Brautwein	Arak	Arakim	Araki	—	არაყი
lac recen...	молоко свежее	Frische Milch	Raach	Räch ⁷	Rrjach ⁸	Ghe	რძე
lac coagulat.	молоко вислое	Saure Milch	Beta räch	Ebeldschara rach ⁹	Betà	Tekaesighe ¹⁰	მაწონი
mel	мёд	Honig	Hodzö	[Hodzo]	[Hotzo]	Nutzi	თაფლი
cera	воск	Wachs	He	[He]	Hoe	—	ცვილი
apis	пчела	Biene	Na	[Na]	Na	Tut	ფუტკარი
hidromel	питейный мёд	Meth	Hidzil htlim	[Hidsilfclira]	Hadzul htlini	Nulzi htli ¹¹	მეთი
panis	хлеб	Brod	Tsched	[Tsched]	[Tsched]	Sia	პური
—	масло коровье	Butter	Nach	[Nach]	Nah	Ghes ridtl' ¹²	კარაქი
caseus	сыр	Käse	Haan	[Haan]	[Haan]	Akri	ყველი
ovum	яйцо	Ey	Hano	[Hano]	Hono; chono ¹³	Kenatsch	კვერცხი
piscis	рыба	Fisch	Tschua	[Tschua]	[Tschua]	Bessüro	თევზი
avis	птица	Vogel	Hindğ ¹⁴	[Hindsh]	[Hindsh]	Agitsclük	ფრინველი, ჩიტი

penna	перо	Feder	Mitir	[Mitir]	[Mitir]	Lelabi	ფრთა
farina	мука	Mehl	Aat'	[Aot]	Chara rodtl ¹⁵	At	ფქვილი
lintheum	холст	Leinwand	Girdġi ¹⁶	[Girdschi]	Hebed	Katan	ტილო
lana	шерсть	Wolle	Kuas	[Kuas]	[Kuas]	His	მატყელი

¹ Brinsh, P.
² Perinsh, P.
³ Piranshi, P.
⁴ tl'i < P

⁵ Dsha, P.
⁶ Dsha, P.
⁷ Raach, P.
⁸ Raach, P.

⁹ Ebeldscharerach, P.
¹⁰ Tekäsi ghe, P.
¹¹ utzihtli, P.
¹² Ges ridtl', P.

¹³ Chono<P.
¹⁴ Hindsh, P.
¹⁵ Choterrodt, P.
¹⁶ Girdshi, P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
sericum	шелк	Seide	Feuerstein	—	Tschila	Arwaschum	აბრეშუმი
corium	кожа	Leder	Nakai	[Nakai]	[Nakai]	Iriot	ტყავი
pannus	сукно	Laken	Šakalat ¹	[Sakalat]	[Sakalat]	Sakalat	მაუდი
indusium	рубаха	Hemd	Gurdè	[Gurde]	Retèl	Ged	პერანგი
femoralia	портки	Beinkleider	Hebet	[Hebet]	Tağur ²	Gedtl'u	ნიფხავი
vestis	одежда	Kleid	Reedkuağū ³	—	Retelkum	Tschetlo	ტანსაცმელი

pileus	шапка	—	Tugur	—	Tagur	Kuk ⁴	ქუდი
calceus	башмак	Schuh	Tschegma	[Tschegma]	[Tschegma]	Maschabi ⁵	ფეხსაცმელი
culter	нож	Messer	Nuus	[Nuus]	[Nuus]	Teek ⁶	დანა
cochlear	ложка	Löffel	Kosi	[Kosi]	Gut	Roschi ⁷	კოვზი
falx	коса	Sichel	Zoot	[Zoot]	Charizad ⁸	Neschu ⁹	ცელი
foenum	сено	Heu	Cheer	[Cheer]	—	Bich	თივა
aratum	плуг	Pflug	Burus	[Buruts]	Bruts	Bürus	გუთანი
gladius	сабля	Schwerd	Chaltschin	[Chaltschin]	Choltschen	Matscha	ხმალი
sclopetum	ружье	Feuergewehr	Topang	[Topang]	Tomang	Tupi	თოფი
ignis	огонь	Feuer	Za	[Za]	[Za]	Zi	ცეცხლი
lignum	дерево	Holz	Zul	[Zul]	[Zül]	Redukaza	შეშა
arbor	Дерево	Baum	Guet	[Guet]	[Guet]	Gwinsched	ხე
fomes funga- rius	трут	Zunderschwam	Saak	[Saak]	[Saak]	Schokwi	აბედი
pulvis purius	порох	Schießpulver	Cheel	[Cheel]	Tomangol cheer	Bich	თოფის წამალი
silex	кремень	Feuerstein	Modgo ¹⁰	[Modsho]	[Modsho]	Atu	კაჟი

¹ Sakalat, P.

² Tashur, P.

³ Reedkuashu, P.

⁴ Pilcus-kuk<P.

⁵ Kuk. P.

⁶ Maschabi, P.

⁷ Teek, P.

⁸ Charizael, P.

⁹ Reschu, P.

¹⁰ Modsho, P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
sal	соль	Salz	Zam	[Zam]	[Zam]	Zio	მარილი
chalybs	сталь	Stahl	Tscheran	[Tscheran]	[Tscheran]	Burtik	ფოლადი
ferrum	железо	Eisen	Maach	[Maach]	[Gula]	Ger	რკინა
plumbum	свинец	Bley	Maach	[Gula]	[Tuchi]	Hil	ტყვია
stannum	олово	Zink	Tuchi	[Tuchi]	Bach	Kaebu ¹	კალა, თუთია
cuprum	красная медь	Kupfer	Pach	[Pach]	[Karbit]	Hiroz	სპილენძი
aur ichalcum	желтая медь	Messing	Karbit	[Karbit]	[Aratz]	Maech ²	თითბერი
argentum	серебро	Silber	Aratz	[Aratz]	[Mäsed]	Mitzchir	ვერცხლი
aurum	золото	Gold	Maesed ³	[Mäsed]	[Tschabat]	Ukru ⁴	ოქრო
sulphur	сера	Schwefel	Tschabat	[Tsch abat]	[Tschamsa]	Tschogok ⁵	გოგირდი
nitrum	селитра	Salpeter	Tschamša ⁶	[Tschamsa]	[Aratzo]	Tschek ⁷	გვარჯილა
pecunia	Деньги	Geld	Aratzo	[Aratzo]	[Ratl]	Mitzchir	ფული
terra	земля	Erde	Ratl	[Ratl]	[Tschabar]	Tschedo	მიწა
argilla	глина	Thon	Tschabar	[Tschabar]	Tkae	Tschedo ⁸	თიხა
calx	известь	Kalk	Kiradǵ ⁹	[Kiradsch]	Tschimig	Ker ¹⁰	კირი
arena	песок	Sand	—	—	Izo, hezo ¹²	Gibu ¹¹	ქვიშა
lapis	камень	Stein	Teb	[Teb]		Gul	ქვა

scaturigo	источник	Quell	Tudal htlim	—	—	Is	წყარო
fluvius	река	Fluß	Or	[Or]	Hor ¹³	Chu	მდინარე
via	дорога	Weg	Nuch	[Nuch]	[Nuch]	Huni	გზა
ager	поле	Akker	Meidan	[Meidan]	[Meidan]	Meidan	მინდორი, ყანა
pratun	луг	Wiese	Meidan	[Meidan]	Charchualebak	Thlad	მდელო
mons	гора	Berg	Mëer	[Meer]	T'hloru	T'hlad	მთა

¹ Käbu, P.
² Mäch, P.
³ Mäsed, P.
⁴ Ukro, P.

⁵ Mäch, P.
⁶ Tschamsa, P.
⁷ Tschogok, P.
⁸ Gishudo, P.

⁹ Kiradsh, P.
¹⁰ Keru, P.
¹¹ Ker, P.

¹² Itzo, P.
¹³ Or, P.

[Lateinisch)	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschar	3. Chunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
glacies	лёд	Eiß	Rii	[Rii]	Zuer	Beru	ყინული
nix	снег	Schnee	ASu ¹	[Asu]	[Asu]	Issi	თოვლი
pluvia	дождь	Regen	Zad	[Zad]	Zat ²	Kenia	წვიმა
tonitrus	гром	Donner	Gurgur	[Gurgur]	Gogeleliu	Chuchudori	ქუხილი
Fulgtir	молния	Blitz	Pri	[Pri]	Pir	Makt'l'	ელვა
sol	солнце	Sonne	Baak	[Baak]	Kko ³	Buk'	მზე
luna	месяц	Mond	Moots	[Moots]	[Moots]	Butzi	მთვარე
dies	день	Tag	Ko	[Ko]	Dğakà ⁴	Dĕkul ⁵	დღე
stellae	звёзды	Sterne	Zoa	[Zoa]	Za ⁶	Za	ვარსკვლავი

nox	ночь	Nacht	Surdo ⁷	[Surdo]	[Surdo]	Gidod	ღამე
hodie	ныне	Heute	—	—	Dgakä ⁸	Dgekul ⁹	დღეს
heri	пчера	Gestern	—	—	Meter	Hut'l'	გუშინ
eras	завтра	Morgen	—	—	Sese	Gwide	ხვალ
merid ics	полдень	Mittag	Kuat	[Kuat)	Kadmechliu	Kischod	შუადღე
Dies solis	воскресенье	—	liatani (1)	—	Attani (1)	Hatan (1)	კვირა
— luuae	понедельник	—	Alt'choni (2)	—	Attcheni (2)	Alt'choni (2)	ორშაბათი
— martis	вторник	—	Ghadusi (3)	—	Jtnike (3)	Chadus (3)	სამშაბათი
— mercurii	среда	—	Tschuadul (4)	—	Hatanek (4)	Tschuadur (4)	ოთხშაბათი
— jovis	четверток	—	Tl'oro (5)	—	Chotloko (5)	T'loro (5)	ხუთშაბათი
— veneris	пятница	—	Muğmiar (6)	—	Kurinan (6)	Mugniar (6)	პარასკევი
— saturnii	суббота	—	Schamat (7)	—	Schamat (7)	Schiunat (7) ¹⁰	შაბათი
hebdomas	педеля	Woche	Zoant'le		Usmonko	Miigmar ¹¹	კვირა
mensis	месяц	Mond	Moots	—	Moz ¹²	Butzi	თვე

¹ Asu, P.

² Zad. P.

³ Boak, P.

⁴ Dshoka, P.

⁵ Dshekul, P.

⁶ Zoa, P.

⁷ Surdo. P.

⁸ Dshaka. P.

⁹ Dshekul. P.

¹⁰ Dies solis-Schamat < P. ამასთან, დედანში დღეები არეულადაა დალაგებული და ამიტომ გვერდით მიწერილი აქვთ რიგის მაჩვენებელი რიცხვითი ნიშნები. ჩვენ დავალაგეთ რიცხვების მიხედვით – გ.გ.

¹¹ Mushmar, P.

¹² Moz <P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწეხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	

annus	год	Jahr	Sošo ¹	[Soso]	Thahel, sson ²	Tleb ³	წელიწადი
ver	весна	Frühling	Ichti	—	Ochossa	Atoch	გაზაფხული
aestas	лето	Sommer	Rii	—	Ridal	Semitl'	ზაფხული
autumnus	осень	Herbst	Chašil ⁴	—	Chasab	Imcho	შემოდგომა
hyems	зима	Winter	Tl'in	—	Chasel	Et'l'ermo	ზამთარი
somnum	сон	Schlaf	Matli	Matli	[Matli]	—	ძილი
vigiliae	будение	Wachen	Henki	[Henki]	[Henki]	—	ღვიძილი
morbus	болезнь	Krankheit	Unthi	—	—	—	ავადმყოფობა
sanitas	здравие	Gesundheit	Tuchi	—	—	—	ჯანმრთელობა
frigus	стужа	Kälte	Rohi	—	—	—	სიცივე
calor	теплота	Wärme	Chenti	—	—	—	სითბო
jejunium	пост	—	Kalchue	—	Kalko	Kal ⁵	მარხვა
quies	покой	—	Harchütü ⁶	—	—	—	სიმშვიდე
amicus	друг	Freund	Hudula	—	—	—	სიმშვიდე
inimicus	недруг	Feind	Siantschi ⁷	—	—	—	მტერი
fames	голод	Hunger	Raki	—	—	—	სიმშილი
sitis	жажда	Durst	Ganki	—	—	—	წყურვილი
albus	белый	Weiß	Arats	[Arats]	Raha	Aluka	თეთრი
niger	черный	Schwarz	Dir	[Dir]	Tscheran	Kaba	შავი
ruber	красный	Roth	Baaram	[Baaram]	Baaraf ⁸	Zuda	წითელი
viridis	зелёный	Grün	Ordgin ⁹	[Ordshin]	Urschina	EtschcasSi ¹¹	მწვანე
					Urtschinab ¹⁰		

¹ Soso. P.

² Sson<P.

³ Thlebo. P.

⁴ Chasal, P.

⁵ Jejunium-kal<P.

⁶ Quies-harchütü<P.

⁷ Siantshi, P.

⁸ Baaram, P.

⁹ Ordshin, P.

¹⁰ Urshina, P.

¹¹ Etschrassi, P.

327

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწუხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
caeruleus	синий	Blau	Kehelab	[Kehelab]	[Kehelab]	Niga	ლურჯი
luteus	желтый	Gelb	Madgab ¹	[Madshab]	[Madshab]	Itschio	ყვითელი
parvus	малый	Klein	Tina	[Tina]	Koka	Taki	პატარა
magnus	великий	Groß	Kudab	[Kudab]	Chalada	Reko	დიდი
durus	твёрдый	Hart	Zagab	[Zagab]	Zakaw ²	—	მაგარი
mollis	мягкий	Weich	Aederab	[Aederab]	—	—	რბილი
asper	шороховатый	Rauh	Aetidab	[Aetidab]	—	—	ხორკლიანი
laevis	гладкий	Glatt	Terenab	[Terenab]	—	—	პრიალა, სწორი
dulcis	сладкий	Süß	Gohab	[Gohab]	Hozo	Niai	ტკბილი
amarus	горький	Bitter	T'loab	[T'loab]	[T'loab]	Nekai	მწარე
acidus	кислый	Sauer	Zekab	—	—	Zekiu	მჟავე
gravis	тяжелый	Schwer	Pakab	—	—	—	მძიმე

levis	легкий	Leicht	Tadahab ³	—	—	—	მსუბუქი
pulcher	пригожий	Schön	Beršinab ⁴	—	—	—	ლამაზი
difformis	непригожий	Garstig	Beršinaguro ⁵	—	—	—	უშნო
calidus	тёплый	Warm	Henkra ⁶	—	—	—	თბილი
timidus	боязливый	—	Chenab	—	—	—	მშიშარა
frigidus	студеный	Kalt	Buharab ⁷	—	—	—	ცივი, გრილი
altus	высокий	Hoch	Tschohab	—	—	—	მაღალი
humilis	низкий	Niedrig	Tughab	—	—	—	დაბალი
bonus	Добрый	Gut	Tl'ihab	—	Tlikabugu	Rigu	კეთილი, კარგი
malus	худый	Böse	Kueschab	—	Geschabugu	Dğuka ⁸	ცუდი, ავი
flere	плакать	Weinen	Mage ⁹	—	Odil ¹⁰	—	ტირილი

¹ Madshab, P.

² Zakaw<P.

³ Tahadab. P.

⁴ Bersinab, P.

⁵ Bersinagüro, P.

⁶ Timidus-henkra<P.

⁷ Bucharab, P.

⁸ Dshuka, P.

⁹ Made, P.

¹⁰ Odil<P.

[Lateinisch]	[Russisch]	Deutsch	1. Yon Anzug	2. Dschari	3. Ghunsag	4. Dido	
(ლათინური)	(რუსული)	(გერმანული)	(ანწეხური)	(ქარული)	(ხუნძახური)	(დიდოური)	
ridere	смеяться	Lachen	Reti	—	Beltanchila ¹	—	სიცილი
amare	любить	Lieben	Huatli	—	—	—	სიყვარული
loqui	говорить	Reden	Chabarbedge ²	—	—	—	ლაპარაკი
occidere	убить	Tödten	Huaram	—	—	—	მოკვლა
mori	умереть	Sterben	Huaram	—	—	—	სიკვდილი
mortuus	умерший	Todt	Haratsch ³	—	—	—	მკვდარი
vivere	жить	Leben	Tschauguja ⁴	—	—	—	ცხოვრება
aegrotare	болеть	Kranken	Unti	—	—	—	ავადმყოფობა
edere	есть	Essen	Kune ⁵	—	—	—	ჭამა
bibere	пить	Trinken	Heke	—	—	—	სმა
dare	Дать	Geben	T'lela	—	—	—	მიცემა
petere	просить	Bitten	Hiki ⁶	—	—	—	თხოვნა
sumere	брать	Nehmen	Harla	—	—	—	აღება
videre	видеть	Sehen	Wechi	—	—	—	ხედვა
audire	слышать	Hören	Riela	—	—	—	მოსმენა
ire	идти	Gehen	Witla	—	—	—	სვლა
equitare	ехать	—	Tschota	Sanitla	—	—	ცხენით სვლა
mittere	послать	Senden	Witela	—	—	—	გაგზავნა
expectare	ожидать	Warten	Tschaa	—	—	—	მოცდა

punire	наказать	Strafen	Elbitl'a	—	—	—	დასჯა
obedire	повиноваться	Gehorchen	Didaria	—	—	—	დამორჩილება

¹ Beltanchila

² Chabarbedshe, P.

³ Haratsh, P.

⁴ Tshanguja, P.

⁵ Kuna, P.

⁶ Hili, P.

3. 4. 5. Sprachen der Kasikumiiken, Andi und Akuscha: *

(ყაზიყუმუხური, ანდური და აკუშაური ენები)

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikumuch- ice ¹ (ყაზიყუმუხური)	Andisch ² (ანდური)	Alaischaisch ³ (აკუშაური)	
Deus	Gott	Saul, B'saal	Tzow	Zalla	ღმერთი
dominus	Herr	Usaldu	Chan ⁴	Talcan	ბატონი
ego	Ich	Na	Den	Du	მე
mens	Mein	Tul	—	Dila	ჩემი
incus bos	—	Tul nitz	Hohunzo dib	—	ჩემი ხარი
mea vacoa	—	Tul öl	Hobsio dib ⁵	—	ჩემი ძროხა
tu	Du	Ina	Men	Ug	შენ
tuus	Dein	Wil	—	El ja	შენი
tuus bos	—	—	Dublinzo	—	შენი ხარი
tua vacca	—	—	Dubsio ⁶	—	შენი ძროხა
ille	Er	Täh	Hegeb	He ich	ის
nos	Wir	Näh	Iscliib	Nuchva	ჩვენ
vos	Ihr	Bsu	—	Üschscha	თქვენ
illi	Sie	Ti	—	Haitty	ისინი
noster	Unser	Gul ⁷	—	Dichehelja	ჩვენი
Tester	Euer	Usul	—	Uschselja	თქვენი
quis	Wer	Zu	Imgo ⁸	Tsehasaja	ვინ
cuius	Wessen	Gildi	—	Hasavijä	ვისი
cui	Wem	Chin	—	Hisavija	ვის
quern	Wen	Zu	—	Hilasavija	ვის
hue	Hiehcr	Tschikun	Hotlu	Hadgeb ⁹	აქეთ
illuc	Dorthin	Mikun	Hinidil	Aizeb ¹⁰	იქეთ
diu	Vorlängst	TschilliruSa ¹¹	Bibngu	Bechcalla	დიდიხანია
nuper	Neulich	Bakar-Tschiib- rusa	Kotligu	Bechcalla quara	ცოტახანია
prope	Nahe	GanSa ¹²	T'lonura	Haniljasabe	ახლოს
longinque	Fern	ArchSa ¹³	Lelala	Hjaclusahe	შორს
quid	Was	Ziri	Iwgo	Sesabia	რა

* ხელნაწერში გერმანულის მაგიერ ლათინური შესატყვისებია მოცემული; ჩვენ ორივე

¹ Kasikum., P. ⁵ Meus bos–hobsio dib<P. ¹⁰ Aiteb, P.
² Andi-ice, G. ⁶ Tuus bos–dubsio<P. ¹¹ Tsäbrusa, P.

[Lateinisch]	Deutsch	Kasikum.	Andisch	Akuschaisch	
(ლათინური)	(გერმანული)	(ყაზიყუმუ- ხური)	(ანდური)	(აკუმაური)	
imo	Ja	Mukun	Ibgaido	Halsabe	ჰო
non	Neiu	Balcari	Su	Beecku	არა
1	Eins	Zaua ¹	Seb ⁵	Za, [zaual] ³	ერთი
2	Zwey	Kiwa	Tschego	Quial, [Kial]	ორი
3	Drey	Schamba	Tobgo	Abal, [Häwal]	სამი
4	Vier	Mukwa	Bogogo	Ohval, [Uräkal]	ოთხი
5	Fünf	Chewa	Ischtugo	Chujal, [Augal]	ხუთი
6	Sechs	Rccli wa	Uint'lego	Ureeckal, [Jaehal]	ექვსი
7	Sieben	Erulwa	Hotlogo	Veral, [Eruzal]	შვიდი
8	Acht	Maiwa	Beitlego	Gehal ⁴ , [Maizal]	რვა
9	Neun	Urutsclnva	Hotschogo ⁵	Urtschemal ⁶ [Urbtschanal]	ცხრა
10	Zehn	Atzba	Hotzogo ⁷	Veza [Jözal]	ათი
11	Eilf	Atzniazaba	Hotzotl' zeb ⁹	Veznuzara	თერთმეტი
12	Zwölf	Atzniakiwa	Hotzotl' schego ¹⁰	Vez nukjura ¹¹	თორმეტი
13	Dreyzehn	Atzniaschaniba	—	Vez nuabra ¹²	ცამეტი
14	—	Atzniamukwa	—	Vez nuabura	თოთხმეტი
15	—	Atzniaclicwa	—	Vez nuchura	თხუთმეტი
16	—	Atznia rechwa	—	Vez nurecra	თექვსმეტი
17	—	Atznia erulwa	—	Vez nujarra	ჩვიდმეტი
18	—	Atznia maiwa	—	Vez nukjahra	თვრამეტი
19	—	Atznia uru- tschwa	—	Vez knuurtsche- Mal ¹³	ცხრამეტი
20	Zwanzig	Kua	Tschezolgo ¹⁴	Huajal ¹⁵	ოცი
21	Ein u. zwanzig	Kuniazaba	Tschezolgo Seb ¹⁶	Honuzara	ოცდაერთი
22	—	—	—	Honukjura	ოცდაორი
23	—	—	—	Honuabra	ოცდასამი
29	—	—	—	Honuurtschemal ¹⁷	ოცდაცხრა

30	Dreissig	Suiwa	Tobzolgo ¹⁸	Abzale	ოცდაათი
31	—	—	—	Abzanuzara ¹⁹	ოცდათერთ-
					მეტი
40	Vierzig	Mukzalwa	Bogozolgo ²⁰	Auzale	ორმოცი

¹ Zawa, P.

² Seb, P.

³ ჩვენს მიერ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები ხელნაწერ დედანში არ არის; ისინი პალასის ჩამატება უნდა იყოს (გ.გ.)

⁴ Veral, P.

⁵ Urbtschanal, P.

⁶ Gehal, P.

⁷ Jäzal, P.

⁸ Urbtschenal, P.

⁹ Hotzotl' zeb <P

¹⁰ Hotzotl' schego <P

¹¹ Wezukjura, P.

¹² Weznuzara, P.

¹³ 14-vez knuurtschemal mal<P.

¹⁴ Tschezolgo<P.

¹⁵ Hwajal, P.

¹⁶ Tschezolgo šeb<P.

¹⁷ 22-Honuurtschemal<P.

¹⁸ Tobzolgo<P.

¹⁹ Abzanuzara<P.

²⁰ Bogozolgo<P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
41	—	—	—	Auzanuzara ¹	ორმოცდაერთი
50	Fünzig	Chuzalwa	Ischtizolgo ²	Chuzale	ორმოცდაათი
51	—	—	—	Chuzanuzara ³	ორმოცდაერთმეტი
60	Sechzig	Rechzalwa	Uint'l zolgo ⁴	Ureczale	სამოცი
61	—	—	—	Ureczanuzara ⁵	სამოცდაერთი
70	Sieben- zig	Erulzalwa	Hotlozolgo ⁶	Verzale	სამოცდაათი
71	—	—	—	Verzanuzara ⁷	სამოცდათერთმეტი
80	Achtzig	Maizalwa	Beitl'zolgo ⁸	Gjachzale	ოთხმოცი
81	—	—	—	Gjachzanuzara ⁹	ოთხმოცდაერთი
90	Neunzig	Urzalwa	Hotshozolgo ¹⁰	Urtschemzale	ოთხმოცდაათი
91	—	—	—	Urtsehemzanu- zara ¹¹	ოთხმოცდათერთ
100	Hundert	Durschwa	Besclionugo	Darschschal ¹²	ასი
200	—	Kidurschwa	Tschebe seho- nugo	Kjudarsch	ორასი
300	—	Schamdur- schwa	Tobesclionugo	Audarsch ¹³	სამასი
1000	Tausend	Asarba	Osirugo	Asur ¹⁴ [Asarzal]	ათასი

homo	Mensch	Tschu	Heka	Adim	ადამიანი
gens	Volk	Umat	Chalk	Adimte ¹⁵	ხალხი
pater	Vater	Pu	Ima	Tuttescli	მამა
avus	Großva- ter	Butalpu	Otschuchainia	Tuttesohtutut- tesch ¹⁶	პაპა
mater	Mutter	Ninu	Ila	Nesch	დედა
papa	Papa	Butai	Ima	Tuttescli	მამა
mama	Mama	Bubai	Ha	Nesch	დედა
f rater	Bruder	Ušu ¹⁷	Gods	Utzy	ძმა
soror	Schwes- ter	Su ¹⁸	Jods	Dutzy	და
filins	Sohn	Ers	Oscho	Durha	ვაჟიშვილი
t'ilia	Tochter	Dusch	Josclii	Durssi	ქალიშვილი
nepos	—	—	—	Dur. lialladurha	შვილიშვილი (ვაჟი)
infans	Kind	Oertscha	Motschi	Nikasedurlia	ბავშვი
puer	—	Kiwiäa ör- tscha	Bitschimotschi	Durha	ბიჭი
vir	Manu	Wiritschu	—	Murgul	მამაკაცი

¹ Auзанuzara<P.

² Ischtizolgo<P.

³ Chuzanuzara<P.

⁴ Uint'l zolgo<P.

⁵ Ureczanuzara<P.

⁶ Hotlozolgo<P.

⁷ Yerzanuzara<P.

⁸ Beitl'zolgo<P.

⁹ Gjachzanuzara<P.

¹⁰ Hotshozolgo<P.

¹¹ Urtschemzanuzara<P.

¹² Darschal, P.

¹³ 200–audarscli<P.

¹⁴ Asyr, P.

¹⁵ Adimt, P.

¹⁶ Tutteschlatuttesch, P.

¹⁷ Usu, P.

¹⁸ Su, P.

[Lateinisch]	Deutsch	Deutsch	Andisch	Akuschaisch	
(ლათინური)	(გერმანული)	(გერმანული)	(ანდური)	(აკუმური)	
Senex anus	Greiß Altweib	Kundarguša ¹ Kundarguša Gersa	Wochor Wochor etsche- Ka	Ocna Ducnachu- nul	მოხუცი კაცი მოხუცი ქალი
maritus uxor	Ehemann Ehefrau	Les Eher	Kunta Hortsch	Murgul Ghunul	ქმარი ცოლი
foemina	Frau	Gersa ²	Joschika	Chimuladim	ქალი
virgo	Jungfer	Dusch	Hidi joschi	Durssi	ქალწული
meretrix	Hure	Kächba	Kächba	Choravat ³	კახპა
capillus	Haar	Tschara	Sirgi	Atschme	თმა
barba	Bart	Tschir	Bigagu ⁴	Muzul	წვერი

oculus	Auge	Ja	Harkobil	Uli ⁵	თვალი
frons	Stirn	Netebek	Hunè	Auta	შუბლი
nasus	Nase	Mai	Mahar	Cancube	ცხვირი
auris	Ohr-	Witsehi	Hanka	Lai	ყური
os–oris	Mund	Sumabek	Kol	Mjiuli	პირი
labium	Lippe	Murtschi	Sunka ⁶	Kent	ტუზი
deus	Zahn	Kertschi	Solwol ⁷	Zulve	კბილი
lingva	Zunge	Mas	Mits	Limzi	ენა
caput	Kopf	Bek	Mier	Bek	თავი
collum	Hals	Derbasch	Garu	Cav ⁸	ეელი, კისერი.
humerus	Schulter	Katsch	Kağitmier ⁹	Cuznume	მხარი
manus	Hand	Küä	Kagu ¹⁰	Nak	ხელი
digitus	Finger	Tscliisa	Zekoil	Tulve	თითი
ungvis	Nagel	Mich	Mut'la	Mekva	ფრჩხილი
femur	Lende	Gira ¹¹	Niko	Uttur	ზარდაყი
crus	Schienbein	Lit ja	T'lono	Kik	წვივი
pes	Fuß	Dgan ¹²	Tscheka	Kasch	ფეხი
genu	Knie	Nikwi	Niko	Kuqua ¹³	მუხლი
mamma	Brüste	Kuku	Koka	Mamma	ძუძუ
penis	—	Tschetsch	Toto	Tuna	კაცის ასო
vulva	—	Misch	Kuku	Cuta ¹⁴	ქალის ასო
cutis	Hant	Burtschu	Chutscha	Quli ¹⁵	ტყავი, კანი
caro	Fleisch	Dik	Itl'	Dili ¹⁶	ხორცი
os, ossis	Knochen	Törk	Rotli	Likka	ძვალი
sangvis	Blut	ötah ¹⁷	Hin	E	სისხლი
pingvedo	Fett	Mai	Soši ¹⁸	Hali	ქონი
cerebrum	Gehirn	Nä	Miärutl'liono	Mee	ტვინი

¹ Kundargusa, P.

² Gersa, P.

³ Chorowat, F.

⁴ Bigaschu, P.

⁵ Uli, P.

⁶ Sunka, P.

⁷ Solwoli P.

⁸ Kaw, P.

⁹ Kashitmier, P.

¹⁰ Kashu, P.

¹¹ Schira, P.

¹² Dshan, P.

¹³ Kugua. P.

¹⁴ Penis–cuta<P

¹⁵ Guli, P.

¹⁶ Di, P.

¹⁷ Oetah. P.

¹⁸ Sosi, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
cor	Herz	Däku	Roko	Urki	გული
sudor	Schnveiß	Huk	Hanoche	Maqa ¹	ოფლი
canis	Hund	Ketschi	Choi	Chva	ძაღლი
felis	Katze	Titu	Gedu	Cata	კატა
bos	Ochs	Nitz	Unso	Unz	ხარი

vacca	Kuli	Öl ²	Siju	Al	ძროხა
vitulus	Kalb	Bertsch	T'l'edir	Cuattscha ³	ხბო
equus	Pferd	Tschu	Kotu	Urtsehi	ცხენი
asinus	Esel	Tuku	Hamoroch	Emha	ვირი
mulus	Maulthier	Wilzun	Tokisch	Catschir	ჯორი
ovis	Schaaf	Dä	Haiman	Mazza [Masa]	ცხვარი
capra	Ziege	Zuku	Tzia	Ettscha	თხა
caper	Bock	Käza	Tuka	Burheraza	ვაცი
arias	Widder	Ku	Antl'e	Burherk	ერკემალი
agnus	Lam	Tki	Bura	Muquara	ბატკანი
sus	Schwein	Burku	Chunta	Bdgaca ⁴	ღორი
cervus	Hirsch	Bürni	Belir	Bardcuja ⁵	ირემი
camelus	Kaineel	Wanari	Gwanari	Varri	აკლემი
gallus	Hahn	Adjari	Alkuzi	Tauha	მამალი
gallina	Huhu	Anakwi	Uetzu	Ar'a	ქათამი
anser	Gans	Kas ⁶	Kas'	Caš ⁷	ბატი
anas	Eute	Urdek	Ordek	—	იხვი
triticum	Waizen	Letscha	Kir	Auke	ხორბალი
hordeum	Gersten	Ka	Burtschina	Mu'ke	ქერი
milium	Hirsen	Ghi	Betscha	Mitschi	ფეტვი
panicum	Fuchsschwanz	Gunugi	—	Carsac	ღომი
avena	Haber	Sus ⁸	Nicha	Sussul	შვრია
mavs	Mavs	Uscliachna- leke	Tschoral lora	Hadglanke ⁹	სიმინდი
tabacum	Tabak	Tambaku	Koi	Tambacu	თამბაქო
oryza	Reiß	Piring ¹⁰	Pring ¹¹	Berindg ¹²	ბრინჯი
gossypium	Baumwolle	Painba	Parsniche	Bamba	ბამბა
aqua	Wasser	Sin ¹³	Ht'len	Schin [Tscliim]	წყალი
cerevisia	Bier	Mit	Suro ¹⁴	—	ლუდი
vinum	Wein	Tschur	Gono ¹⁵	Tschahyr	ღვინო
vinuiu adus- tum	Brantwein	Ara κ	Arak	Haraky	არაყი
lac recens	Frische Milch	Nek	Schiu	Nil	რძე

¹ Maga, P.

² Oel, P.

³ Kuattsche, P.

⁴ Bdschaka, P.

⁵ Badkuja, P.

⁶⁻⁷ Kas, P.

⁸ Sus, P.

⁹ Hadschglanke, P.

¹⁰ Pirinsh, P.

¹¹ Prinsh, P.

¹² Berindsh, P.

¹³ Sin, P.

¹⁴ Suro, P.

¹⁵ Sliono, P.

(Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andiscli (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
lac aeiduni	Saure Mildi	Mast	Jogurt	Juhurt	მაწონი
mel	Honig	Nitz	Huntz	VaSa ¹	თაფლი
cera	Wachs	Kan	Gir ²	Murtscheli	ცვილი
apis	Biene	Kai	Pera	Mirk'e	ფუტკარი
hydromel	Metli	Nizalhen	Huntz tztit' schaa	VaSaüah' rusch ³	მეთი
butyrum	Butter	Na	Siu tl rutla	Nerch	კარაქი
panis	Brod	Tscliat	Gan	Zullia ⁴ [katz]	პური
caseus	Käse	Nis	Iso ⁵	Nussia	ყველი
ovum	Ey	Guuuk	Korkou	To'ca	კვერცხი
piseis	Fisch	Häba	Migul	Cos	თევზი
avis	Vogel	Lelechi	Zur	Dganivar ⁶	ფრინველი, ჩიტი
penna	Feder	Bäl; kalam ⁷	Tl'iru	Pala	ფრთა
farina	Mehl	Inikma	Enschur	Betu	ფქვილი
linteum	Leinwand	Keten	Keten	Catan	ტილო
lana	Wolle	Bel	Michi	Pala	მატყლი
sericum	Seide	Simi ⁸	Rekun	Cacnear' hala ⁹	აბრეშუმი
corium	Leder	Changon	—	Kopz	ტყავი
pannus	Laken	Tschuka	Guka ¹⁰	Katschu	მაუდი
iudusiuin	Hemd	Hukwa	Gurdo	Hau'a	პერანგი
feinoralia	Beinkleider	Hägak ¹¹	Oschtscliok	Schalva	წიფხავი
vestis	Kleid	Janda	Rolal	Paltar	ტანსაცმელი
pileus	Hut	Käpa	Lagara	Capa	ქუდი
culter	Messer	Tschila	Bešun ¹²	Dis	დანა
cochlear	Löffel	Kuša ¹³	Arkomb	Qualssa	კოვზი
falx	Sichel	Tschinikwi	Nitsclio	Calca	კოვზი
foenum	Heu	Gulu	Untsclia ¹⁴	Mura	თივა
aratrum	Pflug	lvaras	Keb	Duraz	გუთანა
gladius	Schwerd	Tur ¹⁵	Chiltschamu	Tur	ხმალი
sclopetum	Schießgewehr	To pang	Toauk	Tupang	ხმალი
ignis	Feuer	Zu	Za	Za	ცეცხლი
lignum	Holz	Täma	Tliludi	Urnli	შეშა
arbor	Baum	Murcli	Tketur	Calki	ხე
fomes fun-	Zunderschwam	Jechgwi	Seku ¹⁶	Tapchaua	აბედი

¹ Wasa. P.

² Shir, P.

³ Wassallah' rusch, P.

⁴ Ztthle. P.

⁵ Iso. P.

⁶ Dschaniwar, P.

⁷ Kalain<P.

⁸ Simi, P.

⁹ Kachear hala, P.

¹⁰ Shuka, P.

¹¹ Häshak. P.

¹² Besun. P.

¹³ Kusa, P.

¹⁴ Untsclio, P.

¹⁵ Tura, P.

¹⁶ Seku, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
pulvis pyrius	Schicßpulver	Jansaul	Tschir	Jansal	თოფის წამალი.
Silex	Feuerstein	Nutscha	Tschomu	Aschul	კაჟი
sal	Salz	Psu	Zon	DSe ¹	მარილი
chalylis	Stahl	Tscüandau	Tschiron	Schaldan	ფოლადი
ferrum	Eisen	Mach	Ku	Mech	რკინა
plumbum	Bley	Tschuti	Tuschi	Korhaschin	ტყვია
stannum	Zinn	Kalai	Kalai	Kalai	კალა
cuprum	Kupfer	Dupsi	Hir	Dupsi	სპილენძი
aurichalcum	Messing	Dukni	Ges	ES ²	თითბერი
sulphur	Schwefel	Tschamatu ³	Tschabat	Alt	გოგირდი
nitrum	Salpeter	Gentzaule- tzu ⁴	Gansan ⁵	Jansau	გვარჯილა
argentum	Silber	Arz	OrSi ⁶	Qjunisch ⁷	ვერცხლი
aurum	Gold	Musi	Miäidi ⁸	Altun, niurhe	ოქრო
pecunia	Geld	Arzu	OrSi ⁹	Arz	ფული
terra	Erde	Kerki	MiSa ¹⁰	Mussa	მიწა
argilla	Thon	Luehti	Zerta	Ant'tsche	თიხა
arena	Sand	Kum	Keru	Kair	ქვიშა
calx	Kalk	Kirasch	Hazaonsch	Zuvairtschi	კირი
lapis	Stein	Tscheru	Hinzo	Carca	ქვა
scaturigo	Quoll	Kula	Inz	Hinitsch	წყარო
fluvius	Fluß	Nich	Gador	Chvalal- erqu ¹¹	მდინარე
via	Weg	Chuldu	Mikch	Chuni	გზა
ager	Acker	Kuru	Chur	Cu	ყანა, მინდორი
pratium	Wiese	Chulurdu ¹²	Chaniar	Aulak	მდელო
mons	Berg	Suntu ¹³	Bil	Dubura	მთა
glacies	Eiß	Mik	Sar	Mih	ყინული
nix	Schnee	Marchala	Ansi	Dahe	თოვლი

pluvia	Regen	Gwaral	Za	Cani	წვიმა
tonitrus	Donner	Kutiburi	Chuchudi	Kokkubikuli	ქუხილი
fulgur	Blitz	Partidur	Lauchuni	Lanzviculi ¹⁴	ელვა
sol	Sonne	Barch	Mit'li	Beri	მზე
luna	Mond	Bers	Ports	Baz	მთვარე
dies	Tag	Kini	Bu	Beri	დღე
stella	Sterne	Zuka	Za	Suri ¹⁵	ვარსკვლავი
nox	Nacht	Chu	Ret'lo	Ducke	ღამე
hodie	Heute	Dechta	Getal ¹⁶	Isberi	დღეს

¹ Dsc, P.

² Es, P.

³ Tschamata, P.
Jentzaule-tzu, P.

⁵ Shansau, P.

⁶ Orsi, P.

⁷ Gumisch, P.
⁸ Misidi, P.

⁹ Orsi, P.

¹⁰ Misa, P.

¹¹ Chwalalerko, P.
¹² Chulurdi, P.

¹³ Siuitu, P.

¹⁴ Lanzinkuli, P.

¹⁵ Suri, P.
¹⁶ Shetal, P

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikum. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმაური)	
heri	Gestern	Lechu	Ŝun ¹	Ssa	გუშინ
eras	Morgen	Huuti	Schela	Dğ'ual ²	ხვალ
meridies	Mittag	Achten	T'lal	Erillig ³	შუადღე
dies solis	—	Chiudun	Zobol	Itniberi	კვირა
dies lunae	—	Ilhät kini	Jehaitscliï	Išberi	ორშაბათი
— martis	—	Itui kirn	Tschursubu	Dğual	სამშაბათი
— mercuri	—	Talat	Mitschiko schoptl	Zreal	ოთხშაბათი
— jovis	—	Enva	Jot'lidisi	Dğumaberi	ხუთშაბათი
— veneris	—	Chamis	Rasmal	Chvalaldğū- maberi	პარასკევი
— saturai	—	Kurschmar kini	Sehamat	Qunnaberi ⁴	შაბათი
hepdomas	Woche	Nurschmar	Hot'lo	Dğuma ⁵	კვირა
meusis	Monat	Barš ⁶	Ports	Baz	თვე
annus	Jahr	Schin	Reschin	Dos	წელიწადი
jeivmium	—	Suma	Kolitschir	Dumbuzali ⁷	მარხვა
ver	Frühling	Intu	Kinu	Ejav	გაზაფხული
aestas	Sommer	Gwintul	Ribu	Ejavlascli sciala	ზაფხული
antumns	Herbst	Subtil	Sirbu	Bechni	შემოდგომა
hyems	Winter	Kintul	Klinu	Qani ⁹	ზამთარი
somnum	Schlaf	Schanaschaua	Klichomado ⁹	Usunne ¹⁰	ძილი
vigiliae	Wachen	Schanuch ka-	—	— [Itzuli]	ღვიძილი

		bier			
morbus	Krankheit	Zuzaua ¹¹	—	Itzuli ¹²	ავადმყოფობა
sanitas	Gesundheit	Zuldu Sib ¹³	—	—	
frigus	Kälte	DaruSa ¹⁴	—	—	სიცივე
calor	Wärme	KiriSa ¹⁵	—	—	სითბო
quies	Ruhe	Bihäsibu	—	—	სიმშვიდე
amicus	Freund	Halmachsibu	Nokotlu	Almacli	მეგობარი
inimicus	Feind	Duschman	Tuschman	Duschman	მტერი
fames	Hunger	Keschilsibu	—	Riski	სიმშობილი
sitis	Durst	Mäkša ¹⁶	—	Malugi	წყურვილი
albus	Weiß	Tschalasa	Haza	Zubase	თეთრი
niger	Schwarz	Lehiäa ¹⁷	Betschedir	Zuttara	შავი
ruber	Roth	Jatuläa ¹⁸	Hiri	Hentenase	წითელი
viridis	Grün	Tschuldiäa ¹⁹	Chwetschi	Berhase ²⁰	მწვანე

¹ Snn, P.

² Dshual, P.

³ Erillig, P.

⁴ Dies solis–gunnabe-
ri<P.

⁶ Dslmma, P.

⁷ Bars, P.

⁷ Jeiunium–dumbu-
zali< P.

⁸ Goni, P.

⁹ Klichomodo, P.

¹⁰ Usmune, P.

¹¹ Zuzawa, P.

¹² Itzuli < P (ზემოთ უწე-
რია შეცდომით).

¹³ Sib¹³, P.

¹⁴ Dsirusa, P.

¹⁵ Kirisa, P.

¹⁶ Maksa, P.

¹⁷ Lehis, P.

¹⁸ Jatulsa, P.

¹⁹ Tscliuldisa, P.

²⁰ Clrwauzasa, P

22. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II

337

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikuni. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuschaisch (აკუმური)	
cocrnleus	Blau	Näkeša ¹	Koerai	Clmanzasa ²	ლურჯი
Intens	Gelb	Kakiša ³	Tscheku	Bucutase ⁴	ყვითელი
parvus	Klein	Tkiwiša ⁵	Mitschigu	Nicase ⁶	პატარა
magnus	Groß	Kunoša ⁷	Petschucha	Chuvalase ⁸	დიდი
duleis	Süß	Nähuša ⁹	Mitza	Mišisc ¹⁰	ტკბილი
acidus	Sauer	KurtschiSa ¹¹	Butliu	Turschu	მჟავი
bonus	Gut	Kinša ¹²	Schonschi	Achse	კარგი
malus	Böse	Öša ¹³	Tulu	Vase	ცუდი, ავი
durus	Hart	Psakaša ¹⁴	—	Debchase	მაგარი
mollis	Weich	Kukluša ¹⁵	—	Cautise	რბილი
aspes	Rauh	Tschutuša ¹⁶	—	Zachse	ხორკლიანი
laevis	Glatt	Öbtschuša ¹⁷	—	Launse	პრიალა, სწორი
gravis	Schwer	Kuša ¹⁸	Hokoro	Deucle ¹⁹	მძიმე
levis	Leicht	Kukluša ²⁰	L’ol’kotle	Kuele ²¹	მსუბუქი
pulcher	Schön	Chniša ²²	Bagu	Dgocbase ²³	ლამაზი

difformis	Ungestalt	Ekwiša ²⁴	Kihinti	Zachse	უმწო
timidus	Furchtsam	NehauSaiäa ²⁵	Širdo ²⁶	Orokan	მშიშარა
calidus	Wann	GeliSa ²⁷	Unša ²⁸	Bozarle	თბილი
frigidus	Kalt	Derku	Šodo ⁵⁹	Da'le	ცივი
altus	Hoch	Lawai	Hirzi	Ocanne	მაღალი
humilis	Niedrig	Kutasa	Tl'ukur	Canze	დაბალი
profundus	Tief	Kurtusa	Lelo	Murle	ღრმა
flere	Weinen	Ätiša ³⁰	—	Vissule	ტირილი
ridere	Lachen	Käkiša ³¹	—	Ducoler'hale	სიცილი
amare	Lieben	Bgiša ³²	—	Viickule ³³	სიყვარული
loqui	Sprechen	Galgatiša ³⁴	—	Haicnle	ლაპარაკი
occidere	Tüdten	Ibtscha	—	Caichule	მოკვლა
mori	Sterben	Ipknndi	—	Veepkeve	სიკვდილი
vivere	Leben	Örmalakiša ³⁵	—	Aclialderquis ³⁶	ცხოვრება, სიცოცხლე
aegrotare	Kranken	Hälakälša ³⁷	—	It z ule	ავადყოფობა
edere	Essen	Dukwanša ³⁸	—	Ukisch ³⁹	ჭამა

¹ Näkesa, P.

² Berhäse, P.

³ Kakisa, P.

⁴ Bukutäse, P.

⁵ Twikisa, P.

⁶ Nikäse, P.

⁷ Kunosa, P.

⁸ Chwiläse. P.

⁹ Nälmsa, P.

¹⁰ Misise. P.

¹¹ Kurtschisa, P.

¹² Kinsa. P.

¹³ Oesa, P.

¹⁴ Psakasa, P.

¹⁵ Kuklusa, P.

¹⁶ Tschutusa, P.

¹⁷ Oebtsckusa, P.

¹⁸ Kusu, P.

¹⁹ Druеле, P.

²⁰ Kuklusa, P.

²¹ Kuele, P.

²² Chuisa, P.

²³ Dschokbase, P.

²⁴ Ekwisa. P.

²⁵ Nehausaisa, P.

²⁶ Sirdo. P.

²⁷ Gilisa. P.

²⁸ Unsa, P.

²⁹ Sodo, P.

³⁰ Aetisa, P.

³¹ Käkisa, P.

³² Bshisa, P.

³³ Wükule, P.

³⁴ Golgatisa. P.

³⁵ Oermalakisa, P.

³⁶ Achalderkwis. P.

³⁷ Halokasa. P.

³⁸ Dukwansa, P.

³⁹ Wkisch, P.

[Lateinisch] (ლათინური)	Deutsch (გერმანული)	Kasikiun. (ყაზიყუმუ- ხური)	Andisch (ანდური)	Akuscliaiscli (აკუმაური)	
bibere	Trinken	Hätschanša ¹	—	Uttschisch	სმა
dare	Geben	Duea ²	—	Beckisch	მიცემა
petere	Bitten	Duia ³	—	Gaikisch	თხოვნა
sumere	Nehmen	Lašun ⁴	—	Bekquaikiseh	აღება
videre	Sehen	Uku	—	Gebakisch	დანახვა
audire	Hören	Baijan	—	Ba'kisch ⁵	გაგონება, მოსმენა

ire	Gehen	Našu ^s	—	O'eğ ⁷	წასვლა
equitare	Reiten	Burtigu	—	Murtaivisch	ცხენით წასვლა
mittere	Schikken	Xašu ⁸	—	Batunihasch ⁹	გაგზავნა
expectare	Warten	Atzu	—	ür hale	მოცდა
pun ire	Strafen	Tembeh ¹⁰	—	Bak'isch	დასჯა

¹ Hätschansa, P.

² Duia, P.

³ Duta?, P.

⁴ Lasun, P.

⁵ Bahkisch, P.

⁶ Nasu, PP

⁷ O'esch, P.

⁸ Nasu, P.

⁹ Baturahasch, P.

¹⁰ Tembech, P.

6. Mizdschegische Mundarten *:

(მიჯნეგური დიალექტები)

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tschetschen- gisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Gott	бог	Däle ¹	Däla	Dale	ღმერთი
Herr	боярин	Aela	Aela	Upali	ბატონი
Ich	я	So	So	So	მე
Mir	мне	Suana	Suana	Suana	მე
Mich	—	Suan	Suan	Suan ²	მე
Mein	мой	Senda	Senda	Sen	ჩემი
Du	ты	Ho	Ho	Ho	შენ
Dich	—	Ho	Ho	Ho ³	შენ
Dir	тебе	Hone	Hone	Hone	შენ
Dein	твой	Henda	Henda	Hem	შენი
Er	он	Jer	Jer	Woje	ის
Wir	мы	Tchen	Tchen	Tchen	ჩვენ
Ihr	вы	Tschun	Tschun	Tschun	თქვენ
Sie	они	Jeresch	Jeresch	Wobei	ისინი
—	[себе]	[цунне]	[цунне]	[цунне]	[თავის თავს]
Sein	свой	Zunde	Zunde	Kortihada	თავისი, მისი
Uns	нам	Tchone	Tchone	Tchone	ჩვენ
Unser	—	Tchende	Tchende	Tchende ⁴	ჩვენ
—	[вас, ваша]	[чуй]	[чун]	[чун]	[თქვენ, თქვენი]
Euer	вам	Tschune	Tschune	Tschune	თქვენ
Wer	кто	Hämilau ⁵	Jermelof ⁶	Menau	ვინ

Wessen	чей	Uhänim ⁷	Hand	Hanio	ვისი
Wem	кому	Hanne	Hanne	Hanne	ვის
Wen	—	Ismalaf	Ismalaf ⁸	—	ვის
Hielier	сюда	[зауаля]	Sawale ⁹	Sehe	აქეთ
Dorthin	туда	Dahadi ¹⁰	Dahazigge ¹¹	Daliahe	იქით
Torlängst	давно	Duko ¹²	Chalche	Jokkochon	დიდიხანია
Neulich	недавно	Zaun ¹³	Chalchedats	Katsgone	ახლახან

* „მიცჯეგურ“ დიალექტებს გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონდებში ვერ მივაკვლიეთ, სამაგიეროდ ის შევადარეთ პალასის ხელნაწერ მასალას (ფ. 94, по. 2, № 89 – იხ. შესავალი). პალასს მოცემული აქვს შემდეგი დაყოფა: რუსული–ინგუშურ–ჩეჩნური–თუშური. ჩვენ კვად- რატულ ფრჩხილებში ვათავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება. რადგან პალასს სიტყვათა ტრანსკრიფცია რუსულად- აქვს წარმოებული, შენიშვნებში ჩვენც ასევე ვიქცევით–გ. გ.

¹ яла, Р.

² Mich–Suan<Р.

³ Dicli–Ho<Р.

⁴ Unser–Tchende<Р.

⁵⁻⁶ ермалав, Р.

⁷ ‘Ганд, Р.

⁸ Wen–Ismalaf<Р.

⁹ зауаля, Р.

¹⁰⁻¹¹ дагапаягше, Р.

¹² халхе, Р.

¹³ халхедатс, Р.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche tschenisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Nahe	близко	Jarge ¹	Kutse	Karge	ახლოს
Fern	Далеко	Tschaku ²	Daa	Tschak ³	შორს
Was	—	Hundu	Hunt	Uchta	რა
Ja	—	He	Hee	Ha	ხო
Nein	—	Dats	Dats	Zo	არა
Hinter	—	Teha	Teha	Ken no	უკან
Vorne	—	Halcha	Halcha	—	წინ
Wegen	—	Doha	Doha	—	-თვის
Für	—	Doha	Doha	—	-ით
Für Geld	—	Datau doha	Datau doha ⁴	—	ფულით
Eins	один	Tza	Tza	Tza	ერთი
Zwey	Два	Schi	Schi	Scii	ორი
Drey	три	Koe	Koe	Ko	სამი
Vier	четыре	Di	Du	Eu	ოთხი

Fünf	пять	Pchi	Pchi	Pchi	ხუთი
Sechs	шесть	Jalch	Jalch	Itch	ექვსი
Sechs	семь	Uor	Uor	Uorl	შვიდი
Acht	восемь	Bar	Bar	Bari	რვა
Neun	Девять	Isch	Isch	Is	ცხრა
Zehu	десять	Itt	Itt	Itt	ათი
Eilfe	одиннадцать	Za-itte ^s	Tza-itte	Za-itte	თერთმეტი
Zwölf	—	Sehitte	Sehitte	Sehitte	თორმეტი
Dreyzehn	—	Koitte	Koitte	Koitte	ცამეტი
Vierzehn	—	Dieitte	Dieitte	Dawa-itte	თოთხმეტი
Fünfzehn	—	Pchitte	Pchitte	Pchitte	თხუთმეტი
Sechszehn	—	Jaleheitte	Jaleheitte	Jeteheitte	თექვსმეტი
Siebenzehn	—	Uora itte	Uora itte	Uorla itte	ჩვიდმეტი
Achtzehn	—	Bara itte	Bara itte	Barla itte ⁶	თვრამეტი
Neunzehn	Девятнадцать	Tscheste ⁷	Tscheste ⁸	Tchechza	ცხრამეტი
Zwanzig	Двадцать	Tka	Tka	Tka	ოცი
Ein und zwan- zig	—	Tza tka	Tzu tka	Tza tka	ოცდაერთი
Zwey u. zwan- zig	—	Scliile tka	Sehile tka	Sehile tka	ოცდაორი
Neun u. zwan- zig	—	Ischt tka	Ischt-tka	Ischt tka ⁹	ოცდაცხრა
Dreyssig	тридцать	Tka-itte	Tka-itte	Tka-itte	ოცდაათი
Ein und drey- ssig	—	Tka-tza-itte	Tka-tza-itte	Tka-tza- itte ¹⁰	ოცდათერთ- მეტი

¹ кутсе. P.

² даа, P.

³ чакы. P.

⁴ Was—Data и doha<P.

⁵ тцайте. P.

⁶ Dreyzehn-Barla itte<P.

⁷⁻⁸ тхесте. P.

⁹ Ein und zwanzig—Ischt tka<P.

¹⁰ Ein und dreyssig—Tka-tza-itte< P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche tschenisch (ჩეხნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Vierzig	сорок	Schaus-tka ¹	Schi-tka	Schaus-tka ²	ორმოცი
Ein und	—	Tzai-schaus-	Tzai-schi-	Tzai-schaus-	ორმოცდა-

vierzig		tka	tka	Tka ³	ერთი
Fünfzig	пятьдесят	Schaus-tka- itte ⁴	Schi-tka-itte	Schaus-tka- Itte ⁵	ორმოცდაათი
Sechzig	шестьдесят	Kous-tka ⁶	Koet-tka	Kous-tka ⁷	სამოცი
Siebenzig	семьдесят	Kous-tka-itte ⁸	Koet-tka- itte	Kous-tka-itte ⁹	სამოცდაათი
Achtzig	восемьдесят	Dins-tka ¹⁰	Di-tka	Beus-tka ¹¹	ოთხმოცი
Neunzig	девяносто	Dins-tka-itte ¹²	Di-tka-itte	Beus-tka-itte ¹³	ოთხმოცდა- ათი
Hundert	сто	Bacha	Bacha	Pcheus-tka	ასი
Tausend	—	lt-bacha	Itt-bacha	Itza-pcheus- tka ¹⁴	ათასი
Mensch	человек	Steg ¹⁵	Stag	Stag	ადამიანი
Volk	народ	Naach	Naach	Chalchea	ხალხი
Vater	отец	Da	Da	Daba ¹⁶	მამა
Großvater	дед	Deen da	Deen da	Kani daba ¹⁷	პაპა
Urgroßvater	—	Deen deen da	Deen deen da	Kani daba daba	პაპის მამა
Mutter	мать	Nana	Nana	Nana	დედა
Papa	тятя	Attig	Attig	Attig ¹⁹	მამა
Mama	мама	Anai	Anai	Nana	დედა
Bruder	брат	Wasche ²⁰	Wascha	Wascho	ძმა
Schwester	сестра	Ischa	Ischo ²¹	Jascho	და
Sohn	сын	Ua	Ua	Woe	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Johe ²²	Jugik	Johe	ქალიშვილი
Kind	младенец	Bier	Bier	Bader	ბავშვი
Mann	мужик	Maile	Mairilk	Maile ²³	მამაკაცი
Greiß	—	Kan-maile	Kan-mairilk	Kani-stag	მოხუცი კაცი
Altes Weib	—	Kan-istiu	Kan-sjelk	Kani ²⁴	მოხუცი ქალი
Ehemann	муж	Maar	Maar	Maar	ქმარი

¹⁻² шатка. P.

³ Ein und vierzig–Tzai-schaus-tka < P.

⁴⁻⁵ шн-тка-итте, P.

⁶⁻⁷ кост-тка, P.

⁸⁻⁹ коет-тка-ите, P.

¹⁰⁻¹¹ дцт-ва, P.

¹²⁻¹³ днтка-нтте, P.

¹⁶ дада, P.

¹⁷ канпдада. P.

¹⁸ Urgroßvater–Kani daba daba<P

¹⁹ дада, P.

²⁰ ваша, P.

²¹ иша, P.

²² ючнк, P.

¹⁴ Tausend–Itza–pclieus–tka< P.

¹⁵ cmar, P.

²³ иш, P.

²⁴ Greiß–Kani<P.

342

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეხნური)	Juguschiseh (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Ehefrau	жена	Istiu ¹	Sjelk	Stuino ²	ცოლი
Hure	—	Bos	Bos	Bos	კახპა
Jungfer	—	Johe	Jugik	Johe ³	ქალწული
Haar	волос	Kashereseh ⁴	Beschkernesesch ⁵	Bedsch ⁶	თმა
Bart	брада	Mash ⁷	Mekasch ⁸	Tschamo ⁹	წვერი
Stirn	лоб	Hasche ¹⁰	Hadsche ¹¹	Haka ¹²	შუბლი
Auge	глаз	Berik	Berg ¹³	Berka	თვალი
Nase	—	Mare	Mirha	Marhlo	ცხვირი
Ohr	—	Lerik	Lerk	Lerk ¹⁴	ყური
Mund	рот	Jist	Jist	Bak	პირი
Lippe	губа	Barde ¹⁵	Bardasch	Batra	ტუჩი
Zahn	зуб	Tsergisch	Tzergisch	Tzerka	კბილი
Zunge	язык	Mot	Mot	Mot	ენა
Kopf	голова	Korte	Korte	Korte	თავი
Hals	шея	Wartade ¹⁶	Faart	Sake	ყელი. კისერი
Hand	рука	Kuik	Kulg	Tota	ხელი
Finger	палец	Palik ¹⁸	Palk	Tarka	თითი
Nagel	ноготь	Mare	Mare	Maru	ფრჩხილი
Fuß	нога	Kog	Kog	Kog	ფეხი
Knie	колени	Gua	Gua	Gagu ¹⁹	მუხლი
Brüste	—	Tar	Tar	Tar ²⁰	ძუძუ
Haut	кожа	Kaka	Kaka	Kaka	ტყავი, კანი
Fleisch	мясо	Gishik	Dilch ²¹	Ditch	ხორცი
Knochen	кость	Diachk	Techk	Dsul	ძვალი
Blut	кровь	Tzi	Tzi	Tzegi	სისხლი
Fett	жир	Miech	Miech	Muhe	ქონი
Herz	сердце	Dog	Dog	Dog	გული
Schweiß	пот	Haser	Haser	Topg	ოფლი
Hund	собака	Shari	Poe	Poehu	ძაღლი
Katze	кошка	Zizik	Ziske	Koto	კატა
Ochs	бык	Stu	Ust	Ustu	ხარი

Kuh	корова	Jet	Jet	Jete ²²	ძროხა
Kalb	телёнок	Asa	Asa	Asa	ხბო
Pferd	лошадь	Gaur	Gaur	Ulok	ცხენი
Esel	—	Wir	Wir	Wir	ვირი
Manlthier	—	Barse	Bardsau	Barse ²⁴	ჯორი

¹ зїелк, P.

² сту, P.

³ Hure-Johe > P.

⁴ იუგიკ, P.

⁵ იუგიკ, P.

⁶ იოე. P.

⁷⁻⁸ бешкенеш.

⁹ бедш, P.

¹⁰⁻¹¹ мекаш, P.

¹² чамо, P.

¹³ Бериг, P.

¹⁴ Nase-Lerk<P.

¹⁵ Бардаш, P.

¹⁶ фаарт, P.

¹⁷ кулг, P.

¹⁸ палк. P.

¹⁹ гару, гуару. P.

²⁰ Bruste-Tar<P.

²¹ дилж, P.

²² იეთო, P.

²³ Esel-Barse<P

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsclie- tsc liengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Ziege	коза	Gase	Gase	Gase	თხა
Bock	козел	Botscli	Bürrek	Bohe'	ვაცი
Widder	баран	Kae	Kae'	Arl'he	ერკემალი
Lam	—	Tschehi	Tschug	Tschug ¹	ბატკანი
Sau	свинья	Häke ²	Hake	Ka	ღორი
Hirsch	—	Sei	Sei	Sage	ირემი
Kamel	—	Ankel	Teua	Aklam ³	აქლემი
Hahn	петух	Xali	Birgul	Mannnal	მამალი
Huhn	курица	Kotoni ⁴	Koetnui ⁵	Kotam	ქათამი
Gans	гусь	Kaas	Gascli	Bata	ბატი
Ente	утка	Bat	Balms	Ichw'	იხვი
—	[овца]	[yerre]	[ycxre]	[джа]	ცხვარი
Waizen	пшеница	Ka	Ka	Oh	ხორბალი
Gersten	ячмень	Muk	Muk	Psa	ქერი
Hirse	просо	Burts	Burts	Burts	ფეტვი
Fuchsschwanz	—	Karne	Kome	Käme ⁶	ღომი
Haber	овёс	Ken	Ken	Ken	შვრია
Spelt	—	Fosche	Fosche	Fosche	ასლი, სპელტა
Mays	—	—	Hadschi-ka	Simindi	სიმინდი
Taback	—	Tamako	Tamako	Tambako	თამბაქო
Reiß	—	Dugu	Plan	Brinscli	ბრინჯი
Baumwolle	—	Bama'	Bombag ⁷	—	ბამბა

Wasser	вода	Chi	Chi	Chi	წყალი
Bier	—	Sira	Ih	Jeg ⁸	ლუდი
Wein	чахир	Tscliagir ⁹	Wiin ¹⁰	— ¹¹	ღვინო
Brantwein	вино	Arak ¹²	Arak ¹³	Arak ¹⁴	არაყი
Frische Milch	молоко	Schirro ¹⁵	Schirre	Scliurra	რძე
Gesäuerte Milch	кислое мо- локо	Juurt	Schaar ¹⁵	[шаар]	მაწონი
Honig	мёд	Mos ¹⁷	Mods	Mods	თაფლი
Wachs	—	Balaus	Balaus	San tel	ცვილი, სან- თელი
Biene	—	Masur	Mosarts	Putkar	ფუტკარი
Metli	—	Balbuse	Miliar	Tscherbat ¹⁸	მეთი
Brod	хлеб	Mak	Mak	Mak	პური
Butter	масло	Däte	Diite	Date	კარაქი
Käse	сыр	Xechtschi ¹⁹	Netschche	Netschehe	ყველი

¹ Lam-Tschug<P.

² гаке, P.

³ Hirsch-Aklam<P.

⁴ котум, P.

⁵ котум, P.

⁶ Fuchsscehwanz-Kame<P.

⁷ Spelt-Bombag<P.

⁸ Bier-Jeg<P.

⁹⁻¹⁰⁻¹¹ арақ. P.

¹¹⁻¹³⁻¹⁴ Вин, P.

¹⁵ ширре, P.

¹⁶ турт, P.

¹⁷ мода, P.

¹⁸ Wachs-Tscherbat<P.

¹⁹ нечхе, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეგნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Ey	айцо	Hue	Foasch	Gagli	კვერცხი
Fisch	рыба	Hiieme ¹	Haam	Tschare	თევზი
Vogel	птица	Alchadser	Alchadser	Prinel	ფრინველი, ჩიტი
Feder	перо	Tkameseh	Tkameseh	Itch	ფრთა
Mehl	—	—	Har	—	ფქვილი
Leinwand	—	Geta	Geta	Tilo	ტილო
Wolle	—	Tcha	Tcha	Tcha	შალი
Seide	—	Hasa	Hasa	Abreschum	აბრეშუმი
Leder	—	Kakka	Kakka	Pesug	ტყავი
Laken	—	Tzoka	Tzoka	Maudi	მაუდი
Hemd	—	Kotsch	Kotseh	Perangi ²	პერანგი
Kleid	одежда	Bartschasch	Bartschasch	Kartsclii	ტანსაცმელი
Hut	—	Kü	Kü	Kud	ქუდი
Schuhe	—	Matsche	Matsche	Tschekma ³	ფეხსაცმელი

Messer	ножик	Urs	Urs	Neka	დანა
Löffel	—	Aik	Agk	Kato	კოვზი
Sichel	—	Mangal	Mangal	Zäli ⁴	ცელი
Heu	сено	Jol	Jol	Jol	თივა
Pflug	плуг	Gotan ⁵	Gotangersersch ⁶	Gutan	გუთან
Schwerd	сабля	Tur	Tur	Tur	ხმალი
Schießge- wehr	—	Toop	Toop	Toop ⁷	თოფი
Feuer	огонь	Tze	Tze	Tze	ცეცხლი
Holz	дрова	Datschik	Dos ⁸	Dos	შემა
Baum	дерево	Che	Che	Che	ხე
Zunder- schwam	трут	Kadschem	Kadschem	Kakanio	აბედი
Schießpul- ver	—	Malchon	Melcho	Zomal ⁹	თოფის წამალი
Feuerstein	кремень	Makats	Makats	Makats	კაჟი
Salz	соль	Tuch	Tuch	Tuch	მარილი
Stahl	шталь	Bolat ¹⁰	Andun	Polad ¹¹	ფოლადი
Eisen	железо	Atschik	Aschk ¹²	Aik ¹³	რკინა
Bley	свинец	Descli	Desch	Tküa	ტყვია
Zinn	олово	Kalai ¹⁴	Such ¹⁵	Tkib	კალა
Kupfer	медь	Zastc	Zaste	Zaste	სპილენძი
Messing	зеленая медь	Ges	Ges	Borsan	მწვანე სპილენძი
Schwefel	—	Sengel	Sagmal	Gogird	გოგირდი

¹ Таам. P.

² Mehl–Perangi<P.

³ Hut–Tschekma<P.

⁴ Löffel–Zäli< P.

⁵⁻⁶ Готаар. P.

⁷ Schießgewehr–Toop<P.

⁸ датчик, P.

⁹ Schießpulver–Zomal<P.

¹⁰ андун, P.

¹¹ полод. булат, P.

¹² ачнк, P.

¹³ ажк, P.

¹⁴⁻¹⁵ лсух, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tscbengisch (ჩეხნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetiseh (თუშური)	
Salpeter	—	Gransau	Malchonescha	Pscha ¹	გვარჯილა
Silber	серебро	Deti ²	Detail	Dateb	ვერცხლი
Gold	золото	Desche ³	Deschau	Oker	ოქრო
Geld	—	Achsche	Achsche	Tater ⁴	ფული
Erde	земля	Late ⁵	Late ⁶	Jobste	მიწა
Thon	глина	Tapur	Tapur	Tika	თიხა
Sand	песок	Clum ⁷	Tesch	Lanvs	ქვიშა

Kalk	невесть	Kir	Kir	Kir	კირი
Stein	камень	Kera	Kera	Kera	ქვა
Quell	источник	Kulau	Chichaast	Tzkaro	წყარო
Fluß	река	Dokonehi ⁸	Dokachi ⁹	Chi	მდინარე
—	[дорога]	[ник]	[ник]	[ник]	გზა
—	[иоле]	[кааше]	[урт]	[ea]	მინდორი, ყანა
—	[луг]	[цан]	[цан]	[затибе]	მდელო
—	[гора]	[ламарг]	[ламарг]	[кмати]	მთა
—	[лёд]	[ша]	[ша]	[пша]	ყინული
—	[снег]	[луа]	[луа]	[ла]	თოვლი
—	[Дождь]	[Даугу]	[Дог]	[каре]	წვიმა
—	[гром]	[Делу]	[мог]	[кебхе]	ქუხილი
—	[молния]	[тазего]	[тазего]	[тап]	ელვა
—	[солнце]	[малх]	[малх]	[матх]	მზე
—	[месяц]	[бут]	[бут]	[бут]	მთვარე
—	[день]	[дв]	[ден]	[тха]	დღე
—	[звезда]	[зета]	[зета]	[тепу]	ვარსკვლავი
—	[ночь]	[быша]	[бузу]	[буссу]	ღამე
—	[полдень]	[декеха]	[мостиха]	[уткмодеде]	შუადღე
Jahr	год	Sehitebut ¹⁰	Zasehu	Scho	წელიწადი
Frühling	весна	Gura	Gura	Gasapul	გაზაფხული
Sommer	лето	Achke ¹¹	Achke ¹²	Chko ¹³	ზაფხული
Herbst	осень	Basti ¹⁴	Basti ¹⁵	Staboje ¹⁶	შემოდგომა
Winter	зима	Ai	Ai	Ach	ზამთარი
Schlaf	сон	Naap	Хаар	Naap	ძილი
Wachen	бдение	Samo wo	Samowo	Tohcnia	ღვიძილი
Krankheit	болезнь	Mogaz	Mogaz	Tatzitsehuar	ავადმყოფობა
Gesundheit	здравие	Denwa	Denwa	Denwa	ჯანმრთელობა
Külte	стужа	Schile	Schile	Pschele	სიცივე
Wiirme	теплота	Jaueche	Jaueche	Jobche	სითბო
Ruhe	покой	Waeha	Wacha	Tiwena	სიმშვიდე
Freund	друг	Dukawedsa	Dukawedsa	Ganakopi	მეგობარი

¹ Schwefel-Pscha<P.

² detaу, P.

³ дешау, P.

⁴ Geld-Tater<P.

⁵⁻⁶ лятე, P.

⁷ теш, P.

⁸⁻⁹ доканхи, P.

¹⁰ цашу, P.

¹¹⁻¹² бастე, P.

¹³ стаботе, P.

¹⁴⁻¹⁵ ахке, P.

¹⁶ хко, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tscbengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tuschetisch (თუშური)	
Feind	педруг	Wedsez	Wedsez	Mastgo	მტერი
Hunger	голод	Miske	Miske	Matzole	სიმშილი
Durst	жажда	Hagiule	Hagule	Hekuosso ¹	წყურვილი
Weiß	белый	Kain	Kain	Kuin	თეთრი
Schwarz	черный	Ardshi	Ardshi	Ardslui	შავი
Rotlv	красный	Zie	Zie	Zewe	წითელი
Grün	зеленый	Melosche ²	Jaschil	Ape	მწვანე
Blau	голубой	Sicne	Sicne	Sieue	ლურჯი
Gelb	жёлтый	Masha	Ashaga	Make	ყვითელი
Kleiu	малый	Shama	Zango	Katsgo	პატარა
Groß	великий	Dakko ³	Wakkawe	Dakku	დიდი
Hart	твердый	Tschaagwa	Tschakwa ⁴	Tschaakwa ⁵	მაგარი
Weich	мягкий	Kade	Kade	Kade	რბილი
Rauh	—	Tschago	Tschago	Tschago	ხორკლიანი
Glatt	—	Scharende	Scharende	Saja	სწორი, პრიალა
Süß	—	Marsi	Mirsende	Mazeli	ტკბილი
Bitter	—	Kähi	Kaende	Kahen	მწარე
Sauer	—	Muste	Muste	—	მჟავე
Schwer	—	Däsi	Didsende	Dadsin	მძიმე
Glatt	—	Däi	Dajende	Dau	სწორი,
Schön	—	Chashin	Chascliin	Lamasur	პრიალა
Ungestalt	—	Uon	Uou	Mosi	ლამაზი
Warm	—	Dauchan	Dauchan	Jubclie	უშნო
Kalt	—	Tschiale	Tschiale	Pschele ⁶	თბილი
Hoch	высокий	Lakkande	Lakkande	Tschaho	ცივი
Niedrig	низкий	Lachon	Lachon	Lachun	მაღალი
Tief	глубокий	Kargunda	Kargtiuda	Kokurun	დაბალი
Gut	—	Dikinda	Dikinda	Daki	ღრმა
Böse	—	Uonda	Uonda	Moshin	კარგი,
Weinen	—	Welcha	Welcha	Tchu ⁷	კეთილი
Lachen	смеяться	Wela	Wela	Wela	ცუდი, ავი
Liehn	любить	[тукаведзе]	Tukawedse	Wedze	ტირილი
Reden	говорить	Lie	Lie	Loor	სიცილი
Tödten	убить	Toha	Toha	Heor	სიყვარული
Sterben	умерший	Wcllin	Wellin	La	ლაპარაკი
Todt	умереть	Daka	Daka	Daka	მოკვლა
Leben	жить	Denzek	Denzek	Deni	სიკვდილი
Essen	есть	Taka ⁸	Taka ⁹	Takar	მკვდარი სიცოცხლე ჭამა

¹ ‘Такуоссо, Р.

² яшнл, Р.

³ вакапе, Р.

⁴⁻⁵ чаагва, Р.

⁶ Rauh–Pscliele<P.

⁷ Gut–Tchu<P.

⁸⁻⁹ яка, Р.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Tsche- tschengisch (ჩეჩნური)	Inguschisch (ინგუშური)	Tusehetisch (თუშური)	
Trinken	пить	Malla	Malla	Malhar	სმა
Geben	дать	Dajetse	Dajetse	Lipson	მიცემა
Bitten	—	Sadda	Sadda	Dichos ¹	თხოვნა
Nehmen	брать	Zajerirs	Zajerirs	Dakimams	აღება
Sehen	видеть	Daires	Daires	Tkoo	ხედვა
Hören	слышать	Katairas	Katairas	Gatza	სმენა
Gehen	—	Kowai	Koai	Goai	წასვლა
Heute	—	Tachan	Tachan	Tgada	დღეს
Gestern	—	Silcham	Kanlam	Psara	გუშინ
Morgen	—	Kan	Kan	Tkan ²	ხვალ

¹ Bitten–Dichos<P.¹ Gehen–Tkan<P.

7. 8. Kabardinische und Abassische Sprache*

(ყაბარდოული და აბაზური ენები)

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kuscli-hasib- Abass. (კუმჰასიფ- აბაზური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზური)	
Gott	бог	T'ha	Antseha	Antsclia	ღმერთი
Herr	боярин	Suchoch	Suchoch	Sach	ბატონი
Ich	а	Sus ¹ , ser	Sera	Sera	მე
Mein	мой	Sesie	Sera ³	Serisbu ³	ჩემ
Du	ты	Uor	Uara	Uara	შენ
—	[твой]	[ayiem]	[ypyty]	[yapimy]	შენ
Er	он	Der ⁴	Urntuhas hu ⁵	Aujab	ის
Wir	мы	Fer ⁶	Scherda	Harhab	ჩვენ
Ihr	вы	Acher ⁷	A'nt ⁸	Auat ⁹	თქვენ
—	[оhe]	[axep]	[aht]	[ayat]	ისინი
Sein	—	Ariesch	—	Sistu	თავისი, მისი
Wir	—	Der	—	—	ჩვენ
Unser	—	Dedia	Harechtu	Harechzu	ჩვენი
Euer	—	Fesia	Schischtu	Schischzu ¹⁰	ჩვენი

Wer	кто	Chet	Dasuda ¹¹	Dasuda	რინ
Wessen	чей	Ghetia	Isputa	Isduda	ვისი
—	[кому]	[хет]	—	—	ვის
—	[кого]	[хет]	—	—	ვის
Hieher	сюда	Midda	Arech	Arech	აქეთ
Dorthin	туда	Adda	Auech	Auech ¹¹	იქით
Neulich	недавно	Kadscha acham	Usaberch	Scherdejem-zist	ახლახანს
Längst	давно	Kodscha gasch	Schedezchei ¹³	Scherde	დიდიხანია
Nahe	близко	Bl'agasch	Jegorno	Aigo	ახლოს
Fern	далеко	Shishesch	Iclikarau ¹⁴	Ichkara ¹⁵	შორს

* ყაბარდოულ და აბაზაურ ენათა ლექსიკონებს გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონ-დებში ვერ მივაკვლიეთ. ისიც შევადარეთ პალასის ხელნაწერ დედანს (ფ. 94, оп. 2, № 62). „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არის შემდეგი დაყოფა: გერმანული – ყაბარდოული – კუმჰასიფ-აბაზაური – ალთიქესეკ-აბაზაური. პალასს კი შემდეგნაირი დაყოფა აქვს მოცემული: რუსული–უნგრული–ალთიქესეკ-აბაზაური–კუმჰასიფ-აბაზაური–ყაბარდოული. შენიშვნებში ჩვენ ვხმარობთ რუსულ ტრანსკრიფციას, როგორც ეს პალასს აქვს თავის დედანში გამოყენებული. კვადრატულ ფრჩხილებში ვათავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება – გ. გ.

¹ за, P.

⁵ аѣаѣ, P.

⁹ шашок, P.

¹³ шердецхей, P.

² Гаге, P.

⁶ дер, P.

¹⁰ Wir-Schischzu<P.

¹⁴ ишкарау, P.

³ зеристу, P.

⁷ фер, P.

¹¹ дезекуда, P.

¹⁵ ишкара, P.

⁴ ар, P.

⁸ ферра, P.

¹² авех, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუმჰასიფ- აბაზაური)	Altekese- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Was	что	Sit	Ischirpi	Esetzia ¹	რა
Ja	да	Ago	Osa	Esetzia	ჰო
Nein	нет	Acham, Haua	Map	Ekesima	არა
En	1	Se	Seke	Seke	ერთი
Zwey	2	Tu	Gubà	Gubà	ორი
Drey	3	Schi	Chebà	Chebà	სამი
Vier	4	[птле]	[ошибà]	[бпшбà]	ოთხი
Fünf	5	Pt'lc ²	Bschibà ³	Bschibà ⁴	ხუთი
Sechs	6	Tsclm ⁵	Chuba ⁶	Chubà ⁷	ექვსი
Sieben	7	Ble	Bischbà	Bshibà	შვიდი

Acht	8	Ge'	Achbà	Achbà	რვა
Neun	9	Bgu	Ischbà	Ischbà	ცხრა
Zehn	10	Psche	Shabà	Sabà	ათი
Eilt	11	Pschekus	Bshasà	Swis	თერთმეტი
Zwölf	12	Pschekut	Bshug	Sug	თორმეტი
Dreyzehu	13	Pschekusch	Shacli	Sag	ცამეტი
Vierzehn	14	Pschekuptl'e	Wibsch	Giwsch	თოთხმეტი
Fünfzehn	15	Pschekiitchu	Such	Such	თხუთმეტი
Sechszehn	16	Pschekuch	Shaf	Shits	თექვსმეტი
Siebenzehn	17	Pschekubl'	Sliibsch	Shibsch	ჩვიდმეტი
Achtzehn	18	Pschekwich	Sha	Sach ⁸	თვრამეტი
Neunzehn	19	Pschekubg'	Shewsch	Shewsch ⁹	ცხრამეტი
Zwanzig	20	Toscli	Gosha	Gosa	ოცი
Ein u. zwanzig	21	Toschera sire ¹⁰	[гожа зеке]	[гоза зеке]	ოცდაერთი
Zwey ü. zwanzig zig	—	Toscli era tore	—	—	ოცდაორი
Drey u. zwan zig	—	Tosch era schirre	—	—	ოცდასამი
Neun ü. zwan zig	—	Toscli era bgure ¹¹	—	—	ოცდაცხრა
Dreyssig	30	Tosch era psehirre	[гожежебн]	Gusus sabe ¹²	ოცდაათი
Ein u. Dreyssig	—	Tosch era pscliir- restre ¹³	—	—	—
Vierzig	40	Pt'Usch	Gungosa	Gungosa	ორმოცი
Fünfzig	50	Pt'liäch era pschi- rre	Gungosa schebi	Gungosa saba	ორმოცდაათი
Sechzig	60	Chitsch	Chin gosa	Cliin gosa	სამოცი
Siebenzig	70	Chitsch era pschi- rre	Chin gosa schebi	Chin gosa saba	სამოცდაათი
Achtzig	80	Toschitl	Pshin gosa	Bschin gosa	ოთხმოცი

¹ аuvia, P.

² тху, P.

³⁻⁴ хуба, P.

⁵ хй, P.

⁶ феба, P.

⁷ цеба, P.

⁸ ах, P.

⁹ гевш, P.

¹⁰ тошера-жире, P.

¹¹ Zwey u. zwanzig-Tosch era bgure<P.

¹² розус заба, P.

¹³ Ein u. dreyssig-Toschera pschirrestre<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Neunzig	90	Toschitl'era psehirre	Pshin gosa scliebi	Bschin gosi saba	ოთხმოცდაათი
Hundert	100	Sehe	Schke	Ske	ასი
Zweihundert	200	Schit	Guseh	Gus	ორასი
Dreyhuncrt	300	Sehisch	Chihschu	Clies	სამასი
Tausend	1000	Min. od. Schipsch	Seki	Seki	ათასი
Mensch	человек	Zug	Agu	Gu	ადამიანი
Volk	парод	Schile	Kit	Kit	ხალხი
Vater	отец	Jada	Jaba.	Urak	მამა
Großvater	дед	Jadema jada	Jabjeba	Seralp	პაპა
Mutter	мать	Ana	Jan ¹	Anschoch	დედა
Papa	папа	Deda	Saba	Deda	მამა
Mama	мама	Nana	Ninna	N inua	დედა
Bruder	брат	Schtsche	Tschi	Asche	ძმა
Schwester	сестра	Stschipchu	Chsclia	Achsche	და
Sohn	сын	Ivo, Jukwa	ippa	Spa	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Pchu	Ipha ²	Ipha ³	ქალიშვილი
Enkel	—	Korulchn	Ippipa	Sachschespa ⁴	შვილიშვილი
Kind	дитя	Schadla	Tschkttn	Sitschgun	ბავშვი
Knabe	мальчик	Schaua	Arps	Spa	ბიჭი
Mann	—	Tie	Chadza	Kadza	კაცი
GreiB	—	Tl'iseh	Liggaf	Ligges'	მოხუცი კაცი
Altes Weib	—	Fesish	Tawshus	Tawsns ⁵	მოხუცი ქალი
Ehemann	муж	Tie	Lcliadza	Skadza	ქმარი
Ehefrau	жена	Fis	Pchus	Stewswa	ცოლი
Weib	—	Fis	Pchus	Pchas ⁶	ქალი
Jungfer	дева	Hagebs ⁷	Pchuspa	Hisba	ქალწული
Hure	—	Tschansh	Tschenshu	Tschensh ⁸	კახპა
Haar	волос	Sch hats'	Abra	Libre	თმა
Bart	брада	Shake	Ishake	Sheke	წვერი
Stirn	лоб	Nata	Illech	Kapech	შუბლი

Auge	глаз, око	Ne	Ulla	La	თვალი
Nase	нос	Pe	Pin za	Pinza	ცხვირი
Ohr	ухо	T'hakuma	Limha ¹⁰	Lumbha	ყური
Mund	рот	She	Itscha	Itscha	პირი
Lippe	—	Uptschake	Ipisch	Ipis ¹¹	ტუჩი
Zahn	зуб	Dse	Pitz	Pitz	კბილი
Zunge	язык	Bsegu	Ibs	Ibs	ენა

¹ яна. P.

²⁻³ ифа. P.

⁴ Enkel-Sachschespa<P.

⁵ Mann-Tawsus<P.

⁶ Weib-Pclias<P.

⁷ rarenc, P.

⁸ Hure –Tschensh< P.

⁹ шьатс, P.

¹⁰ лимба, P.

¹¹ Lippe—Ipis'<P.

Deutsch (გერმანული)	(Russisch) (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Haupt	голова	Tsch'ha	Aka	Jeka	თავი
Hals	шея	Psche	Akda	Jukda	ყელი, კისერი
Schulter, Arm	плечо	Damasch'ha	lsehgwa	Ischgwaka	მხარი, მკლავი
Hand. Vorder arm	рука	Ah	Impe	Inape	ხელი
Finger	палец	Absehuambs ¹	Maschehaha	Metsche ²	თითი
Nagel	поготь	Abshana	Maiuchimpsa	Kapche	ფრჩხილი
Lende	—	Kobk'	(n.i)	Juatza	თემოები, ბარ- კალი?
Schienbein	—	Tledi	Schachua	Schachua ³	წვივი
Fuß	нога	T hie ⁴	Schape	Shape	ფეხი
Knie	колено	T'Irlagashe	Schamoha ⁵	Schamchede dirka	მუხლი
Brüste	—	Bits	Kika	Kika	ძუძუ
Haut	—	Fa	Itschoisch	Itseha ⁶	კანი, ტყავი
Fleisch	мясо	Le	Shi	Shi	ხორცი
Knochen	кость	Kubschha ⁷	Abu	Bogo	ძვალი
Blut	кровь	T'h'li ⁸	Sch a	Selm	სისხლი
Fett	жир	Pscher	Shipsila	Sehe	ქონი
Gehirn	—	Seh'hakuts	Schabula- scha	Kuts ⁹	ტვინი
Herz	сердце	Gu	Gu	Gu	გული
Schweiß	пот	Pschanteps	Pchidse	Pchidse	ოფლი

Hund	собака	Ha	La	La	ძაღლი
Katze	копгკა	Gedu ¹⁰	Zugu	Zuku	კატა
Ochs	бык	We	Tsche	Tsche	ხარი
Kuh	корова	Sham	She	She	ძროხა
Kalb	телёнок	Schke	Hus	Hus	ხბო
Pferd	лошадь	Schi	Schi	Stschi	ცხენი
Esel	—	Schid	Schide	Scheda	ვირი
Maulthier	—	Kadir	Kush	Kadir ¹¹	ჯორი
Schaf	овца	Mel' ¹²	Wosa ¹³	Wosa ¹⁴	ცხვარი
Widder	баран	Te	Tig	Te	ერკემალი
ziejre	коза	Bshan	Shima	Shima	თხა
Bock	козёл	Dejoch	Ab	Abe	ვაცი
Lam	—	Schi na	Sis	Sis ¹⁵	ბატკანი
Schwein	евнпъа	Ko, Paschka	Choa	Choa	ღორი

¹ Абхуамбе,, P.
² Матше, P.
³ Lende–Sehacbmi<P.
⁴ тье, P.
⁵ кика, P.

⁶ Brüste–I tscha<P.
⁷ кубшъа, P.
⁸ тдьП. P.
⁹ Gehirn—Kuts<P.
¹⁰ Еду. P.

¹¹ Esel–Kadir< P.
¹² шил. P.
¹³ шиде, P.
¹⁴ шеда, P.
¹⁵ Lam–Sis<P.

Deutsch (გერმანული)	(Russisch) (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib–Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekese- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Hirsch	—	B'lana	Scherech	Scherech	ირემი
Kameel	—	Machscha	Machtscha	Machsche ¹	აქლემი
Hahn	петух	Adaka	Arba	Ariba	მამალი
Huhn	курица	Get	Akutu	Kutu	ქათამი
Gans	гусь	Kas	Kas	Kas	ბატი
Ente	утка	Babisch	Babisch	Babisch	იხვი
Waizen	пшеница	Gods	Gods	Gods	ხორბალი
Gerste	ячмень	Ha	Kirbitsch	Kirbitsch	ქერი
Hirsen	просо	Pchu	Schirdse	Schirdse	ფეტვი
Fuchsschwan	—	Besheke ²	—	—	ღომი
Haber	овёс	Santch	Bagina	Santch	შვრია
Mays	—	Nartuch	Nartuch	Nartuch	სიმინდი
Tabak	—	Tutun	Tutun	Tutun	სიმინდი
Reiß	—	Prunsh	Prunsh	Prunsh	ბრინჯი
Baumwolle	—	Pshechuts	Bambi	Arzima ³	ბამბა
Wasser	вода	Psi ⁴	Dse ⁵	Dse ⁶	ბამბა
Bier	—	Sirre	Sirre	Sirre ⁷	ლუდი
Wein	Вино	Schagir ⁸	Agu ⁹	Schagir ¹⁰	ღვინო

Brantwein	—	Arka	Arka	Arka ¹¹	არაყი
Frische Milch	молоко	Sche	Chsche	Chsche	რძე
Saure Milch	кислое мо- локо	Tsch'chu	Chirtsche	Chirtze	მაწონი
Honig	—	Fau	Tzcha	Tzche	თაფლი
Wachs	—	Schechu	Tscha	Tscha	ცვილი
Biene	—	Bshe	Tsehecha	Tschecha	ფუტკარი
Meth	—	Fadaplish	Godsa	Godse ¹²	მეთი
Brod	хлеб	Schakua	Schakua	Mikel	პური
Butter	масло	Tschu ¹³	Schischa	Chuchscha	კარაქი
Käse	сыр	Tkuaja	Asu	Asu	ყველი
Ey	яйко	Jedike	Kutech	Kutech	კვერცხი
Fisch	рыба	Bshe ¹⁴	Psic	Arge	თევზი
Vogel	птица	Bga	Chschi	Chschi	ფრინველი,
Feder	перо	Bschi ¹⁵	Chemzug- wa ¹⁶	Pchenzuga	ჩიტი
Mehl	—	Hashiga	Schilla	Schilla ¹⁷	ფრთა
Leinen	—	Keten	Geten	Geten	ფქვილი
Wolle	шерсть	Tzi	Lasa	Lasa	ტილო
					მატყლი, შალი

¹ Hirsch–Machsche<P.

² Fuchsschwanz–Besheke<P.

³ Mays–Arzima<P.

⁴⁻⁶ cuppe, P.

⁵ ary, P.

⁷ Bier–Sirre<P.

⁸⁻⁹⁻¹⁰ арка, P.

¹¹ Brantwein–Arka<P.

¹² Honig–Godse<P.

¹³ тху, P.

¹⁴ бзе, P.

¹⁵ бзи. P.

¹⁶ пхемцугва, P.

¹⁷ Mehl–Schilla<P.

23. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II.

353

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Seide	—	Dana	Barsina	Barzima	აბრეშუმი
Leder	—	Mosku	Mosku	Mosku	ტყავი
Luken	—	Tzie	Kuslie	Kumshe	ტილო
Hemd	—	Jana	Ase	Ase	პერანგი
Beinkleider	—	Gonscliek	Ajkwa	Aikwa ¹	ნიფხავი
Kleid	платье	Schigin	Schegutscha	Sehegiitsche	კაბა
Hut	—	Pa	Kalpa	Kalpa ²	ქუდი
Messer	нож	Se	Achospa	Achospa	დანა
Löffel	ложка	Bseuiischeh	Mahatscha	Mhadscha	კოვზი
Sichel	—	Tschemek	Tschebik	Tzebik ³	ცელი

Heu	сено	Mok	Pselia	Tzua	თივა
Pflug	соха	Pchaascha	Koten	Koten-uiad-sa	გუთან
Schwerd	—	Tjeta, Sehesch-chua	Afua	Sa. Achua	ხმალი
Feuergewehr	—	Fok	Fkek	Schuek ⁴	თოფი
Feuer	огонь	Mafa	Mitzä	Mitzä	ცეცხლი
Holz	дрова	Pclia	Mitscha	Mitscha ⁵	შეშა
Baum	дерево	Shich	Fa ⁶	Tzla	ხე
Zuudersehwa	трут	Stamila	Taplo ⁷	Tsimtza	აბედი
Schieß pul ver	—	Gin	Puschkapor	Kuse ⁸	თოფის წამალი
Feuerstein	кремень	Stauik	Puschkakö ⁹	Schedza	კაჟი
Salz	соль	Tschug	Shika	Dshika ¹⁰	მარილი
Stahl	сталь	Dshan	Shirre	Dshibga	ფოლადი
Eisen	железо	Gutsch	Icha	Aiclia	რკინა
Bley	евонец	Bsamtza ¹¹	Sesza ¹²	Samza	ტყვია
Zinn	олово	Sachu	Bsoch	Bsoch	კალა
Kupfer	медь	Gwuaptla	Gwa	Gwa	სპილენძი
Messing	—	Dslies	Dshes	Dshes	თითბერი
Schwefel	—	T'hobshashwa	Sogtschuch	T'h'oguseh	გოგირდი
Salpeter	—	Gin chusch	T'hogoscha	Kschisch ¹³	გოგირდი
Silber	серебро	Dishin	Risna	Risna	ვერცხლი
Gold	золото	Discha	Pchi	Pclie	ოქრო
Geld	—	Aehsche	Achscha	Ach-Schesch ¹⁴	ფული
Erde	земля	Tschi	Tula	Tzula	მიწა
Thon	глии	Tate	üusch	Chantzir ¹⁵	თიხა
Sand	песок	Pschacliau	Pschacha	Pschacha	ქვიშა

¹ Seide–Aikwa<P.

² Hut–Kalpa<P.

³ Sichel–Tzevik P.

⁴ Schwere!–Schuek<P.

⁵ миче. P.

⁶ тцла, P.

⁷ чиица, P.

⁸ Schif.üpulver—Kuse<P.

⁹ шедца, P.

¹⁰ жива. P.

¹¹ зевца, P.

¹² бзамца, P.

¹³ Messing– Kscliiscli<P.

¹⁴ Geld– Acliscliesch<P-

¹⁵ хапцн, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- aib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altekese- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Kalk	известь	Jate chush	Hasch	Nuschkwakwa	კირი
Stein	камень	Miwe	Hauk	Hak'	ქვა
Quell	ключ	Psinna	Sig	Sig	წყარო
Strom	река	Pschuachgwo ¹	Dsedu	Sedu	მდინარე
Weg	дорога	Gok	Mgo	Mugi	გზა
Acker	пашня	Meschipa	Amchi	Rika	ყანა
Wiese	луг	Makupa	Zachirta	Zachirta	მდელო, საძო- ვარი
Berg	гора	Bgi, Kuschha	Buch	Buko, Du	მთა
Eis	лёд	Mil	Tzhasche	Tzhasche	ყინული
Schnee	сног	Uas'	Se	Se	თოვლი
Regen	Дождь	Uaachch	Kuà	Kua	წვიმა
Donner	гром	Gagwa	Diduai	Aschwandidi	ქუხილი
Blitz	молния	Ohohske	Imazuswai	Atza ²	ელვა
Sonne	солнце	Digga	Mara	Marà	მზე
Mond	месяц	Masa	Mesd	Mesè	მთვარე
Tag	день	Machua	Misch	Mischtsche	დღე
Sterne	звезда	Wagna	Jatsch	Jatscha	ვარსკვლავი
Nacht	ночь	Shesch	Wak	Wakla	ღამე
Honte	сегодня	Moha	Jechba	Wachtza	დღეს
Gestern	вчера	Togasa	Jeze	Jeze	გუშინ
Morgen	завтра	Bshedia	Wotache	Uaze	ხვალ
Mittag	полдень	Schage	Schibshan	Schibshe	შუადღე
Woche	—	T'hamachua	Mschescha	Mitschascha	კვირა
Monat	—	Masa	Miska	Miske ³	თვე
Julir	год	It'les	Sksik	Skuschik'	წელიწადი
Früling	весна	Gatche	Apna	Gapne	გაზაფხული
Sommer	лето	Gamuchwa	Apch ⁴	Pchne	ზაფხული
Herbst	осень	Bsheha	Atsue	Sme ⁵	შემოდგომა
Winter	липа	Shimachwa	Gine	Gine	ზამთარი
Schlafen	сон	Shie	Ditscha	Tschha ⁶	ძილი
Wachen	несон	Sherkam	Degitschu	Degitsehu	ღვიძილი
Krankheit	болезнь	Uhs	Aa&ichwi	Isaschki	ავადმყოფობა
Gesundheit	здравие	Sa peach	Disgwadu	Sisgwadch	ჯანმრთელო- ბა

Kälte	холод	Schaä ⁷	Eclita	Tchta	სიცივე
Hitze	теплота	Chwaba	Pchau	Pcha	სიცხე
Ruhe	покой	Una	Titse	Chareksima	სიმშვიდე
Freund	Друг	Fis. Sit ⁸ , Schog ⁹	Sua	Desua	მეგობარი

¹ псушгво. Р.

² аце, Р.

³ Woche–Miske<Р.

⁴ апхс. Р.

⁵ зине, Р.

⁶ чъа, Р.

⁷ тая. Р.

⁸ фиозиф, Р.

⁹ шаг, Р.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუშჰასიფ- აბაზაური)	Altckesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Feind	недруг	Bi	Sagà	Gà	მტერი
Hunger	голод	Hamischge	Rezha	Drizha	სიმშილი
Durst	жажда	Uhuschaasch	Kitzagbi	[шыже]	წყურვილი
Weiß	белый	Chush ¹	Sclikoka	Schkokwa	თეთრი
Schwarz	чёрный	Fitse ²	Ekotzo	Kaitscha	შავი
Roth	красный	Plish ³	Pkabschi	Kabschi	წითელი
Grün	зелёный	Udsifa	Udsifa	Udsifa	მწვანე
Blau	синий	Schocho ⁴	Grua ⁵	Tschuch ⁶	ლურჯი
Gelb	жёлтый	Chosh	Cha ⁷	Glmasli ⁸	ყვითელი
Klein	малой	Tsuk ⁹	Katschkun ¹⁰	Schkun ¹¹	პატარა
Groß	большой	Gin	Du	Du	დიდი
Süß	—	Apf	Kada	Kada	ტკბილი
Sauer	—	Dik	Esa	Aischa ¹²	მჟავე
Gut	доброй	Fi	Ipsi	Ibsi	კეთილი, კარ- გი
Böse	худой	Bsago	Atschga ¹²	Itsehge	ცუდი, ავი
Hart	—	Bidde	Idera	Idära	მაგარი
Weich	—	Schaba	Ipschkau	Ipschka	რბილი
Rauh	—	Fareknasa	Tscheriptzatib	Tscheriptzatip	ხორკლიანი
Glatt	—	Napakabsa	Itzka	Tscliimmitz- kazke ¹⁴	სწორი, პრი- ალა
Schwer	тяжелый	Ondog	Chemtan	Chemta'	მძიმე
Leicht	легкой	Psinscha ¹⁵	Plese ¹⁶	Laase ¹⁷	მსუბუქი
Schön	—	Däche	Pschtsesau	Pschtse	ლამაზი

Ungestalt	—	Aja	Gumchan	Gumcha	ულამაზო
Furchtsam	—	Karabga	Irlmup	Karabga	მშიშარა
Warm	—	Chnaba	Pchagu	Ipcha	თბილი
Kalt	—	Schaa	Echta	Ichta	ცივი
Hoch	—	T'h'aga	Haga	Haga	მაღალი
Niedrig	—	Tlaschcha	lsgau	lsga	დაბალი
Tief	—	Ku	Tzola	Ipga	ღრმა
Weinen	—	Mag	Detzui	Detzui	ტირილი
Lachen	—	Madehasch	Dkischtscha	Dirkitbch- tschi ¹⁸	სიცილი
Liehen	любить	Tsitscha- sescli	Schibsa	Bsidisbi	სიყვარული

¹ филзе, P.

² плиже, P.

³ удзиџа, P.

⁴ пихо, P.

⁵ чух, P.

⁶ рруа, P.

⁷ хуаж, P.

⁸ ха, P.

⁹ тпук. P.

¹⁰ шкун, P.

¹¹ начкун, P.

¹² Süß–Aischa<P.

¹³ ачха, P.

¹⁴ Hart–Tschimmitzkazke<P.

¹⁵ напакапса, P.

¹⁶ итска, P.

¹⁷ чимицкацке, P.

¹⁸ Schön—Dirkitbchtschi<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Kabardin. (ყაბარ- დოული)	Kusch-ha- sib-Abass. (კუმჰასიფ- აბაზაური)	Altekesek- Abass. (ალთიქესეკ- აბაზაური)	
Sprechen	говорить	Mapsatle	Detschoshi	Dotsehashi	ლაპარაკი
Tödten	убить	Ukingo	Dischta	Dischi	მოკვლა
Sterben	умереть	Tlaga	Dipsi	Ipse	კვდომა
Leben	жить	Psau	Debgau	Ilige ¹	ცხოვრება
Kranken	—	Mauus	Ichi	Ichi	ავად გახდომა
Essen	есть	Masehehe	Atschaua ²	Ditsclii	ჭამა
Trinken	пить	Jofa	Ishi ³	Ishi	სმა
Geben	давать	Ptinsch	Isti	Isti	მიცემა
Nehmen	вмѣть	Kithinseh	Sichuscht	Gegaimsch	აღება
Fordern	просить	Detlaunsch	Istuscht	Sichwa	თხოვნა
Sehen	—	Seblinsh	Sibschwascht	Disba	დანახვა
Hören	—	Sechechinsh	Elischwaseht	Jechaga	გაგონება
Geben	—	Konsch	Dezuscht	Deza	სვლა
Reiten	—	Tschesinsch	Detschisluscht	Tschisu	ცხენით სვლა
Senden	—	Dgakonsch	Dochstaselit	Dochste	გაგზავნა
Warten	—	Saasha	Dachkashut	Hagik	მოცდა

¹ ихи, P.

² ачава, P.

³ иж, P.

⁴ Sehen-Haisb<P.

9. Awganische, Dugorische und Ossetische Sprache*
(ავღანური, დიგორული და ოსური ენები)

Deutsch	[Russisch]	Awganiseh	Dugorisch	Ossetisch	
(გერმანული)	(რუსული)	(ავღანური)	(დიგორული)	(ოსური)	
Gott	бог	Chudai	Chuzau, Chzau	Chuzau	ღმერთი
Herr	боярин	Agoi, Malik	Dschuishan ¹	Eidaar	ბატონი
Ich	я	Se	Asse	Asse	მე
Mir	мне	—	Manen	Manen	მე
Mich	—	—	Man	Man ²	მე
Mein	мой	—	Manai	Manu	ჩემი
Du	ты	—	Du	DU	შენ
Dich	—	—	Do	Do ³	შენ
Dir	тебе	—	Dauan	Dauan	შენ
Dein	твой	—	Doi	Dauu	შენი
Er	он	—	Jeije ⁴	Uju ⁵	ის
Wir	мы	—	Mach	Mach	ჩვენ
Ihr	вы	—	Sumach	Sumach	თქვენ
Sie	они	—	Jeta	Jeta	ისინი
—	[себе]	—	[Ахей]	[Ахей]	თავისთავს
Sein	Свой	—	Acheje	Acheje	თავისი
—	[нам]	—	[Махан]	[Махан]	ჩვენ
Unser	—	—	Mach	Mach ⁶	ჩვენი
—	[вам]	—	[Зумахан]	[Зумахан]	თქვენ
Euer	вас, ваш	—	Sumach	Sumach	თქვენ, თქვენი
Wer	кто	Tzogi	Kai	Kai	ვინ
—	[чей]	—	[Кей]	[Кей]	ვისი
Wem	кому	—	Kam an	Kaman	ვის
Wen	—	—	Ke	Ke	ვის

* დიგორულ და ოსურ ენათა ლექსიკონები გიულდენშტედტის ხელნაწერ ფონდებში ვერ ვნახეთ. ამიტომ ისიც შევადარეთ პალასის ხელნაწერ დედანს (ფ. 94, ოპ. 2, № 89). „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არის შემდეგი დაყოფა: გერმანული – ავღანური–დიგორული–ოსური; პალასს კი თავის ხელნაწერში ასე დაუყვია: რუსული – დიგორული–ოსური. ავღანური სიტყვები პალასს სიტყვათა ამ კონაში არ აქვს, ამიტომ ჩვენ ისინი არ შეგვიმოწმებია. შენიშვნებში ჩვენ აქაც ვხმარობთ რუსულ ტრანსკრიფციას, როგორც ეს პალასს აქვს თავის დედანში გაკეთებული. კვადრატულ ფრჩხილებში კი ვათავსებთ იმ სიტყვებს, რომლებიც „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემაში არ გვხვდება – გ. გ.

¹ Джуйсган, Р.

² Mich–Man<P.

³ Dich–Do<P.

⁴ Tere, P.

⁵ ye, P.

⁶ Unser–Mach<P.

⁷ Wen–Kechedza<P.

Deutsch	[Russisch]	Awgauisch	Dugorisch	Ossetisch	
(გერმანული)	(რუსული)	(ავღანური)	(დიგორული)	(ოსური)	
Hiehcr	сюда	Delerasch	Anlama	Ardam	აქეთ
Dorthin	туда	Tschertudi	Uonluma	Uortuin	იქით
Längst	давно	Dir	Rage	Rage	დიდიხანია
Mculich	недавно	S	Arage ¹	Arage ²	ახლახანს
Nahe	близко	Niksiüi	Chasteg ³	Chasteg ⁴	ახლოს
Fern	далеко	Lurid i	Idaart	Dänin	შორს
Was	что	—	Neije	Tziu	რა
Ja	Да	—	Ma	O	ჰო
Nein	нет	Nischta	Neije	Nei	არა
Bey	—	—	Ma	Ma	-თან
Hinter	—	—	Fasstèkei	Fasstèkei	უკან
Vor	—	—	Fitzag	—	წინ
Sehen	—	—	Tuchau	Tuchai ⁵	გვერდზე. ახლოს
Für	—	—	Bal	Tchai ⁵	-თვის, -ით
Ein	один	Jan	Jaue	Ju	ერთი
Zwey	два	Dua	Due	Due	ორი
Drey	три	Dre	Arta	Arte	სამი
Vier	четыре	Salur	Zuppar	Zuppar	ოთხი
Fünf	пять	Pinse	Fons	Fons	ხუთი
Sechs	шесть	Spag	Aehsasse	Achses	ექვსი
Sieben	семь	Ue	Aafd	Aafd	შვიდი
Acht	восемь	Ate	Ast	Ast	რვა
Neun	девять	Nehe	Farast	Farast	ცხრა

Zehn	десять	Las	Des	Des	ათი
Eilf	одиннадцать	Jau las	Jauan des	Ju des	თერთმეტი
Zwölf	—	Du las	Dua des	Dua des	თორმეტი
Dreyzehn	—	Dre las	Artin des	Artin des	ცამეტი
Verzchn	—	Sarlas	Zuppar des	Zuppar des	თოთხმეტი
Fünfzehn	—	Pinselas	Fintes	Fintes	თხუთმეტი
Sechzehn	—	Spalas	Achsar des	Achsar des	თექვსმეტი
Siebenzehn	—	Ulas	Aaftes	Aaftes	ჩვიდმეტი
Achtzehn	—	Atilas	Astes	Astes ⁶	თვრამეტი
Neunzehn	девятнад	Nulas	Sandes	Sudes	ცხრამეტი
	цать				
Zwanzig:	двадцать	Schil	Insei	Seds	ოცი
Ein u. zwan-	—	Jau isclit	Jauama insei	Juaina seds	ოცდაერთი
zig					
Zwey u.	—	Dua ischt	Duaiua insei	Duama seds	ოცდაორი
zwanzig					

¹⁻² неpare, P.

³⁻⁴ хастек, P.

⁵ Bey-Tchai<P.

⁶ Zwölf-Astes<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Neun u.	—	Nau isclit	Farastama insei	Farastama seds ¹	ოცდაცხრა
zwanzig					
Dreissig	тридцать	Desch	Desama insei	Desama seds	ოცდაათი
Ein u. dreis-	—	Jau desch	Jauandesama	Jauandesama	ოცდათერ-თ
sig			insei	seds ²	მეტი
Vierzig	сорок	Salwecht	Duinsedshi	Dui sedsi	ორმოცი
Ein u. vier-	—	—	Jauama Duin-	Juama Dui-	ორმოცდა-
zig			sedshi	sedsi ³	ერთი
Fünfzig	50	Pansos	Desama Duii-	Desama Dui-	ორმოცდაათი
			sedslui	sedsi	
Ein ii. fünf	—	Jau pansos	Jauau Desama	Juan Desama	ორმოცდა-
zig			Duinsedshi	Duisedsi ⁴	თერთმეტი
Sechzig	60	Spete	Artin sedshi	Arti sedsi	სამოცი
Eiu u. sech-	—	—	Jauama Artin-	Juama Arti-	სამოცდაერთი

zig			sedslīi	sedsi ^s	
Siebenzig	70	Auwia	Desama Artin- sedshi	Desama Arti- sedsi	სამოცდაათი
Ein u. sie- benzig	—	—	Jauan Desama Artinsedshi	Juan Desama Artisedsi ⁶	სამოცდა- თერთმეტი
Achtzig	80	Atià	Zupparin sed shi	Zuppar sedsi	ოთხმოცი
Ein u. acht- zig	—	—	Jauama Zuppa- rinsedshi	Juama Zuppar- sedsi ⁵	ოთხმოცდა- ერთი
Neunzig	90	Nui	Desania Zuppa- rinsedshi	Desama Zup- parsedsi	ოთხმოცდა- ათი
Ein u. neun- zig	—	—	Jauan Desama Zuppariusedshi	Juan Desama Zupparsedsi ⁸	ოთხმოცდა- თერთმეტი
Hundert	100	Sil	Fonsinsedshi, Ssadda	Fons sedsi	ასი
Zweyhun- dert	—	Dua sili	Des insedslīi	Dessissedsi	ორასი
Dreihundert	—	Dre sili	Arta sadda	Arta sadda	სამასი
Tausend	—	Sir	Des sadda	Des sadda u. s. w. ⁹	ათასი

¹ Ein u. zwanzig–Farastama sedsi<P.

² Ein u. dreissig–Jauandesama sedsi<P.

³ Ein u. vierzig–Juama Duisedsi<P.

⁴ Ein u. fünfzig–Juan Desama Duisedsi<P.

⁵ Ein u. sechzig–Juama Artisedsi<P.

⁶ Ein u. siebenzig–Juan Desama Artisedsi

⁷ Ein u. achtzig–Juama Zupparsedsi<P.

⁸ Ein u. neunzig–Juan Desama Zupparsedsi

⁹ Zweihundert–Des sadda u. s. w.<P.

Deutsch	[Russisch]	Awganisch	Dugoriscli	Ossetisch	
(გერმანული)	(რუსული)	(ავღანური)	(დიგორული)	(ოსური)	
Mensch	человек	Salai	Leg	Leg	ადამიანი
Volk	народ	Chalek	Adan ¹	Adam	ხალხი
Vater	отец	Plar	Fidde	Fid	მამა
Großvater	дед	—	Fidde fidde	Fidde Fid	პაპა
Mutter	мать	Mur	Made	Mad	დედა
Papa	тятя	Baba	Dada	Adà	მამა

Mama	мама	Ade	Anna	Anà	დედა
Bruder	брат	Usur	Arwade	Arwad	მმა
Schwester	сестра	Chur	Chorra	Cho	და
Sohn	сын	Suai	Furt, Lokkon	Firt. Lappu	ვაჟიშვილი
Tochter	дочь	Chur	Kisge	Kisge	ქალიშვილი
Enkel	—	Urirer	Lokeuc-Lok- kon	Lappei lappu	შვილიშვილი (ბიჭი)
Enkelin	—	Suai	Lokene-kisge	Lappei kisge ²	შვილიშვილი (გოგო)
Kind	младенец	—	Bidshau	Sewellon	ბავშვი
Knabe	мальчик	—	Lokkon	Lappu	ბიჭი
Mann	мужик	—	Led	Leg	კაცი
Greiß	—	Sur	Sirundleg	—	მოხუცი კაცი
Alt Weib	—	Artina	Sirundoassa	Sirundus ³	მოხუცი ქალი
Ehemann	муж	Meie	Moine	Moi	ქმარი
Ehefrau	жена	Au rata	Oassa	Us	ცოლი
Frau	—	Aurata	Oassa	Us	დედაკაცი
Hure	—	—	Chathage	Chathage ⁴	კახპა
Jungfrau	дева	—	Kisge	Kisge	ქალწული
Haar	волос	Ichte	Dshikko	Dzikku	თმა
Bart	брада	Jire	Rcche	Richi	წვერი
Stirn	лоб	Otschole	Ternich	Jenicli	შუბლი
Auge	глаз	Stirge	Zèste	Zeste	თვალი
Nase	—	Posa	Finds	Finds	ცხვირი
Ohr	—	Kwak	Gos	Chus ⁵	ყური
Mund	рот	Chulè	Zug	Zug	პირი
Lippe	губа	Schundi	Bila	Bül	ტუჩი
Zahn	зуб	Chach	Dendak	Dendak	კბილი
Zunge	язык	Shiba	Assage ⁶	Assage ⁷	ენა
Kopf	голова	Sar	Sser ⁸	Sser ⁹	თავი
Hals	шея	Malkalai	Afzèg	Afzèg	ყელი, კისერი
Schulter	плечо	Ogar	Zong	Zong	მხარი
Hand	рука	Lasch	Kocli	Kuch	ხელი
Finger	палец	Guti	Angulsè	Kuchalch	თითი
Nagel	ноготь	Nuk	Naèch	Kaech	ფრჩხილი

¹ Адам, P.

² Enkel–Lappei kisge<P.

³ Greiß–Sirundus<P.

⁴ Frau–Chathage

⁵ Nase–Chus

⁶⁻⁷ Афзаре, P.

⁸⁻⁹ зep, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganiseh (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Leude	бѣдра	Urnn	Agd	Agd	თეძოები
Schienbein	—	Pandai	Ssenge	Ssenge ¹	წვივი
Fuß	нога	Pchi	Kach	Kach	ფეხი
Knie	колѣно	Singun	Uarage	Urag	მუხლი
Brüste	—	Tai	Dsheshe	Dsisi ²	ძუძუები
Haut	кожа	Sarman	Zarm	Zarm	კანი. ტყავი
Fleisch	мясо	Gocki	Fidd	Fidd	ხორცი
Knochen	кость	Alunkai	Asteg	Asteg	ძვალი
Blut	кровь	Wini	Tog	Artende	სისხლი
Fett	жир	Koli	Fiu	Fiu	ქონი
Gehirn	мозг	Machse	Kanß	Sika	ტვინი
Herz	сердце	Sile	Sèrde	Serde	გული
Urin	—	—	Mesunzàge	—	შარდი
Unrath	—	—	Làcha	Cliai ³	განავალი
Schweiß	пот	Gholi	Ched	Ched	ოფლი
Hund	собака	Spei	Kui	Kutz	ძაღლი
Katze	кошка	Pischik	Tikis	Jedü ⁴	კატა
Kuh	корова	Kua	Goge	Kug	ძროხა
Ochs	бык	Gaai	Gal	Gal	ხარი
Kalb	телѣнок	Hitksai	Uas	Rod	ხბო
Pferd	лошадь	As	Bach	Bach	ცხენი
Esel	—	Char	Charrèg	Charrèg	ვირი
Maulthier	—	Katir	Kadir	Chargefs ⁵	ჯორი
Schaf	овца	Pse	Fus	Fis	ცხვარი
Widder	бар ап	Mak	Fur	Fur	ერკემალი
Bock	козѣл	Sirka	Zau	Zanek	ვაცი
Ziege	коза	Bsa	Ssàga ⁶	Ssag ⁷	თხა
Lam	—	Orai	Ur	Urek ⁸	ბატკანი
Schwein	свинья	Chirliisclmi	Cliui	Cliui	ღორი
Hirsch	—	Barasingi	Ssag	Ssag	ირემი
Karneol	—	Uch	Teua	Teua ⁹	აქლემი
Halm	петух	Tschirk	Uassanga ¹⁰	Uassek ¹¹	მამალი
Huhn	курица	Tschirga	Kark	Kark	ქათამი
Gans	гусь	Kas	Kas	Kas	ბატი
Ente	утка	Ordek	Babus	Babus	იხვი
Waizen	пшеница	Kanim	Mannaui	Mannaui	ხორბალი

Gerste	ячень	Urbischi	Choàr	Chor	ქერი
Hirse	просо	Sucht	Saucher	Jau	ფეტვი
Fuchsschwanz	—	—	Gulnia	Gulmàk ¹²	ღომი
Haber	овёс	—	Suski	Sski	შვრია

¹ Schienbein–Ssenge<P.
² Brüste–Dsisi<P.
³ Urin–Chai<P.
⁴ еды, P.

⁵ Esel–Chargefs<P.
⁶ зара, P.
⁷ зар, P.
⁸ Lam–Urek<P.

⁹ Hirsch–Teua<P.
¹⁰ уазанга, P.
¹¹ уазек, P.
¹² Fuchsschwanz–Gulmàk<P

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisc.li (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Spelz	—	—	Sitga	Fiddis	სპელტა
Mays	—	Shiwar	Nartucbar	Nartuchar	სიმინდი
Tabak	—	Tamaku	Tamakò	Taraako	თამბაქო
Reiß	—	Urigi	Prins	Prins	ბრინჯი
Baumvolle	—	Bumba	Bompag	Bompag ¹	ბამბა
Wasser	вода	Ubu	Don	Don	წყალი
Bier	—	—	Bagtini	Bagiini ²	ლუდი
Wein	вино	Tscharap	Sauna ³	San ⁴	ღვინო
Brantwein	чахир	Araki	Arak ⁵	Arak ⁶	არაყი
Frische Milch	молоко	Poi	Achschir	Achsir	რძე
Saure Milch	кислое мо- ЛОКО	Maste	Meschin	Mischin	მაწონი
Honig	мёд	Gubina	Mud	Mit	თაფლი
Wachs	—	Mum	Muduasé	Mitadse	ცვილი
Biene	—	Mutschai	Binsa	Binsa	ფუტკარი
Meth	—	—	Marémashei	Rung ⁷	მეთი
Brod	хлеб	Rotai	Dsol	Dsul	პური
Butter	масло	Koli	Zaarf	Zaarf	კარაქი
Käse	сыр	Panir	Tschigt	Tschigt	ყველი
Ey	яйцо	Uja	Aikè	Aik	კვერცხი
Fisch	рыба	Mahai	Kaf	Kaf	თევზი
Vogel	птица	Mirge	Marg	Marg	ფრინველი ჩიტა
Feder	перо	Oser	Sches	Schis	ფრთა
Meel	—	Ule	Utka	Sad	ფქვილი

Leinwand	—	Keten	Geten	Keten. Kit-tag	ტილო
Wolle	—	Olai	Gun	Gun	მატყლი, შალი
Seyde	—	Orechum	Soldàge	Soldage	აბრეშუმი
Leder	—	Zarman	Niwàge	Zarin	ტყავი
Laken	—	—	Tuna	Tzuka	ტილო
Hemd	—	Kamis	Chaduana	Cliodon	პერანგი
Beinkleider	—	Partacli	Chaláf	Chaláf ⁸	წიფხავი
Kleidung	одежда	Agustan	Dàras	Dàras	ტანსაცმელი
Mütze	—	Choli	Chode	Cliud	ქუდი
Schuh	—	Zapli	Zuluk	Zabur ⁹	ფეხსაცმელი
Messer	ножик	Tschale	Kard	Kard	დანა
Löffel	—	Kaschuga	Wädug	Uidek	კოვზი
Sichel	—	Lur	Zàwag	Zawek ¹⁰	ცელი

¹ Spelz–Bompag<P.

² Bier–Bagünix<P.

³⁻⁴ Apak, P.

⁵ Занна. P.

⁶ зав, P.

⁷ Wachs–Rung<P.

⁸ Meol–Clialdf<P.

⁹ Mütze–Zabm<P.

¹⁰ Löffel–Zawek<P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Heu	сено	Cwache	Chòassa	Chos	თივა
Pflug	плуг	Jiwi	Gòtun	Gòtun	გუთანა
Scliwerdt	сабля	Tura	Achsar garde ¹	Achsar	ხმალი
Feuergewehr	—	Tupak	Top	Top ²	თოფი
Feuer	огонь	Ur	Dshiug	Sing	ცეცხლი
Holz	дрова	Lergi	Ssog ³	Ssug ⁴	შეშა
Baum	дерево	Ona	BaliV-asse	Pallas	ხე
Zunderschwamm	трут	Ku	Issagna ⁵	Isncli	აბედი
Schießpulver	—	Darn	Topi choasso	Topchos ⁶	თოფის წამალი
Feuerstein	кремень	Bakir	Attur	Saclìon ⁷	კაჟი
Salz	соль	Malga	Zanche	Zach	მარილი
Stahl	шталъ	Polat	Andun	Andun	ფოლადი
Eisen	железо	Ospana	Afseinage ⁸	Afsèn	რკინა
Bley	свинец	Ssikir	Ischdi	Ischdi	ტყვია

Zinn	олово	Kalai	Kàla	Kàla	კალა
Kupfer	медь	Bagir	Archi	Archü ⁹	სპილენძი
Messing	зелёная медь	Jes	Bor	Bur ¹⁰	თითბერი
Schwefel	—	Kokurt	Sauandòne	Sauandòne	გოგირდი
Salpeter	—	Schora	Taclisa	Taehs ¹¹	გვარჯილა
Silber	серебро	Ssar	Ashuösta	Afsirt ¹²	ვერცხლი
Gold	золото	Aschrepe	Ssugssarine ¹³	Suchsserin ¹⁴	ოქრო
Geld	—	Baisi	Achza	Achza ¹⁵	ფული
Erde	земля	Smak	Tschigit	Tschigit	მიწა
Thon	глина	Smak	Tschigit	Tschigit	თიხა
Sand	песок	Schiga	Ashmiessa	Smis	ქვიშა
Kalk	известь	Spinachal	Kire	Kir	კირი
Stein	камень	Kani	Dor	Dur	ქვა
Quell	источник	Kina	Ssaudöna ¹⁶	Soadon	წყარო
Fluß	река	Ssint	Don	Don	მდინარე
Weg	дорога	Lar	Fandag	Fandag	გზა
Akker	поде	Patai	Chuma	Churn gend	მინდორი, ყანა
Wiese	луг	—	Igòrdan	Igordau	მდელო
Berg	гора	Gar	Chong	Choch	მთა
Eiß	лёд	Jacli	lech	Iich	ყინული
Schnee	снег	Wauri	Med	Mit	თოვლი

¹ ახჯარгарде, P.

² Feuergewehr–Top<P.

³ жог, P.

⁴ зуг, P.

⁵ изагиа, P.

⁶ Schießpulver–Topchos <P.

⁷ сохон, P.

⁸ афзгииаге, P.

⁹ архы, P.

¹⁰ Бap, P.

¹¹ Schwefel–Taohs<P.

¹² афсист, P.

¹³ зугзарине, P.

¹⁴ сyxзспн, P.

¹⁵ Geld–Achza<P.

¹⁶ заудона, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Regen	дождь	Baran	Kàfda ¹	Daran	წვიმა
Donner	гром	Asman	Anvigar	Uat	ქუხილი
Blitz	молния	Tandar	Arte	Arwatiwe	ელვა
Sonne	солнце	Nmar	Chor	Chur	მზე
Mond	месяц	Mieschta	Maié	Mai	მთვარე
Tag	день	Uras	Bon	Bon	დღე
Sterne	звезда	Sturi	Staluté	Stale	ვარსკვლავი

Nacht	ночь	Spa	Achssawa ²	Achssaf ³	ღამე
Heute	—	Nenuras	Abon	Abon	დღეს
Gestern	—	Parun	Disson	Disson	გუშინ
Morgen	—	Ssaba	Ssom	Ssom ⁴	ხვალ
Mittag	полдень	Maspichin	Fassárafte	Fassichor	შუადღე
Woche	—	Dsliuma	Kóre	Kori	კვირა
Monat	—	Meschta	Maja	Mai ⁵	თვე
Jahr	год	Kal	Ans	Ans	წელიწადი
Frühling	весна	Psarlai	Ualdsak	Ualdsak	გაზაფხული
Sommer	лето	Tschile	Ssarde ⁶	Fassek	ზაფხული
Herbst	осень	Gusch	Ragfassek	A ragfassek	შემოდგომა
Winter	зима	Kisch	Summak	[зуммак]	ზამთარი
Schlaf	сон	—	Cliussek	Chus	ძილი
Wachen	бдение	—	Igal	Igal	ღვიძილი
Krankheit	болезнь	—	Run	Rinkin	ავადმყოფობა
Gesundheit	здравие	—	Egos ⁷	Agassu	ჯანმრთელობა
Kälte	стужа	—	Echan	Eclian	სიცივე
Wärme	теплота	—	Antef ⁸	Antef ⁹	სითბო
Ruhe	покой	—	Zard	Zard	სიმშვიდე
Freund	друг	—	Uarsun	Uarsun	მეგობარი
Feind	недруг	—	Mauarssun	Nauarsun	მტერი
Hunger	голод	—	Mògur	Mogur	სიმძილი
Durst	жажда	—	Adonugden	Doinèmenu	წყურვილი
Weiß	белый	Spin	Urs	Urs	თეთრი
Schwarz	чёрный	Tor	Sau	Sau	შავი
Roth	краспый	Sir	Surch	Surch	წითელი
Grün	зелёный	Sell in	Zach	Kardachus	მწვანე
Blau	голубой	Nil	Zach	Zach	ლურჯი
Gelb	жёлтый	Ssser	Bur	Bur	ყვითელი
Klein	малый	Oloke	Mangai	Kzil	პატარა
Groß	великий	Lui	Astur	Astir	დიდი
Hart	твёрдый	—	Fèdar	Fèdar ¹⁰	მაგარი
Weich	мягкий	—	Fålman	Fålman	რბილი
Rauh	—	—	Dirseg	Dirseg	ხორკლიანი

¹ კავდა, P.

² ახზავა, P.

³ ახზავ, P.

⁴ Heute–SsonK<P.

⁵ Woche–Mai<P.

⁶ зарде, P

⁷ erac, P.

⁸⁻⁹ антев, P.

¹⁰ фидар, P.

Deutsch (გერმანული)	[Russisch] (რუსული)	Awganisch (ავღანური)	Dugorisch (დიგორული)	Ossetisch (ოსური)	
Glatt	—	—	Ligs	Ligs	სწორი, პრიალა
Süß	—	Cluvge	Atkin	Atgiu	ტკბილი
Bitter	—	Tirchau	Mast	Mast	მწარე
Sauer	—	Tiroa	Tauag	Tauag	მჟავე
Schwer	—	Brun	Ussau	Ussau	მძიმე
Leicht	—	Spog	Rauag	Rog	მსუბუქი
Schön	—	—	Kedsos	Sabacli	ლამაზი
Ungestalt	—	—	Kedsosnai	Afserru	უმწო
Furchtsam	—	Tade	Tirssage	Tirssage	მშიშარა
Warm	—	Sale	Tifde	Tifdu	თბილი
Kalt	—	Lordi	Uassal	Uassalu ¹	ცივი
Hoch	высокий	Baderai	Birssund ²	Birssund ³	მაღალი
Niedrig	низкий	—	Nilleg	Nilleg	დაბალი
Tief	глубокий	Clio	Arf	Arfu	ღრმა
Gut	—	Bati	Choars	Chorsu	კარგი
Böse	—	—	Lagus	Afserru	ავი
Weinen	—	—	Kaun	Kaun ⁴	ტირილი
Lachen	смеяться	—	Chodun	Chodun	სიცილი
Lieben	любить	—	Uarsun	Uarsun	სიყვარული
Reden	говорить	—	Sorun	Sonm	ლაპარაკი
Tödten	убить	—	Zewwun	Zewwun	მოკვლა
Sterben	умереть	—	Moïun	Molluu	სიკვდილი
Todt	умерший	—	Mard	Mard	მკვდარი
Leben	жить	—	Zerrun	Zerrun	ცხოვრება
Kranken	—	—	Nefarásun	Nefarasun ⁵	ავად გახდომა
Essen	есть	—	Chorun	Chorun	ჭამა
Trinken	пить	—	Niwásun	Nauásuu ⁶	სმა
Geben	дать	—	Tatunn	Tatunn	მიცემა
Bitten	—	—	Korun	Kerun ⁷	თხოვნა
Nehmen	брать	—	Röistun	Röistun	აღება
Sehen	видеть	—	Winnun	Fetun	დანახვა
Hören	слышать	—	Igossun ⁸	Bambirstun	გაგონება
Gehen	—	—	Zauun	Zauun	წასვლა
Reiten	—	—	Zauun	Zauun	ცხენით წასვლა
Sehikken	—	—	Arwetun	Arwestun	გაგზავნა
Warten	—	—	Kassun	Kassun	მოცდა

Strafen			Ssoguu	Sogun	დასჯა
Gehorchen			Iegosim	Iegosun	მორჩილება
Ich höre			As igossuu		მე მესმის
Du hörest			Du igoschis		შენ გესმის
Er höret			Jege igossi		მას ესმის

¹ Rauh-Uassalu < P.
²⁻³ вѣрзунд, P.
⁴ Gut-Kaun<P.

⁵ Kranken- Nefarásun <P.
⁶ иавасун, P.

⁷ Bitten-Kerun<P.
⁸ нгозун, P.

Deutsch	[Russisch]	Awganiscli	Dugorisch	Ossetisch	
(გერმანული)	(რუსული)	(ავღანური)	(დიგორული)	(ოსური)	
Wir hören			Mach igossun		ჩვენ გვესმის
Ihr höret			Ssumach igo- schet		თქვენ გესმით
Sie hören			Jetc igossunse		მათ ესმით
Ich habe gehört			As fegustan		მე გავიგონე
Du hast gehört			Du fegustai		შენ გაიგონე
Er hat gehört			Je fegusta		მან გაიგონა
Wir haben ge- hört			Mach fegustan		ჩვენ გავიგო- ნეთ
Ihr habt gehört			Ssumach fegu- staite		თქვენ გაიგო- ნეთ
Sie haben ge- hört			Jeta fegus- tunsse		მათ გაიგონეს
Ich schlage			As Zawun		მე ვცემ
Du schlägst			Du ZaAvis		შენ სცემ
Er schlägt			Je Zawü		ის ცემს
Wir schlagen			Mach Zawan		ჩვენ ვცემთ
Ihr schlaget			Ssuuiach Za- wete		თქვენ სცემთ
Sie schlagen			Jete Zawenta		ისინი სცემენ
Ich habe ge- schlagen			As Nizaftun		მე ვცემე
Du hast ge- schlagen			Du Kizaftai		შენ სცემე
Er hat geschla-			Je Kizafta		მან სცემა

gen					
Wir haben ge-	—	—	Mach Nizaftan	—	ჩვენ ვცემეთ
schlagen					
Ihr habt ge-	—	—	Ssumach Nizaf-	—	თქვენ სცემეთ
schlagen			taite		
Sie haben ge-	—	—	Jeta Näzaftun-	—	მათ სცემეს
schlagen			se *		

—————

* Gehen-Jeta Nizaftunse<P.
გიულდენშტედტის „მოგზაურობის“ პალასისეულ გამოცემას დართული აქვს აგრეთვე
სპარსულ–ქურთულ–ყაზახურ–თათრული სიტყვების ლექსიკონიც, რაც ჩვენ გამოვტოვეთ – გ. გ.

[გარდა ზემოთმოყვანილი ლექსიკური მასალისა გიულდენშტედტს ამოწერილი აქვს აგრეთვე 18 ენის (ძირითადად კავკასიურის) ენობრივ მასალათა ნიმუშები. შედგენილია ყველა ერთ პრინციპზე; ისინი ერთი და იგივე წინადადებების და სიტყვების თარგმანს და ტრანსკრიფციას წარმოადგენენ. ჩვენ ამოვწერეთ მხოლოდ ქართული და მეგრული ნიმუშები. მთელი ეს მასალა ინახება ლენინგრადში – ნაწილი სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში (გიულდენშტედტის ხელნაწერთა ფონდში: P. I. оп. 100, № 20) და ნაწილიც – სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. ბიბლიო-თეკის ხელნაწერთა განყოფილებაში (ადელუნგის არქივი, № 13). იხ. შესავალი – გ. გ.].

Lingva, qua utitur in Georgia*
(ენა, რომელიც იხმარება საქართველოში)

1.	Один ,	два ,	три ,	четыре ,	пять ,	шесть ,	семь ,
ერთი ,	ორი ,	სამი ,	ოთხი ,	ხუთი ,	ექვსი ,	შვიდი ,	
erthi ,	ori ,	sami ,	othxi ,	chuthi ,	ekvssi ,	shvidi ,	
erthi ,	ori ,	ssami ,	othchi ,	chuthi ,	ekvssi ,	schvidi ,	
восемь ,	девять ,	десять ,	десять один лишний ,	десять два лишний ,			
რვა ,	ცხრა ,	ათი ,	ათერთმეტი ,	ათორმეტი ,			
rva ,	cxra ,	ati ,	at-ert-meti ,	at-or-meti ,			
rva ,	zehra ,	athi ,	ath-erth-meti ,	ath-or-meti ,			
десять три лишний ,	десять четыре лишний ,	десять пять лишний ,					
ათცამეტი ,	ათოთხმეტი ,	ათხუთმეტი ,					
at-na-meti ,	at-oth-meti ,	at-chuth-meti ,					
ath-za-meti ,	ath-otch-meti ,	ath-chuth-meti ,					
десять шесть лишний ,	десять семь лишний ,	десять восемь лишний ,					
ათექვსმეტი ,	ათჩვიდმეტი ,	ათვრამეტი ,					
at-ekvss-meti ,	at-tsched-meti ,	at-vra-meti ,					
ath-ekvss-meti ,	ath-tschvid-meti ,	ath-vra-meti ,					
десять девять лишний ,	двадцать ,	двадцать да один ,	двадцать да два ,				
ათცხრამეტი ,	ოცი ,	ოცდაერთი ,	ოცდაორი ,				
at-cxra-meti ,	oci ,	oc-da-erthi ,	oc-da-ori ,				
ath-zehra-meti ,	ozi ,	oz-da-erthi ,	oz-da-ori ,				
двадцать да десять ,	два двадцать ,	два двадцать да десять ,	три двадцать ,				
ოცდაათი ,	ორმოცი ,	ორმოცდაათი ,	სამოცი ,				
oc-da-ati ,	orm-oci ,	orm-oc-da-ati ,	cam-oci ,				
oz-da-athi ,	orm-ozi ,	orm-oz-da-athi ,	ssam-ozi ,				

* Архив Адедуара, № 13, лл 130-135^о. [დედანში ნახმარი ნიშნის ~ მაგივრად ტექნიკური მიზეზების გამო, ასოებს გავუკეთეთ ნიშანი – (გ. გ.).

три двадцать да десять, სამოცდაათი	три двадцать да десять один лишний, სამოცდათერთმეტი								
сам-оц-да-ати ssam-oz-da-athi	сам-оц-да-т-ерт-мети ssam-oz-da-th-erth-meti								
три двадцать да десять два лишний, სამოცდათორმეტი	четыре двадцать, ოთხმოცი								
сам-оц-да-т-ор-мети ssam-oz-da-th-or-meti	отхм-охи otchm-ozhi								
четыре двадцать да десять, ოთხმოცდაათი	четыре двадцать да десять девять лишний, ოთხმოცდაცხრამეტი								
отхм-оц-да-ати othchm-oz-da-athi	отхм-оц-да-цхра-мети othchm-oz-da-zchra-meti								
сто , ასი	два сто, ორასი	десять сто, ათასი	2. Бог ღმერთი	есть არს	бессмертен. უკვდავო	человек. კაცი			
аси, assi	ор-аси, or-assi	ат-аси ath-assi	Гмерти арс Hmerthi arss	у-кдави uqudavi	каци qazi				
есть არს	малаго მცირისა	жития ცხოვრებისა	имеющий. მქონე	3. Мать დედა	целует ჭკოცნის	детать შვილთა			
арс arss	мцириса mzirissa	цховребиса zchovrebissa	мконе mkone	деда Deda	гхьонцис h'qozniss	швилта schviltha			
своим თვისთა	Грудям ძუძუთა	внутри შინა	ея მისთა	есть არს	множество სიმრავლე	молока სძეთა			
твиста thvisstha	дзудзута Dsudsutha	шина schina	мяста misstha	арс arss	симравле ssimravle	сдзета ssdssetha			
Мужу ქმარსა	любит უყვარს	жена. ცოლი	4. Мать-человек დედა-კაცი	сия ესე	была იყო	двудушна. ორსული			
кмарса kmarssa	уқ'варс uq'varss	золи zoli	деда-каци Deda-qazi	есе esse	ик'о iq'o	орсс orss			
Родила შვა	она მან	шесть ექვსი	день დღე	есть არს	после შემდგომად	того მისა	сын. ძე	Еще ჯერეთ	
шва schva	ман man	еквси ekvssi	дге dhe	арс arss	шемдгомад schemdgomad	миса missa	дзе dse	джерет đereth	
больна სნეულ	есть არს	та იგი	дочь ასული	ея მისი	близ მახლობელ	ея მისა	сидяща მჯდომარე	есть არს	
снеул ssneul	арс arss	иги igi	асули Assuli	миси missi	махлобел machlobel	миса missa	идждомаре mǵdomare	арс arss	
и და	плачет. ტირის	5. Отроку ყრმასა	сему ამას	не არ	хочет უნდა	сосать. წოვნა	6. Девина ქალი	сия ესე	
да da	тирис tiriss	К'рмаса Q'rmassa	амас amass	ар ar	унда unda	повна. tzovna	кали kali	есе esse	

ემბ	не	ходит.	Один	год	и	месяц	два	есть
ჯერეთ	არა	ვალს .	ერთი	წელი	და	თვე	ორი	არს
джерет	ара	valss .	erthi	цели	да	тве	ори	арс
gereth	ara	valss.	erthi	tzeli	da	thve	ori	arss
рождения	от	ея .	7. все	четыре	сей	отроки	здоровьем	
შობითგან	მისით.	7.	სრულ	ოთხნივ	ესე	ცრმანი	სიმრთელით	
шобит-ган	мисит .		сруз	отхнив	esse	к'рмани	симртелит	
schobithgan	missith.		ssrul	otelniv	esse	q'rmani	ssimrthelith	
суть ;	первой	бежит.	другой	скачет.	третий	поет ,	четвертой	
არაიან;	პირველი	რბის .	მეორე	ხტის .	მესამე	გალობს ,	მეოთხე	
ариан;	პირველი	რბის .	მეორე	ხტის .	მესამე	გალობს ,	მეოთხე	
arian ;	pirveli	rbiss .	meore	chtiss .	messame	galobss ,	meothehe	
смеется.	8. Человек	сей	слеп	есть.	жена	его	глуха	есть.
იციხის .	8. კაცი	ესე	ბრმა	არს .	ცოლი	მისი	ყრუ	არს .
ивинис .	იანი	esse	brma	arss .	цолн	мисн	к'ру	arss .
iziniiss .	Qazi	esse	brma	arss.	zoli	missi	q'ru	arss.
не слышит	разговор	наш	9. Брату	твоему	носу			
არ ვსმის	უბნობა	ჩვენი .	9. ძმასა	შენსა	ცხვირს			
ар-есмис	უბნობა	ჩვენი .	ძამასა	შენსა	ცხვირს			
ar-essmiss	ubnoba	tschveni.	Dsmassa	schenssa	zchvirss			
бить	нудит;	сестре	твоей	спит	;	вашему	престарелому	
აღვიწყებს ;	დასა	შენსა	სძინავს	;	თქვენსა	ძველებელსა		
აქვინებს ;	დასა	შენსა	სძინავს	;	თქვენსა	ძველებელსა		
azeminebss;	dassa	schenssa	ssdsinavss;	thkvenssa	mochuzebelssa			
отцу	не спит	есть	тот	и	нлет	малому.		
მამასა	არ სძინავს .	სკამს	იგი	და	სვამს	მცირედსა.		
мамаса	არა-სძინავს .	სკამს	იგი	და	სვამს	მცირედსა.		
mamassa	ara-ssdsinavss.	sstschh'amss	igi	da	ssvamss	mziredssa.		
10. нос	посеред	лица	11. Мы	имеем	ноги			
1 ცხვირი	საშუალ	პირისა .	11. ჩვენ	გვაქვს	ფეხები			
цхვირი	საშუალ	პირისა .	ჩვენ	გვაქვს	ფეხები			
zchviri	ssaschual	pirissa	tschven	gvakvss	perchni			
две	и	каждой	руке	на	пальцы	пятеро .	12. волос	
ორნი	და	თვითონა	ხელსა	ზედა	თითნი	ხუთნი .	12. თმანი	
ორი	და	თვითონა	ხელსა	ზედა	თითნი	ხუთნი .	12. თმანი	
orni	da	thithossa	chelssa	seda	thithni	chuthni .	thmani	
ростут	голове	на .	13. Язык	и	зубы	рту	внутри.	
იზრდებიან	თავსა	ზედა .	13. ენა	და	კბილნი	პირსა	შინა .	
იზრდებიან	თავსა	ზედა .	ენა	და	კბილნი	პირსა	შინა .	
isrdeblian	thavssa	seda.	ena	da	qbilni	pirssa	schina .	

14. Правая рука сильнее есть левой .	15. Волос долог
18 მარჯვენა ხელი უძლიერეს არს მარცხენისა .	19 თმა გრძელი
მარჯვენა ხელი უძლიერეს არს მარცხენისა .	თმა გრძელი
marjvene cheli udslieress arss marzchenissa.	thma grdseli
и тонок . кровь . красная . кости крепки как камень.	
და წვლილი . სისხლი წითელია . ძვალი მტკიცენი ვითარცა ქვა .	
და ძვლი . სისხლი . ძითელია . ძვალი მტკიცენი ვითარცა კვა .	
da tzvlili . ssisschli tzithelia . dsvalni mtqizeni vitharza kva .	
16. Рыбе имеет глаза а не имеет уши .	17. Птица сия
19 თევზსა აქვს თვალი და არა აქვს ყური .	19 ფრინველი ესე
tevsza akvs thvalni da ara akvs q'urni.	ყრინველი ესე
Thevsssa akvss thvalni da ara akvss q'urni .	pchrinvēli esse
летает тихо . та садится земле на . крыльям ей	
ფრინავს წყნარად . იგი ჯდებოდა მიწასა ზა . ფრთეთა მისთა	
ყრინავს უკნარად . იგი ჯდებოდა მიწასა ზედა . ყრთეთა მისთა	
pchrinavss tzq'arad . igi jdebiss mitzassa seda . pchrthetna misstha	
на перье черное . нос вострой и хвост короткой . гнезду	
ზედა ბუმბული შავი . ნისკარტი მწვეტი და ბოლო მოკლე . ბუდესა	
ზედა ბუმბული შავი . ნისკარტი მწვეტი და ბოლო მოკლე . ბუდესა	
seda bumbuli schavi . nissqarti mtzveti da bolo mokle . budessa	
внутри ей яйца белая .	18. Дереву на листья суть
შა მისსა კვერცხნი თეთრნი .	18 ხესა ზედა ფოთოლნი არიან
შინა მისსა კვერცხნი თეთრნი .	ხესა ზედა ფოთოლნი არიან
schina missssa qverzhni thethrni .	chessa seda pchotholni arian
зеленая и сучья толстая .	19. Огонь горит , мы видим
მწვანენი და შტონი მსხვილნი .	19 ცეცხლი ანთია , ჩვენ ვხედავთ
მწვანენი და შტონი მსხვილნი .	ცეცხლი ანთია , ჩვენ ვხედავთ
mtzvaneni da schtoni msschvilni .	zezehli anthia , tshven vchedavth
дыму илаю и уголю .	20. вода реки течёт
კომლსა აღსა და ნაკვერცხალთა .	20 წყალი მდინარისა დის
კომლსა აღსა და ნაკვერცხალთა .	წყალი მდინარისა დის
qomlssa alssa da naqverzhaltha .	tzq'ali mdinarissa diss
скоро .	21. Луна более есть звезды , а менее
ჩქარად .	21 მთოვარე უდიდეს არს ვარსკვლავისა , და უმცირესი
ჩქარად .	მთოვარე უდიდეს არს ვარსკვლავისა , და უმცირესი
tschkarad .	Mthovare udidess arss varssqvlavissa . da umziressi

солнца . მზისა .	22. ჟღ.	вчера გუშინ	вечеру მუჟნობზე	дождило. წვიმდა .	сего дня ამ დღეს	утру დილას	видел ვიხილე
мзиса . msissa .		гушин guschin	მიუჟრე mtzuchrse	წვიმდა . tzvimda .	ამ-დგეს am-dhess	დილას dilass	ვიხილე vichile
я радугу . ირისე .	23. ჟღ	Ночь ღამე	бывает იქმნებოის	темна ბნელი	а და	день დღე	свѣтел . ნათელი .
ირისე . irissee .		გამე Name	იქმნებოის ikmnebiss	ბნელი bneli	და da	დღე dhe	ნათელი . natheli .

Lingva, qua utitur in provincia Mingrelia *

(ენა, რომელზეც ლაპარაკობენ პროვინცია სამეგრელოში)

1. один , два , три , четыре , пять , шесть , семь , восемь ,
 ართი , ჯირი , სუმი , ოთხი , ხუთი , ათხუთი , შვითი , რუო ,
 arthi , ġiri , ssumi , othchi , chuthi , apchschui , schqvithi , ruo ,
 девять , десять , десять один , десять два , десять три , десять четыре-
 чхоро , вѣти , вѣтаарти , вѣтожири , вѣтосуми , вѣта анѣхи ,
 tsehchoro , vithi , vithaarthi , vithoġiri , vithossumi , vithaanthchi ,
 десять пять , десять шесть , десять семь , десять восемь ,
 вѣтохути , вѣтаа^vнхути , вѣтош^vквѣти , вѣтоар^vуо ,
 vithochuthi , vithaapchschvi , vithoschqvithi , vithovruo ,
 десять девять , двадцать , двадцать да один , двадцать да два ,
 вѣточхоро , ечи , ечидоарти , ечидожири ,
 vithotschchoro , etschi , etschidoarthi , etschidoġiri ,
 двадцать да десять , два двадцать , двадцать да десять , тридцать ,
 ечидовѣти , жаарнечи , жаарнечидовѣти , суменечи ,
 etschidovithi , ġaarnetschi , ġaarnetschidovithi , ssumenetschi ,
 тридцать да десять , тридцать да десять один , тридцать да десять два ,
 суменечидовѣти , суменечидовѣтаарти , суменечидовѣтожири ,
 ssumenetschidovithi , ssumenetschidovithaarthi , ssumenetschidovithoġiri .

* Архив Адельунга, № 13, лл. 91—95.

четыре двадцать, ^{от}хенечидовити да десять, ^{от}хенечидовити да десять девят
^{от}хенечидовити , ^{от}хенечидовити , ^{от}хенечидовити хоро
 othchenetschi , othchenetschidovithi , othchenetschidovithotschchoro

сто , два сто , десять сто . 2. Бог не умрет. человек мал
 они , жирони , вити они . Горомти ^{вуа}гур . ^{кочи} зым
 oschi, ġiroschi, vithi oschi. Horomthi ^{vuahur} . qotschi sym

живёт . 3. Мать целует своим детям . Ей многое
 ханцер'е . дида ^{аджу}ду мунис ^сквалени . Етис брели
 chanzerhe. Dida ^{agudu} muschiss ^{ssqualep}chz. Ethiss breli

молоко груди в имеет. мужу эта любит. 4. Она женщина
 бжа ^{дзудзус} угу . комоц ^{етина} уорц . ^{атеана} осури
 bġa ^{dsudsuss} uhu . komoz ethina uorz . atheana ossuri

была брюхата. она родила шесть день есть то после
 корд ^{ухено} . ^{етис} куашу ^{ашви} дга р'е ^{ти} шукули
 kord ucheno . ethiss kuaschu ^{apchschui} dha rhe thi schuquli

сын . она ещё больна есть. девка её близу в сидит
^сква . ^{тина} холіо ^{убаатр'ен} . ^{мочкуду} ^{тинш} холо-с ^{кохе}
 ssqva. thina choljo ubaathren . motsch'qudu thiisch choloss qoche

и плачет . 5. Отроку не хочет сосать . 6. сия девка
 до кингарц. бошис ^{вуако} ^{цывала}, ^{атеана} ^{мочкуду}
 do kiingarz. boschiss ^{vuago} ^{tzyvalia}. atheana motschqudu

еще не ходит . один год и два месяц того о родилась .
 дио ^{вуаглюурц}. арти ^{цана} до жири ^{туда} ^{ти} ^{ик} ^{кодыбад}
 dio ^{vuagljuurz} . arthi tzana do ġiri thutha thi ik khod'ebad .

7. сей четыре отроки все здоровье в ести : первой
^{атеа} ^{отхи} ^{бошениц} ^{шуро} ^{мтея} ^{асър'е} : ^{цмахани}
 .athea othchi boschepch'z schuro mthelja ass'rhe : tzmachiani

бежит , другой скачет , третьей поёт , четвертой
^{гнеруле}, ^{мажира} ^{кошапуни} , ^{масума} ^{кинбирц}, ^{маатха}
 glierule , maġira kosschapunz , massuma kiibirz , maathcha

смеётся . 8. сей человек невидящий есть, жена его
^{кийдзицанц}. ^{атеа} ^{кочи} ^{вуерер'е} , ^{чили} ^{муши}
 kijdzizanz . athea qotschi ^{vuererhe} , tschili muschi

глуха есть, не слышит	наш разговор .	9. твой брату
у ^в нгар'е , в ^в уарчкильвап	чкинь врагадант .	скани д ^в жимас
ungarhe , v ^в uartschkil'vapch	t ^в schkin' vragadanth.	sskani d ^в himass
чихает , твоя сестре спит , ваш старой отец		
ка ^в чюнапуанц . скани да ^в с	ко ^в люрд . т ^в квани	му ^в мас
katschionap ^в chuanz.	sskani dass kol ^в jurz.	thkvani mu ^в mass
не спит , он ест и пьет малому.	10. нос	
в ^в уа ^в люрд , е ^в тинна коч ^в куунц	до ко ^в шунц з ^в мас .	ч ^в хвинди
v ^в ua ^в ljurz , ethiina kotschkuunz do	koschunz symass.	t ^в schchvindi
посередин лица .	11. мы имеем два нога и	
шкаашка пид ^в жиши . ч ^в кху	мигуна жири к ^в учхи до	
schkaaschka pi ^в džischi . t ^в schk ^в cheu	mihuna ġiri qutschchi do	
каждой руке на пять палец.	12. Волос растет голове на.	
т ^в итос хессс ху ^в ти кити . тома	ир ^в дуун д ^в уп .	
thithoss chessss chuthi kithi.	thoma irduun dutz .	
13. язык и зубы рту внутри.	14. Правая рука сильнее есть	
нина до кибири пид ^в ми ^в лядз	мар ^в дзгвана хе уд ^в залашир'е	
nina do kibiri pitz mi ^в ljads.	mardsgvana che udsaljaschirhe	
левой руки .	15. Волос долог и тонкой , кровь	
к ^в варчхана хеш ^в и . тома	г ^в дзер'е до ч ^в инер'е , з ^в ыхари	
qvartschchana cheschi.	thoma gdserhe do t ^в schhipcherhe, syssehari	
красная , кости крепок как камень.	16. рыбе имеет	
ч ^в итар'е , д ^в звалеп ^в магар	м ^в учо к ^в уо . ч ^в хомц у ^в гун	
t ^в schhitharhe , d ^в svalep ^в ch	magar mutschho ku ^в o . t ^в schchomz uhun	
глаза и не имеет уши .	17. сия птица скоро	
то ^в лень до в ^в уа у ^в гун уд ^в жень . а ^в тея	п ^в ринвели п ^в кваро	
tholep ^в ch' do v ^в ua uhun u ^в džep ^в ch'.	athea p ^в chrinveli tzqnaro	
летает , она садится на земли. себе имеет перье		
ке ^в мерчурененц . т ^в ина кодо	ход ^в н . м ^в ус у ^в гун б ^в умбули	
ke ^в merchurenenz . thina kodo	chod'n. muss uhun bumbuli	
крыльям на черное, нос вострой , и короткой хвость.		
х ^в удженьце уча , вы ^в дзг	ч ^в ине , до к ^в удели к ^в ута .	
chu ^в džep ^в ch'zss utscha, nydsg	t ^в schhipche , dp qudeli qutha .	

себя	в гнезде	яйца	белая есть	18. дереву	на зеленое
муши	огваджес	челеть	марквалепир'е	джаас	мцване
muschi	ogvağess	tschelepch'	mařqvalepč'irhe.	ğaass	mtzvane
листья	и толстое	сучье	19. огонь	горит.	мы
пурцели	до ноели	шху	дачхери	коран.	чкху
pchurzeli	do noeli	schchn	datschcheri	korsn	tshkchu
видим	дыму	язык	огня	уголье	20. Вода
куонхерт	кумас	нина	дачхерис	норихва	цкхари
quotzcherth	qumass	nina	datschcheriss	norzehva	tzkchari
реки	скоро	течёт	21. Месяц	более	звезды
маалеси	малас	меурц	туда	умосир'е	мурицхиси
maaleschi	mañass	meurz	thutha	umossirhe	murizchischi do
менее	солнца	22. вчера	ввечеру	дождило	сей день
укуляшир'е	бзани	гога	ониджуас	чвенд	амудга
uquñiaschirhe	bğaschi	goha	oniguass	tshhvend	amudha
по утру	видел	я неба	кушак	23. Ночью	бывает
очумарес	бдзир	наш	ортихач	серят	иуап'е
otschumaress	bdsiri	zash	orthkchapch	sserith	iuapch'
темно	днём	светло			
укумеле	дгасит	синатле			
uqumele	dhassith	ssinathle			

* როგორც ზევით აღვნიშნეთ, გარდა ქართულისა და მეგრულისა, გიულდენშტედტს შეუკრებია მსგავსი მასალები კიდევ 16 ენისა. ამათგან ადელუნგის არქივში დაცულია: 1. Kabarda-ice (გვ. 5-9; ყაბარდოული); 2. Lingva districtus K a s i c u m u c h (გვ. 60-64; ყაზიყუმუხური);

3. Lingva, qua utitur in districtu C h u n s a g seu A u a r (გვ. 66-69⁰⁶; ხუნძახური ან ავარული); 4. Lingva, qua utitur in districtu A n d i (გვ. 75-78; ანდური); 5. Lingva, qua utitur in provincia Mingrel ia (გვ. 91-95; მეგრული); 6. Abasa-ice (გვ. 96-98⁰⁶ აბაზური); 7. Lingva, qua utitur in districtu A k u s c h a (გვ. 103-105; აკუმური); 8. Lingva, qua utitur in districtu T s c h e t s c h e n (გვ. 108-110⁰⁶; ჩეჩნური); 9. Oseti-ce (გვ. 118-123; ოსური); 10. Lingva, qua utitur in Georgia (გვ. 130-135⁰⁶; ქართული).

გიულდენშტედტის არქივში (P. I. op. 100, № 20) კი შემდეგი მასალებია: 1. Kasikumuch-ice (ყაზიყუმუხური; გვ. 1-56⁰⁶); 2. Akuscha-ice (აკუმური; გვ. 6-10⁰⁶); 3. Persice (სპარსული; გვ. 11-15); 4. augan-ice (ავღანური; გვ. 16-19); 5. Andice (ანდური; გვ. 20-24); 6. Auar-ice (азамуро; გვ. 25-29⁰⁶); 7. по гречески (83. 30-33⁰⁶); 8. по волохски (გვ. 34-37⁰⁶); 9. По венгерски (გვ. 38-41⁰⁶); 10. Hungarice (უნგრული; გვ. 42-46).

იმავე ფონდის გვ. 192-ზე დაცულია ფურცელი, სადაც გიულდენშტედტის ხელით წერია: An H. Inspector Bacmeister den 7 Septemb. 75 folgende Sprachproben abzugeben (ბ-ნ ინსპექტორ ბაკმაისტერისთვის 1775 წლის 7 სექტემბერს გადასაცემი შემდეგი ენობრივი ნიმუშები): 1. Georgianisch 2. Mingrelisch 3. Abasinisch 4. Kabardinisch 5. Osetinisch 6. Persisch 7. Auganisch 8. Tschetschenisch 9. Awarisch 10. Andisch 11. Kasikumu-kisch 12. Akuschaisch 13. Kumukisch-tatarisch 14. Kalmükisch 15. Armenisch 16. Ung-risch 17. Wolachisch 18. Griechisch. ჩამოთვლილთაგან 13-14-15 ვერ ვნახეთ ხსენებულ ფონდებში. ყველა ეს ნიმუშები ბაკმაისტერს მიუღია 175 წლის 18 სექტემბერს, რაც ჩანს ამ მასალათა ბოლოში დართული მინაწერებიდან (გ. გ.).

დ ა მ ა ტ ე ბ ე ბ ი
Verzeichnis der Medicamenten und Specereien,
die in Teflis teil find *

(მედიკამენტებისა და სანელებლების სია, რაც თბილისში იშოვება)

1. Nitrum G. Gord-dschila, 1 Stil. 15 Kop.
2. Zincum G. Tutia, 1 Stil. 15 Kop.
3. Cassia fistula, G. Cher-tschambar 1 Stil. 20 Kop.
4. Fol. Sennaec. Stip. G. Sinna Maki 1 Stil. 15 Kop.
5. Gumi Gutta G. Rubi Rewan. 1 Mis-chal 10 Kop.
6. Rheum G. Rewan. 1 Mis-ch. 3 Kop.
7. Iniubae G. Sapastan. 1 Mis. 5 Kop.
8. Opium G. Teriak. 1 Mis. 6 Kop.
9. Sem. santonic? G. Charasan. 1 Mis. 3 K.
10. Iart-emet? G. Ansurut. 1 Mis. 4 Kop.
11. Nuces... G. Halela 1 Stil. 100 Kop.
12. Galanga longa G. Kulin-dschan 1. Mis-chal—4 Kop.
13. Flores Violae tricol. G. Manischek 1 Mis. 8 Kop.
14. Rad.? G. Sarawand 1 Mis. 6 Kop.
15. Nuces? G. Baluch elduren i. e. pisces necans.
16. Gagates G. Dewi tsis-chli, Pers. Dewkan i. e. Gigantis sangvis.
1 Mis-chal 7 Kop.
17. Amenta. G. Daelefilfil 1 Mis-chal 9 K.
18. Radix G. Odurkuhar 1 Mis. 4 Kop.
19. Calamus arom. G. Egür
20. Amilum G. Neschischta
21. Tamarindi G. Taplahendi 1 Stil. 40 Kop.
22. Tragacantha? G. Kitira 1 Mis. 4 Kop.
23. Cort. Peruv. G. Kinakina 1 Mis-chal 20 Kop.
24. Mechoacanna? G. Sulumbat 1 Mis. 10 Kop.
25. Cardamomum G. Hil. 1 Mis. 5 Kop.
26. Ossepieae G. Dirja Kaeti 1 Mis-chal 7 Kop.
27. Borax G. Pulaja Pustaran, i. e. Chalybem indurans.
28. Tutia G. Hoes Tutia 1 M. 10 k.
29. Mercus. subl. cors. G. Sulaiman, Arm. Darisch-chana 1 M. 10 K-
30. Corallium rubrum G. Kardaschchani 1 Mis. 5 Kop.

*P. I, оп. 100, № 21, лл. 87-88.

376

31. Mumia G. Mumia
32. Rad. Dschadwar
33. Sem. Foeniculi G. Badian
34. Lithargyrium G. Kisil murda leng.
35. Bolus alba G. Gili dagustun
36. Bolus rubra G. Kermesi. Gil. Armeni.
37. Cinnabaris fact. G. Surch. Arm. Logustek.
38. Sapo Cosmeticus G. Arach Saponi

39. Santalum album G. Ak-Santal
40. Castoreum? G. Waramum 1 Mis-chal 7 Kop.
41. G. Ammon. G. Kasni 1 mis. 3 kop.
42. Coffea G. Caffà 1 Stil. 40 kop.
43. Prunellae G. Alibuchar 1 Stil. 20 Kop.
44. Flor Rosarum G. Kawili. Arm. Wart. Pers. Gul. 1 Mis. 1 Kop.
45. Sem. G. Karniarich 1 Mis. 4 Kop.
46. Sem. G. Safriote 1 Mis. 4 K.
47. Caryophyll. arom. G. Michaki 1 Mis. 7 Kop.
48. Sem. G. Tschowaran 1 Mis. 4 Kop.
49. Manna? G. Tarandschame 1 Mis. 4 Kop. 50. Mastik G. Dana Mastiki.
51. Rad. G. Triapharach.
52. Sacchar. cryst. G. Sarischeker 1 Stil. 30 Kop.
53. Santalum rubr. G. Kirmis Sandal.
54. Cera sigillateria-G. Lek. 1 Mis. 4 K.
55. Rad Chinae. G. Tschubischin 1 Stil 2 Rub.(?)
56. Rad. G. Sulindschan 1 Mis. 5 Kop.
57. Rad. G. Tesek 1 Mis. 8 kop..
58. Aloe caballina G. Aswai 1 Mis. 5 Kop.
59. Alumen Turc. Schip. Geor. Schabi.
60. Vitr. Vener. Koktasch.
61. Viride aeris
62. Sal. Ammon. G. Mischatir.
63. Gallae.
64. Nuces mosch.
65. Piper rot.
66. Capsicum annuum. G. Kisil Burtsch.
67. Sulphur T. Kukurt. G. et Arm. Gogirdi. 1 Stil. 10 K.
68. Nidur coleopitei papae G. Schekertecha 1 Mis. 5 Kop.
69. Sem. Cubebae G. Kacbabitschini.
70. Stincus G. Deria baluch 1, Rub.
71. Flores conval. reg. G. Sosan.
72. Rad. Hellebori albi G. Apotarak.
73. Rad. Hellebori nigri G. Kari-dsira.

377

74. Coriandrum Sativum G. Kinsi.
75. Bezoar G. Pansari.
76. Scammoneum G. Mamudia.
77. Baccae G. Sirischki.
78. Dattelu G. Charaek churma.
79. Amygdali G. Kagasibadam.
80. G. Gusengü Succus inspicatus soccharetus 1 Stil. 40 Kop.
81. G. Sirchiseht-succus albus grarulosus, farinaceus, dulcis.
82. Cocos Nus. G. Hindcos; i. e. indianisch Nus.
83. Camphora G. Kaepur. (1 Mis. 15 K.).
84. Kansuchatai. 1 Mis. 3 Rubl. massa lutescenti rubra, cinnabaris
in modum niters, in cerae sigillatoriae foema.
85. Risigallum Flavum G. Nargumisch.

86. Sem. Nigellae G. Kara tsarae gute.
87. Hb. G. Daschilbalachi.
88. Sem. Papav. albi G. Chasch-chasch.
89. Rad. Polypodii G. Wasa.
90. Radie fibrosa Hellebori iugis G. Jumanschope
91. Rad. Glyzirrh. G. Bijambila
92. Cineris Arnodinis G. Tabaschur
93. Nuces conici an Gallorum species? G. Pupal 1 Mis. 5 cop.
94. Zinzibes T. Dschenschafil.
95. Conglomeratum globosum, griseum, politum, diametri pollicaris,
etternesens c.?, signo triarguli aequi lateri 3 lin. notatum,
Georg. Anton Kespari.
96. Succinum, G. Karwa.
97. Gummi Arabicum G. Samchi arab. 1 Mis. 5 Kop.
98. Stambol Murekeb; G. Türkischer Tuph.
99. Berlinerblau G. (et). Lila, Lesg. Kahibit. 1 Mis. 10 Kop.
100. Auripigmentum G. Sirnach 1 Mis. 2 c.
101. Ichthyocolla T. Japisch-chan, Tat. Jelim, Gr. Zeba, Cz. Bsanththa.
102. Magnesia Vitriariorum G. Surmoa (Satum oculis illi niunt)
103. Unächt Blattsilber G. Gumisch Warach
104. Unächt Blattgold G. Kisil Warach
105. Semina pisiformia G. Lablabu
106. Anisum stellatum G. Badion 1 Mis. 5 K.
107. Cardamomum G. Hil. 1 M. 5 K.
108. Rad. G. Tabulak.
109. Radix alba contocta, epidermide atro-violaceo
110. Macsa rubeas terrae G. Kaetahendi
111. Rote Schminke G. Ingelik.
112. Pomeranzen Schale G. Baleng
113. Folia laurina G. Daritschin Jarpach.

378

114. Welsche Nüsse mit Honig condifirt G. Tschurtsch-chel.
115. Arm. Mannana et G. Sirchischt, quacinanoa calabrum.
116. Myrrha G. Mulkiasrach
117. Tartarus crudus G. Tscha-chirtus
118. Cortex Cascorillae? G. Turbut.
119. Sem. Pastinocae?
120. Flores Linariae? G. Sambuli-tscheschek.
121. Schwam G. Bulut.
122. Grosse braune Linse, 11/2 Zoll im Durchmesser G. Kursi Kaemar.
123. Macha globosa picea grisea G. Triamand
124. Manna Arm. Mannano G. Kutect, Turc. Halwasi.
125. Cineres clavellati G. Kalakwa. 1 Batman 20 K.
126. Sal alcali miner. Sal persicum Modelii. G. Bora 1 Mis. 10 Kop.
127. Gumi Berzoes. G. Gundruk 1 M. 5 Kop.
128. Ligrum Ebenum G. Pirambar agatsch.
129. Ligrum Sattafeor G. Sassatre 1 St. 2 Rubl.

130. Terehenthium cocta G. Schiraesi Sakar.
 131. Lachuvae ? G. Fanion.
 132. Roth Holz? G. Banosch agathot, Arm. Zinani bakam.
 133. Rubenbil?. G. Seli, Tat. Basirjag, Arm. Katuhat 1 Batm. 1 Rub.
 134. Ienura exquden locol. G.
 135. Caviar G. Chisalalla.

[გიულდენშტედტის წერილი ბაკმაისტერს; P. I, оп. 100,
 № 5, л. 6-9⁰⁶] *

Wolgeborner Herr, hochzuerender
 Herr Inspektor,
 ...Die Überzeugung von der Notwendigkeit und dem Nuzzen einer gründlichen Kenntnis dieser Völker /:mit denen Rusland seit mer als zwei Jarhundertn zu tun gehat, und von denen es doch nur einen Teil blos dem Namen nach, der noch dazu gemeiniglich verstümmelt ist, kennt:/ hat mich ermuntert dies fremde Feld, selbst mit Hintansezzung mancher physikalischen Geschäfte, zu bearbeiten.

Ich fand, da ich die Bewoner der kaukasischen Gegenden kennen lernete, daß die Sprachen, das einzige Mittel seien, diese, die nach der gemeinen Sage unzählbar verschieden seien sollten, in gewisse Völkerschaften zu vereinigen und ihre Abstammung zu bestimmen. Ich habe mir daher angelegen sein lassen, von allen eine übereinstimmende Sammlung von etwan 300. Wörtern zu erhalten. In dieser finde ich die meresten Wörter, die der mir zur Übersezzung übersendete Aufsatz enthält; und ich hoffe auch, daß ich noch in vielen dieser Sprachen die Übersezzung selbst, während meines Kislarischen Aufenthaltes werde zu Stande bringen koennen.

კეთილშობილო ბატონო,
 უკეთილშობილესო ბ-ნო ინსპექტორო,
 ...რწმენამ, რომ აუცილებელია და სასარგებლო ამ ხალხების (კავკასიელების – გ. გ.) საფუძვლიანი შესწავლა, /რომლებთანაც რუსეთი უკვე ორ საუკუნეზე მეტია, რაც ურთიერთობაშია და მაინც მხოლოდ მათი ერთი ნაწილი ლებრივ დამახინჯებულად/, ამ რწმენამ წამახალისა, რათა ეს უცხო არე მე თვით (ზოგიერთი ფიზიკური მხარეების გამოკლებით) შემესწავლა.

რამდენადაც კავკასიის მხარეთა მცხოვრებნი შევისწავლე, იმ დასკვნამდე მივედი. რომ ენები წარმოადგენენ ერთადერთ საშუალებას, რათა ესენი (ხალხები გ. გ.), (ჩვეულებრივი თქმით, აურაცხელად სხვადასხვანი), გაერთიანებულ იქნან ხალხთა გარკვეულ ჯგუფებად და დადგინდეს მათი წარმომავლობა. ამიტომ მე შევეცადე, ყველასგან მიმეღო ერთი და იგივე სიტყვების კონა, რიცხვით დაახლ. 300-მდე [სიტყვისა]. ამათგან უმეტესი სიტყვები ისეთია, რომლებიც შედის იმ ტექსტში, რომელიც მე სათარგმნად გამომიგზავნეს და აგრეთვე ვიმედოვნებ, რომ ბევრ ამ ენებზე მე თვითონ შევძლებ მის გადათარგმნას ყიზლარში ჩემი ყოფნის დროს.

* ამ წერილიდან გამოვტოვეთ ზოგი ადგილები, რაც ჩვენთვის საინტერესოდ არ ვცანით – გ. გ.

Durch die erwente Wörtersammlung habe ich ausfindig gemacht, daß unter den kaukasischen Völkern 6. Hauptsprachen sind, davon aber fast eine iede ser verschieden[e] Dialekte hat.

Die erste ist die Tatarsche, die an dem Fusse des kaukasischen Gebürges an dem ostlichen Dritteile desselben geredt wird, bald der Nogaische, bald der Kumüksche, bald der Terekemensche oder Truchmensche Dialekt.

Die zweite Hauptsprache ist die Lesgische, die in dem Gebürge selbst auf dem ganzen ostlichen Dritteile blühet und sechs höchst verschiedene Dialekte hat, die man fast für eben so viel verschiedene Sprachen halten könnte. In den Distrikten Akuscha, Kubescha und Zudakara findt man den ersten Dialekt; in dem Distrikte Kasikumuch, den Gärber Chassi Kumüki nennt, den zweiten; in dem Distrikte Kabutsch den dritten; in dem Distrikte Dido, der wie der vorhergehende an Kacheti grenzt, den vierten; endlich in den Distrikten Idatle, Mukratle, Käseruk, Onsokol, Gumbet (mit mancherlei Verschiedenheit)¹ und Chunsag, die an dem Flusse Koisu liegen, und in den Distrikten Anzug, Tebel, Tumurgi, Achti, Rutul und Tschar, die an der Samura liegen, den fünften und in dem kleinen Distrikt Andi den sechsten² Dialekt der les-

¹ Onsokol – Verschiedenheit“ გვერდზეა ჩამატებული.

² und in dem – sechsten“ გვერდზეა ჩამატებული.

აღნიშნული სიტყვათა-კონების მეოხებით დავადგინე, რომ კავკასიის ხალხებში ექვსი ძირითადი ენაა გავრცელებული, რომელთაგან თითოეულს ძალზე განსხვავებული დიალექტები (კილოები) აქვს.

პირველი არის თათრული, რომელზეც ლაპარაკობენ კავკასიის ქედის ძირას, მის აღმოსავლეთ მესამედ ნაწილში. [ის წარმოგვიდგება] ხან ნოღაური, ხან ყუმუხური, ხან ტერეკემენული ან ტრუხმენული დიალექტების სახით.

მეორე ძირითადი ენა არის ლეკური, რომელიც გავრცელებულია თვით მთებში მის მთელ აღმოსავლეთ მესამედ ნაწილში და აქვს ექვსი¹ ძალზე განსხვავებული დიალექტი, რომლებიც ასევე სავსებით შეიძლება მიჩნეულ იქნან ამდენივე სხვადასხვა ენებად. პირველი დიალექტი არის აკუმას, კუბაჩის (თუ კუბიშხა-?) და წუდახარის მხარეებში; მეორე – გერბერის მიერ ხასი კუმუკ-ად წოდებულ მხარე ყაზიყუმუხში; მესამეზე [ლაპარაკობენ] ყაფუჭის მხარეში; მეოთხე [გავრცელებულია] დიდოში, რომელიც წინას მსგავსად კახეთს ესაზღვრება; ბოლოს, მეხუთე [დიალექტზე ლაპარაკობენ] მხარეები ჰიდათლი, მუკრათლი, კეზერუკი, ონსოქოლო, გუმბეთი (ზოგიერთი განსხვავებით)² და ხუნმახი, რომლებიც მდებარეობენ მდ. კოისუზე, და მდ. სამურაზე მდებარე მხარეები – ანწუხი, თებელი, ტუმურგი, ახტი, რუთული და ჭარი, ხოლო პატარა მხარეში, ანდში, იხმარება მეექვსე³ დია-

¹ სიტყვა „ექვსი გიულდენშტედტს შემდეგ ჩაუწერია, ჯერ ყოფილა დაწერილი ხუთი.

² „ონსოქოლო – განსხვავებით“ გვერდზეა მიწერილი.

³ „ხოლო პატარა – მეექვსე“, გვერდზეა მიწერილი.

rikt Chunsag, welches die lesbische Benennung ist, wird von den Tatarn und Persern Auar genannt, daher führt der Gärbersche Name des Volks Awari. Die Tatarn und Perser begreifen alle diese Distrikte unter dem Namen Lesgistan, und die Georgier nennen diese Völker: Lekki¹, daher auch den Geschlechts-Namen für die Sprache genommen. Ich vermüthe aus einigen Ähnlichkeiten, daß diese Lesgische Sprachen mit der Persischen, Wotiakischen, Morduanischen, Tscheremischen und Ungarischen eine Mutter haben.

Die dritte Sprache ist die Kistische; die Georgier nennen das Volk, das diese redt Kisti und das Land: Kisteti. Es nimt dasselbe den mittelsten Teil des Gebürges an der Nordseite ein, an der Sundscha / . Сунжа. / und allen in dieselbe fallenden Flüssen. Dazu gehören die Distrikte: Tschetschen, Ataga, Tschachkeri, Mitzschegis, Schali, Schwet, Mertig, Ariachki. Karabulak, Galaschka, Meredschi, Meesti, Galga, Arska, Anguscht, daraus die Russen Inguschowzi gemacht, und Wagi, Wapi, die die Tscherkessen: Makul nennen. Der Unterscheid in den Dialekten dieser Distrikte ist nichts bedeutend. Die Mutter der Sprache weis ich bis izt nicht; europäisch ist sie gewis nicht.

Die vierte Sprache ist die Osetische. Die Georgier nennen das Land, in dem sie geredt wird: Oseti, und das Volk: Osi, im Plural:

¹ und die Georgier - Lekki“ გვერდზე ჩამატებული.

Osebi. Es nimt die Mitte des Gebürges ein; von der Nordseite an den Flüssen Terek, Kizil, Pog oder Fok, Aredon, den die Russen zum Jordan gemacht, und Uruch oder Iref; und

მხარე ხუნძახი (ასეთია მისი ლეკური სახელწოდება) თათრებისა და სპარსელების მიერ იწოდება ავარად; აქედან წარმოსდგება ამ ხალხის გერბერისეული სახელი –ავარი“. თათრები და სპარსელები მთელს ამ მხარეებს აერთიანებენ ლეზგისტანის სახელით, ხოლო ქართველები ამ ხალხებს უწოდებენ ლეკი-ს !, აქედანვე აგრეთვე წარმოსდგება თვით ენის სახელიც. ზოგიერთი მსგავსების მიხედვით ვფიქრობ, რომ ამ ლეკურ ენებს აქვთ ერთი ძირი (დედა) საარსულთან, ვოტიაკურთან, მორდვულთან, ჩერემისულთან და უნგრულთან ერთად.

მესამე ენა არის ქისტური; ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს ქართველები უწოდებენ ქისტი-ს, ხოლო ქვეყანას – ქისტეთი-ს, მას უკავია ქედის შუა ნაწილი ჩრდილოეთი მხრიდან, მდ. სუნჯასა და მასში ჩამავალ ყველა მდინარეზე. აქ შედიან მხარეები: ჩეჩენი, ატაგა, ჩახკერი, მიცშეგისი, შალი, შვეტი, მერტიგი, არიანკი, ყარაბულახი, გალაშკა, მერეჯი, მეესტი, გალგა, არსკა, ანგუშტი (აქედან რუსებმა გააკეთეს ინგუშოვცი) და ვაგი, ვაპი, რომლებსაც ჩერქეზები მაკულ-ს უწოდებენ. ამ მხარეთა დიალექტებს შორის არაა რაიმე მნიშვნელოვანი განსხვავება. ენის ძირი ჯერ ვერ დავადგინე; ყოველ შემთხვევაში, ევროპული ის არაა.

მეოთხე ენა არის ოსური. მხარეს, სადაც ამ ენაზე ლაპარაკობენ, ქართველები ეძახიან ოსეთი-ს, ხოლო ხალხს – ოსი-ს, მრავლობითში ოსები.

¹ „ხოლო ქართველები – ლეკი-ს“ გვერდზეა

მას უკავია ქედის შუა ნაწილი: ჩრდილოეთით მდ. თერგზე, პოგზე ანუ ფოკზე, არედონზე (რომელიც რუსებმა იორდანად გადააკეთეს) და ურუხზე ან ირეფზე; სამხრეთით კი – მდ. არა-

an der Südseite an den Flüssen Aragi, Ksani und Liachwi die zum Kur fließen und am Dschedscho der zum Rion fließt¹. Man findet zweien Dialekte; den einen redt der kleine Teil der Nation, der sich: Dugor nennt und nur an dem Uruch wont; den zweiten der übrige Teil, der in den eigenen Sprache: Gir heist. Ich finde aus der Vergleichung meiner Wörtersammlung, daß die Persische Sprache, die Mutter der osetische ist.

Die fünfte Sprache ist die Tscherkessische, von der zweien, höchst verschiedene und kaum zu vereinigende Dialekte vorhanden sind. Der eine ist der in der kleinen und grossen Kabarda gebräuchliche von dem derienige, der in den Distrikten Temirgoi und Beslen führt und nur wenig abweicht. Der zweite wird in den Provinzen Abasa und Abasech geredt, davon iene an den westlichsten in den Kuban fallenden Flüssen und diese an denienigen Flüssen gelegen, die zwischen dem Kuban und Enguri sich ins schwarze Meer ergießen. Abasech wird von den Georgiern: Abchaseti genant und ist one Zweifel Abasgia des Kaiser Constantins: und Papageti *, Dschiki

¹ „die zum Kur-fließt“ გვერდზეა მიწერილი.

* Dschiki und Karadschiki der Georgier sind one Zweifel Tschegem und Karadschai der Tscherkessen, und Zichia des Kaisers. Zu merken ist. daß die Bömen in der Landessprache Zechen heissen,

გვზე, ქსანზე და ლიახვზე, რომლებიც მტკვარს ერთვიან და რიონის შენაკად ჯეჯოზე !. აქ ორი დიალექტი შეინიშნება; ერთს ლაპარაკობს ამ ხალხის მცირე ნაწილი, რომლებიც თავის თავს დიგორს ეძახიან და ცხოვრობენ მხოლოდ ურუხზე: მეორეს კი – დანარჩენი ნაწილი, რომლებსაც თავის ენაზე ჰქვიათ გირ. ჩემი სიტყვათა-კონების შედარებით შევნიშნე, რომ ოსური ენის დედა არის სპარსული.

მეხუთე ენა არის ჩერქეზული, რომელიც წარმოდგენილია ორი, ერთმანეთისგან ძალზე განსხვავებული და ერთმანეთთან ძნელად დასაკავშირებელი, დიალექტით. ერთი იხმარება მცირესა და დიდ ყაზარდოში, რომლისგანაც მხოლოდ მცირედ განსხვავდება თემირგოსა და ბესლენის მხარეებში გავრცელებული [ენა]. მეორეს ლაპარაკობენ პროვინციებში – აბაზასა და აბაძეხში. ამათგან პირველი ძვეს ყუბანში დასავლეთიდან ჩამავალ მდინარეებზე, მეორე კი – მდ, ყუბანსა და ენგურს შორის მოქცეულ და შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარეებზე. აბაძეხს ქართველები აფხაზეთს უწოდებენ და უეჭველად არის კონსტანტინე კეისრის აბაზგია; ხოლო ქართველების პაპაგეთი *, ჯიქეთი და ალაღეთი არიან

¹ „რომლებიც მტკვარს – ჯეჯოზე“ გვერდზეა მიწერილი.

* ქართველების ჯიქი და ყარაჯიქი, ყოველ ეჭვს გარეშე, იგივეა, რაც ჩეგემი და ყარაჩაი ჩერქეზებისა და კეისრის ციხია. აღსანიშნავია მხოლოდ. რომ ბოჰემელები ქვეყნის (გაგრძელება იხ, შემდეგ გვერდზე)

keti und Alaleti der Georgier sind Distrikte dieser Provinz, die mit Papagi, Zichia und Alania des Kaisers übereinkommen.

Die sechste Sprache ist die Georgische, von der es drei verschiedene und unverständliche Dialekte giebt. Der erste und rei-

ამ პროვინციის მხარეები, რომლებიც იმპერატორის პაპაგის, ცინიას და ალანიას ემთხვევიან.

მეექვსე ენა არის ქართული, რომელსაც აქვს სამი ძალზე განსხვავებული და ერთმანეთისათვის გაუგებარი დიალექტი, პირველი და ყველაზე

neiste ist derienige, der in Kacheti und Kartwel geredt wird, von dem der in Imereti und Guria nur wenig abweicht; der zweite ist der in Mingrelia und Odishi gebräuchliche, welche Provinz in der Landessprache: Kadzaria heist, so wie bei dem Kaiser Constantin; der dritte ist dem Volke: Soni, oder Swani eigen, deren District: Swaneti von den Georgiern genannt wird. Gens Sannorum Plinii, bei dem nach demselben der Honig durchs Rhododendron öfters schädlich werden soll, scheint eben dies Volk zu seien, Auch ich habe diese Schädlichkeit des Honigs bestätigt gefunden. Azalea pontica Linnaei ist dies Rhododendron Plinii, aus deren Blumen die Bienen diesen berausenden Honig sammeln.

Ausser diesen kaukasischen Sprachen habe ich auch eine übereinstimmende Wörtersammlung von der ungarischen, kalmükischen, armenischen, izzigen arabischen, persischen und gurtischen Sprache; welche letztere ein stark abweichender Dialekt der persischen ist, der bei den Gurten

und bömische Brüder sollen ins caucasische Gebürge geflüchtet seien. Die Nation Tschegem aber redt tatarisch und war ehemals der griechisch-georgische Religion zugetan, davon noch izt Spuren;..

384

oder Kurten einem Volke, das am Aras und auf dem araratischen Ge-
Aras und auf dem araratischen Ge-

Nach dieser vorläufigen Nachricht von den Sprachen, in denen Er. Wolgebornen eine Übersetzung des Aufsatzes zu hoffen haben, wende ich mich zu der Beantwortung der übrigen Aufgaben.

...II. Unter den Namen der georgischen und aller übrigen kaukasischen Dörfer und Städte, die ich sorgfältig gesamlet, weis ich keinen,

წმინდა არის ის, რომელიც იხმარება კახეთსა და ქართლში, ამათგან მცირედ განსხვავდება იმერული და გურული [კილოები]; მეორე გავრცელებულია სამეგრელოსა და ოდიშში: ამ პროვინციას ქვეყნის ენაზე „ქაცარიას“ უწოდებენ, როგორც კეისარ კონსტანტინესთან გვხვდება; მესამე არის სონი ანუ სვანი ხალხის საკუთრება, რომელთა მხარესაც ქართველები სვანეთს ეძახიან, პლინიუსის სახელობის ხალხი, რომლებთანაც (უკანასკნელის მიხედვით) თავლი იელის (Rhododendron) გამო ხშირად მავნე ყოფილა, ეს ხალხი უნდა იყოს. მეც დავადასტურე თავლის ეს მაწყინარობა. ლინეის Azalea pontica (იელი) არის პლინიუსის ეს Rhododendron-ი, რომლის ყვავილიდანაც აკეთებენ ფუტკრები ამ მათრობელა თავლს.

გარდა ამ კავკასური ენებისა, მე აგრეთვე მაქვს მსგავსი სიტყვათა-კონები უნგრული, ყალმუხური, სომხური, თანამედროვე არაბული, სპარსული და გურთული ენებისა; ამათგან უკანასკნელი არის სპარსულის ძალზე განსხვავებული დიალექტი, რომელსაც ლაპარაკობენ გურთები ანუ ქურთები –

ენაზე ცეხენ-ად იწოდებიან და ბოჰემელი ძმები კავკასიის მთებში გამოქცეულან. ჩეგემის ხალხი კი ლაპარაკობს თათრულად და უწინ ბერძნულ-ქართული რელიგია ჰქონდათ, რისი კვალიც ახლაც არის....

ხალხი მომთაბარე მდ. არეზზე და არარატის მთიანეთზე.

ამ წინასწარი ცნობების მოწოდების შემდეგ ენების შესახებ, რომლებზეც თქვენი კეთილშობილება იმედოვნებს ტექსტის თარგმნას, მე მოგახსენებთ პასუხს სხვა დავალებებზე.

...II. ქართულ და სხვა კავკასიურ სოფლებისა და ქალაქების სახელთაგან, რომლებიც მე მონდომებით (გულისყურით) შევკრიბე, არ შემხვედრია

der sich auf „fer“ endigt. Wol aber weis ich, daß die Russen bei dem Todlebenschen Corps eine in türkischen Händen befindliche georgische Vestung verstümmelt: Azfer, nennen, deren rechten Name: Azkweri /. Азквери./ oder Azkueri, an dessen statt die Georgier, des Wolstands wegen, auch Azkur sagen, weil Kweri in irer Sprache: *testiculus*.

...V. Eine Chronik von Georgien habe ich schon vor einiger Zeit in Georgien aufgetrieben und auf Rechnung der Akademie für 30. Rubel gekauft. Sie fängt vom Targamos und von dessen mit Nimrod gefürten Kriegen und von der ersten Bevölkerung des Landes¹ an; geht bis ins 15-te Jarhundert und endigt sich mit der Teilung der georgischen Provinzen. Sie enthält das Leben von 70. Zaren. Zar Mirian, unter dem im Jare 338. nach Ch. G. in Georgien die christliche Religion ausgebreitet

¹ und von der- Landes“ გვერდზეა მიწერილი.

მე არც ერთი, რომელიც ბოლოვდება „ქერ“-ზე. თუმცა მე ვიცი, რომ რუსები, ტოტლებენის კორპუსიდან, თურქთა ხელში მყოფ ქართულ ციხეს დამახინჯებულად აც ერ-ს ეძახიან, რომლის სწორი სახელიცაა: აწყვერი ან აწყური, რის მაგივრადაც ქართველები კეთილხმიერების გამო აგრეთვე აწყურს ამბობენ, რადგან Kweri მათს ენაზე ნიშნავს: *testiculus*-ს.

...V. ქართული ქრონიკა უკვე რამდენი ხანია, რაც საქართველოში ვიშოვე და აკადემიის ხარჯზე ვიყიდე 30 მანეთად. ის იწყება თარგამოსიდან და მის მიერ ნიმროდთან წარმოებული ომით და ქვეყნის პირველი განსახლებით¹; გადმოდის მე-15 საუკუნეში და თავდება ქართული პრინციპების დაყოფით (= საქართველოს დაშლით სამეფო-სამთავროებად – გ. გ.). ის შეიცავს 70 მეფის ცხოვრებას. მეფე მირიანი, რომლის დროსაც, 338 წ. ახ. წ., საქართველოში გავრცელდა ქრისტიანული რელიგია, არის

¹ „და ქვეყნის – განსახლებით“ გვერდზეა მიწერილი.

25. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. II.

385

ward, ist der 29-te. Izt lasse ich dies Buch in Kislar aus dem georgischen ins russische übersezzen. Man kann manche gute Nachricht daraus hoffen; obgleich nicht alles, besonders vor Mirians Zeiten, ganz richtig seien mag...

29-ე. ამჟამად მე ამ წიგნს ყიზლარში ვათარგმნინებ ქართულიდან რუსულად. იქიდან ზოგ კარგ ცნობებს უნდა მოველოდეთ, თუმცა არა ყოველივე უნდა იყოს მთლად სწორი მასში, განსაკუთრებით მირიანის მეფობამდე...

Kislar
den 20. November
1772 Diener
...
gehorsamer
Diener
D. Güldenstaedt.

ყიზლარი
1772 წლის
20 ნოემბერი
[თქვენი]
უმორჩილესი
მსახური
დოქტ. გიულდენშტედტი *.

* დამატებათა შესახებ იხ. შესავალი.

საკუთარ სახელთა სა იეგელი *

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

- აბაზა, პროვინცია (=აფხაზეთი) 171, 199, 207, 209, 215, 217; ჩერქეზული მხარე, 383.
- აბაზგია 47, 155, -199, 215, 383 (=კონსტანტინე პორფიროგენეტის აბაზგიას).
- აბაზელი 215.
- აბაზინელები 206, 209, 213.
- აბაითიყაუ (Abachtkan), სოფელი ოსეთში 61.
- აბანო, სოფ. ოსეთში 65.
- აბასა (= აბაზა. აფხაზეთი) 47, 49.
- აბასიები 47.
- აბაში, მდ. ჩრდ. კავკასიაში 113.
- აბაძეხი, ჩერქეზეთის მხარე 57, 199, 211, 215, 383.
- აბისა, სოფ. შიდა ქართლში 227, 229.
- აგდაში, თურქმანული მხარე 115.
- აგი, სოფ. ქისტეთში 77.
- ადალე (=კუნძულის მცხოვრებნი, თათრულად) 115, 205, 213.
- ადალინცი 213.
1. ადიმეი, მხარე ჩერქეზეთში 199.
 2. ადიმეი, სოფ. ჩერქეზეთში 211.
- ადიმო(ს)ი (=ადიმეი, მხარე ჩერქ.) 57.
- ადილე (=ჩერქეზეთს) 53, 199, 215.
- ადოს მინდორი 225 (კობთან ახლოს).
- ავარები 77.
- ავარელი 257.
1. ავარი (=ხუნძახი), ლეკეთის მხარე 81, 85, 87, 95, 97, 99, 103, 191, 193, 382.
 2. ავარი (=ხუნძახი), სოფ. ლეკეთში 83.
- ავარია (=ავარი), მხარე ლეკეთში 83, 125.
- აფხაზია (=აფხაზეთი) 199, 215.
- აზოვი, სიმაგრე 189, 195.
- აზოვის ზღვა 114, 205, 213.
- აიპგა (Aipga), მხარე აფხაზეთში 51, 199.
- აიულე, მდინარე ჩრდ. კავკ. 113, 203.
- აკა (Aka), სოფ. ქისტეთში 75.
- აკარი, სოფ. ლეკეთში 101, 103.
- აკაძიკი (Akadziki), სოფ. ლეკეთში 83.
- აკბაში. მდ. ჩრდ. კავკასიაში 203.
- აკერმენი (ბელგოროდი), ნოღაური ურდო 113, 203.
- აკიდი, სოფ. ლეკეთში 93.
- აკსაი. იაქსაი, მდინარე 109.
- აკტაში, მდინარე 73, 99, 107, 109, 193.
- აკუარალი (Akkuaral), ქისტური სოფ. 75.
1. აკუშა, ლეკური მხარე 99, 105, 107, 191, 193, 381.
 2. აკუშა, სოფ. ლეკეთში 99.
- ალაზანი, მდინარე 7, 9, 23, 27, 31, 89, 91, 115, 141, 167, 175, 195, 279, 280.
- ალაღეთი, მხარე აფხ. 47, 215, 383.
- ალანი 47, 215.
- ალანია 384.
- ალბრუსი (=იალბუზი) 31.
- ალდინები 127.
- ალთარაკი, სოფ. ლეკეთში 93.
1. ალთიფარა, თათრული მხარე 115, 195.
 2. ალთიფარა, თათრ. სოფ. 107.
- ალთი-ქესეკი, აფხაზური მხარე 51, 201, 207, 209, 215.
- ალიაბათი, სოფ. ლეკეთში 91.
- ალირაული, ქისტეთის სოფ. 75.
- ალკაი, მხარე ჩრდ. კავკასიაში 73.
- ალკუნი, სოფ. ქისტეთში 77.
- ამაღლეზა, სოფ. იმერეთში 261.
- ამდურყი, მდ. ჩრდ. კავკ. 211.

* საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ გიულდენშტედტისეული „საძიებელი“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 290–295) და ავადმოფთა_სიები (იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 270–276–გ. გ

ამეკინი, სოფ. ლეკეთში (Amekin) 83.

ანაგა, სოფ. (Araga) 15.

ანაგისხევი, მდ. (Aragiskewi) 15.

ანაკლეა 53.

ანაკოფია 53.

ანანური 143, 227, 229, 243, 301.

არცხოი (Arzchoi), სოფ. ქისტეთში 77.

არჯია (Arzia), ოსური სოფ. 65.

არხონი, მდ. ჩრდ. კავკ. (Archun) 35.

არხოტი, ოსური მხარე 65.

ახაი, მდინარე (=ასა) 33, 77, 181.

ასაი, სოფ. ქისტეთში 33, 181.

ანგილირალი (Angiliral), სოფ. ქისტ. 73.
 ანგუშტი, ქისტური მხარე 69, 75, 159, 171, 382.
 1. ანდი, ლეკური მხარე 85, 95, 191, 193, 381.
 2. ანდი, სოფ. ლეკეთში (=ყვანალი) 97, 99.
 ანდრესბადი (=ენდრე, ანდრეევა), თათრული
 სოფ. 101, 107, 109, 124 (ანდრესბადი).
 ანდრეევა (იხ. ანდრესბადი) 225.
 ანდრეევა დერეფნა (იხ. ანდრესბადი) 109, 193.
 ანდრეევი (იხ. ანდრესბადი) 107.
 ანსოკული (=ონსოქოლო), ლეკური მხარე 85.
 ანჩისხატი 301.
 1. ანწუხი, ლეკური მხარე 83, 87, 89, 95, 97,
 175, 191, 193, 381.
 2. ანწუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 აპახი, მდ. ყუბანის შენაკადი 57.
 არაგვი, მდ. 15, 19, 21, 29, 57, 63, 65, 129,
 171, 173, 175, 177, 205, 223, 229, 301, 383.
 არაკანი, ლეკეთის მხარე 191.
 არაკუნი, სოფ. ლეკეთში 83.
 არაპე (Arape), სოფ. ქისტ. 77.
 არარატი (მთიანეთი) 9, 11, 15, 19, 147, 167,
 169, 177, 179, 183, 282, 385.
 არაში, თურქმანული მხარე 115, 195.
 არახანი, მდ. კოისუს ტოტი 107.
 არგვეთი, იმერეთის მხარე 155.
 არგუანი (იხ. არგუდანი) მდ. 217.
 არგუდანი, მდ. თერგის შენაკ. 43, 57, 169, 173,
 217.
 არგუნი მდ. 43, 77.
 არდახლი, ქისტეთის მხარე 75.
 არდონი, თერგის შენაკ. (Aredon) 35, 37, 61,
 67, 183, 223.
 არედონი, იხ. არდონი 383.
 არეზი მდ. 385.
 ა[რ]თლუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ართხმო, სოფ. ხევსურ. 63.
 არიახვი, ქისტური მხარე 382.
 არიშ ტოიაი (=მხარე ყარაბულახი ჩეჩნურად) 79.
 არპა, უარპი (≡ურუფი), ყუბანის შენაკ. 53,
 113, 201, 209.
 არსკა, ქისტური მხარე 382.
 არტოსი, თათრული სოფ. 107.
 არშა, სოფ. ხევსურ. 63.
 არშტე, ქისტ. სოფ. 77, (ემახიან ყარაბულახს
 ინგუშები) 79.

ასდაი (Asdai), სოფ. ქისტეთში 75.
 ასთლა, სოფ. ლეკეთში 83.
 ასიგე (Asik), სოფ. ქისტ. 77.
 ასლანთქი, აბაზინური სოფ. 207.
 ასსაი (იხ. ასაი) სოფ. ქისტ. 75.
 ასტრახანი 151, 189, 203, 231.
 ასტრახანის სტეპები 113, 203.
 1. ატაგა, ქისტური სოფ. 77.
 2. ატაგა, მხარე ქისტეთში 382.
 ატახი, მხარე ქისტ. (ატაგა?) 77. ატახინელები
 127.
 ტახისები 77.
 აფსილები 213.
 აფსნე (=აფხაზეთი ადგილობრივ ენაზე) 215.
 აფსური (=აფხაზეთი, აფხაზთაგან) 199.
 აფში(ს) (Abschis), სოფ. ლეკეთში 83. აფხაზები
 49, 51, 53, 55, 57, 59, 71, 201,
 215, 217.
 აფხაზეთი 43, 47, 49, 51, 53, 55, 155, 171,
 199, 201, 215, 217, (აბაძეხი) 383.
 აფხაზი 47, 215.
 აქსაელი 79.
 1. აქსაი, მდ. იახსაი, თერგის შენაკადი 81,
 83, 107, 111, 125.
 2. აქსაი, იახსაი, თათრული ხარე 119, 171
 3. აქსაი, იახსაი, თათრ.-ყუმუზური სოფელი
 75, 101, 191, 193, 195.
 აღაისუ, მდ. ჩრდ. კავკ. 199.
 აღდაში. თურქმან. მხარე 195.
 აღსტაფა, მდინარე 179.
 აშაგა, მდინარე სამხ. კავკ. 11.
 აშაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 აშგანი, მდ. სუნჯის შენაკ. 79.
 აშელი, სოფ. ლეკეთ. 97.
 აშილ[თ]ა (Aschila), სოფ. ლეკ. 83.
 აშილტა, სოფ. ლეკეთ. 85, 87.
 აჩადა, სოფ. ლეკეთში 87.
 აჩი, სოფ. ბასიანეთში (Atsche) 45, 219.
 აჩუკალა 205. აჩუკალა 115.
 აწრისხევი (Adsenskewi), ციხე შიდა
 ქართლში 65, 153.
 აწყვერი, ციხე 147, 225, 385.
 აწყური, შდრ. აწყვერი 385.
 ახალგორი, შიდა ქართლ. 29, 143, 145, 299,
 Ахалгори 298.

ახალქალაქი (ჯავახეთის) 147.

1. ახალციხე, სოფ. ხევსურ. 63.

2. ახალციხე (ქალაქი) 81, 177, 193, 223, 225, 229.

ახიალი, სოფ. ოსეთში 65.

ახკა, სოფ. ქისტეთში 77.

ახკინიურთი, მხარე ქისტეთის 75, 77.

ახმეტა, სოფ. კახეთის 143.

1. ახსაი, მდ. (შდრ. აქსაი) 73.

2. ახსაი. იახსაი, (მხარე თათრ., შდრ. აქსაი) 97.

ახსარგინი, სოფ. ოსეთ. 63.

ახსაუ (Achsuja, სოფ. ოსეთ.) 63.

ახსეფშ (= დაბალი შავსული, მხარე აბაზურის) 213.

1. ახტალა, მონასტერი სომხითში 11.

2. ახტალა, სოფ. სომხითში 13, 147, 185.

3. ახტალა, ადგილია კახეთში 17.

4. ახტალა, მდ. კახეთი 17.

1. ახტი, ლეკეთის მხარე 89, 191, 381.

2. ახტი. თათრ. სოფელი 107.

ახტიმეჰატი. თათრ. სოფელი 107.

ახშიფსე, მხარე აფხაზეთის 199.

აჯალგა (Adschalga; ზილგა?), სოფ. ბასიანეთში 43, 219.

გაბიათი. სოფ. ოსეთ. 61.

გაბუქთი, სოფ. აბაზინური 209.

გაგინი. ციხე ოსეთში 65.

1. ზადი, სოფ. ოსეთში (Bade) 61.

1. ზადი, სოფ. ოსეთში (Bod) 61.

ზადინგი, მდ. (Bading; ბენდიქი?) 11, 185.

ზაგტუგაი. სოფ. ლეკეთში 85.

ზაიდარი, მხარე საქართ. 147.

ზაიმა, ოსეთის სოფ. 65.

ზაინი (Bain), სოფ. ქისტ. 77.

ზაიტლა, სოფ. ლეკეთში 103.

ზაი[ქომი], (Bai), სოფ. ოსეთში 61.

ზალაკანი, სოფ. ლეკეთის 85.

ზალასუნი (Balasmi), სოფ. ლეკეთში 103.

ზალახაური, სოფ. ტაშირის მხარეში (Balukar) 13; (Balukaja) 187.

ზალიჭისხევი მდინარე 13.

ზალკარი, მხარე ბასიანეთის (=მალყარი=ბასიანი) 43.

ზალსუ (თაფლისწყალი; ჩერქეზები ეძახიან ყარაბულახს) 79.

ზალყარები 221, 223.

ზალყარი, ჩერქეზული მხარე (=მალყარი=ბასიანი) 99, 173.

ზალყი (=მდ. მალკა, ჩერქეზულად) 209.

ზალხა[ნთკა]რი, სოფ. ოსეთში 63.

ზალხარი, სოფ. ლეკეთში (Bulkar) 99.

1. ზ(ა)რაგუნი, თათრ. სოფელი 37. (იხ. ბრაგუნი).

2. ზ(ა)რაგუნი, მდინარე 75.

3. ბარაგუნი, ბრაგუნი, ყუმუხურ-თათრ. მხარე 109. ბარაყაი, აბაზინური სოფ. 209.

ბარიხი (Berech), სოფ. ქისტ. 77.

ბარნაბი (Barib), სოფ. ლეკეთში 93.

ბაროყაი, ბალი, აფხაზ. მხარე 53, (Barekai) 201.

ბარსი, ოსური სოფ. 65.

ბარუკინა (Barukma), ოსეთის სოფ. 37.

ბარშლე, სოფ. ლეკეთში 105.

ბარხანი (Barchan), სოფ. ქისტ. 77.

ბასიანა, მხარე 43, 47. (=ბასიანია, ბასიანი).

ბასიანეთი, ჩერქეზ. მხარე 155, 207, 215, 219.

ბასიანელები 45, 47, 173.

1. ბასიანი (მხარე ბასიანისა=მალყარი, ბალყარი) 43.

2. ბასიანი, იგივე ბასიანია, ბასიანა, მხარე ჩერქეზეთის 45, 47, 173, 217, 219.

ბასიანია (=ბასიანა) 43, 45, 47, 175, 181, 217.

ბატი. სოფ. ოსეთში (Bali) 61.

1. ბაქსანი, მდინარე 7, 45, 163, 195, 219, 221.

2. ბაქსანი, მხარე ბასიანეთის, ჩერქეზული 45, 173, 219.

ბაღდადი, სოფ. და ციხე იმერეთში 13, 227, 229.

ბაღი, ბაროყაი, მხარე აფხაზ. 53, 211.

ბაშილზაი, აბაზინური მხარე; თათრულად ფსილზარიფში 45, 53, 201, 209, 221.

ბაცალიგო, სოფ. ხევსურეთში 63.

ბაწადა, სოფ. ლეკეთში 87.

ბახიკლო (Bächekul), სოფ. ლეკეთში 103.

ბეგუანტკარ (Begmantkari), სოფ. ოსეთში 63.

ბედენალი (Bedenal), სოფ. ქისტ. 73.

ბედი (სამეგრელოში) 53, 201.

ბეთელდა (Bet'leta), სოფ. ლეკეთში 89.

ბელაქანი, სოფ. ლეკეთში 89.

ბელგოროდი, აკერმენი, ნოღაური ურდო 203.

ბელეგულარი (Belegular), სოფ. ქისტ. 73.

ბელოგოროდი, იხ. ბელოგოროდი 113.

ბელოთი, ციხე შიდა ქართლში 153.

ბეჟტა (Beschda), სოფ. ლეკეთში 97.

ბერდები, სოფ. ბასიან. 219.

ბერეთისა, სოფ. იმერ. 227, 229.

1. ბუდუხი, სოფ. ლეკეთში 83.

ბერეკე[ი], მდ. დერბენტის მხარეში 107.
 ბერლინი 47, 219.
 ბერძნები 215.
 ბესლენი, ჩერქეზული მხარე 51, 53, 57, 199, 201, 209, 383.
 ბეტრეთა (Petret), სოფ. ოსეთში 61.
 ბეშდა, სოფ. ლეკეთში 97 (ბეჟტა?).
 ბეშთაუ, მთა 7, 163.
 ბეშო, სოფ. ლეკეთში 93.
 ბეშტოი (Beschtui), სოფ. ქისტეთში 77.
 ბეშუხჰაზლა, აბაძეზური მხარე 211.
 ბეცი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ბეხჩი (Bechtschi), სოფ. ოსეთში 65.
 ბიბერ[დ]ქთი, აბაზინური სოფ. 207.
 ბიზინგე, ბისნიგე, ბასიანეთის მხარე, ჩერქეზული 45, 173, 219.
 ბიზინგელები 221.
 ბილილოტი (Bililot), სოფ. ქისტ. 75.
 ბისნიგე, იხ. ბიზინგე 45.
 ბისოი[თა], ოსური სოფ. 65.
 ბიჭვინთა 49, 53, 201, 215.
 ბლანსუ, მდინარე, დიდი ლაბას შენაკადი 211.
 ბლო, სოფ. ხევსურ. 63.
 ბოგოზი, სოფ. 93.
 ბოვუდიაკი (=ბოლადაკი, გაგრა) 53.
 ბოთლიხ(ლარი), (≡ბოთლიხელები), სოფ. ლეკეთ. 83.
 ბოინაკი, თათრული სოფელი მდ. ოზენზე 107, 115, 195.
 ბოკო, (სოფ. ყარაბულახების) 79.
 ბოლადაკი (გაგრა) 53.
 ბოლნისი. ციხე 11, 185.
 ბოროსოდლი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ბორჩალო, მხარე 147, 247, 257, 271, 273.
 ბორჯანი (Bardgani), მდინარე დას. საქართვე. 29.
 ბოშტი (Boschto), სოფ. ქისტეთში 77.
 ბოჰემელები 47, 219, 383.
 ბოჰემელი 47, 218, 384.
 ბჟანა, ჩერქეზული მხარე 51, 199, 201, 213.
 ბჟანერი, ჩერქეზ. მხარე (ბჟანა?) 57.
 ბჟედუხი, ჩერქეზული მხარე 57, 199, 211, 213.
 1. ბრაგუნნი, ბარაგუნნი, ყუმუხურ-თათრული მხარე 109.
 2. ბრაგუნნი, თათრული სოფ. 193.
 ბრავალძალი, სოფ. რაჭაში 301.
 1. ბრიტაული, ოსური მხარე 67.
 2. ბრიტაული, ოსური სოფ. 67.
 ბუგანი, მდ. ლეკეთში 107.
 ბუგი, მდინარე 113, 203.

2. ბუდუხი, თათრული მხარე 195.
 ბუზალა, სოფ. ოსური 65.
 ბუთრი, სოფ. ლეკეთში 99.
 ბულაჩაური (Brillatschauri), სოფ. ოს. 65.
 ბულუნგუ, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
 ბუნოდა, სოფ. ლეკეთში 99.
 1. ბურთუნაი, სოფ. ლეკეთში 99.
 2. ბურთუნა(ი), მხარე ლეკეთში 191.
 ბურმასეკი, სოფ. ოსეთში 65.
 ბუდდუთლი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ბუხნადა (Buhunuda), სოფ. ლეკეთში 89.
 ბუხტი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 ბუხცანაკი, სოფ. ლეკეთში 103.

გაგაი (Gagai), სოფ. ქისტეთში 77.
 გაგრა 53 (იხ. ბოვუდიაკი).
 გაგაზი, სოფ. კახეთში 97.
 გაიბოტენი, სოფ. ხევსურ. 63.
 გალაი (Galai), სოფ. ქისტეთში 77.
 გალაშკა, მხარე ქისტეთში 77, 79, 382.
 გალაჩები 127.
 1. გალგა, სოფ. ქისტეთში 75.
 2. გალგა, მხარე ქისტეთში 382. იხ. გალგაი.
 გალგაი, მხარე ქისტეთში (= ღლიღვი, ღალღა) 33, 77.
 გალიათი (Galunte), სოფ. ოსეთში 61.
 გამლა (= დარულა? Gamla) მდინარე 29.
 განჯა 145, 175, 179, 273.
 განჯის მხარე 179.
 გაპაი (Gapai), სოფ. ქისტეთში 77.
 გარაკოლო (Garakru), სოფ. ლეკეთში 89.
 გარბანი, სოფ. ხევსურ. 63.
 გაუგვანი, თათრ. სოფ. 107.
 გაცა (= ფაწა?) მდინარე 65.
 გაჯი აული, სოფ. ქისტეთში 77.
 გე, მდინარე ჩრდ. კავკ. 203.
 გეგენა იშგო, დიდი გეგენა (ჩერქეზულად), მდინარე ჩრდ. კავკ. 209.
 გეგენა წუკ, მდ. პატარა გეგენა (ჩერქეზულად) 209.
 გეგერლიკი (=ეგორლიკი, ჯეგორლიკი?), მდ. ჩრდ. კავკ. 37.
 გეი, მდ. ჩრდ. კავკ. 113.
 გელათი, მონასტერი 179.
 გელაქსანი, ოსური მხარე კუმბელეიზე 63, 229.
 გელოსენ გორასსერი (ნიშნავს: მოდი და ნახე), ციხე ლეკეთში 91.
 გემირ (=გიმროი?), სოფ. ქისტეთში 75.

გენათი (=გელათი) 25.
 გენდურგირალი, სოფ. ქისტეთში 73–75.
 გენუ, სოფ. ლეკეთში 83.
 გენუელები 41.
 გეორგიელები (=ქართველები) 173.
 გერგებილი (Kargabil), სოფ. ლეკეთში 101.
 გერგეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 გერმანელები 53.
 გერმანელი 107.
 გველეთი (Golet), სოფ. ხევსურ., 63.
 გვერწერი (გვერცევი?), ოსური სოფ. 65,
 გიზელი, მდინარე თერგის შენაკადი (Kisil, Kizil) 35, 37, 63.
 გილიარი, თათრული სოფ. 107.
 გიმარა, სოფ. ოსეთში 65.
 გიმიში. სოფ. ლეკეთში 99:
 გინარირალ (Ginariral), სოფ. ქის. 75.
 გირ, ოსეთის ნაწილი 383.
 გირგერი (=გიულგერი-ჩაი), მდინარე კასპიის აუზის 109.
 გირი, ირი, ოსეთის მხარე 57.
 გიულგერი-ჩაი (გირგერი) მდინარე 109.
 გნასური, ოსური მხარე 65.
 გნუგო, გნული (=ქნოლო), ოსური მხარე 65.
 გნული (=ქნოლო), ოსური მხარე 65.
 გობიართა, სოფ. ბასიან. 219.
 გოგოთლი, სოფ. ლეკეთში 83, 99.
 გოლაი (Golai), სოფ. ქისტეთში 75.
 გორაკა, სოფ. ოსეთში 65.
 გორაკი (Gerek), სოფ. ქისტეთში 77.
 გორალი, თათრული სოფ. 107.
 1. გორი, ოსეთის სოფელი 61.
 2. გორი, ქალაქი ქართლში 175.
 გორისციხე, სოფ. ხევსურ, 63.
 გორსკი, ტავლინცი (=მთიელები რუსულად) 53, 173.
 გრემი, კახეთის ქალაქი 301.
 გრობსართა (კუსპართა?), სოფ. ბასიანეთ. 43.
 გრუზინები (ქართველები) 173.
 გუბდენი 99.
 გუბეშა. კუბეშა (=კუბაჩი), ლეკეთის მხარე 99, 105.
 გუდა, სოფელი 229.
 გუდა[მაყარი] 157.
 გუდანი, სოფ. ხევსურ, 63.
 გუდარი, ოსური სოფ.(?) 63.
 გუდისი, ოსური მხარე 67,
 გულარი (Gullergan) ოსეთის სოფ. 63.
 გული, ლეკეთის სოფ. 103.
 გულიანთა, სოფ. ოსეთში 67.
 გულუკი, ლეკეთის სოფ. 91.

გუმბეთი. მხარე ლეკეთში 83, 191, 193, 381.
 გუმ დუ (=კუმა. აბაზურად), მდინარე 209.
 გუმ იშგო (=დიდი კუ ა ჩერქეზულად), მდინარე 209.
 გუნხა (Goncha), სოფ. ლეკეთში 97.
 გურდარერალი, სოფ. ქისტეთში 73.
 გურთები (ქურთები) 384.
 გურია 19, 43, 155, 177, 179, 181, 227.
 გურკუმთა (Kurkmat), სოფ. ოსეთში 61.
 გურნა, სოფ. ოკრიბაში 23.
 გურჯი (=ქართლი?) 175.
 გურჯისტანი (=ქართლი) 175.
 1. გუფთა, ოსური სოფ. 27, 65.
 2. გუფთა, ტკუფთა (= ყუფთა), ოსური მხარე 65.
 გუფსი, მდ. ლაბას შენაკადი 209.

დაბალი შაფსული. აბაზინ, მხარე 213.
 დაგომი, ოსეთის სოფ. 61.
 დადაგირალი (Dadagiral), სოფ. ქისტ. 75.
 დალაგდენძე (ქვემო დეზი?) ოსური სოფ. 65.
 დალაგშანიბა (≡ქვემო სანიბა), სოფ. ოსეთში 63.
 დამბლუტი, სოფელი 13, 147, 185.
 დამბლუტისხევი, მდინარე 13, 185.
 დანუხი (Tanok), სოფ. ლეკეთში 87.
 დარბახი (Dasbach), დინარე ლეკეთში 105, 109.
 დარგავსი (Dargif), სოფ. ოსეთში 63.
 დარიალი, ციხე 181.
 დარიელა, ციხე 33 (= დარიალი).
 დატიხი, მხარე ქისტეთში 77.
 დაურჰაბლა, აბაძეხის სოფელი 211.
 დადისტანი 79.
 დგანტი (Dganti), კულგა, მხარე ქისტ. 77.
 დეზედა, მდინარე 9, 11, 13, 185.
 დევალკირე, დაბა 37.
 დევის ნამუხლარი, ადგილი მცხეთასთან 19.
 1. დერბენტი, მხარე 103, 107, 115, 191.
 2. დერბენტი, თათრ. სოფ. 195.
 დვალეთი. ოსური მხარე 67, 173.
 დიგორები 217. დიგორი, მდინარე 61.
 დიგორი (Dugor), ოსური მხარე 35, 43, 61, 173, 183, 383.
 დიდი ბოჭა, სოფ. ოსეთში 67.
 დიდი კუმა, მდინარე 207.
 დიდი ლიახვი, მდინარე 9, 27, 57, 63, 65, 67, 153, 167, 171, 173, 223.

დიდი ყაზარდო. ჩერქეზეთის მხარე 43, 55, 57, 169, 171, 173, 196, 199, 201, 209, 217, 219, 383.

დიდო (=დიდოეთი), ლეკური მხარე 89, 93, 97, 175, 191, 193, 381.

დიდოეთი (იგივე დიდო), ლეკეთის მხარე 93, 191.

დიდოელები 97.

დიდოელი 97, 249.

დირბი, სოფ. შიდა ქართლში 155.

დიჰბუკი, სოფ. ლეკეთში 99.

დნეპრი, მდ. 3, 113, 203.

1. დოგუზფარა, თათრული სოფ. 107.

2. დოგუზფარა (Tokuspara), თათრული მხარე 115, 195.

დოკანი, ქისტეთის სოფ. 77.

დრკლი, სოფ. ლეკეთში 103.

დონგუზლე, მდინარე 113.

დონელი კაზაკები 205.

დონი, მდ. 3, 9, 59, 163, 217.

დონისერი (Donnefars *). ოსეთის სოფ. 61.

დონიფარსი, ოსეთის სოფ. 63.

დონლუზლე, მდინარე 203.

დოურჩიჯი (Dohergisch), სოფ. ქისტ. 77.

დრანდა 49, 53, 201, 215.

დრუნო, დურიმი (ასევე კუზურუკი და კენზურუკი), სოფ. ლეკეთში 85.

დუბანი, ქისტეთის მხარე 79.

დუგორები (=დიგორები) 43.

დუგორი (=დიგორი), ოსეთის მხარე 61, 173.

დუდარუყვაქთი, აბაზინური სოფ. 207.

დუმ(ენ)თო (Tument), სოფ. ოსეთში 61.

დურიმი, იხ. დრუნო, ლეკეთის სოფ. 85.

დურცი (Durtzi), ლეკეთის სოფელი 103.

დუსრები, ლეკეთის სოფ. 103.

დუშეთი 127, 129.

დუზი(მი), ლეკეთის სოფელი 103.

ეგზემეთი, ოსეთის სოფ. 67.

ეგორლიკი (Gegerlik), მდინარე ჩრდ. კავკ. 113, 203.

ედიგიჰაზლა. აბაძეხური მხარე 213.

ევროპა 41.

ევროპელები 175.

ეთეგიჰაზლა, აბაძეხის სოფ. 211.

ეკატერინებადი 37, 124.

ეკატერინეს წყლები 35.

ეკერი (Ekär), ლეკეთის სოფელი 103.

ელბოკი (Iboki), ლეკეთის სოფ. 93.

ელელირალი, სოფ. ქისტეთში 73.

ელისუ (Ilasu), სოფ. ლეკეთში (=ილისუ) 23.

ელმაკირალი, სოფ. ქისტეთში 75.

ელმურზა[ია] (Etinursa), სოფ. ჩერქეზეთში 61.

ელოთყაუ (Jeloctkan), ოსეთის სოფ. 63.

ელტერკაჩი (ადგილი ყუზანის შენაკადზე) 207.

Эмеретия (ოდი) 298.

ენგური. მდ. 51, 53, 199, 383.

ენდრე (იგივე ანდრეევა დერევნა, ანდრეას-ბადი, ენდრეევა), თათრული სოფ. 73, 99, 101, 109, 111, 191, 193, 195.

ენდრეევა, სოფ. მდ. აკტაშზე 107. იხ. ენდრე.

ენდრე კაჩილიკ, ქისტეთის მხარე 73.

ერედვი, ციხე შიდა ქართლში 153.

ერევანი 145, 179.

ერემა, სოფ. ოსეთში 67.

ერემი, სოფ. ლეკეთში 85.

ერეტო (Eseto) ოსეთის სოფ. 63.

ერში, ლეკეთის სოფელი 103.

ერჩუთი, ლეკეთის სოფელი 103.

ესპე, ოსეთის სოფ. 61.

ეშა. სოფ. ლეკეთში 93.

ეშიდლე, ლეკეთის სოფ. 93.

ვაგი, ქისტეთის მხარე 382.

ვაკაცი (Nakaza), სოფელი ოსეთში 35, 61, 183.

1. ვალაგირი, დაბა ოსეთში 37, 59.

2. ვალაგირი, ოსური მხარე 35, 61, 173, 183.

ვალანდენძე (=ზემო დეზი ?), სოფ. ოსეთში 65.

ვალერიკი (Walarek), მდ. სუნჯის შენაკ. 79.

ვალვი, ვალბი (=თვალი), ოსური მხარე 57.

ვალსუბი (Walsubi), ოსეთის სოფ. 61.

ვანათი, ოსეთის მხარე 63.

ვაწქი 301.

ვაპი, ქისტეთის მხარე 69, 75, 77, 171, 382.

ვარდისუბანი, სოფ. ტაშირის მხარეში 11, 13, 185.

ვარცე (Wordse), ოსეთის სოფ. 61.

ვარხიანი (Watchgar), სოფ. ლეკეთის 91.

ვაურხუ, ქისტეთის სოფ. 75.

ვაქირი (Wagari), სოფ. კახეთში 139.

ვახანი, სოფ. იმერეთში 183.

* ჩვენის აზრით Donnefars-ი შეცდომით უნდა ეწეროს ამ ადგილას – გ. გ.

ვერა, მდ. 21.
 ვერისხევი, მდ. 11, 183.
 ვერხიანი (ვარხიანი), სოფ. ლეკეთში 91.
 ვიწათლი, სოფ. ლეკეთში 93.
 ვიხლი (Wichul), სოფ. ლეკეთში 103.
 ვოლაგირი, იხ. ვალაგირი, ოსური მხარე 296.
 ვოლგა, მდ. 9, 163.
 ვოლგელი კაზაკები 205.

ზადალესკი, ოსეთის სოფ. 63.
 ზამთარეთი, სოფ. ოსეთში 67.
 ზარათი, სოფ. ოკრიბაში 23, 29, 183.
 ზარამაგი, სოფ. ოსეთში 61.
 ზაურგოი, სოფ. ოსეთის 229.
 ზაური (Saur), ოსეთის სოფ. 37.
 ზაყა, ოსეთის სოფ. (Suka) 61.
 ზაში, მდ. ჩრდ. კავკ. (Sachi) 51; 213, 215.
 1. ზახა, სოფ. ოსეთში 61.
 2. ზახა, ოსური მხარე 61.
 ზგიდი (Isgida), სოფ. ოსეთში 61.
 ზგილი (Sget), სოფ. ოსეთში 61.
 ზემო დეზი, სოფ. ოსეთში 65.
 ზემო სანიბა, სოფ. ოსეთში 63.
 ზემო ქართლი 42, 43, 81, 177, 179, 181, 183, 193.
 ზემოქვეყანა, მხარე იმერეთში 155.
 ზემო შაფსული, აბაზინური სოფ. 211. ზეხიდი, ლეკეთის სოფ. 93.
 ზილგა, სოფ. ბასიანეთში 43.
 ზილოდა, ლეკეთის სოფ. 99.
 ზირანი (Sirale), ლეკეთის სოფ. 85.
 ზიურ(უს)ი, ლეკეთის სოფ. 101.
 ზიხია (კონსტანტინესი ≈ ჩეხემი ≈ ციხენი) 47.
 ზონკარი (Sankan), ციხე ოსეთში 65.
 ზრიგათა (Srigal), ოსეთის სოფ. 61.
 ზუსა, მდინარე 15.
 ზუფუ (Zupu), სოფ. აფხაზეთში 53.
 ზღუბირი (Sgobir), ოსური მხარე 67.
 თაგაურელი 157.
 თაგაური, თაგური, მხარე ოსური 59, 63, 157, 173.
 თაგაურის ხეობა 296.
 თაგიათა (Tagata), ოსური მხარე (=თაგაური), 63.
 თაგური, იხ. თაგაური 63.
 თათარი 171, 203, 247.
 თათარი ხალხები 105.
 თათრები 53, 57, 67, 69, 79, 81, 83, 101, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 147, 181, 193, 195, 197, 203, 205, 207, 209, 213, 215, 382

თალა, ლეკეთის სოფელი 89.
 თალუხი (Taruch), სოფ. ლეკეთში 87.
 თარათლი, ლეკეთის სოფ. 87.
 თარაქამა (ტერეკემენული) თათრები 105, 195.
 თბილისი 3, 5, 15, 19, 21, 31, 89, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 177, 183, 223, 225, 227, 229, 233, 237, 239, 241, 243, 253, 255, 257, 271, 279, 282, 299, 300, 376.
 თბილისის სიონი 301.
 თბილის ქალაქი 177.
 თებელი, ლეკეთის მხარე 89, 91, 191, 193, 381.
 თებერდა, ყუბანის შენაკადი 207.
 თელავი 89, 141, 143, 175, 243, 300, 301.
 თემენყაუ (Temenekan), ოსეთის სოფ. 63.
 თემირგოი, ჩერქეზ. მხარე 57, 199, 211, 213 383.
 თემირიუკი (იგივე თურყ), 213.
 თერგი, მდინარე 3, 9, 25, 27, 31, 33, 35, 37, 43, 51, 53, 57, 61, 63, 65, 67, 71, 73, 75, 107, 111, 113, 119, 125, 157, 159, 163, 169, 171, 189, 195, 201, 205, 223, 225, 229, 263, 383.
 თვალი, ოსური მხარე 57.
 თიანეთი 143.
 თირსაუ, თრუსო (ოსური მხარე) 65.
 თიფ (Tibe), ოსეთის სოფ. 61.
 თლადალი, სოფ. ლეკეთში 97.
 თლადუხი, ლეკეთის სოფ. 93.
 თლა[ი]ლუხი (Tl'aluch), ლეკეთის სოფ. 87.
 თლარა, მდ. კოისუს შენაკადი 87.
 თ[ლ]არატა (Tarata), სოფ. ლეკეთში 89.
 თლაროში (Tl'urusch), სოფ. ლეკეთში 87.
 თლახი, სოფ. ლეკეთში 85, 87.
 თლერაბი, ლეკეთის სოფ. 85.
 თლეროთლი, სოფ. ლეკეთში 93.
 თლი. ოსეთის სოფ. 61.
 თლირზა, ლეკეთის სოფ. 83.
 თლის(ერალ)ი (ნიშნავს თლისერელებს), სოფ. ლეკეთში, 83.
 თლიჩეხი, ლეკეთის სოფ. 103.
 თლუნუდა, ლეკეთის სოფ. 99.
 თლუხი (Tl'uuk), სოფ. ლეკეთში 99.
 თოთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 თრიალეთი 229.
 თრუსო, ოსური მხარე 65, 173.
 თურქები 51, 53, 55, 81, 115, 135, 155, 175, 177, 179, 191, 197, 199, 201, 217, 225, 227, 229, 385.

თურქეთი 49, 51, 55, 177, 179, 181, 193, 223, 225.
 თურქი 193, 223.
 თურქმანი (ტურხმენი) თათრები 105, 181, 195.
 თურქომანული (თერეკემენული) პროვინციები 145.
 თურყ (აბაზინურად თემრიუკი) 213.
 თუშები 278.
 თუშეთი 77, 93, 175, 181, 301.
 თუში 175, 249.

იალხარი, სოფ. ქისტეთში 75 (იალხორი?).
 იალხორი (იხ. იალხარი), სოფ. ქისტეთში 75.
 იანგიურთი, სოფ. ქისტეთში 77.
 იარი (Jar), სოფ. ლეკეთში 103.
 იაქსაი, იახსაი, თათრ. სოფ. (იწ. აქსაი) 111.
 1. იახსაი, იაქსაი, მდ. თერგის შენაკ. 75, 107.
 2. იახსაი, აქსაი, თათრ. სოფ. 75, 111.
 3. იახსაი (ოქსაი, ახსაი, აქსაი), თათრ. მხარე 69, 97, 171, 193.
 იახსაი კაჩილიკ (იახსაი კაჩკილიკ), მხარე ქისტეთში თათრ. 73, 75.
 იგარისი (garis), სოფ. ოსეთში 61.
 იგერი (Iger), სოფ. ქისტეთში 77.
 იდათლი, იხ. ჰიდათლი (ლეკეთის მხარე), 85.
 იედისანი, ნოღაური ურდო 113, 203.
 იედიშკული, ნოღაური ურდო 113, 203.
 იედურკანი (Jedurkan?), სოფ. ოსეთში 63.
 იენგინუხი (=ინგინუხი), სოფ. ლეკეთში 91.
 ილისუ, სოფ. ლეკეთში 91.
 ილორი 53.
 იმერეთი 13, 15, 19, 25, 29, 43, 45, 51, 63, 67, 125, 129, 145, 153, 155, 157, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 201, 217, 225, 227, 231, 241, 255, 257, 259, 261, 263, 284, 287, 290, 297, 299, 300.
 იმერელი 155.
 Имеретия 298.
 ინალი, მდ. ურუფის შენაკადი 209.
 ინაური, ოსური სოფ. 65.
 ინგინუხი, სოფ. ლეკეთში 91.
 ინგიში (Ingischu), სოფ. ლეკეთში 87.
 ინგუშები 73, 79, 119, 127.
 ინგუშ[ეთ]ი 265.
 ინგუშის ხეობა 296.
 ინგუშოვც 382.
 ინგუშცი (=ინგუშები) 73.
 (ინდაგ)ლეზგორი, სოფ. ოსეთში 63.
 ინჩხე, მდინარე 109.
 ინხელოვლები (ლეკეთში) 83.
 ინხო, სოფ. ლეკეთში 83.

ინხო, სოფ. ლეკეთში 87.
 ინჯა, მდინარე 11, 183, 185.
 ინჯიკ დუ (აბაზინურად), მდ. 209.
 ინჯიკი, მდ. ყუზანის შენაკადი 53, 113, 201, 203.
 ინჯიკ იშგო (ჩერქეზულად) მდინარე, 209.
 ინჯიკ წუკ (=კიჩი ინჯიკ აბაზელების), მდ. 209.
 იორდანი (=მდ. არედონი რუსულად) 383.
 იორი, მდინარე 9, 167, 175.
 ირეფი (=ურუხი). მდ. თერგის შენაკ. 61, 383.
 ირი, გირი (ოსური მხარე) 57.
 ირიბი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ირჰანა[ი], სოფ. ლეკეთში 85.
 ისრითი (Isreti), სოფ. იმერ. 19.
 ისტისუ (Issesu), რუსების გორეჩი, სოფ. ქისტეთში 75.
 იშკანტა, იშკანტი, სოფ. ბასიანეთში 43, 219.
 იჩიჩალი, სოფ. ლეკეთში 87.
 იხა, სოფ. ლეკეთში 83.
 იჯელი (Igel), სოფ. ქისტეთში 77.
 იჰრეკი, სოფ. ლეკეთში 103.

კაბეტი, კაბუტი, მდ. აფხაზ. (=კაპეტი) 49.
 კაბუზთა, სოფ. ოსეთში 67.
 კაგალნიკი (Gogonlik), მდ. ჩრდ. კავკ. 113, 203.

Кавказ 297.

კავკასია 3, 9, 11, 13, 15, 19, 21, 23, 25, 31, 37, 39, 41, 45, 47, 49, 53, 57, 59, 67, 69, 73, 79, 89, 93, 103, 105, 107, 109, 115, 125, 133, 135, 147, 149, 153, 161, 163, 165, 167, 169, 173, 175, 177, 181, 187, 189, 191, 193, 195, 199, 203, 213, 217, 219, 266, 278, 296, 303, 380, 381, 384.

კავკასიელები 49, 57, 71, 91, 109, 205, 380.
 კავკასიელი 71, 79, 189, 199.
 კავკასიონი 79, 115.
 კაზახ (ნიშნავს ჩერქეზეთს ოსურად) 53.
 კაია (Kaja), მდინარე 13.
 1. კალა, სოფ. ოსეთში 61.
 2. კალა, სოფ. ქისტეთში 77.
 კალასუარი, თათრ. სოფ. 107.
 კალმიკანატი (? Kalmikanat), ოს. სოფ. 65.
 კალმურზა-ჯილგასი, ყუზანის შენაკ. 207.
 კალნახთა (Kalagte), სოფ. ოსეთში 61.
 კამათა(ტა) (Kamatata), სოფ. ოსეთში 61.
 კამენოი კოლოდეზი 37.
 კამი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

კამუნთა (Kanunte), სოფ. ოსეთში 61.
 კანარი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კანი (Kani), სოფ. ოსეთში 63.
 კანკურაუ (Kankurai), სოფ. ლეკეთში 89.
 კანშუგჰაბლა, კანჰუგჰაბლა (აბაძე-ჩარქეზული სოფ.) 211.
 კაპეტი, მდ. აფხაზ. 53. 211.
 კარათყაუ (ხუძანი), სოფ. ოსეთში 65.
 კარაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კარაციოტის (≡ყარა ჯიქი) 221.
 კარდანხი, ყუბანის შენაკ. 207.
 კარდუელი (=ქართლი) 175.
 კარკუჩა, სოფ. ხევსურ. 63.
 კარლსბადი 27.
 კარტუი (Kartui), სოფ. ქისტეთში 77.
 კარშაგა (=ყარაჩაი), ბასიანის მხარე 45.
 კასაი აული (ნოღაელი თათრების ურდო ყუ-ბანზე) 113, 203.
 კასმა, მდ. კოისუს ტოტი 107.
 კასპიის ზღვა 3, 7, 15, 21, 79, 91, 105, 107, 109, 111, 115, 161, 167, 191, 195, 205.
 კატეხი (Latechi), ლეკეთის სოფ. 91.
 კაშკათაუ, კაშკატაუ (დიდი ყაზარდოს ნაწილი) 43, 217, 221.
 კახეთი 15, 17, 23, 31. 43, 81, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 115, 125, 129, 137, 139, 141, 143, 173, 175, 177, 181, 191, 193, 195, 243, 300, 381, 384.
 კახელები 300, 301.
 კახელი 271.
 კახი, სოფ. ლეკეთში 91.
 კახკოი (კიშხოი?), სოფ. ქისტეთში 75.
 კაჰაისა, ლეკეთის მხარე 97.
 კაჰაისაელი 249.
 კებსური (Kebzur), სოფ. ლეკეთში 85.
 კეზური, ციხე ლეკეთში 103.
 1. კეზერუკი, მდინარე 83.
 2. კეზერუკი (Käseruk), მხარე ლეკეთში 85, 87, 191, 381.
 კეთრისი, სოფ. ოსეთში 65.
 კეიე(ხი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კეკვედი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კელიეთი (ჩელიათი?), ოსურიმხარე 67.
 კემეკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კემიათლი (Kwiratle), სოფ. ლეკეთში 93.
 კემირა, სოფ. ლეკეთში 85, 101.
 კენზერუკი, კუზურუკი (იგივე დრუნო, დურიმი), სოფ. ლეკეთში 85.
 კენი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კესური(?), სოფ. ოსეთში 85.
 კეხვი, ციხე შიდა ქართლში 65.

კეჯანი (Kežanu), სოფ. ლეკეთში 87.
 კეჰარჩი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კვერნეთი (Kwenet), სოფ. ოსეთში 63.
 კიბანკანგლეგორკევი(?) სოფ. ოსეთში 63.
 კიდირი, სოფ. ლეკეთში 93.
 კიევი 149.
 კიმე[თ]ლუხი, სოფ. ლეკეთში 89.
 კირი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კიროსი, მდ. (=მტკვარი) 125, 133.
 კიჩი გეგენა (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 კიჩი ინჯიკი, მდინარე 207; (≡თათრების ჯენჯიკი) 209.
 კიჩი კაზური, თათრ. სოფ. 107.
 კიჩი ლაბა (თათრულად=პატარა ლაბა), მდ. 209.
 კლიათი (Kleat), სოფ. ოსეთში 61.
 კობაისი, ოსური მხარე 65.
 კობი, სოფ. ხევსურ. 25, 27, 31, 63, 225, 229, 245, 263.
 კობიათა, ოსური სოფ. 67.
 კოდრი, სოფ. აფხ. 53.
 კოზუკი, სოფ. ლეკეთი 101.
 კოიდენი, მდ. ყუბანის შენაკ. 207.
 კოისუ, დიდი მდინარე ლეკეთში (=ცხვრის წყალი, ყოისუ) 37, 81, 83, 85, 87, 97, 99, 101, 105, 107, 109, 111, 125, 189, 191, 193, 381.
 კრკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კოლოტვიო (? Kolotwio), სოფ. ლეკეთში 83.
 კოლხეთი (=სამეგრელო) 195.
 კომოთი (მაკათი), ოსური მხარე 65.
 კომპა, სოფ. ოსეთში 65.
 კოპილი, სიმაგრე ყუბანზე 55, (ნოღაური სოფ.) 115, 199, 203, 213.
 1. კორა (Hoora), სოფ. ოსეთში 37.
 2. კორა, სოფ. ოსეთში 61.
 კორბი (Korbi), სოფ. ქისტეთში 75.
 კორგა შინ-თაუ (ყარგაშილი თაუ?), =ტყვიის მთა 223.
 კორეჩეთი, სოფ. ოსეთში 67.
 კოსტეკი, თათრ. სოფ. კოისუზე 37, 85, 101, 111, 193.
 კოსტიცი, სოფ. კოისუზე (კოსტეკი?) 37.
 კოშგელდი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კოშკა (Kaschka), სოფ. ხევსურ. 63.
 კოჩაგი (Kotschai), სოფ. ლეკეთში 103.
 კოჯორი 177.
 კრიშხუდახი, თათრული მხარე 115.
 კრიში, თათრ. მხარე 195.
 კრონშტეტი 183.

კსემარი (Ksämari), სოფ. ლეკეთში 93.
 1. კუბა, თურქმან.-თათრული მხარე 115.
 2. კუბა, ქალ. თათრ. 103, 105, 193, 195.
 კუბატ(ერი), სოფ. ოსეთში (Kubater) 37.
 კუბაჩი (Kubescha), ლეკეთის მხარე 41, 99, 105, 191, 193, 381.
 კუბახი (=კურახ-ჩაი), მდინარე ლეკეთში 109.
 კუბეშა, გუბეშა (კუბაჩი თუ კუბიშხა), ლეკური მხარე 41, 99.
 კუბი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუბიშხა, მხარე ლეკეთში 41, 381.
 კუბური, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუგჯაბე (Kuggabe), სოფ. ლეკეთში 87.
 კუდალი, სოფ. ლეკეთში 83, 101.
 კუდალი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.
 კუზურუკი, კენზურუკი, სოფ. ლეკეთში (იგივე დურიმი, დრუნო) 85.
 კუკუნი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კულარი, სოფ. ლეკეთში 101.
 კულგა (Kulga), დგანტი; ქისტეთის მხარე(?) 77.
 კულეტალე (? Kuleettale), სოფ. ლეკეთში 99.
 კულძე[ბი], სოფ. ლეკეთში 85.
 1. კუმა, სოფ. 101.
 2. კუმა, მდინარე ჩრდ. კავკ. 7, 37, 45, 49, 53 55, 163, 169, 201, 203, 204, 207, 209, 215, 221.
 კუმანის სტეპი (=კუმის სტეპი) 3, 9.
 კუმბასა. ყაზიყუმუხი; სოფ. ლეკეთში 103.
 კუმბელეი, მდ. თერგის შენაკ. (Kumbelei, Kunbelei, Kunbalei) 63, 65, 73, 75, 77, 119, 125, 127.
 კუმბულთა (Kinnbulta), სოფ. ოსეთში 61, 63.
 კუმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუმიკები 101.
 კუნაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნდი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნენი (Kunena), სეგ. სომხითში 11, 183.
 კუნკი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუნცუკული (Kunzukul), სოფ. ლეკეთში 103.
 კუპოტა, სოფ. ლეკეთში 87.
 კურალი, თათრ. სოფ. 107.
 კურალუ, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურახ-ჩაი (კუბახი), მდ. 109.
 კურაპი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურგოკინა, სოფ. ოს. 37.
 კურელა, კურელე (=კურალი), მხარე ლეკეთში 105, 191, 193.
 1. კურკი (Kurki), სოფ. ლეკეთში 99.
 2. კურკი (Kurki), სოფ. ლეკეთში 103.
 3. კურკი (Kurk), სოფ. ლეკეთში 103.
 4. კურკი (Kurki), თათრ. სოფ. 107.

კურკლი (Kurkul), სოფ. ლეკეთში 103. (კურ-კური?).
 კურკური, სოფ. ლეკეთში 101.
 კურნაიათი, სოფ. ბასიანიაში 43.
 კურული, სოფ. ლეკეთში 103.
 კურჩელე, კურჩილორი, სოფ. ქისტეთში 75.
 კუხპართა, სოფ. ბასიანეთში 43.
 კუსრეხი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუსრუდი, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუსსუ, სოფ. ოსეთში 63.
 კუტიხ. კუტიხი, სოფ. ლეკეთში 85.
 კუტლაბი, სოფ. ლეკეთში 89.
 კუშა (=ძვლები, ოსებს ეძახიან ჩერქეზ-თათრები) 57.
 კუშგი (Kuschgi), სოფ. ქისტეთში 77.
 კუშკასიპ, კუშკაშიპ (=მთისგადაღმელნი, ჩერქეზები ეძახიან აფხაზეთის სამხ.-დას. ნაწილს) 51, 199.
 კუჩური, სოფ. ლეკეთში 103.
 კუჩუფსი, მდინარე 211, 215.
 კუჭური, სოფ. ლეკეთში 101.
 ლაბა, მდინარე ყუბანის შენაკ. 113, 199, 203, 209.
 ლაბა იშგო (=დიდი ლაბა ჩერქეზულად), მდინარე 209.
 ლაბა წუკ. (=პატარა ლაბა, ჩერქეზულად), მდ. 209.
 ლაგირი, სოფ. ოსეთში 65.
 ლავაზე (Lawase), სოფ. ოსეთში 61.
 ლანჯაგა (Landschaga), სოფ. ოსეთში 65.
 ლარგვისი, მონასტერი 27, 29, 153, 155, 157, 261, 263.
 ლაუქთი, აბაზინური სოფ. 207.
 ლაშე, სოფ. (ლაშხეთი?) 31.
 ლაშხეთი, სოფ. სვანეთში 31, 183.
 ლაშხური (Laschger) =ცხენისწყალი 31.
 ლეზგისტანი 79, 382.
 (ინდაგ)ლეზგორი, სოფ. ოსეთში 63.
 ლეთი, სოფ. ოსეთში 67.
 ლეკები 23, 67, 79, 81, 89, 91, 95, 97, 105, 121, 125, 129, 137, 139, 141, 143, 155, 175, 189, 193.
 ლეკეთი 79, 81, 83, 89, 95, 189, 191, 193.
 ლეკი 237, 249, 257, 382.
 ლეკოანი (Lekon), სოფ. ოსეთში 65.
 ლენინგრადი 368,
 ლესა (Lesse), სოფ. ოსეთში 61.
 ლესკენი, თერგის შენაკ. 57, 171.
 ლეჩხუმი, მხარე 51, 155, 179, 183.
 ლეხადარი, მდინარე (ლახიადარი) 183.

ლიალიაზი (Lalach), სოფ. ქისტეთში 77.
ლიაჟი (Lauischk), სოფ. ქისტეთში 77.
ლიახვი, მდინარე 21, 67, 205, 283, 383.
ლისრი (Liser), ოსეთის სოფ. 61.
ლორწობანი, მთა 29, 63.
ლომისა, სოფ. შიდა ქართლში 157.
ლომისი, ოსეთის მხარე 63.

მაალი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.
მაკათი, კომოთი, ოსური მხარე 65.
მაკარლი (? Makarl) ქისტეთის მხარე 75.
1. მაკული, მდინარე (მუკალი?) 77.
2. მაკული (=ვაპი და ვაგი ჩერქეზულად), ქისტური მხარე 382.
მალარშო, სოფ. ოსეთში 65.
Малая Абазა 215.
მალირი, სოფ. ქისტეთში 77.
მალკა, მდინარე 7, 45, 163, 195, 209, 213, 219, 221.
მალოი ანგუშტი (შალხა), ქისტეთის მხარე 75.
მალყარელები 45, 221.
მალყარი (=ბალყარი=ბასიანი), მხარე ბასიანისა 43, 47, 173, 217, 219, 221.
მამისონი (მამმესონი, მაფსუანი), ოსეთის მხარე 61, 67.
მამხეგი (Mamschach), ჩერქეზული მხარე 57, 199, 211.
მანაბი, სოფ. ლეკეთში 89.
მანასი, მდინარე 109.
მანიჩი, მდინარე 9, 113, 203.
მანსურაკაგანი (?), სოფ. ოსეთის 61.
მარა, ყუბანის შენაკადი 207.
მარიელი (ბოჰემიელი) 219.
მარკი, სოფ. ლეკეთში 103.
მარტანი, ფარტანი, მდ. სუნჯის შენაკ. 79.
მარტყოფი, სოფ. 15.
მარუხი, მდინარე 207.
მასტინოკა (Meschtinoka), სოფ. ოსეთში 61.
მაფსუანი, ობ. მამისონი 61.
1. მაღარო? (Wagari), სოფ. კახეთში 139.
2. მაღარ[ო], სოფ. ლეკეთში 85.
მაღრან-დვალეთი, მხარე ოსეთში 63, 67, 173.
მაშავერა, მდინარე 13, 185.
მაჩხაანი, სოფ. კახეთში 23.
მაჩხარა, სოფ. ოსეთში 67.
მაწეხი, სოფ. ლეკეთში 89.
მაჭადა (Matschara), სოფ. ლეკეთში 85.
მაჭარი, სოფ. ლეკეთში 87.
მახკი (არიახკი?), მხარე და სოფ. ქისტეთში 77.
მახსილერი (Machsiler), ლეკური მხარე 105.
მახჩესკი (Machscheske), სოფ. ოსეთში 61.

მაჰესანგენტი, თათრ, სოფ. 107.
მეგრელები 51, 217.
მეგრელი 261.
მეესტი, ქისტეთის მხარე 79, 382.
მეკევანი, ოსური მხარე თერგზე 63.
მელირი, სოფ. ქისტეთში 75.
მერეკვალა (?), ლეკეთის სოფ. (Merequalja) 99.
1. მერეჯი, მერეჯ[ო], ქისტეთის მხარე 77, 79, 382.
2. მერეჯგი, სოფ. ქისტეთში 75.
მერგიტი, ქისტეთის მხარე 382.
მესტოი (მეესტი?), სოფ. ქისტეთში 75.
მელვა(ლა). სოფ. ლეკეთში 99.
1. მეჰელთა (Mehetla), სოფ. ლეკეთში 87.
2. მეჰელთა (Mehalja), სოფ. ლეკეთში 99.
მეჰტელარი (=პატარა გუმბეთი, ანდურად), ლეკეთის მხარე 87.
მიახხი (Machschi), სოფ. ქისტეთში 75.
მი[ი]გრეხი, სოფ. ლეკეთში 103.
მიგუდა, სოფ. ხევსურ. 63.
მიდაკაკაუ (Milakakan), სოფ. ოსეთში 61.
მიდელათკარი, სოფ. ოსეთში 63.
მიზური (Masur, Misura), სოფ. ოსეთში 61.
მიკიჰე (Mikhel), სოფ. ლეკეთში 99.
მიმალა, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.
მი(ნ)ათლი (Minatl'u), სოფ. ლეკეთში 83.
მინალ ინხილარი (=ქვემო ინხელოელები), სოფ. ლეკეთში 83.
მინდა, ციხე 153, 223, 259.
მინტანა (კუნძულები ყუბანის ტოტებზე) 213.
1. მისკინჯალი, თათრ. სოფ. 107.
2. მისკინჯალი, თურქმან.-თათრული მხარე 115, 195.
მისხანა, სოფ. 13.
მიშილიშა (Mischmisch), სოფ. ლეკეთში 91.
მიცშეგის (მხარე ქისტეთის) 382.
მიცჯეგები (=ქისტები) 69.
მიცჯეგია (= ქისტეთი) 69, მიცჯეგია 127.
მიცჯეგის ხალხი (=ქისტები, ანდურად) 69.
მლეტი, სოფ. შიდა ქართლში 157, 263.
მნა, სოფ. ხევსურ. 63.
მოზდოკი 3, 5, 31, 73, 113, 119, 121, 123, 133, 137, 145, 149, 153, 157, 159, 161, 189, 197, 205, 223, 225, 227, 229, 265.
მოკელი (Mokel), სოფ. ოსეთში 63.
მორავიელი ძმები 47.
მორეხა, ოსური სოფ. 67.
მოსკა (Moke), სოფ. ოსეთში 63.
მოქვი 49, 53, 201, 215.
მოყოყი[პი] (Mokokip), სოფ. ლეკეთში 93.

მოწამეთა, სოფ. ოკრიბაში 25.
 მოხაულა (მუხოლი), სოფ. ბასიან. 219.
 მოხული (Machal), სოფ. ქისტეთში 77.
 მტკვარი, მდინარე 3, 9, 15, 19, 21, 57, 63, 129.
 131, 133, 135, 137, 167, 171, 175, 177, 183,
 195, 225, 282, 383.
 მუგრი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 მუგურაზი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუკარ(კი), სოფ. ლეკეთში 103.
 მუკრათლი, მხარე ლეკეთში 85, 191, 381.
 მუკრაზი (Mukruch), სოფ. ლეკეთში 85.
 მულეზი (Mulewka), სოფ. ლეკეთში 99.
 მულიუ, სოფ. ლეკეთში 83.
 მურზაბეკაული, ნოღაელთა ურდო 207.
 მურუზი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუსელიმ-აული, თათრული სოფ. მდ. ოზენზე
 107.
 მუშუბი, სოფ. ლეკეთში 87.
 მუხოლი, მოხაულა, სოფ. ბასიან. 43, 219.
 მუხრანი, სოფ. ქართლში 129, 131, 143, 145,
 153, 227, 229.
 მუჰარი (Muhor), სოფ. ლეკეთში 85.
 მუჰი(ნი) (Mehin), სოფ. ლეკეთში 99.
 მცირე აფხაზია 49.
 მცირე ყაზარდო 57, 67, 73, 119, 123, 169, 171,
 199, 246, 383.
 მცხეთა 129, 131, 145, 175.

ნაგები. საზამთრო რეზიდენცია ქართველ მეფე-
 თა 177.

ნადარბაზევი, სოფ. ოსეთში (შიდა ქართლში!)
 67.

ნაგრუზი, ყუბანელი თათრები 211.

ნაზიგინი (Neschigin, Nasigir), ოსეთის სოფ.
 61.

ნაიუხაჰაბლა, აბაძეხური მხარე 213.

ნაკახტი, სოფ. ქისტეთში 77.

ნაკიეთი, სოფ. რაჭაში 31.

ნაკრეზავი, სოფ. ოსეთში 67.

ნარ(ეადი) (Neread), სოფ. ოსეთში 63.

ნარზანი, მდ. სუნჯის შენაკადი 213.

1. ნარი, სოფ. ოსეთში 59, 61, 223.

2. ნარი, მხარე ოსეთში 61, 173.

ნარის ხეობა 296.

ნაური, სტანიცა 71.

ნაურუზ აული. ნოღაელთა ურდო ლაბაზე 113,
 203.

ნაყითლი, სოფ. კახეთში 85.

ნაშახი, სოფ. ქისტეთში 75.

ნაცაუკული (Nitzanukra), სოფ. ლეკეთში 103.

ნაცაუკურა (Nitsaukura), სოფ. ლეკეთში 101.

ნახატირი (=ნახიდური=ქცია), მდინარე 177,
 179.

ნახიდური, იხ. ნახატირი 177, 179.

ნეკაჩაირალტი (? Näkatschairalt), სოფ.
 ლეკეთში 103.

ნეკრასოველი კაზაკები 213.

ნეჰალი (? Nehal), სოფ. ლეკეთში 97.

ნიკარი, სოფ. ლეკეთში (Niker) 89.

ნიკეპი, სოფ. ლეკეთში 99.

ნიკ(იპ)არი, სოფ. ლეკეთში 83.

ნიკორწმინდა, მონასტერი 25, 27, 155.

ნიქოფსი 53.

1. ნოგყაუ (Noatan), სოფ. ოსეთში 61.

2. ნოგყაუ (Naakan), სოფ. ოსეთში 61.

3. ნოგყაუ (Noangan), სოფ. ოსეთში 61.

4. ნოგყაუ (Neakan), სოფ. ოსეთში 63.

5. ნოგყაუ (Naukwa), სოფ. ოსეთში 63.

6. ნოგყაუ (Noakan), სოფ. ხეესურ. 63.

ნოი, სოფ. ქისტეთში 75.

ნოიმზერდი, ნუივერი, სოფ. ქისტეთში 75.

ნოღაელები 111, 113, 203, 205.

ნოღაელი 193, 195, 207.

ნოღაელი თათრები 105, 109, 111, 113, 193,
 195, 203, 217.

ნუზალი, სოფ. ოსეთში 61.

ნუივერი, იხ. ნოიმზერდი 75.

ნუკუში, სოფ. ლეკეთში 85.

1. ნუხა, მხარე 115.

2. ნუხა, ქალაქი 195.

1. ობინი (Obni), სოფ. ოსეთში 65.

2. ობინი, სოფ. ქისტეთში 77.

ობოდა (Hoboda), სოფ. ლეკეთში 83.

ობოი (Obok), სოფ. ლეკეთში 99.

ოდიში, მხარე (Odeſi) 53, 384.

ოზენი, მდინარე ლეკეთში 99, 107, 111, 193.

ოზმი, სოფ. ოსეთში 65.

ოისუნგური, სოფ. ქისტეთში 75.

ოკრიბა, მხარე იმერეთში 29, 155, 183.

ონი, სოფ. რაჭაში 25, 27, 29, 31, 45, 221.

ონსოქოლო, ლეკეთის მხარე 85, 191, 381.

ორგუნა, სოფ. ლეკეთში 87.

ორთაქოლო, სოფ. ლეკეთში 83.

ორლოვსბადი (=ისტისუ, გორეჩი) 75.

ორსუნდაკი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

ოსები 53, 57, 59, 61, 63, 67, 125, 127, 157,
 173, 197, 213, 245, 267, 382.

ოსეთი 35, 37, 43, 53, 57, 75, 79, 119, 125,
 127, 141, 149, 153, 171, 173, 175, 181,
 215, 243, 249, 382.

ოსეტი (? (Osset) მხარე ქისტური 75.

ოსი 57, 59, 63, 65, 171, 173, 249, 259, 382.
 ოსოკული (=ონსოქოლო), მხარე ლეკეთის. 85.
 ოსტეი, მდინარე 79.
 ოტემიში, თათრ. მხარე 99. (იხ. უტემიში).
 ოტუთლი (Otutli), სოფ. ლეკეთში 93.
 ოჩლო (Otschop), სოფ. ლეკეთში 87.
 ოძისი, სოფ. შიდა ქართლში 29.
 ოხსაი, (იხ. იახსაი), მხარე თათრ. 69.

პაგანეთი (=პაპაგეთი) 47.
 პავლეს წყარო 37. ჩრდ. პავკასიაშია.
 პალინგი (Palang), სოფ. ქისტეთში 75.
 პამიატა (Pemata), სოფ. ოსეთში 65.
 პაპაგეთი 215, 383.
 პაპაგი 47, 215, 384.
 პატარა გუმბეთი. ლეკური მხარე 87.
 პატარა ლაბა, მდინარე 209.
 პატარა ლიახვი, მდ. 31, 57, 65, 153, 171, 173.
 პეტეჰალაგა (? Petehalaga), სოფ. ოსეთში 65
 პაულსბადი 124 (=პავლესწყარო).
 პეტერბურგი 91, 139, 197, 229 (იხ. სტ-პეტერ-
 ბურგი).
 პეტერსბადი, ჩრდ. კავკასიაშია 37, 75, 109, 124
 პოგი, ფოკი თერგის შენაკადი (Pog, Pfof,
 Pfock) 33, 35, 37, 63, 181, 383.
 პოთიყაუ (Poskomi), სოფ. ოსეთში 61.
 პშადაიმი (? Pschadaimi), სოფ. ლეკეთში 103.

ჟამური, ოსეთის მხარე 63.

რაჭა 43, 45, 151, 153, 155, 157, 173, 183, 217,
 221. 223.
 რეგახი, სოფ. ოსეთში 61.
 რესი, სოფ. ოსეთში 65.
 რეტლო, სოფ. ლეკეთში 93.
 რეჰოთლი, სოფ. ლეკეთში 93.
 რიკუნა[ი], სოფ. ლეკეთში 97.
 1. რიონი, მდინარე 7, 15, 23, 25, 27, 29, 31, 45,
 57, 61, 67, 153, 171, 177, 183, 195, 284,
 383.
 2. რიონი, სოფ. იმერეთში 23.
 რიხები, რიხციმი, სოფ. ლეკეთში 85.
 როკა, მხარე ოსეთში 65.
 რომი 47.
 როსსია 297.
 როშნი, სუნჯას შენაკადი 75, 77.
 რუთული, (იხ. რუტული) ლეკეთის მხარე 191,
 381.
 რულდა, სოფ. ლეკეთის 85.
 რუსბლი (? Rusbl'), სოფ. ლეკეთში 87.

რუსები 31, 53, 57, 59, 75, 81, 111, 171, 173,
 189, 191, 193, 199, 207, 209, 213, 215,
 229, 382, 383, 385.

რუსეთი 3, 39, 41, 53, 55, 59, 69, 71, 73.
 75, 77, 81, 107, 111, 113, 119, 129, 139,
 143, 145, 159, 169, 171, 173, 175, 177,
 179, 193, 195, 197, 203, 205, 209, 223,
 225, 227, 229, 231, 266, 296, 297, 299,
 380.

რუსი 55, 59, 71, 73, 75, 111, 123, 147, 149,
 159, 173, 203.

1. რუტული (=რუთული), ლეკური მხარე
 89.
 2. რუტული, სოფ. ლეკეთის 99.

საბაი, აფხაზეთის მხარე 199, 221.
 საბაიცი (აფხაზი ხალხი) 51, 199.
 საბარ (საბაიცი), აფხაზეთის მხარის სახელი
 51.
 საბარი, აფხ. მხარე 53.
 საგლაი (გალგაი, ღალღა ?), სოფ. ქისტეთში
 77.
 1. სადში (Tschadschi, Yaan), მხარე აფხა-
 ზეთში 51, 199.
 2. სადში (Caan, Sadschi) მდინარე აბა-
 ძეხში 211.
 საერისთაოს მხარე 19.
 საზანო, სოფ. იმერეთში 15.
 სალგოი (Salgai), სოფ. ქისტეთში 77.
 სალიანი 115, 195.
 1. სალტა (Šalta), სოფ. ლეკეთში 83.
 2. სალტა (Salta), სოფ. ლეკეთში 99, 101.
 სამეგრელო 43, 51, 125, 129, 155, 179, 181,
 199, 215, 217, 227, 231, 261, 384.
 სამურა, სამური, მდინარე 79, 87, 89, 93,
 97, 107, 109, 167, 189, 191, 381.
 სანდაკოლი, სოფ. ქისტეთში 75.
 სანკესტე (? Sankeste), სოფ. ოსეთში 61.
 სანნები (≡სვანები) 384.
 საპაქსები 213.
 სარკინეთი, სოფ. სომხეთში 13.
 სატუკაი (იხ. ჰატუკაი) მხარე ჩერქეზ. 51.
 საუბინი (Sambin), სეფ. ოსეთში 61.
 საულახთიყაუ (Solategan), სოფ. ოსეთში 61.
 საფერშეთი, ოსეთის მხარე 63.
 საქართველო 3, 43, 45, 49, 57, 59, 65, 69,
 78, 81, 91, 120, 121, 123, 125, 127, 129,
 131, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151,
 155, 159, 161, 173, 175, 193, 197, 201,
 215, 219, 223, 225, 227, 229, 231, 239,

301, 385.

საჩინო, მხარე იმერეთში 19.

საცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 27.

სამეგური, სოფ. შიდა ქართლში 29.

სადი (Sads), მხარე აფხაზეთის 51, 199.

სახსათა (Sasgat), სოფ. ოსეთში 61.

სახუნდარა, ციხე სომხეთში 11, 185.

საჯვარი (Sadsnari), სოფ. ოსეთში 67.

საჯი კოკუში, აბაძეხ. სოფ. 211.

სბა (Spa), მხარე ოსური 67.

სვანეთი 31, 43, 45, 49, 155, 179, 181, 183, 207, 221, 261, 384.

სვანი 179, 384.

სვეტაგო კრესტა, ციხე (Свѣтѣгѣ Крестѣ), ჩრდ. კავკასიაში 107.

სიათა, ციხე ოსურ მხარეში, გნასურში 65.

სიმატარა, სოფ. ოსეთში 67.

ხიდი, მხარე აფხაზეთში 201.

სივერაუტი (სვირევტა?), ოსური სოფ. 65.

სინძისარი (Singiser), სოფ. ოსეთში 61.

სიონი, სოფ. ხევსურ. 63.

სიოხი (Šiok), სოფ. ლეკეთი 87.

სირნათა (Siruat), სოფ. ოსეთში 61.

სლასი (Slus., სოფ. ოსეთში 61.

სნო, სოფ. ხევსურეთ. 63.

სოკუნკალა (=სოხუმ-ყალა), ციხე 51.

სომეხი 109, 179, 271, 273, 275.

სომეხი 51, 55, 133, 179, 181, 217, 223.

სომხეთი 179.

სომხითი 11, 13, 147, 179, 183, 187.

1. სონი, ოსების მხარე თერგზე (?) 63.

2. სონი (=სვანი) 179, 384.

სოტა, სოფ. ლეკეთში 87.

სოღანლუღი (Songalugi), ციხე 19.

სოხუმ-ყალა 51.

სპარსეთი 79, 115, 175, 177, 191.

სპარსელები 81, 83, 103, 135, 137, 175, 177, 179, 191, 382.

სპარსელი 271.

სროგო, სოფ. ოსეთში 67.

სტირდიგორი, სოფ. ოსეთში 63, 153.

სტეფანწმინდა, სოფ. ხევსურ. 31, 33, 63, 157 159, 181, 229, 263, 265, 267.

სტორი, ალაზნის შენაკ. 31.

სტ-პეტერბურგი (შდრ. პეტერბურგი) 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 139, 143, 149, 151, 155, 161, 187, 189, 197, 225, 227, 231.

სუათიხი, სოფ. ოსეთში 65.

სუარხი (Sawarach), სოფ. ოსეთში 61.

სულორი, მდინარე 19.

სუმბატ(ული), სოფ. ლეკეთში 103.

სუმეთი, სოფ. ლეკეთში 87.

ხუნჯა, მდინარე 19, 35, 37, 53, 57, 67, 73. 75, 77, 79, 109, 119, 125, 127, 169, 171, 193, 213, 382.

სურამი 15, 19, 155, 227 (ციხე): 261.

სურამულა, მდინარე 175.

სურატლი (? Suratli), სოფ. ლეკეთში 87.

სუხი, სოფ. ლეკეთში 87.

სუჯუკ-ყალა (Sotschukkala), სიმაგრე შავ ზღვაზე 51, 201; (304у. Кала) 213.

სხარტალი, სოფ. რაჭაში 25, 151, 153, 259 286.

სხლები (Zlepe), სოფ. ოსეთში 67.

ტაბანაჩაი, სოფ. ბასიანეთში 45.

ტაბანი, ტამანი, ჩერქეზ.-თათრ. დასახლება 115, 189, 203, 205, 213.

ტაბასარანი, ლეკეთის მხარე 105, 191, 193.

ტაგატა (იხ. თაგაური, თაგიათა), ოსური მხარე 157.

ტადინხო, სოფ. ლეკეთი 83.

ტადისდა, სოფ. ლეკეთი (Tadisda) 89.

ტავლინცი, გორსკი (=რუსულად მთიელებს) 53, 173.

ტავუტა (Taita), სოფ. ოსეთში 61.

ტაიჩი, სოფ. ოსეთში 65.

ტალგათი (Talgesi), სოფ. ხევსურ. 63.

1. ტამი, აბაზ. სოფ. 211.

2. ტამი, მხარე აფხაზ. 53, 201.

ტამუტა, სოფ. ოსეთში 67.

ტაპანტა (≡ალთი ქესეკი) 209.

ტარადა ინხილარი (=ზემო ინხელოელები), სოფ. ლეკეთში 83.

ტარგუ, თათრ. სოფ. ოზენზე 107.

ტარკი ყუმუხურ-თათრ. სამელოზ. 81, 99, 101, 103, 107, 109, 111, 189. 191, 193, 195.

ტარტარები (=თათრები) 79.

ტაშირი, მხარე 13, 187.

ტაშკუპი ბულაკი (=ქვის ჭა) 37.

ტახო, სოფ. ოსეთში 67.

ტედლოზოხი, სოფ. ლეკეთში (Tedlosochi) 93.

ტელეთლი, სოფ. ლეკეთში 99.

ტემრიუკი (თემრიუკი) 115, 205, 213.

ტერეკმენული, ტრუხმენული თათრები (=თარაქამა, თურქმანული) 105, 115, 195.

ტერლი, სოფ. ქისტეთში 77.

ტეჩო (Tentscho), სოფ. ხევსურ. 63.
 ტეხჩარი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ტიდი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ტილიმოლი (Tilimol), სოფ. ქისტეთში 75.
 ტიროლი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ტკებურთა, სოფ. ოსეთში 67.
 ტკეტლუხალუ (? Tkätluchalu), სოფ. ლეკეთში 103.
 ტკუფთა, გუფთა (=ყუფთა), ოსური მხარე 65.
 ტკუფთურა, პატ. ლიახვის შენაკ. 65.
 ტობენინშილ-ბერდები (ტაბანაჩაი?), სოფ. ბასიანეთში (Tobeninschil-Berdebi) 45.
 ტობენინჯილი, სოფ. ბასიანეთში 219.
 ტოგო (Taga), სოფ. ქისტეთში 77.
 ტომსკი 227.
 ტონოდა, სოფ. ლეკეთში 83.
 ტორგიმი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ტორი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ტორში (Tasch), სოფ. ქისტეთში 77.
 ტრამქთი, აბაზინ. სოფ. 207.
 ტრაპეზუნტი 227.
 ტუბი, აფხაზური მხარე 51, 199, 211.
 ტუგუში, სოფ. ჩრდ. კავკ. 159.
 ტუმგოი, სოფ. ქისტ. 77.
 ტუმურალი, ტუმურგი (ლეკური მხარე) 89.
 ტუმურგი, ლეკური მხარე 89, 191, 381.
 ტურპი თაუ, ქედი 109.
 ტურული, ტბა ტარკის ახლოს 111.
 ტურჩი (Turtgi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ტუჰუკი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ტყარშეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 ტყვიის მთა 223.
 უაგშანიბა (=ზემო სანიბა), სოფ. ოსეთში 63.
 უაკასტე (? Uakaste), სოფ. ოსეთში 61.
 უარაი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 უარპი (იხ. არპა); =ურუფი, მდ. ყუბანის შენაკ. 53, 201, 203, 209.
 უარყაუ (Uarkan), სოფ. ოსეთში 61.
 უბიხი (Ubuch), აფხაზ. მხარე 51, 199, 211.
 უბუხი, სოფ. ლეკეთში 99.
 უდონეთი, სოფ. შიდა ქართლში 65.
 უეჩი, სოფ. ლეკეთში 103 (Uätgi).
 უთლუხი, სოფ. ლეკეთში 87.
 ულუ გეგენა (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 ულუ ელთი, ულუ ელტი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219, 221.
 ულუ ინჯიკი (თათრული სახელწ.), მდინარე 209.
 ულუ კუმ (თათრული სახელწ.), მდ. დიდი კუმა 209.

26. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II

ფოტრისა, მდინარე (Potaiso), 27.
 ფოხალი, ციხე ოსეთში 65.

შენაკ. დიდი ლაბა 57, 209.
 ულუმალკარი (დიდი მალკარი), სოფ. ბასიანეთში 43, 219.
 უმუშა (Ushuscha), სოფ. ლეკეთში 99.
 უნალი (Umat), სოფ. ოსეთში 61.
 უნშურაკი, სოფ. ლეკეთში 103 (Unschurak).
 უნჩუკატი, სოფ. ლეკეთში 101–103 (Untschukat).
 უნძო, ლეკეთის მხარე 93, 97.
 უნჰელი(? Unheli), სოფ. ლეკეთში 83.
 უჟები, ხალხი 57.
 ურადა (Horoda), სოფ. ლეკეთში 85.
 ურგანა(ტა), სოფ. ლეკეთში 99.
 ური(მი), სოფ. ლეკეთში 103.
 ური(სი), სოფ. ლეკეთში 101 (Uris).
 უ[რ]სუნი (Ušun), სოფ. ლეკეთში 103.
 ურუს-ტორ-შხიტ, სოფ. ბასიანეთში 45, 47, 219, 223.
 ურუფი, მდ. 53, 209.
 ურუხი, მდ. თერგის შენაკადი (=ირეფი) 61, 217, 383.
 ურძვალთა, მალრან-დვალეთი; ოსური მხარე 67.
 უსიშა, სოფ. ლეკეთში 99.
 უსტი, სოფ. ლეკეთში 103.
 უსტომირი, უსტომირტი (სიმაგრე, სოფ. ბასიანეთში; იქნებ ურუსტორ-შხიტ?) 45, 47, 219, 223.
 უტემიში, თათრული სოფ. მდ. ოზენზე 107, 109, 115, 195.
 უშიმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 უჩქული (ნიშნავს სამ გლეხს), ყუბანის შენაკ-207.
 უწერა, სოფ. რაჭაში 27, 259.
 უხათი, სოფ. ხევსურ. 63.

ფალაგყაუ, სოფ. ოსეთში 63 (Fallakan).
 ფალხალი, სოფ. ქისტეთში 77 (Falchal).
 ფანშეთი, სოფ. ხევსურ. 63.
 ფარასკატთა, სოფ. ოსეთში 61 (Fareskattes).
 ფარტანი, მარტანი; სუნჯის შენაკადი 79.
 ფასნალი (Feskal), სოფ. ოსეთში 61.
 ფაწა, დიდი ლიახვის შენაკ. 65, 153.
 ფეცხური, ოსური მხარე 65 (Patschur).
 ფლუმირსინა, სოფ. ოსეთში 37.
 ფოთი 155, 227, 229.
 ფოკი (=პოგი), მდინარე 383.
 ფოლადაური, მდინარე 11, 19, 185.

ქიახქითი (Kachkat), აბაზინ. მხარე 209, 211.
 ქიზიყი, მხარე კახეთში 17, 23, 87, 141, 275.

ფრონე, მდინარე 183.
 ფსილბარიფში (≡ბაშილბაი), აბაზინური მხარე 209, 221.
 ფსიჟი (≡ყუბანი; ჩერქეზულად–ძველი წყალი) 207. ფსფირი, მდინარე (Psfir) 211.
 ფურიათა, სოფ. ოსეთში (Panat) 61.
 ფშავი 181.
 ფშასია, მდ. ყუბანის შენაკ. 57.
 ფშაჰ (Pschaga), ყუბანის შენაკ. 53, 199, 211.
 215. ფშიში, სოფ.
 ლეკეთში 103 (Pschischi).
 ფშოხუფსი, მდინარე 213.
 ფცა, მდინარე 183.
 ფხელშე, სოფ. ხევსურეთში 63.

1. ქალაქ[ა], სოფ. ოსეთში 61 (Kalaka).
 2. ქალაქა (Kalak), სოფ. ოსეთში 61.
 3. ქალაქა, სოფ. ოსეთში 67.
 ქალაქი, სოფ. ლეკეთში 97.
 ქალიალი (Kalala), სოფ. ლეკეთში 99.
 1. ქარდა, სოფ. ლეკეთში 87.
 2. ქარდა, სოფ. ლეკეთში 89.
 ქარელ[თკარი], სოფ. ოსეთში 63.
 ქარელი, სოფ. ქართლში 129, 131.
 ქართველები 43, 45, 47, 51, 53, 57, 59, 61, 63, 69, 79, 81, 83, 91, 95, 137, 149, 157, 171, 173, 175, 179, 191, 197, 199, 205, 213, 215, 217, 219, 221, 225, 237, 239, 300, 382, 383, 384.
 ქართველი 45, 55, 59, 63, 91, 171, 179, 197, 215, 221, 243, 271, 273, 275, 277.
 ქართლი 13, 19, 31, 43, 49, 63, 65, 67, 81, 89, 127, 129, 131, 153, 155, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 193, 201, 215, 261, 297, 384.
 ქართული პროვინციები 43.
 ქარჩოხი, ქართული მხარე ქსანზე 29, 183.
 ქაცარია (≡სამეგრელო) 384.
 ქებუდა, სოფ. ლეკეთში 83.
 ქენქათკარი (Tentatkari), სოფ. ოსეთში 63.
 ქეშელთა, სოფ. ოსეთში 67.
 ქეჩია, სოფ. აფხაზური 207.
 ქვანხიდათლი, სოფ. ლეკეთში (Kwanchitlar) 83; (Kochidotl).
 ქვახშირი, კახეთში 301.
 ქვემო ზოჟა, ოსური სოფ. 67.
 ქვემო დეზი, სოფ. ოსეთში 65.
 ქვემო სანიაბა, სოფ. ოსეთში 63.
 ქვემო ქართლი 11, 42, 43, 177, 181, 193.

402

ყაბარდოელი 47, 59, 75, 171, 219.
 ყაბართო (≡ყაბარდო) 297.
 ყაბალა, თურქმანული მხარე 115, 175, 195.

ქისტანი, სოფ. ხევსურეთში 63.
 ქისტები 53, 69, 73, 119, 173, 175; ქისტინ-ცები 69.
 ქისტეთი 33, 53, 67, 79, 171, 173, 181, 215, 382; ქისტი 69, 171.
 ქისტი 171, 382.
 ქმოსტი (Kinosti), სოფ. სევსურეთში 63.
 ქნოლო, ოსური მხარე 65.
 ქოთათისი (ქუთაისი) 153, 155, 179.
 ქოთანო, ოსური სოფ. (Kolalto) 67.
 ქოროდა (Kurota), სოფ. ლეკეთში 99.
 ქრცხინვალი 27, 131, 155, 175, 223, 225, 227, 229, 257, 259. ქცხინვალი (ცხე) 153.
 ქსანი, მდინარე 19, 27, 29, 57, 63, 65, 153, 155, 171, 173, 183, 281, 299, 383.
 ქსია (Xia), მდინარე (≡ქცია) 19.
 ქსოვრისი, სოფ. შიდა ქართლში 29.
 ქსურთა (K orte), სოფ. ოსეთში 61.
 ქუთაისი 13, 25, 27, 31, 33, 153, 155, 179; (ცხე) 227; 229, 259, 286.
 კულა (Kullap), სოფ. ლეკეთში 87.
 კურთა, სოფ. ოსეთში 149.
 1. კურთათი, სოფ. ოსეთში 37.
 2. კურთათი, მხარე ოსური (≡ქურთაული) 59, 63, 173, 181.
 კურთაული (≡ქურთათი), ოსური მხარე 33, 63.
 კურთები 384.
 ქცია, მდინარე 13, 19, 178, 282, 283.

ლაზი ღუმუქი (≡ყაზიყუმუხი), ლეკური მხარე 101.
 ღალღა, ღალღაი (=ღლიღვი) ქისტეთის მხარე 69, 77, 171, 181.
 ღარულა, მდინარე 29.
 ღები, სოფ. რაჭაში 29, 31, 153, 189, 217, 259.
 1. ღვრია, მდინარე 65.
 2. ღვრია (Gria), მხარე ოსური 65.
 ღლიღვი, ქისტური მხარე (იხ. ღალღა) 181.
 ღოდოზერი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ღუდა (Guda), მხარე ოსეთის 63, 173.

ყაბარდო, ჩერქეზეთის მხარე 47, 51, 53, 55, 73, 119, 123, 169, 199, 201, 215, 223.
 ყაბარდოელები 45, 47, 69, 189, 201, 205, 209, 221, 223, 248.

ყაფუჭი, ლეკეთის მხარე 87, 93, 95, 97, 175, 191, 193, 249, 381.
 ყაფჩუგაი, თათრული სოფ. ოზენზე 107.

1. ყაზანიში *, სოფ. ლეკეთის 103.
 2. ყაზანიში *, თათრ. სოფ. მდ. ოზენზე 107, 111, 193, 195.
 1. ყაზახი, მხარე ქართლის მორჩილი 247.
 2. ყაზახი (ოსურად ჩერქეზებს ეძახიან) 197, 213.
 ყაზახია (ჩერქეზეთი) 201, 215.
 ყაზიყუმბი, იხ. ყაზიყუმუზი (ლეკეთის მხარე) 101.
 ყაზიყუმუზები 101.
 1. ყაზიყუმუზი, კუმბასა: სოფ. ლეკეთში 103.
 2. ყაზიყუმუზი, ლეკეთის მხარე 81, 85, 99, 101, 191, 193, 381.
 ყაიმი (Tkaimi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყაიტალი, ლეკეთის მხარე (იხ. ხაიდაკი) 107.
 ყალმუხები 204, 205.
 ყალმუხელი 193.
 ყანობი (Kanopi), სეაგ. ხევსურეთში 63.
 ყანჩავეთისხევი (Kauscheretiskewi), მდინარე 29.
 ყარაბადი. თურქმანული მხარე 115.
 ყარაბუდახკენტი, თათრ. სოფ. მდ., ოზენზე 107.
 ყარაბულახები 79. 127.
 ყარაბულახი (≡შავი წყარო), ქისტეთის მხარე 69, 79, 171, 382.
 ყარა-თაუ (≡შავი მთა) 223.
 ყარაიმი, ყარანაი (Karanno), სოფ. ლეკეთში 85.
 ყარალაჯი, ქალაქი კახეთში 141.
 ჟარაყუბანი, ყუბანის შენაკადი 57, 199.
 ყარაჩაგეთი (≡ყარაჩაი=ყარაჯიქი), მხარე ბასიანეთში 45.
 ყარაჩაელები 221, 223.
 ყარაჩაი (≡ყარაჯიქი), მხარე ბასიან. 45, 173, 207, 221, 383 (ჩერქეზ. მხარე).
 ყარახაიდაკი (≡ყარა-ყაიტალი), ლეკეთის მხარე 105, 109, 191, 193.
 1. ყარახი, მდ. კოისუს შუა ტოტი 85.
 2. ყარახი (Karachl'), ლეკური მხარე 87.
 ყარახ(ლ)ი, ლეკეთის მხარე (≡ყარახი) 85.
 ყარაჯიქი (იხ. ყარაჩაი, ყარაჩაგეთი, ყარაშაგეთი), ბასიანის მხარე 45, 173, 221, 383.
 ყარგაშილი-თაუ (≡ტყვიის მთა) 47, 223 (Kar-gaschin Tau).
 ყარსი 179.
 ყარშაგა (≡ყარაჩაი, ყარშაგეთი), მხარე ბასიანეთში 221.
 ყარშაგეთი (≡ყარაჩაი), ბასიანური მხარე 221.

ყაჩაი (Katschai), სოფ. ლეკეთის 101.
 ყემაში (Tkämaschi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყერი (Tkär), სოფ. ლეკეთში 103.
 ყვანალი (ანდი), სოფ. ლეკეთში 97.
 ყვეთლი (Kwitlo), სოფ. ლეკეთში 93.
 ყველდაბა, სოფ. ოსეთში 63.
 ყვირილა, მდინარე 13, 15, 19, 31, 177, 287.
 ყივჩაყები 57, 59 (Polowzen).
 1. ყიზილბეკი, აფხაზ. მხარე 53, 201.
 2. ყიზილბეკი, აბაზინ. სოფელი 211.
 ყიზლარელი 223, 257.
 ყიზლარი 51, 55, 69, 71, 73, 77, 79, 81, 109, 111, 119, 123, 125, 127, 129, 139, 141, 143, 149, 155, 157, 159, 161, 171, 187, 189, 193, 195, 197, 217, 227, 241, 243, 245, 247, 253, 255, 261, 265, 267, 296, 297, 298, 380, 386.
 ყიზლარკეტკენი, მდ. ყუბანის შენაკ. 57, 199.
 ყირიმი 51, 55, 113, 149, 187, 189, 203, 213, 217.
 ყლიჩქეთი, აბაზური სოფ. 207.
 ყუბანელი თათრები 203, 209, 211.
 ყუბანი, მდინარე 3, 9, 43, 45, 51, 53, 55, 57, 113, 115, 149, 155, 169, 173, 189, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 211, 213, 215, 217, 221, 383.
 ყუბანის თათრები 113.
 ყუბანის სტეპი 3, 9.
 ყუბინი (≡მდ. ყუბანი, აბაზინურად) 207.
 ყულფი, სოფ. სომჭით. 11, 13, 183, 185.
 ყუმუხები 101, 105, 113.
 ყუმუხელი 193, 195.
 ყუმუხელი თათრები 81, 109, 193, 195.
 ყუმუხი, თათრული სოფ. ოზენზე 107.
 ყუმუხი თათრები 95.

შაბეთი, მხარე ქისტეთში 77.
 შაგახე (≡დაბალი შაფსული) 213.
 შადგია, სოფ. ქისტეთში (შატო?) 75.
 შავა, თათრული სოფ. 107.
 შავდუხი, ჩაუდუკი; სოფ. ლეკეთში 87.
 შავი ზღვა 3, 7, 15, 21, 33, 41, 49, 51, 53, 91, 113, 125, 161, 167, 177, 179, 199, 201, 203, 209, 211, 213, 383.
 შავი მთა (≡ყარა თაუ) 223.
 შაკტერი, სოფ. ქისტეთში 77.

* ორივე ყაზანიში ერთი და იგივე უნდა იყოს (გ. გ.).

მალაჟი (Tschalasch), მდ. სუნჯის შენაკადი 79.
 1. შალი, სოფ. ლეკეთში 103.
 2. შალი, მხარე ქისტეთში 382.
 შალხა (≡მალოი ანგუმტი რუსების), ქისტეთის

მოჩუკკალა (სუჯუკ-ყალა), სიმაგრე შავ ზღვაზე 51 (Schotschukkala).
 შოხრეგი, მდინარე 211.
 შუამთა, სოფ. იმერეთში (Tschuanto, Tschu-

მხარე 75.

შამახია, თათრ. მხარე 115, 195.

შამირი (Schamir), მდინარე 37.

შამხალი (Tgamakal), სოფ. ლეკეთში 103.

მარა (Schere), სოფ. ლეკეთში 101, 103.

შარეინი, სოფ. ქისტეთში 77.

შატაკიანთ კარი (Schakakni), სეფ. ოსეთში 63.

შაუარდა, სოფ. ბასიანეთში (იხ. შაურდატი) 219.

შაუკული, სოფ. ლეკეთში 103.

შაუნა, ყუბანის შენაკადი 207.

შაურდა[ტი], სოფ. ბასიანეთში (Schaarda) 43;
შდრ. შაუარდა (Schauarda).

შაფიხი (Schapichwa), სოფ. ლეკეთში 93.

შაფსილ (=დაბალი შაფსული) 213.

შაფსო (=შაფსული), მხარე აფხაზ. 51, 201, 213.

შაფსულ ახე (=დაბალი შაფსული), აბაზური
მხარე 213.

შაფსული (Schapsich): იგივე შაფსო, აფხაზ.
მხარე 51, 201.

შაფსულ კოკუში (აბაზინ. სოფ.=ზემო შაფსული).
211.

შაქი, თურქმანული მხარე 91, 115, 175, 195.

შაქის მთა, (კავკასიონის აღმოსავლეთი ბოლო
ლეკეთში) 21, 23.

შაში, მხარე აფხაზეთ. 201.

შახ გორა (=იალბუზი) 31.

შახვა, სოფ. ლეკეთში (Schachua) 103.

შახუა, სოფ. ლეკეთში 103.

1. შეგრაი, მხარე აფხაზ. 53, 201,

2. შეგრაი, აბაზინ. სოფ. 209.

შელოგინო, სოფ. ტაშირის მხარეში 13.

შემილგორი, მდ. სუნჯის შენაკადი 79.

შეხიმი (Jächuimi), სოფ. ლეკეთში 103.

შვეტი, მხარე ქისტეთში 382.

შიგინუ (? Schiginu), სოფ. ლეკეთში 85.

შიდა ქართლი 31, 155, 177, 183, 193.

შიკაროი (Tschikar), სოფ. ლეკეთში 83.

შილდა, სოფ. კახეთში 93.

შილოდა, სოფ. ლეკეთში 87.

შინა ქართლი (=შიდა ქართლი) 42, 43, 175.

შირვანი, თათრული მხარე 115, 195.

შიტული, სოფ. ლეკეთში 103.

შმორი (Smori), ციხე ოსეთში 63.

შოვკრა, სოფ. ლეკეთში 101, 103 (Tschau-
kura).

შორაპანი, ციხე იმერეთში 227.

404

2. ჩეჩენი, მხარე ქისტეთში 382.

3. ჩეჩენი, ხალხი 85.

ჩეჩნები 69, 77, 87, 119, 127, 193.

ჩეჩნეთი. ქისტეთის მხარე 77, 83, 87, 171.

ჩეხები (=ჩეგემის მცხოვრებნი, ჯიქები) 45, 47.

anta) 13, 19.

შუა ქართლი (=შიდა ქართლი) 181.

შუბური, მდ. ჩრდ. კავკასიაში 113, 203.

შუკტი, სოფ. ლეკეთში 99.

შუკუნი, სოფ. ლეკეთში (Schukun) 103.

შუნი(მი), სოფ. ლეკეთში 103.

შჩაინა, აბაზური მხარე 207, 209.

შჩაგვაშა, მდ. ყუბანის შენაკადი 57, 199
211.

ჩაბარუხი, სოფ. ოსეთში 65.

ჩაბრილო, მხარე ქისტეთში 77.

ჩალბაში, მდინარე 113, 203.

ჩალიახი, სოფ. ლეკეთში (Tschaliaki) 93.

ჩალპაკი, ქედი 45, 221.

ჩამატი (? Tschamat), სოფ. ოსეთში 61.

ჩამეტი (? Tschamet), სოფ. ოსეთში 61.

ჩამუნი (? Tschamun), სოფ. ოსეთში 61.

ჩაუდუკი, შავდუხი, სოფ. ლეკეთში 87.

ჩახკერი, მხარე ქისტეთში 382.

ჩებატი (? Tschebat), სოფ. ოსეთში 61.

ჩეგემელები 221.

1. ჩეგემი, მდ. ბაქსანის შენაკადი 45, 47, 195,
219, 223.

2. ჩეგემი (ჯიქი); ჩერქეზული მხარე ბასია-
ნეთში 45, 47, 219, 221, 223, 383, 384.

3. ჩეგემი, სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

ჩელიათი (Keliet), ოსური მხარე 67.

ჩეოიტა (? Tscheoita), სოფ. ოსეთში 61.

ჩერა(ნ)ვალ(დ)ი, სოფ. ლეკეთში 103.

ჩერეკი, მდ. თერგის შენაკადი 43, 45, 217,
219, 221.

ჩერკასიენ (=ჩერქეზეთი გერმანულად) 53.

ჩერკასკი 113, 197, 205.

ჩერკეს (თათრულად ჩერქეზი) 213.

ჩერკესსი (=ჩერქეზები) 53.

ჩერქას (თათრულად ჩერქეზეთი) 53.

ჩერქეზები 43, 45, 49, 51, 53, 55, 57, 61,

69, 79, 115, 171, 173, 199, 203, 207,

209, 213, 215, 217, 221, 248, 382, 383.

ჩერქეზეთი 43, 49, 53, 55, 57, 109, 141, 199,
201, 213, 215.

ჩერქეზი 49, 169, 171, 197, 199, 217.

ჩერქეზიანი, (=ჩერქეზეთი ქართულად) 53,
197, 213.

ჩეჩადა (? Tschetschada), სოფ. ლეკეთში 87..

1. ჩეჩენი, სოფ.. ქისტეთში 77.

ცილითლი, სოფ. ლეკეთში 87.

ცამბირი 135, 149.

ცინიზი, სოფ. ლეკეთში 87.

ციდი (Zisdi), სოფ. ქისტეთში 75.

ციხე, სოფ. ლეკეთში 93.

ჩეხები (ციხენი ≈ ზიხია) 47.
 ჩილაიმი (Tschilaimi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიმეთი, ოს. სოფ. პოგზე 35 (იხ. ჩიმიტი).
 ჩიმი, სოფ. ოსეთში 35; (Gimi) 61; 75, 157, 159, 229, 241, 249, 263, 265.
 ჩიმიტი (Tschimeti), ოსური სოფ. 181.
 ჩიმის ხეობა 296.
 ჩიმური (Tschimur), ოსური სოფელი 249.
 ჩირიურ[ტი], სოფ. ლეკეთში 83.
 ჩირკასი (=ჩერქეზები) 197.
 ჩისეკანი (? Tschisekan), სოფ. ოსეთში 61.
 ჩიტიმი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიშილი (Tschuschul), სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩიშრიკაკერი (? Tschischrikaker), მხარე ქისტეთში 77.
 ჩიჯი, პოგის შენაკადი (Tschidschi) 33; (Tschitschi) 181.
 1. ჩოხი, წუხი (Tschuk), სოფ. ლეკეთში 101.
 2. ჩოხი (Tschechi), სოფ. ლეკეთში 101.
 ჩოხუფსი, მდინარე 199.
 ჩრდილოეთი კავკასია 67, 195, 207, 266.
 ჩუკლუ, ჩუკუზე; სოფ. ლეკეთში 101 (Tschuklu).
 ჩუკუნი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩუნი (Tschunu), სოფ. ლეკეთში 85.
 ჩურპი, სოფ. ლეკეთში 103.
 ჩუკუხე, ჩუკლუ; სოფ. ლეკეთში 101 (Tschukche).
 ჩხერი, ციხე იმერეთში (Tscheri) 19; 155, 261.
 ჩხერიმელა, მდინარე 19, 287.

ცადეგარი (? Zadegar), სოფ. ოსეთში 61.
 ცაკანტე (? Zakante), სოფ. ოსეთში 61.
 ცალკარი, სოფ. ოსეთში 63.
 ცალუმკა (Zalumka), შავ ზღვაზე აფხაზ. სოფ. 53 (ზალუმკა?).
 ცარიცინი 189, 227, 229.
 ცარგიშტი (Saragste), ოსური სოფ. 65.
 ცატანიხი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ცაუნტაგოლი (Zauntagol), სოფ. ქისტ. 73.
 ცეილო (Zului), სოფ. ქისტეთში 77.
 ცელხი, სოფ. ქისტეთში 77.
 ცემირი, სოფ. ლეკეთში 85.
 ცეხენები 219.
 ცეხენი 219, 384.
 ციკაბანი (Zikabani – წინუბანი ?), სოფ. შიდა ქართლში 31.

წონა, ოსური სოფ. 67.
 წუბანი (Zubani – ინწოზა?), ალაზნის შენაკადი 27.
 წუდახარა, ცუდაკარა, ლეკეთის მხარე (=წუდა-ნარი) 99.
 წუდახარი (წადეხი), ლეკეთის მხარე 99, 101,

ციხენი (≈ჩეხები ≈ ზიხია) 47.
 ციხია (=ჯიქეთი) 219, 221, 383, 384.
 ცობოთლი, სოფ. ლეკეთში 83.
 ცოვკრა (Tsaukura), სოფ. ლეკეთში 101.
 ცორაი, სოფ. ქისტეთში 75.
 ცოცოლტა (Zozolte), სოფ. ოსური 65.
 ცუდოსთო (? Zudosto) სოფ. ხევსურ. 63.
 ცუკული. სოფ. ლეკეთში 103.
 ცულეყვანა (Zulequara), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცულკული (? Zulkul), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცულუი (ცილოი?), სოფ. ქისტეთში 75.
 ცუმადი (Zuwadi), სოფ. ლეკეთში 103.
 ცუხი (Uisi), სოფ. ოსეთში 61.
 ცუუირი (? Zuuir), სოფ. ლეკეთში 87.
 ცუჰნილი (? Zuhnili), სოფ. ლეკეთში 99.
 ცხენისწყალი, მდინარე 31, 177, 183.
 ცხომი, აფხაზეთში 53.
 ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 15, 19.

ძაბოეთი (Saboeti), სოფ. ოსეთში 63.
 ძანგათი (Sgat), სოფ. ხევსურ. 63.
 ძალინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 31, 183.
 ძაჯის ხეობა 296.
 ძეგლევი. სოფ. რაჭაში 29, 31, 259.
 ძინაღა (Dschinaga), სოფ. ოსეთში 63.
 ძუარკაუ, ძუარყაუ (Tscharkau), სოფ. ოსეთში 35, 181.
 ძუყნური (Sugmuri, Suguri, Sugnuri), სოფ. ოკრიზაში 25, 27.

1. წადეხი (=წუდახარი). მხარე ლეკეთში 99.
 2. წადეხი, სოფ. ლეკეთში 101.
 წამადი (Zamade), სოფ. ოსეთში 61.
 წახო (Zecho). ციხე ქართლში 67.
 წახური (Zachur), სოფ. ლეკეთში 91.
 წედისი, სოფ. რაჭაში 29, 153, 183, 259.
 წეი (Tsi), სოფ. ოსეთში 61.
 წესი, სოფ. რაჭაში 25, 223.
 1. წინუბანი (Zikabani), სოფ. შიდა ქართლში 31.
 2. წინუბანი (Zinbani), სოფ. ოსური 65.
 წირქოლი, სოფ. შიდა ქართლში 29.
 წიფორი, სოფ. ოსეთში 65.
 წიწიმახი (Zizimaki), სოფ. ლეკეთში 93.

ხევი, ქართული მხარე 33, 157, 181, 205, 225.
 ხევსურეთი 63, 65, 157, 181.
 ხელთუბანი, სოფ. ქართლში 131,
 ხელი(ლარ), სოფ. ლეკეთში (=ხელიელები) 83.

105, 191, 381.

წუხი (Zuch). ჩრბი; სოფ. ლეკეთში 101.

წყალტუბო 15.

წყალწითელა. მდინარე 29, 183.

1. ჭალა, რიონის შენაკადი 27, 31.

2. ჭალა, სოფ. ქართლში 131.

ჭალატყე (Schalatche), სოფ. იმერეთში 15.

ჭარადა (Tschuruda), სოფ. ლეკეთში 89.

ჭარელი 91, 249.

ჭარელი ლეკები 141.

1. ჭარი, ჯარი; ლეკური მხარე 81, 83, 89, 91, 141, 175, 191, 193, 381.

2. ჭარი, სოფ. ლეკეთში 89.

ჭელადათლი (Tscheladatl'), სოფ. ლეკეთში 83.

1. ჭირკატა, სოფ. ლეკეთში 83.

2. ჭირკატა, სოფ. ლეკეთში 87.

ჭირკეი (Tschirikei), სოფ. ლეკეთში 85.

ჭოდროდა (Tschotrota), სოფ. ლეკეთში 83.

ჭოროხი, მდინარე 3, 177.

ჭორჭოხი (Tschortschoi), სოფ. ოსეთში 63.

ჭოხი (Tschug), სოფ. ლეკეთში 83.

ხადისდა (? Chadisda), სოფ. ლეკეთში 89.

ხაიდაკები 99.

ხაიდაკი (ყაიტალი), მხარე ლეკეთის 105, 109, 191, 193.

ხაითყაუ (Chatikan), სოფ. ოსეთში 63.

ხაირახი, სოფ. ქისტეთში 33, 75, 181.

ხამხი, სოფ. ქისტეთში 77.

ხანაზი (Chanasa), სოფ. ოსეთში 63.

ხანაკი, სოფ. ლეკეთში 103.

1. ხანი, მდ. იმერეთში 183.

2. ხანი, სოფ. ქისტეთში 77.

ხანის ხეობა 13.

ხანკლა (Kantala), სოფ. ლეკეთში 99.

ხარბალი, სოფ. ოსეთში 63.

ხარაში (ხარაჭი?), სოფ. ლეკეთში (Karaschi) 103.

ხარაჭი, სოფ. ლეკეთში 85 (Charatschi).

ხარეგოვერენი (?) სოფ. ოსეთში 61.

ხბოთლი, სოფ. ლეკეთში 93.

ხელუზმა (Chölesun), სოფ. ლეკეთი 103.

ხერაჯი (Chäragi), სოფ. ლეკეთში 103.

ხერგა, მდინარე 25.

ხერთვისი 131, 147, 229.

ხეროლინი, ოსური მხარე 57.

ხეტოხი (Kätok), სოფ. ლეკეთში 93.

ხიზია, სოფ. ლეკეთში 93.

ხიდი, ხიტა სოფ. ლეკეთში 93.

ხილი(რი), სოფ. ლეკეთში 99.

ხინალუგი *, თურქმ.-თათრ. მხარე 115, 195.

ხინი (?) სოფ. ოსეთში 63.

ხინუ, სოფ. ლეკეთში 85.

ხირფისი (Chirpit), აფხაზეთის მხარე 51, 199, 213.

ხიტა (იხ.. ხიდი). სოფ. ლეკეთში 93.

ხიტუკი. სოფ. ყუბანის კუნძულზე 115, 205.

ხიშარეკუ (? Chischareku), სოფ. ლეკეთში 97.

ხოდი (Chade), სოფ. ოსეთში 61.

ხოზოეთი (Chotaeti), სოფ. ოსეთში 63.

ხოთოდა (Heduta), სოფ. ლეკეთში 85.

ხოთუფსი, მდინარე 199, 211, 215.

ხოიმი, სოფ. ლეკეთში 103.

ხოლამელეზი 221.

ხოლამი, ბასიანური მხარე 219.

ხოლასენი (? Cholassen). სოფ. ოსეთში 61.

ხოლუსტი (Choleste), სოფ. ოსეთში 61.

ხომალა, სოფ. ხევსურეთში 63.

ხონი 259, 261.

ხორჯინი (Churegan), სოფ. ოსეთში 61.

ხოსრეკი, სოფ. ლეკეთში 101.

ხოტი, ლეკეთის სოფ. 103.

ხოცრანი (Chosren), სოფ. ლეკეთში 103.

1. ხოძი, მდინარე 209.

2. ხოძი, ოსეთის სოფ. 67.

ხრიფსკითი (Chirpiskit), აბაზური. მხარე 207, 209.

ხსაუთი (Chsauut), მდინარე 207.

ხუატანი, ოსური მხარე 57.

ხუაში. მდინარე 199. (იხ. ხუაჯი).

ხუაჯი (Xyax), მდინარე 51, 211.

ხუდისანი (Gudisin), სოფ. ოსეთში 61

ხუდუცი, სოფ. ლეკეთში 103.

* ტექსტში შეცდომით დაბეჭდილია ხინაკუგი.

406

ხუთრაკი (Chuteruk), სოფ. ლეკეთში 93.

ხულამი, ჩერქეზული მხარე ბასიანეთში (მდრ. ხოლამი) 45, 173.

ხულეზმა (Cholesme), სოფ. ლეკეთში 101.

ხუმსართა (Chumasar), სოფ. ოსეთში 61.

ხუმტერკალე, თათრ. სოფელი მდ. ოზენზე 107.

ჯელაში (Gelasch), სოფ. ქისტეთში 77.

ჯენჯიკი (=თათრულად კიჩი ინჯიკი), მდ. 209.

ჯერლიგე (Dscherlige), სოფ. ბასიანეთში 45, 219.

ჯეხანესი, ყუბანის შენაკადი 207.

ხუნმახელი 249.

1. ხუნმახი (=ავარი), მხარე ლეკეთში 81, 83, 95, 97, 191, 381, 382.

2. ხუნმახი, სოფ. ლეკეთში 83.

ხუპრი(ზი), სოფ. ლეკეთი 93 (Chuprib).

ხურდაირა, სოფ. ბასიანეთში 219 (მდრ. ხურ-დაისა).

ხურდაისა (Churdaisa – კურნაიათი?), სოფ. ბასიანეთში 43.

ხურთიხი, სოფ. ხევსურეთში 63.

ხური, სოფ. ლეკეთში 103.

ხურკი (Churgi), სოფ. ლეკეთში

1. ხურსა, აბაზური მხარე 213.

2. ხურსა, მდინარე 213.

ხურუკული (Churakul), სოფ. ლეკეთში 103.

ხურცილი (Kulzur), სოფ. ლეკეთში 99.

ხუსარი, სოფ. ოსეთში 61.

ხუძანი (=კარათყაუ), სოფ. ოსეთში 65.

ხუჯიგა (Chudtschiga), სოფ. ლეკეთში, 97.

კუფფა (Keppala), სოფ. ლეკეთში 99.

ჯავათკარი, ოსური მხარე 67.

ჯავახეთი 227.

ჯავისთავი, სოფ. ოსეთში 67.

ჯავის ხეობა, ჯაუკომი; ოსური მხარე 65, 153.

ჯამბოილუკი, ნოღაური ურდო 113, 203.

ჯანგუტაი *, სოფ. ლეკეთში 103.

ჯანგუტეი *, თათრ. სოფ. მდ. ოზენზე 111, 193.

ჯანთემირქეთი, აბაზინ. სოფ. 207.

ჯანთი, ქისტური მხარე 77. (მდრ. ჯანტი).

ჯანკეთაჰაბლა, ჯანკეტაჰაბლა, სოფ. აფხაზ. 53, 211.

ჯანტი (მდრ. ჯანთი), ქისტური მხარე 93 (Dschanti).

ჯანშილი (Dschanischil), სოფ. ოსეთში 61.

ჯარი (ჭარი), ლეკური მხარე 89.

1. ჯარიეხო (Dscharinchi), სოფ. ოსეთში 65.

2. ჯარიეხო (airach), სეფ. ქისტეთში 77.

ჯაუკოვი, ჯაუკომი (=ჯავის ხეობა), ოსური მხარე 65, 153, 223, 259.

ჯეგოთა, ყუბანის შენაკადი 207.

ჯეგო, რიონის შენაკადი (=ჯეგორა) 25, 29, 61, 67, 171, 173, 183, 383.

ჯეჰელე (? Dschehele), სოფ. ოსეთში 61.

ჯილალე (მდრ. ჯილულე), მდინარე 113.

ჯილულე (მდრ. ჯილალე), მდინარე 203.

ჯიმარა (Dschebar), სეფ. ოსეთში 61.

ჯინისი (Tschinich), სოფ. ლეკეთში 91.

ჯიპშერა (Dscharschera), სოფ. ოსეთში 61.

ჯირხენი (irchen), სოფ. ლეკეთში 103.

ჯიქეთი 383.

ჯიქი (=ჩეგემი), ბასიანეთის მხარე 45, 47, 173, 219, 221, 383.

ჯიქია 45.

ჯომადი, ოსური მხარე (Sannach) 61; (Dschanach) 67.

ჯოღაზი (Dschgasi), მდინარე სომხეთში 183.

ჯრუ (Tschru), ოსური მხარე 65.

ჯუთა (Dscheda), სოფ. ოსეთში 61.

აზახი (Hasak), სოფ. ლეკეთში 93.

ჰათუკაი (ჰათყყად), ჩერქეზული მხარე 51. (იხ. ჰატუკაი).

ჰაიბულ (=ხუნმახი, ანდურ ენაზე), სოფ. ლეკეთში 83.

ჰალილუ, ჰილიბი; სოფ. ლეკეთში 85.

ჰამერი, სოფ. ლეკეთში 89.

ჰამუში (Amuscha), სოფ. ლეკეთში 83.

ჰანთლა (? Hant'la), სოფ. ლეკეთში 97.

ჰანკლუგი, სოფ. ლეკეთში 103.

1. ჰარაკანი (Harakan), სოფ. ლეკეთში 85.

2. ჰარაკანი (Haraman), სოფ. ლეკეთში 85.

ჰატუკაი, მხარე ჩერქეზული (=ჰათყყად) 57, 199, 201, 213.

ჰაჯიაული, სოფ. ქისტეთში 77.

ჰელვოე (? Helwoë), სოფ. ლეკეთში 93.

ჰემიეხი (Hämiechi), სოფ. ლეკეთში 103.

ჰეროკი (Herók), სოფ. ლეკეთში 99 (ჰერუკი?).

ჰერუკი (Heruk), სოფ. ლეკეთში 85.

ჰიდათლი, იდათლი; მხარე ლეკეთში 85, 191, 381.

* ჯანგუტეი და ჯანგუტაი ერთი და იგივე უნდა იყოს (გ. გ.).

ჰიდიბი, სოფ. ლეკეთში.

ჰილიბი, ჰალილუ; სოფ. ლეკეთში 85.

ჰიმ(ე)რ(ალი) (=ჰიმრელეგი); სოფ. ლეკეთში 83.

ჰინტა, სოფ. ლეკეთში 85, 99.

1. ჰინუხი, სოფ. ლეკეთში (Hinok) 93.

2. ჰინუხი, სოფ. ლეკეთში (Inuchi) 97.

ჰიტა ღაღათლე, სოფ. ლეკეთში 97.

ჰიტლუ ღაღათლე, სოფ. ლეკეთში 97.

ჰოცათლი (? Hozatl), სოფ. ლეკეთში 101.

ჰსაბლა (? Hsabala), სოფ. ლეკეთში 99.

ჰუაჯი, მდინარე 215 (Huadsch); მდრ. ხუაჯი.

ჰუკალი, სოფ. ლეკეთში 103.

ჰუკური, სოფ. ლეკეთში 103.

ჰუნტლობი (? Huntlob'), სოფ. ლეკეთში 87.

ჰუნუხი, სოფ. ლეკეთში 87.

პოი, სოფ. ქისტეთში 75.

პოლოთლი, სოფ. ლეკეთში 99 (Holotla).

პოლოტლი (Golotl'), სოფ. ლეკეთში 83. (მდრ. პოლოთლი).

ჰურუკლა (Hurukla), სოფ. ლეკეთში 103 (ჰურუკული?).

ჰურუკული (Huruklar), სოფ. ლეკეთში 101.

2. პირთა სახელები

აბაი (Abai), ფაშა მუდავიას აფხაზური გვარი-დან, იჯდა სოხუმ-ყალაში; 51, 199.

აბაშიძე მაქსიმე: ქუთათელი მიტროპოლიტი; სოლომონ II-ის ელჩი პეტერბურგში 225.

ადელუნგი, (XVIII-XIX სს.) ლინგვისტი 368, 375.

Аделунг 368, 372.

ავართა ხანი 77. იხ. ავარხანი.

ავარიის ხანი 81, 85, 125. იხ. ავარხანი.

ავარის ხანი 191, 193. იხ. ავარხანი.

ავარსკოი ხანი 83, 191. იხ. ავარხანი.

ავარხანი 81, 83, 85, 87, 97, 99, 103, 191.

1. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი 153, 179.

2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის მამა 229.

3. ალექსანდრე იასეს ძე: ვახტანგ VI-ის ძმის იასეს მეორე ვაჟი. 1772 წ. ცხოვრობს ყიზლარში რუსეთის პენსიით უფროსი ლეიტენანტის (თუ პოდპოლკოვნიკის) ჩინით. მამა არქიმანდრიტი პორფირის. 197.

ალექსეი ანდრეის ძე ვოლკოვი: საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 139.

1. ალი სულთანი, ჩეჩენი თავადი 77.

2. ალი სულთანი, 1773 წ. მმართველი ჯანგუტეისა: ნათესავი ტარკის შამხლის. 103, 111.

ალიხანი 301.

ალხან თათარხანი (Alchani Tatarchan), ჩეჩნების მთავრის ხასბულატის შვილიშვილი, 1773 წ. ჯერ კიდევ ყმაწვილია: 77.

ამიერ-ემზე, ყაიტადის უცმეი 107.

ანტონი, იასეს ძე (ადრე ერქვა თეიმურაზი), ქართლ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი, ერეკლე ბიძაშვილი. 139, 231.

ანტონ იოჰან გიულდენშტედტი 117. იხ. გიულდენშტედტი.

ანტონოვი ივანე. აზნაური, ყიზლარელი კაზაკი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის თარჯიმანი თათრულ-ჩეჩნური ენებისა. 235, 257.

არაგვის ერისთავი 65, 173, 301.

1. არსლანბეგ ტურტაუ (Arslanbeg Turtau), ჩეჩენთა მთავარი 1772 წ. 87.

2. არსლანბეგ ჰირსისჰუკო(რი) (Arslanbeg Hirsishukor) 211; არსლანბეგ ხერსისგუყო (Arslanbek Chersisgukoi), აფხაზური სოფლის ჯანკეთაჰაბლას მმართველი 1772 წ.: 53.

არსლანბეგი (Arslanbek), ქისტური მხარის, ატახის მთავარი 77.

ახმედ ილაალუ (Achmet Ilaalu), ოსი მთავარი, გიულდენშტედტს გაჰყვა ჩიმიდან 249.

ახმეტი, ოსი მთავარი (=ახმედ ილაალუ?) 129.

ახმეტ ხანი (Achmet Chan), ჩეჩენი თავადი, 1770 წ. აუჯანყდა რუსეთს. 77.

აჯი ჩალაბი, მამა შაქის მფლობელის, ნუხის ხანის ჰუსეინის (იხ. ჰაჯი ჩალაბი) 115.

ბაგრატიონები, სამეფო გვარი 175; (იმერული შტო) 179.

ბაგრატოვანი 300.

ბაიერი 91.

ბაკმაისტერი (Backmeister), საიმპერატორო მეცნ. აკადემიის ინსპექტორი 375, 380.

ბართლომე საგორსიმინცევი, ლეიტენანტი; გიულდენშტედტს ეხმარება ეჭ-ის თარგმნაში ყიზლარში 231.

ბასიათი. თავადების გვარი მალყარის მხარეში, ბასიანეთში, (Basiat) 43.

1. ბეკმურზა (Bekmursa), ჩერქეზული თავადური გვარი დიდი ყაზარდოდან 55.

2. ბეკმურზა (Bekmursa), ბალყარელი თავადი

გრიგორიევი პეტრე, რეგისტრატორი ყიზლარში; ეხმარება გიულდენშტედტს ეჭ-ის თარგმნაში 231.

გუბილთა, თავადური გვარი, ჯავისხეობის

223.

ბელაევი სტუდენტი (იხ. ბელ[ი]აევი) 249.

ბელ[ი]აევი (Belajev); სტუდენტი, გიულდენ-შტედტის ექსპედიციის წევრი 151, 197, 235, 253.

ბელოი გრიგორი (Beloi); მხატვარი, გიულდენ-შტედტის ექსპედიციის წევრი 151, 235, 249, 253.

ბიუფონი, ბუფონი (Büiffon): გრაფი 137, 257.

ბოკო, ყველაზე ძლიერი გვარი ყარაბულანებში 79.

ბორის ცრიაკოვსკი, სტუდენტი 141, 187 (იხ. ცრიაკოვსკი).

ბოსა (Bosa), ინგუშური წარჩინებული გვარი 73.

ბრმა პილიგრიმი 113, 203 (იხ. სოკიურ ჰაჯი მურზა არსლანბეგი).

Бутков П. Г. 297.

გაბრიელ წობიკაია (Tzobikaja=ჩოფიკაში-ლი?), ყაზბეგის ვაჟი, ექსპედიციის სწავლული თარჯიმანი 241, 243, 257.

განჯის ხანი 175, 179.

გერბერი 83, 101, 191, 381, 382.

გილდაენშტეთ ანტონ 299 (იხ. გიულდენშტედტი).

Гильденстет 250 (იხ. გიულდენშტედტი).

Гильденстет 232 (იხ. გიულდენშტედტი).

1. **გიორგი**, ერეკლე II-ის უფროსი ვაჟი 67.

2. **გიორგი**, ერისთავი არაგვისა (ისი საფლავი ანანურშია) 301.

3. **წმ. გიორგი** 300.

გიულდენშტედტი, იოჰან ანტონ; ექსპედიციის მეცნიერი ხელ ძღვანელი 88, 109, 117, 122, 129, 131, 139, 141, 151, 155, 161, 187, 195, 206, 207, 218, 219, 220, 221, 223, 232, 233, 234, 251, 252, 254, 262, 266, 290, 296, 299, 301, 304, 315, 340, 349, 358, 367, 368, 375, 380, 381.

გმელინი (უმცროსი) – [გერმანელი მეცნიერი, მოგზაური; რუსეთის სამეცნ. აკადემიის წევრი; გიულდენშტედტს მასთან ცხოველი მიმოწერა ჰქონდა: გარდაიცვალა ყაიჭალის. უცმიის ტყეობაში 1774] 105, 107, 135, 151, 191.

გობილიშვილი, ოსური თემის მამასახლისი გუფთაში (იხ. გუბილთა) 65.

მმართველი (შდრ. გობილიშვილი) 65.

გურიელი 179, 229.

გურიის თავადი (=გურიელი) 227.

1. **დადიანი** (ტიტული) 179, 227, 229.

2. **დადიანი** კაცია 179.

Давид Кенис Еристави 298.

დავითი, ქსნის ერისთავი: ყველაზე ძლიერი ქართველი ფეოდალი 63, 157, 299.

დაილა, დაკლა; ჩერქეზების ერთად-ერთი ღმერთი 121, 71. (Daila, Dakla).

დაურ ბაგურსუყი (Daur Bagurzug); აბამეხური სოფლის დაურჰაბლას ბატონი 211.

დომაშნევი, პეტერბურგის აკადემიის დირექტორი XVIII ს-ის 70-იან წლებში; 231.

დუშეთის მმართველი 129.

ერეკლე, მეორე; ქართლ-კახეთის მეფე; თეიმურაზ II-ის ძე. 67, 121, 127, 131, 139, 143, 145, 147, 149, 153, 155, 157, 173, 175, 177, 179, 181, 223, 225, 227, 229, 239, 257, 297; (ერეკლე) 300, 301.

ერისთავი რაფიელი 278.

ელდარი, იახსაის მთავარი 97.

ვოლკოვი, ალექსეი ანდრეის ძე, პოლკოვნიკი რუსეთის კორპუსის 139.

[**ვონიავინი** სტ.], მარკუმიდერი 149.

ვახვახი, ბაზიერთუხუცესი 300–301 (წარწერიდან).

ვახტანგი, მეექვსე, ქართლის მეფე. 300.

ვახუსტი, ზაალ ბაზიერთუხუცესის ძმა (წარწერიდან) 301.

ზაალ, ბაზიერთუხუცესი (წარწერიდან) 301.

თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა 300.

თევდორე, სტუდენტ ცრიაკოვსკის ძმა 187.

თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 175, 300, 301.

თემირი, ყუმუხელ-თათარი მთავარი, ეკუთვნის ენდრე (Temir) 109.

თომაშვილი, ოსური მხარის, როკის მამასახლისი 65.

თუნმანი (Thunmann), გვ. 59.

იასე, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა; [ერთხანს ქართლი ეკავა; გარდაიცვალა მაჰმადიანად, დაკრძალულია გარეთუბანში. მისი მეუღლე

კუზმა, სტუდენტ ცრიაკოვსკის ძმა 187.

კუნდუხოვი (Kundachali), ოსი თავადი 59.

კურგოკინი, ჩერქეზული თავადური გვარი

იყო ელენე, ერეკლე I-ის ქალი] 197.
იახსაი ელდა (Jachsai Elda); მთავარი ტარკის
 შამხალთა გვარიდან 109.
 1. **ივანე ანტონოვი**; აზნაური, ყიზლარელი კა-
 ზაკი: გიულდენშტედტის ექსპედიციის თარ-
 ჯიშანი თათრულ-ჩერქეზული ენებისა. 235,
 257.
 2. **ივანე დავითის ძე ნეიმჩი**, პოლკოვნიკი, ყიზ-
 ლარის კომენდანტი 1770–71 წწ. 297. (იხ.
 ნეიმჩი).
 3. **ივანე ვასილის ძე** (მრისხანე), რუსეთის მეფე
 55, 199, 215.
 4. **ივანე ლავრენტის ძე ლვოვი**; რუსეთის საქ-
 მეთა რწმუნებული ერეკლეს კარზე 139 (იხ.
 ლვოვი).
Иван Ненмч(евъ), ყიზლარის კომენდანტი
 (იხ. 2. ივანე) 297.
ისლამი, 1773 წ. თავარი ნოღაური ურდოსი –
 კასაი აულის; 113, 207.
 1. **კაიტუკი ***, ჩერქეზული თავადური გვარი
 დიდი ყაზარდოდან (Kartuk) 55.
 2. **კაიტუკი*** (Kaituk), ბალყარელი თავადი
 223.
კანუკოვი, ოსი თავადი 59.
კასაი (Kasai), ყარაჩაელთა მთავარი ხამურ-
 ზამდე 223.
კაუფერი 137.
კაჩუკი (Katschuk), ბრაგუნის მთავარი 109.
კაცია დადიანი 179.
კლავერი, საქართველოში მყოფი რუსული კორ-
 პუსის პოლკოვნიკი XVIII ს-ის 70-იან
 წლებში 227.
კონსტანტინე ** [პორფიროგენეტი], ბიზანტიის
 კეისარი X ს-ის. 45, 47, 53, 155, 197, 199,
 213, 215, 219, 221, 383, 384.
კოსტანუჩა (Kostanucha), აბეძეხური მხარის,
 ბეშუხჰაბლას მმართველი 211.
კრამენინიკოვი, სტუდენტი, გიულდენშტედტის
 ექსპედიციის წევრი 81, 145, 151, 153, 155,
 189, 235, 249, 253.
კრიუდნერი, რუსული არმიის მაიორი 159.
Кенис Еристави Давид 298.
კუბის ხანი, მაჰმადიანი მმართველი 103, 105,
 193.

დიდი ყაზარდოდან (Kurgokin) 55.

ლეონი, ერეკლე II-ის ვაჟი (=ლევანი) 139,
 229.
ლვოვი, ივანე ლავრენტის ძე; რუსეთის საქ-
 მეთა რწმუნებული ერეკლე II-ის კარზე
 მოურავოვის "შემდეგ: გვარდიის კაპიტან-
 ლეიტენანტი 139, 145, 225, 231, 241,
 255, 259.
ლინეი 384.

მასეკი (Mazeki), ინგუშური წარჩინებული
 გვარი 73.
[მაქსიმე] აბაშიძე ქუთათელი მიტროპო-
 ლიტი, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში
 225.
მაჩაბელი, ქართლის თავადი 65, 67, 173.
მაჰამე[დი] (Mahame), ავარის ხანი 1772-3 წწ.
 სურხაის ვაჟი: 191.
მაჰამეტ ბეკი (Mahamet bek), ილისუს;
 მცირე ბატონი 91.
მაჰამეტი, ხუნძახის ბატონი, ავარხანი 1772 წ.
 83.
მაჰომეტ კურგოკინი (Mahomet Kurgokin)
 ჩეგემელი მთავარი, მოისოსტის მამა. 223.
მედემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი
 ჩრდ. კავკასიაში 53, 113, 125, 149, 159,
 189, 201, 203, 209.
მეძვეი (Mudawia, Mudawio), აფხაზური
 თავადური გვარი 51.
მოიზოჰლი, ჩერქეზული თავადური გვარი
 დიდი ყაზარდოდან 55 (Moisohl).
მოისოსტი (Moisost), ჩეგემელი თავადი, ვაჟი
 მაჰომეტ კურგოკინის 223.
მოურავოვი [ანტონი], თავადი, [იგივე თარ-
 ხან-მოურავი; საქართველოში მოდის
 ტოტლებენთან ერთად, როგორც რუსე-
 თის საქმეთა რწმუნებული. დედანში
 შეცდომით წერია მურავიოვი] 123, 227,
 231.
მუდავია, მუდავო (Mudawia, Mudawio),
 აფხაზეთის თავადური გვარი (≈მეძვეი),
 51, 53, 199, 201 (იხ. მეძვეი)

* ვფიქრობთ ერთი და იგივე უნდა იყვნენ ეს კაიტუკები (გ. გ.).

** მოხსენებულია ხან იმპერატორად, ხან კეისრად (გ. გ.).

დენტი (Muraviev); 123, 125, 227, 231 (იხ. მოურავოვი).

1. **მურზა არსლან ბეგი** (=სოკიურ ჰაჯი, ბრმა პილიგრიმი), ნოღაური ურდოს მთავარი 113, 203.

2. **მურზა ისლამი**, სოკიურ ჰაჯის ვაჟი; 1773 წ. მთავარი კასაი აულის ურდოსი 203.

მუცალი, მუცალი: იგივე ნუცალი (ლევურად =ავარხანს) 191, 83.

მუჰამედ ბეგ (Muhamet Bek), ზის ილისუმი, შვილი ჭარის მთავრისა (?) 91.

მუჰამედი, მუჰამეტ ხანი (Muhamet, Muhamet Chan), ყაზიყუმუხის ხანი 1772–1773 წწ. 101, 103.

ნადირ შაჰი 115, 195.

ნაიმბში (Neimptsch), **ნეიმბში** (Neimptsch), ყიზლარის კომენდანტი 141, 119. იხ. ნეიმში.

ნეიმში, ივანე დავითის ძე (Neimptsch); ყიზლარის კომენდანტი 1770–71 წწ., პოლკოვნიკი; 73, 297.

Неимч (евъ) Иван, 297 (=ნეიმში).

ნუცალი, მუცალი (ლევურად=ავარხანს) 83.

ორბელიანოვი, ქართლის თავადი, აქვს მამულეები სომხეთში 147, 179.

პალასი, რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის აკადემიკოსი, მოგზაური XVIII ს-ის; 68, 75, 76, 78, 90, 91, 127, 137, 290, 304, 312, 315, 331, 340, 349, 358, 367.

პანინი, ნიკიტა, გრაფი 145.

პეტრე გრიგორიევი, რეგისტრატორი; ყიზლარში ქ-ც-ის თარგმნის საქმეს უწესრიგებს გიულდენშტედტს 231 (იხ. გრიგორიევი).

პეტრე დიდი, რუსეთის იმპერატორი 103, 111, 113, 191, 193, 195.

პლინიუსი 384.

პოლიევკტოვი მ. 107.

პორფირი. ქართველი არქიმანდრიტი ყიზლარში, [უფლისწულ ალექსანდრე იასეს ძის შვილი. ის არქიმანდრიტადაა 1770 წლიდან ოსეთის კომისიაში, რომელსაც ევალეზოდა ოსთა გაქრისტიანება და განსწავლა] 197.

რამაზი, დიდოელი ლეკი, რომელმაც გიულდენშტედტს ცნობები მიაწოდა 97.

რატიევი (არის რატიევი, იგივე რატიშვილი) პოდპოლკოვნიკი რუსული კორპუსისა საქართველოში 121, 227.

რაჰის ერისთავი 67, 173, 223.

ყიზლარში, გიულდენშტედტს ეხმარება

ქ-ც-ის თარგმნის მოწესრიგებაში 231.

სოკიურ ჰაჯი (=ბრმა პილიგრიმი; იხ. მურზა არსლანბეგი), ნოღაური ურდოს, კასაი-აულის მთავარი (Sokir Hadschi) 113, 203.

სოკოლოვი, სტუდენტი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი 149, 151, 235, 253.

Соломон Александрович, იმერეთის მეფე (იხ. სოლომონი) 298.

სოლომონი, იმერეთის მეფე, ალექსანდრეს ვაჟი 145, 153, 155, 173, 179, 223, 225, 227, 229, 257, 259, 261, 299, 300.

სულთან ბეგი (უსმეი ხანი), ბატონი. ლეკეთში 83.

1. **სურხაი სანი**, ყაზიყუმუხის ხანი, მამა ამყამინდელი (1772–73) ყაზიყუმუხის ხანის მუჰამეტ ხანისა. 101, 103.

2. **სურხაი**, ავარ-ხან მაჰამედის მამა 191.

სუხოტინი, გენერალ-მაიორი, საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის სარდალი ტოტლებენის შემდეგ 143, 151, 153, 227, 229, 241.

ტაგაროტაკანშა (Tagarotakanscha), ოსური თავადური გვარი (?); [იქნებ ორი გვარი ტუგანოვი და კანუკოვია შეცდომით შეერთებული?]. 59.

ტარკის შამხალი 99, 109, 111, 193, 195.

ტოდლებენი (Todleben); გრაფი, გენერალ-მაიორი; საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის სარდალი (ტოტლებენი) 121, 123, 225.

ტორბევი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, მეფიტულე 149.

ტუგანოვი, ოსი თავადი 59.

ტურკანი (Turkan). ჩეჩნების გაბატონებული გვარი, ავარხანის ნათესავი 77.

ტუტჩევი (Tutschev), პოლკოვნიკი რუსული კორპუსის 155.

უმახანი, მაჰამეტ ავარხანის ვაჟი და ტახტის მემკვიდრე, [ნაშობი პირველი ცოლისგან, **უცმეი** სულთანბეგის ქალისგან] 83.

უსმეი, უცმეი ხაიდაკთა (Chaitaken=ყაიტალთა) 99.

უსმეი ხანი, უცმეი 83. (ზის ბარშლემი) 105.

ფაზულოვი (=ხვაზულოვი გრიგოლი, ქობულაშვილი); ქართული გუსართა პოლკის

პორუჩიკი (ლეიტენანტი): ელჩი ერეკლე-სო-
ლომონთან 1769 წ. 223, 225 (Fabulov).
ფათალი ხანი (Feth-Ali Chan, Fattali Chan);
მმართველი შირვან-შამახისა, თურქმანი
თათრებისა სალიანამდე, კუზის ხანი 1772–
73; 105, 115, 193, 195.
ფედოტი, სტუდენტ ცრიაკოვსკის ძმა 187.
ფშანუვი (Pschanuw), ინგუშური წარჩინებული
გვარი 73.
ფშუყუა (Pschukui), აბაძენური მხარის, ბეშუხ-
ჰაბლას მმართველი 211.

ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშეთის
მხარის მმართველი 129.
ქობულაშვილი (=ხვაბულოვი); 223. იხ. ფაბუ-
ლოვი.
ქრისტი ყიზლარის ვიცე-შტაბ ქირურგი (Christ)
141, 243, 247.
1. **ქსნის ერისთავი** 63, 65, 143, 145, 153, 157,
173, 261, 263.
2. **ქსნის ერისთავი**, დავითი 299.

ლილდენშტენტი ანტონ, იხ. გიულდენშტედტი
297, 298.
ლილდენშტეტ 296, იხ. გიულდენშტედტი.

ყაზბეგი, აზნაური, სტეფანწმინდის მხარის მმარ-
თველი (წობიკაიას, ცობიკაიას = ჩოფიკაშვი-
ლი? გვარიდან) 157, 159, 241, 243, 257,
265, 267.
ყაზიყუმუხთა ხანი 101.
ყაზიყუმუხის ხანი 81, 85, 101, 191, 193.
ყაიტადის (Chaidak, Chaitak) უცემი 107.
ყაფლანოვი, ქართლის თავადი, აქვს დიდი მამუ-
ლები სომხეთში 147, 179.
ყირიმის ხანი 113, 203.

შამხალი (ტარკის), ყუმუხური სამფლობელოს,
ტარკის მმართველის ტიტული 81; Schau-
chual 97; 99, 107, 111, 189, 193, 195.
შანაევი, ოსი თავადი (Schenat) 59.
შარაშა, შარშა (Scharascha, Scharscha), თა-
ვადური გვარი აფხაზეთიდან (≈შარვაშიძე),
53, 201.
შაუხუალი (Schauchual=შამხალი) 97.
შემხალი, იხ. შამხალი 111.
შოგლიკოვი (Schoglikov), პოდპოლკოვნიკი
რუსული კორპუსისა საქართველოში. [რუ-
სულ საბუთებში მოხსენიებულია ჩოგლოკო-
ვად, ტოტლებენის მოხსენებებში კი–Schal-
likajef–ად; ალბათ უნდა იყოს ჩოლოკაევი,

თუმცა შალიკაევ–იც ახლოს დგას ამ
გვართან (იხ. ცგრ., Грамоты, I, გვ. 222–
226)] 225, 227.

ჩევი (Tschew), ინგუშური წარჩინებული
გვარი 73.

ჩოგლოკოვი, პოდპოლკოვნიკი (Tschoglo-
kov) 121; იხ. შოგლიკოვი.

1. **ჩოლოყაშვილი**, ქაიხოსრო; დუშეთის მმარ-
თველი თავადი 129.
2. **ჩოლოყაშვილი**, ჯიმშერი; თუშეთის
მოურავი და არაგვის ერისთავი 301.

ცობიკაია, ყაზბეგის გვარი (=ჩოფიკაშვილი)
257 (იხ. ყაზბეგი).

ცრიაკოვსკი (Zriakovsky; ზრიაკოვსკი?),
ბორისი; სტუდენტი, გიულდენშტედტის
ექსპედიციის წევრი 133, 141, 151, 187,
235, 253.

1. **წერეთელი**, იმერეთის თავადი (Ziresi) 67.
2. **წერეთელი**, იმერელი თავადი, რომელიც
ახლდა იმერეთში გიულდენშტედტს. 259,
261.

წობიკაია (Tzobikaja) გაბრიელი; ყაზბეგის
ვაჟი; გიულდენშტედტის ექსპ. სწავლული
თარჯიმანი; (შდრ. ცობიკაია) 241.

ხამურზა (Chamursa), ყარაჩაელთა მთავარი
1773 . 223.

ხან მურზა (Chan Mursa); კოსტეკის მმარ-
თველი 1770 წ. ტარკის შამხალთა გვა-
რიდან 111.

1. **ხასბულა** (Chasbulat); ჩეჩნების მთა-
ვარი. ჩეჩნებმა თვითონ მოკლეს 77.
2. **ხასბულატი**; ჩეჩნების მთავრის შვილი-
შვილი; 1773 წ. ჯერ ყმაწვილია 77.

ხერსისგუყოი არსლანბეკ (Chersisgukoi
Arslanbek), აფხაზური დიდი სოფლის
ჯანკეთაჰაბლას მმართველი 1772 წ. 53.

ხვაბულოვი, იხ. ფაბულოვი 223.

ხუნძახის ბატონი (=ავარხანი) 83, 191.

ჯავახიშვილი, ივანე 51, 101, 105.

1. **ჯამბულატი**, ჩერქეზთა თავადური გვარი
დიდი ყაზარდოდან (Dschambul) 55.
2. **ჯამბულატი**, ჩერქეზული მხარის ბალყა-
რის თავადი (Dschanbulat) 223.

ჯაფარიძე, იმერელი თავადი 67.

ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, თუშეთის მოურავი
301.

ჰადხუხაჰაშაში (Hadchuchahapasch), აბადე-
ხური სოფლის, ეთეგიჰაბლას ბატონი 211.

1. ჰაჯგი, აბადეხური სოფლის, კანშუგჰაბლას
ბატონი 211.

2. ჰაჯი ჩალაბი (Hatschi Dschalabi); პატარა
მთავარი ჭარიდან, ზის ციხე გელოსან გორა-
სერში 91.

3. ჰაჯი ჩალაბი (Hadschi Dschalabi); ნუ-
ხის ხანი, ჰუსეინის მამა.

ჰუსეინ ხანი, შაჰის, ყაბალას მფლობელი
1772–73 წწ., ნუხაში ზის 91, 105, 115,
175; ვაჟი ჰაჯი ჩალაბისა 195.

3. საგანთა საძიებელი

ა. პირველი ტომისთვის

აბანოები 9, 11 (თბილისისა, და მათი გამოყე-
ნება), 65, 89.

აბრეშუმი 151, 255.

აბრეშუმის საწარმო (ჰასტატოვისა სარაფანიკო-
ვაში) 333.

აზნაურები 215, 227; 227 (აზნაურთა უფლებე-
ბი), 283 (იმერეთის აზ.).

აკვანი 251.

არაყის გამოხდა 253.

არქივები (მცხეთის, გელათის) 147.

არხები (სარწყავი) 17, 53, 79, 89.

აცრა (ყვავილის) 63.

ახალშენები 31, 39, 83, 243, 245, 247.

გაზრობა 135 (ანტორიაში); 153, 319 (ხონში).

ბამბა 69, 79, 143, 157, 167, 251; ბამბის კულ-
ტურა. 93.

ბაჟები 233 (თბილისში); 59 (მცხეთასთან ხიდიო
სარგებლობისთვის).

ბაღები (ხილის) 31, 33, 35, 65, 89, 115, 143,
151, 253.

ბეჭედი (მეფის – სოლომონის, სიგელების დასა-
მოწმებლად) 7.

ბოსტნეული 151, 295.

ბრინჯი 79, 245, 255; ბრინჯის მოყვანა 17;
ბრინჯის ყანები 67, 69.

გაბატონებული ფენები 225–227.

გადასახადები 225, 229, 233; (დიდი გად.) 233;
(ჩვეულებრივი გ.) 233; 241, 259; (გადახდა
გადასახადების) 261; 263, 283, 313; (გ. სა-
მეგრელოში) 319; (გ. აკრეფა) 233, 283.

გადმოცემები 41, 47 (ალვანის შესახებ), 53, 57
(სამუხრანბატონოზე), 67 (რიშყალაზე), 69,
101, 185 (შაჰ აბაზის მიერ ხალხის წასხმა
მაზანდერანში), 273, 275 (ქსნის საერისთაოს
დაარსება).

გამოდნობის პროცესი ქარხნებში 9.

განათლება 283.

გენეალოგია ბაგრატიონთა (მე-17 ს-დან
1773 წ-მდე) 195–205.

გზები 109.

გზირი (გადასახადის ამკრეფი) 233.

გლეხები 299 (დასახლების ხასიათი ოკრი-
ბაში); 229 (მდგომარეობა, უფლებები);
233 (ყმა გ.). (იხ. ყმა გლეხები).

გუთანა 111.

დამუშავების წესი ქარხნებში 228.

დასაფლავების წესები 83 (თათრის); 151–153
(ხონში ქართველის).

დასახლება 17 (ნათლული); 19 (პატარძელი,
საგარეჯო); 281, 287 (იმერეთის).

დასახლების ტიპი 19 (პატარძელი, საგა-
რეჯო), 21 (ქოდალო), 29 (კახეთი ჭარის
სიახლოვეს), 31 (ყვარელი), 35 (ლალის-
ყური), 37 (თელავი), 135 (ანტორია), 151
(ხონი); 249 (კახეთში), 259 (სიღნაღი),
291, 293 (რაჭაში).

დაფნის გამოყენება 159.

დნობა ლითონის 331 (სვანეთში).

დუქნები 3, 37.

დღესასწაული (პირველი იანვრის) 13.

ეკლესიები 5 (მცხეთის); 23 (წინოწმ.); 25
(წმ. სტეფანე ხორსელის); 35 (ალავერდის),
55 (ციხისძირის), 77 (ახტალის); 89–91;
95 (მცხეთის), 101 (სხლების); 119 (ბრა-
ვალძალის), 131 (ნიკორწმინდის), 139
(ქუთაისის), 145–147 (გელათის), 151
(ხონის), 271 (ანანურის).

ენა 129, 173, 209, 215, 241, 247, 263 (თუ-
შური), 283 (იმერული), 293 (რაჭაში),
311 (გურიაში), 321 (სამეგრელოში), 323
(ლექხუმში), 329 (სვანეთში).

ენდრო 251, 255.

ვაზი 77, 101, 121; ვაზის მოვლა 253.

ვაჭრები 93.

ვაჭრობა 37, 61, 105 (გაცვლა-გამოცვლა), 107, 129, 153–155, 229, 233, 251, 255.

ვახშამი (სუფრა) 113.

ვენახები 19, 25, 31, 33, 45, 89, 93, 135, 177, 249, 295.

არაფხანა, (თბილისში) 9, 93.

ზეთისხილი 163 (ბაღდადთან); 313 (გურიაში).

ზომის ერთეულები 237 (იხ. სიგრძის საზომი ერთეულები).

თავადები 215, 225; (გურიის) 311, 313; (იმერეთის) 127–129, 281–283; (კახეთის) 227, 249; (ქართლის) 227, 267, 273; (თავადების კინკლაობა) 203: (მოსახლეთა შესყიდვა თავადთაგან) 85; (სამფლობელოები) 227; (უფლებები) 225.

თამბაქო 151.

თარჯიმნები 85, 129.

თბილისის აღწერა 87–93.

თბილი წყაროები 305 (ისრითი).

თევზები 13.

თესვა 297.

თოფისწამლის ფაბრიკა 15 (თბილისში).

თოფისწამლის დამზადება (ფაბრიკაში) 15; (სვანეთში) 331.

თუთის ხეები 33, 75.

თურქთა თავდასხმები 163, 239, 249, 311.

არაღები და ხელსაწყოები (რკინისგან დამზადებული) 105.

კაზბეკი (ყაზბეგი); მოხელე 233.

კაკლის ხეები 117, 121, 177.

კამხა (ადგილის მმართველი; მოხელე) 257.

კანაფი 295.

კანონები 231–233; 319 (სამეგრელოში).

კანონმდებლობა 241.

კარაქის დღეება 253; (დამზადება რაჭაში) 295.

კულტურა 225.

ლაშქარი 131 (რაჭის); 259 (ქიზიყის); 261 (კახეთის); 263 (თუშეთის); 293 (რაჭის).

ლაშქრობა ხერთვისზე 5.

ლაშქრობის წესი 225.

ლეგენდა-გადმოცემები 23 (წმ. ნინოს და მირიანის შესახებ); 57 (მირიანის გაქრისტიანება); 59 (მცხეთა-თბილისის აშენება); 59 (ჯაჭვის საყდარზე).

ლეკებთან ბრძოლის სახეები 27.

ლეკების გზები 53, 173, 175.

ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 27, 31, 33, 47, 57, 95, 101, 203, 249, 259, 301, 309.

ლეკთა თავშესაფარი 41.

მადნები 73, 79, 117, 127, 241, 279, 329.

მარანი 255.

მართლმსაჯულება 281 (იმერეთში).

მარილის შემოტანა (სვანეთში) 331.

მარილსახდელი ქარხანა 9.

მარცვლეული 57, 69, 75, 101, 107, 111, 121, 125, 137, 157, 167, 295.

მარხვა 31, 207, 265.

მეაზრეშუმეობა 35, 151, 157, 229.

მებაძმეობა 229.

მებაღეობა 229.

მედახლეები 93.

მედიკამენტები 3.

მევენახეობა 229, 253, 283.

მეთევზეები 13, 233; მეთევზეობა 157.

მემინდვრეობა 33, 109, 229.

მესაქონლეობა 33, 35, 67 (ცხვრები), 157, 283, 295.

მეტყავეები 93.

მეურნეობის დარგები 229.

მეფის ბანაკი 159, 161.

მეფის მოხელეები და მათი უფლება მოვალეობანი 229–231.

მეფის რეზიდენცია 239; (მ. ტიტული) 225; (მ. უფლებები) 225.

მეფრინველეობა 35, 295.

მეფუტკრეობა 135, 255.

მეცხოველეობა 229, 253, 255.

მეხილეობა 253.

მთრიმლავეები 13.

მინერალები 121.

მინერალური წყაროები 123.

მიწათმოქმედება 21, 283.

მიწისძვრა 15.

მიწური 17, 21, 267, 273 (იხ. სახლის ტიპები).

მკა 101, 125 (პურის).

მკურნალობა 63–65 (აცრილი ავადმყოფების); 107, 159.

მონეტები 283–287 (იმერეთში), 319 (სამეგრელოში). (იხ. ფულები).

მორწყვა 17, 53, 67.

მოსახლეობა (შდრ. დასახლება) 75, 89, 103, 105, 107, 131, 155, 185–187, 215, 219, 239, 241, 243, 245, 261; 267, 271, 273,

275, 277 (ქართლის); 315 (გურიის), 323 (სამეგრელო-ოდისის), 327 (ლეჩხუმის), 329 (სვანეთის).

მოურავი 233, 257, 263.

მოხელები (კარის და ქვეყნის, იმერეთში) 283.

მჟავე წყლები 125.

მრეწველობა 225.

მტკვრის აუზი 221–225.

მურწა (თევზი) 11.

მქსოველები 93.

მღებავები 93.

მშენებლობა (სამეგრელო, ოდიში, აფხაზ.) 327.

მცენარეულობა 11–13, 15, 17, 19, 41; 47, 51 (საჰმელი მც.); 51, 99, 103, 113, 117, 133, 161, 281.

მჭედლები 93.

ნადირობა (ძაღვებით, მიმინოებით) 25.

ნაგები 137, 159.

ნავთობის წყარო 49; ნავთობი 169.

ნიადაგი 281 (ი ერეთის); 311 (გურიის).

ოსტატები 93 (ხელოსნები იგულისხმება).

პირთა სახელები (კაცთა და ქალთა, თუშების) 263–265.

პურის ცხოვა 125. 253.

რელიგია 39, 205, 241, 247, 311–313 (გურიაში).

რეზიდენციები (ეფის) 67.

რიონის აუზი 287–291.

რკინის დნობა-მიღება 105.

რუსთა რაზმები 93 111, 319.

რწყვა 33.

რჯულშემწყენარებლობა 209.

საბადოები 73, 77, 81, 229, 233, 245, 283, 329, 331.

სადგურები (მოზდოკიდან თბილისამდე და ქუთაისამდე) 5–7.

სავაჭრო გზა 85.

სავაჭრო საქონელი 63, 251, 331.

სამართალი 25, 167; სამართლის წარმოება 231–233.

სამარხები ერისთავთა (იკორთაში) 277.

სამარხო საქმელი 25.

სამეფო ბანაკი 127.

სამეფო სახლი (ერეკლე II-ის) 203; (იმერეთის) 205.

სამთამადნო საქმე 225.

სამიჯნავე დავა 25.

სამკურნალო წყაროები 125.

სამხედრო წყობა (იმერ.) 283.

სარწმუნოება 317 (გურია); 319–321 (სამეგრელო), 331 (სვანეთში).

სასამართლო პროცესი 225.

სასულიერო თანამდებობანი და მოხელები 207–209.

სასჯელი 233.

საფლავები 101.

საქალაქო ხელოსნობა 93.

საქართველოს პროვინციები 183–185.

საქონელი (სავაჭრო) 107; (სანოვაგე) 65; (გასასყიდი) 37, 93, 153–155; (შესასყიდი) 93.

საღებავები 43 (ენდროს დამზადება და გაყიდვა); 151, 295.

სამოვრები 21, 27.

საჰმელი, საკვები 121, 159.

სახელმწიფო წყობილება 225.

სახლები (საბატონო და გლეხთა) 39; (სამეგრ.) 323; (ლეჩხუმში) 327.

სახლების მშენებლობის სისტემა (ქართლში) 267.

(საცხოვრებელი) სახლების ტიპი 17, 21, 29 (ქართლური); 31 (ქიზიყური); 37, 43, 73 (ყულფი); 87, 119, 131, 135, 167, 251 (კახური); 267 (გლეხების მიწურები, ქართლ.) 273; 293 (რაჭაში); 313 (გურიაში); სახლის შინაგანი აღნაგობა (კახური) 251–253.

სახნავი 97; (ს. ველები) 53.

სახნავის დამზადება 297, 299 (ოკრიბაში).

სიგელები (სოლომონის) 7.

სიგრძის საზომი ერთეულები 287.

სითხის საზომი ერთეულები 237 (ქართლში), 287 (იმერეთში).

სიმაგრეები 27 (იხ. ციხე-სიმაგრეები).

სიმიინდის ტეხა 163.

სკები 255.

სკოლები (განათლება) 209, 225.

სოფლების ტიპი 29 (კახეთის): 249, 257. 293 (რაჭა). (იხ. დასახლების ტიპები).

სპარსთა თავდასხმები 239, 249.

სპილენძის დნობა 75, 81.

სუფრა (ვახშამი) 113.

ტანსაცმელი (გურია) 313.

ტრანსპორტი სატვირთო (რაჭა-იმერეთში) 295–297.

ტყეები 41, 97, 257.

ტყვის დნობა 117. (იხ. საბადოები).

ფაბრიკები 229.

ფასები (საქონლის, სანოვაგის) 93, 153–155, 233, 253.

ფიჩხული (თევზი) 11.

ფრინველები 13, 69, 73.

ფული (ქართლის სამეფოს ფულები) 233–237. იხ. მონეტები.

ფულის ჭრა 283, 313.

ფუნდუკი მგზავრთათვის 71.

ქალაქის წოდება 229.

ქარვასლა 71.

ქარხნები 229 (მადნის სადნობი); 9, 93 (მარილ-სახდელი, თბილისში); 233 (მეტალურგიული); 9 (მეფისა თბილისში).

ქვასატეხი სარკინეთის 51.

ქვეშევრდომები მეფის 263, 267, 269, 271, 273, 275.

ქისტების თავდასხმები 33.

ქორწილი (ერისთავის) 85–87.

ქრონიკა ქართული 187–195.

ქუთაისის აღწერა 139–143.

ქუჩები (თბილისში) 87.

ღვთისმსახურება 207, 321.

ღვინის დაყენება 253–255.

ღვინის წურვა 295.

ღვინო 45, 253.

ღომის აღება 163.

ყზბეგი, მოხელე 179.

ყანები 21 (ხორბლის, ქერის), 25 (პურის), 27, 57, 79, 89, 115, 249.

ყანების შემზადება 157.

ყმა-გლეხები 39, 229, 233, 283.

ყულარაღასი, მოხელე 99.

ყურძენი 75; ყურძნის წურვა 253–255.

შემოსავალი მეფის 233.

შინამრეწველობა (სამეგრ.) 319.

ჩაცმა 39, 265 (თუშეთში); 331 (სვანეთში); 323 (სამეგრელოში).

ჩვევები, ჩვეულებანი 39, 161, 179, 313.

ჩიყვი 155.

ჩხუბი (გვერწერში) 103.

ციტრუსები (გურიაში: ლიმონი, ფორთოხალი, ნარინჯი) 313.

ციხე-სიმაგრეები 17, 27, 31 (ყვარელი), 35, 37, 39, 81, 105, 133–135, 139–141, 163 (ბაღდადი), 249–251 (კახეთში), 259 (სიღნაღი), 273 (გველისციხე).

ცხენის მოვლა 157, 255.

ცხოველები 13, 295 (რაჭა-იმერეთში).

წარმოება (სვანეთში) 331.

წარწერები 55, 88–89, 91, 118–119, 270–271.

წეს-ჩვეულებანი 15, 21.

წისქვილები 19, 21, 27, 31, 51, 89.

წოდებები (იმერეთში) 283.

წონის ერთეულები 237 (ქართლში); 287 (იმერეთში).

წყალკურთხევა 13.

წყობა (იმერეთის) 283.

წყობილება 247, 257.

ჭნარი (თევზი) 11.

ჭები 155.

ჭირი (ეპიდემია) 61, 89.

ჭურჭელ-მოწყობილობა (სუფრის) 113.

ხარკი (ლეკური) 263.

ხელოვნება 225.

ხელოსნები 93; (მოხალისე ხ.) 93.

ხელოსნობა 313; (საქალაქო ხ.) 93: (წვრილი ხ.) 229.

ხეხილი 19, 23, 31, 43, 63, 111, 125, 157, 255.

ხვნა 21, 157; (ხვნა გუთნით) 297; (ხვნა-თესვა ოკრიბაში) 299 შენ.

ხიდები 81, 83, 85, 71 (როსტომის ხიდი, გატეხილი 6.) 109, 141, 175.

ხილის ბაღები 25, 75, 77, 135, 249, 295.

ხორბალი 163; (ხ. მოყვანა) 283 (იხ. მარცვლეული).

ჯეირანი (ცხოველი) 11.

ჯიხვი (ცხოველი) 79.

ჰაგა (იმერეთში) 281; (გურიაში) 311.

ბ. მეორე ტომისთვის

კბანოები (თბილისის: და მათი გამოყენება) 135.

აბრეშუმი (ყუმუნ.-თათრ.) 109.

ეკლესიები (სხლების) 65.

ელჩობა 139, 229—231 (პეტერბურგში ლევა-

ავადმყოფთა სია, რომელთაც გიულდენშტედტი მკურნალობდა 270–277.

აზნაურები; (ოსეთში) 59, 171; (ჩერქეზეთში) 53, 169.

ალყა, ფოთისა 227–229.

ანზანი, ქართული 302.

არეულობა (ტოტლებენ–ერეკლეს უთანხმოება) 121.

აფხაზური მხარეები 51, 199–201.

გაზრობა (ონში) 45, 221.

ბამბა (ყუმუხ.–თათრ.) 109.

ბასიანეთის მხარეები 43–47, 217–221.

გადასახადი (ნარკი) 47 (ბასიანელ.); 171 (ჩერქეზ.; ქისტ.).

გადმოცემები 47 (ბოჰემელ ძმებზე), 59 (ყივჩაყებზე), 91 (კედელი დერბენტიდან კახეთამდე).

განათლება 71 (ქისტების), 95 (ლევების).

გარეგნობა 55 (ჩერქ.); 59 (ოსების); 81, 95 (ლევ.); 109 (ყუმუხ.–თათრ.).

გეგმა, გიულდენშტედტის მოგზაურობის 125–127, 129, 149, 153, 189; (გიულდენშტედტის მოქმედების) 145–147.

გლეხები 171 (ჩერქ.).

გოგირდის აბანო 101 (ენდოესთან)

გოგირდის მოპოვება 223 (ბასიანეთში).

გოგირდიანი წყლები 135 (სამედიცინო მნიშვნელობა); 157 (გ. წ. ლარგვისთან, მათში გიულდენშტედტი თვით მკურნალობდა).

დასახლება * 53, 209, 211 (აფხაზ.), 43, 45, 217, 219, 221 (ბასიანეთში); 133 (თბილისის); 85, 87, 95, 97, 99, 101, 191 (ლევური); 113, 195, 203 (ნოღელი თათრების); 65, 67 (ოსების); 75 (ქისტ.): 79 (ყაზარდ.); 111 (ყუმუხ.–თათრ.–ტარკის).

დასახლების ტიპი ** 51, 217 (აფხაზ.); 217 (ბასიან.); 51 (იმერ.); 91 (ლევთ.); 61 (ოსები); 69–71, 119 (ქისტები); 109 (ყუმუხ.–თათრ.); 57, 169, 217 (ჩერქეზული).

ნის და ანტონის): 225 (პეტერბურგში მაქსიმე აბაშიძის); 223–225 (ფაბულოვისა სოლომონ–ერეკლეს კარზე).

ენა 49, 53, 201, 209, 215, 217, 383 (აფხაზური); 43, 173, 217 (ბასიანური–თათოლ-ლის ნოღური დიალექტი): 105, 109, 381 (თათრული): 115, 195 (თურქმან.–თათრ.); 81–105, 189–191. 381–382 (ლევური ენა და მისი დიალექტები): 43, 111 (ნოღურ.–თათრ.): 59, 61. 171, 382–383 (ოსური); 43, 181. 384 (ქართველური); 69, 119–121, 127. 382 (ქისტური); 384–385 (ქურთული); 49, 53, 171, 201, 209, 213, 217, 383 (ჩერქეზული).

ენები კავკასიური 381–385;

ვაჭრობა 51, 217 (აფხაზ.); 47, 221, 223 (ბასიანეთი); 89, 95 (ლევთი): 109 (ყუმუხ.–თათრ.): 55, 217 (ჩერქეზ.).

თავადები 48, 53, 199, 201 (აფხაზთა): 43, 219, 223 (ბასიანეთში); 59 (ოსეთში); 69 (ქისტ.): 77 (ჩეჩნებ.); 53, 55, 169 (ჩერქეზ).

თათრული მხარეები 105–115.

თათრულ–ნოღური მხარეები 203.

თარჯიმანი (ექსპედიციის) 235, 257, 259.

თბილისის აღწერა 133–135.

თბილი წყაროები 135.

თურქთა ბატონობა 49 (აფხაზეთში): 175. 179 (თ. თავდასხმები).

იასული (ერისთავის) 261, 263.

ინსტრუქცია საიმპ. მეცნ. აკადემიისა, მიცემული გიულდენშტედტისადმი სამოგზაუროდ 41, 143, 145–147.

კავკასიის (და არარატის) მთების. ქანების. ნიადაგების, მინერალების აღწერა: 2–39, 163–169.

კანონები 59 (ოსეთ.).

* დასახლებაში ვგულისხმობთ ამა თუ იმ მხარის ან სოფლის მოსახლეობის რაოდენობას. ჩვენ ძირითადად ვუთითებთ სოფლების შემცველ მხარეებზე – გ. გ.

** ძირითადად სოფლები გვაქვს მხედველობაში (ქალაქი ძალზე იშვიათად) – გ. გ.

კაცის სახელები 73 (ინგუშების): 57 (ოსური); 55 (ჩერქეზეთში); (იხ. მამაკაცთა. სახელები).

კოლონიების დასახლების გიულდენშტედტისეული გეგმა ჩრდ. კავკასიაში 205.

მოსახლეობა (ბასიანიის, წარმოშობა) 43.

მოხსენებები. გიულდენშტედტისა აკადემიისადმი 117–205; 231.

მურწა (თევზი) 137.

ლაშქარი * 73 (ინგუშ.): 87, 91 (ლეკ.); 119 (ქისტ.).
 ლაშქრობა 225–227 (აწყურზე): 131 (ხერთ-ვისზე).
 ლეკების ხასიათი, ბუნება 79.
 ლეკთა თავდასხმები 81, 121, 125, 129, 137, 139, 143, 155, 175.
 ლეკური მხარეები 81–105, 189–193, 381–382.
 ლექნიკური მასალა 303–375.
 ლითონის დნობა (დიდოეთში) 93.
 მადნები 47, 223 (ბასიანეთ.): 95, 99 (ლეკეთ.): 147 (საქართ.).
 მადნები და მინერალები კავკასიაში 181–187.
 მამაკაცთა სახელები 47 (ბასიანეთში). იხ. კაცის სახელები.
 მამასახლისი (თემის) 65; 79 (ლეკეთში); 261 (სვანეთში); 79 (ყარაბულახების).
 მარცვლეული კულტურები 51, 217 (აფხაზ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55, 217 (ჩერქეზ.).
 მარხვა (ქისტ.) 121.
 მაღაროელთა გადმოყვანა 149.
 მდნობელნი 99 (ლეკეთ.).
 მედიკამენტები და სანელებლები, რაც თბილისში იშოვება 376–379.
 მეთევზეობა 109 (ყუმუხ.-თათრ.).
 მემინდვრობა 71 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.).
 მესაქონლეობა 51 (აფხ.); 95 (ლეკ.): 71, 119 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55 (ჩერქეზ.).
 მეურნეობა 61 (ოსების).
 მეფეთა სამარხები (ქართველთა–მცხეთაში) 129.
 მეცხვარეობა 55 (ჩერქეზ.).
 მინერალები 135.
 მიწათმოქმედება 51 (აფხ.); 119 (ქისტ.).
 მმართველობა 221 (ბასიან.); 115, 195 (თურქმ.-თათრ.): 105, 191–193 (ლეკ.); 111, 113, 203 (ნოღაელ-თათრ.); 119, 171 (ქისტ.); 109, 111, 193 (ყუმუხ.-თათრ.): 169 (ჩერქეზ.).
 მოლაპარაკება (ერეკლესი ჭარელ ლეკებთან) 141.
 მომართვა, ყიზლარის კომენდანტისა ხეობათა მმართველებისადმი გიულდენშტედტის მოგზაურობის თაობაზე 296; ერეკლესადმი იგივე 297.

* ვგულისხმობთ ამა თუ იმ მხარის შესაძლებლობას მეომართა რაოდენობის გამოყვანის სალაშქროდ – გ. გ.

418

ქალის სახელები 55 (ჩერქეზეთში); 73 (ინგუშებში).
 ქართული მატიაწე 49, 231 (უახლესი ისტორია XVII–XVIII სს.; მისი თარგმნის საქმე.

მცენარეული 137, 141 (თბილისთან); 278–289 (კავკასიის).

მძევლები. რუსეთს 59. 61 (ოსები); 69, 75: 171 (ქისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.); 55, 171 (ჩერქეზ.).

მჭედლები 99 (ლეკეთ.).

ნივთები. წამოღებული გიულდენშტედტის მიერ დასარიგებლად 266–269.

ოსების ყაჩაღობა 59, 125, 159.

ოსური მხარეები 61–67, 171–173.

პირთა სახელები, კაცის (ჩეგემში) 210.

რელიგია 49. 201, 215 (აფხაზ.); 45, 173, 181, 219, 221 (ბასიან.): 81, 85, 89, 91, 93, 97, 99, 101, 105 (ლეკეთ.); 59, 173, 181 (ოსეთ.); 181 (საქართ.); 71, 121, 181 (ქისტ.); 55, 171, 199 (ჩერქეზ.).

რუკა კავკასიის 161.

რუსული კორპუსი საქართველოში და მისი მოქმედება 225–231.

საქონელი სავაჭრო 51, 217 (აფხ.): 45, 47, 221, 223 (ბასიან.); 217 (ჩერქეზ.).

საძოვრები 89, 95 (ლეკ.); 157, 221.

სახლების ტიპი 51 (აფხ.); 133–135 (თბილისში); 61 (ოსეთ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.): 51, 57 (ჩერქეზ.).

სიძვირე 131, 159 (საქ.).

სპარსელთა თავდასხმები 175.

სტუდენტთა დახასიათება (ექსპედიციის წევრების) 151.

ტურა (ცნოველი) 135–137.

ფაზები, სხვადასხვა საქონლის და ნივთების (საქართ.) 235–267.

ფაშა, ახალციხის 177.

ფიჩხული (თევზი) 137.

ფული (ლეკეთ.) 95.

წარწერები 300–301.

წერილები 298 (გიულდენშტედტისა სოლომონისადმი): 299–300 (ორი წ. სოლომონისა გიულდენშტედტისადმი).

ქართული მხარეები 173–181.

ქართული ქრონიკა (ქ-ც-ის რომელიღაც ნუსხა; შეძენა და თარგმანი) 197, 215, 257 (შეძენა): 385–386 (თარგმნის ვითარება).

ქვეშევრდომები (საქართ. და ქართლის მეფეთა ძველად და ახლა) 147, 153; 45, 173 (ბასიან.); 179 (ერევნის სახანო); 59, 61, 63, 65, 67, 171, 173 (ოსები); 181 (სომხები); 69, 171 (ქისტები).

ქისტური მხარეები 73–79, 382.

ქუჩები (თბილისის) 133.

ღვინო 87, 101 (ლეკეთ.).

ყაჩაღური ბუნება 91 (ლეკების); 71 (ქისტების).

შინამრეწველობა 95 (ლეკეთ.).

ჩაცმა-დახურვა 51, 217 (აფხ.): 81, 89, 95, 97, (ლეკეთ.): 217 (ჩერქ.).

ჩერქეზული მხარეები 57, 199.

ჩვევები 221 (ბასიან.): 89, 91 (ლეკ.); 59 (ოსეთ.); 71, 73 (ისტ.); 109 (ყუმუხ.-თათრ.).

ჩვეულება 45 (ბასიან.); 119, 121 (ქისტ.); 157 (ოსეთ.).

ცხენების მოვლა (საქარ.) 131.

ცხოველები 278.

ცხოვრების ხასიათი 57 (ჩერქ. გადასვლა ადგილიდან ადგილზე).

წეს-ჩვეულება (აფხ. სალაშქრო) 49.

წოდებები (სოც. ფენები ჩერქ.) 169–171.

წყობა * 51 (აფ.); 79, 89, 95, 101, 103 (ლეკეთ.); 111 (ნოღაელთა); 59, 61 (ოსეთ.); 69 (ქისტ.); 79 (ყარაზულაზების); 55, 171 (ჩერქეზ.).

ჭანარი (თევზი) 137.

ჭირი (ეპიდემიები) თბილისში 125, 133.

ჭირნახულის შენახვა 91 (ლეკეთ. ჭარში).

ხარკი 69 (ქისტები); 95, 97 (ლეკ.); 209 (აბაზ. ყაზარდოელებს); 213. (ჩერქეზთა-გან). ხარჯთაღრიცხვა ექსპედიციის 232–267.

ხელფასები, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრების 233–235, 251–253.

ხელშეკრულება (რუსეთთან ერეკლესი) 175.

ხიდები 157 (თერგზე).

ხილი 87, 101 (ლეკეთ.).

ხორბლის მოყვანა 95 (ლეკეთ.).

ჯეირანი (ცხოველი) 135.

ჯიხვი (ცხოველი) 125–137.

ჰავა 133 (თბილისის); 157, 231 (იმერეთ.); 231 (სამეგრ.) **

* წყობაში ხშირად ვგულისხმობთ მმართველობასაც.

* საგანთა საძიებელში (როგორც პირველი, ისე მეორე ტომებისთვის) არ შევიტანეთ ისეთი ცნობები, როგორც მაგ.: საქართველოს და სხვა მხარეების ურთიერთობა: ამა თუ იმ ქვეყანასთან, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული, ქვეყნის შინა პოლიტიკური ამბები, რადგან მათ შესახებ შეიძლება მოიძებნოს საკუთარ სახელთა საძიებლებში და ამავე დროს მოვერიდეთ საძიებლის გაზრდას. იმავე მიზეზით საძიებელში არაა შეტანილი აგრეთვე კავკასიისა და არა-რატის მთიანეთის, მათი ქანების, მინერალების და მადნების დაწვრილებითი მითითება. ასევე ზოგადი სათაურითაა მოთავსებული ხარჯთაღრიცხვის წარმოება, რადგან მასში უხვი ცნობებია ამა თუ იმ ნივთისა თუ საქონლის ფასებზე – გ. გ.

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	სწერია	უნდა იყოს
3	29	კუმანისა	კუმისა
11	15–16, 27	სპილენძის ლაჟვარდი სამხრეთ	სპილენძის ლურჯა კავკასიის
15	1	კავკასიის მთისწინეთი სამხრეთ	სამხრეთი მთისწინეთი კავკასიის
25	14	კავკასიის კირქვიანი	სამხრეთი კირქვიანი
29	1	ყანჩავეთის ხევზე	ყანჩავეთის–ხევზე
47	11	ყარგაშილი-ტაუს	ყარგაშილი-თაუს
–„–	30, 33	აბასა	აბაზა
–„–	37	აბასაურ	აბაზაურ
49	4	აბასას	აბაზას
93	11	მოყოცი[პი]	მოყოცი(პი)
–„–	34	ხუმბოიტი	ხუმბრიტი
99	13	ცუდაკარისა	წუდანაოისა
–„–	16	3. ჰსაზლ	4. ჰსაზლა
103	10	36. შეხოიმი	26. შეხოიმი
–„–	20	82. ჩუკუნი	83. ჩუკუნი
115	14	ბინაკუგი	ხინალუგი
139	6	აკადემიის წყალობის	აკადემიის შეუნელებელი წყალობის
–„–	12	ვაჭირიდან, კახეთშია (ალბათ მა- ღარო – გ. გ.)	ვაჭირიდან კახეთშია
149	შენ.	გვარი გაურკვევლად სწერია დე- დანში.	გვარი გაურკვევლად სწერია დე- დანში (ვონიავინი?)
153	29–30	სტარდიგორში	სტიოდიგორში
157	22	მხარის ტაგატას	მხარის ტაგატას (თაგიათა)
160	19. 35	Grundnis	Grundris
173	9	მალრან-დვას	მალრან-დვა
–„–	13	იმერეთი-	იმერეთის
177	4-5	პროვინცია სუჭირავს	პროვინციას უჭირავს
191	5	ბურთუნა(ი)	ბურთუნა[ი]
197	13	სადაც (პეტერბურგში — გ. გ.) ის იცხოვრებს	სადაც (ყიზლარში – გ. გ.) ის ცხოვ- რობს
201	21	ალთი კეზევის	ალთი ქესევის
202	26	Die übrigen Teilfe]	Den übrigen Teil
206-207	4–5	weidliche Riesen-Natur	Weibliche Riesen-Statue
207	5	ქვის მკაცრი დიდებული ბუნება	ქვის უზარმაზარი ქალის გამოსა- ხულება
207	შენ. 2	გიულდენშტედტის სახელით	გიულდენშტედტის ხელით
221	9–10	აბასინური	აბაზინური
230	38	1774	1772
231	37	1774 ²	1772 ³
–„–	შენ. 2	1772	1774

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შ ა ლ ა მ ბ ე რ ი ძ ე
ტექრედაქტორი ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე
კორექტორი გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი

შეკვეთის № 1770

უე 02747

ტირაჟი 2000

ხელმოწეოილა დასაბეჭდად 16/VII-64 წ. ანაწყოზის ზომა 7× 11. ქაღალდის ზომა 84×108^{1/16}-
საბეჭდი თაბანი 39,05. სააღრიცხვო-საგამოზცემლო თაბახი 35,96.

ფასი 2 მან. 74 კაზ.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Типография Тбилисского университета. Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიის გამოცემანი

წიგნი I: თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ჰეროდოტე. ბ. 1960.

წიგნი II: ნ. კ ე ჭ ა დ მ ა ძ ე, არიანე. თბ. 1961.

წიგნი III: ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, სპარსული. ისტორიული საბუთები, ტომი I. თბ. 1961.

წიგნი IV: ა. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე და ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, ტომი პირველი, თბ. 1961.

წიგნი V: ნ. შ ო შ ი ა შ ვ ი ლ ი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის ისტორია. თბ. 1961.

წიგნი VI: ლ.-ნ. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი VII: ეთ. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, იაკუთის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ (იბეჭდება).

წიგნი VIII: ი. ც ი ნ ც ა ძ ე, ძველი რუსული წყაროები (XI–XVI ს.ს.) საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი IX: გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. თბ. 1962.

წიგნი X: ვლ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. II. თბ. 1962.

წიგნი XI: თ. მ ი ქ ე ლ ა ძ ე, ქსენოფონტის „ანაბაზისი“ (მზადდება).

წიგნი XII: ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, ტომი მეხუთე. თბ. 1963.

წიგნი XIII: ნ. ც ა გ ა რ ე ი შ ვ ი ლ ი, / იოანე დრასხანაკერტელი (იბეჭდება).

წიგნი XIV: გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II. თბ. 1964.

წიგნი XV: ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თბ. 1964.

წიგნი XVI: ნ. ლ ო მ ო უ რ ი, დიონ კასიოსი (წარმოებაშია).

წიგნი XVII: ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა, ტომი II (წარმოებაშია).